Bundel van de Algemeen Bestuur van 19 april 2019

Agenda bijlagen

Definitieve AB agenda 19 april 2019

0 Agenda

Concept AB agenda 19 april 2019

Definitieve AB agenda 19 april 2019

0 Uitnodiging

Uitnodiging AB 19 april 2019

1e nazendingsbrief

2e nazendingsbrief

1 Opening

1.1 Afleggen eed of verklaring en belofte AB-lid Brouwers (mondeling)

1.2 Trekking stemmingsnummer (mondeling)

2 Mededelingen en ingekomen stukken

2.1 Uitnodiging bestuurdersdag Unie van Waterschappen

Ter kennisname.

Uitnodiging Bestuurdersdag Unie van Waterschappen

2.2 Felicitatiebrief Unie van Waterschappen

Ter kennisname.

Felicitatiebrief UvW nieuwe bestuurders

2.3 Felicitatie Pitpoint voor nieuw bestuur

Ter kennisname

Felicitatie Pitpoint voor nieuw AB

3.A Vaststelling notulen vergadering Algemeen Bestuur d.d. 27 maart 2019

De notulen, besluitenlijst en actielijst van de AB-vergadering van 27 maart 2019 vast te stellen.

Notulen AB 27 maart 2019

Actielijst AB

Besluitenlijst AB 27 maart 2019

3.B Vaststelling notulen vergadering Algemeen Bestuur d.d. 28 maart 2019

De notulen en besluitenlijst van de AB-vergadering van 28 maart 2019 vast te stellen.

Notulen AB 28 maart 2019

Verklarende woordenlijst en afkortingen

Lijst met moties en amendementen

Besluitenlijst AB 28 maart 2019

4 Voorstellen ter opiniërende bespreking

4.A Verantwoording (in)formateur over onderhandelingsproces (mondeling)

4.B Onderhandelingsakkoord en Bestuursakkoord 2019-2023

Ter vaststelling.

Bijlage 2 Bestuursakkoord 2019-2023

Bijlage 1 Onderhandelingsakkoord 2019

5 Voorstellen ter besluitvorming

5.A Vaststelling aantal leden dagelijks bestuur en tijdsbestedingsnorm

1. Het aantal leden van het Dagelijks Bestuur vast te stellen op 3.
2. De tijdbesteding van de leden van het Dagelijks Bestuur, met uitzondering van de voorzitter, vast te stellen op 280%.

Voorstel_48658.doc

5.B Benoeming stemopnemers (mondeling)

5.C Benoeming leden dagelijks bestuur

1. De voorgedragen leden te benoemen tot lid van het Dagelijks Bestuur.
2. Kennis te nemen van de portefeuilleverdeling.

Voorstel_48692.doc

Portefeuilleverdeling DB 16 april 2019

6 Voorstellen ter verdere bespreking

6.A Besturingsmodel 2015 waterschap Aa en Maas

1. Kennis te nemen van het overzicht met voorgestane wijziging van het huidige Besturingsmodel waterschap Aa en Maas 2015.
2. Het Besturingsmodel hierop aan te passen.

(Huidig) Besturingsmodel 2015 waterschap Aa en Maas

Overzicht met voorgestane wijziging van het Besturingsmodel waterschap Aa en Maas

6.B Reglement van orde algemeen bestuur 2015

1. Kennis te nemen van het overzicht van verzoeken tot wijziging van het huidige Reglement van Orde algemeen bestuur 2015.
2. De verzoeken inwilligen en het reglement op deze punten te wijzigen.

(Huidig) Reglement van Orde algemeen bestuur 2015

Overzicht van verzoeken tot wijziging van het Reglement van orde Algemeen bestuur

6.C Reglement van orde voor commissies uit het algemeen bestuur waterschap Aa en Maas 2015

1. Kennis te nemen van het overzicht van verzoeken tot wijziging van het huidige Reglement van Orde commissies uit het algemeen bestuur 2015.
2. De verzoeken inwilligen en het reglement op deze punten te wijzigen.

(Huidig) Reglement van orde voor commissies uit het algemeen bestuur 2015

Overzicht van verzoeken tot wijziging van het Reglement van orde commissies uit het Algemeen bestuur

6.D Voordracht benoeming leden en plaatsvervangende leden Vaste Adviescommissie en Regionale Commissies

1. Iedere fractie een voordracht te laten doen van leden en plv. leden die zitting gaan nemen in de Vaste Adviescommissies.
2. Iedere fractie een voordracht te laten doen van leden en plv. leden die zitting gaan nemen in de Regionale Commissies.

Voorstel_48702.doc

Voorlopige voordracht Regionale commissie

Voorlopige voordracht Vaste Adviescommissies

6.E Voordracht benoeming leden Rekenkamercommissie

1. Kennis te nemen van de verordening Rekenkamercommissie en de wijzigingen in het rechtspositiebesluit voor politieke ambtsdragers (zoals ook geagendeerd voor het AB van 22 februari 2019).
2. Te komen tot een voordracht van drie leden uit het Algemeen Bestuur die zitting (willen) gaan nemen in de Rekenkamercommissie.

Voorstel_48703.doc

Verordening rekenkamercommissie

Overzicht belangrijkste wijzigingen rechtspositiebesluit politieke ambtsdragers

7 Stukken ter kennisneming

7.A Manifest Brabants Mozaïek in ontwikkeling

Ter kennisname.

Manifest Brabants mozaiek in ontwikkeling

7.B Brief manifestpartners aan Provinciale Staten

Ter kennisname.

Brief aan PS van manifestpartners

7.C Memorandum regio Noord-Oost Brabant aan Provinciale Staten

Ter kennisname.

Memorandum PS 2019

7.D Brief Regio Noord-Oost Brabant aan Manifestpartners

Ter kennisname.

AFC 2019-043, brief aan fractievoorzitters waterschappen

7.E Brief Noord-Brabantse Waterschapsbond aan Provinciale Staten inzake coalitieakkoord

Ter kennisname.

2019-03-26 Brief aan PS - Aandachtspunten voor het coalitieakkoord

7.F Concept-Voorjaarsnota 2020 waterschap Aa en Maas

Ter kennisgeving.

Startnotitie VJN 2019 versie AB 28-3

7.G Beantwoording vragen Portefeuillehouder P.Ketelaars in het kader van de coalitiebehandeling

Ter kennisname.

Vragen P. Ketelaars coalitieonderhandeling

7.H Brief SNB inzake beleidsaandachtspunten nieuw bestuursakkoord

Ter kennisname.

Brief SNB

7.I Stichting Dupan oproep herstel palingstand voor bestuursprogramma

Ter kennisname.

Stichting Dupan oproep herstel palingstand voor bestuursprogramma

7.J Alliantieprincipes HWBP

Ter kennisname.

Bijlage 1 Ontwerptekst alliantieprincipes tbv besluitvorming waterschappen en rijk def

Bijlage 2 Notitie Unie van Waterschappen over Doorontwikkeling HWBP

7.K Modelverkenning Aa en Maas inzake effecten mestverwerking waterkwaliteit

Ter kennisname.

Voorstel Dagelijks Bestuur

Bijlage 1 Rapport Effecten mestverwerking op waterkwaliteit

Bijlage 2 Samenvatting

Bijlage 3 Regiodag gezamenlijke mestvisie

7.L Vergaderschema 2019

Ter kennisgeving.

Vergaderschema 2019

7.M Unie van Waterschappen: Ontwerp Klimaatakkoord

Ter kennisname.

Aanbiedingsbrief UvW ontw kl

Ontwerp-Klimaatakkoord

7.N Nieuwsbrief Unie van Waterschappen, maart 2019

Ter kennisname.

Nieuwsbrief Unie van Waterschappen, maart 2019

7.O Nieuwsbrief Regio Noord-Oost Brabant, april 2019

Ter kennisname.

Nieuwsbrief Regio NOB april 2019 SPECIALE EDITIE

8 Moties vreemd aan de orde van de dag

9 Voorstel tot het houden van een besloten vergadering

10 Initiatiefvoorstel fractie VVD

Ter bespreking.

Initiatiefvoorstel fractie VVD

Memo initiatiefvoorstel

11 Rondvraag en sluiting

Waterschap Aa en Maas

(Concept) Agenda
voor de vergadering van het Algemeen Bestuur op
vrijdag 19 april 2019, aanvang 13.00 uur
in vergaderzaal 4.29 van het Waterschapshuis
te 's-Hertogenbosch

1 Opening
1.1 Afleggen eed of verklaring en belofte AB-lid Brouwers (mondeling)
1.2 Trekking stemmingsnummer (mondeling)

2 Mededelingen en ingekomen stukken
2.1 Uitnodiging bestuurdersdag Unie van Waterschappen
2.2 Felicitatiebrief Unie van Waterschappen
2.3 Felicitatie Pitpoint voor nieuw bestuur

3.A Vaststelling notulen, besluitenlijst en actielijst van de vergadering van het Algemeen Bestuur d.d. 27 maart 2019

3.B Vaststelling notulen en besluitenlijst van de vergadering van het Algemeen Bestuur d.d. 28 maart 2019

4 Voorstellen ter opiniërende bespreking
4.A Verantwoording (in)formateur over onderhandelingsproces (mondeling)
4.B Onderhandelingsakkoord en Bestuursakkoord 2019-2023

5 Voorstellen ter besluitvorming
5.A Vaststelling aantal leden dagelijks bestuur en tijdsbestedingsnorm
5.B Benoeming stemopnemers (mondeling)
5.C Benoeming leden dagelijks bestuur

6 Voorstellen ter verdere bespreking
6.A Besturingsmodel 2015 waterschap Aa en Maas
6.B Reglement van orde algemeen bestuur 2015
6.C Reglement van orde voor commissies uit het algemeen bestuur waterschap Aa en Maas 2015
6.D Voordracht benoeming leden en plaatsvervangende leden Vaste Adviescommissie en Regionale Commissies
6.E Voordracht benoeming leden Rekenkamercommissie

7 Stukken ter kennisneming
7.A Manifest Brabants Mozaïek in ontwikkeling
7.B Brief manifestpartners aan Provinciale Staten
7.C Memorandum regio Noord-Oost Brabant aan Provinciale Staten
7.D Brief Regio Noord-Oost Brabant aan Manifestpartners
7.E Brief Noord-Brabantse Waterschapsbond aan Provinciale Staten inzake coalitieakkoord
7.F Concept-Voorjaarsnota 2020 waterschap Aa en Maas
7.G Beantwoording vragen Portefeuillehouder P. Ketelaars in het kader van de coalitiebehandeling
7.H Brief SNB inzake beleidsaandachtspunten nieuw bestuursakkoord
7.I Stichting Dupan oproep herstel palingstand voor bestuursprogramma

7.J Alliantieprincipes HWBP
7.K Modelverkenning Aa en Maas inzake effecten mestverwerking waterkwaliteit
7.L Vergaderschema 2019
7.M Unie van Waterschappen: Ontwerp Klimaatakkoord
7.N Nieuwsbrief Unie van Waterschappen, maart 2019
7.O Nieuwsbrief Regio Noord-Oost Brabant, april 2019

8 Moties vreemd aan de orde van de dag

9 Voorstel tot het houden van een besloten vergadering
9.1 Brieven inzake afhandeling klacht en omgang met bever

10 Initiatiefvoorstel fractie VVD

11 Rondvraag en sluiting

Aan de leden van het
Algemeen Bestuur van Waterschap Aa en Maas

Geachte leden,

Hierbij nodig ik u uit tot het bijwonen van een vergadering van het Algemeen Bestuur op

vrijdag 19 april 2019 om 13.00 uur

in vergaderzaal 4.29 van het Waterschapshuis te ‘s-Hertogenbosch.

Hierbij treft u de agenda aan voor deze vergadering.

Hoogachtend,

L.H.J. Verheijen
dijkgraaf

Waterschap Aa en Maas

(Concept) Agenda
voor de vergadering van het Algemeen Bestuur op
vrijdag 19 april 2019, aanvang 13.00 uur
in vergaderzaal 4.29 in het
Waterschapshuis te 's-Hertogenbosch

1 Opening
1.1 Trekking stemmingsnummer (mondeling)
1.2 Afleggen eed of verklaring en belofte AB-lid Brouwers (mondeling)

2 Mededelingen en ingekomen stukken
2.1 Uitnodiging bestuurdersdag Unie van Waterschappen
2.2 Felicitatiebrief Unie van Waterschappen
2.3 Felicitatie Pitpoint voor nieuw bestuur

3.A Vaststelling notulen en actielijst vergadering Algemeen Bestuur d.d. 27 maart 2019

3.B Vaststelling notulen vergadering Algemeen Bestuur d.d. 28 maart 2019

4 Voorstellen ter besluitvorming
4.A Verantwoording (in)formateur over overhandelingsproces (mondeling)
4.B Vaststelling coalitieakkoord (wordt nagezonden)
4.C Vaststelling aantal leden dagelijks bestuur en tijdsbestedingsnorm
4.D Benoeming leden dagelijks bestuur

5 Voorstellen ter bespreking
5.A Besturingsmodel 2015 waterschap Aa en Maas
5.B Reglement van orde algemeen bestuur 2015
5.C Reglement van orde voor commissies uit het algemeen bestuur waterschap Aa en Maas 2015
5.D Voordracht benoeming leden en plaatsvervangende leden Vaste Adviescommissie en Regionale Commissies
5.E Voordracht benoeming leden Rekenkamercommissie

6 Stukken ter kennisneming
6.A Manifest Brabants Mozaïek in ontwikkeling
6.B Brief manifestpartners aan Provinciale Staten
6.C Memorandum regio Noord-Oost Brabant aan Provinciale Staten
6.D Brief Regio Noord-Oost Brabant aan Manifestpartners
6.E Brief Noord-Brabantse Waterschapsbond aan Provinciale Staten inzake coalitieakkoord
6.F Concept-Voorjaarsnota 2020 waterschap Aa en Maas
6.G Beantwoording vragen Portefeuillehouder P.Ketelaars in het kader van de coalitiebehandeling
6.H Brief SNB inzake beleidsaandachtspunten nieuw bestuursakkoord
6.I Stichting Dupan oproep herstel palingstand voor bestuursprogramma

6.J Alliantieprincipes HWBP
6.K Modelverkenning Aa en Maas inzake effecten mestverwerking waterkwaliteit
6.L Vergaderschema 2019
6.M Unie van Waterschappen: Ontwerp Klimaatakkoord
6.N Nieuwsbrief Unie van Waterschappen, maart 2019
6.O Nieuwsbrief Regio Noord-Oost Brabant, april 2019

7 Moties vreemd aan de orde van de dag

8 Voorstel tot het houden van een besloten vergadering
8.1 Brieven inzake afhandeling klacht en omgang met bever

9 Rondvraag en sluiting

Waterschap Aa en Maas

(Concept) Agenda
voor de vergadering van het Algemeen Bestuur op
vrijdag 19 april 2019, aanvang 13.00 uur
in vergaderzaal 4.29 van het Waterschapshuis
te 's-Hertogenbosch

1 Opening
1.1 Afleggen eed of verklaring en belofte AB-lid Brouwers (mondeling)
1.2 Trekking stemmingsnummer (mondeling)

2 Mededelingen en ingekomen stukken
2.1 Uitnodiging bestuurdersdag Unie van Waterschappen
2.2 Felicitatiebrief Unie van Waterschappen
2.3 Felicitatie Pitpoint voor nieuw bestuur

3.A Vaststelling notulen, besluitenlijst en actielijst van de vergadering van het Algemeen Bestuur d.d. 27 maart 2019

3.B Vaststelling notulen en besluitenlijst van de vergadering van het Algemeen Bestuur d.d. 28 maart 2019

4 Voorstellen ter opiniërende bespreking
4.A Verantwoording (in)formateur over onderhandelingsproces (mondeling)
4.B Onderhandelingsakkoord en Bestuursakkoord 2019-2023

5 Voorstellen ter besluitvorming
5.A Vaststelling aantal leden dagelijks bestuur en tijdsbestedingsnorm
5.B Benoeming stemopnemers (mondeling)
5.C Benoeming leden dagelijks bestuur

6 Voorstellen ter verdere bespreking
6.A Besturingsmodel 2015 waterschap Aa en Maas
6.B Reglement van orde algemeen bestuur 2015
6.C Reglement van orde voor commissies uit het algemeen bestuur waterschap Aa en Maas 2015
6.D Voordracht benoeming leden en plaatsvervangende leden Vaste Adviescommissie en Regionale Commissies
6.E Voordracht benoeming leden Rekenkamercommissie

7 Stukken ter kennisneming
7.A Manifest Brabants Mozaïek in ontwikkeling
7.B Brief manifestpartners aan Provinciale Staten
7.C Memorandum regio Noord-Oost Brabant aan Provinciale Staten
7.D Brief Regio Noord-Oost Brabant aan Manifestpartners
7.E Brief Noord-Brabantse Waterschapsbond aan Provinciale Staten inzake coalitieakkoord
7.F Concept-Voorjaarsnota 2020 waterschap Aa en Maas
7.G Beantwoording vragen Portefeuillehouder P. Ketelaars in het kader van de coalitiebehandeling
7.H Brief SNB inzake beleidsaandachtspunten nieuw bestuursakkoord
7.I Stichting Dupan oproep herstel palingstand voor bestuursprogramma

7.J Alliantieprincipes HWBP
7.K Modelverkenning Aa en Maas inzake effecten mestverwerking waterkwaliteit
7.L Vergaderschema 2019
7.M Unie van Waterschappen: Ontwerp Klimaatakkoord
7.N Nieuwsbrief Unie van Waterschappen, maart 2019
7.O Nieuwsbrief Regio Noord-Oost Brabant, april 2019

8 Moties vreemd aan de orde van de dag

9 Voorstel tot het houden van een besloten vergadering
9.1 Brieven inzake afhandeling klacht en omgang met bever

10 Initiatiefvoorstel fractie VVD

11 Rondvraag en sluiting

Waterschap
Aa en Maas

Pettelaarpark 70
5216 PP 's-Hertogenbosch
Postbus 5049
5201 GA 's-Hertogenbosch

T 073 615 66 66
F 073 615 66 00
E info@aaenmaas.nl
W www.aaenmaas.nl

Aan de leden van het Algemeen Bestuur
van waterschap Aa en Maas

Datum	16 april 2019
Ons kenmerk	190419/0
Doorkiesnr	073-6156614/J.M. Kremers
Onderwerp	Uitnodiging commissies- en AB-vergadering

Geacht AB-lid,

Hierbij nodig ik u uit voor de vergadering van het Algemeen Bestuur op vrijdag 19 april 2019 om **13.00 uur** in vergaderzaal 4.29 van het Waterschapshuis te 's-Hertogenbosch. Het aanvankelijke aanvangstijdstip van 14.00 uur is in verband met Goede Vrijdag vervroegd naar 13.00 uur.
De agenda en vergaderstukken treft u in iBABS aan.

Voor de agendapunten 5A tot en met 5E zijn vooralsnog de huidige reglementen/stukken geagendeerd, welke zijn voorzien van overzichten met gewenste wijzigingen zoals die eerder zijn gemeld. De al dan niet aangepaste stukken zullen u vervolgens in de volgende vergadercyclus (commissies 16 mei en AB 7 juni) ter vaststelling worden aangeboden.

Hopende u hiermee voldoende te hebben geïnformeerd.

Hoogachtend,
de dijkgraaf,

drs. L.H.J. Verheijen

Bijlage(n): -

Pettelaarpark 70
5216 PP 's-Hertogenbosch
Postbus 5049
5201 GA 's-Hertogenbosch

T 073 615 66 66
F 073 615 66 00
E info@aaenmaas.nl
W www.aaenmaas.nl

Aan de leden van het Algemeen Bestuur
van waterschap Aa en Maas

Datum	17 april 2019
Ons kenmerk	170419/1
Doorkiesnr	073-6156614/J. Kremers
Onderwerp	1e nazending AB-vergadering 19 april 2019

Geachte bestuursleden,

Hierbij deel ik u mee dat stukken zijn toegevoegd aan het vergaderdossier voor de vergadering van het Algemeen Bestuur op 19 april 2019. Het gaat om de navolgende stukken die via iBABS te raadplegen zijn:

1. De ***'Definitieve AB-agenda van 19 april 2019'*** (agp. 0).
2. De '***Besluitenlijst van de AB-vergadering van 27 maart 2019'*** (agp. 3.A).
3. De '***Besluitenlijst van de AB-vergadering van 28 maart 2019*** '(agp. 3.B).
4. Nieuw aan de agenda zijn toegevoegd het **'Onderhandelingsakkoord en Bestuursakkoord 2019-2023'** (agp. 4.B). Deze stukken worden u ter opiniërende bespreking aangeboden door de fracties Water Natuurlijk, Geborgden en CDA, waarbij vanuit alle fracties hierop een reflectie op hoofdlijnen gegeven kan worden. Daarna zal het bestuursakkoord ter vaststelling voorliggen in de AB-vergadering van 7 juni 2019. Mede op basis van deze bespreking zal vervolgens invulling worden gegeven aan de VJN, zoals die in juli aan het AB ter behandeling zal worden aangeboden. Bij het inhoudelijke debat over de VJN kan vervolgens de inhoud van de bestuursakkoord verder worden betrokken, waarbij alsdan ook concreet inzicht wordt gegeven omtrent de personele en financiële consequenties voor de korte termijn (reikwijdte van de VJN), alsmede voor de langere termijn (reikwijdte van het bestuursakkoord).
5. Nieuw aan de agenda is toegevoegd het AB-voorstel ***'Vaststelling aantal leden dagelijks bestuur en tijdsbestedingsnorm'*** (agp. 5.A).
6. Nieuw aan de agenda is toegevoegd het onderwerp ***'Benoeming stemopnemers'*** (agp. 5.B).
7. Nieuw aan de agenda is toegevoegd het AB-voorstel ***'Benoeming leden Dagelijks Bestuur'*** (agp. 5.C), inclusief de nieuwe portefeuilleverdeling.
8. Bij het agendaonderwerp ***'Voordracht benoeming leden Rekenkamercommissie'*** (agp. 6.E) is ter kennisname nog toegevoegd de bestaande verordening Rekenkamercommissie alsmede een overzicht met belangrijkste wijzigingen in het rechtspositiebesluit voor politieke ambtsdragers.

Hoogachtend,
De dijkgraaf,

Drs. L.H.J. Verheijen

Bijlage(n): -

Pettelaarpark 70
5216 PP 's-Hertogenbosch
Postbus 5049
5201 GA 's-Hertogenbosch

T 073 615 66 66
F 073 615 66 00
E info@aaenmaas.nl
W www.aaenmaas.nl

Aan de leden van het Algemeen Bestuur
van waterschap Aa en Maas

Datum	18 april 2019
Ons kenmerk	170419/2
Doorkiesnr	073-6156614/J. Kremers
Onderwerp	2e nazending AB-vergadering 19 april 2019

Geachte bestuursleden,

Hierbij deel ik u mee dat een stuk is toegevoegd aan het vergaderdossier voor de vergadering van het Algemeen Bestuur op 19 april 2019. Het gaat om het navolgende stuk die via iBABS te raadplegen is:

1. Een ***'Initiatiefvoorstel van de fractie VVD over informatietoegankelijkheid'*** (agp. 10) met daarbij een memo vanuit de voorzitter en secretaris-directeur.
2. Een aanvulling op de reeds gedane (voorlopige) voordrachten voor de Vaste adviescommissie en Regionale commissie (agp. 6D).

Hoogachtend,
De dijkgraaf,

Drs. L.H.J. Verheijen

Bijlage(n): -

Uitnodiging: Bestuurdersdag 17 juni 2019
Het waterschap van de toekomst, frisse blik op klimaat

Datum: maandag 17 juni 2019
Tijd: inloop 9.45 uur, start 10.30 - 16.00 uur met aansluitende borrel
Locatie: Burgers' Zoo, Antoon van Hooffplein 1, 6816 SH Arnhem

De Unie van Waterschappen en Waterschap Rijn en IJssel nodigen u van harte uit voor onze jaarlijkse Bestuurdersdag. Wellicht voor u als nieuwe bestuurder een nieuw fenomeen. Maar een goede traditie van de Unie van Waterschappen om, samen met één van onze leden, een dag speciaal voor alle AB- en DB-leden te organiseren. Ook de voorzitters en de secretarissen-directeuren zijn van harte welkom.

De Bestuurdersdag is altijd een goed moment om nieuwe contacten te leggen en uw bestaande relaties te versterken. Naast alle ruimte om te netwerken besteden we ook aandacht aan een actueel onderwerp. Dit jaar is dat 'een frisse blik op klimaat'.

Het waterschap van de toekomst, frisse blik op klimaat
Klimaat is een thema dat voor alle waterschappen relevant is. Waterschappen merken dagelijks de gevolgen van klimaatverandering met extremer weer en een steeds sneller stijgende zeespiegel. Willen we de schade door droogte maar ook door wateroverlast (hoosbuien)

tegengaan, dan zullen we water de ruimte moeten geven. Minder verstening, meer groen. Maar ook bredere sloten en waterbergingen. Als we niets doen is het zeker dat we tot 2050 ruim 71 miljard euro schade als gevolg van wateroverlast en langdurige droogte tegemoet zien.

Gastsprekers

Peter Kuipers Munnike, polair meteoroloog, vertelt over zijn ervaring met het poolonderzoek en de oorzaken en gevolgen van klimaatveranderingen in Nederland voor de waterschappen. Hij legt uit wat de invloed van de mens is. Zowel wat betreft het beperken van klimaatverandering als de aanpassing aan veranderend weer en klimaat. Ook op internationaal niveau wordt de urgentie van klimaatverandering ervaren. Henk Ovink reist als 'watergezant' de hele wereld over om de Nederlandse kennis over watermanagement met andere landen te delen. Hij praat u graag bij.

Excursies

Waterschap Rijn en IJssel neemt u in de middag graag mee het gebied in om u een aantal projecten te laten zien waar momenteel hard aan wordt gewerkt, zoals de versterking van de Rijnkade in Arnhem en de Grondstoffenfabriek Kaumera in Zutphen. Het aantal plaatsen voor deze excursies is beperkt, dus wacht niet te lang met inschrijven. Wie het eerst komt, het eerst maalt. Het is ook mogelijk te kiezen voor een kijkje achter de schermen bij Burgers' Zoo. Hierbij staat het watermanagement centraal. U kunt maximaal één excursie kiezen.

Inschrijven

U kunt zich inschrijven via deze link. Doet u dat vóór 1 juni. Op deze website vindt u ook meer informatie over het programma en de excursies in de middag.

Wij zien u graag op 17 juni bij Burgers' Zoo!

Met vriendelijke groet,

Rogier van der Sande, voorzitter Unie van Waterschappen
Hein Pieper, dijkgraaf Waterschap Rijn en IJssel

UNIE VAN WATERSCHAPPEN

BEZOEKADRES
Koningskade 40
2596 AA Den Haag
070 351 97 51
Nederland

POSTADRES
Postbus 93218
2509 AE Den Haag
Nederland

datum	ons kenmerk	contactpersoon
25 maart 2019	-	mw. I. Rodenburg
betreft	**uw kenmerk**	**e-mail**
Felicitatiebrief waterschapsbestuurders	-	irodenburg@uvw.nl
		doorkiesnummer
		070 - 351 97 45

Geachte (nieuwe) bestuursleden,

Namens het bestuur van de Unie van Waterschappen wil ik u van harte feliciteren met uw benoeming als waterschapsbestuurder. De komende vier jaar gaat u een belangrijke bijdrage leveren aan het verder verbeteren van het waterbeheer in Nederland. Dat hoeft u niet alleen te doen, want er zijn nog 601 andere waterschapsbestuurders benoemd.

Bestuurdersdag

Een eerste mogelijkheid voor u om kennis te maken met bestuurders van andere waterschappen en met de Unie is tijdens de Bestuurdersdag. De Bestuurdersdag 2019 – waarvoor ik u van harte uitnodig - zal worden georganiseerd op maandag 17 juni 2019 bij Burgers' Zoo te Arnhem. Jaarlijks organiseert de Unie van Waterschappen een Bestuurdersdag. Deze dag is specifiek bedoeld voor de leden van het Algemeen en Dagelijks Bestuur van de waterschappen. Dit doet de Unie in samenwerking met één van de waterschappen. In 2019 is dat het waterschap Rijn en IJssel. Binnenkort ontvangt u meer informatie over deze dag en hoe u zich kunt aanmelden.

Unie van Waterschappen

De Unie van Waterschappen is de koepelorganisatie voor alle waterschappen en hun bestuurders. De Unie vertegenwoordigt de waterschappen in het nationale en internationale speelveld, behartigt de belangen van de waterschappen en stimuleert kennisuitwisseling en samenwerking. Het hoogste orgaan van de Unie is de Ledenvergadering. In de Ledenvergadering hebben alle waterschappen zitting. In de ledenvergadering worden de leden van het bestuur gekozen.

De Unie kent zeven bestuurlijke commissies. In de commissies wordt het beleid van de Unie bepaald en standpunten ingenomen. Deze commissies en hun eerstvolgende vergaderdag zijn:

- Commissie Bestuurszaken, Communicatie en Financiën (CBCF) – 10 mei
- Commissie Internationale zaken (CINTER) – 10 mei
- Commissie Waterkeringen (CWK) – 17 mei
- Commissie Waterketens en emissies (CWE) – 17 mei

- Commissie Watersystemen (CWS) – 17 mei
- Commissie Wegenbeheer – 5 juli
- Commissie Muskus- en Beverratten (CMB) – 10 mei.

Welke onderwerpen in welke commissie behandeld worden, kunt u vinden op de website van de Unie van Waterschappen. Hier kunt u ook alle vergaderstukken vinden. De voorbereiding van de commissies vindt plaats in ambtelijke werkgroepen, die gekoppeld zijn aan de commissies. Een overzicht van alle werkgroepen vindt u ook op de website van de Unie.

E-learning

Voor waterschapsbestuurders is het van groot belang goed toegerust te zijn voor hun taak. Voor uw taakuitoefening is het essentieel dat u goed op de hoogte bent en blijft van nieuwe ontwikkelingen, nieuwe wetgeving en de gevolgen daarvan voor het waterschap. De Unie van Waterschappen heeft het initiatief genomen om een digitale leeromgeving voor waterschapsbestuurders te ontwikkelen om hen de mogelijkheid te geven om tijds- en plaatsonafhankelijk te leren. Er zijn drie e-learning modules ontwikkeld die kosteloos beschikbaar worden gesteld aan de bestuurders (zowel DB- als AB-leden). Deze modules gaan over de volgende onderwerpen:

1. Hoe werkt een waterschap? Met informatie over de positie en taken van het waterschap;
2. Waterschapsfinanciën;
3. Rollen en instrumenten.. Met informatie over het monisme, stemrecht en integriteit.

U kunt de modules bekijken via de website leeromgeving.uvw.nl. Een wachtwoord is hiervoor niet nodig.

Water Besturen

Als u zich verder wilt verdiepen in het (regionale) waterbeheer, de rol die de waterschappen daarin spelen en hoe waterschappen als overheid werken, kunt u op de website van de Unie[1] een geactualiseerde versie van het boekje Water Besturen vinden. Een fysiek exemplaar kan opgevraagd worden bij de Unie. Ook zullen er een aantal exemplaren bij de Bestuurdersdag liggen om mee te nemen.

Digitale nieuwsbrief

Dagelijks verstuurt de Unie van Waterschappen een digitale nieuwsbrief met daarin nieuws vanuit de Unie, de waterschappen en externe bronnen. Ook aankomende evenementen worden daarin vermeld. U kunt zich eveneens aanmelden voor de nieuwsbrief via de website van de Unie van Waterschappen.[2]

Het Waterschap

Tot slot wil ik u attenderen op ons tijdschrift. Het Waterschap is het tijdschrift van en over de waterschappen en het waterbeheer in Nederland dat vier keer per jaar verschijnt. Het tijdschrift brengt nieuws, reportages, interviews en opiniestukken, vooral over water, politiek en openbaar bestuur. U kunt zich via de website van de Unie[3] of via de website van de uitgever, Publiek Denken[4] aanmelden voor een gratis abonnement. Het is ook mogelijk om een gratis online abonnement aan te vragen.

Ik heet u (opnieuw) van harte welkom in de waterschapswereld en hoop u te mogen ontmoeten bij de Bestuurdersdag op 17 juni.

Hoogachtend,

Rogier van der Sande
Voorzitter Unie van Waterschappen

[1] https://www.uvw.nl/thema/bestuurszaken/bestuurlijke-organisatie/
[2] https://www.uvw.nl/
[3] https://www.uvw.nl/thema/communicatie/tijdschrift-het-waterschap/
[4] https://publiekdenken.nl/abonneren/hetwaterschap/

Datum: 1 april 2019 om 10:41:42 CEST
Onderwerp: felicitatie gekozen waterschapbestuurders

Geachte heer Sennema,

Graag brengen wij via u als secretaris-directeur van het Waterschap Aa en Maas onze felicitaties over aan alle gekozen waterschapsbestuurders. Vriendelijk vragen wij u of uw bestuurssecretariaat deze felicitatie aan alle bestuurders wilt doorzenden. Alvast onze hartelijke dank!

Beste Waterschapsbestuurder,

Van harte gefeliciteerd met uw benoeming tot lid van het Algemeen Bestuur van Waterschap Aa en Maas. Een nieuwe fase waarin u als waterschapsbestuurder een belangrijke bijdrage kan gaan leveren aan een prettige en veilige woonomgeving in het werkgebied van uw waterschap. Dat is geen eenvoudige taak gezien de vele keuzes die erop uiteenlopende taakvelden gemaakt moeten worden. Bijvoorbeeld op het gebied van verandering van het klimaat.

Wij mensen zijn net zo kwetsbaar als de planeet waarop we leven. Er is geen tweede planeet aarde. Daarom is er geen keus en moeten we zorgen voor de enige wereld die we hebben. Simpelweg omdat mens en natuur één zijn. PitPoint streeft naar duurzaam en schoon vervoer. Nu, en voor toekomstige generaties.

Hoe? Door schone brandstof als groengas, waterstof en elektrisch beschikbaar en betaalbaar te maken en zo schadelijke uitlaatgassen te vermijden. Hiervoor ontwikkelen en exploiteren wij laad-en tankinfrastructuur. We zijn ervan overtuigd dat 100% schoon vervoer in 2030 mogelijk is door innovatie en samenwerking.

Zoekt u informatie om de mobiliteit in uw werkgebied en van uw organisatie te verduurzamen, ik verstrek hiervoor graag de handvatten of kijk op www.pitpoint.nl.

Met vriendelijke groeten,

Marco Fossen

Marco Fossen
+31613234634
marco.fossen@pitpoint.nl

PitPoint clean fuels
Gelderlandhaven 4, 3433 PG Nieuwegein
Postbus 1388, 3430 BJ Nieuwegein
+31304100800
www.pitpoint.nl

Op deze e-mail is een disclaimer van toepassing inzake vertrouwelijkheid en het niet ter beschikking stellen aan derden van deze e-mail.

Notulen

van de openbare vergadering van het Algemeen Bestuur van waterschap Aa en Maas d.d. 27 maart 2019

Aanwezig namens:

CDA	dhr. H.J.J Geene, dhr. A.J.P. Jaspers, dhr. P. Ketelaars, dhr. A.H.J. School, dhr. E.C.M. Wagemakers;
Water Natuurlijk	dhr. J.J van den Broek, dhr. E.H.J.M. de Groot, dhr. J.G. Janssen, dhr. K. van der Laan, mevr. S.J. de Zoeten;
Bedrijven	dhr. P.H.L.M. Gijsen, dhr. P.M. van der Krabben, dhr. C.C.F.M. van den Thillart;
Ongebouwd	dhr. P.M.J. van Dijk, dhr. J.W.H.M. de Kleijne;
VVD	mevr. C.M. Angevaren, dhr. J.W. van der Dussen, dhr. W.P.J. de Kleijn, dhr. J.A.M. van Miltenburg;
PvdA	dhr. R.T.M. Bots, dhr. H. de Mare;
Algemene Waterschapspartij	dhr. A.P.M. van den Hoven, dhr. H.P.J.M. Siroen;
50Plus	mevr. A. Hernández Martínez, dhr. P. Matthijssen;
Natuurterreinen	dhr. W.H.A. Peters.
Afwezig:	dhr. P.W.M. Brouwers, mevr. J. Hendrickx, mevr. A. van Reeuwijk en mevr. I.R.G.W. Verschuuren.
Voorzitter:	dhr. L.H.J. Verheijen (dijkgraaf).
Secretaris:	dhr. P. Sennema.
Notulen:	dhr. R. Boot.

---

1. Opening.

De voorzitter opent de vergadering en heet de aanwezigen hartelijk welkom.
Hierna trekt hij nr. 21, zodat eventuele hoofdelijke stemmingen zullen aanvangen bij de heer Matthijssen.
Hij deelt mede dat bericht van verhindering is ingekomen van mevrouw Verschuuren, mevrouw Van Reeuwijk, mevrouw Hendrickx en de heer Brouwers.

De voorzitter stelt dat dit een bijzondere vergadering is, omdat het de laatste van het AB is van deze bestuursperiode en omdat er afscheid wordt genomen van de vertrekkende leden. Bij dat afscheid zullen de DB-leden een voor een achter het spreekgestoelte komen te staan en zal het vertrekkende AB-lid worden gevraagd te gaan staan. Er vertrekken 14 AB-leden en als je de jaren optelt die op hun trackrecord staan, zal het waterschap veel bestuurlijke ervaringsjaren gaan missen.
Hij merkt op dat de heer Van Miltenburg een oproep zal doen in het kader van activiteiten voor DB-leden. De heer Wagemakers heeft gevraagd of hij na afloop van het uitspreken van laudatio nog een aantal woorden tot het AB mag richten. Spreker begrijpt dat sommige vertrekkende leden ook nog iets zouden willen zeggen, maar hij wijst erop dat de tijd beperkt is. Bovendien is er vrijdag a.s. nog gelegenheid om iets te zeggen.
De vertrekkende AB-leden worden geacht de toegangspassen voor dit gebouw in te leveren. Morgen wordt aan alle 30 AB-leden een nieuwe iPad verschaft. De oude wordt dan uit de roulatie genomen. Men kan die behouden, want hij is afgeschreven, maar de inhoud moet wel worden geschoond. Hij wijst erop dat er strengere privacyregels zijn dan in het verleden.

De heer ***Janssen*** attendeert erop dat de eed blijft doorwerken, ook na het vertrek. Dus wat vertrouwelijk is, blijft vertrouwelijk.
De voorzitter neemt aan dat iedereen zich bewust is dat alles wat onder de eed of belofte is verklaard ook van kracht blijft nadat men bij het waterschap is weggegaan.

1.a Trekking stemmingsnummer.

De secretaris trekt nr. 17, zodat eventuele hoofdelijke stemmingen zullen aanvangen bij het lid De Kleijn.

2. Mededelingen en ingekomen stukken.

2.a Uitnodiging GGOR Streekbijeenkomst 'Optimalisatie peilbeheer St. Anthonis-Boxmeer'.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

3.A Vaststelling notulen, besluitenlijst en actielijst vergadering van het Algemeen Bestuur d.d. 22 februari 2019.

De notulen, de besluitenlijst en de actielijst worden zonder hoofdelijke stemming ongewijzigd vastgesteld.

De heer ***Van den Hoven*** wijst erop dat in de notulen staat (pag. 8) dat er een overzicht komt van het aantal overtredingen van de beregeningsverboden. Als dat overzicht er nog niet is, verzoekt hij het op de actielijst op te nemen.
De voorzitter antwoordt dat er op 1 april een besluit wordt genomen over het beregeningsbeleid.
De heer ***Van Dijk*** voegt daaraan toe dat het overzicht nu wordt opgesteld. Zodra het DB het heeft gezien, wordt het vrijgegeven. Dit punt kan wat hem betreft op de actielijst worden opgenomen.

3.B Adviseringsoverzicht commissies 31 januari 2019.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

4. Stukken ter kennisname.

4.A Nieuwe kostenverdeling SNB.

De heer ***Van den Hoven*** zegt dat hij hier een paar keer aandacht voor heeft gevraagd, ook in andere gremia. Het is goed dat er nu afspraken zijn gemaakt. Zijn eerste indruk is dat het een werkbaar geheel is. Het complete voorstel, dus met de wijziging van de governance, zal volgens hem in juni of juli in het nieuwe AB worden behandeld.
De heer ***Janssen*** merkt op dat het voorstel een inkijk geeft in de bedoelingen, maar ook veel vragen oproept over de compensatieregeling na de toetreding van de laatste twee aandeelhouders. Onduidelijk blijft ook hoe er voor 2018 wordt afgerekend. In 2017 heeft Aa en Maas € 521.000 moeten bijpassen. Hij begrijpt dat veel zaken nu nog moeten worden uitgewerkt. Hij wil weten of al duidelijk is wanneer het definitieve voorstel op de agenda komt.
Het verbaast hem dat er, ondanks de marktpositie die SNB inneemt, altijd weer geld bij moet. Dat heeft mogelijk te maken met te veel inzet op contracten die soms doorlopen tot 2027. Er moet een moment komen, met een overspannen markt en onvoldoende verwerkingscapaciteit, dat je voor nieuwe contracten betere tarieven kunt hanteren, zodat de eigenaars een keer profiteren.
De heer ***Van Miltenburg*** stelt dat zijn fractie gelukkig is met de overeenkomst. Zoals bij elke goede overeenkomst zitten er voor alle partijen pijnpunten in. Een van de onderdelen is dat de Brabantse waterschappen gaan voorfinancieren voor Scheldestroom en Vechtstroom. Hij roept het DB op in de toekomst hierover en over de verdere ontwikkeling van deze overeenkomst even nauwkeurig te rapporteren als in de afgelopen tijd. Hij vindt de evenwichtige overeenkomst een felicitatie waard.
De heer ***Van Dijk*** wijst erop dat de ingewikkelde onderhandelingen bloed, zweet en tranen hebben gekost. Zowel ambtelijk als bestuurlijk is er veel energie in gestoken en er komt nu iets uit dat overal pijn doet. De afgelopen maanden is er in verband met de gevoeligheden voor gekozen om de onderhandelingen in stilte te doen. Nu er een basisovereenkomst is, zal de gebruikelijke manier van communiceren worden hervat en wordt het AB zo goed mogelijk meegenomen. Er ligt nu slechts een ba-

sisovereenkomst, maar het AB moet uiteindelijk een besluit nemen over de zogenoemde samenwerkingsovereenkomst (sok). Er zijn een paar dingen in grote lijnen afgesproken en nu wordt er hard gewerkt om exact uit te werken wat de bandbreedtes moeten zijn, wanneer iets in werking moet treden en hoe het met de voorfinanciering en het terugbetalen zit. Daarna komt dit terug in het AB.
Bij de uitwerking wordt de komende maanden ook gekeken naar een nieuwe manier van governance. Zijn enige voorwaarde om akkoord te gaan, is dat het genoemde bedrag van € 521.000 wordt meegenomen in het totaal. Het bedrag dat Aa en Maas dient voor te financieren (ongeveer € 1 miljoen gedeeld door drie) is eigenlijk al betaald. Aa en Maas krijgt dus € 521.000 minus € 333.000 terug. Zonder die voorfinanciering waren Scheldestroom en Vechtstroom onmogelijk te bewegen om mee te gaan. Zij zeggen dat zij er een paar jaar geleden onder een bepaalde voorwaarde zijn ingestapt en dat zij hun AB's niet zover krijgen deze deal te accepteren als zij er de komende jaren extra cashflow in moeten stoppen. Daarom hebben De Dommel, Brabantse Delta en Aa en Maas gezegd dat zij bereid zijn te helpen, op voorwaarde dat dit later wordt terugbetaald.
Spreker stelt dat de aanname is dat SNB ooit winstgevend moet worden. Er is gerekend met € 75 per ton en alle deskundigen zeggen dat dit aan de lage kant is. Het gevolg van de overeenkomst is dat Aa en Maas dat geld dan eerder terugkrijgt. Hij geeft de heer Janssen gelijk dat SNB uiteindelijk meer geld zal moeten opbrengen, maar door de manier van besturen, met ieder jaar nieuwe commissarissen en nieuwe aandeelhouders, zijn er de afgelopen tien jaar allerlei deals gesloten. Door een daarvan, krijgt Wetterskip Fryslân zijn slib ver onder de kostprijs verwerkt. Er is een soortgelijke deal met waterschap Limburg. Als je van SNB een echt bedrijf wil maken, moet je daarvan af. Daarvoor zijn de eerste stappen gezet met deze overeenkomst. Hij komt daarop later terug, maar hij vond het gepast om in de laatste vergadering van dit AB het voorlopige onderhandelingsresultaat alvast op tafel te leggen.
De heer ***Janssen*** vraagt of dit betekent dat ook ten aanzien van 2018 de uitwerking nog aan de orde moet komen.
De heer ***Van Dijk*** beaamt dat.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

4.B Inning van schulden BSOB.

De heer ***Bots*** stelt dat de intenties van de motie goed zijn verwoord en zelfs iets zijn verbreed naar aanleiding van nadere verzoeken in de commissie AFZ. Hij is razend benieuwd wat daaruit komt. Het AB van BSOB bespreekt dit in juni en hij neemt aan dat dit AB in de eerstvolgende commissie AFZ wordt geïnformeerd. Hij heeft kennisgenomen van de financiële opzet en die is prima. Kennelijk is er in het verleden een foute opstelling gemaakt. Hij verzoekt BSOB een en ander in het volgende jaarverslag goed te vermelden.
De heer ***Siroen*** zegt dat hem opvalt dat het bij de inning van schulden eigenlijk steeds over dezelfde groep gaat. De vraag is of daar niet speciale actie op moet worden ondernomen, want het werkt kennelijk niet om ze te verleiden om te betalen via een automatische incasso.
De heer ***Janssen*** stelt dat hij kritiek heeft op de notitie. Hij begrijpt de opstelling van de heer Bots ook niet, want er worden appels met peren vergeleken. BSOB heeft drie taken: waarderen, heffen en invorderen. In deze notitie worde alle kosten van het invorderen voorgeschoteld en daar wordt tegenover geplaatst wat je uit invordering op nalatige belastingplichtigen binnenkrijgt. Maar dat is al uitgebreid aan de orde geweest in de commissievergadering in januari. Toen heeft de directeur van BSOB toegelicht dat BSOB ongeveer € 1,3 miljoen aan kosten maakte op de nalatige belastingplichtigen en dat de opbrengsten € 1.475.000 bedragen. Het nettoresultaat is dus € 102.000. Het normale proces van waarderen, heffen en invorderen brengt kosten met zich mee. Als iedereen op tijd zou betalen, zou je het grootste deel van die kosten van invorderen toch maken.
De heer ***Ketelaars*** zegt dat hij blij is dat de heer Bots zich kan vinden in de ingezette acties. BSOB is er niet alleen om te innen en in te vorderen als er niet op tijd wordt geïnd, maar ook om te kijken wat de reden is dat mensen niet betalen. De invordering moet zo worden geregeld dat er zo min mogelijk problemen ontstaan. De strekking van de motie is dus goed overgenomen.
Spreker geeft de heer Janssen enigszins gelijk dat er bij de bedragen appels en peren worden vergeleken. Maar het is heel lastig om zaken te scheiden. Tot nu toe was die scheiding niet noodzakelijk, omdat er vaste bedragen staan voor aanmaningen en voor de deurwaarder. Door het scheiden van de kosten in het nieuwe jaar krijg je meer inzicht. Hij wijst erop dat het definitieve beleid in juni aan de orde komt.
De heer ***Bots*** vraagt of dit alles goed kan worden verwoord in het jaarverslag van BSOB. Dat voorkomt verwarring.

De heer ***Ketelaars*** zegt dat toe.
Spreker merkt op dat het streven van het nieuwe beleid moet zijn dat er minder problemen ontstaan bij de invordering. Voordat er een deurwaarder wordt ingezet, zal er altijd eerst contact worden gezocht met de gemeente, zodat er niet van twee kanten actie wordt ondernomen tegen een wanbetaler. Bij iemand met een schuldenproblematiek wordt gekeken wat erachter zit en hoe het is op te lossen. De verantwoordelijkheid voor de benadering van mensen met schuldenproblemen ligt primair bij de gemeente. Dat moet zo blijven, want niemand is erbij gebaat dat er meer organisaties op de stoep staan.
De heer ***Janssen*** zegt dat hij niet overtuigd is door het verhaal van de kosten van invordering. Dat zou betekenen dat vrijwel alle kosten van inning kosten zijn voor invordering van nalatig belastingplichtigen. Gelet op de bedragen in de jaarrekening vindt hij het eigen verhaal van BSOB plausibeler. Hij vindt het essentieel dat het aantal automatische incasso's wordt verhoogd. Je zou mensen die betalen via een automatische incasso een bepaald voordeel kunnen geven. Hij meent dat de gemeente Oss dit ooit heeft gedaan. Bovendien pleit hij ervoor de aanbeveling van de Nationale ombudsman op te volgen en een soort rappelbrief te sturen voor de aanmaning.
De heer ***Ketelaars*** wijst erop dat de verdeling van de kosten op basis van de knip gebeurt. Veel processen voor het reguliere innen zijn volledig geautomatiseerd. Dan heb je bankkosten en de softwarekosten, maar bijna geen personeelskosten; alleen om te kijken of het proces goed loopt. Het overgrote deel van de kosten wordt gemaakt als er sprake is van een afwijking van het reguliere proces. Vandaar dat er een knip is gemaakt.
De heer ***Janssen*** stelt dat er blijkbaar hier in huis een bepaalde knip is gemaakt, maar de directeur van BSOB was in zijn presentatie in januari jl. volkomen duidelijk. Hij vraagt zich af waarom het waterschap er nu een ander verhaal van maakt.
De heer ***Ketelaars*** zegt dat hij het moet doen met de door BSOB aangeleverde cijfers. Het gaat hem vooral om de strekking van de motie. Hij hoopt dat het waterschap meer zicht krijgt op welke kosten aan welke processen zijn gerelateerd. Het is de bedoeling dat in de toekomst ook de invorderingskosten beter worden verantwoord in de jaarrekening.
De voorzitter wijst erop dat dit dossier niet gesloten is, maar wordt overgedragen aan het volgende AB.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

4.C Verslag waterstaatkundige toestand regionale wateren 2019.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

4.D Verslag NBWB-bestuur d.d. 6 december 2018.

De heer ***Van Miltenburg*** merkt op dat in het verslag (onderaan pag. 2) de dijkgraaf de suggestie doet om de speerpunten van het waterschap in twee A-viertjes inzichtelijk te maken en dat te bespreken met de fractievoorzitters van PS. Hij verzoekt om die A-viertjes ook aan het nieuwe AB kenbaar te maken.
De voorzitter zegt dat dit ook de bedoeling is. De brief aan de formateur bij de provincie en de lijsttrekkers wordt vandaag of morgen verzonden. Hij neemt aan dat die brief morgen al bij de stukken kan worden gevoegd. In die brief staan een stuk of acht punten ten behoeve van de formateur en de onderhandelende fractievoorzitters van Provinciale Staten. Er komen natuurlijk meer brieven bij de formateur terecht, onder andere van de NBWB en de manifestpartners. Het waterschap is medeondertekenaar van die brieven en het AB zal daarover dus worden geïnformeerd.
De heer ***De Kleijn*** merkt op dat tijdens het verkiezingsdebat is geopperd om het bedrag dat de waterschappen willen hebben, aan de informateur mede te delen, zodat die daarmee aan de gang kan. Hij wil weten of dat bedrag al bekend is.
De voorzitter meent dat het gaat om meer dan € 100 miljoen. Als men de brief zelf krijgt, kan men zien hoe dat bedrag is opgebouwd. Het bedrag is vooral bedoeld voor de financiële ondersteuning door de provincie van de energietransitie. De andere bedragen zijn niet zo groot. Er zijn inmiddels ook andere claims bekend, bij voorbeeld van de B5. Die vraagt ook grote bedragen.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5. Vaststelling rechtmatigheid verkiezingsuitslag.

5.A Benoeming geborgde zetels.

De heer ***Siroen*** merkt op dat hij donderdag jl. informatie heeft gekregen en vrijdag jl. een persbericht. Wat opvalt is dat er nogal wat afwijkingen zijn ten opzichte van de uiteindelijke uitslag. Hij vraagt zich dan ook af wat er in de toekomst moet veranderen.
De voorzitter antwoordt dat er een evaluatie wordt gemaakt van zowel de campagne als de organisatie van de verkiezingen; door de Unie en door Aa en Maas zelf. Het is de bedoeling die evaluaties in juni te agenderen. Meer waterschappen hadden moeite met de communicatie over de restzetelproblematiek. In de voorbereiding is ervoor gekozen om donderdagmiddag 12.30 uur met de uitslagen te komen. Met de kennis van nu dat een paar gemeenten heel laat hebben geleverd (zelfs pas vrijdagmiddag) zou je kunnen besluiten om dat volgende keer op een later tijdstip te doen, maar er is grote druk om in ieder geval op hoofdlijnen een beeld te krijgen van de uitslagen. Hij is achteraf blij dat de toedeling van de restzetels niet te vroeg bekend is gemaakt, omdat andere waterschappen, zoals De Dommel en Brabantse Delta, met correcties moesten komen. De grootste les is dat er volgende keer zal worden geprobeerd de verkiezingen te organiseren met een digitaal instrument, zodat mensen niet meer tot 3 uur 's nachts stemmen hoeven te tellen.
De heer ***Janssen*** wil voorkomen dat de indruk ontstaat dat het stemmentellen niet goed is verlopen. Hij wijst erop dat het bij de verkiezingen van 2009 vijf of zes dagen duurde. Vanaf het moment dat de uitslag van Helmond binnen was, kon iedereen nu zelf aan het rekenen gaan met de restzetels.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

De voorzitter geeft de heer Van Miltenburg de gelegenheid iets te zeggen over de vertegenwoordiging van AB-leden.
De heer ***Van Miltenburg*** stelt dat hij vicevoorzitter is van de Vereniging van Waterschapsbestuurders en in die functie alle AB-leden van alle waterschappen vertegenwoordigt. Hij noemt enkele recente wapenfeiten van de vereniging, zoals het verbeteren van de rechtspositie van AB-leden en het opzetten van een zogenoemde e-learning voor nieuwe bestuurders, die is opgezet door de VNG-academie. Voor die internetcursus is door bestuursleden van de vereniging veel inhoudelijke kennis en ervaring geleverd. Dat is noodzakelijk, want kennis over het werk van waterschappen en waterschapsbestuurders is er, zowel bij het ministerie als bij de VNG, niet of nauwelijks.
Hij wijst erop dat het nieuwe AB straks de zogenoemde opt-out moet goedkeuren, zodat alle waterschappers lid worden van de vereniging, tenzij zij dat niet willen. De contributie wordt dan, net als bij statenleden en raadsleden, vergoed; in dit geval door het waterschap. Bij de komende ledenvergadering van de vereniging moet er een compleet nieuw bestuur worden gekozen, omdat het gevolg van de verkiezingen is dat geen van de huidige bestuursleden in een nieuw AB van zijn of haar waterschap terugkeert. De vereniging is dus dringend op zoek naar mensen die zich kandidaat willen stellen. Hij hoopt dat iemand uit het AB van Aa en Maas zich voor deze zaak wil inzetten. In het aftredende bestuur zaten twee geborgden, een lid van Water Natuurlijk, een CDA'er en hijzelf. Je zit daar niet als vertegenwoordiger van een partij, maar puur als waterschapsbestuurder. De tijd die het kost, wordt niet betaald, maar de reiskosten zijn declarabel bij het waterschap.
Spreker stelt dat het belangrijk is dat er weer een goed bestuur komt dat kan praten met ministeries, met de Unie en met de collegaverenigingen van Provinciale Staten en gemeenteraden. Hij is graag beschikbaar om informatie te verstrekken. De algemene ledenvergadering vindt in mei plaats, waarschijnlijk tegelijk met de waterschapsdag voor nieuwe bestuurders, die bij Rijn en IJssel wordt gehouden.
De voorzitter neemt aan dat er van de vereniging nog een brief komt waarin de AB-leden op deze punten worden geattendeerd.

6. Onderzoek geloofsbrieven en besluit over toelating benoemden.

De heer ***Wagemakers*** verklaart namens de commissie, mede bestaande uit de heren Van den Thillart en Jaspers, dat zij na controle van de geloofsbrieven van 7 personen voor de geborgde zetels en 23 personen van de categorie ingezetenen heeft vastgesteld:
- dat alle personen tijdig hun bescheiden aan het waterschap hebben geretourneerd;
- dat alle personen voldoen aan de vereisten die aan het lidmaatschap van het AB zijn gesteld, inclusief de leeftijdseisen;
- dat er geen met het lidmaatschap onverenigbare betrekkingen zijn geconstateerd;
- dat mede gelet op de inhoud van de opgemaakte proces-verbalen en het overzicht voorvallen stembureaus (men moet zich daar niet te veel van voorstellen) niet is gebleken van ernstige onre-

gelmatigheden bij de benoeming of verkiezing althans niet van onregelmatigheden naar omvang die de uitslag van de verkiezingen had kunnen beïnvloeden.

De commissie adviseert daarom de volgende personen toe te laten tot lid van het algemeen bestuur van waterschap Aa en Maas: dhr. J.Y. Aardoom, dhr. F.M.J. Biemans, dhr. P. van Boekel, dhr. R.T.M. Bots, dhr. P.W.M. Brouwers, dhr. J.T. van Burgsteden, dhr. G.J.S. Claassen, dhr. P.M.J. van Dijk, dhr. H.J.J Geene, dhr. J.J.E. van Geest, dhr. P.H.L.M. Gijsen, dhr. E.H.J.M. de Groot, mevr. J. Hendrickx, mevr. A. Hernández Martínez, mevr. Y. Van Hulsbeek-Visser, dhr. P. Ketelaars, dhr. W.P.J. de Kleijn; dhr. J.W.H.M. de Kleijne; dhr. P.M. van der Krabben, dhr. K. van der Laan, dhr. J.G. Leenders, dhr. H. de Mare, dhr. W.H.A. Peters, dhr. W.J. Plasmeijer, dhr. J.F.M. Raap, mevr. Y. Schram, mevr. A.E.M. Slaats-Damen, mevr. G.J.J. Vereijken, mevr. F.A. van Zandbeek en mevr. S.J. de Zoeten.

Zonder hoofdelijke stemming wordt overeenkomstig het advies van de commissie besloten.
De voorzitter bedankt de commissie voor de verrichte werkzaamheden.

7. Afscheid vertrekkende AB-leden.

De voorzitter merkt op dat de vertrekkende AB-leden door een DB-lid worden toegesproken op basis van de commissies waar zij deel van uitmaakten. Het zal gebeuren in alfabetische volgorde. Hij meent dat er sprake was van een spannende verkiezingsweek. De hoge opkomst stemt iedereen tevreden en is ook goed voor de zichtbaarheid van het waterschap.

De heer De Kleijn spreekt mevrouw Angevaren toe.
Carolien, je bent de eerste in de rij. Dat zal je van de lagere school nog bekend voorkomen van het moment dat de tandarts langskwam. Jij mag het spits afbijten. Je staat hier omdat je een liefhebber bent van water en dat blijkt op meer plekken. Bij de brandweer heb je water nodig als blusmiddel. Het waterschap kan ook niet zonder water, zoals wij zagen in 2018. Dan wordt het langzaam maar zeker paniekerig.
Binnen dit gremium valt op dat je, als je het woord neemt, de aandacht meteen te pakken hebt. Je formuleert in essentie op inhoud en niet politiek. Elk voorstel wordt langs een maatlat van doelbereik gelegd. Je wist daarmee vaak de juiste snaar te raken. Je hebt ooit een gele kaart uitgedeeld, maar omdat jij nu in een andere competitie gaat spelen, komt die mooi te vervallen.
Je bent altijd opgewekt, consequent en vasthoudend. Maar ook prettig in de omgang en als je erbij was, was er altijd wel stof om te lachen. Het is belangrijk dat je plezier hebt in wat je doet. Ik wens jou namens ons allen heel veel succes. Je wordt directeur brandweerrepressie in de provincie Utrecht en dat je daar je handen vol aan kunt hebben, zagen wij vorige week maandag. Het ga je goed. (Applaus.)

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de heer De Kleijn mevrouw Angevaren een boeket bloemen en de roemer.

De voorzitter stelt dat de charme van de roemer is dat die in papier is verpakt. Als je hem thuis openmaakt, zal men verrast zijn door de robuustheid van het materiaal. Je moet het pakje dus pas thuis openmaken.

De heer De Groot richt het woord tot de Van den Broek.
Jos. Jij bent lid geweest van het AB van 2009 tot 2019. Je hebt die tien jaar mooi vol gemaakt, mede dank zij een verlengde bestuursperiode. Jouw laatste bijdrage, niet de minste overigens, was die aan de motie over het afvangen van vis in droogvallende beken. Toen werd uiteindelijk de motie van het CDA overgenomen, maar jouw motie heeft wel een functie gehad. Daarvoor alsnog dank.
Je was lid van de commissie emissiebeheer en beroepshalve zeer geïnteresseerd in alles wat met techniek te maken heeft. Ik vind dat een heel bijzondere combinatie, want eigenlijk was je voor mij in eerste instantie de vertegenwoordiger van de sportvisserij en al die techniek kregen wij er gratis bij. Alles wat met optimalisatie en innovatie van de waterketen te maken heeft, gaat jou na aan het hart in het kader van de integrale ketenaanpak. Het doet mij deugd dat je nog steeds je kennis ter beschikking wil stellen aan een fractie.
Je bent van de regiocommissie Beneden-Aa naar de regiocommissie Boven-Aa gegaan. Gepromoveerd eigenlijk. Wat de meeste mensen niet weten, is dat je ook onze fractiesecretaris was. Dat heb je altijd voor je gehouden, maar ik vond het heel knap hoe je dat deed. De discussies in onze brede fractie snapte ik uit jouw verslag beter dan uit mijn eigen aantekeningen. En dat verslag was de ochtend na de vergadering al klaar; ruim voor de commissievergaderingen. Zoals bekend heb je een achter-

grond als werktuigbouwkundige en je bent werkzaam geweest in de afvalwaterzuivering en de stadsverwarming. Wij hebben gretig gebruikgemaakt van die kennis. Maar bovenal was je een van onze vertegenwoordigers in de sportvisserij. Breed gesteund, want vorige keer haalde je op eigen kracht een kwart van de kiesdeler. Dat kan ook niet anders, want vanuit je functie als bestuurslid bij Sportvisserij Zuidwest-Nederland, als voorzitter van de Federatieve Adviescommissie Visstandbeheer en als lid van de visstandbeheercommissie Aa en Maas heb jij heel veel kennis in huis. Je hebt mij ooit verteld dat je door de watervervuiling ook geïnteresseerd bent geraakt in wat er moet gebeuren aan de waterkwaliteit om ook voor vissen de juiste dingen te doen. Hoewel ik de meeste tijd van het visstandbeheer kwijt ben met vismigratiemaatregelen en vispassages, was jouw bijzondere verdienste dat je je ook druk maakte over de aalgoten. Ik hoor het ook nu, want je werd wel eens schamper lachend bejegend van deze kant van de tafel. Maar wij zijn blij dat wij ze hebben aangelegd en dat ze worden gebruikt. Zij worden gemonitord en ze werken. Houd de aalgoot in gedachten.
Namens het DB hartstikke bedankt voor jouw bijdragen in de commissies en in het AB. Als jij een vraag had, kwam die vraag er, of het onderwerp nu drie keer was besproken in de commissie of niet. De aanhouder wint altijd.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de heer De Groot de heer Van den Broek een roemer en een boeket bloemen.

De heer De Groot verzoekt de heer Van der Dussen naar voren te komen.
Jack, bij hoge uitzondering mocht ik iemand toespreken uit een andere commissie en dat ben jij geworden. Je zat in het AB van 2015 tot 2019, maar ik ken jou al langer, want je hebt voor die tijd al in de regiocommissie Beneden-Aa gezeten, de op een na beste commissie die wij hebben. Je bent lid geweest van de commissie emissiebeheer en uit betrouwbare bron heb ik begrepen dat je altijd een prettige, positieve en constructieve houding hebt gehad bij de behandeling, de bespreking en de advisering van stukken. Je bent ook nog lid van de rekenkamercommissie geweest. Wat ik knap vind, is dat je de gemeenteraad hebt kunnen combineren met het waterschap. In de raad ben je zelfs fractievoorzitter. Volgens mij komen wij elkaar via de gemeente bijna net zo vaak tegen als bij het waterschap, vanwege jouw warme belangstelling voor alles wat op en rond de Maashorst gebeurt. Je doet er nog een aantal dingen bij, zoals de Stichting Ondersteuning VVD-fractie. Dat jullie daarvoor een stichting hebben opgericht. Dat is een idee voor andere fracties. Je hebt dat altijd gecombineerd met het Centrummanagement in Heesch.
Je spreekt met lof over het slibbedrijf, SNB. Ook in het kader van de integrale ketenaanpak vertolkt dat een bijzonder goede rol bij de verwerking van ons slib. De afgelopen waterschapsverkiezingen zijn er maar liefst 864 stemmen op jou uitgebracht, waarvan 547 in Bernheze. Dat is knap. Alles wat bij ons boven de 500 scoort, mag blijven. Als hobby's heb je golf, maar dan komt het: ervaren imker en honingliefhebber. Dat had ik eerder moeten weten, maar ik kom straks langs.
Ik heb mij de laatste tijd wat verdiept in het groen liberalisme. Dat is een stroming in het liberalisme die streeft naar een verantwoorde duurzame economische groei, waarbij natuur en milieu zoveel mogelijk worden ontzien. De schade die het milieu oploopt door de economische groei dient daarbij zoveel mogelijk te worden gecompenseerd. Men gaat uit van het schadebeginsel zoals dat in de 19de eeuw door de filosoof J.S. Mill werd gepopulariseerd. Alles is geoorloofd voor zover je de ander geen schade of leed toebrengt. En onder de noemer "de ander" rekenen de groenliberalen niet alleen mensen maar ook alle levende wezens. Tsjakka. Ook vissen dus. Binnen de VVD is er zelfs een heel netwerk liberaal groen opgericht. Wij proberen daar naarstig contacten mee te leggen. Waarbij de uitdagingen op het gebied van milieu, energie, klimaat, water, voedsel, sociale cohesie en mondiale verdeling van welvaart aan de orde zijn. Zo proberen de groenliberalen zich in te zetten voor de verduurzaming van politiek en beleid. Of je wel of geen groenliberaal bent, boven de 500 stemmen ben je altijd welkom bij Water Natuurlijk. Denk er nog maar eens over na. Hartstikke bedankt voor je bijdrage aan het commissie- en bestuurswerk. Heel veel succes met je werk in de gemeente Bernheze.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de heer De Groot de heer Van Dussen een roemer en een boeket bloemen.

De voorzitter richt zicht tot Adri van den Hoven.
Adri, wij kennen elkaar persoonlijk niet goed, maar jij bent voor mij wel een voorbeeld van een lokale politicus die heel veel jaren gewoon zijn werk doet in zijn omgeving en daaraan veel contacten ontleent. Mensen komen naar jou toe als zij wat hebben; dat merken wij hier ook. Je bent heel toegankelijk. Je was niet alleen raadslid, maar een aantal jaren ook wethouder in Heusden namens de partij Gemeentebelangen. Je maakte een geweldige klapper in de herindelingsverkiezingen van november

1996: 12 van de 27 zetels en daarmee kwam jouw partij in het college met twee wethouders. In 1999 moest je er weer uit, maar van 2002 tot 2006 was je opnieuw wethouder voor Gemeentebelangen.
Je deelt met veel anderen hier dat je ook in de gemeente bestuurlijk actief bent geweest. Als je naar de samenstelling van het AB kijkt in de afgelopen tien jaar, zie je dat er nog steeds de echte belangenbehartigers zijn voor natuur of landbouw, er zijn mensen die vanuit een technische invalshoek aan het waterschapsbestuur deelnemen en er zijn mensen zoals jij die vanuit hun politieke rol in het waterschapswerk zijn gekomen. Ik heb gelezen dat je al sinds 1989 bij Maas- en Diezepolders zat, een waterschap dat in 1996 werd heringedeeld bij De Maaskant. Maas- en Diezepolders is natuurlijk een historisch belangrijk waterschap, want dat ging over Heusden, de vesting Heusden en over de positie die daar werd ingenomen door de graven, maar ook door de dijkgraaf. Die had op de dijk van Heusden zijn eigen paal om mensen te kaak te stellen. In Heusden bestaat een traditie van de combinatie van waterbeheerder en stadsbestuurder.
Nu ben je niet alleen politiek bestuurder en waterschapsbestuurder, maar je bent ook een dossiervreter, zoals wij hier natuurlijk ook hebben gemerkt. Ik heb begrepen dat je thuis alles van de afgelopen dertig jaar hebt gearchiveerd. Er is mij verteld dat je dossiers die worden gevraagd, zo kunt vinden. Je bent niet alleen van de dossiers, maar ook van de penningen en op de penning. Je bent heel goed thuis in de financiële gang van zaken van het waterschap en in de ingewikkelde financiële constructies die wij hier soms nodig hebben. Dan is ook jouw ervaring als raadslid zichtbaar. Het contact met de burgers heb ik al genoemd, maar je bent actief met de agenda, je let op welke toezeggingen zijn gedaan en of er nog informatie zou komen. Ook handhavingszaken hebben jouw bijzondere belangstelling. Dat toont de interactie die je hebt met je omgeving. Als mensen jou aanspreken, spreek jij het DB aan. Je bent lid van de Algemene Waterschapspartij, deskundig en niet politiek. Maar die leuze geldt niet voor jou, want je bent deskundig, maar je bent ook een politiek dier. Je gaat nu een einde maken aan die bestuurlijke en politieke carrière, want ook bij de gemeenteraad ben je gestopt. Dankzij je inzet in die vele jaren, mag ik jou de waterschapspenning uitreiken.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de voorzitter de heer Van den Hoven de waterschapspenning, alsmede de roemer en een boeket bloemen.

De voorzitter vraagt de heer Janssen naar voren te komen.
Gerrit, ik kan mij herinneren dat ik in 2008, toen jij er ook al was, afscheid moest nemen van 20 van de 45 bestuursleden die er toen waren. Je bent de nestor van dit AB. Jij bent een jaar langer lid van de voorgaande waterschappen die zijn opgegaan in Aa en Maas, dan Adri van den Hoven. Je bent sinds 1988 - weliswaar met onderbrekingen - lid geweest van de opeenvolgende besturen van waterschap De Aa en vervolgens Aa en Maas. De laatste tien jaar was je zonder onderbreking fractievoorzitter van Water Natuurlijk. Daarin geef je leiding aan een heel bijzondere typische regenboogcoalitie van mensen die politiek gesproken links van het midden of links in het midden van het waterbeleid staan. Degenen die menen dat het een pot nat is, moet ik tegenspreken, want er is wel degelijk sprake van variatie en verschillen van opvatting binnen zo'n regenboogcoalitie. De kleuren schitteren altijd wat feller links dan rechts van het midden; dat is althans mijn beeld. Je hebt die fractie in die tien jaar onverstoorbaar geleid. Wij hebben nauwelijks dissidente geluiden gehoord en je hebt daarmee die fractie uitgebouwd tot een zeer stabiele factor in dit waterschapsbestuur.
Je hebt dan ook een behoorlijke achtergrond, Gerrit. Niet alleen zit je al jarenlang in het waterschapsbestuur, maar je hebt ook veel politiek bestuurlijke ervaring als wethouder. Je was acht jaar wethouder in Asten en zat daar vanaf 1982 zonder onderbreking 32 jaar als raadslid. Je bent daarvoor in 2014 gehuldigd. Dat combineer je dan met een goede juridische basis en je hebt bovendien een groen peelprofiel. Want jouw activisme is geen straatactivisme, maar vergaderactivisme en bestuurlijk activisme. Dat activisme gaat terug tot de eerste strijd om het natuurherstel in de Peel en het uitbouwen van het natuurbelang in die regio. Je was daarbij betrokken in het verband van het Nationaal Park de Groote Peel. Je toonde dat activisme ook in de jaren negentig bij meer dan honderd vergaderingen in de zogenoemde provinciale commissie beheer landbouwgronden. Die commissie heeft de contouren van de Brabantse ecologische hoofdstructuur vastgelegd. Dat is een begrenzingsopgave waarbij in heel Brabant 30.000 hectares op hectareniveau werden toebedeeld. Die werden aankoopwaardig geacht en sloten aan bij het natuurnetwerk van bestaande en nieuwe natuur. Jij was in die commissie de vaste vertegenwoordiger van de Vereniging Brabantse Gemeenten en ik zat die vergadering als jonge gedeputeerde voor en mocht proeven aan jouw uitgebreide kennis op dat vlak, zoals wij dat ook hier in het waterschap hebben gedaan.
Gerrit, in jou is het rode hart sterk verbonden met een groen profiel. Jouw bestuurlijke carrière is een mooi voorbeeld voor anderen hoe vasthoudendheid en kennis van zaken op lange termijn renderen.

Wij danken jou ook voor jouw herkenbare bijdrage aan koers en identiteit van dit waterschap. Ook jou wil ik graag de waterschapspenning overhandigen.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de voorzitter de heer Janssen de waterschapspenning, de roemer en een boeket bloemen.

De heer Ketelaars spreekt de heer Jaspers toe.
Wel bijzonder, Toon. Wij zijn gezamenlijk gestart in 2005 na de verkiezingen in 2004. Toen nog met briefstemmen, je kunt het je nauwelijks meer voorstellen. Je zat in het AB op persoonlijke titel, want die verkiezingen waren nog persoonsgebonden. Voor de categorie ingezetenen. Ik zat er namens de grondeigenaren; toen nog met 8 leden in een bestuur van 45. Voor jou was het niet zo moeilijk om in het AB te komen, want je was toen al vanaf 1993 raadslid in Ravenstein en later, vanaf 2003 in Oss. Intussen had je dus al een flinke achterban opgebouwd. Bij dat personenstelsel zat er destijds iemand in het AB die voor bijna vier zetels stemmen had. Maar die zat er dus alleen in. Ik heb de stemmen van toen niet in beeld, maar ik weet zeker dat jij er toen ruimschoots bent ingekomen. Het typeerde jou dat je altijd een trouwe achterban had, omdat je je inzette voor die mensen. Je wist goed wat er speelde, je had nauw contact en dat heeft je al die jaren geholpen, zowel als gemeenteraadslid als als lid van het AB.
Ik vind dat bijzonder, want naast die functies was je leraar op een school en had je daar als begeleider van een afdeling een managementfunctie. Je zou zeggen dat dit een hele klus is, maar sommige mensen weten dat een week 168 uur bevat. Ik ben een keer rondgeleid door jou bij je bedrijf. Je bent een hobbyboer en je moest de grootste moeite doen om in die categorie te blijven vallen, want jouw aantallen dieren, de mechanisatie en de hoeveelheid land deden de gemeente besluiten om in het bestemmingsplan jouw bedrijf apart te bestemmen. Daar moest wel een goede oplossing voor worden bedacht, omdat je ook in de gemeenteraad zat.
Toon. Je hebt al die tijd getoond dat je die klus goed aankan. Leraar, waterschapsbestuurder en gemeenteraadslid. Je hebt het zover geschopt omdat je een echte mensenmens bent. Dat betekent dat dingen voor jou makkelijk gaan die voor anderen misschien heel moeilijk zijn. Dat geldt zowel als leraar als in de politiek. Het CDA en het waterschap hebben mogen ervaren dat dit zeer goed werkt. Jij snapt wat er gebeurt, je snapt wat er moet worden verbonden en in die zin ben je als mensenmens ook altijd een verbinder geweest. Ook binnen onze fractie en van de fractie naar de coalitie toe. Dat hebben wij altijd zeer gewaardeerd. Er wordt vandaag een hele carrière afgesloten. Vorig jaar heb je afscheid genomen van de gemeenteraad in Oss, na 24 jaar. En vandaag neem je afscheid van het AB na 14 jaar. Dat is heel bijzonder. Ik vind het ook bijzonder dat je al die tijd volop actief bent geweest, dat je altijd hebt laten zien dat je dossiers goed hebt doorgrond en toch op hoofdlijnen de zaken wist te verbinden en dat je zelf hebt gekozen voor het tijdstip waarop je afscheid wil nemen, zowel bij de gemeente als bij het waterschap. Daarvoor hartelijk dank.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de heer Ketelaars de heer Jaspers de roemer en een boeket bloemen.

De heer Van Dijk neemt afscheid van de heer Matthijssen.
Beste Pieter. Je ziet anderen hier met pakken papier naar toe lopen. Ik probeer altijd, ook als voorzitter van de fanfare, uit het hoofd te praten. Je bent in oktober 2018 pas officieel lid van het AB geworden. Daarvoor heb je als burgercommissielid wel enige tijd in de commissie watersysteembeheer gezeten. Het wordt wel moeilijk om over al die jaren ervaring heen te gaan. Daarom zat ik te zoeken wat jou uniek maakt en wat over al die jaren heengaat. Daar heb ik een antwoord op gevonden, want wij delen samen dat wij in de Peel wonen. De dijkgraaf zei net al dat de heer Janssen in de Peel woont en als je bij ons in de buurt rondkijkt, woont iedereen in de Peel, maar echte Peelbewoners weten dat de Peel de oude Peel is: Helenaveen, de Neerkant en Liessel. De rest is allemaal bijverschijnsel.
Wat maakt Peelbewoners uniek? Eigenlijk is dat de nuchtere manier waarop wij naar de wereld kijken. Dat hebben wij altijd teruggezien in de manier waarop jij opereerde in de commissie. Je bent heel zakelijk en nuchter. Bijna gespeend van politiek, stelde je altijd heldere vragen, bij voorbeeld over financiën. Als je het niet begreep, zei je dat ook gewoon. Dat heb ik altijd bijzonder gewaardeerd: de open houding die je in onze commissie had. Je fungeerde af en toe echt als brug. In de commissie zitten, bekeken vanachter de tafel, aan de linkerkant de wat meer boerengezinde mensen en aan de rechterkant de meer natuurgezinde. Jij zat links voor mij en iedere keer slaagde je er toch in met een nuchtere opmerking of vraag de brug te slaan als er echt sprake was van een politiek debat en van verschillende meningen.

Is het alleen de loftrompet die ik over jou steek? Nee, want natuurlijk is er altijd een klein puntje van kritiek te bedenken. Ik kwam een artikel tegen in het Eindhovens Dagblad waaruit blijkt dat je hebt meegedaan aan het boerenontbijt bij de boeren Van Calis in de Neerkant. Daaruit leerde ik overigens dat je 16 jaar geleden vanuit de Randstad in de Neerkant terecht bent gekomen. Dat kan gebeuren, maar niet dat je dan zegt dat je 16 jaar in de Neerkant woont en nog nooit op een boerenbedrijf bent geweest. Dan moet ik als vertegenwoordiger van een aantal boeren zeggen: Pieter, dat is echt een gemiste kans. Je hebt nu de koeien een keer van dichtbij gezien. Wij Peelbewoners moeten proberen elkaar vast te houden. Om net even over de roemer en de bos bloemen die ik zo ga overhandigen heen te komen, nodig ik je van harte uit om, als je vanuit de Neerkant over de Lage Brugweg naar Helenaveen rijdt, net voordat je Helenaveen binnenkomt, een keer rechtsaf te slaan. Daar ligt namelijk mijn bedrijf. Wij telen daar blauwe bessen. Ik neem je dan anderhalf uur mee en ik laat je alle ins en outs zien, zodat je ook een keer hebt gezien hoe een fruitteler werkt. Voor nu dank ik je heel hartelijk voor de bijzonder prettige manier waarop wij de afgelopen jaren met elkaar hebben samengewerkt.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de heer Van Dijk de heer Matthijssen de roemer en een boeket bloemen.

De voorzitter merkt op dat hij in 2035, als Peter van Dijk 65 wordt, wel eens komt kijken of hij het dan nog steeds zonder papieren doet. Ze zijn niet alleen nuchter in de Peel - nuchter heeft overigens twee betekenissen - maar ze zijn ook eigenwijs.
Hij verzoekt de heer Van Miltenburg naar voren te komen.
Johan, jij bent een karakter en daar gaat mijn verhaal over. Jij komt uit de installatiebranche en je woont sinds 2000 in Den Bosch. Ik herinner mij dat je je bij de verkiezingsdebatten in 2009 zonder omwegen presenteerde als een Utrechtenaar. Aan dat woord gaat een geschiedenis aan vooraf uit 1730. Er was toen sprake van homovervolging op grote schaal in de toenmalige Zeven Provinciën. De oorzaken daarvan zijn nooit goed achterhaald. Maar je opmerking van destijds typeert je karakter.
Installatietechniek is natuurlijk eigen aan het waterschapswerk, dus het was ook niet vreemd dat je door de VVD werd gepresenteerd toen voor het eerst de politieke lijst werd geïntroduceerd bij de verkiezingen. De komst van die politieke lijsten in 2009 werd door sommigen in waterschapsland gevreesd vanwege de negatieve effecten die dat zou hebben op de besluitvormingscultuur. Ik was zelf van aanvang af een groot voorstander van de introductie van die politieke lijsten, omdat ik zag dat waterschappen aan belang toenamen qua maatschappelijke activiteiten, impact en bestuurlijke positie, terwijl zij omstreeks 2000 eigenlijk in een ongewenst isolement zaten en onvoldoende werden herkend als een politieke factor van belang. Door de komst van de politieke watervertegenwoordigers zou volgens mij het waterthema een betere positie krijgen bij de burgers. Van daaruit zou je de gesprekken kunnen aangaan met andere beleidsdomeinen in de politieke en bestuurlijke verbanden.
Ik heb deze lange inleiding nodig om te duiden dat ik vanuit die positie altijd met veel respect naar jouw functioneren heb gekeken. Want jij bracht het politieke debat in persoon luid en duidelijk binnen bij Aa en Maas. Zonder debat geen besluit, geen besluit zonder debat. Jij was altijd bereid je licht op de zaak te werpen vanuit jouw liberale beginselen. Je was daar voor jezelf en je fractie zo evident overtuigd liberaal in dat het je wel eens tegenviel dat niet iedereen onmiddellijk dezelfde route koos of dezelfde conclusie trok. Je was ook wel eens ontevreden dat het DB een andere uitleg gaf of een andere voorkeur toonde. Maar ook dat behoort tot de politiek. Dat leidde niet tot een afnemende inzet. Je bleef je idealen trouw en zette er, als het nodig was, gewoon nog een tandje bij.
In de politieke theorie heb je wat men noemt “le politique”. Dat is het handwerk dat nodig is om tot besluiten en tot uitvoering te komen, in opdracht van de kiezer. En je hebt “la politique”. Dat gaat over de instituties van de rechtsstaat, de trias politica, de spelregels voor een vrije meningsvorming. Beide vormen herken jij altijd onmiddellijk. In welk veld spelen wij de wedstrijd? Thorbecke kan tevreden over je zijn. Ik wil je graag bedanken voor je inzet en je bijdrage aan de politisering van het waterschapsbestuur en omdat je binnen de ons gegeven relatief beperkte ruimte van provincie, gemeente en rijk je steun gaf aan de profilering van het fenomeen waterschapsbestuur. Hartelijk dank daarvoor.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de voorzitter de heer Van Miltenburg de roemer en een boeket bloemen.

De heer Van Dijk spreekt de heer School toe.
Adri, ik vind het een eer jou te mogen toespreken en ik zal proberen uit te leggen waarom. Jij hebt het ontzettend lang volgehouden. Afgelopen maandag kwamen wij elkaar hier tegen en toen vroeg ik: Komt het goed? Toen verzuchtte jij, terwijl je de verkiezingsuitslag nog niet kende, maar je huiswerk al wel had gedaan: “Ik ben bang van niet, ik mag net de 25 jaar niet volmaken.” Ik vertel dat niet om zout

in de wonde te wrijven, maar omdat ik het ontzettend knap vind dat je bijna 25 jaar waterschapsbestuurder hebt kunnen zijn binnen Aa en Maas en zijn voorgangers. Dat heb je altijd op een bijzonder goede manier gedaan. De dijkgraaf heeft er net al aan gerefereerd: je hebt de politieke dieren en de technici. Jij hoort volgens mij in je hart bij de technici, maar in je hoofd bij de politieke dieren.
Je hebt een fractievoorzitter die altijd begint te schermen met allerlei Griekse en Latijnse termen. Ik zal een beetje uitdagen. Ze hebben mij intussen geleerd dat de beroemde uil van Minerva afkomstig is van de Romeinse god van de wijsheid: Minervus. Ik zal dadelijk ongetwijfeld worden gecorrigeerd, maar ik zie jou, tenminste bij ons in de commissie watersysteembeheer, niet als de god, - dat gaat een beetje ver - maar wel als de boer der wijsheid. Jij hebt namelijk het vermogen om door de pure boerenbelangen heen te kijken en heel vaak slaagde je erin om met mensen die anders dachten - en dat waren af en toe best wel hardliners - toch een brug te slaan. Dat vind ik ontzettend positief aan je en zo heb ik je ook altijd meegemaakt in die tien jaar dat ik hier intussen rondloop. Als wij een klein beetje naar rechts of naar links bewegen, dan slagen wij er samen toch in een compromis te bedenken. Dat heb je ontzettend goed gedaan en dat vindt ook de rest van het DB.
Is er helemaal niets negatiefs? Jawel. Wij zijn er toch weer in geslaagd iets te vinden. Als wij buraps of begrotingen moesten bespreken, zag ik je 's morgens al binnenkomen, met een pak papier onder je arm. Ik heb het geturfd, want ik bewaar al mijn aantekeningen uit de commissie. Het hoogtepunt was de begroting 2016. Toen ben je erin geslaagd om in de commissie watersysteembeheer tot 37 vragen te komen en je ging af en toe zo snel dat ik ze volgens mij niet eens allemaal heb opgeschreven. Ik was bij de beantwoording op een gegeven moment de draad kwijt en toen heb je er in de tweede termijn nog drie gesteld. Wij zijn erin geslaagd om ze iedere keer naar tevredenheid te beantwoorden.
Vanuit het DB, maar ook van mij persoonlijk, hartstikke bedankt voor al het werk. Je krijgt van mij zo de roemer en een bos bloemen, maar eerst zal de dijkgraaf jou de waterschapspenning geven.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de voorzitter de heer School de waterschapspenning.
De heer Van Dijk geeft de heer School de roemer en een boeket bloemen.

De heer De Kleijn verzoekt de heer Siroen naar voren te komen.
Henk, 37 jaar gemeentepolitiek en één periode AB. Je hebt gelijk met mij de schouders hier in dit gremium eronder gezet, maar wel met echte senioriteit met jouw kennis, ervaring en betrokkenheid. Je hebt op inhoud inbreng geleverd. Je bent stevig geworteld in jouw omgeving. Je loopt al heel lang rond in het Cuijkse. Dat wordt gewaardeerd, die menselijke aandacht, de oprechte interesse die jij in problemen van mensen hebt. Die probeer je door te vertalen naar het politieke. Ik zag dat bij de afgelopen verkiezingen 1864 stemmers jou het vertrouwen en de hoop hebben gegeven dat je een rol zou mogen vervullen. Ernest zou meteen zeggen dat je bij zijn partij mag aansluiten. Met zo'n draagvlak zou je eigenlijk op welke manier dan ook inbreng moeten kunnen blijven leveren vanuit de samenleving. Die inbreng was altijd constructief; in de besluitvorming kon jij altijd markeren waar je voor stond. De identiteit van de Algemene Waterschapspartij, waarvoor jij opkwam, kwam daarin terug.
Privé had je nog wat tijd over en als je kon, ging je kanovaren. Bij die club deed je ook nog wat bestuurlijke zaken, want het kan niet gebeuren dat je daar niet je verantwoordelijkheid nam. Ik heb heel prettige herinneringen aan deze periode, toen wij werden meegesleurd door Ernest en er maasheggen moesten worden gevlochten. Wij staken gewoon onze handen uit de mouwen en van die noeste houtstronken probeerden wij iets moois te maken waar wij tevreden op terug konden kijken. Het mooie aan jou is dat je kunt zien dat je geniet van de dingen waarmee je bezig bent. Je ziet je soms stralen, glimmen bijna, als er dingen op jouw pad komen. Dat is ook voor anderen leuk om te zien. Vooral die fysieke uitstraling zullen wij missen.
Henk, je bent aimabel, als je met ons optrok, maar je was ook altijd in voor een persoonlijk gesprek. Je had tijd voor buiten; soms met een sigaartje erbij. Dat was gewoon gezellig. Je zal nu wat meer tijd krijgen voor privézaken. Voor je zoon in China hoef je je agenda niet meer vrij te houden, tenzij je weer allerlei bestuursverantwoordelijkheden op je neemt. Het waterwereldje is tenslotte klein, net als het bestuurlijke wereldje. Het DB hoopt en verwacht eigenlijk dat wij elkaar toch nog wel ergens zullen tegenkomen.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de heer De Kleijn de heer Siroen de roemer en een boeket bloemen.

De voorzitter spreekt de heer Van den Thillart toe.
Constant, ik moest wel even glimlachen toen ik de tekst voorbereidde, want wij komen elkaar al meer dan 25 jaar tegen in de waterwereld. In mijn jaren bij de provincie was jij vertegenwoordiger van de industrie, ook in het waterschap. Al die jaren, eerst bij de Maaskant en daarna bij Aa en Maas. Je was

zelfs lid van het DB van De Maaskant in de periode 1995-1999. Dat lijkt een andere tijd, maar dat is toch dichtbij. Je was ook al die jaren betrokken bij de afvalwaterstrategie en onze zuiveringsactiviteiten.
Jij hebt een groot aantal activiteiten achter je naam in het kader van de belangenbehartiging van de grondwaterafhankelijke bedrijven. Je bent typisch een voorbeeld van een geborgde zetel die voor een belang staat, zoals wij dat in het waterschap kennen. Die grondwaterafhankelijke bedrijven hadden zich in Brabant verenigd: De Vereniging Industriewater. Zij hadden Brabant uitgekozen omdat wij hier heel mooi grondwater hebben. Dus toen ik in mijn periode als gedeputeerde met de groep industriewater sprak, ging het altijd over een paar dingen: belastingen, bescherming en hoeveel ruimte is er nog voor vergunningen. Je hebt ook met anderen samengewerkt. Al in de jaren negentig aan bescherming van bodem en bij initiatieven van bodemsanering op vervuilde bedrijventerreinen, zoals in Den Bosch bij De Rietvelden, waar sanering heel complex en heel kostbaar was en waar Heineken een groot belang had. Je was lid van de BZW en je zat hier als vaste vertegenwoordiger van de Kamer van Koophandel.
Er is een anekdote die hoort bij de geschiedenis van het waterschap. Samen met Constant ben ik namelijk in 2013 in opspraak geraakt. Jullie begrijpen dat het de vaste communicatiestrategie van een dijkgraaf is om niet in opspraak te komen, maar dat lukt niet altijd. Met SNB is mij dat ook eens overkomen. Maar hier ging het over de toepassing van de zogenoemde anti-afhaakregeling in 2013. Er was een website met de illustere naam “Das Kapital”. Dat is een broertje van “Follow the Money”. Die website volgde ons toen in het kader van de regeling die wij met Heineken hebben getroffen. De heer Beltman, hier op de publieke tribune, maar toen DB-lid, kan zich dat nog wel herinneren. Gelukkig heeft minister Schultz het toen allemaal goed uitgelegd aan de Tweede Kamer. Gerard Schouw, de vragensteller namens D66, is inmiddels naar de farmacie vertrokken. Hij was toch al niet mijn beste vriend en waarschijnlijk ook de jouwe niet, Constant, want hij had een beperkte kijk op de positie en de rol van de waterschappen. Hij was een van de grote voorstanders van opheffing van de waterschappen. Dit incident hebben wij heel snel achter ons gelaten, maar voor de geschiedenis is het wel goed dit toch vast te leggen.
Jij hebt gedurende al die jaren hier je werk goed weten uit te oefenen. Hoewel je de 25 jaar niet helemaal vol hebt gemaakt, mag ik je toch de waterschapspenning uitreiken namens het DB van Aa en Maas.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de voorzitter de heer Van den Thillart de waterschapspenning, alsmede de roemer en een boeket bloemen.

De voorzitter verzoekt de heer Wagemakers naar voren te komen.
Ed, ik kan geen afscheid nemen van je zonder een boek mee te brengen. Ik hoop dat dit een boek is dat je nog niet hebt gelezen. Want die vraag stelden wij elkaar wel eens plagerig: Heb je dat boek al eens gelezen? Zelfs over de Bijbel hebben wij een discussie gehad. Of een citaat uit Exodus kwam of uit Deuteronomium. Dat herinner je je nog. Ik zie dat je aan de kleur niet herkent welk boek dit is. Het is “De geschiedenis van de Katholieke Volkspartij 1945-1980”, maar dan slechts band 2. Ik heb dit meegenomen, omdat jij een typisch politieke bestuurder in dit waterschap bent. Ik heb begrepen dat jij al op 18-jarige leeftijd lid werd van de KVP. Ik ben zelf altijd heel nieuwsgierig geweest naar die partij, omdat ik ook uit een goed katholiek nest kom en volgens mijn opa ooit bestemd was om hun rijen te versterken. Maar dat is er nooit van gekomen. Mijn familie kende ook geen bestuurderstraditie, terwijl jij uit een familie komt met wat dat betreft een rijke traditie. Jij ging eind jaren zestig sociologie en rechten studeren. Ik deed dat begin jaren 70 ook, maar jij deed sociologie én rechten en met mijn juridische wijsheid is het niet goed afgelopen. Die is nooit beklijfd. Dat historische ging mij wat beter af. Vandaar dit boek, want het jaar dat jij lid werd, 1965 volgens je website, was een bijzonder spannend jaar.
Wij hebben de afgelopen week als een spannende periode beleefd door de discussies en de uitslagen, maar 1965 was een politiek spannend jaar. Zoals eigenlijk al die jaren uit de sixties opwindend waren. In 1965 kwam het kabinet-Cals tot stand. Dat was een kabinet waarin de PvdA en KVP samenwerkten, maar dat al snel sneuvelde in de zogenoemde “Nacht van Schmelzer”. Als je ziet wat dat voor onrust heeft opgeleverd, zijn de nachten van Wiegel en Van Thijn daar maar kleinigheden bij. Er ontstond een broederstrijd in de KVP die in 1968 leidde tot de oprichting van de PPR. Intussen was D66 de grote runner-up geworden bij de verkiezingen in 1967. Die partij kwam uit het niets met zeven zetels in de Tweede Kamer. Ik kan mij voorstellen dat de jonge heer Wagemakers dit allemaal met heel veel belangstelling heeft gevolgd. Vergelijk nou eens de kop van de krant van donderdag jl. met de kop uit de krant van 1967. Dat heb ik gedaan door in dit boek te kijken. Krantenkoppen naar aanleiding van de winst van Van Mierlo: “Veel tranen te drogen”, “Crisis in partijbestel”, “Opstand van burgers” en “De stoere benjamin”. Ik hoef verder geen referenties te geven, maar de overeenkomsten zijn er.

Ik heb deze aanloop genomen, omdat die een beetje de opwinding van de afgelopen dagen relativeert. Relativering is er zolang wij blijven nadenken en ruimte scheppen voor een goed discussie met elkaar. Ik vind dat jij de afgelopen jaren een enorme bijdrage hebt geleverd aan die ruimte, die discussiestijl. De stijl die je natuurlijk hebt ontwikkeld als advocaat, maar ook als lid van de Eerste Kamer, 17 jaar lang. Voordat jij hier kwam, waren wij - dat mag ik nu wel zeggen - gewaarschuwd door Francien van der Ven. Die vertelde ons: Nu komt Ed en dan zul je het beleven. Na enige introductietijd bleek je eigenlijk heel geïnteresseerd te zijn in het wel en wee van het waterschapsbestuur en verdiepte je je in de financiële huishouding van het waterschap alsof het je eigen beleggingsportefeuille was. Sterker: je groeide van criticus tot propagandist van het waterschapsbestel. Klein minpuntje was je opvatting over de geborgde zetels, maar voor de rest was het allemaal pais en vree. Jouw betogen hebben hier natuurlijk bijzondere aandacht gekregen, omdat zij door de structuur en de plot en vaak ook retorisch leidden tot een bijzondere ontknoping en een politiek moment in de vergadering. Wij moesten altijd even nadenken of wij het nu goed hadden begrepen of dat jij een punt had. Je kunt merken dat je er thuis echt voor was gaan zitten om ons op een spirituele wijze de essentie van de dingen bij te brengen. Daar hebben wij veel baat bij gehad, want ik meen dat de sturing op een gezonde financiële huishouding, zoals die vanaf 2010 is ingezet, ons echt veel heeft gebracht. Jouw vroege interventies hebben echt een bijdrage geleverd aan een gezonde financiële huishouding en daarmee aan een goed toekomstperspectief voor dit waterschap. Wij danken je hartelijk voor je grote betrokkenheid bij dit waterschap en voor de inhoud van de bijdragen die je hier hebt geleverd.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de voorzitter de heer Wagemakers de roemer en een boeket bloemen.

De voorzitter geeft AB-leden de gelegenheid te reageren.

De heer ***Van den Hoven***: Ik bedank het DB voor de waterschapspenning waarmee het mij verraste. Inderdaad ben ik in 1988 door de gemeente benoemd in het bestuur van het waterschap Maas- en Diezepolders. Dat was toen een heel andere structuur. Ik heb daar Drunen en Elshout vertegenwoordigd. Later zijn wij overgegaan naar het personenstelsel in verschillende vormen; met en zonder plaatsvervanger. In 2010 is het lijstenstelsel ingevoerd.
Ook bij waterschap De Maaskant heb ik lang gefunctioneerd. Acht jaar als fractievoorzitter van de ingezetenen. Dat was een bijzondere periode met een heel gemêleerd gezelschap. Dat kan ik mij nog wel herinneren. Geleidelijk zijn er heel wat veranderingen geweest op het gebied van de samenstelling van de besturen; het bestuur is verkleind. Iemand had het net nog over een bestuur van 45 mensen en toen was het gebied kleiner.
Bij de laatste verkiezingen heette mijn partij: AWP niet politiek wel deskundig. In het verleden was de leus: AWP, Water belangrijk. Ik vind het heel jammer dat de AWP bij deze verkiezingen helemaal is overschaduwd en is weggedrukt door de landelijke politiek. Dat is geen goede ontwikkeling, want er is nu geen kans om waterschapsthema's en waterschapsonderwerpen naar voren te brengen. Ik ben het dan ook eens met de landelijk voorzitter van de AWP die gisteren zei dat wij niet op de goede weg zitten. Wat die weg dan wel moet worden, kan ik niet een-twee-drie aangeven, maar wij zullen moeten proberen om bij verkiezingen ook de waterschapsonderwerpen naar voren te brengen. Ik ga ervan uit dat de AWP niet tot de coalitie zal behoren, maar ik hoop dat ook in de komende periode niet-coalitie partijen gehoord blijven worden. Dat was in het begin van deze periode heel moeizaam en eigenlijk onvoldoende. Gelukkig ging dat de laatste jaren een stuk beter. Dat moet ook, omdat wij gezamenlijk één doel nastreven. Daarbij wens ik mijn opvolgers veel succes. Dit zal inderdaad wel mijn laatste functie in het openbaar bestuur zijn. Na 36 jaar gemeenteraad, is dit een mooi moment om afscheid te nemen. Ik wens iedereen, in het volgende bestuur veel succes. (Applaus.)

De heer ***Janssen***: Ik heb mij voorgenomen om het kort te houden omdat ik hier al heel vaak aan het woord ben geweest. Je moet ook tot een einde kunnen komen. Ik spreek mijn erkentelijkheid uit voor het feit dat ik de waterschapspenning heb mogen ontvangen. Daar had ik echt niet op gerekend. Het was al een eer op zich zelf om bestuurder te mogen zijn van waterschap De Aa en later waterschap Aa en Maas. Daar zijn heel veel redenen voor, maar een van de meest sprekende is voor mij de wijze waarop bestuurlijk wordt geopereerd. Daar heeft de voorzitter met zijn bestuurlijke achtergrond misschien ook een aandeel in, maar ik kom wel eens bij andere waterschappen en dan verbaast het mij op welke achterstand AB-leden zitten als het gaat om actuele zaken. Ik heb mij gelukkig geprezen dat hier altijd een enorme mate van openheid was tussen DB en AB en dat alles werd uitgewisseld, tot op vertrouwelijk niveau. Daarnaast is het mooi om ook nog eens afscheid te nemen op het moment dat Aa en Maas de beste overheidsorganisatie van Nederland blijkt te zijn. Dan ga ik verder maar geen veren

ergens in proppen, want ik heb beloofd dat ik het kort zou houden. Dank aan alle medebestuurders met wie ik altijd op een prettige manier heb kunnen werken. (Applaus.)

De heer **Van den Thillart**: Ook ik was bijzonder verrast dat ik de penning kreeg. Daarvoor hartelijk dank. Ik heb het altijd als zeer prettig ervaren dat ik in al die jaren dat ik met het water bezig ben, een soort mediationrol heb vervuld tussen de overheid en het bedrijfsleven, vooral op het gebied van water. Ik heb zelfs promotiestudie gedaan en de doelstelling die ik had, heb ik uiteindelijk ook bereikt, al heeft dat wel wat lang geduurd. Het is mij voor een belangrijk deel gelukt om te werken aan de verwaarding van water en biogas en om het belang van milieu en economie met elkaar te verbinden. Ik dank een ieder voor het in mij gestelde vertrouwen en voor de samenwerking en wens iedereen veel succes verder. (Applaus.)

De heer ***Wagemakers***: In nauw overleg met de fractievoorzitters van de coalitie is besloten dat ik iets zal zeggen namens de vertrekkende leden, maar wel in het besef dat de borrel klaar staat, zodat ik het kort moet houden. Ik heb uiteraard nagedacht over wat ik het AB zou voorhouden. Mij viel in een verhaal dat ik ooit hoorde op een lezing in Den Haag door een oud-minister van buitenlandse zaken van de Verenigde Staten. Die man werkte in Washington en had bijna dagelijks een ontmoeting met de president. Hij vertelde dat hij vanuit zijn ambtswoning 's morgens werd opgehaald met een grote limousine en met motoren voor en achter en beveiligingsambtenaren van zijn woning naar het Witte Huis reed. Hij vertelde dat hij met die stoet over Pennsylvania Avenue reed, dat is de verbindende straat tussen het Capitool en het Witte Huis, en zat na te denken over wat hij met de president zou bespreken. Zijn blik waarde naar buiten en toen zag hij op de stoep een oude man lopen met een hondje. Hij schrok, want hij herkende in die man een van zijn voorgangers. Die was twintig jaar eerder minister van buitenlandse zaken geweest. Hij zei in die lezing: "That has put my whole political life in perspective." In het van nederigheid stemmende besef dat je op enig moment ergens kunt zijn in enig openbaar ambt met al het aanzien en de invloed van dien, maar dat het tenslotte eindigt als anoniem burger op de stoep. Dat moet je altijd blijven beseffen als je in de politiek zit.
Mensen vroegen mij wel eens: "Zal ik de politiek ingaan?" Dan zei ik dat dat de simpele vraag is. De veel moeilijkere vraag is: "Hoe en wanneer ga ik eruit?" Over die laatste vraag heb je soms minder te zeggen dan over de eerste. Dat moet je beseffen als je je in de politiek begeeft. Wij weten allemaal dat in dat komen en gaan van mensen in de politiek een waarde besloten ligt. Dat zie je vooral in de landen waar mensen nooit weggaan, maar altijd blijven. Het rare is dat over die vraag, de waarde die zit in het feit dat mensen op een gegeven moment ook weer weggaan, al 500 jaar geleden is nagedacht door een medewerker van de secretarie van de stad Florence. Een man die in onze taal zelfs een bijvoeglijk naamwoord heeft opgeleverd: Machiavelli. Hij heeft een aantal boeken geschreven en hij stelde zich in een van die boeken de vraag die zeker in die tijd revolutionair was: "Zijn systemen waarbij mensen op een gegeven moment ook weer weggaan, betere systemen dan systemen waar mensen blijven?" Dat was een vraag die hij analyseerde in een tijd dat de adel regeerde. En die bleef per definitie. Toch kwam hij in zijn analyse tot de gedachte dat een systeem waarin mensen weggaan, eigenlijk veel betere vormen van bestuur oplevert. Hij maakte daar de volgende kanttekening bij:

> *"Een staat heeft echter meer reden om hoopvol te vertrouwen op een burger die van een hoge positie afdaalt naar een lagere dan op een burger die van een lagere positie opklimt naar een hogere. Want op die laatste kan men redelijkerwijs alleen vertrouwen als men hem omringd ziet door mensen die zoveel aanzien genieten of zo bekwaam zijn dat zijn onervarenheid gedeeltelijk gecompenseerd wordt door hun adviezen, ervaring en autoriteit."*

De voorwaarde die Machiavelli formuleert, is vervuld bij dit waterschap. Want ongeveer de helft gaat weg en de helft blijft. Dan werkt het systeem. Dan worden als het ware de opgebouwde deskundigheid en ervaring doorgegeven aan mensen die zonder die ervaring hier binnenkomen. Ooit heeft de filosoof Kierkegaard gezegd: "Het leven moet voorwaarts geleefd worden, maar kan alleen achterwaarts worden begrepen." Nu is voorwaarts leven natuurlijk het moeilijkste deel van de opdracht. Dat is dus nu het gegeven voor de mensen die blijven. Die gaan ermee door. Die staan voor de vragen die zich aandienen.
Voor de vertrekkers resteert dan het achteraf begrijpen. Wat zien wij dan? Een uitstekend functionerend waterschap. Het is al gezegd: de beste overheidsinstelling van Nederland. Maar ook een AB dat zijn taak op de juiste wijze vervult. De een zal zeggen dat dit niets met elkaar te maken heeft, de tweede zal het een samenloop van omstandigheden achten, een derde zal vinden dat het een het ander niet in de weg heeft gestaan, althans niet onnodig heeft belemmerd. Maar wellicht is het zo dat het ene een positieve bijdrage heeft geleverd aan het andere. Ik zit in die hoek. Ik weet dat succes vele vaders heeft; falen is een verweesd kind. Maar enig vaderschap mag toch wel worden geclaimd.

Ik meen dat drie dingen belangrijk zijn geweest de afgelopen jaren. Het eerste wat een AB moet doen, en wat wij hebben gedaan, is het waterschap voorzien van een goede dagelijkse leiding. Zij op hun beurt benoemen anderen. Dat is altijd de belangrijkste taak die je hebt. Ten tweede hebben wij heldere kaders geformuleerd of laten formuleren. Ik denk niet alleen aan het WBP en aan stukken over financien, maar op allerlei deelterreinen zijn nota's geproduceerd en is nagedacht over wat de relevante dimensies zijn en hoe je verder zou moeten. Op het derde punt is er een verschil met andere waterschappen, althans dat leid ik af uit de contacten binnen het CDA die ik wel eens had. Dit AB heeft zich nooit laten afschepen met het verhaal dat er moest worden gestuurd op hoofdlijnen, maar heeft niet geschroomd bij alle voorstellen die voorlagen, gewoon door te boren naar detailniveau. Dat is de enige manier waarop je de kwaliteit van een voorstel kunt controleren en, gezien de preventieve werking die daarvan uitgaat, op den duur ook kunt waarborgen. Dus ik meen dat wij met tevredenheid kunnen terugzien en tevens ook met grote dankbaarheid.
Die dankbaarheid zal over een paar dagen door anderen nog breed kunnen worden uitgedragen. Ik neem mij voor ook daaraan een bijdrage te leveren. Maar twee mensen die daar niet bij zullen zijn, wil ik kort noemen. Allereerst de heer Boot, die naar mijn mening altijd voortreffelijke verslagen heeft gemaakt van deze vergadering en aldus onze woorden voor vergetelheid heeft behoed. Ik zal Peter van Dijk een plezier doen en er een Latijns adagium tegenaan gooien. De Romeinen zeiden al: Verba volant, scripta manent. (Woorden vliegen de deur uit, maar het geschrevene blijft.) Ik hoop dat dit bestuur zich altijd zo serieus zal blijven nemen dat het erop staat dat er goede verslagen worden gemaakt. Want als je jezelf niet serieus neemt, kun je niet van burgers verwachten dat zij jou serieus nemen.
De tweede die ik noem, is Erik, onze kamerbewaarder. Ik ken hem alleen maar bij zijn voornaam, maar ik vind dat hij ons altijd ongelooflijk vriendelijk heeft bejegend en gastheer heeft gespeeld, voor en na vergaderingen. Op die manier heeft hij ons leven buitengewoon veel aangenamer gemaakt. Ik ben hem daarvoor erg erkentelijk.
Laat ik tot slot dit nog zeggen. Als gladiatoren de arena binnenstapten, stelden zij zich als groep op en zeiden zij: morituri te salutant (zij die hun leven gaan beëindigen, groeten u). Nu komt er vandaag alleen een einde aan ons politiek bestaan; er is nog veel leven na de politiek. En wij stappen nu niet de arena in, maar uit. Dat is een groot verschil. Maar wij groeten u zeer en wij wensen het waterschap en allen die daarbij betrokken zijn, het beste. Dat alles gezegd hebbend, keren wij terug naar de stoep. (Applaus.)

8. Rondvraag.

Er zijn geen vragen.

9. Sluiting.

Hierna sluit de voorzitter, te 16.03 uur, de vergadering.

Aldus vastgesteld in de openbare vergadering van het Algemeen Bestuur van het waterschap Aa en Maas van 19 april 2019.

De secretaris, *De voorzitter,*

ACTIELIJST AB-VERGADERINGEN					
	DATUM VERG.	**AGENDA-PUNT**	**ACTIE**	**WIE**	**GEREED/ UITGEV.**
1	270319		**<u>Overtredingen beregeningsverbod</u>** Overzicht verstrekken van het aantal overtredingen van de beregeningsverboden	Van Dijk	AB voorjaar 2019

AFGEWERKTE ACTIEPUNTEN					

Waterschap Aa en Maas

BESLUITENLIJST

vergadering van het Algemeen Bestuur op
woensdag 27 maart 2019

1 Opening

1.a Trekking stemmingsnummer (mondeling)

2 Mededelingen en ingekomen stukken

2.a Uitnodiging GGOR Streekbijeenkomst 'Optimalisatie peilbeheer St. Anthonis-Boxmeer'

Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

3 Vaststelling notulen, besluitenlijst en actielijst vergadering van het Algemeen Bestuur

Besluit : De notulen, besluitenlijst en actielijst van de AB-vergadering van 22 februari 2019 worden ongewijzigd vastgesteld.

4 Stukken ter kennisname

4.A Nieuwe kostenverdeling SNB

Voorstel : Kennis te nemen van de overeenstemming over de nieuwe kostenverdeling SNB.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

4.B Inning van schulden BSOB

Voorstel : Kennis te nemen van de Nota inzake Inning schulden Belasting Samenwerking Oost-Brabant (BSOB).
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

4.C Verslag waterstaatkundige toestand regionale wateren 2019

Voorstel : Kennis te nemen van de brief aan Gedeputeerde Staten.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

4.D Verslag NBWB-bestuur d.d. 6 december 2018

Voorstel : Kennis te nemen van het verslag.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5 Vaststelling rechtmatigheid verkiezingsuitslag

Voorstel : De rechtmatigheid van de verkiezingen vaststellen ingevolge het proces verbaal van het centraal stembureau.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

6 Onderzoek geloofsbrieven en besluit over toelating benoemden

Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Zonder hoofdelijke stemming wordt overeenkomstig het advies van de commissie besloten.

7 Afscheid vertrekkende AB-leden

8 Rondvraag en sluiting

Notulen

van de openbare vergadering van het Algemeen Bestuur van waterschap Aa en Maas d.d. 28 maart 2019

Aanwezig namens:

Water Natuurlijk	dhr. G.J.S. Claassen, dhr. J.J.E. van Geest, dhr. E.H.J.M. de Groot, mevr. J. Hendrickx, dhr. K. van der Laan, mevr. F.A. van Zandbeek, mevr. S.J. de Zoeten;
Bedrijven	dhr. P.H.L.M. Gijsen, dhr. P.M. van der Krabben, dhr. J.F.M. Raap;
Ongebouwd	dhr. P. van Boekel, dhr. P.M.J. van Dijk, dhr. J.W.H.M. de Kleijne;
Natuurterreinen	dhr. W.H.A. Peters;
CDA	dhr. H.J.J Geene, dhr. P. Ketelaars, dhr. J.G. Leenders, mevr. Y. Schram;
VVD	dhr. J.Y. Aardoom, J.T. van Burgsteden, mevr. Y. Van Hulsbeek-Visser, dhr. W.P.J. de Kleijn;
PvdA	dhr. R.T.M. Bots, dhr. H. de Mare, mevr. G.J.J. Vereijken;
50Plus	mevr. A. Hernández Martínez, dhr. W.J. Plasmeijer;
Algemene Waterschapspartij	mevr. A.E.M. Slaats-Damen;
Ouderen Appèl	dhr. F.M.J. Biemans.

Afwezig: dhr. P.W.M. Brouwers.

Voorzitter: dhr. L.H.J. Verheijen (dijkgraaf).

Secretaris: dhr. P. Sennema.

Notulen: dhr. R. Boot.

---

1. Opening.

De voorzitter opent de vergadering en heet de aanwezigen hartelijk welkom.
Hij stelt dat er formeel op dit moment geen AB is. De leden van het nieuwe AB moeten eerst worden beëdigd voordat er een AB is waarmee kan worden vergaderd.

2. Afleggen eed of verklaring en belofte.

Nadat de aanwezigen zijn gaan staan, leggen 29 leden in handen van de voorzitter de door de Waterschapswet vereiste eed of verklaring en belofte af. De volgende leden leggen, nadat zij zijn gaan staan, de eed af:
Biemans, Claassen, Van Dijk, Van Geest, De Groot, Gijsen, mevr. Hernández, mevr. Van de Hulsbeek, Ketelaars, De Kleijn, De Kleijne, Van der Krabben, Leenders, Raap en mevr. Schram.
Hierna leggen de volgende leden, nadat zij zijn gaan staan, de verklaring en belofte af:
Aardoom, Van Boekel, Bots, Van Burgsteden, Geene, mevr. Hendrickx, Van der Laan, De Mare, Peters, Plasmeijer, mevr. Slaats, mevr. Vereijken, mevr. Van Zandbeek en mevr. De Zoeten.

De voorzitter constateert dat er een nieuw AB is en hij wenst het veel succes de komende vier jaar.

3. Trekking stemmingsnummer.

De secretaris trekt nr. 30, zodat eventuele hoofdelijke stemmingen zullen aanvangen bij het lid mevrouw De Zoeten.

4. Mededelingen en ingekomen stukken.

4.1 Uitnodiging bijeenkomst Waterboulevard.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

4.2 Brief fractie Geborgden 26-03-19.

De heer ***Van der Krabben*** stelt dat de fracties Ongebouwd, Bedrijven en Natuurterreinen samen de fractie Geborgden zullen vormen, omdat zij content zijn over de samenwerking in de afgelopen acht jaar.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

4.3 Uitnodiging regioreis 2020-2028.

De voorzitter merkt op dat de regioreis tot doel heeft te komen tot de strategische agenda van de gemeenten in Noordoost-Brabant die met elkaar een samenwerkingsverband zijn aangegaan dat bekend staat als “AgriFood Capital”. De AB-leden zijn daarvoor uitgenodigd, net als de raadsleden van de 17 gemeenten. Het waterschap is gelijkwaardig lid van de regio Noordoost-Brabant. Het betaalt deelnamekosten die gelijk zijn aan die van een middelgrote gemeente (van 60.000 tot 80.000 inwoners). Overigens is ook waterschap De Dommel lid van de regio Noordoost-Brabant, omdat zes gemeenten gedeeltelijk in het gebied van De Dommel liggen.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5. Stukken ter kennisneming.

5.A Handreiking proces coalitieonderhandelingen en collegevorming (en vigerende portefeuilleverdeling).

De voorzitter zegt dat hij heeft begrepen dat er een zelfstandige versie rouleert onder de AB-leden ten behoeve van het formatieproces. Dat is een politiek proces. De voorzitter van het waterschap biedt slechts een handreiking en het AB kan daarmee doen wat het wil. Hij roept het AB wel op de tijdplanning in het formatieproces aan te houden, omdat de volgende AB-vergadering is gepland voor 19 april. In verband met de voordracht van nieuwe DB-leden zal er op grond van de nieuwe integriteitsregels ook een integriteitsscan worden gedaan en dat kost enkele dagen werk. De aanwijzing en de benoeming van nieuwe DB-leden vraagt daardoor minimaal een week. Natuurlijk kan er een extra vergadering worden gepland, maar 19 april ligt vlak voor het paasreces.
Als het AB besluit een formateur aan te wijzen, zal er contact zijn tussen de formateur en de secretaris-directeur en de voorzitter over de procesgang, zodat de informatievoorziening geborgd is.
Mevrouw ***De Zoeten*** vraagt of zij goed begrijpt dat de voorzitter het AB verzoekt om een week voor 19 april een nieuwe coalitie te hebben.
De voorzitter beaamt dat dit de ambitie is. Hij wijst erop dat die coalitie er pas echt is als de vergadering de voordracht voor het DB aanvaardt. Om de integriteitstoets te kunnen doen, moeten de kandidaten voor het DB bekend zijn.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.B Overdrachtsdocument AB.

De voorzitter stelt dat er een overdrachtsdossier is aangelegd. Hij wijst erop dat vragen, bij voorbeeld over financieel-technische zaken, altijd aan de voorzitter en de secretaris-directeur kunnen worden gericht. De antwoorden worden dan aan alle AB-leden gestuurd om zo het speelveld voor iedereen gelijk te houden.
De heer ***Van der Krabben*** merkt op dat er nogal wat nieuwkomers zijn. Hij wil weten hoe de organisatie hen helpt met de informatieoverdracht. Elektronisch is de informatie er natuurlijk maar die moet tussen de oren terechtkomen.

De voorzitter zegt dat hij zich daarom nu beperkt tot het benoemen van de status van de stukken. Tijdens het introductieprogramma wordt dieper op een aantal onderwerpen ingegaan. Tijdens de formatieperiode treedt het formele bestuur even terug en heeft de politiek een dominante rol bij het uitstippelen va de koers voor de volgende vier jaar.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.C Waterbeheerplan 2016-2021 waterschap Aa en Maas.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.D Begroting 2019 waterschap Aa en Maas (inclusief projectenboek).

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.E Waterschapswet.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.F Integriteitsbeleid waterschap Aa en Maas/Gedragscode voor bestuurders.

De voorzitter wijst erop dat er rond het integriteitsbeleid de afgelopen jaren tal van ontwikkelingen zijn geweest waardoor de regels aanzienlijk zijn aangescherpt. In de laatste aanscherping, de brief van de minister van Binnenlandse Zaken van 4 maart jl., staan de onderdelen van de integriteitstoets.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.G Provinciaal reglement voor waterschap Aa en Maas.

De voorzitter stelt dat dit het instrument is voor de toezichthouder, de provincie, om toezicht te houden op de gang van zaken bij de waterschappen.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.H Besturingsmodel waterschap Aa en Maas.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.I Reglement van Orde Algemeen Bestuur 2015 waterschap Aa en Maas.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.J Reglement van Orde voor commissies uit het Algemeen Bestuur.

De voorzitter merkt op dat er discussie is over de drie regionale commissies. De vraag is of alleen mensen die op de kieslijst stonden, lid kunnen worden van de regionale commissies of bij voorbeeld ook oud-AB-leden. Het AB zal zich daarover moeten buigen. Het nieuwe reglement wordt vastgesteld in de vergadering van 19 april a.s. Als dat het AB beter uitkomt, kan de invulling van de commissies ook op een later tijdstip.
De heer ***Van der Krabben*** zegt dat hij uit verschillende fracties het verzoek heeft gekregen om mensen tot de regionale commissies toe te laten die niet op de kieslijst hebben gestaan, maar de kennis die zij in het AB hebben opgedaan, graag ter beschikking willen stellen. Hij zal dat verzoek meenemen.
De voorzitter erkent dat hij dat verzoek ook heeft gekregen. Het is aan het AB om het reglement op 19 april of op een later tijdstip te amenderen.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.K Verordening Ambtelijke bijstand en fractieondersteuning 2015 waterschap Aa en Maas.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.L Verordening Rekenkamercommissie.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.M Delegatiebesluit waterschap Aa en Maas.

De voorzitter wijst erop dat dit punt op de agenda is opgenomen op verzoek van de AWP. Daardoor kan het AB zien welke besluiten het DB kan nemen namens het AB. Die besluiten worden alleen ter kennisname aan het AB voorgelegd.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.N Instructie secretaris-directeur.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.O Profiel DB-lid.

De voorzitter stelt dat er in de vorige bestuursperiode vrijblijvend een functieprofiel is opgesteld voor een DB-lid. Het is niet de bedoeling dit profiel op te leggen, maar je kunt het zien als een referentiekader voor het invullen van het DB.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.P Vergaderschema 2019.

De voorzitter wijst erop dat dit vergaderschema is vastgesteld, maar door het AB kan worden gewijzigd.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.Q Introductieprogramma AB.

De voorzitter vertelt dat het introductieprogramma is gebaseerd op de evaluatie van de vorige introducties. Er wordt niet alleen in dit kantoor informatie overgedragen, maar er is ook een bezoek aan de zuivering in Den Bosch (Treurenburg). Dat kost natuurlijk veel tijd, maar hij verzoekt het AB, mede omdat er 14 nieuwe leden zijn, zoveel mogelijk gebruik te maken van de uitnodiging. De ervaring leert dat men in de eerste drie maanden veel leert en dat helpt goed bij de integratie en de samenwerking. Er zijn ook mogelijkheden voor een meer persoonlijk afgestemd introductieprogramma. Ook als er nog suggesties zijn voor het introductieprogramma, hoort hij dat graag.
Mevrouw ***Slaats*** merkt op dat zij het enige AB-lid is van de AWP. Zij kreeg het verzoek van haar achterban om enkele mogelijke burgerleden mee te laten doen aan de introductie.
De voorzitter zegt dat hij geen bezwaar ziet, maar hij vindt dat vanwege de balans twee extra deelnemers per fractie dan het maximum is. De bijeenkomsten zijn gepland voor 12 april en 10 mei a.s.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.R Brief aan de fractievoorzitters inzake ondersteuning aan het Manifest 'Brabant Mozaïek in Ontwikkeling'.

De voorzitter stelt dat er nog wat stukken ter kennisname liggen. Er worden diverse manifesten aangeboden aan de formateur die de onderhandelingen bij Provinciale Staten leidt. Met deze stukken wordt aan PS verzocht met bepaalde opvattingen rekening te houden. Er is een manifest van de manifestpartners, maar ook een brief van de Noord-Brabantse Waterschapsbond (NBWB) namens de Brabantse waterschappen aan de formateur, mevrouw Huijbregts.
De heer ***Biemans*** excuseert zich dat hij nog niet alles heeft kunnen lezen. Hij vraagt welke fractievoorzitters hier worden bedoeld.
De voorzitter antwoordt dat de brief over het manifest afkomstig is van wethouder Van den Boogaart van Mill en Sint Hubert en is gericht aan de fractievoorzitters in dit AB. Die brief heeft geleid tot een

debat met de lijsttrekkers voor Provinciale Staten. Naar aanleiding van dat debat is er besloten een brief te schrijven aan de formateur bij PS. Er is een tweede brief aan de fractievoorzitters van PS. De derde brief is van de NBWB. De vierde is van de regio Noordoost-Brabant. Hij zal zorgen dat die in een overzicht gebundeld worden aangeboden.
De heer ***Van der Krabben*** merkt op dat nu het moment is om een signaal af te geven, omdat het AB pas over enkele weken weer bijeenkomt.
De voorzitter meent dat het mogelijk is dat de formateur de briefschrijvers uitnodigt. Hij zou dan namens de NBWB en bijvoorbeeld samen met de regio of de manifestpartners nog eens kunnen uitleggen wat met de brieven bedoeld wordt. Als het AB dat van belang vindt, kan het hem nu richting geven. Maar het gaat om de politieke mening van het AB en er is tijd nodig om die te formuleren. Als het AB het pertinent niet eens is met iets wat in de brieven staat, zou het dat nu kunnen melden. Hij merkt nog op dat je dit soort correspondentie vooral tegenkomt in de interim-periode van de formatie. Het is het gevolg van de samenwerking tussen overheidsinstanties die steeds meer samen optrekken bij tal van projecten.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.S Concept-Voorjaarsnota 2020 waterschap Aa en Maas.

De voorzitter stelt dat dit eigenlijk een ambtelijk stuk is, maar dat ambtelijke stukken nooit rechtstreeks worden aangeboden aan het AB, maar altijd worden voorzien van een bestuurlijke standpuntbepaling of een duiding. Voor het opstellen van de voorjaarsnota moeten er op tijd uitgangspunten worden geformuleerd. Dat is met deze notitie gebeurd. Er zitten ook scenario's in qua inflatie, zodat het AB afwegingen kan maken. Men moet dit zien als neutrale informatie voor het vaststellen van de voorjaarsnota.
De heer ***Van der Krabben*** wijst erop dat er onderhandelingen komen met als resultaat een coalitieakkoord dat leidend is voor de begroting die het AB in november vaststelt voor 2020. Hij vindt dat het AB niet in dezelfde periode ook de voorjaarsnota nog kan vaststellen. Met de informatie kan het AB zijn voordeel doen in het totale proces, maar het coalitieakkoord weegt zwaarder dan de voorjaarsnota.
De voorzitter zegt dat hij het daarmee eens is, maar het gaat erom dat het AB in juni een voorjaarsnota of kadernota krijgt, die als uitgangspunt geldt voor de opstelling van de begroting.
De heer ***Van der Krabben*** stemt daarmee in, maar die voorjaarsnota moet dan afgeleid zijn uit het coalitieakkoord.
De voorzitter zegt dat men niet bang hoeft te zijn dat dit niet gebeurt, want daar gaat het nieuwe DB over en dat wordt gekozen door het AB. Maar als de informatie in de concept-voorjaarsnota niet zou zijn gegeven, zou het AB willen weten wat er op de plank ligt.

Het stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.T Nieuwsbrief NOB maart 2019.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

5.U Brief NBWB aan PS met aandachtspunt voor coalitieakkoord.

Dit stuk wordt voor kennisgeving aangenomen.

De voorzitter merkt op dat deze bespreking is bedoeld om de status van stukken toe te lichten en te vertellen hoe wordt omgegaan met de stukken. Hij wil weten of iemand nog wat mist.
De heer ***Van Burgsteden*** neemt aan dat het AB de vrijheid heeft het de tijden van de vergaderingen aan te passen. Als het AB 's avonds zou vergaderen, is dat een mogelijkheid om meer burgers te betrekken bij het waterschap.
De voorzitter merkt op dat natuurlijk al eerder is gekeken wat een verstandig en gunstig tijdstip is, maar in principe gaat het AB over zijn eigen agenda.
Mevrouw ***Slaats*** stelt dat de heer Van Miltenburg gisteren een oproep deed om te komen tot nieuwe bestuurders van de NBWB. Zij wil weten of daaraan nog aandacht wordt besteed.
De voorzitter antwoordt dat de heer Van Miltenburg een oproep deed aan AB-leden om zich kandidaat te stellen voor de landelijke Vereniging van Waterschapsbestuurders. Dat is een vakorganisatie. De NBWB is een vereniging die bestaat uit leden van de DB's. De NBWB heeft een begroting en er is één medewerker.

Hij wijst erop dat Aa en Maas ook tien verbonden partijen kent. Dat zijn organisaties die activiteiten doen die waterschappen gezamenlijk ondernemen of soms samen met gemeenten. Als voorbeelden noemt hij de NV Slibverwerking Noord-Brabant (SNB), het Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC) en BSOB, het belastingkantoor dat de waterschappen samen met gemeenten runnen. Die verbonden partijen worden gepresenteerd tijdens de introductie. DB-leden maken qualitate qua deel uit van de besturen van die verbonden partijen.
De heer ***Bots*** wijst erop dat er niet alleen een stuk is over de rekeningcommissie, maar ook een video waarin het werk van de commissie wordt uitgelegd.
De voorzitter zegt toe dat die wordt toegevoegd aan de stukken.

6. Rondvraag.

De heer ***Leenders*** zegt dat hij bij het doornemen van stukken erachter is gekomen dat hij het afkortingenjargon van het waterschap niet beheerst. Hij vraagt of er een lijst is met afkortingen.
De voorzitter zegt toe dat die lijst zo snel mogelijk zal worden rondgestuurd. Hij erkent dat de waterwereld vol met jargon zit.
Mevrouw ***Slaats*** merkt op dat het niet alleen om de AB-leden gaat, maar dat het de bedoeling is dat ook burgers de stukken kunnen volgen.
De voorzitter vindt het een politieke keuze voor het AB om te bepalen of het de stukken door een neerlandicus wil laten vertalen.
Spreker sluit af met de felicitaties aan de heer Ketelaars, die vandaag 12,5 jaar lid van het AB van Aa en Maas is. Peter Ketelaars heeft in het AB getoond dat hij de financiën graag van binnen en van buiten wilde leren. Mede daardoor is hij portefeuillehouder financiën in het DB geworden.

Onder applaus der aanwezigen overhandigt de voorzitter de heer Ketelaars een boeket bloemen.

De heer ***Ketelaars*** stelt dat dit een complete verrassing voor hem is. Hij kent heel veel cijfers uit het hoofd, maar wist niet dat hij 12,5 jaar AB-lid was.

7. Sluiting.

Hierna sluit de voorzitter, te 14.40 uur, de vergadering.

Aldus vastgesteld in de openbare vergadering van het Algemeen Bestuur van het waterschap Aa en Maas van 19 april 2019.

De secretaris, *De voorzitter,*

Verklarende woordenlijst en afkortingen

Afkoppelen	*Neerslag van schone verharde oppervlakken niet meer op het riool lozen maar in de bodem of op het oppervlaktewater*
Afvalwaterketen	*Geheel van inzamelen via de riolering, transporteren en zuiveren van afvalwater van huishoudens en bedrijven*
AFC	*Agrifood Capital*
BAG	*Basisregistraties Adressen en Gebouwen*
Baggeren	*Verwijderen van de (vaak slappe) bodem onder water om een water dieper te maken, dit om de doorstroming van het water te bevorderen en/of het waterlichaam bevaarbaar te houden*
BHIC	*Brabants Historisch Informatie Centrum*
BHD	*Brabantse Health Deal*
Beekherstel	*Een beek weer de ruimte geven om te kronkelen, zodat natuurlijke variatie in leefmilieus voor planten en dieren ontstaat*
Beheerregister	*Document van het waterschap met daarin de feitelijke toestand van waterlopen of waterkeringen*
Bestuursakkoord Water (BAW)	*Rijk, provincies, gemeenten, waterschappen en drinkwaterbedrijven, hebben besloten maatregelen voor een doelmatiger waterbeheer overeen te komen in het Bestuursakkoord Water.*
BGT	*Basiskaart Grootschalige Topografie*
BH(S)	*Beekherstel*
BIBW	*Beste Idee Boven Water*
BIWA-proof	*Baseline Informatieveiligheid Waterschappen*
B&O	*Beheer en Onderhoud*
BOS	*Beslissings Ondersteunend Systeem*
BRP	*Basis registratie Personen*
BSOB	*Belastingsamenwerking Oost-Brabant*
CISO	*Chief Information Security Officer*
CTBO	*Civiel Technisch en Bouwkundig Onderhoud*

DAS-pilot	*Pilot Deurne Asten Someren*
DAW	*Deltaplan Agrarisch Waterbeheer; Het doel is een bijdrage te leveren aan de wateropgaven in agrarische gebieden en het realiseren van een economisch sterke en duurzame landbouw*
Deltafonds	*Het Deltafonds is het financiële fundament onder het Deltaprogramma. Het biedt continuïteit en geeft zekerheid over beschikbare middelen, zonder dat concurrentie met andere bestedingsdoelen nodig is. Hierdoor is het mogelijk de noodzakelijke maatregelen - ook voor de lange termijn - te plannen en is het zeker dat ze in uitvoering kunnen wanneer dat nodig is*
DHZ	*Deltaplan Hoge Zandgronden; water vasthouden aan de bron*
Dijkring	*Gebied dat door waterkeringen beveiligd is tegen overstroming vanuit de zee, de grote rivieren en het IJsselmeer*
DPRA	*Deltaplan Ruimtelijke Adaptatie*
EEP	*Energie Efficiencyplan*
EHS	*Ecologische Hoofd Structuur*
Emissie	*Uitstoot van stoffen naar water, bodem of lucht*
EVZ	*Ecologische verbindingszone*
GAP-analyse	*De analyse van verschillen tussen de gewenste en de huidige situatie.*
GGOR	*Gewenste grond- en oppervlaktewaterregime*
GS	*Gedeputeerde Staten*
GWW	*Grond Weg -en Waterbouw*
Herprofileren	*Opnieuw op de vereiste diepte en breedte brengen (van een waterloop)*
HoWaBo	*Hoogwateraanpak ’s-Hertogenbosch: maatregelen voor de berging van hoogwater rondom 's-Hertogenbosch*
HWBP	*Hoogwaterbeschermingsprogramma*
HWH	*Het Waterschapshuis*
IBP	*Informatie BeleidsPlan*
IGP	*Integraal Gebiedsproject*
IKB	*Individueel Keuze Budget*

KCC	*Klanten Contact Centrum*
Keur	*Verordening met ge- en verboden van het waterschap*
KRW	*Kaderrichtlijn Water, EU-richtlijn om een goede toestand van het oppervlakte- en grondwater in de lidstaten te bereiken*
Kunstwerk	*Een door mensenhanden gemaakt infrastructureel bouwwerk (o.a. stuw, gemaal, sluis, duiker, viaduct, ecoduct)*
Lean Six Sigma	*Methode voor het organiseren van kwaliteits- en efficiëntieverbeteringen*
Legger	*Document van het waterschap met daarin de ligging, vereiste afmetingen en toestand van waterlopen of waterkeringen*
Meerlaagsveiligheid	C*oncept waarbij de lagen preventie (1), ruimtelijke inrichting (2) en rampenbestrijding (3) bijdragen aan de totale veiligheid tegen overstromingen*
MIRT	*Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport :De Rijksoverheid werkt samen met decentrale overheden aan ruimtelijke projecten en programma's voor elke regio in Nederland. Het MIRT richt zich op financiële investeringen in deze programma's en projecten.*
MOOi	*Meerjarenplan Organisatie Ontwikkeling, dit plan bevat de ontwikkeling die waterschap Aa en Maas wil doormaken.*
MRE	*Metropool Regio Eindhoven*
MVI's	*Mestverwerkingsinstallatie*
MVO	*Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen*
Natte natuurparel	*Benaming voor de belangrijkste natte natuurgebieden in Brabant met bijzonder ecologische waarden. Nationaal staan deze gebieden bekend als TOP-gebieden*
Natura 2000	*Overkoepelende naam voor alle gebieden die onder de Europese Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn als te beschermen gebieden zijn aangegeven*
NBW	*Nationaal Bestuursakkoord Water*
NBWB	*Noord-Brabantse WaterschapsBond*
NVO	*Natuur Vriendelijke Oever*
OAS	*Optimalisatie Afvalwater Systeem*
OBS	Onderhouds Beheer Systeem

PDCA cyclus	Plan Do Check Act cyclus
Peilbesluit	*Besluit van het waterschap over de na te streven waterstanden in de waterlopen binnen een bepaald gebied*
Piping	*term uit de civiele techniek die aangeeft dat er water door een kade, dijk of ander kunstwerk stroomt als gevolg van een groot*
PNB	*Provincie Noord-Brabant*
POP3	*Plattelandsontwikkelingsprogramma*
PBB	*Persoonsgebonden Basis Budget*
Primaire waterkering	*Dijk, duinen of constructie die een dijkringgebied beveiligt tegen overstroming vanuit zee, de grote rivieren en het IJsselmeer*
PMWP	*Provinciaal Milieu- en Waterplan*
Regionale waterkering	*Dijk of constructie die bescherming biedt tegen inundatie vanuit een regionaal water, of tegen overstroming van een gebied nadat een primaire waterkering heeft gefaald*
RG	*Rioolgemaal*
RWS	*RijksWaterStaat*
Rwzi	*Rioolwaterzuiveringsinstallatie*
SLA	*Service Level Agreement*
SNB	*Slibverwerking Noord Brabant*
STOWA	*Stichting toegepast onderzoek water*
SVI	*Slibverwerkingsinstallatie*
TPL	*Transportleiding*
UvW	*Unie van Waterschappen*
Ve	Vervuilingseenheid
VKS	*Voorkeursstrategie*
Wabo	*Wet algemene bepalingen omgevingsrecht*
WATAK	*Waterakkoord*

Waterakkoord	*Beheerders van watersystemen stellen binnen een zelfde stroomgebied district waterakkoorden vast, als dat nodig is voor een samenhangend en doelmatig waterbeheer. Beheerders zijn enerzijds het Rijk en anderzijds de waterschappen*
Watertoets	*Proces van vroegtijdig informeren, adviseren, afwegen en uiteindelijk beoordelen van waterhuishoudkundige aspecten in ruimtelijke plannen en besluiten*
WB	*Waterberging*
WBG	*Waterbeheersingsgemaal*
WBP	*Waterbeheerplan*
Wijst	*Kwel op de hoge gronden van de Peelhorst door opstuwing van grondwater op het breukvlak van verschillende grondlagen*
WK	*Waterkering*
WNT	Wet Normering Topinkomens
WOZ	W*aardering Onroerende Zaken*
WSA	*Water Systeem Analyses*
ZLTO	*Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie*

AFDELINGEN WATERSCHAP AA EN MAAS

PV	Planadvies en Vergunningen
HH	Handhaving
CS	Concernstaf
SS	Servicestaf
AS	Adviesstaf
IS	Informatiestaf
O&M	Onderzoek en Monitoring
AZ	Advies Zuiveren
O&R	Ontwerp en Realisatie
B&A	Beleid en Advies
G&I	Grondzaken en Inrichting
HW	District Hertogswetering
BeA	District Beneden Aa
BoA	District Boven Aa
Raam	District Raam
AB	Algemeen Bestuur
DB	Dagelijks Bestuur
WB	Commissie Watersysteembeheer
EB	Commissie Emissiebeheer
AFZ	Commissie Algemene- en Financiële Zaken

MOTIES / AMENDEMENTEN						
Nr.	**SOORT**	**INGEDIEND**	**DOOR**	**TOEZEGGING/ACTIE/ OPDRACHT**	**PFH**	**GEREED/ UITGEV./ PLANNING**
	Amendement	24.04.15	AWP	Het amendement om het aantal leden van het Dagelijks Bestuur vast te stellen op 3 is verworpen	Dijkgraaf	24.04.15
	Amendement	24.04.15	AWP	Het amendement om de tijdbestedingsnorm van de DB-leden, met uitzondering van de voorzitter, vast te stellen op 210% is verworpen	Dijkgraaf	24.04.15
	Amendement	24.04.15	CDA, VVD, Geborg-den, Water Natuurlijk	Het amendement om de tijdsbestedingsnorm van de DB-leden, met uitzondering van de voorzitter, vast te stellen op 290%, is aangenomen.	Dijkgraaf	24.04.15
	Amendement	10.07.15	VVD	Het besluit aan te vullen met de volgende toevoeging: *'b. het herstel van de beek in te regelen in goed overleg met de aanliggende eigenaren/gebruikers waarbij de huidige streefpeilen tussen de stuwen zoveel mogelijk gelijk blijven. Nadat de beek is ingeregeld de finale verwijdering van de stuwen separaat voorleggen aan het algemeen bestuur'*.	De Groot	10.07.15
	Motie	20.11.15	Coalitie-partijen	Discussienotitie opstellen over afvalwaterlozingen vanuit Mestverwerkingsinstallaties en deze ter bespreking voor te leggen aan het AB.	Van Dijk	AB 07.10.16
	Motie	20.11.15	WN / Geborg-den	Voorstellen aan het AB voor te leggen waaruit blijkt dat een extra inzet wordt geleverd om de opgelopen achterstanden bij natuurprojecten in te lopen.	De Groot/ Van Dijk	Commissie WB 17.03.16
	Motie	20.11.15	WN / Geborg-den	Een programma voor te leggen van projecten gericht op de bestrijding van verdroging in de betrokken gebieden in de planperiode 2016-2021	Ketelaars/ De Groot	Commissie WB 17.03.16

	Motie	20.11.15	PvdA / WN	Het beloningsbeleid van de directie van de Waterschapsbank aan te laten sluiten bij de wet Normering Topinkomens.	Ketelaars	NWB 26.04.16
	Motie	20.11.15	WN	Te onderzoeken hoe alsnog verdergaande vermindering van het energieverbruik en/of verduurzaming van het energieverbruik van het waterschapskantoor bereikt kan worden en hierover te rapporteren aan het Algemeen Bestuur.	Ketelaars	AB 03.06.16
	Motie	11.12.15	PvdA	De motie om het standpunt van Aa en Maas over de werkwijze van de Unie t.a.v. het advies van de Adviescommissie Water, ter kennis te brengen bij de unie wordt aangehouden en opnieuw geagendeerd voor het AB op 26 februari 2016.	Dijkgraaf	Voorzien in AB 26.02.16
	Motie	26.02.16	PvdA	Het standpunt bij de Unie ter kennis brengen dat het AB van Aa en Maas van oordeel is dat bij de eerstvolgende standpuntbepaling door de Unie over de samenstelling van de waterschapsbesturen een peiling van de meningen van de waterschapsbesturen plaats heeft.	Dijkgraaf	Brief aan UvW tkn in AB 08.04.16
	Motie	08.04.16	AWP	Een multidisciplinair onafhankelijk onderzoek laten verrichten naar de rollen van alle betrokken partijen.	Dijkgraaf	AB 08.04.16
	Motie	08.04.16	PvdA	In de motie spreekt de PvdA als haar mening uit dat het TTIP in de huidige opzet en vorm en de ISDS clausule in het bijzonder een bedreiging vormt voor de juridische positie van WS Aa en Maas en schadelijk kan zijn voor regelgeving van het waterschap omtrent normen, milieu, economie, gezondheid en landbouw en verzoekt het Dagelijks Bestuur van het waterschap	Dijkgraaf	AB 03.06.16

				dit standpunt van het Algemeen Bestuur actief uit te dragen richting de Unie van Waterschappen.		
	Motie	03.06.16	PvdA	In de motie spreekt de PvdA als haar mening uit dat het TTIP in de huidige opzet en vorm en de ISDS clausule in het bijzonder een bedreiging vormt voor de juridische positie van WS Aa en Maas en schadelijk kan zijn voor regelgeving van het waterschap omtrent normen, milieu, economie, gezondheid en landbouw en verzoekt het Dagelijks Bestuur van het waterschap dit standpunt van het Algemeen Bestuur actief uit te dragen richting de Unie van Waterschappen.	Dijkgraaf	Brief aan UvW tkn in AB 08.07.16
	Motie	08.07.16	CDA/ Geborg-den	In de motie verzoeken de fracties in het kader van de recente wateroverlast in het bedoelde gebied een hoorzitting te organiseren waarbij ten overstaan van AB-leden van de commissie Watersysteembeheer alsmede de betrokken portefeuillehouders belanghebbenden hun ervaringen en aanbevelingen aan het waterschap kunnen voorleggen.	Van Dijk/De Groot/De Kleijn	Hoorzitting heeft plaats-gevonden op 14.09.16
	Motie	08.07.16	VVD	De fractie verzoekt het DB een beleidsnota (vóór VJN 2017) waarin een nadere uitwerking wordt gegeven van het klimaatveranderings-bestendig toepassen van de trits vasthouden, bergen, afvoeren.	Van Dijk	In uitvoering
	Motie	08.07.16	50PLUS	Draagt het DB op er op toe te zien dat binnen de uitvoering van het personeelsbeleid er geen sprake is van enige vorm van leeftijdsdiscriminatie.	Dijkgraaf	Motie ingetrokken
	Motie	08.07.16	50PLUS	Draagt het DB op het inflatiepercentage lager in te schatten en daarmee de totale netto kosten lager te	Ketelaars	Motie via stemming afgewezen.

				begroten zodat het financiële risico tot een minimum wordt beperkt.		
	Motie	18.11.16	WN/ Geborg-den/CDA/ VVD	Plan van aanpak Green Deal Energie	Ketelaars	Motie overgenomen
	Motie	18.11.16	WN/ Geborg-den/VVD	Waterconservering door verhogen organisch stof gehalte in de bodem	De Groot	Motie overgenomen
	Motie	18.11.16	AWP	Betrekken AB bij planvorming provinciale projecten	Van Dijk	Motie ingetrokken
	Amendement	07.04.17	AWP/50 PLUS	Jacht- en faunabeheerbeleid. Wijzigingsvoorstel ten aanzien van huidig beleid.	Ketelaars	Amendement via stemming afgewezen.
	Motie	06.10.17	AWP/50 Plus	In kader grondbank terughoudend te zijn tav aankoop complete agrarische bedrijven; als krediet ontoereikend is dit aan AB voor te leggen; alsdan voorstel voor aanpassen krediet naar omstandigheden	Ketelaars	Motie ingetrokken
	Motie	15.12.17	AWP/50 Plus	Motie tot instelling van een bijzondere onderzoekscommissie in het kader van het dossier mestfraude	Dijkgraaf	Motie ingetrokken
	Motie	09.02.18	WN/ Geborg-den/AWP	Motie tot toetreding tot de Statiegeldalliantie	Ketelaars	Motie unaniem aangenomen na wijziging
	Amendement	09.02.18	CDA	Amendement tot wijziging van de Subsidieregeling Peelvenen	De Groot	Amendement ingetrokken
	Motie	08.06.18	Geborg-den	Motie om de regeling Blauwe Diensten niet stop te zetten en ruimte te geven aan de collectieven van Brabant Oost om in kwetsbare gebieden en het gebied van Aa en Maas de blauwe dienst weer weg te zetten.	De Kleijn	Motie ingetrokken
	Motie	08.06.18	Geborg-den/WN/ AWP/ 50PLUS	Op basis van de motie dient er eerst een visie te worden opgesteld m.b.t. de technologische ontwikkeling in relatie tot de ontwikkeling van informatiebehoefte bij de waterschappen en vervolgens pas een locatieonderzoek te doen, daarin de bestaande huisvesting te betrekken en keuze te maken voor	De Kleijn	Motie unaniem aangenomen

				een huisvestingsplan		
	Amendement	08.06.18	VVD	Amendement tot wijziging van de voorstelformulering over Zonne-energie op het Pettelaarpark.	Ketelaars	Amendement ingetrokken
	Motie	06.07.18	PvdA	Motie inzake inning van schulden door BSOB	Ketelaars	Motie unaniem aangenomen.
	Amendement	16.11.18	Geborgden/ 50PLUS/ VVD/PvdA/ AWP	Amendement tot aanvulling van de voorstelformulering	De Kleijn	Amende-ment aange-nomen
	Amendement	22.02.19	VVD/ 50PLUS	Evaluatie droogte fase 2	Van Dijk	Ingetrokken
	Amendement	22.02.19	WN, AWP, Geborgden	Evaluatie droogte fase 2	Van Dijk	Ingetrokken
	Amendement	22.02.19	CDA	Evaluatie droogte fase 2	Van Dijk	Aangenomen

Waterschap Aa en Maas

BESLUITENLIJST

vergadering van het Algemeen Bestuur op
donderdag 28 maart 2019

1 Opening

2 Afleggen eed of verklaring en belofte (mondeling)

3 Trekking stemmingsnummer (mondeling)

4 Mededelingen en ingekomen stukken

4.1 Uitnodiging bijeenkomst Waterboulevard
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

4.2 Brief fractie Geborgden
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

4.3 Uitnodiging regioreis 2020-2028
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5 Stukken ter kennisneming

5.A Handreiking proces coalitieonderhandelingen en collegevorming (en vigerende portefeuilleverdeling)
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.B Overdrachtsdocument AB
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.C Waterbeheerplan 2016-2021 waterschap Aa en Maas
Voorstel: Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.D Begroting 2019 waterschap Aa en Maas (inclusief projectenboek)
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.E Waterschapswet
Voorstel: Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.F Integriteitsbeleid waterschap Aa en Maas/Gedragscode voor bestuurders
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.G Provinciaal reglement voor waterschap Aa en Maas
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.H Besturingsmodel waterschap Aa en Maas (AB 19042019) (Volgt)
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.I Reglement van Orde Algemeen Bestuur 2015 waterschap Aa en Maas
Voorstel: Ter kennisgeving
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.J Reglement van orde voor de commissies uit het Algemeen Bestuur
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.K Verordening Ambtelijke bijstand en fractieondersteuning 2015 waterschap Aa en Maas
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.L Verordening Rekenkamercommissie
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.M Delegatiebesluit waterschap Aa en Maas
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.N Instructie secretaris-directeur
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.O Profiel DB-lid
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.P Vergaderschema 2019
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.Q Introductieprogramma AB
Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.R Brief aan de fractievoorzitters inzake ondersteuning aan het Manifest 'Brabant Mozaïek in Ontwikkeling'

Voorstel : Kennis te nemen van de brief.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.S Concept-Voorjaarsnota 2020 waterschap Aa en Maas

Voorstel : Ter kennisgeving.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.T Nieuwsbrief Regio NOB maart 2019

Voorstel : Kennis te nemen van de nieuwsbrief
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

5.U Brief NBWB aan PS met aandachtspunt voor coalitieakkoord.

Voorstel : Kennis te nemen van de brief.
Besluit : Voor kennisgeving aangenomen.

6 Rondvraag en sluiting

Waterschap Aa en Maas, Bestuursakkoord 2019 – 2023

Titel: Waterbewust samen werken met Water

Inleiding en doel

De afgelopen bestuursperiode is succesvol verlopen. Er zijn veel projecten gerealiseerd en verbeteringen in het waterbeheer doorgevoerd. Aa en Maas staat bekend als een innovatief waterschap. Qua tariefstelling is Aa en Maas bij de laagste van Nederland blijven behoren. Dit alles heeft geleid tot de titel 'Beste Overheidsorganisatie van Nederland' in 2018.
Er is echter geen tijd om achter over te leunen. Er liggen nog grote uitdagingen voor ons. We willen beter voorbereid zijn op weersextremen zoals de hevige neerslag in 2016 en de droogte in 2018, we willen de bescherming tegen overstromingen vanuit de Maas vergroten en er ligt een grote opgave om de waterkwaliteit in Oost-Brabant te verbeteren. Deze wateropgaven hangen sterk samen met maatschappelijke opgaven zoals de energietransitie, de landbouwtransitie (kringlooplandbouw), de bevordering van biodiversiteit en de versterking van het landschap.
Via dit Bestuursakkoord geven wij richting aan hoe wij de komende 4 jaar in samenwerking met onze partners met deze opgaven aan de slag gaan. Hierbij streven wij naar een realistisch en uitvoerbaar ambitieniveau, waarbij wij de rekening, noch de opgaven en risico's doorschuiven naar de toekomst.

Bestuurlijke accenten in onze maatschappelijke rol

Een waterschap midden in de samenleving

Wij vinden het erg belangrijk dat onze inwoners weten wat het waterschap doet. Onze inwoners mogen weten wat zij terug krijgen voor hun belastinggeld en worden uitgedaagd om hun mening te geven. Zo kunnen wij met ons werk nog meer aansluiten bij de behoeften uit de samenleving. Wij willen een waterschap van en voor de mensen zijn.
Waterschap Aa en Maas zorgt niet alleen voor veilig, voldoende en schoon water, maar ook voor gezond, natuurlijk en recreatief water.

- Alle bestuursleden zetten zich actief in om het werk van het waterschap uit te dragen.
- Wij communiceren (pro)actief, interactief en participatief met de inwoners en bedrijven in Oost-Brabant.
- In elk project wegen wij af of en hoe de participatie van belanghebbenden vorm krijgt.
- Wij zorgen er voor dat alle relevante informatie op een gemakkelijke manier ontsloten wordt voor onze inwoners en bedrijven. Het gaat dan om ons beleid, onze projecten en onze data (zoals peilen, debieten, concentraties en risico op droogte / wateroverlast).
- In de afgelopen bestuursperiode zijn burgerdijkwachten geïntroduceerd. Deze periode verkennen wij of inwoners ons ook kunnen ondersteunen als waterwacht ten tijde van wateroverlast en droogte.
- Er is meer aandacht voor water in bebouwd gebied om zo een groter deel van onze inwoners te bereiken (afkoppelen, oeverbeheer, klimaatadaptatie, gezondheid, recreatief medegebruik). Hiervoor maken wij een plan en daar maken we afspraken over met gemeenten.
- Wij verdubbelen het budget voor educatie/bewustwording, recreatie en participatie van € 200.000 naar € 400.000. Hiermee kunnen wij het werk van het waterschap extra zichtbaar en tastbaar maken voor de inwoners van Oost-Brabant.

- Wij vinden het belangrijk om de jeugd bij het werk van het waterschap te betrekken, onder meer door de relatie met het onderwijs verder te verbeteren en voldoende ruimte voor stages te blijven bieden.
- Wij zetten versterkt in op het voorkomen dat regels overtreden worden (coachend handhaven / preventie).

Samenwerking met partners

Zoals al in de inleiding is benoemd liggen er grote uitdagingen voor ons in het waterbeheer, die moeten worden gerealiseerd binnen een veranderend Brabants landschap als gevolg van transities rondom landbouw, energie, klimaat en natuur. Het werken aan water kan daarom niet alleen, maar vraagt om samenwerking met onze partners en een integrale aanpak om de beste afwegingen te kunnen maken. Maar het vraagt ook om daadkracht en uitvoeringskracht om niet te blijven hangen in het zoeken naar het optimum. Flexibiliteit is een sleutelwoord.

- Wij staan achter het Manifest 'Brabants Mozaïek in ontwikkeling' en de voorgestelde gezamenlijke en integrale aanpak van de opgaven bij landbouw, energie, klimaat, water en natuur.
- Wij zoeken bij elke problematiek de meest optimale samenwerkingsschaal.
- Wij nemen niet ongevraagd taken van andere partijen over, zo is de gemeente in de lead binnen het bebouwde gebied. Wij stellen hier wel actief kennis en subsidie beschikbaar.
- We combineren onze opgaven zoveel mogelijk met de opgaven van onze partners (werk met werk maken).
- Wij geven hoge prioriteit aan projecten die ook bijdragen aan doelen van andere partijen (water gerelateerd).
- Wij blijven werken met vaste (bestuurlijke) contactpersonen per gebied (relatiebeheer)
- Wij werken omgevingsgericht en werken de principes van een stuurbaar klimaat-robuust beekdal-landschap verder uit voor het stroomgebied van de Aa.

Bestuurlijk samenspel

Het Algemeen Bestuur is het hoogste bestuursorgaan van het waterschap. Het is verantwoordelijk voor het bepalen van de strategische doelen en het beschikbaar stellen van financiële middelen om deze doelen te realiseren. Het Dagelijks Bestuur is verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken. Het bereidt de besluitvorming door het Algemeen Bestuur voor.

- We kiezen voor een DB bestaande uit een dijkgraaf en 3 DB-leden. Dit is een DB-lid minder dan in de afgelopen bestuursperiode. Dit vraagt nog meer dan voorheen om vertrouwen in elkaar en werken volgens het principe van collegiaal bestuur.
- Binnen het DB heeft de dijkgraaf een belangrijke rol, ook als het gaat om enkele inhoudelijke portefeuilles en overleggremia.
- Het Dagelijks Bestuur opereert met slagkracht op basis van heldere mandaatverlening door het Algemeen Bestuur.
- Wij hechten zeer aan een transparant, open en integer waterschapsbestuur.
- De huidige capaciteit voor bestuursondersteuning richten we zo in dat er ook invulling gegeven kan worden aan een 'griffier'-functie: een functionaris die contactpersoon is voor AB-leden aan wie rechtstreeks (zonder tussenkomst van het DB) vragen kunnen worden gesteld en met als

specifiek taakonderdeel om de kaderstellende en controlerende rol van het AB te versterken en de verdere professionalisering (scholing en ontwikkelen bestuurlijk samenspel) van het AB gestalte te geven.

Bestuurlijke accenten in het waterbeheer

Een stevige basis

Een groot gedeelte van de inzet van menskracht en middelen van het waterschap gaat naar het op orde houden van het watersysteem en de waterketen. Het gaat om het onderhoud van waterkeringen, rwzi's, leidingen, gemalen, stuwen, baggeren en maaien van waterl open, het peilbeheer, etc. Dit werk vormt de basis voor een veilig, klimaatbestendig en gezond (KRW) watersysteem. We werken verder aan het programma 'Wijzer Onderhoud', met aandacht voor natuur, landschap en recreatie.

- Het op orde houden van het watersysteem en de keten krijgt hoge prioriteit.
- Er wordt extra energie gezet op het verbeteren van de onderhoudssituatie en bereikbaarheid langs waterlopen (Wijzer Onderhoud).
- Het streven blijft om de doelstellingen uit het Waterbeheerplan 2016 – 2021 (WBP) te halen, dat betekent dat we extra energie zetten op maatregelen waarvan de realisatie nu achterblijft.

Waterveiligheid

Het waterschap Aa en Maas beheert 110 km dijk langs de Maas. Over vrijwel de gehele lengte moet de bescherming tegen overstromingen vanuit de Maas worden vergroot. Binnen het Hoogwaterbeschermingsprogramma krijgen de dijken bij Aa en Maas naar verwachting de status 'urgent'.

- Gelet op de urgente waterveiligheidsopgave langs de Maas zet het waterschap voortvarend in op het verbeteren van de bescherming tegen overstromingen.
- Om de opgave behapbaar te houden (qua capaciteit, geld en risico's) pakken we projecten gefaseerd op: als de voorbereiding van het ene project afgerond is, kan de voorbereiding van het volgende project opgepakt worden.
- Bij het bepalen en invullen van de waterveiligheidsopgave werken wij volgens het principe van meerlaagse veiligheid. Volgens dit principe wordt rekening gehouden met de lagen preventie (1), ruimtelijke inrichting (2) en rampenbestrijding (3).

Een klimaatbestendig robuust en veerkrachtig, stuurbaar watersysteem

De afgelopen jaren leren dat we steeds vaker te maken krijgen met weersextremen. Dit vraagt om een watersysteem dat niet alleen in normale situaties goed functioneert, maar dat ook extreem natte en extreem droge situaties aan kan. Dit kan het waterschap niet alleen! In het koersdocument 'Weer, een uitdaging' is richting gegeven aan hoe wij toe werken naar een meer klimaatbestendig en robuust watersysteem. Via dit bestuursakkoord brengen wij hier extra accenten in aan. Het waterschap hanteert zoveel mogelijk het principe "de gebruiker betaalt".

- We zetten samen met iedereen die grond bezit stevig in op waterconservering en het vergroten van de waterbeschikbaarheid voor natuur en agrarische ondernemers. De Peelhorst krijgt hierbij de hoogste prioriteit, als brongebied voor het stroomgebied van de Aa en de Raam. Het streven is om 10% extra van het neerslag-overschot te laten inzijgen.

- Met het oog op het aanvullen van het grondwater (en voorkomen van een verdere daling van grondwaterstanden):
    - Zetten we in op een peilbeheer in de winterperiode met peilen net onder het maaiveld, in de lente en herfst zo hoog mogelijk (afhankelijk van het weer en de grondwatersituatie) en in de zomer vergelijkbaar met de afgelopen jaren.
    - Pakken we laagtes op de hoge zandgronden die drainerend werken (zoals het Straatsven en het Palmven) met maatwerk aan (bijvoorbeeld via ruiling van grond of het omvormen van laagtes tot een klimaatbuffer).
- Dergelijke hoge waterpeilen vragen om een systeem waarin je snel kunt sturen om wateroverlast te kunnen voorkomen.
- We trekken onder meer eenmalig € 250.000,- uit voor waterconservering via lop-stuwen en/of knijpstuwen en € 1,25 miljoen om in 2500 ha (deels gelegen op de hoge zandgronden) de realisatie van klimaatadaptieve drainage, ondergrondse beregening en ander maatwerk op de Peelhorst te stimuleren.
- Wij willen onderzoeken of / waar het gebruik van dergelijke maatregelen in attentiezones van Natura2000 gebieden mogelijk is zonder dat dit schade oplevert voor de natuur.
- Afspraken over maatregelen zoals lop-stuwen en klimaatadaptieve drainage leggen we vast in bedrijfswaterplannen, met daarbij aandacht voor de verantwoordelijkheid van de grondeigenaren en die van het waterschap.
- We evalueren de afgeronde GGOR-projecten en we starten in deze bestuursperiode een integrale GGOR 2.0 in vier gebieden met als hoofddoel klimaatadaptatie. We denken aan gebieden rondom de Peelrijt, de Maashorst, Sint Anthonis en Westerbeek.
- We zetten er op in om in deze bestuursperiode de opgave voor hydrologisch herstel in de resterende Natura2000 gebieden en Natte Natuurparels af te ronden. Het gaat hierbij o.a. om de Deurnese Peel, Hooge Raam, Sang en Goorkens en het Wijboschbroek.
- We onderzoeken de mogelijkheid voor extra wateraanvoer vanuit de Maas via de Sambeekse Uitwatering en de Oeffeltse Raam.
- Deze bestuursperiode voeren we klimaat stresstesten uit met onze waterpartners. Opbrengst is een gezamenlijke uitvoeringsagenda, die aan het Rijk aangeboden wordt in het kader van het Deltaprogramma Ruimtelijke Adaptatie.
- Met iedere gemeente ontwikkelen we een actieplan gericht op klimaatbestendigheid.
- Samen met gemeenten stimuleren we initiatieven gericht op een duurzaam watersysteem in het bebouwde gebied (groene daken, afkoppelen, groene schoolpleinen, etc.). Hiertoe verbeteren we bestaande regelingen.
- Aanvullend onderzoeken wij hoe we samen met gemeenten onze inwoners kunnen enthousiasmeren en faciliteren bij het treffen van watermaatregelen. Een idee hierbij is 'Willem, de waterman' (m/v): iemand die rondtrekt door het beheergebied, uitleg en tips geeft en/of mogelijk zelfs helpt bij de uitvoering.
- Voor een klimaatbestendig en robuust watersysteem is meer ruimte voor water in de beekdalen nodig. We voeren de projecten rondom beekontwikkeling zo uit dat ze ook bijdragen aan een robuust en veerkrachtig, stuurbaar systeem met minder kans op schade door droogte en wateroverlast.
- Bij de beekontwikkelprojecten wordt waar mogelijk ruimte gegeven voor bouwen met natuur (inrichtingsmaatregelen met natuurlijke materialen zoals hout in de beek).

- Gelet op de weerbarstige uitvoeringspraktijk en de afhankelijkheid van grondverwerving wordt een onderzoek gestart naar mogelijke versnellingsmaatregelen.
- Staand beleid zoals de fosfaatrechten en aflossingsverplichtingen maken het erg onaantrekkelijk voor grondeigenaren om stroken grond te verkopen. Aa en Maas gaat de komende bestuursperiode dit onderwerp aankaarten bij de verantwoordelijke instanties en continu agenderen en lobbyen op dit punt.
- De benodigde maatregelen voor het voldoen aan de wettelijke opgave voor wateroverlast (conform de normen uit de Verordening van de provincie die volgen uit het Nationaal Bestuursakkoord Water (NBW)), worden zo spoedig mogelijk in een investeringsprogramma uitgewerkt en voor het einde van de bestuursperiode gerealiseerd.
- Aa en Maas maakt er landelijk werk van om overstromingsrisico's verzekerbaar te krijgen.

Een schoon en gezond watersysteem

Ons doel is een watersysteem met een goede waterkwaliteit, dat ecologisch goed functioneert en waar de inwoners en bezoekers van ons beheergebied van kunnen genieten. Wij hebben met de inrichting en het beheer van het watersysteem en met het zuiveren van het afvalwater veel invloed op de waterkwaliteit. Het waterschap hanteert zoveel mogelijk het principe "de vervuiler betaalt", voor iedereen op een gelijkwaardige manier.

- We versnellen de realisatie van beekherstel, ecologische verbindingszones, natuurvriende lijke oevers en vispassages gericht op halen van de doelstelling van een schoon en gezond watersysteem in 2027 (KRW) en het vergroten van de biodiversiteit (als verbinding en als leefplaats).
- Voor natuurvriendelijke oevers benutten we de kansen die er zijn, bijvoorbeeld door de inzet van onderhoudspaden. Voorwaarde is dan dat er goede afspraken over het onderhoud zijn gemaakt in het kader van 'Wijzer onderhoud'. Voor de realisatie van natuurvriendelijke oevers stellen we een plan van aanpak op.
- Wij zetten in op ecologisch oever- en randenbeheer gericht op een vergroting van de biodiversiteit. Een voorwaarde is dat dit niet ten koste gaat van de stuurbaarheid en de kans op wateroverlast niet vergroot.
- Wij steken in op minimalisatie van het gebruik van glyfosaat op gronden die bij het waterschap in eigendom zijn.
- Wij zetten daar waar mogelijk in op ecologisch eigendommenbeheer (bv bij dijken of onderhoudspaden die in ons eigendom zijn).
- We brengen de mogelijkheden en kosten in beeld voor het afvoeren van het maaisel dat we tot nu toe in het droge deel van ecologische verbindingszones afzetten.
- Wij maken ons hard voor een Proeftuin in de Peel, waar onder regie van de provincie, wordt verkend hoe de beoogde kringlooplandbouw (landbouwtransitie) via een integrale aanpak in de praktijk kan worden gebracht. Onderdeel van deze proeftuin moet zijn hoe de uit- en afspoeling van nutriënten naar het oppervlaktewater kan worden beperkt, in samenhang met het leveren van een bijdrage aan de klimaatopgaven en verbetering van de bodemstructuur.
- We verbreden het bedrijfswaterplan tot een bodem- en waterplan waarin elementen zoals verhoging van het organisch stof gehalte en uitspoeling van nutriënten een rol krijgen. We zien hier ook een rol voor het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer (DAW).

- Wij continueren de aanpak van diffuse verontreinigingen. Dit doen wij onder andere via het project Schoon Water voor Brabant en via inzet van eigen middelen ter versterking van POP3 en GLB maatregelen.
- Wij meten en monitoren de waterkwaliteit in het oppervlaktewater. Waar nodig agenderen wij problemen met de waterkwaliteit ook bij andere instanties zoals het rijk.
- We gaan voor realisatie van de afvalwaterstrategie, gericht op de benodigde extra zuivering op nutriënten, medicijnresten en andere microverontreinigingen.
- We sturen er op dat het effluent van de zuiveringen voldoet aan de KRW-normen voor oppervlaktewater, met oog voor een verantwoorde kostenontwikkeling.
- Een eerste stap hierin is om alle bestaande zuiveringen binnen de bestuursperiode nog verder te optimaliseren voor het zuiveringsrendement en met slimme investeringen / maatregelen het maximale uit de bestaande installaties te halen.
- We verwachten hiermee een significante rendementsverbetering te halen en monitoren de werkelijke effecten goed om aanvullende de zuiveringsstappen zo compact, doelmatig, effectief en kostenefficiënt te realiseren.
- Op basis van deze stappen en inzichten maken we een concreet en dynamisch uitvoeringsprogramma voor de verdere uitrol van de afvalwaterstrategie. Op basis van de inzichten uit de eerste maatregelen programmeren we, bereiden we voor en starten we de realisatie van aanvullende zuiveringsstappen.
- Parallel realiseren we de renovaties van de bestaande infrastructuur en benutten de kansen voor koppelingen met optimalisatie en kwaliteitsverbetering.
- In deze bestuursperiode realiseren we bij drie rwzi's een extra zuiveringsstap voor de verwijdering van medicijnresten. Naar verwachting zijn dit de RWZI's Oijen, Aarle -Rixtel en Dinther.
- Onze intentie is om bij de overige zuiveringen ook extra te zuiveren op medicijnen en andere probleemstoffen in de periode tot en met 2027. We zijn hierbij gedeeltelijk afhankelijk van technologische ontwikkelingen.
- Bij Aarle Rixtel benutten we nieuwe en innovatieve zuiveringstechnieken om zo tot een 'zuivering van de toekomst' te komen.
- Voor een schoon en gezond watersysteem is meer nodig dan alleen extra zuivering. We blijven inzetten op een integrale benadering vanuit het stroomgebied met aanpak bij de bron, onder andere via het samenwerkingsverband Schone Maaswaterketen en Vital Zone Brabant.
- Wij maken ons hard voor het opstellen van een strategische visie door SNB voor de langere termijn.
- Wij zetten erop in om SNB verder te professionaliseren, waarbij wij voorstander zijn van de inzet van externe commissarissen bij SNB in plaats van DB-leden.
- Wij onderzoeken hoe we de agio-reserve van SNB ter beschikking kunnen krijgen van Aa en Maas.

Energie, duurzaamheid en innovatie

Als waterschap ondervinden we als geen ander de gevolgen van klimaatverandering. We vinden het daarom van belang om koploper te zijn in de verduurzaming.

- We willen in 2030 energieneutraal zijn en maken een programma hoe wij klimaatneutraal worden.

- Dit doen we door het opwekken van duurzame energie (biogas en elektriciteit) bij onze waterzuiveringen, via waterkracht, inzet op zonne-energie, windenergie en aquathermie.
- Maatregelen gericht op energie en duurzaamheid combineren we waar mogelijk met andere opgaven zoals waterconservering.
- We benutten de kansen voor de circulaire economie, onder andere door grondstoffen ter ug te winnen op zuiveringen en maaisel te benutten in korte kringlopen. Binnen de mogelijkheden van onze publieke rol hanteren we daarbij een ondernemende rolopvatting waar dat nodig is.
- De 'winst' die we maken met energie- en duurzaamheidsmaatregelen plaatsen we in een duurzaamheidsfonds. Dit fonds zetten we in voor de financiering voor minder rendabele investeringen in circulariteit en duurzaamheid.
- Wij beperken de uitstoot van broeikasgassen (waaronder CO2) door fysieke aanpassingen in onze infrastructuur, het beheer daarvan, bij inkoop en aanbesteding en waar mogelijk in samenwerking met het regionale bedrijfsleven.

Middelen (haalbaar en betaalbaar)
Wij streven naar een realistisch en uitvoerbaar ambitieniveau, waarbij wij de rekening, noch de opgaven en risico's doorschuiven naar de toekomst.

Organisatie
Waterschap Aa en Maas heeft de komende 4 jaar grote opgaven en ambities op het terrein van waterveiligheid, klimaat, waterkwaliteit en duurzaamheid. Op al die terreinen willen we meer of sneller dan in de afgelopen periode. Dit is niet eenvoudig te realiseren en vraagt veel van bestuur en organisatie.

- We investeren in de digitale transformatie. Data en technologie helpen om onze opgaven nog beter en slimmer te realiseren, zijn noodzaak voor onze excellente uitvoering, optimale dienstverlening en dragen bij aan duurzame oplossingen.
- We blijven sterk inzetten op innovatie, gericht op beter, slimmer en/of effectiever werken aan onze wateropgaven.
- We zetten onze gebiedsgerichte werkwijze door en gaan nog meer op zoek naar slimme combinatie met onze partners (werk met werk maken)
- We blijven de drie financiële pijlers (personeel, investeringen en goederen en diensten) binnen het waterschap als communicerende vaten beschouwen, waardoor meer efficiëntie mogelijk is.
- De focus ligt op het optimaal laten functioneren van het waterschap in de best aande vorm. Wij stellen de huidige structuur van het waterschap niet ter discussie.
- Er is een adequaat personeelsbeleid met ruimte voor persoonlijke ontwikkeling en een evenwichtige leeftijdsopbouw.

Financiële kaders
Een belangrijk streven uit dit Bestuursakkoord is dat we de lasten betaalbaar houden en de kosten- en tariefsontwikkeling zo gelijkmatig mogelijk plaatsvindt (geen grote sprongen). Jaarlijks vindt op basis van de voorjaarsnota en programmabegroting bestuurlijke besluitvorming plaats over de uit te voeren maatregelen en de kostenontwikkeling en tariefstijging die dit tot gevolg heeft.

- Voor het programma waterzuiveringsbeheer laten we gedurende deze bestuursperiode de tarieven jaarlijks met 2% stijgen (dit is inclusief inflatie). De egalisatiereserve wordt alleen ingezet als buffer om pieken en dalen in de lastenontwikkeling op te vangen.
- Voor het programma watersysteem baseren we de ontwikkeling van de netto lasten op de inflatie en de ontwikkeling van het aantal eenheden ingezetenen. Voor de begroting wordt de juniraming van het CPB (centraal planbureau) gehanteerd. Dit cijfer wordt gecorrigeerd naar de werkelijke inflatie (consumenten prijsindexcijfer CBS) uit de jaarrekening van het voorafgaande jaar.
- De ontwikkeling van de kapitaallasten HWBP (hoogwaterbeschermingsprogramma) worden hiervan uitgezonderd. Er vindt een éénmalige correctie plaats voor de huidige kapitaallasten.
- Beide bovenstaande punten leiden naar verwachting tot een marge van 1 à 2 % bovenop de inflatie.
- Wij sturen sterk op vermindering van de schuldenomvang van het waterschap en verkleining van potentiële rente risico's op de midden lange termijn.
- De categoriereserve gebouwd wordt niet gebruikt voor extra tariefverlagingen maar dient als buffer om niet voorziene waardedalingen op te vangen.
- Wij evalueren de kostentoedelingsverordening en passen indien nodig de verordening in 2020 aan, zodat de nieuwe kostentoedeling in 2021 van kracht is.
- We handhaven de huidige regeling voor kwijtschelding.
- Voor maatregelen zoals verdrogingsbestrijding, beekherstel, ecologische verbindingszones en aanleg van vispassages zien wij een gedeelde verantwoordelijkheid met onze partners. Waar nodig zullen wij hen hierop aanspreken.
- Wij schuiven zo min mogelijk lasten door naar de toekomst. Werkzaamheden die jaarlijks terugkomen (zoals bijvoorbeeld baggeren) lopen via de exploitatie (goederen en diensten).
- In de Bestuursrapportage en het jaarverslag nemen wij een paragraaf op over de effectiviteit van onze investeringen.

Bijlage: Verklarende woordenlijst en afkortingen

AB	*Algemeen Bestuur*
Afkoppelen	*Neerslag van schone verharde oppervlakken niet meer op het riool lozen maar in de bodem of op het oppervlaktewater*
Afvalwaterketen	*Geheel van inzamelen via de riolering, transporteren en zuiveren van afvalwater van huishoudens en bedrijven*
Bedrijfswaterplan	*Een plan van een (agrarisch) bedrijf waarin is beschreven welke waterconserverende of waterbesparende maatregelen zijn getroffen.*
Beekherstel	*Een beek weer de ruimte geven om te kronkelen, zodat natuurlijke variatie in leefmilieus voor planten en dieren ontstaat*
DAW	*Deltaprogramma Agrarisch Waterbeheer*
DB	*Dagelijks Bestuur*
Deltafonds	*Het Deltafonds is het financiële fundament onder het Deltaprogramma. Het biedt continuïteit en geeft zekerheid over beschikbare middelen, zonder dat concurrentie met andere bestedingsdoelen nodig is. Hierdoor is het mogelijk de noodzakelijke maatregelen - ook voor de lange termijn - te plannen en is het zeker dat ze in uitvoering kunnen wanneer dat nodig is*
Ecologisch oeverbeheer	*Beheer waarbij zoveel mogelijk rekening wordt gehouden met de ecologische waarden van de oever, bijvoorbeeld door steeds plekken over te slaan bij het maaien.*
Effluent	*Het gezuiverde water dat de rwzi verlaat en in de sloot/beek terecht komt.*
EVZ	*Ecologische verbindingszone*
GLB	*Gemeenschappelijk Landbouw Beleid*
GGOR	*Gewenste grond- en oppervlaktewaterregime*
HWBP	*Hoogwaterbeschermingsprogramma*
Klimaatadaptatie	*Is het proces waarbij de samenleving zich aanpast aan het actuele of verwachte klimaat en de effecten daarvan, om de schade die gepaard kan gaan met klimaatverandering te beperken en de kansen die de klimaatverandering biedt te benutten*

Klimaatadaptieve drainage	*Een drainagesysteem dat online en traploos stuurbaar is, zodat je water kan conserveren als dat kan en water af kunt voeren uit de bodem als dat nodig is*
Klimaat stresstest	*Een onderzoek dat in beeld brengt welke gevolgen er kunnen optreden bij extreem weer*
KRW	*Kaderrichtlijn Water, EU-richtlijn om een goede toestand van het oppervlakte- en grondwater in de lidstaten te bereiken*
Lop-stuw	*Kleine stuw in de bovenlopen van het watersysteem. Dit type stuw is geïntroduceerd in de landbouw ontwikkelings plannen (lops)*
Meerlaagsveiligheid	*Concept waarbij de lagen preventie (1), ruimtelijke inrichting (2) en rampenbestrijding (3) bijdragen aan de totale veiligheid tegen overstromingen*
Natte natuurparel	*Benaming voor de belangrijkste natte natuurgebieden in Brabant met bijzonder ecologische waarden. Nationaal staan deze gebieden bekend als TOP-gebieden*
Natura 2000	*Overkoepelende naam voor alle gebieden die onder de Europese Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn als te beschermen gebieden zijn aangegeven*
NNB	*Natuurnetwerk Brabant*
NVO	*Natuurvriendelijke Oever*
POP3	*Het plattelandsontwikkelingsprogramma 2014 – 2020 (POP3) is het Europese subsidieprogramma voor het ontwikkelen, verduurzamen en innoveren van het Nederlandse platteland.*
Rwzi	*Rioolwaterzuiveringsinstallatie*
SNB	*Slibverwerking Noord Brabant*
Vital zone	*Het Vital Zone Brabant initiatief is een experiment met burgers, overheden, gezondheidsinstellingen, bedrijven en kennisinstituten om ook echt een Vital/Blue Zone te kunnen ontwikkelen in Brabant: een proeftuin voor een gezondere leefwijze en een betere leefomgeving*
Wijzer Onderhoud	*Een programma gericht op het toekomstbestendig maken van het beheer en onderhoud van onze beken en sloten*
WBP	*Waterbeheerplan / Waterbeheer programma*

Waterschap
Aa en Maas

Onderhandelingsakkoord
16 april 2019

De deelnemende partijen aan de coalitieonderhandelingen, de fracties Water Natuurlijk, CDA en Geborgden hebben op dinsdag 16 april 2019 overeenstemming bereikt over een coalitie die uit deze 3 fracties zal bestaan. Als basis voor deze coalitie dient het opgestelde Bestuursakkoord voor de komende bestuursperiode en de financiële uitgangspunten in dat kader. De eindversie van het Bestuursakkoord 2019-2023, met de titel " Waterbewust samen werken met Water ", is als bijlage bij dit onderhandelingsakkoord gevoegd.

Het onderhandelingsakkoord is verder de basis voor de voordracht aan het Algemeen Bestuur op 19 april as. tot benoeming van de leden van het Dagelijks Bestuur en de portefeuilleverdeling daarbij.

Partijen zijn het er met elkaar over eens dat er in Oost-Brabant grote opgaven liggen om voldoende beschermd te zijn tegen overstromingen, problemen met droogte te voorkomen en te zorgen voor natuurlijk, gezond en schoon water. De uitdaging voor waterschap Aa en Maas is gelegen in een realistisch, realiseerbaar ambitieniveau, waarbij de rekening, noch de opgaven en risico's worden doorgeschoven naar de toekomst. Met dit Bestuursakkoord worden daarvoor de bestuurlijke accenten voor de bestuursperiode 2019 – 2023 gegeven.

Wij streven de volgende missie na:
Het ontwikkelen, beheren en in stand houden van gezonde, robuuste en veerkrachtige watersystemen, die ruimte bieden aan een duurzaam gebruik voor mens, dier en plant in het gebied, waarbij de veiligheid is gewaarborgd, en met oog voor economische aspecten.

In de bestuursperiode 2019 – 2023 staan de volgende doelen centraal:
- We willen beter voorbereid zijn op weersextremen zoals de hevige regenval in 2016 en de droogte in 2018, om zo schade te voorkomen aan bebouwd gebied, landbouw en natuur;
- We willen de bescherming tegen overstromingen vanuit de Maas vergroten;
- We willen de verbetering van de waterkwaliteit in Oost Brabant voortvarend oppakken, te beginnen met onze eigen rioolwaterzuiveringsinstallaties;
- We gaan nog nadrukkelijker aan de slag met maatschappelijke opgaven als energietransitie, de landbouwtransitie, de bevordering van biodiversiteit en de versterking van landschapskwaliteiten;
- Ten aanzien van de grote uitdagingen in het waterbeheer zoeken we verdergaande samenwerking met onze partners en gaan we voor een integrale aanpak;
- Met het oog op de klimaatverandering en de klimaatadaptatie wil het waterschap koploper zijn in de verduurzaming en benutten we kansen voor de circulaire economie;

Bijlage: Bestuursakkoord 2019-2023

De opvatting vanuit de nieuwe coalitie is dan ook dat het Bestuursakkoord kan bogen op een breed bestuurlijk draagvlak, op basis waarvan met vertrouwen naar een goede samenwerking kan worden uitgezien.

's-Hertogenbosch, 16 april 2019,

De vertegenwoordigers van de partijen:

Water Natuurlijk, de heer E.H.J.M. de Groot,.....

Water Natuurlijk, mevrouw S.J. de Zoeten,.....

De fractie Geborgden, de heer P.M. van der Krabben,.....

De fractie Geborgden, de heer P.M.J. van Dijk,.....

CDA, de heer P.C.M. Ketelaars, ...

CDA, de heer P.W.M. Brouwers, ...

Bijlage: Bestuursakkoord 2019-2023

AB voorblad

Datum vergadering: 19 april 2019 **Agendapunt**: 5.A. **Projectenboeknummer en -naam: _** **Corsa dossiernummer:** **Voorstelnummer BABS**: 48658

AAN het Algemeen Bestuur van waterschap Aa en Maas

Commissie(s)	**Portefeuillehouder(s)** Verheijen L.H.J.

Agendaonderwerp: Vaststelling aantal leden dagelijks bestuur en tijdsbestedingsnorm
Voorstel: 1. Het aantal leden van het Dagelijks Bestuur vast te stellen op 3. 2. De tijdbesteding van de leden van het Dagelijks Bestuur, met uitzondering van de voorzitter, vast te stellen op 280%.

Besluit: Conform voorstel.	**Mij bekend,** **De secretaris,**

Bij het onderwerp: Liggen de volgende stukken ter inzage:
De volgende stukken zijn als bijlage meegezonden:

AAN HET ALGEMEEN BESTUUR D.D. 19 APRIL 2019

VOORSTEL:

1. het aantal leden van het Dagelijks Bestuur vast te stellen op het in het bijgevoegde besluit vermelde aantal van 3.
2. de tijdbesteding van de leden van het Dagelijks Bestuur, met uitzondering van de voorzitter, vast te stellen op de in het bijgevoegde besluit genoemde percentage.

PROBLEEMSTELLING

Ingevolge artikel 40 van de Waterschapswet dient het Algemeen Bestuur het aantal leden van het Dagelijks Bestuur vast te stellen. Daarbij wordt als voorwaarde gesteld dat ten minste één lid vertegenwoordiger is van de categorieën ongebouwd, natuurterreinen en bedrijven (de geborgde zetels).
Het waterschapsreglement bepaalt in artikel 9 dat het Dagelijks Bestuur bestaat uit de voorzitter en ten minste 2 en ten hoogste 5 andere leden.
Samenhangend met het vaststellen van het aantal leden van het Dagelijks Bestuur is de tijdbestedingsnorm van de leden van belang.
Op grond van artikel 44 van de Waterschapswet genieten de leden van het Dagelijks Bestuur, uitgezonderd de voorzitter, een bezoldiging volgens bij het Waterschapsbesluit gestelde nadere regels.
Artikel 3.11 van het Waterschapsbesluit bepaalt :

1. dat de bezoldiging van een lid van het Dagelijks Bestuur € 1.495,92 per maand bedraagt bij een tijdsbestedingsnorm van 20%;
2. dat het totaal van de bezoldiging van de leden van het Dagelijks Bestuur, met uitzondering van de voorzitter, is gesteld op ten hoogste 300% van een voltijds bezoldigingsbedrag.

Op dit moment hebben wij 4 DB leden met een tijdsbestedingsnorm van in totaal 290%.

Het Algemeen Bestuur dient het aantal leden van het Dagelijks Bestuur en de tijdbestedingsnorm voor de leden opnieuw vast te stellen. Voorgesteld wordt om het aantal leden van het Dagelijks Bestuur vast te stellen op 3 met een tijdsbestedingsnorm van 280%.

BEOOGD EFFECT

De vorming van het nieuwe Dagelijks Bestuur met een daarbij behorende tijdbestedingsnorm.

ARGUMENTEN

1. *Aantal leden en tijdsbestedingsnorm is resultaat van overleg.*

In het verlengde van de verkiezingen is de vorming van het nieuwe Dagelijks Bestuur onderwerp van overleg geweest tussen de fracties, onder leiding van een (in)formateur. Dit overleg heeft geresulteerd in een voordracht voor het aantal te benoemen leden in het Dagelijks Bestuur met een daarbij behorende tijdbestedingsnorm.

2. *Mate van tijdsbesteding kan binnen het DB verschillend zijn.*

Afhankelijk van de invulling van de portefeuilleverdeling kan er tussen de DB leden sprake zijn van verschil in tijdsbesteding.

KANTTEKENINGEN/RISICO'S
De zittende leden van het Dagelijks Bestuur treden af op het moment dat ten minste de helft van het door het Algemeen Bestuur te benoemen aantal leden van het Dagelijks Bestuur is benoemd en deze benoemingen zijn aanvaard, en binnen drie maanden na het begin van de zittingsduur van het Algemeen Bestuur.

FINANCIËN/SUBSIDIES
De loonkosten zullen door de verlaging van de tijdsbestedingsnorm afnemen.

UITVOERING/VERVOLG
Nvt.

COMMUNICATIE
Kennisgeving aan de pers naar aanleiding van de vergadering van het Algemeen Bestuur.

BIJLAGEN
- Ontwerp besluit

Fractie Geborgden, P.M. van der Krabben	Fractie CDA, P. Brouwers	Fractie Water Natuurlijk S. de Zoeten

AB-BESLUIT

ONDERWERP: Vaststelling aantal leden Dagelijks Bestuur en tijdsbestedingsnorm

AGENDAPUNT:

BESLUITNUMMER: 190419/
INVESTERINGSBESLUIT: --

Het Algemeen Bestuur van waterschap Aa en Maas;

gelezen het voorstel van de fracties Geborgden, CDA en Water Natuurlijk van 16 april 2019;

gelet op het bepaalde in de Waterschapswet en het Waterschapsbesluit ;

B E S L U I T:

1. het aantal leden van het Dagelijks Bestuur vast te stellen op 3;
2. de tijdbesteding van de leden van het Dagelijks Bestuur, met uitzondering van de voorzitter, vast te stellen op 280%.

Aldus vastgesteld door het Algemeen Bestuur in zijn openbare vergadering van 19 april 2019,

de secretaris, de dijkgraaf,

drs. P. Sennema drs. L.H.J. Verheijen

AB voorblad

Datum vergadering: 19 april 2019 **Agendapunt**: 5.C. **Projectenboeknummer en -naam:** _ **Corsa dossiernummer:** **Voorstelnummer BABS**: 48692

AAN het Algemeen Bestuur van waterschap Aa en Maas

Commissie(s)	**Portefeuillehouder(s)** Verheijen L.H.J.

Agendaonderwerp: Benoeming leden dagelijks bestuur
Voorstel: 1. De voorgedragen leden te benoemen tot lid van het Dagelijks Bestuur. 2. Kennis te nemen van de portefeuilleverdeling.

Besluit: Nadat de voorzitter heeft geconcludeerd dat er geen andere kandidaten worden voorgedragen, worden de heren De Groot, Van Dijk en Ketelaars bij acclamatie benoemd tot lid van het DB.	**Mij bekend,** **De secretaris,**

Bij het onderwerp: Liggen de volgende stukken ter inzage:
De volgende stukken zijn als bijlage meegezonden: 1. Portefeuilleverdeling DB 16 april 2019

AAN HET ALGEMEEN BESTUUR D.D. 19 APRIL 2019

VOORSTEL:

1. De voorgedragen leden te benoemen tot lid van het Dagelijks Bestuur.
2. Kennis te nemen van de portefeuilleverdeling.

PROBLEEMSTELLING

Ingevolge artikel 41, eerste lid van de Waterschapswet worden de leden van het Dagelijks Bestuur benoemd door het Algemeen Bestuur. Bij agendapunt 5A heeft uw vergadering het aantal leden van het Dagelijks Bestuur vastgesteld op 3. Gelet hierop kunnen thans de daarvoor in aanmerking komende 3 leden voor het Dagelijks Bestuur worden benoemd.

BEOOGD EFFECT

De benoeming van een nieuw Dagelijks Bestuur.

ARGUMENTEN

In het verlengde van de verkiezingen is de vorming van het nieuwe Dagelijks Bestuur onderwerp van overleg geweest tussen de verschillende fracties, onder leiding van een (in)formateur. Dit overleg heeft geresulteerd in een voordracht voor 3 te benoemen leden, te weten:

- de heer E.H.J.M. de Groot
- de heer P.C.M. Ketelaars
- de heer P.M.J. van Dijk

KANTTEKENINGEN/RISICO'S

De zittende leden van het Dagelijks Bestuur treden af op het moment dat ten minste de helft van het door het Algemeen Bestuur te benoemen aantal leden van het Dagelijks Bestuur is benoemd en deze benoemingen zijn aanvaard, en binnen drie maanden na het begin van de zittingsduur van het Algemeen Bestuur.

FINANCIËN/SUBSIDIES

De overwegingen op dit punt vormen onderdeel van het voorstel onder agendapunt 5A waarbij het aantal leden en de tijdsbestedingsnorm zijn vastgesteld.

UITVOERING/VERVOLG

Nvt.

COMMUNICATIE

Kennisgeving aan de pers naar aanleiding van de vergadering van het Algemeen Bestuur.

BIJLAGEN

- Ontwerp besluit

Fractie Water Natuurlijk, S. de Zoeten	Fractie Geborgden, P.M. van der Krabben	Fractie CDA, P. Brouwers

AB-BESLUIT

ONDERWERP: Benoeming leden Dagelijks Bestuur

AGENDAPUNT:

BESLUITNUMMER:
INVESTERINGSBESLUIT: --

Het Algemeen Bestuur van waterschap Aa en Maas;

gelezen het voorstel van de fracties Water Natuurlijk, Geborgden en CDA van 16 april 2019;

gelet op het bepaalde in de Waterschapswet;

B E S L U I T:

Te benoemen tot lid van het Dagelijks Bestuur:

1. de heer E.H.J.M. de Groot
2. de heer P.C.M. Ketelaars
3. de heer P.M.J. van Dijk

Aldus vastgesteld door het Algemeen Bestuur in zijn openbare vergadering van 19 april 2019,

de secretaris, de dijkgraaf,

drs. P. Sennema drs. L.H.J. Verheijen

Portefeuilleverdeling Waterschap Aa en Maas

Peter Ketelaars (0,90)	**Ernest de Groot (1,00)**	**Peter van Dijk (0,90)**	**Lambert Verheijen**
2e loco	1e loco	3e loco	dijkgraaf
Financiën	Alle waterschapsprojecten Raam en Hertogswetering	Inrichting, beheer en onderhoud watersystemen	Algemeen bestuurlijke en juridische zaken
Grondzaken en eigendommen	Recreatie en recreatief medegebruik	Keur oppervlaktewateren + Keringen	Bestuurlijke coördinatie
Bedrijfsvoering en middelen	Beekherstel beleid	Technische installaties watersysteem	Bestuurlijke organisatie en verkiezingen
Belastingen	Stedelijk waterbeheer en afkoppeling	Beregeningsbeleid en grondwaterbeheer	Personeel en organisatie (incl. georganiseerd overleg)
Aanbesteding en inkoop beleid	Waterkwaliteit stedelijk gebied	Alle waterschapsprojecten Beneden en Boven Aa met uitzondering van Peelvenen	Bestuurlijke coördinatie planvorming: WBP, KRW, DHZ, Agrifood Capital, Deltaprogramma
Preventieve handhaving (hoorzittingen)	Waterkwaliteit landelijk gebied	Baggeren	Calamiteitencoördinatie
Huisvesting	Peelvenen	Maaibeheer	Repressieve handhaving (uitvoering)
Innovatie	Versterken vismigratie	Grondwaterbeheer	Concern control
Duurzame ontwikkeling	Vergunningverlening waterwet + RWZI	Legger- en beheerregister oppervlaktewater en keringen	Klachtenafhandeling
KAM-zorg en beheer	Watertoets ruimtelijke plannen	Bouw en exploitatie zuiveringstechnische werken	Communicatie en externe betrekkingen
Deltaplan agrarisch waterbeheer (DAW)	Ontheffingenbeleid keringen	Industriele afvalwaterketen (bedrijfsafvalwater)	Plannen van derden (strategisch)
Schadeafhandeling	Natte natuurparels, s+g, Hoge Raam, Wijbosch, Peelvenen	Afvalwaterbehandeling voor derden	
Beleidsontwikkeling Blauwe Diensten	Duurzaam bodembeheer + schaliegas	Inrichting, beheer en onderhoud keringen	
Akkerrandenbeheer	Natuurvriendelijke oevers	Watak en wateraanvoer	
Schouwvoering	Gemeentelijke waterplannen	HWBP inclusief regioproces	
Handhavingsbeleid mbt de keur voor keringen (preventief)			
Regioportefeuille Hertogswetering + Raam	Regioportefeuille Boven Aa	Regioportefeuille Beneden Aa	
Lid Dagelijks Bestuur BSOB	Stuurgroep GOL	Uniecommissie CWE + CWK	Lid Algemene ledenvergadering UvW
BHIC	Uniecommissie CWS	Innovatiehuis De Peel	Lid Uniecommissie CBCF
Lid bestuur GR Waterschapshuis	Regio Noord Oost	Aandeelhouder SNB	Lid Uniecommissie Internationale Zaken (CINTER)
Regio Noord Oost (vitaal en landelijk)	Bestuurscommissie Peelvenen	Strategisch ketenoverleg	Lid bestuurlijke commissie Watak
Overleg RUD	Lid NBWB Brabant Water + ZLTO	Plv lid stuurgroep Howabo	Lid stuurgroep Natura 2000 Peelvenen
Aquon	Plv Uniecommissie Waterkeringen	Lid bestuurlijk platform winnend samenwerken	Lid stuurgroep Howabo
Plv RRO NOB	Lid stuurgroep Howabo	Plv Uniecommissie Watersystemen	Lid stuurgroep Delta Maas
Lid themagroep Energie en duurzaamheid NO Brabant	Lid stuurgroep Maashorst	Plv lid bestuurlijke commissie Watak	Lid stuurgroep Zoet Water
Plv lid ledenvergadering Unie van Waterschappen	Lid stuurgroep Strabrechtse Heide	Lid stuurgroep Groene Peelvallei	Lid en DB-lid van de Bestuurlijke Regiegroep (BRG)
Plv lid uniecommissie BCF	Lid stuurgroep IGP Maasheggen	Voorzitter stuurgroep Diesdonk	Noordoost Brabant
Plv lid CWE	Lid bestuurlijke adviesgroep Vlijmens Ven/Moerputten	Stuurgroep Bakelse Beemden	Lid bestuur Stichting Agrifood Capital
Lid bestuurlijk coördinatieoverleg handhaving	Lid overlegorgaan Grootte Peel	IGP Bakel	Lid Provinciale Omgevingscommissie (POC)
Lid overleg NBWB-NMO's	Lid bestuur NBWB	Lid overleg NBWB- Brabants bedrijfsleven	Voorzitter Platform duurzame leefomgeving
Aandeelhouder NWB	Lid bestuurscommissie Peelvenen	Muskusrattenbestrijding	Voorzitter bestuur NBWB
Agendalid RRO Midden-Brabant	Lid adviescommissie Sang en Goorkens	BO water As 50 gemeenten	Vice voorzitter RBOM
Plv lid bestuurlijke regiegroep Noord Oost Brabant	Lid stuurgroep Wijboschbroek		
Lid themagroep omgeving en water NOB	Voorzitter stuurgroep Astense Aa		
BO water Land van Cuijck en de Meijerij	RRO Noord Oost		
	BO water de Peel		

BESTURINGSMODEL WATERSCHAP AA en MAAS 2015

1. Inleiding

Met ingang van het jaar 2004 is door samenvoeging van de waterschappen De Aa en De Maaskant het nieuwe waterschap Aa en Maas ontstaan.. Het is een waterschap met een gebiedsgrootte van 161.000 hectare, waarin ruim 740.000 mensen wonen en waarin aan afvalwater 1.200.000 vervuilingseenheden worden geproduceerd. Er werken ruim 440 mensen bij het waterschap.
Sinds die start in 2004 heeft het nieuwe waterschap zowel bestuurlijk als organisatorisch een ingrijpende ontwikkeling doorgemaakt.

Op bestuurlijk vlak zijn het vooral de wijzigingen van de waterschapswet op het punt van verkiezing en samenstelling van het bestuur, de veranderingen in het belastingstelsel en de gewijzigde bestuurlijke verhoudingen op het punt van transparantie en verantwoording die hun invloed laten gelden.

De bestuurlijke structuur is nu, per 1 april 2015, als volgt ingevuld.
Het Algemeen Bestuur (AB) telt 30 leden. Uit het AB worden drie Vaste Adviescommissies en vier Regionale commissies gevormd.
De dijkgraaf is voorzitter van het AB en van het door en uit het AB te benoemen Dagelijks Bestuur (DB). Uitgegaan wordt van een compact DB. Het DB werkt volgens het beginsel van collegiaal bestuur en kent het systeem van portefeuilles.

De organisatie wordt integraal aangestuurd door een driehoofdige directie onder verantwoordelijkheid van de secretaris-directeur. De organisatie maakt een sterk toekomstgerichte ontwikkeling door die beschreven wordt in de nota 'Waterproof', waarmee vanaf 2008 koers gezet is naar meer externe focus, interne stroomlijning en innovatie Deze nota wordt door het directieteam voortdurend geactualiseerd zodat deze schriftelijke neerslag van de organisatieontwikkelingsvisie meegroeit met de voortschrijdende visie en de doorontwikkeling van de organisatie in de praktijk.

Bij de start van het huidige waterschap is door het bestuur een besturingsfilosofie vastgesteld die nog steeds een basis vormt voor het functioneren van het waterschap.

Het bestuur is **naar buiten gericht** met het oog op het belang van water voor de ordening van de leefomgeving. Daartoe zijn voor de bestuursperiode 2009-2012 in het Bestuursakkoord een aantal uitgangspunten geformuleerd, zoals die in deze periode nader gestalte moeten krijgen.

De **missie** is geformuleerd als: het ontwikkelen, beheren en instandhouden van gezonde, duurzame en veerkrachtige watersystemen, die ruimte bieden aan een duurzaam gebruik voor mens, ecologie en klant in het gebied, waarbij de veiligheid is gewaarborgd en met een open oog voor economische aspecten.

De **identiteit** van het nieuwe waterschap wordt gekenmerkt door: betrouwbaarheid, zorgvuldigheid, degelijkheid, gedegen bedrijfsvoering en collegialiteit. Het nieuwe waterschap heeft een **klant- en toekomstgerichte, pro-actieve houding, is innovatief en**

aantrekkelijk voor talentvolle mensen. Het heeft een **sterk profiel** en vertoont een aanzienlijke slag- en denkkracht.

Er is een duidelijke **scheiding tussen de rollen** van het bestuur en van de leiding van de organisatie. Het bestuur bepaalt de koers en stelt vast, waarom iets moet worden gedaan, wat dat moet zijn en wanneer het gerealiseerd moet zijn. Het management bepaalt, hoe dat wordt gedaan en heeft de zorg voor de inzet van de middelen en voor de kwaliteit van het product.

Het besturen vindt, met name vanuit het AB, plaats op **hoofdlijnen maar niet op abstracties**. Bestuurders – vooral de DB-leden - mogen bedrijfsgevoelig zijn, managers moeten bestuursgevoelig zijn. De besturing van de werkorganisatie vindt plaats op basis van effectiviteit en efficiency. Dit impliceert doeloriëntatie en gerichtheid op de kwaliteit-prijsverhouding, alles in het besef dat de middelen van het waterschap door de ingelanden moeten worden opgebracht.

Mensen zijn de pijlers van de organisatie; dit schept de verplichting om die pijlers voortdurend in goede staat te houden. De kwaliteit van de organisatie staat of valt met een zowel kwantitatief als kwalitatief goede bemensing. De mensen in de organisatie zijn ervan doordrongen dat het niet verboden is om fouten te maken, maar dat het niet willen toegeven van fouten of ze niet willen herstellen, onvergeeflijk is.

Voor de planning- en controlcyclus **is BBP[1] leidraad**. Aan verantwoording over de bedrijfsvoering aan het DB zal het management continu grote aandacht moeten besteden. Alleen dan kan het DB zijn verantwoordingsplicht jegens het AB waarmaken.

Het **primaat** ligt bij het gekozen bestuur. Dit opereert binnen de marges van landelijk en provinciaal beleid.

De **wil tot samenwerking** tussen alle actoren in het besturen van het waterschap is van eminent belang. Het bestuur neemt de strategische beslissingen en de organisatie werkt deze uit. Het bestuur geeft prioriteiten en posterioriteiten aan, de organisatie geeft aan wat wel en wat niet mogelijk is.

De **voorzitter van het waterschap (dijkgraaf)** is het boegbeeld van het waterschap; hij of zij is de representant, de netwerker, de coördinator.

Op alle niveaus in de organisatie is sprake van **integraal management**[2]. Dit veronderstelt wel, dat de organisatie zo plat mogelijk gehouden wordt. Het ontstaan van 'koninkrijkjes' moet worden voorkomen door een gezonde onderlinge afhankelijkheid tussen de onderdelen van de organisatie in stand te houden.

De vertaling van deze besturingsfilosofie naar de bestuurspraktijk vindt plaats door middel van een besturingsmodel, waarin de diverse actoren in het nieuwe waterschap een rol krijgen toebedeeld en waarin een schets wordt gegeven van de werkwijze van de verschillende bestuursorganen, van hun onderlinge verhouding en van hun verhouding tot de ambtelijke organisatie.
De voorliggende notitie beschrijft die rollen en werkwijzen.

---

[1] Beleids- en Beheersproces bij Waterschappen

[2] Onder Integraal Management wordt hier het volgende verstaan: De leiding(gevende) maakt voortdurend een integrale afweging van de verlangde producten, de inhoud van de producten en de met de realisering daarvan gemoeide middelen: Personeel, Informatie, Financiën, Administratie en Huisvesting.

2. De actoren in beeld

In het waterschap worden de volgende actoren onderscheiden.

a. Het Algemeen Bestuur (AB)
b. Het Presidium
c. De Vaste Adviescommissies (VAC's) uit het AB en de Regionale Commissies (RC's) uit het AB
d. De voorzitter (dijkgraaf)
e. Het Dagelijks Bestuur (DB)
f. De portefeuillehouders (PFH)
g. De secretaris-directeur (SD)
h. De bestuursadviseur van de cluster Bestuursondersteuning (bestuursadviseur)
i. Directieteam (DT)

In het navolgende wordt voor wat betreft de bestuursorganen van het waterschap de nomenclatuur van de Waterschapswet aangehouden, met dien verstande dat voor de voorzitter van het waterschap de benaming dijkgraaf wordt gehanteerd en voor de secretaris de term secretaris-directeur.

3. Beschrijving van de rol van elk der actoren

a. Het **AB** is het hoogste bestuursorgaan van het waterschap. Het stelt heldere doelstellingen vast op strategisch niveau. Het geeft de thema's aan die er in de bestuursperiode toe doen. Het geeft prikkels tot innovatie en stelt kritische vragen. Het AB stelt de middelen beschikbaar, houdt toezicht op de besteding daarvan en geeft een oordeel over de resultaten die bereikt zijn.

   De trits beleidsvorming / beleidsbepaling / beleidsuitvoering biedt de mogelijkheid om de rol van het AB als hoogste bestuursorgaan van het waterschap nader te duiden.

   Onder beleidsvorming wordt verstaan het bepalen van de strategische koers van het waterschap en het bepalen van het ambitieniveau waarop het waterschap invulling wil geven aan zijn taak.
   De kern hiervan wordt gevormd door het Waterbeheerplan en beleidsnotities voor afzonderlijke beleidsterreinen.

   Beleidsbepaling krijgt gestalte door de besluitvorming omtrent zaken waardoor de in de Inleiding van deze notitie weergegeven visie van het waterschap, met inachtneming van de strategische koers en het ambitieniveau, omgezet wordt in meetbare doelen.
   Het vertalen van deze doelen in concrete maatregelen duiden we aan als beleidsuitvoering.

   De **beleidsvorming** is bij uitstek het terrein van het AB. Zowel interne als externe factoren kunnen aanleiding geven tot het vormen van nieuw beleid of tot het bijstellen van het reeds geformuleerde beleid.

   De **beleidsbepaling** is het veld waarop het **samenspel tussen AB en DB** zichtbaar wordt: het DB bereidt de besluitvorming in het AB voor en discussieert met het AB over de vertaling van de visie naar de meetbare doelen.

   Bij de **beleidsuitvoering** is de **organisatie** aan zet. Waar het bestuur bij beleidsvorming en beleidsbepaling zorgt dat de goede dingen worden gedaan, daar zorgt de organisatie ervoor dat de dingen goed worden gedaan.

De vergaderfrequentie van de reguliere vergaderingen van het AB ligt op 7 maal per jaar. Daarnaast worden van tijd tot tijd informatieve vergaderingen gehouden, waarin beleidsthema's aan de orde worden gesteld.

b. Het **Presidium** wordt gevormd door de dijkgraaf en de voorzitters van de fracties binnen de categorie ingezetenen en de voorzitter van als één fractie opererende Geborgden (de categorieën ongebouwd, bedrijven en natuurterreinen). De dijkgraaf is voorzitter van het presidium en de secretaris-directeur en bestuursadviseur wonen de vergaderingen van het Presidium bij. Het Presidium bespreekt het functioneren van het dagelijks bestuur en van het algemeen bestuur en de planning van de vergaderingen van het algemeen bestuur. De dijkgraaf kan het Presidium bijeenroepen voor bespreking van bijzondere of vertrouwelijke onderwerpen.

c. De **VAC's** dienen het DB gevraagd en ongevraagd van advies over aangelegenheden, het waterschap betreffende[3]. Zij hebben elk hun eigen taakveld. Het is belangrijk deze taakvelden goed nader te definiëren, zowel om doublures als om leemten in behandeling te voorkómen. Anderzijds mag een behandeling in meerdere commissies de integrale benadering van onderwerpen niet in de weg staan.
Gekozen kan worden voor de volgende werkvelden:
   - Algemeen bestuurlijke en Financiële aangelegenheden
   - Communicatie en externe betrekkingen
   - Bedrijfsvoering
   - Watersysteembeheer
   - Veiligheid
   - Emissiebeheer

   De VAC's spelen een belangrijke rol bij de beleidsbepaling. De eerste discussie tussen DB en AB over de vertaling van de visie naar de meetbare doelen vindt plaats in de vergaderingen van de VAC's. Uit deze discussie komen gegevens en elementen voort waarmee het DB een voorstel kan vervolmaken. Bovendien hebben de VAC's een signaalfunctie: in de vergaderingen van de VAC's kunnen de vertegenwoordigers fracties duidelijk maken of het voorstel in de vergadering van het AB op hun steun kan rekenen. Voorzitter en plv. voorzitter van elke VAC is een lid van het DB. De voorzitters fungeren vooral als technisch voorzitter. Daarnaast is het DB lid aanwezig dat in de rol van portefeuillehouder deelneemt aan de discussie over voorstellen zijn/haar portefeuille betreffende.
   De overige DB-leden kunnen aan de vergaderingen van de VAC's deelnemen.

   De **RC's** hebben een opiniërende, oriënterende, informatievergarende en –verstrekkende rol. Zij hebben een wezenlijk andere rol dan de VAC's. Zij zijn de antenne voor het opvangen van signalen uit hun gebied; zij geven deze signalen door aan het DB. Zij communiceren binnen de kaders van het vastgesteld communicatiebeleid actief met de ingelanden in hun regio. Zij bespreken in een vroeg stadium van voorbereiding de gebiedsgerichte uitvoeringsaspecten van beleid, beheer- en onderhoudplannen, uit te voeren werken en het waterbeheersplan. De lokale denklijn en de verwerving van noodzakelijk draagvlak zijn voor de RC's het meest belangrijk.
   Zij vervullen met name een functie op de "inputkant" van voorstellen, meer georiënteerd op de uitvoerings- dan op de beleidsontwikkelingaspecten.
   De gebieden van de RC's vallen samen met de organisatorische districten.
   DB-leden zijn voorzitter van de RC's. De verdere samenstelling moet AB-breed tot stand komen, waarbij zowel AB-leden als kandidaat-AB-leden, die deel genomen hebben aan de verkiezingen, lid kunnen zijn van een RC.
   Ook personen die geen lid zijn van AB of DB kunnen -afhankelijk van de te behandelen

[3] het DB voegt het advies van de VAC bij het voorstel aan het AB, vergezeld van de reactie van het DB op dat advies

onderwerpen- op uitnodiging de vergaderingen van de RC's bijwonen. Verdergaande regionale verankering en meer samenspraak met regionale partijen, zoals de gemeenten, zal onderwerp van ontwikkeling voor de RC's in de komende bestuursperiode zijn.

d. **De dijkgraaf** geeft leiding aan het bestuurlijk proces als geheel en bepaalt de modaliteiten waarin dat proces verloopt. Hij/zij (re)presenteert het waterschap naar buiten toe en geeft vorm aan het gezicht van het waterschap.
De rol van de dijkgraaf dient ruim te worden opgevat. Hij/zij heeft een eigen portefeuille.

e. Het **DB** is bestuurlijk verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken in het waterschap. Het
bereidt onder meer de besluitvorming door het AB voor.
De door en uit het AB benoemde DB-leden hebben hun verankering in de fractie die zij vertegenwoordigen, maar zij zijn *collectief verantwoordelijk voor het belang van het waterschap als geheel*. Zij vormen met de dijkgraaf een **collegiaal bestuur**, dat gekenmerkt wordt door Slagvaardigheid, Professionaliteit en Representatie.

In verband met de sterk toegenomen taakinhoud en gewenste professionaliteit van het DB heeft het AB onlangs besloten tot formatieuitbreiding van het DB. Drie van de vier bestuurders zullen 80% van een werkweek besteden aan hun bestuurstaak en één bestuurder 50%.

Het DB vergadert in beginsel 1 x per 14 dagen of tussentijds dan wel met een hogere frequentie, indien daar aanleiding toe bestaat. Daarnaast kan het DB op voorstel van de dijkgraaf of een DB-lid bijeenkomen voor een vergadering met een opiniërend karakter.

Het DB laat de bedrijfsvoering primair over aan de secretaris-directeur en het DT met dien verstande, dat het DB permanent een grote interesse voor de bedrijfsvoering aan de dag legt, onder erkenning van de bevoegdheden van de secretaris-directeur en het DT op dat vlak. De invloed van het DB aan de voorkant van de besluitvorming moet duidelijk gepositioneerd zijn.
Andersom is het van belang dat het DT gevoel houdt met de bestuurlijke/strategische aangelegenheden waarvoor het DB verantwoordelijk is. Om deze wisselwerking gestalte te geven vergadert het DB om de week met het DT over aangelegenheden die de bedrijfsvoering betreffen dan wel met een bestuurlijk/strategisch karakter.

f. **De portefeuillehouders** waken over datgene wat zich in hun portefeuille bevindt. Zij verdedigen in het Algemeen Bestuur de voorstellen van het DB die op hun portefeuille betrekking hebben. Zij zorgen voor de afstemming van de ontwerp-voorstellen met hun collega-portefeuillehouders en betrekken hen zonodig bij de totstandkoming van die voorstellen.
De verdeling van de portefeuilles zal aan het begin van iedere nieuwe bestuursperiode onderwerp van onderling beraad en besluitvorming zijn. De volgende onderwerpen moeten in ieder geval in portefeuilles worden ondergebracht, waarbij de eerste genoemde onderwerpen in ieder geval thuishoren in de portefeuille van de dijkgraaf:

- *Algemeen bestuurlijke aangelegenheden en externe betrekkingen*
- *Bestuurlijke organisatie*
- *Calamiteitencoördinatie*
- *Communicatie*
- *Bedrijfsorganisatie (personeel en organisatie, huisvesting, informatisering/automatisering)*
- *Beheer eigendommen*

- *Juridische zaken*
- *Handhaving*
- *Ruimtelijke ordening*
- *Natuur en recreatie*
- *Gemeentelijke waterplannen*
- *Gebiedsgericht beleid*
- *Waterpeilbeheersing*
- *Baggeren*
- *Schouwzaken*
- *Keurvergunningenbeleid*
- *Waterkeringen*
- *Transport en zuivering van afvalwater; riolering; IBA's; waterketen*
- *Nieuwbouw en groot onderhoud*
- *Watersysteem*
- *Kwaliteit oppervlaktewater; WVO-vergunningenbeleid; laboratoriumzaken*
- *Financieel beleid en beheer*
- *Belastingen*

Bij de clustering van deze portefeuille-onderdelen zal als volgorde worden aangehouden: eerst de functionele en dan de regionale indeling. Daarnaast kunnen thema's als aparte onderwerpen aan de respectieve portefeuilles worden toegevoegd.

DB-leden, met uitzondering van de dijkgraaf, krijgen elk een primair geografisch aandachtsgebied dat samenvalt met de regio van de RC waar zij voorzitter van zijn. Zij krijgen als taak onder meer het leggen en onderhouden van contacten met gemeenten en andere instellingen, zoals non-gouvernementele organisaties in hun gebied, voor zover het algemene onderwerpen betreft. Zodra het om specifieke onderwerpen gaat, worden de contacten gelegd en onderhouden door de betrokken portefeuillehouder(s). Om het risico van eventuele fricties of "grensconflicten" tussen meerdere vanuit de hiervoor omschreven taak- en aandachtstoedeling betrokken portefeuillehouders te voorkomen kan hierbij een uitvoeringsbesluit worden uitgewerkt.

De portefeuillehouders plegen regelmatig overleg met de directieleden en de hoofden van de afdelingen. Hiermee wordt hun positie aan de voorkant van de besluitvorming tot uitdrukking gebracht.
Het directielid neemt deel aan en is voorzitter van het portefeuillehoudersoverleg,

Het **portefeuillehoudersoverleg** richt zich op het uitwisselen van informatie en het spreken over het Waarom, het Wat en het Wanneer. De portefeuillehouders geven aan, welke bestuurlijke aspecten het product moet bevatten..

Opdrachten aan de organisatie worden in het algemeen – buiten afwijkingen en ad-hoczaken – in het collegiaal beraad van het DB geformuleerd. De opdrachten lopen primair via de secretaris-directeur/directie.

Het is voor het optimaal functioneren van een organisatie van evident belang dat sprake is van een heldere en eenduidige aansturing.
Uitgangspunt moet dan ook zijn dat noch door het bestuur, noch door afzonderlijke DB-leden opdrachten aan individuele medewerkers, dus buiten het directielid, dan wel afdelingshoofd om, worden verstrekt. Op basis van nadere afstemming in het kader van het portefeuillehoudersoverleg kan sprake zijn van eventuele afwijkingen.

Degene die een product maakt, blijft daarvoor verantwoordelijk, terwijl het management en uiteindelijk de secretaris-directeur verantwoordelijk is voor het proces van

totstandkoming van de producten. Het DT voert de integraliteitstoets uit en biedt nadien de portefeuillehouder een ambtelijk voldragen stuk aan. De portefeuillehouder krijgt vervolgens de gelegenheid dit voorstel aan te vullen dan wel te wijzigen. Acht het DB het product onvoldoende, dan wel onvoldoende geïntegreerd voorbereid, dan spreekt het DB de secretaris-directeur daarop aan. De voorstellen worden in het DB verdedigd door de betrokken portefeuillehouder.

g. De **secretaris-directeur** is het scharnierpunt tussen bestuur en organisatie. Hij/zij staat de bestuursorganen bij in hun functioneren en is de WOR-bestuurder.

   De bevoegdheden die met de bedrijfsvoering samenhangen, worden door het DB aan de secretaris-directeur gemandateerd, voor zover zij niet aan individuele DB-leden zijn gemandateerd. Een en ander wordt in een mandaatregeling vervat. Daarnaast wordt een instructie voor de secretaris-directeur opgesteld.
   Het samenspel tussen dijkgraaf, DB, AB en secretaris-directeur in de praktijk van het besturen van het waterschap kenmerkt zich door een voortdurend goede afstemming in een sfeer van wederzijds vertrouwen.

h. De specifieke aanduiding van een **bestuursadviseur** is nieuw binnen het waterschap. Reeds bij aanvang van de vorige bestuursperiode is vanuit het AB de wens geuit om een zelfstandig functionerende medewerker ter ondersteuning van het AB. Tijdens de evaluatie van het AB over de periode 2009-2015 is gevraagd te kijken naar de mogelijkheden tot het invoeren van een griffiefunctie om de kaderstellende en controlerende rol van het AB verder te versterken en te ontwikkelen. Om aan deze behoefte invulling te geven, is in het Bestuursakkoord deze functionaris expliciet benoemd. Omdat de functie van griffier in de Waterschapswet geen formele status kent zoals bij gemeenten en provincies, is er voor gekozen om deze rol als bestuursadviseur te kenschetsen en daarmee positioneel een plaats te geven als directe ondersteuner en intermediair tussen organisatie/DB en AB.

   Naast het verder versterken en ontwikkelen van de kaderstellende en controlerende rol van het AB, zal de bestuursadviseur de voorbereiding en afhandeling van AB- en commissievergaderingen voor zijn rekening nemen, ondersteunt de bestuursadviseur het werk van het AB en de commissies bij de beleidsvormende, controlerende en volksvertegenwoordigende rol.

i. Het **directieteam** draagt de primaire verantwoordelijkheid voor de verdere stroomlijning van de interne organisatie. Transparantie in en van het primaire proces, efficiëntiestreven, klanten/afnemers snel in één keer goed van dienst te zijn, de sterke interafhankelijkheden van de diverse beleidsvelden/processen vragen om een goed bestuurde organisatie die haar processen beheerst, waarin integraal wordt gedacht en gewerkt door professionele medewerkers die aantoonbaar efficiënt is.

4. Het besturingsmodel in de praktijk

Algemeen Bestuur en Vaste Adviescommissies

Het Algemeen Bestuur
De 30 AB-leden zijn verdeeld over de categorieën ingezetenen, ongebouwd, bedrijven en natuurterreinen. De categorie ingezetenen is samengesteld uit de fracties van de verschillende partijen. Het AB vergadert volgens een jaarlijks vast te stellen schema. Daarnaast zal het bij bijzondere of onverwachte ontwikkelingen dan wel in belangrijke situaties met een spoedeisend karakter tussentijds bij elkaar kunnen worden geroepen, hetzij op instigatie van de voorzitter hetzij op verzoek van een (in het op te stellen Reglement van Orde nader te bepalen) aantal leden van het AB.

Elke fractie binnen de categorie ingezetenen en elke fractie van de overige belangencategorieën wijzen een voorzitter aan die als algemene woordvoerder namens de fractie optreedt. De fracties bepalen per agendapunt van elke AB-vergadering, wie als woordvoerder optreedt. De voorzitters kunnen door de dijkgraaf voor beraad worden uitgenodigd over actuele/bijzondere c.q. vertrouwelijke onderwerpen of over hete hangijzers.

Het AB bepaalt in belangrijke mate welke hoofdpunten van beleid op de bestuurlijke agenda moeten komen en geeft, met inachtneming van redelijkheid en billijkheid, aan wanneer deze onderwerpen moeten worden behandeld.
Momenten waarop het AB in de gelegenheid is om dit aan te geven zijn de bespreking van het Bestuursakkoord (zie hierna bij Het Dagelijks Bestuur), van de Voorjaarsnota en de Meerjarenraming/Jaarbegroting.
Binnen de door het AB aan te geven financiële kaders wordt bepaald welke zaken in de komende bestuursperiode, de periode van de Meerjarenraming, het volgende dan wel het lopende jaar ter besluitvorming aan het AB moeten worden voorgelegd.
Verder wordt in een najaarsvergadering van het AB aangegeven, welke thema's het AB in het komende jaar wil bespreken in zogenoemde informatieve bijeenkomsten.

In de vergaderingen van het AB wordt het bestuurlijke debat over onderwerpen van besluitvorming ten principale gevoerd. In deze vergaderingen worden de inzichten in gecondenseerde vorm naar voren gebracht en worden inhoudelijke standpunten ingenomen. Dit betekent een scherpe afbakening van het karakter van de beraadslaging en besluitvorming in het AB met de bespreking van de voorstellen door de VAC's. Details van aan de orde zijnde onderwerpen worden in die commissies behandeld. Dit betekent bijvoorbeeld dat de behandeling van de Begroting en de Meerjarenraming door het AB plaatsvindt in de vorm van algemene beschouwingen. De achtergronden van de cijfers en de bedrijfsvoering komen aan de orde in de desbetreffende VAC's.
Voorkomen moet worden dat de vergaderingen van het AB een herhaling worden van de bespreking van de voorstellen in de VAC's. De VAC's kunnen hiertoe adviseren door hen besproken voorstellen of onderwerpen op de agenda van het AB te plaatsen als: "onderwerp ter kennisneming", "onderwerp waarover geen beraadslaging plaatsvindt" (zogenoemde hamerstukken) of als "onderwerp waarover beraadslaging en besluitvorming moeten plaatsen" (zogenoemde bespreekstukken). Er moet echter ook in het AB ruimte zijn voor individuele opvattingen en standpunten die afwijken van de standpunten van de fractie. Hiertoe zal ieder lid van het AB expliciet kunnen verzoeken toch over een bepaald onderwerp plenair te beraadslagen.
De portefeuillehouders worden door de dijkgraaf in de gelegenheid gesteld om de bespreking van de voorstellen van het DB aan het AB in te leiden. Zij beantwoorden namens het DB vragen uit het AB en verdedigen de voorstellen. De secretaris-directeur geeft desgevraagd zakelijke toelichting.

Het AB amendeert waar nodig de voorstellen van het DB, kan zelf initiatiefvoorstellen indienen en dient in voorkomende gevallen moties in.
Het AB stelt de taaktoedeling aan de VAC's, de gebiedsindeling in regio's en districten vast met daaraan gekoppeld de gebieden van de RC's en beslist op voordracht van de fracties over de bemensing van de VAC's en de RC's.
Personen die geen lid van het AB zijn kunnen – zij het in tijd gelimiteerd – inspreken tijdens de vergaderingen van het AB nadat zij zich daartoe met inachtneming van een nader te bepalen termijn hebben aangemeld.

Elk jaar wordt er een aantal informatieve/themavergaderingen van het AB gehouden, eventueel in combinatie met een praktijkbezoek in het gebied van het waterschap.
Tijdens de informatieve/thema vergaderingen worden beleidsthema's behandeld of actuele ontwikkelingen besproken die niet tot besluitvorming hoeven te leiden.

Uit het AB en DB wordt, zodra vacatures voor de functies van dijkgraaf en secretaris-directeur openvallen, een selectiecommissie gevormd voor de werving en selectie van kandidaten. Bij het opstellen van de profielschetsen voor beide functionarissen wordt rekening gehouden met hetgeen in het Besturingsmodel daaromtrent is vastgelegd. Daarnaast wordt een adviescommissie gevormd bestaande uit een vertegenwoordiging van directie, managementteam en de Ondernemingsraad.

De Vaste Advies Commissies
De VAC's worden voorgezeten door een lid van het DB. De secretaris-directeur wijst in overleg met het DB voor elke commissie een secretaris en zo nodig een plaatsvervangend secretaris aan.

De omvang van de VAC's en de RC's wordt door het AB bepaald; het is niet noodzakelijk dat elke commissie evenveel leden heeft. Voor iedere VAC en RC mag een fractie ten minste één lid aanwijzen. In het reglement op de commissies wordt de commissiestructuur verder uitgewerkt.

De fracties uit het AB beraadslagen, indien gewenst, voorafgaand aan de vergaderingen. De DB-leden nemen deel aan de beraadslagingen van de fractie die zij vertegenwoordigen.

De leden van het AB richten zich met name op hun taken als lid van dat bestuur. Zij hebben recht op alle benodigde informatie, maar winnen deze via de bestuursadviseur in. Dit recht is verder uitgewerkt in de Verordening Ambtelijke bijstand en fractieondersteuning 2015.
De VAC's hebben elk hun eigen taakveld. Bij de bepaling daarvan wordt acht geslagen op de clustering van de portefeuille-onderdelen zoals die in het voorgaande zijn aangegeven.
De leden van de VAC's vormen zich, in samenspraak met de fractie die zij vertegenwoordigen, een mening over de voorstellen die vanuit het DB op tafel komen. Bij de bespreking van die voorstellen in de VAC's geven de leden de signalen door die zij uit hun achterban hebben ontvangen ter zake van het onderwerp van die voorstellen. De adviezen van de VAC's aan het DB worden tijdens de vergaderingen van de VAC's geformuleerd, waarna zij worden doorgegeven aan het DB. Als het DB daartoe aanleiding ziet, wordt het voorstel aangepast aan het advies van de VAC. In ieder geval stuurt het DB het advies met het uiteindelijke voorstel mee naar het AB. In de regel zullen de leden van de VAC's zich committeren aan het advies, maar het staat hen vrij om – zeker als zij het in minderheid niet eens zijn met dat advies – in de vergadering van het AB een afwijkend standpunt in te nemen.

De Regionale Commissies

In de RC's krijgt het extern gerichte karakter van het bestuur van het waterschap vorm. De RC's belichamen het ambitieniveau dat wordt aangeduid met de term Interactief besturen[4]. Zij brengen de directe relatie van het waterschap met het gebied tot stand, verankeren deze regionale waterautoriteit in de regio, zorgen voor de verkleining van de afstand tussen bestuur en bestuurden en vergroten het draagvlak voor regiospecifieke zaken. De RC's vergaderen als commissie over de onderwerpen die worden aangedragen en vanuit het belang van hun regio, maar zij kunnen vanwege hun interactieve opstelling ook initiatieven ontplooien richting DB. Vooral hierdoor kunnen regiospecifieke zaken bij het waterschap worden ingebracht. Daarnaast kunnen de RC's als klankbord worden gebruikt voor ontwikkelingen die zich in de 'voorfase' bevinden van bestuurlijke behandeling in een vaste adviescommissie en/of AB. Tijdens de evaluatiebijeenkomst van het AB is geuit dat de RC's een sterker regionaal accent moeten krijgen. Die accentversterking is ook in het Bestuursakkoord tot uitdrukking gebracht. Dit kan onder andere worden geregeld door de

[4] Term voor het functioneren in nauwe, open relatie om de omgeving.

leden van de RC's niet alleen te laten bestaan uit personen die op de kieslijst staan, maar uit te breiden met vertegenwoordiger(s) van de gemeenten, burgers, natuur- en milieuverenigingen, dorps- en wijkraden etc. Op die manier kunnen de gevoelens en meningen vanuit het gebied nog breder worden verwoord. De wijze waarop deze verdergaande uitbreiding met partners gestalte zou kunnen krijgen dient nog verder te worden uitgewerkt.Van de leden van de RC's wordt verwacht dat zij als geen anderen weten wat er leeft in hun regio; daartoe is geregeld contact met hun achterban in de regio van groot belang. Ambtelijke informatie wordt door de RC's in de regel bij de districten ingewonnen. De RC's beleggen geregeld (thema-)bijeenkomsten voor bewoners van hun regio. Dezen kunnen daar hun mening geven over uitgevoerde of uit te voeren projecten en -meer algemeen in het verlengde daarvan- over het eraan ten grondslag liggende, door het waterschap gevoerde beleid.

Het Dagelijks Bestuur

Uit de door het AB benoemde DB-leden worden twee loco-dijkgraven aangewezen. Hierbij en bij het toewijzen van het voorzitterschap van RC's wordt gestreefd naar een evenwichtige verdeling van de taken over de DB-leden.

De besluitvorming in het DB wordt gekenmerkt door de wil om het beginsel van de collegialiteit in de praktijk van het besturen daadwerkelijk vorm te geven.

De dijkgraaf en de leden van het DB onderhouden de contacten met de provincie, de gemeenten en de maatschappelijke organisaties.

De portefeuillehouders overleggen regelmatig met de directieleden en de hoofden van de afdelingen.
De portefeuillehouders leiden tijdens de vergaderingen van het DB de bespreking van de onderwerpen die tot hun portefeuille behoren in en verdedigen de geagendeerde voorstellen; de secretaris-directeur zorgt voor nadere toelichting en neemt deel aan het debat over de voorstellen.

De dijkgraaf en het DB worden in hun bestuurlijk functioneren bijgestaan door een daartoe aangewezen ambtenaar. Deze bijstand bestaat onder meer uit het voorbereiden van vergaderingen van externe organen, waarin dijkgraaf en DB-leden zitting hebben. Op de bedoelde ambtenaar rust de taak om de adviezen uit de organisatie ter zake van de agendapunten van dergelijke vergaderingen tijdig en gecoördineerd beschikbaar te hebben voor de bestuurlijke deelnemers aan die vergaderingen.

De dijkgraaf

De dijkgraaf vervult de taken zoals die in de Waterschapswet zijn voorzien, maar spant zich daarnaast in om het waterschap bekendheid te geven op landelijk en regionaal bestuurlijk niveau. Hij/zij vertegenwoordigt het waterschap in diverse gremia, waar bestuurlijke aanwezigheid van het waterschap gewenst is. In met name het informatieve gedeelte van de vergaderingen van het DB maakt hij/zij de overige leden van het DB deelgenoot van hetgeen zich in die gremia voordoet. Een en ander betekent dat de dijkgraaf in hoge mate extern gericht werkt. Algemene communicatie is hierbij een belangrijk aspect; specifieke communicatie zal veelal tot de verantwoordelijkheid behoren van de desbetreffende portefeuillehouder.
De dagelijkse gang van zaken in het waterschap wordt door dijkgraaf en secretaris-directeur tenminste eenmaal per week bilateraal besproken.

De secretaris-directeur

De secretaris-directeur is eindverantwoordelijk voor het reilen en zeilen van de ambtelijke organisatie en voert de regie over het samenspel tussen bestuur en ambtelijke organisatie. Hij/zij regelt samen met de overige directieleden de contacten tussen het DB en de mensen op de werkvloer. Dezen krijgen de gelegenheid om hun werk aan de DB-leden toe te lichten en de voortgang, bijvoorbeeld van speciale projecten, te tonen.
Dit moet ertoe leiden, dat het DB zich niet op afstand geplaatst voelt en dat de DB-leden het vertrouwen houden, dat het goed gaat met de organisatie.
Ofschoon de secretaris-directeur eindverantwoordelijk is vindt de aansturing van de organisatie plaats door het directieteam. De secretaris-directeur is voorzitter van het directieteam en draagt in die hoedanigheid ook zorg voor afstemming en integratie van de aan de organisatie opgedragen taken.

Aldus vastgesteld door het algemeen bestuur op 5 juni 2015,

de secretaris,	de dijkgraaf,
drs. P. Sennema	drs. L.H.J. Verheijen

Overzicht met wijziging van het Besturingsmodel waterschap Aa en Maas

Naar aanleiding van het Bestuursakkoord 2019-2023 is het huidige Besturingsmodel voor het overgrote deel nog valide. De belangrijkste aanpassing is de positionering van griffiefunctie binnen de organisatie die de specifieke taak heeft om de kaderstellende en controlerende rol van het AB te versterken en de verdere professionalisering (scholing en ontwikkelen bestuurlijk samenspel) van het AB gestalte te geven. De afgelopen jaren zijn er steeds meer waterschappen die een dergelijke functionaris met deze rol en taakopvatting hebben aangewezen. De ervaringen zijn positief en wordt door deze waterschappen ook echt als meerwaarde gezien.

Waterschap
Aa en Maas

Reglement van Orde

algemeen bestuur 2015

waterschap Aa en Maas

INHOUD

INHOUDSOPGAVE

Hoofdstuk 1.	**Algemene Bepalingen, inrichting AB**	**4**
Paragraaf 1	*Algemeen*	
Artikel 1.	Begripsomschrijvingen	4
Paragraaf 2	*Inrichting*	
Artikel 2.	De Voorzitter	4
Artikel 3.	De Secretaris	5
Artikel 4.	Presidium	5
Paragraaf 3	*Commissies*	
Artikel 5.	Commissies; vaste adviescommissies, bijzondere en tijdelijke commissies	5
Hoofdstuk 2.	**Toelating nieuwe leden algemeen bestuur en fracties**	**6**
Artikel 6.	Onderzoek geloofsbrieven	6
Artikel 7.	Eed of verklaring en belofte	6
Artikel 8.	Fracties	6
Hoofdstuk 3.	**Verkiezing leden dagelijks bestuur**	**7**
Artikel 9.	Toetsingsproces integriteit kandidaat DB-leden	7
Artikel 10.	Vaststellen zetels en kandidaatstelling DB	7
Artikel 11.	Stemming en verkozenverklaring	8
Hoofdstuk 4	**De vergadering**	**8**
Paragraaf 1	*Houden van vergaderingen*	
Artikel 12.	Plaats, tijd en frequentie van de vergaderingen	8
Artikel 13.	Agenda en oproep.	8
Artikel 14.	Ter inzage legging van vergaderstukken	9
Artikel 15.	Openbare kennisgeving	9
Artikel 16.	Kennisneming niet meegezonden stukken	9
Artikel 17.	Voorlopige geheimhouding	9
Artikel 18.	Toevoeging punten aan de agenda	10
Paragraaf 2	*Orde van de vergadering*	
Artikel 19.	Zitplaatsen	10
Artikel 20.	Presentielijst	10
Artikel 21.	Bericht van verhindering	10
Artikel 22.	Opening vergadering; Quorum	10
Artikel 23.	Mededelingen	11
Artikel 24.	Ingekomen stukken	11
Artikel 25.	Vaststelling notulen en besluitenlijst	11
Artikel 26.	Inhoud notulen	11
Artikel 27.	Besluitenlijst	12

Artikel 28.	Onderwerpen volgens agenda	12
Artikel 29.	Bespreking niet geagendeerde onderwerpen	12
Artikel 30.	Spreekregels, handhaven vergaderorde	12
Artikel 31	Spreektermijnen	13
Artikel 32	Beraadslaging; wijze, schorsing en sluiting	13
Artikel 33	Beslissing	14
Paragraaf 3	*Procedures bij stemmingen*	
Artikel 34.	Stemmen algemeen	14
Artikel 35.	Stemmen over amendementen en moties	15
Artikel 36.	Stemmen over personen	15
Artikel 37.	Herstemming over personen	16
Artikel 38.	Beslissing door het lot	16
Hoofdstuk 4.	**Rechten van leden**	**16**
Artikel 39.	Amendementen	16
Artikel 40.	Moties	17
Artikel 41.	Voorstellen van orde	17
Artikel 42.	Initiatiefvoorstellen	17
Artikel 43.	Interpellaties (informatieplicht)	18
Artikel 44.	Schriftelijke vragen (schriftelijke beantwoording vragen)	18
Hoofdstuk 5.	**Openbaarheid/Besloten vergadering**	**19**
Artikel 45.	Algemeen	19
Artikel 46.	Geheimhouding	19
Artikel 47.	Notulen besloten vergadering	19
Hoofdstuk 6.	**Rechten van derden**	**20**
Artikel 48.	Toehoorders en pers	20
Artikel 49.	Geluid- en beeldregistratie	20
Artikel 50.	Gelegenheid tot spreken	20
Artikel 51.	Handhaven orde publieke tribune	21
Hoofdstuk 7.	**Slotbepalingen**	**21**
Artikel 52.	Onvoorziene gevallen	21
Artikel 53.	Inwerkingtreding	21
Artikel 54.	Citeertitel	21

Informatieve bijlagen (wetsartikelen)

De vergadering van het algemeen bestuur van waterschap Aa en Maas

gelet op de Waterschapswet,

gezien het voorstel van het dagelijks bestuur d.d. 12 mei 2015,

B E S L U I T

vast te stellen het navolgend reglement van orde voor het algemeen bestuur,

Hoofdstuk 1. Algemene Bepalingen, inrichting vergadering Algemeen Bestuur

Paragraaf 1. Algemeen

Artikel 1. Begripsomschrijvingen

In dit reglement wordt verstaan onder:

a. De Wet: de Waterschapswet;
b. Lid/leden: het lid of de leden van het algemeen bestuur;
c. Voorzitter: de dijkgraaf, zijnde de voorzitter ex artikel 10 van de Wet;
d. Secretaris: de secretaris ex artikel 53 van de Wet;
e. Dagelijks bestuur: het dagelijks bestuur ex artikel 10 van de Wet;
f. Amendement: een voorstel tot wijziging van een ontwerp-verordening of -beslissing, naar de vorm geschikt om daarin direct te worden opgenomen;
g. Subamendement: voorstel tot wijziging van een aanhangig amendement, naar de vorm geschikt om direct te worden opgenomen in het amendement, waarop het betrekking heeft;
h. Motie: korte en gemotiveerde verklaring over een onderwerp waardoor een oordeel, wens of verzoek wordt uitgesproken;
i. Interpellatie: vraag door een lid gericht aan het dagelijks bestuur of een van zijn leden over enig onderwerp van belang dat niet is geagendeerd, te behandelen tijdens een vergadering;
j. Initiatiefvoorstel: voorstel van een lid of leden, gericht aan het algemeen bestuur;
k. Schriftelijke vraag: een op schrift gestelde vraag van een lid gericht aan het dagelijks bestuur over enig onderwerp waarop schriftelijk antwoord wordt gegeven door het dagelijks bestuur;
l. Voorstel van orde: een voorstel tot het nemen van een besluit betreffende de wijze, het tijdstip of de duur van de behandeling van een onderwerp dat is geagendeerd, dan wel tot wijzigen van de volgorde van de agenda;

Paragraaf 2. Inrichting

Artikel 2. De voorzitter

1. De voorzitter is belast met:
   a. het leiden van de vergadering;
   b. het handhaven van de orde in de vergadering;
   c. het doen naleven van het reglement van orde en de overige van toepassing zijnde wet- en regelgeving.

d. het geven van voldoende gelegenheid aan de leden tot het uiten van hun opvattingen omtrent een in behandeling zijnde onderwerp;
e. het formuleren van datgene waarover zal worden gestemd dan wel zoals is besloten;
f. het zo nodig in stemming brengen van de aan de vergadering gedane voorstellen en het bekend maken van de uitslag van de stemmingen en lotingen.

2. De voorzitter heeft in de vergadering een raadgevende stem.

Artikel 3 De secretaris

De secretaris woont alle vergaderingen van het algemeen bestuur bij en is verantwoordelijk voor het ontwerpen van de notulen en de besluitenlijst. Hij ondertekent de stukken die van het algemeen bestuur uitgaan, mede.

Artikel 4 Presidium

1. Het algemeen bestuur heeft een presidium.
2. Het presidium bestaat uit de dijkgraaf en de fractievoorzitters. De dijkgraaf is voorzitter van het presidium. De fractievoorzitters kunnen zich hierbij laten vervangen door de plaatsvervangend-fractievoorzitter.
3. De secretaris woont de vergaderingen van het presidium bij.
4. Het presidium bespreekt het functioneren van het dagelijks bestuur en van het algemeen bestuur en de planning van de vergaderingen van het algemeen bestuur.
5. De voorzitter roept het presidium bijeen als hem dit wenselijk voorkomt of indien een lid van het presidium of de secretaris hem daarom verzoekt.
6. De vergaderingen van het presidium zijn niet openbaar.

Paragraaf 3. Commissies

Artikel 5. Commissies; vaste adviescommissies, bijzondere en tijdelijke commissies

1. Het algemeen bestuur besluit tot de instelling van een of meer vaste commissies voor advies.
2. Het algemeen bestuur kan bijzondere of tijdelijke commissies instellen.
3. De instelling, samenstelling, taak én werkwijze van deze commissies worden bij afzonderlijk besluit geregeld.
4. Voor de vaste commissies voor advies stelt het algemeen bestuur een verordening met een reglement van orde vast.

Hoofdstuk 2. Toelating nieuwe leden algemeen bestuur en fracties

Artikel 6. Onderzoek geloofsbrieven

1. Over de toelating van de leden voor een nieuwe zittingsperiode van het algemeen bestuur wordt beslist in de laatste vergadering van het zittende algemeen bestuur. Indien dat niet mogelijk is, wordt zo spoedig mogelijk nadien hierover beslist.
2. Bij de vervulling van een tussentijdse vacature wordt over de toelating beslist in de eerstvolgende vergadering, nadat de benoemingsbescheiden aan het algemeen bestuur zijn toegezonden.
3. Voor het onderzoek omtrent de toelating van benoemden als lid als bedoeld in artikel V 4 van de Kieswet wijst de voorzitter uit de zitting hebbende leden van het algemeen bestuur een commissie van drie personen aan.
4. De voorzitter draagt er zorg voor dat de vereiste bescheiden tijdig aan de commissie worden overhandigd.
5. De commissie wordt bijgestaan door de secretaris.
6. De commissie verricht haar werk voorafgaande aan de vergadering waarin door het algemeen bestuur over de toelating wordt beslist.
7. Op de agenda wordt het punt van de toelating van nieuwe leden geplaatst direct na de opening. Wanneer het agendapunt aan de orde is, brengt de commissie bij monde van de uit haar midden aangewezen rapporteur verslag uit van haar onderzoek en doet naar aanleiding daarvan bepaalde voorstellen.
8. Het algemeen bestuur beslist terstond over de toelating, tenzij wegens onvolledigheid of onduidelijkheid van de stukken tot verdaging wordt besloten. Indien daarom wordt verzocht, biedt de voorzitter de leden van het algemeen bestuur de gelegenheid de toelatingsbescheiden in te zien.

Artikel 7 Eed of verklaring en belofte

1. De beëdiging van de toegelaten leden betreffende een nieuwe zittingsperiode geschiedt zo mogelijk in de eerste vergadering van het nieuwe algemeen bestuur.
2. De beëdiging vindt plaats na de opening van de vergadering, voordat enig ander punt aan de orde komt.
3. Voor het overige vindt de beëdiging van de leden plaats direct volgend op de beslissing omtrent hun toelating. Indien dit niet mogelijk is, geschiedt de beëdiging zo spoedig mogelijk in een volgende vergadering overeenkomstig het bepaalde in het eerste lid.

Artikel 8. Fracties

1. In deze verordening wordt onder fractie verstaan:
   a. de leden van het algemeen bestuur die door het stembureau op dezelfde kandidatenlijst verkozen zijn verklaard.
   b. de leden van het algemeen bestuur die onderscheidenlijk zijn benoemd overeenkomstig artikel 14, eerste, tweede en derde lid, van de Waterschapswet.

2. Is onder een lijst slechts één lid verkozen, respectievelijk voor een categorie van belanghebbenden slechts één lid benoemd, dan wordt dit lid als een afzonderlijke fractie beschouwd.
3. De fracties bedoeld onder lid 1 sub a voeren in het algemeen bestuur als naam de aanduiding die boven de kandidatenlijst was geplaatst en de fracties bedoeld onder lid 1 sub b voeren respectievelijk de naam "Ongebouwd", "Natuurterreinen" of "Bedrijven".
4. De namen van degenen die als voorzitter van de fractie en als diens plaatsvervanger optreden worden zo spoedig mogelijk aan de voorzitter doorgegeven.
5 a. Indien:
   - één of meer leden van een fractie als zelfstandige fractie gaan optreden;
   - twee of meer fracties als één fractie gaan optreden;
   - één of meer leden van een fractie zich aansluiten bij een andere fractie;

   wordt hiervan zo spoedig mogelijk schriftelijk mededeling gedaan aan de voorzitter.
   b. Met de onder a beschreven veranderde situatie wordt rekening gehouden met ingang van de eerstvolgende vergadering van het algemeen bestuur na de mededeling daarvan.
6. Het algemeen bestuur beslist of en zo ja, op welke wijze de fracties door het waterschap worden ondersteund.

Hoofdstuk 3 Verkiezing leden dagelijks bestuur

Artikel 9 Toetsingsproces integriteit kandidaat DB-leden

1. De fracties geven zodra de coalitievorming dat toelaat, doch uiterlijk 10 dagen voorafgaand aan de benoemingsvergadering, de namen van de kandidaat-leden van het dagelijks bestuur voor de vacature(s) in het dagelijks bestuur door aan de voorzitter.
2. De voorzitter nodigt de kandidaat-leden dagelijks bestuur uit en spreekt (eventueel in aanwezigheid van de secretaris-directeur) met hen over integriteit en stelt hiervan een verslag op.
3. De kandidaat-leden dagelijks bestuur overhandigen een Verklaring omtrent het Gedrag (VOG) conform het profiel politieke ambtsdragers aan de voorzitter.
4. Indien er twijfels zijn over de integriteit van de kandidaat-leden dagelijks bestuur, gaat de voorzitter een gesprek aan met de kandidaat.
5. De voorzitter spreekt de formateur en/of lijststrekker/fractievoorzitter indien de uitkomsten van het integriteitsgesprek daar aanleiding voor geven of een VOG niet verkregen wordt.
6. Op de benoeming van een lid van het dagelijks bestuur van buiten de kring van het algemeen bestuur zijn van toepassing de leden 2 t/m 5 van dit artikel alsmede wordt overeenkomstig artikel 6 derde lid een commissie ingesteld welke onderzoekt of de kandidaat voldoet aan de eisen van de Waterschapswet. De werkwijze van deze commissie is overeenkomstig artikel 6, zesde en zevende lid.

Artikel 10 Vaststellen zetels en kandidaatstelling DB

1. Het algemeen bestuur stelt, met inachtneming van artikel 40 Waterschapswet en artikel 9 van het Reglement voor Waterschap Aa en Maas , voor de duur van de lopende

bestuursperiode het aantal zetels voor het dagelijks bestuur vast.

2. In aansluiting op de vaststelling van het aantal zetels en het deeltijdpercentage voor het dagelijks bestuur bestaat de gelegenheid om schriftelijk kenbaar te maken wie kandidaat wordt gesteld of zich kandideert.
3. Nadat de voorzitter de namen van de kandidaten heeft ontvangen, doet hij daarvan mededeling aan de vergadering. Hij stelt de kandidaten desgewenst in de gelegenheid tijdens de vergadering hun kandidatuur kort toe te lichten.

Artikel 11 Stemming en verkozenverklaring

1 Indien er meer kandidaten zijn dan te vervullen plaatsen vindt stemming plaats.
2. Bij de verkiezing van leden van het dagelijks bestuur vindt eerst stemming plaats voor de in de wet vastgestelde zetel ten behoeve van de categorieën ongebouwd, natuurterreinen en bedrijven gezamenlijk en vervolgens voor de overige zetels.
3. Indien er evenveel kandidaten zijn als te vervullen plaatsen verklaart de voorzitter, als daarmee voldaan wordt aan het bepaalde in artikel 40 Waterschapswet, de desbetreffende kandidaat of kandidaten verkozen.

Hoofdstuk 4. De vergaderingen

Paragraaf 1. Houden van vergaderingen

Artikel 12 Plaats, tijd en frequentie van de vergaderingen

1. Het algemeen bestuur komt op uitnodiging van de voorzitter ten minste zevenmaal per jaar bijeen.
2. De voorzitter bepaalt plaats, dag en uur van de vergaderingen.
3. Voor aanvang van het kalenderjaar zendt de voorzitter het schema van de voor dat jaar geplande vergaderingen aan de leden. De vergaderingen worden in de regel gehouden in het Waterschapshuis te 's-Hertogenbosch.
4. Op verzoek van ten minste twee leden van het dagelijks bestuur of van een vijfde van het aantal zitting hebbende leden van het algemeen bestuur belegt de voorzitter een vergadering. Deze vindt plaats uiterlijk binnen twee weken nadat dit verzoek is ontvangen. De voorzitter is bevoegd in bijzondere gevallen met opgave van redenen van deze termijn van twee weken af te wijken.

Artikel 13. Agenda en Oproep

1. De secretaris zorgt, namens de voorzitter, dat de leden, spoedeisende gevallen uitgezonderd, ten minste acht dagen vóór de vergadering hetzij schriftelijk hetzij elektronisch worden opgeroepen onder vermelding van de datum, aanvangstijdstip en plaats van de vergadering.
2. Het dagelijks bestuur stelt de conceptagenda van de vergadering vast.
3. Bij de oproep zijn in elk geval gevoegd de agenda, de ontwerpnotulen met ontwerpbesluitenlijst van de vorige vergadering, de voorstellen van het dagelijks bestuur betreffende de te behandelen onderwerpen alsmede een lijst van de voor het algemeen bestuur ingekomen stukken en bestemde mededelingen. De agenda vermeldt, in de

voorgestelde behandelvolgorde, de onderwerpen die in de vergadering behandeld zullen worden.

4. In bijzondere gevallen kan na het verzenden van de oproepingsbrief, tot uiterlijk 48 uur voor de aanvang van een vergadering een aanvullende agenda worden opgesteld. Deze wordt met de daarbij behorende stukken aan de leden van het algemeen bestuur verzonden en, indien het een openbare vergadering is, openbaar gemaakt.
5. Bij aanvang van de vergadering stelt het algemeen bestuur de agenda vast.
6. Wanneer het algemeen bestuur een onderwerp onvoldoende voor de openbare beraadslaging voorbereid acht, kan zij besluiten tot verwijzing naar een commissie of tot terugzending naar het dagelijks bestuur om nadere inlichtingen of advies.

Artikel 14 Ter inzage legging van vergaderstukken

De secretaris draagt er zorg voor dat de aan het algemeen bestuur gerichte voorstellen met de bijbehorende stukken voor zover deze betrekking hebben op het openbare gedeelte van de vergadering, acht dagen vóór de behandeling voor eenieder gedurende de normale kantooruren in het waterschapshuis ter inzage liggen of beschikbaar zijn via de website van waterschap Aa en Maas.

Artikel 15 Openbare kennisgeving

1. De secretaris draagt er zorg voor dat openbare kennisgeving wordt gedaan van het beleggen van een vergadering.
2. De kennisgeving bevat plaats, dag en aanvangstijd van de vergadering, een beknopte opgave van de onderwerpen die ter sprake komen, alsmede van de ter inzage legging als bedoeld in artikel 14.
3. Ingeval van informatieve/themavergaderingen zijn, met uitzondering van lid 1 en 2 van dit artikel, de overige bepalingen uit dit Reglement van Orde niet van toepassing.

Artikel 16 Kennisneming niet meegezonden stukken

1. De secretaris draagt er zorg voor dat stukken die betrekking hebben op een geagendeerde zaak maar niet bij de agendastukken worden toegezonden, vanaf het moment van toezending van de oproepingsbrief voor de leden in het waterschapshuis gedurende de normale kantooruren en vanaf een uur voor de vergadering in de vergaderzaal ter inzage liggen.
2. De ter inzage liggende bescheiden mogen door de leden niet buiten het waterschapshuis of de vergaderzaal worden gebracht. De secretaris verstrekt de leden desgewenst een afschrift van de ter inzage gelegde stukken.

Artikel 17 Voorlopige geheimhouding

Wanneer bij het dagelijks bestuur het voornemen bestaat stukken in een besloten vergadering te doen behandelen, doet het de leden daarvan beknopt mededeling met vermelding van de aard van de stukken. Met betrekking tot deze mededeling kan het dagelijks bestuur voorlopige geheimhouding opleggen.

Artikel 18 Toevoeging punten aan de agenda

1 Indien een lid daarom verzoekt, plaatst de voorzitter een door dit lid aangedragen punt op de bij de oproeping toe te zenden agenda. Een dergelijk verzoek moet door ten minste twee andere leden worden ondersteund. Een zodanig verzoek moet zijn voorzien van een toelichting, die tevens de formulering van de eventueel door het algemeen bestuur te nemen beslissing bevat, en ten minste vier weken voor de dag van de vergadering bij het dagelijks bestuur zijn ingediend. De toelichting wordt door het dagelijks bestuur bij de agenda gevoegd.

2. Indien het dagelijks bestuur daartoe aanleiding ziet, voegt het zijn zienswijze omtrent het ter behandeling aangedragen punt bij.

Paragraaf 2. Orde van de vergadering

Artikel 19. Zitplaatsen

1. De voorzitter, de leden en de secretaris hebben een vaste zitplaats.
2. Bij aanvang van een nieuwe zittingsperiode van het algemeen bestuur bepaalt de voorzitter de orde van plaatsneming.
3. De voorzitter draagt zorg voor een zitplaats voor overige personen die voor de vergadering uitgenodigd zijn.

Artikel 20. Presentielijst

1. De secretaris draagt er zorg voor dat tijdig voor aanvang van de vergadering er een presentielijst ligt, die in alfabetische volgorde de namen bevat van de zitting hebbende leden van het algemeen bestuur. De leden die ter vergadering komen, dienen de presentielijst te tekenen. Zonder voorafgaande tekening van deze lijst kan een lid niet aan de beraadslaging en de stemming deelnemen.
2. De presentielijst blijft gedurende de vergadering bij de griffier beschikbaar ter tekening door tijdens de vergadering binnengekomen leden.
3. De leden die vóór de sluiting de vergadering verlaten, geven daarvan kennis aan de voorzitter. De secretaris maak hiervan aantekening op de presentielijst door het tijdstip van vertrek te noteren.
4. Onmiddellijk na sluiting van de vergadering ondertekenen de voorzitter en secretaris de presentielijst.

Artikel 21. Bericht van verhindering

Een lid dat verhinderd is de vergadering bij te wonen geeft daarvan vóór aanvang van de vergadering, kennis aan de secretaris.

Artikel 22. Opening vergadering; Quorum

1. De voorzitter opent de vergadering op de vastgestelde aanvangstijd, indien meer dan de helft van het aantal zitting hebbende leden blijkens de presentielijst aanwezig is.

2. Wanneer een half uur na het vastgestelde tijdstip niet het vereiste aantal leden aanwezig is, wordt de presentielijst gesloten, en bepaalt de voorzitter na voorlezing van de afwezigen leden, datum, aanvangstijd en plaats van de volgende vergadering.
3. Wanneer gedurende de vergadering blijkt, dat het aantal vereiste aantal leden niet meer aanwezig is, sluit de voorzitter de vergadering en wordt met betrekking tot de niet behandelde onderwerpen van de agenda gehandeld als lid 2 van dit artikel.
4. Een belegde vergadering, die wegens het niet-opkomen van het vereiste aantal leden niet wordt gehouden, wordt voor de toepassing van de vergoedingsregelingen aangemerkt als een vergadering.

Artikel 23 Mededelingen

Na de opening van de vergadering doet de voorzitter mededeling van hetgeen ter kennis van het algemeen bestuur dient te worden gebracht, voor zover hierover bij de agenda geen schriftelijke of elektronische mededeling is gedaan.

Artikel 24 Ingekomen stukken

1. Na de mededelingen stelt de voorzitter de lijst van ingekomen stukken aan de orde. In voorkomend geval verstrekt hij een aanvullende opgaaf van ingekomen stukken en doet daaromtrent de nodige voorstellen namens het dagelijks bestuur.
2. De in het eerste lid bedoelde stukken worden door het algemeen bestuur voor kennisgeving aangenomen of, met inachtneming van de door het algemeen bestuur gemaakte opmerkingen, op voorstel van het dagelijks bestuur over de wijze van afdoening afgehandeld.

Artikel 25 Vaststelling notulen en besluitenlijst

1. De ontwerpnotulen van de voorgaande vergadering worden, aan de leden van het algemeen bestuur toegezonden gelijktijdig met de schriftelijke oproep. De ontwerpnotulen worden gelijktijdig aan de overige personen die het woord gevoerd hebben, toegezonden.
2. De leden zijn gerechtigd tekstvoorstellen te doen tot het aanbrengen van de naar hun mening nodig geachte aanvullingen of wijzigingen.
3. Wanneer de ontwerpnotulen of de ontwerpbesluitenlijst aanleiding gegeven hebben tot aanmerkingen, raadpleegt de voorzitter de vergadering die beslist of de aanmerkingen gegrond zijn. Indien de gegrondheid van de aanmerkingen door de vergadering wordt erkend, wordt de verlangde wijziging aangebracht.
4. De notulen worden in de eerstvolgende vergadering vastgesteld, waarna dit door de voorzitter en de secretaris wordt ondertekend.
5. Na de behandeling overeenkomstig het bepaalde in artikel 24 van de ingekomen stukken komt het vaststellen van de notulen en de besluitenlijst aan de orde.

Artikel 26 Inhoud notulen

De notulen houden in elk geval in:
a. de namen van de voorzitter, de secretaris;
b. de namen van de leden die aanwezig waren alsmede van de leden die afwezig waren;
c. een opgave van de medegedeelde stukken en de mondelinge mededelingen;

d. de zakelijke inhoud van het besprokene met vermelding van de namen van de leden die het woord hebben gevoerd of voorstellen en dergelijke aan de vergadering hebben gedaan;
e. in welke zin is besloten;
f. de tekst van de ter vergadering ingediende initiatiefvoorstellen, moties en (sub)amendementen;
g. de vermelding van de gehouden stemmingen en hun uitslag, met vermelding tevens van de namen van degenen die zich bij hoofdelijke stemmingen vóór of tegen een voorstel verklaarden en van degenen die zich van stemming hebben onthouden;
h. de naam van ieder lid dat geacht wilde worden te hebben tegengestemd betreffende een zonder hoofdelijke stemming genomen besluit.

Artikel 27 Besluitenlijst

De besluitenlijst is een kort overzicht van hetgeen overeenkomstig het bepaalde onder e. van artikel 26 in de notulen is opgenomen.

Artikel 28 Onderwerpen volgens agenda

Na de vaststelling van de notulen en de besluitenlijst stelt de voorzitter de onderwerpen aan de orde waarvoor de vergadering is belegd, in de volgorde waarin zij op de agenda zijn vermeld. Het algemeen bestuur kan op voorstel van de voorzitter of een lid besluiten deze volgorde te wijzigen.

Artikel 29 Bespreking niet geagendeerde onderwerpen

De voorzitter kan onderwerpen die niet op de agenda zijn vermeld, ter sprake brengen zonder dat over een dergelijk onderwerp besluitvorming plaatsvindt.

Artikel 30 Spreekregels, handhaven vergaderorde

1. Geen lid voert het woord zonder dat het aan de voorzitter gevraagd en van deze gekregen te hebben.
2. De voorzitter verleent voor het geheel van de vergaderingen ter behandeling van de Voorjaarsnota en de begroting het woord op volgorde van grootte van de fracties. Voor het geheel van de overige vergaderingen verleent de voorzitter het woord (kloksgewijs) conform de loting ten behoeve van eventuele stemmingen. Van deze volgorde kan worden afgeweken wanneer een lid het woord vraagt voor een persoonlijk feit of voor het indienen van een voorstel van orde. De voorzitter verleent het woord over een persoonlijke feit of voorstel van orde niet dan nadat het betrokken lid een beknopte aanduiding van dat feit heeft gegeven.
3. Een lid dat aan het woord is mag in zijn rede niet worden gestoord door iemand anders ter vergadering aanwezig, tenzij de voorzitter het nodig oordeelt hem aan het opvolgen van dit reglement te herinneren. Interrupties zijn toegestaan, tenzij de voorzitter beslist, dat een spreker zijn betoog zonder verdere interrupties zal afronden.
4 a. Indien een lid zich beledigende of onbetamelijke uitdrukkingen veroorlooft, afwijkt van het onderwerp in behandeling, een spreker herhaaldelijk interrumpeert, dan wel anderszins de orde verstoort, roept de voorzitter dat lid tot de orde. Indien het desbetreffende lid hieraan geen gevolg geeft, kan de voorzitter hem gedurende de vergadering, waarin dat plaatsvindt, over het onderwerp het woord ontzeggen.
   b. Onder 'beledigende of onbetamelijke uitdrukkingen' worden in ieder geval begrepen

het doen van uitlatingen of uitingen, in welke vorm dan ook, met racistisch, seksistisch of anderszins discriminatoir karakter.

c. De voorzitter kan ter handhaving van de orde de vergadering voor een door hem te bepalen tijd schorsen en – indien na de heropening de orde opnieuw wordt verstoord – de vergadering sluiten.

d. De voorzitter kan voorstellen om een lid dat door zijn gedragingen de regelde gang van zaken belemmert, uit te sluiten van verdere bijwoning van de vergadering. Over dit voorstel wordt niet beraadslaagd. Onmiddellijk na aanneming van het voorstel verlaat dat lid de vergadering. Ingeval van weigering zorgt de voorzitter ervoor dat het lid uit de vergaderzaal wordt verwijderd.

5. De voorzitter kan het woord verlenen aan de secretaris of aan andere ambtenaren.
6. De leden spreken vanaf hun plaats en met behulp van een microfoon en richten zich tot de voorzitter.
7. Bij bijzondere gelegenheden kan de voorzitter bepalen dat de leden vanaf een andere plaats spreken.
8. Indien een spreker bij de behandeling van een voorstel ter verduidelijking van zijn woorden van hulpmiddelen gebruik wenst te maken, behoeft hij daartoe toestemming van de voorzitter.
9. De voorzitter kan, gehoord het algemeen bestuur, bij de aanvang of tijdens de beraadslaging over enig onderwerp regels stellen ten aanzien van de spreektijd van de leden.
10. Zodra de aan een lid gegeven spreektijd is verstreken, nodigt de voorzitter dat lid uit zijn rede te beëindigen. Het lid is gehouden daaraan terstond gevolg te geven.

Artikel 31 Spreektermijnen

1. De beraadslaging geschiedt als regel in twee, echter indien het algemeen bestuur dit wenst, in drie termijnen.
2. Een lid mag in een termijn niet meer dan één maal het woord voeren over hetzelfde onderwerp of voorstel.
3. Het bepaalde in het tweede lid is niet van toepassing op leden van het dagelijks bestuur en op de leden die een (sub)amendement, een motie of een initiatiefvoorstel hebben ingediend.
4. Na sluiting van de beraadslaging wordt zo nodig over het aan de orde gestelde onderwerp gestemd.

Artikel 32 Beraadslaging; wijze, schorsing en sluiting

1. Bij beraadslaging over keuren, verordeningen, reglementen, begrotingen, rekeningen en andere in artikelen of in onderdelen verdeelde stukken wordt door de voorzitter eerst gelegenheid geboden tot algemene beschouwingen over het aan de orde zijnde onderwerp alvorens beraadslaging plaatsvindt.
2. De voorzitter kan, al dan niet op verzoek van een lid van het algemeen bestuur, besluiten de beraadslaging voor een door hem te bepalen tijd te schorsen teneinde het dagelijks bestuur of de leden de gelegenheid te geven tot onderling nader beraad. De beraadslagingen worden hervat nadat de schorsingsperiode verstreken is.
3. Wanneer de voorzitter van oordeel is, dat een voorstel voldoende is besproken, sluit hij de beraadslaging, tenzij het algemeen bestuur voortzetting wenst.

4. De voorzitter kan toelaten dat na de sluiting van de beraadslagingen korte stemverklaringen worden afgelegd.

Artikel 33 Beslissing

Nadat de beraadslaging is gesloten, vindt, na een stemming over eventuele amendementen, de stemming plaats over het voorstel, zoals het dan luidt, in zijn geheel, tenzij geen stemming wordt gevraagd.

Paragraaf 3. Procedures bij stemmingen

Artikel 34. Stemmen algemeen

1. De voorzitter vraagt, of stemming wordt verlangd. Indien geen stemming wordt gevraagd en ook de voorzitter dit niet verlangt, stelt de voorzitter vast dat het voorstel zonder stemming is aangenomen.
2. In de vergadering aanwezige leden kunnen aantekening in de notulen vragen, dat zij geacht willen worden te hebben tegengestemd of zich ex artikel 38a van de Wet stemming dienen onthouden.
3. Geen van de leden onthoudt zich van stemming, anders dan in de gevallen van artikel 38a van de Wet. De reden van onthouding wordt in het verslag aangetekend.
4. Indien door een of meerdere leden stemming wordt gevraagd, doet de voorzitter daarvan mededeling: de stemming vindt plaats bij handopsteking. De voorzitter verzoekt eerst de leden die voor zijn een hand op te steken; daarna verzoekt hij de leden die tegen zijn een hand op te steken. Wanneer de uitslag naar het oordeel van de voorzitter of slechts één lid niet duidelijk is, geschiedt alsnog stemming bij hoofdelijke oproeping.
5. In afwijking van het vierde lid, vindt er hoofdelijke stemming plaats indien een lid daarom vraagt. Bij hoofdelijke stemming worden de volgende regels in acht genomen:
   a. De voorzitter of secretaris roept de leden bij naam op hun stem uit te brengen.
   b. De stemming begint bij het lid met het volgnummer van de presentielijst dat daartoe bij loting is aangewezen. Indien het getrokken nummer een lid betreft, dat of niet aanwezig is, of niet bevoegd is om aan de stemming deel te nemen, vangt de stemming aan bij het stembevoegde lid dat op de presentielijst volgt op het eerst bedoelde lid.
   c. Ieder ter vergadering aanwezig lid dat zich niet van deelneming aan de stemming moet onthouden, is verplicht zijn stem uit te brengen.
   d. De leden brengen hun stem uit door het woord 'voor' of 'tegen' uit te spreken, zonder enige toevoeging.
   e. Heeft een lid zich bij het uitbrengen van zijn stem vergist, dan kan hij deze vergissing nog herstellen voordat het volgende lid gestemd heeft. Bemerkt het lid zijn vergissing pas later, dan kan hij nadat de voorzitter de uitslag van de stemming bekend heeft gemaakt wel aantekening vragen dat hij zich heeft vergist; in de uitslag van de stemming brengt dit echter geen verandering.
6. De voorzitter deelt de uitslag na afloop van de stemming direct mee, met vermelding van het aantal voor en tegen uitgebrachte stemmen. Hij doet daarbij tevens mededeling van het

genomen besluit.

7. Tenzij de vergadering voltallig is, wordt bij staking van stemmen over zaken het nemen van een besluit uitgesteld tot een volgende vergadering, waarin de beraadslagingen kunnen worden heropend.
8. Indien de stemmen staken in een voltallige vergadering of voor de tweede maal over hetzelfde voorstel, wordt het voorstel geacht niet te zijn aangenomen.
9. Onder een voltallige vergadering wordt voor de toepassing van dit artikel verstaan een vergadering, waarin alle zitting hebbende leden aanwezig zijn.

Artikel 35. Stemmen over amendementen en moties

1. Indien een amendement op een voorstel is ingediend, wordt eerst over dat amendement gestemd.
2. Indien op een amendement een subamendement is ingediend, wordt eerst over dat subamendement gestemd en vervolgens over het amendement zoals dat na die stemming luidt.
3. Indien twee of meer amendementen of subamendementen op een aanhangig voorstel zijn ingediend, bepaalt de voorzitter de volgorde waarin hierover zal worden gestemd. Daarbij geldt de regel, dat het meest verstrekkende amendement of subamendement het eerste in stemming wordt gebracht.
4. Indien aangaande een voorstel een motie is ingediend, wordt eerst over het voorstel gestemd en vervolgens over de motie.

Artikel 36. Stemmen over personen

1. Voor stemmingen over benoemingen, voordrachten of aanbevelingen van personen benoemt de voorzitter drie leden tot stembureau.
2. Er hebben zoveel stemmingen plaats als er personen zijn te benoemen, voor te dragen of aan te bevelen. Het algemeen bestuur kan op voorstel van de voorzitter beslissen dat bepaalde stemmingen worden samengevat op een briefje.
3. Het stembriefje vermeldt de naam van de persoon die de voorkeur van het lid heeft en dient gesloten en niet ondertekend te zijn.
4. Het stembureau onderzoekt of het aantal ingeleverde stembriefjes gelijk is aan het aantal leden dat verplicht is een stembriefje in te leveren. Wanneer de aantallen niet gelijk zijn, worden de stembriefjes vernietigd zonder deze te openen en wordt een nieuwe stemming gehouden.
5. Voor het bepalen van de volstrekte meerderheid als bedoeld in 38c van de Wet worden geacht geen stem te hebben uitgebracht die leden die geen behoorlijk stembriefje hebben ingeleverd. Onder een niet behoorlijk ingevuld stembriefje wordt verstaan:
   a. een blanco ingevuld stembriefje;
   b. een ondertekend stembriefje;
   c. een stembriefje waarop meer dan één naam is vermeld, tenzij de stemming verschillende vacatures betreft;
   d. een stembriefje waarbij, indien het een benoeming op voordracht betreft, op een persoon wordt gestemd die niet is voorgedragen;

e. een stembriefje waarbij op een andere persoon wordt gestemd dan die waartoe de stemming is beperkt.

6. De inhoud van elk stembriefje wordt door een van de leden van het stembureau duidelijk verstaanbaar voorgelezen, door een ander nagezien en door de derde opgetekend. In geval van twijfel over de inhoud van een stembriefje beslist het algemeen bestuur, op voorstel van de voorzitter.
7. Een van de leden van het stembureau meldt de uitslag van de stemming aan de voorzitter. De voorzitter maakt de uitslag van de stemming bekend.
8. Onder de zorg van de secretaris worden de stembriefjes onmiddellijk na vaststelling van de uitslag vernietigd.

Artikel 37. Herstemming over personen

1. Wanneer bij de eerste stemming niemand de volstrekte meerderheid heeft verkregen, wordt tot een tweede stemming overgegaan.
2. Wanneer ook bij deze tweede stemming door niemand de volstrekte meerderheid is verkregen, heeft een derde stemming plaats tussen de twee personen, die bij de tweede stemming de meeste stemmen op zich hebben verenigd (herstemming). Zijn bij de tweede stemming de meeste stemmen over meer dan twee personen verdeeld, dan wordt bij een tussenstemming uitgemaakt tussen welke twee personen de derde stemming zal plaatsvinden.
3. Indien bij tussenstemming of bij de derde stemming de stemmen staken, beslist direct het lot.

Artikel 38. Beslissing door het lot

1. Wanneer het lot moet beslissen, worden de namen van hen tussen wie de beslissing moet plaatshebben, door de voorzitter op afzonderlijke, geheel gelijke, briefjes geschreven.
2. Deze briefjes worden, nadat zij door het stembureau zijn gecontroleerd, op gelijke wijze gevouwen, in een stembokaal gedeponeerd en omgeschud.
3. Vervolgens neemt de voorzitter een van de briefjes uit de stembokaal. Degene wiens naam op dit briefje voorkomt, is gekozen.

Hoofdstuk 4. Rechten van leden

Artikel 39. Amendementen

1. Ieder lid dat in de vergadering aanwezig is, is bevoegd – tot het sluiten van de beraadslagingen - amendementen in te dienen op voorgestelde besluiten en op een amendement dat door een lid is ingediend (subamendement). Een amendement kan het voorstel inhouden om een geagendeerd voorstel in een of meer onderdelen te splitsen, waarover afzonderlijk besluitvorming plaats zal vinden.
2. Elk (sub)amendement en elk voorstel moet, om in behandeling te worden genomen, schriftelijk of elektronisch bij de voorzitter worden ingediend, tenzij de voorzitter – met het oog op het eenvoudige karakter van het voorgestelde – oordeelt, dat met een mondelinge indiening kan worden volstaan.
3. Elk amendement moet, om in behandeling te worden genomen, door ten minste twee andere leden worden ondersteund. Alleen beraadslaagd kan worden over amendementen

die ingediend zijn door leden die de presentielijst getekend hebben en in de vergadering aanwezig zijn.

4. De behandeling van een amendement op een voorgesteld besluit vindt tegelijk met de beraadslaging daarover plaats.
5. Een amendement dient zodanig te zijn geformuleerd dat de tekst ervan direct geschikt is om in het ontwerpbesluit te worden opgenomen.
6. Intrekking, door de indiener(s), van het (sub)amendement is mogelijk, totdat de besluitvorming door de vergadering heeft plaatsgevonden.

Artikel 40. Moties

1. Ieder lid dat ter vergadering aanwezig is, kan een motie indienen. Onder een motie wordt verstaan een korte, gemotiveerde verklaring waarin een oordeel, een gevoelen of een wens namens de leden van het algemeen bestuur wordt uitgesproken, dan wel waarin het dagelijks bestuur wordt uitgenodigd iets te doen of na te laten.
2. Een motie moet, om in behandeling te worden genomen schriftelijk bij de voorzitter worden ingediend. Zij moet, om in behandeling te worden genomen, door ten minste twee andere leden worden ondersteund.
3. De behandeling van een motie over een aanhangig onderwerp of voorstel vindt tegelijk met de beraadslaging daarover plaats.
4. De behandeling van een motie over een niet op de agenda opgenomen onderwerp vindt plaats nadat alle op de agenda voorkomende onderwerpen zijn behandeld, tenzij het algemeen bestuur op voorstel van de voorzitter of een lid anders besluit.
5. Intrekking, door de indiener(s) van de motie, is mogelijk, totdat de besluitvorming door de vergadering heeft plaatsgevonden.

Artikel 41. Voorstellen van orde

1. De voorzitter of ieder lid kan tijdens de vergadering mondeling een voorstel van orde doen, dat kort kan worden toegelicht.
2. Onder een voorstel van orde wordt verstaan een voorstel tot het nemen van een besluit betreffende de wijze, het tijdstip of de duur van behandeling van de onderwerpen, die aan de orde zijn.
3. Over een voorstel van orde beslist het algemeen bestuur onmiddellijk.

Artikel 42. Initiatiefvoorstellen

1. Ieder lid heeft het recht voorstellen aan het algemeen bestuur te doen.
2. Om in behandeling te worden genomen moet een initiatiefvoorstel schriftelijk of elektronisch bij het dagelijks bestuur zijn ingediend en door ten minste twee andere leden worden ondersteund.
3. De voorzitter plaats met inachtneming van dit reglement het voorstel op de agenda indien het ten minste vier weken voorafgaande aan die vergadering is ingediend. Het dagelijks bestuur voorziet het voorstel van advies.
4. In spoedeisende gevallen kan het voorstel ook worden ingediend bij de voorzitter en de secretaris. Het voorstel moet dan, om in behandeling genomen te kunnen worden, ten

minste achtenveertig uur voor aanvang van de vergadering schriftelijk bij de voorzitter en de secretaris zijn ingediend. Ingevolge artikel 13, vierde lid, plaatst de voorzitter het voorstel op de agenda van de eerstvolgende vergadering.

5. De behandeling van een voorstel als bedoeld in het vierde lid vindt plaats nadat alle op de agenda voorkomende voorstellen en onderwerpen zijn behandeld, tenzij het algemeen bestuur oordeelt dat het voorstel met het oog op de orde van de vergadering tezamen met een ander geagendeerd voorstel of onderwerp dient te worden behandeld, het voorstel eerst dient te worden behandeld in een commissie of voor advies naar het dagelijks bestuur dient te worden gezonden. In het laatste geval bepaalt het algemeen bestuur in welke vergadering het voorstel opnieuw geagendeerd wordt.
6. Zolang een besluit over het voorstel niet is genomen kan het door degene die het voorstel heeft ingediend, worden teruggenomen.

Artikel 43. Interpellaties (informatieplicht)

1. Indien een lid van oordeel is dat het dagelijks bestuur, een lid van het dagelijks bestuur of de voorzitter over een onderwerp, dat niet op de agenda voorkomt, aan het algemeen bestuur inlichtingen dient te verstrekken omtrent het door haar gevoerde bestuur, vraagt deze bij de voorzitter een interpellatie aan.
2. Het verzoek tot het houden van een interpellatie wordt, behoudens in naar het oordeel van de voorzitter spoedeisende gevallen, ten minste vierentwintig uur voor de aanvang van de vergadering schriftelijk bij de voorzitter ingediend. Het verzoek omvat een duidelijke omschrijving van het onderwerp waarover inlichtingen worden verlangd alsmede de te stellen vragen. Het verzoek dient om in behandeling te worden genomen door ten minste twee andere leden te worden ondersteund.
3. De voorzitter brengt de inhoud van het verzoek zo spoedig mogelijk ter kennis van de overige leden en stelt het aan de orde bij de aanvang van de eerstvolgende vergadering. Het algemeen bestuur bepaalt op voorstel van de voorzitter wanneer tijdens de vergadering de interpellatie zal worden gehouden.
4. In eerste spreektermijn voert uitsluitend de interpellant het woord.
5. Na de beantwoording van de gestelde vragen kunnen ook andere leden aanvullende opmerkingen maken over het aanhangige onderwerp of daaromtrent vragen stellen.
6. De interpellant voert niet meer dan tweemaal het woord, de overige leden niet meer dan eenmaal, tenzij het algemeen bestuur of de voorzitter hiertoe verlof geeft.

Artikel 44. Schriftelijke vragen (schriftelijke beantwoording vragen)

1. Ieder lid kan te allen tijde zonder verlof van het algemeen bestuur aan het dagelijks bestuur en de voorzitter schriftelijk of elektronisch vragen stellen.
2. Het dagelijks bestuur dan wel de voorzitter beantwoordt de gestelde vragen hetzij schriftelijk hetzij elektronisch uiterlijk binnen vijf weken, hetzij mondeling in de eerstvolgende vergadering van het algemeen bestuur.
3. Indien de voorkeur wordt gegeven aan mondeling beantwoording of indien het dagelijks bestuur dan wel de voorzitter bezwaar heeft tegen beantwoording van de schriftelijk of elektronisch door een lid gestelde vragen, deelt het dagelijks bestuur dan wel de voorzitter

dit binnen vijf weken schriftelijk of elektronisch en gemotiveerd aan dat lid mede.

4. De schriftelijke of elektronische vragen en, ingeval van schriftelijke of elektronische beantwoording, ook de antwoorden, worden op gelijke wijze aan de leden van het algemeen bestuur toegezonden.

Hoofdstuk 5. Openbaarheid/Besloten Vergadering

Artikel 45. Algemeen

1. De vergaderingen worden in het openbaar gehouden.
2. De deuren worden gesloten, wanneer ten minste één vijfde van het aantal leden dat de presentielijst heeft ondertekend daarom verzoekt of indien de voorzitter dit nodig oordeelt.
3. Het algemeen bestuur beslist vervolgens of met gesloten deuren zal worden vergaderd.
4. Op een besloten vergadering zijn de bepalingen van dit reglement van overeenkomstige toepassing voor zover deze bepalingen niet strijdig zijn met het besloten karakter van de vergadering.
5. Het algemeen bestuur kan toestaan dat anderen een besloten vergadering bijwonen. Zij zijn verplicht geheimhouding te bewaren over hetgeen tijdens de vergadering aan de orde komt.

Artikel 46. Geheimhouding

1. Voor de afloop van de besloten vergadering beslist het algemeen bestuur of overeenkomstig de Wet omtrent de inhoud van de stukken en het verhandelde geheimhouding zal gelden. Het algemeen bestuur kan besluiten de geheimhouding op te heffen.
2. Indien het algemeen bestuur op grond van het gestelde in artikel 37, vierde lid van de Wet, voornemens is de geheimhouding op te heffen, wordt, indien daarom wordt verzocht door het orgaan dat de geheimhouding heeft opgelegd, in een besloten vergadering met het desbetreffende orgaan overleg gevoerd.

Artikel 47. Notulen besloten vergadering

1. De notulen van een besloten vergadering worden afzonderlijk van die van de openbare vergadering gemaakt onder verantwoordelijkheid van de secretaris.
2. De notulen van een besloten vergadering waarin omtrent het behandelde geheimhouding is opgelegd, worden voorafgaande aan de eerstvolgende openbare vergadering op een te onderscheiden wijze aan de leden toegestuurd.
3. Deze notulen worden zo spoedig mogelijk in een openbare vergadering vastgesteld als na raadpleging van de vergadering blijkt, dat geen van de leden opmerkingen heeft.
4. Wanneer de voorzitter blijkt, dat er wel opmerkingen worden gemaakt, dan worden de notulen na de openbare vergadering onverwijld in een besloten vergadering vastgesteld.
5. De vastgestelde notulen worden door de voorzitter en secretaris ondertekend.

Hoofdstuk 6. Rechten van derden

Artikel 48. Toehoorders en pers

1. De toehoorders en vertegenwoordigers van de pers kunnen uitsluitend op de voor hen bestemde plaatsen openbare vergaderingen bijwonen. De voorzitter bepaalt het maximum aantal toehoorders dat wordt toegelaten.
2. Behoudens het bepaalde in artikel 50 van dit reglement, is hun zowel het spreken als het geven van tekenen van goed- of afkeuring verboden alsmede het op enigerlei wijze kenbaar maken van hun mening dan wel op andere wijze verstoren van de orde.
3. Wanneer overeenkomstig het bepaalde in artikel 35 van de Wet de deuren worden gesloten, dienen andere aanwezigen dan personen die vallen onder artikel 45, vijfde lid van dit reglement van orde de vergadering te verlaten.

Artikel 49. Geluid- en beeldregistratie

Degenen die in de vergaderzaal tijdens de vergadering geluid- dan wel beeldregistraties willen maken, doen hiervan mededeling aan de voorzitter en gedragen zich naar zijn aanwijzingen.

Artikel 50. Gelegenheid tot spreken

1. De voorzitter stelt toehoorders bij een openbare vergadering op hun verzoek in de gelegenheid gezamenlijk gedurende maximaal dertig minuten het woord te voeren, met inachtneming van het bepaalde in de volgende leden.
2. Het woord kan worden gevoerd over alle geagendeerde onderwerpen, tenzij er sprake is van:
   a. een besluit van het bestuur waartegen een (bestuurs)rechtelijke procedure open staat of heeft opengestaan;
   b. benoemingen, keuzen, voordrachten of aanbevelingen van personen;
   c. een onderwerp waarover een klacht ex artikel 9:1 van de Algemene wet bestuursrecht kan of kon worden ingediend.
3. Het in het eerste lid bedoeld verzoek dient uiterlijk 24 uur voor het begin van de vergadering schriftelijk of elektronisch bij de voorzitter te worden ingediend, onder vermelding van het punt waarover men het woord wil voeren. Het spreekrecht geldt alleen voor geagendeerde onderwerpen. De verzoeker vermeldt in zijn verzoek naam, adres en telefoonnummer.
4. Indien verzocht is het woord te mogen voeren, schorst de voorzitter onmiddellijk na de opening de vergadering en stelt de toehoorders, in de volgorde waarin zij hun verzoek hebben ingediend, in de gelegenheid het woord te voeren. De voorzitter kan van de volgorde afwijken indien dit in het belang is van de orde van de vergadering.
5. Voor ieder van de toehoorders die in de gelegenheid zijn gesteld het woord te voeren, geldt een spreektijd van maximaal vijf minuten. De voorzitter verdeelt de spreektijd evenredig over de sprekers als er meer dan zes sprekers zijn.

6. De toehoorder voert het woord, nadat de voorzitter hem dit heeft verleend. De voorzitter of een lid van het algemeen bestuur doet een voorstel voor de behandeling van de inbreng van de toehoorder.
7. Nadat van de gelegenheid het woord te voeren is gebruik gemaakt, heropent de voorzitter de vergadering.

Artikel 51. Handhaven orde publieke tribune

1. Indien de voorzitter dit nodig oordeelt, kan hij de vergadering voor een door hem te bepalen tijd schorsen ter handhaving van de orde op de publieke tribune.
2. De voorzitter is bevoegd toehoorders die bij herhaling de orde in de vergadering verstoren voor ten hoogste drie maanden de toegang tot de vergadering te ontzeggen.

Hoofdstuk 7. Slotbepalingen

Artikel 52. Onvoorziene gevallen

Bij twijfel omtrent de toepassing van dit reglement en in die gevallen, waarin dit reglement niet voorziet wordt door het algemeen bestuur beslist.

Artikel 53. Inwerkingtreding

Dit reglement treedt in werking op 5 juni, onder gelijktijdige intrekking van het Reglement van orde algemeen bestuur 2009.

Artikel 54. Citeertitel

Dit reglement kan worden aangehaald als het Reglement van Orde algemeen bestuur 2015.

Aldus vastgesteld in de vergadering van het algemeen bestuur van waterschap Aa en Maas op 5 juni 2015.

De secretaris, de voorzitter,

drs. P. Sennema drs. L.H.J. Verheijen

Overzicht van verzoeken tot wijziging van het Reglement van orde Algemeen Bestuur

Door de navolgende fractie en het Dagelijks Bestuur worden verzoeken gedaan tot wijziging van het huidige Reglement van orde algemeen bestuur 2015.

Fractie Geborgden

De fractie Geborgden heeft schriftelijk het verzoek gedaan om in het Reglement van Orde Algemeen Bestuur 2015 een spreektijd per fractie per onderwerp op te nemen tot maximaal 4 minuten in de eerste termijn en tot maximaal 2 minuten in de tweede termijn. De spreektijd per dagelijks bestuurslid is per onderwerp beperkt tot maximaal 7,5 minuut in de eerste termijn en tot maximaal 5 minuten in de tweede termijn. Ten aanzien van de jaarlijkse behandeling van de voorjaarsnota – en begrotingsbehandeling geldt per fractie een spreektijd maximaal 10 minuten in de eerste termijn en tot maximaal 5 minuten in de tweede termijn. Er is ruimte voor korte interrupties die niet van de spreektijd afgaat van de fractie die aan het woord is. De spreektijd per dagelijks bestuurslid is beperkt tot maximaal 7,5 minuut in de eerste termijn en tot maximaal 5 minuten in de tweede termijn. Hoewel het dagelijks bestuur ook kan kiezen om de portefeuillehouder van financiën meer spreektijd te geven, hetgeen ten koste gaat van de spreektijd van de overige dagelijks bestuursleden.

Verzoek Dagelijks Bestuur

Met het aantreden van het nieuwe bestuur is het Reglement van orde algemeen bestuur 2015 naar de huidige inzichten, afspraken uit het Bestuursakkoord 2019-2022 en de ervaringen uit de vorige bestuursperiode nog eens tegen het licht gehouden. Naar aanleiding daarvan is het Dagelijks Bestuur voorstander om het reglement op enkele punten te wijzigen, namelijk de beëdiging van burgercommissieleden en de momenten voor indiening van amendementen en moties.
Ten aanzien van het punt over de indiening van amendementen en moties is het voorstel om de huidige werkwijze om voorgenomen moties en amendementen (bij voorkeur) 24 uur voorafgaand aan de vergadering aan alle fracties kenbaar te maken formeel vast te leggen in het Reglement van Orde. Uiteraard vindt de feitelijke indiening van de motie en/of amendement ter vergadering plaats alsdan in 1^{e} termijn.

Het algemeen bestuur van waterschap Aa en Maas te 's-Hertogenbosch,

gelezen het voorstel van het dagelijks bestuur van waterschap Aa en Maas d.d. 12 mei 2015,

gelet op de Waterschapswet, het Waterschapsbesluit en het Reglement voor Waterschap Aa en Maas 2008,

Besluit in te trekken het Reglement van orde voor de Commissies uit het Algemeen Bestuur 2009 zoals vastgesteld op 8 januari 2009;

vast te stellen het volgende reglement:

Reglement van orde voor de commissies uit het algemeen bestuur 2015

Hoofdstuk 1 Algemeen

Artikel 1 Begrippen

In dit reglement wordt verstaan onder:

a. vaste commissie: vaste commissie van advies uit het algemeen bestuur van het waterschap Aa en Maas, zoals ingesteld bij afzonderlijk besluit van het algemeen bestuur;
b. bijzondere commissie: commissie voor onderzoek uit het algemeen bestuur van het waterschap Aa en Maas, zoals ingesteld bij afzonderlijk besluit van het Algemeen Bestuur;
c. regionale commissie: commissie voor opiniërende bespreking van onderwerpen die betrekking hebben op het (deel) gebied waarvoor de commissie is ingesteld.
d. dijkgraaf: voorzitter van het algemeen bestuur en van het dagelijks bestuur;
e. fractie: fractie als bedoeld in artikel 8 van het reglement van orde algemeen bestuur 2015;

Hoofdstuk 2 Vaste commissies

Artikel 2 Instelling

Het algemeen bestuur kan overeenkomstig een voorstel van het dagelijks bestuur een vaste commissie instellen.

Artikel 3 Taak en functie

1. Een vaste commissie is adviescollege voor het dagelijks bestuur.
2. Het advies van een vaste commissie wordt uitgebracht hetzij op verzoek van het dagelijks bestuur, hetzij ongevraagd.
3. Het dagelijks bestuur vermeldt bij de voorstellen aan het algemeen bestuur het door een vaste commissie terzake uitgebrachte advies.

Artikel 4 Samenstelling

1. Een vaste commissie bestaat uit tenminste vier leden, die lid zijn van het algemeen bestuur, doch die geen lid zijn van het dagelijks bestuur. De dijkgraaf en de overige leden van het dagelijks bestuur kunnen de vergaderingen van vaste commissies bijwonen.

2. Elk lid wordt benoemd door het algemeen bestuur op voordracht van de desbetreffende fractie.
3. Elke fractie heeft in iedere vaste commissie als bedoeld in artikel 1 van dit reglement, voor zover beschikbaar, ten minste één gekozen c.q. benoemd fractielid, niet zijnde een lid van het dagelijks bestuur.
4. Door fracties kleiner dan vijf leden wordt één lid en zo mogelijk één plaatsvervangend lid voorgedragen. Onverminderd het bepaalde in het derde lid, kan een fractie uit de categorie Ingezetenen, die - exclusief de in het dagelijks bestuur gekozen leden - uit minder dan drie in het algemeen bestuur gekozen leden bestaat, op basis van haar kiesmandaat, een extra commissielid voordragen uit de personen van de geregistreerde kandidatenlijst voor de verkiezingen, zodat de fractie in elk van de drie vaste commissies vertegenwoordigd is. Door fracties groter dan vier leden worden twee leden en één plaatsvervangend lid voorgedragen. Plaatsvervangend lid kan zijn een lid van het algemeen bestuur dat geen lid is van het dagelijks bestuur, alsmede het hiervoor bedoelde extra commissielid van de aangehaalde kandidatenlijst.
5. De leden van een vaste commissie die geen lid zijn van het algemeen bestuur ontvangen per bijgewoonde vergadering een presentiegeld overeenkomstig de maximumvergoeding per vergadering voor leden van gemeentelijke commissies als genoemd in het eerste lid van artikel 14 van het Rechtspositiebesluit raads- en commissieleden voor (gemeente-)klasse 4. Daarnaast ontvangen zij een reiskostenvergoeding overeenkomstig de regeling voor de leden van het algemeen bestuur.
6. De benoeming van de leden van een vaste commissie geschiedt telkens voor de duur van één zittingsperiode van het algemeen bestuur.
7. Iedere vaste commissie heeft een voorzitter en een plaatsvervangend voorzitter. De voorzitter en plaatsvervangend voorzitter worden door het dagelijks bestuur uit zijn midden benoemd.
8. De secretaris van het waterschap of een door hem aan te wijzen ambtenaar is secretaris van een vaste commissie.
9. Het algemeen bestuur is bevoegd om, op voorstel van de desbetreffende fractie en door tussenkomst van het dagelijks bestuur een benoemingsbesluit ten aanzien van één of meer leden van de commissie in te trekken.

Artikel 5 Openbaarheid

1. De vergadering of gedeelten van een vergadering van een vaste commissie zijn openbaar.
2. Wanneer de voorzitter of de meerderheid van de aanwezige leden het in het belang van personen dan wel in het algemeen belang nodig acht, wordt door de voorzitter de openbaarheid opgeheven.

Artikel 6 Geheimhouding bij besloten vergadering

1. Voor het einde van de vergadering beslist de commissie in hoeverre geheimhouding aan de commissieleden zal worden opgelegd omtrent hetgeen is behandeld in die vergadering en omtrent de inhoud stukken.
2. De geheimhouding kan alleen in een besloten vergadering van de commissie worden opgeheven.

Artikel 7 Notulen besloten vergadering

1. De notulen van een besloten vergadering worden door de commissie vastgesteld in een vergadering, die, tenminste voor de duur dat die vaststelling aan de orde is, besloten is. Tijdens deze vergadering neemt de commissie een besluit over het al dan niet openbaar maken van deze notulen.
2. De notulen worden aan het begin van het besloten gedeelte van de vergadering rondgedeeld en weer ingenomen bij sluiting van het besloten deel, tenzij besloten wordt tot openbaarmaking van de notulen.
3. De vastgestelde notulen worden door de voorzitter en de secretaris van de commissie ondertekend.

Artikel 8 Spreekrecht toehoorders

Alvorens de leden van de commissie zich in eerste termijn uitspreken, stelt de voorzitter personen, die geen lid van de commissie zijn en hiertoe een verzoek hebben ingediend, in de gelegenheid over het aan de orde gestelde onderwerp gedurende maximaal vijf minuten het woord te voeren.

Artikel 9 Oproeping en aankondiging

1. De voorzitter roept een vaste commissie in vergadering bijeen, zo spoedig mogelijk nadat het dagelijks bestuur of tenminste drie leden van de commissie hem dat hebben verzocht.
2. De aankondiging van de vergadering van een vaste commissie geschiedt op dezelfde wijze als waarop de aankondiging van de openbare vergadering van het algemeen bestuur geschiedt.
3. De vergadering vindt niet eerder plaats dan tien dagen na de oproeping. Bij de oproeping vermeldt de voorzitter de datum, het tijdstip en de plaats van de vergadering en de daarin aan de orde komende zaken.
4. In afwijking van het bepaalde in de leden 1 en 3 roept de voorzitter een vaste commissie onmiddellijk bijeen indien naar zijn oordeel de omstandigheden dit noodzaken.

Artikel 10 Werkwijze

1. Van het verhandelde in de vergadering worden door de secretaris van de commissie notulen opgemaakt.
2. De vaststelling van de notulen heeft als regel plaats bij de aanvang van de vergadering volgende op die, waarop zij betrekking hebben.
3. De notulen worden na de vaststelling door de voorzitter en de secretaris van de commissie ondertekend.
4. In een vergadering waarin niet meer dan de helft van de leden aanwezig is, mag niet worden besloten.
5. Alle besluiten om te komen tot een advies door de commissie worden genomen bij meerderheid van stemmen van de aanwezige leden. Bij staking van stemmen wordt een voorstel voor een advies geacht te zijn verworpen.
6. De aanwezige leden van het dagelijks bestuur hebben een adviserende stem.
7. In gevallen, betrekking hebbend op de orde in de vergaderingen, waarin dit reglement niet voorziet, beslist de voorzitter.
8. De voorzitters kunnen desgewenst vaste commissies in gecombineerde vergaderingen bijeenroepen. De voorzitters bepalen in onderling overleg wie de gecombineerde vergadering voorzit.
9. Een vaste commissie is bevoegd, door tussenkomst van de voorzitter, ambtenaren uit te nodigen haar vergaderingen bij te wonen, teneinde inlichtingen of adviezen te verstrekken.

Hoofdstuk 3 Bijzondere commissies

Artikel 11 Instelling
Het algemeen bestuur kan bijzondere commissies instellen voor onderzoek van bij het instellingsbesluit aan te wijzen aangelegenheden.

Artikel 12 Taak en functie
1. Een bijzondere commissie brengt, afhankelijk van het doel van de instelling, omtrent het verhandelde in de vergaderingen van de commissie verslag uit aan het dagelijks bestuur of aan het algemeen bestuur.
2. Het dagelijks bestuur beantwoordt het verslag, tenzij dit daartoe geen aanleiding geeft, en zendt het verslag en een gegeven antwoord aan het algemeen bestuur.

Artikel 13 Samenstelling
1. Een bijzondere commissie bestaat uit tenminste vier leden.
2. Het algemeen bestuur benoemt de leden uit zijn midden en benoemt de voorzitter.
3. De dijkgraaf en de overige leden van het dagelijks bestuur die geen lid zijn van de commissie, kunnen de vergaderingen van een bijzondere commissie desgevraagd bijwonen en hebben daarin een adviserende stem.
4. De secretaris van het waterschap of een door hem aan te wijzen ambtenaar is secretaris van een bijzondere commissie.
5. Een bijzondere commissie is bevoegd door tussenkomst van de voorzitter deskundigen uit te nodigen haar vergaderingen bij te wonen teneinde inlichtingen of adviezen te verstrekken.

Artikel 14 Werkwijze
1. De voorzitter roept een bijzondere commissie zo spoedig mogelijk in vergadering bijeen.
2. Artikel 7 derde lid, artikel 8 eerste tot en met derde lid en vijfde lid zijn van overeenkomstige toepassing.

Hoofdstuk 4 Regionale commissies

Artikel 15 Instelling
Het algemeen bestuur kan regionale commissies instellen.

Artikel 16 Taak en functie
Een regionale commissie bespreekt onderwerpen die betrekking hebben op het (deel)gebied waarvoor zij zijn ingesteld. Het is een opiniërende bespreking van onderwerpen, die in het algemeen niet in een eerstvolgende vergadering van het algemeen bestuur ter besluitvorming voorliggen.

Artikel 17 Samenstelling
1. De leden van een regionale commissie worden door het algemeen bestuur benoemd en ontslagen.
2. Een regionale commissie bestaat uit leden van het algemeen bestuur of niet AB leden namens de fractie, doch die geen lid zijn van het dagelijks bestuur. Alle leden dienen bij voorkeur hun woonplaats te hebben in het (deel)gebied waarvoor de commissie is ingesteld. Indien noodzakelijk kan hiervan worden afgeweken. Uitgangspunt is daarbij dat iedere fractie met maximaal 3 leden in elke commissie vertegenwoordigd mag zijn. De door een fractie voor te dragen leden die geen lid zijn van het algemeen bestuur dienen voor te komen op de kandidatenlijst waarop de leden van de fractie verkozen zijn verklaard.

3. De benoeming van de leden van een regionale commissie geschiedt telkens voor de duur van één zittingsperiode van het algemeen bestuur.
4. Iedere regionale commissie heeft een voorzitter en een plaatsvervangend voorzitter, die door het dagelijks bestuur uit zijn midden worden aangewezen.
5. Een door de secretaris van het waterschap aan te wijzen ambtenaar is secretaris van een regionale commissie.

Artikel 18 Presentiegeld en reiskostenvergoeding
De leden van een regionale commissie die geen lid zijn van het algemeen bestuur ontvangen per bijgewoonde vergadering een presentiegeld overeenkomstig de maximumvergoeding per vergadering voor leden van gemeentelijke commissies als genoemd in het eerste lid van artikel 14 van het Rechtspositiebesluit raads- en commissieleden voor (gemeente-)klasse 4. Daarnaast ontvangen zij een reiskostenvergoeding overeenkomstig de regeling voor de leden van het algemeen bestuur.

Artikel 19 Werkwijze
1. De vergaderingen van een regionale commissie zijn openbaar.
2. De voorzitter roept een regionale commissie in vergadering bijeen.
3. De aankondiging van de vergadering van een regionale commissie geschiedt op dezelfde wijze als waarop de aankondiging van de openbare vergadering van het algemeen bestuur geschiedt.
4. De vergadering vindt niet eerder plaats dan tien dagen na de oproeping. Bij de oproeping vermeldt de voorzitter de datum, het tijdstip en de plaats van de vergadering en de daarin aan de orde komende zaken.
5. Van het verhandelde in de vergadering worden door de secretaris van de commissie notulen opgemaakt.
6. De vaststelling van de notulen heeft als regel plaats bij de aanvang van de vergadering volgende op die, waarop zij betrekking hebben. De notulen worden na de vaststelling door de voorzitter en de secretaris van de commissie ondertekend.
7. In gevallen, betrekking hebbend op de orde in de vergaderingen, waarin dit reglement niet voorziet, beslist de voorzitter.
8 Een regionale commissie is bevoegd niet leden uit te nodigen haar vergaderingen bij te wonen.

Hoofdstuk 5 Slotbepalingen

Artikel 20 Inwerkingtreding
Dit reglement treedt in werking met ingang van 5 juni 2015.

Artikel 21 Citeertitel
Dit reglement wordt aangehaald als "Reglement van orde voor de commissies uit het algemeen bestuur 2015".

Aldus vastgesteld door het algemeen bestuur op 5 juni 2015,

de secretaris,	de dijkgraaf,
drs. P. Sennema	drs. L.H.J. Verheijen

Overzicht van verzoeken tot wijziging van het Reglement van orde commissies uit het Algemeen bestuur

Door de navolgende fracties zijn verzoeken gedaan tot wijziging van het huidige Reglement van orde commissies uit het algemeen bestuur 2015.

Fractie Geborgden

Door de fractie Geborgden is tijdens de vergadering van het Algemeen Bestuur van 28 maart 2019 ten aanzien van het reglement van orde voor de commissies uit het algemeen bestuur 2015, onderdeel Regionale Commissies, een opmerking gemaakt ten aanzien van de criteria voor benoembaarheid. Het betrof met name de mogelijkheid de bemensing/samenstelling van de regionale commissies ook mogelijk te maken voor personen die niet op de kandidatenlijst hebben gestaan.

Fractie AWP

De fractie AWP heeft tijdens de vergadering van het Algemeen Bestuur van 28 maart 2019 ten aanzien van het reglement van orde voor de commissies uit het algemeen bestuur 2015, gevraagd om voor fracties bestaande uit één zetel niet één, maar twee burgercommissieleden te mogen voordragen om zitting te nemen in de Vaste Adviescommissie.

AB voorblad

Datum vergadering: 19 april 2019 **Agendapunt**: 6.D. **Projectenboeknummer en -naam:** _ **Corsa dossiernummer:** **Voorstelnummer BABS**: 48702

AAN het Algemeen Bestuur van waterschap Aa en Maas

Commissie(s)	**Portefeuillehouder(s)** Verheijen L.H.J.

Agendaonderwerp: Voordracht benoeming leden en plaatsvervangende leden Vaste Adviescommissie en Regionale Commissies
Voorstel: 1. Iedere fractie een voordracht te laten doen van leden en plv. leden die zitting gaan nemen in de Vaste Adviescommissies. 2. Iedere fractie een voordracht te laten doen van leden en plv. leden die zitting gaan nemen in de Regionale Commissies.

Besluit: Voor kennisgeving aangenomen.	**Mij bekend,** **De secretaris,**

Bij het onderwerp: Liggen de volgende stukken ter inzage:
De volgende stukken zijn als bijlage meegezonden: 1. Voorlopige voordracht Regionale commissie 2. Voorlopige voordracht Vaste Adviescommissies

ADVIESNOTA VOOR HET ALGEMEEN BESTUUR D.D. 19 APRIL 2019

VOORSTEL:

1. Iedere fractie een voordracht te laten doen van leden en plv. leden die zitting gaan nemen in de Vaste Adviescommissies.
2. Iedere fractie een voordracht te laten doen van leden en plv. leden die zitting gaan nemen in de Regionale Commissies.

PROBLEEMSTELLING

Met het aantreden van het nieuwe Algemeen Bestuur dient ook de bemensing van de Vaste Adviescommissies en Regionale Commissies opnieuw te worden ingevuld. Volgens het huidige Reglement van Orde commissies uit het algemeen bestuur gelden de navolgende bepalingen/criteria voor de benoembaarheid:

Vaste adviescommissie (artikel 4)

Door fracties kleiner dan vijf leden wordt één lid en zo mogelijk één plaatsvervangend lid voorgedragen. Onverminderd het bepaalde in het derde lid, kan een fractie uit de categorie ingezetenen, die -exclusief de in het dagelijks bestuur gekozen leden- uit minder dan drie in het algemeen bestuur gekozen leden bestaan, op basis van haar kiesmandaat, een extra commissielid voordragen uit de personen van de geregistreerde kandidatenlijst voor de verkiezingen, zodat de fractie in elk van de drie vaste commissies vertegenwoordigd is. Door fracties groter dan vier leden worden twee leden en één plaatsvervangend lid voorgedragen. Plaatsvervangend lid kan zijn een lid van het algemeen bestuur dat geen lid is van het dagelijks bestuur, alsmede het hiervoor bedoelde extra commissielid van de aangehaalde kandidatenlijst.

Regionale commissie (artikel 17)

Een regionale commissie bestaat uit leden van het algemeen bestuur of niet AB leden namens de fractie, doch die geen lid zijn van het dagelijks bestuur. Alle leden dienen bij voorkeur hun woonplaats te hebben in het (deel)gebied waarvoor de commissie is ingesteld. Indien noodzakelijk kan hiervan worden afgeweken. Uitgangspunt is daarbij dat iedere fractie met maximaal 3 leden in elke commissie vertegenwoordigd mag zijn. De door een fractie voor te dragen leden die geen lid zijn van het algemeen bestuur dienen voor te komen op de kandidatenlijst waarop de leden van de fractie verkozen zijn verklaard.

BEOOGD EFFECT

Te komen tot bemensing van de drie Vaste advies commissies en vier Regionale commissies overeenkomstig het Reglement van orde voor de commissies uit het algemeen bestuur.

ARGUMENTEN

N.v.t

KANTTEKENINGEN/RISICO'S

N.v.t

FINANCIËN/SUBSIDIES

De leden van een vaste en regionale commissie die geen lid zijn van het algemeen bestuur ontvangen per bijgewoonde vergadering een presentiegeld overeenkomstig de maximumvergoeding per vergadering voor leden van gemeentelijke commissies als genoemd in het eerste lid van artikel 14 van het Rechtspositiebesluit raads- en commissieleden voor (gemeente-)klasse 4. Daarnaast ontvangen zij een reiskostenvergoeding overeenkomstig de regeling voor de leden van het algemeen bestuur.

UITVOERING/VERVOLG

Na de voordracht van de leden voor de Vaste adviescommissies en Regionale commissies zal een benoemingsvoorstel- en besluit worden voorbereid voor de eerstvolgende AB-vergadering in juni.

COMMUNICATIE

N.v.t.

BIJLAGEN

Bijlage 1 Overzicht voorlopig voorgedragen leden Vaste Adviescommissies
Bijlage 2 Overzicht voorlopig voorgedragen leden Regionale Commissies

Waterschap
Aa en Maas

District Raam
Geborgden: Paul Gijsen, Willem Peters, Jos de Kleijne
CDA:
WN:
VVD:
PvdA: Léon Kamps, Minke Oskam, Han Welders
AWP:
50PLUS: Adriana Hernandez en Wim Plasmeijer

District Hertogswetering
Geborgden: Paul van der Krabben, Willem Peters, Peter van Boekel
CDA:
WN:
VVD:
PvdA: Michel Kok, Patrick van der Wens
AWP:
50PLUS: Wim Plasmeijer - vervanger Adriana Hernandez

District Boven Aa
Geborgden: Jos de Kleijne en Willem Peters
CDA:
WN:
VVD:
PvdA: Hans de Mare, Leo Dortmans, vacature
AWP:
50PLUS: Jan van Aert en Adriana Hernandez

District Beneden Aa
Geborgden: Peter van Boekel en Willem Peters
CDA:
WN:
VVD:
PvdA: Jan Pieter Vermeulen, Gaby Vereijken, vacature
AWP:
50PLUS: Wim Plasmeijer (plv. Jan van Aert)

Commissie Algemene- en Financiële Zaken
Geborgden: Paul van der Krabben en Paul Gijsen
CDA: Yvonne Schram en Peter Brouwers
WN: Judith Hendrickx en Jacques v.d. Geest
VVD: Jorin Aardoom (plv. Jan van Burgsteden)
PvdA: Rob Bots (plv. Gäby Vereijken)
AWP: Anita Slaats-Damen
50PLUS: Adriana Hernandez (plv. Wim Plasmeijer)

Commissie Watersysteembeheer
Geborgden: Jos de Kleijne en Willem Peters
CDA: Erik Geene en Jos Leenders
WN: Gerard Claassen en Klaas van der Laan
VVD: Ytje van de Hulsbeek-Visser
PvdA: Hans de Mare (plv. Rob Bots)
AWP: Arie van Beelen
50PLUS: Wim Plasmeijer (plv. burgercommissielid Jan van Aert)

Commissie Emissiebeheer
Geborgden: Peter van Boekel en Johan Raap
CDA: Jos Leenders en Peter Brouwers
WN: Suzanne de Zoeten en Francis van Zandbrink
VVD: Jan Burgsteden
PvdA: Gäby Vereijken (plv. Hans de Mare)
AWP:
50PLUS: Burgercommissielid Jan van Aert (plv. Wim Plasmeijer)

.

AB voorblad

Datum vergadering: 19 april 2019 **Agendapunt**: 6.E. **Projectenboeknummer en -naam:** _ **Corsa dossiernummer:** **Voorstelnummer BABS**: 48703

AAN het Algemeen Bestuur van waterschap Aa en Maas

Commissie(s)	**Portefeuillehouder(s)** Verheijen L.H.J.

Agendaonderwerp: Voordracht benoeming leden Rekenkamercommissie
Voorstel: 1. Kennis te nemen van de verordening Rekenkamercommissie en de wijzigingen in het rechtspositiebesluit voor politieke ambtsdragers (zoals ook geagendeerd voor het AB van 22 februari 2019). 2. Te komen tot een voordracht van drie leden uit het Algemeen Bestuur die zitting (willen) gaan nemen in de Rekenkamercommissie.

Besluit: Voor kennisgeving aangenomen.	**Mij bekend,** **De secretaris,**

Bij het onderwerp: Liggen de volgende stukken ter inzage:
De volgende stukken zijn als bijlage meegezonden: 1. Overzicht belangrijkste wijzigingen rechtspositiebesluit politieke ambtsdragers 2. Verordening rekenkamercommissie

ADVIESNOTA VOOR HET ALGEMEEN BESTUUR D.D. 19 APRIL 2019

VOORSTEL:

Te komen tot een voordracht van drie leden uit het Algemeen Bestuur die zitting (willen) gaan nemen in de Rekenkamercommissie.

PROBLEEMSTELLING

In 2015 heeft uw algemeen bestuur de Verordening op de Rekenkamercommissie vastgesteld. In deze verordening is ook de samenstelling van de rekenkamercommissie geregeld. Zo bestaat de rekenkamercommissie uit 3 interne leden en 2 externe leden. De interne leden worden benoemd door het Algemeen Bestuur uit zijn midden. Op basis van artikel 5 van de Verordening eindigt het lidmaatschap van een intern lid aan het eind van de zittingsperiode van het Algemeen Bestuur.

KERNBOODSCHAP

Het vorenstaande betekent dat, met de beëindiging van de vorige zittingsperiode, er drie nieuwe interne leden moeten worden benoemd door het Algemeen Bestuur. Zoals hiervoor aangegeven benoemt het Algemeen Bestuur deze uit zijn midden.

UITVOERING/VERVOLG

Na de voordracht van drie intern leden uit het Algemeen Bestuur zal een benoemingsvoorstel- en besluit worden voorbereid voor de eerstvolgende AB-vergadering.

BIJLAGEN

VERORDENING OP DE REKENKAMERCOMMISSIE

Verordening op de rekenkamercommissie

Artikel 1 Begripsomschrijvingen

In deze verordening wordt verstaan onder:

a. wet: Waterschapswet;
b. commissie: rekenkamercommissie;
c. voorzitter: voorzitter van de rekenkamercommissie of diens vervanger;
d. secretaris: secretaris van de rekenkamercommissie of diens vervanger;
e. DB: Dagelijks Bestuur;
f. AB: Algemeen Bestuur;
g. extern lid: lid van de rekenkamercommissie niet zijnde lid van het Algemeen Bestuur.

Artikel 2 Taak van de commissie

1. De commissie doet onderzoek naar de doeltreffendheid, de doelmatigheid en de rechtmatigheid van het door het DB gevoerde bestuur. Een door de commissie ingesteld onderzoek naar de rechtmatigheid van het gevoerde bestuur bevat geen controle van de jaarrekening.

Artikel 3 Samenstelling en benoeming

1. De commissie bestaat uit 5 leden: 3 interne leden en 2 externe leden.
2. De leden van de commissie worden door het AB benoemd. De interne leden worden benoemd door het AB uit zijn midden. De externe leden worden op voordracht van de commissie door het AB benoemd.
3. De interne leden van de commissie worden benoemd voor een periode gelijk aan de lopende zittingsduur van het AB.
4. De externe leden van de commissie worden benoemd voor een periode gelijk aan de lopende zittingsduur van het algemeen bestuur plus 12 maanden.
5. De leden van de commissie leggen, alvorens zij hun functie gaan uitoefenen, voor zover nog niet gebeurd in een vergadering van het algemeen bestuur de eed (verklaring en belofte) af: "*Ik zweer (verklaar) dat ik, om tot voorzitter (lid) van de rekenkamercommissie benoemd te worden, rechtstreeks noch middellijk, onder welke naam of welk voorwendsel ook, enige gunst heb gegeven of beloofd. Ik zweer (verklaar en beloof) dat ik, om iets in dit ambt te doen of te laten, rechtstreeks noch middellijk enig geschenk of belofte heb aangenomen of zal aannemen. Ik zweer(beloof) dat ik getrouw zal zijn aan de Grondwet, dat ik de wetten zal nakomen en dat ik mijn plichten als voorzitter (lid) van de rekenkamercommissie naar eer en geweten zal vervullen. Zo waarlijk helpe mij God Almachtig! (Dat verklaar en beloof ik!)*".

Artikel 4 De voorzitter

1. De commissie wijst één van de externe leden aan als voorzitter en één lid als plaatsvervangend voorzitter.
2. De voorzitter ondertekent alle stukken die van de commissie uitgaan.

Artikel 5 Ontslag

1. Het AB kan een lid van de commissie dat tevens lid is van het AB ontslag verlenen:
   a. op eigen verzoek;
   b. indien het AB van oordeel is dat het lid niet langer geschikt is de functie van lid van de commissie te vervullen;
   c. bij aanvaarding van een functie die naar het oordeel van het AB onverenigbaar is met het lidmaatschap van de commissie.

2. Het lidmaatschap van een lid dat tevens lid is van het AB eindigt:
   a. indien het lid aftreedt als lid van het AB;
   b. aan het eind van de zittingsperiode van het AB.
3. Het AB kan een extern lid van de commissie ontslag verlenen:
   a. op eigen verzoek;
   b. indien het AB van oordeel is dat het lid niet langer geschikt is de functie van lid van de commissie te vervullen;
   c. bij aanvaarding van een functie die naar het oordeel van het AB onverenigbaar is met het lidmaatschap van de commissie. In dit verband overleggen de voorzitter en de externe leden van de commissie voor hun aantreden, en telkens wanneer zich daarin een wijziging voordoet, een lijst met daarin opgenomen de functies die zij op dat moment vervullen;
   d. indien jegens het lid een rechtelijke uitspraak is gedaan waarbij een delict is vastgesteld, waardoor naar het oordeel van het AB het lid niet langer geschikt is de functie van lid van de commissie te vervullen of het functioneren van de commissie wordt geschaad.
4. Het lidmaatschap van een extern lid eindigt:
   a. indien jegens het lid een rechtelijke uitspraak is gedaan waarbij een delict is vastgesteld, waardoor naar het oordeel van het AB het lid niet langer geschikt is de functie van lid van de commissie te vervullen of het functioneren van de commissie wordt geschaad.
   b. indien het lid bij onherroepelijk geworden rechterlijke uitspraak onder curatele is gesteld, in staat van faillissement is verklaard, surseance van betaling heeft verkregen of wegens schulden is gegijzeld;
   c. indien het lid door ziekte of gebreken blijvend ongeschikt is zijn functie als lid van de commissie te vervullen;
   d. 12 maanden na de zittingsperiode van het AB.

Artikel 6 Reglement van orde

De commissie stelt een reglement van orde voor haar vergaderingen en andere werkzaamheden vast. Zij zendt het reglement na vaststelling ter kennisneming naar het AB.

Artikel 7 Ambtelijk secretaris

1. De commissie wordt bij haar werkzaamheden ondersteund door een, door de secretaris-directeur van het waterschap Aa en Maas aan te wijzen, ambtelijk secretaris.
2. De secretaris ondertekent de stukken die van de commissie uitgaan mede.

Artikel 8 Gedragscode

1. Leden van de commissie nemen geen afstand van een eenmaal uitgebracht rapport, advies, aanbeveling of richtinggevende uitspraak. Leden doen geen publieke uitspraken over een rapport, aanbeveling of richtinggevende uitspraak, met uitzondering van daartoe door de commissie aangewezen leden.
2. Commissieleden bepalen in de commissie hun overwegingen zonder last of ruggespraak (vanuit de bestuurlijke achterban) en nemen een onafhankelijke positie in. Leden van het Algemeen Bestuur vermijden het woordvoerderschap in discussies in het Algemeen Bestuur over lopende onderzoeken van de commissie en over de totstandkoming en kwaliteit van uitgebrachte rapporten, adviezen of uitspraken. Dit geldt niet voor discussie en besluitvorming in het Algemeen Bestuur over maatschappelijke en bestuurlijke maatregelen naar aanleiding van de rapporten, adviezen of uitspraken.
3. Leden die, anders dan uit hoofde van lidmaatschap van het Algemeen Bestuur, direct of indirect betrokken zijn bij een onderwerp van een voorgenomen of lopend onderzoek nemen niet deel aan de beraadslagingen en besluitvorming in de commissie over de conclusies en aanbevelingen.

Artikel 9 Onderwerpselectie en onderzoeksopzet

1. De commissie kiest de onderwerpen voor haar onderzoek, formuleert de probleemstelling en stelt de onderzoeksopzet vast.
2. De commissie zendt jaarlijks een onderzoeksprogramma ter kennisneming naar het AB.
3. Indien het AB een verzoek tot het instellen van een onderzoek heeft gedaan, bericht de commissie in de eerstvolgende AB-vergadering in hoeverre aan dat verzoek zal worden voldaan.

Artikel 10 Werkwijze

1. De commissie is belast met en verantwoordelijk voor de uitvoering, begeleiding en sturing van het onderzoek volgens de door haar vastgestelde onderzoeksopzet.
2. De commissie kan besluiten het AB tussentijds te informeren over de voortgang van het onderzoek.
3. De commissie is bevoegd bij alle leden van het DB en bij alle ambtenaren van het Waterschap die mondelinge en schriftelijke inlichtingen in te winnen, die zij nodig acht voor de uitvoering van de onderzoeken. De leden van het DB en de ambtenaren van het Waterschap zijn verplicht de gevraagde inlichtingen binnen de door de commissie gestelde termijn te verstrekken.
4. De commissie vergadert in beslotenheid; voor de leden en de ambtelijk secretaris geldt een zwijgplicht voor hetgeen in de vergadering is besproken; haar vastgestelde rapporten zijn openbaar.
5. De commissie kan openbare informatieve vergaderingen beleggen.
6. Voor de uitvoering van het onderzoek kan de commissie gebruik maken van onderzoekscapaciteit die binnen de organisatie beschikbaar is. Tevens kan de commissie, met inachtneming van het beschikbare budget, externe deskundigheid inschakelen.
7. De commissie stelt betrokkenen in de gelegenheid om binnen een door haar te stellen termijn, die ten minste twee weken bedraagt, hun reactie aan de commissie te geven op de juistheid en volledigheid van het conceptonderzoeksrapport. Betrokkenen zijn in elk geval degenen, wier taakuitvoering (mede) voorwerp van onderzoek is of is geweest. De commissie bepaalt wie voorts als betrokkenen worden aangemerkt. De commissie stelt vervolgens het DB in de gelegenheid binnen een door haar te stellen termijn, die ten minste zes weken bedraagt, zijn reactie aan de commissie te geven op de conclusies en aanbevelingen van het conceptonderzoeksrapport.
8. De commissie zendt een afschrift van haar onderzoeksrapport, de nota met conclusies en aanbevelingen en de zienswijze van het DB op het (concept-)rapport aan het AB en het DB.

Artikel 11 Budget

1. De commissie is bevoegd binnen een aan haar bij de begroting beschikbaar gesteld budget uitgaven te doen ten behoeve van de uitvoering van haar taken.
2. Ten laste van het in eerste lid bedoelde budget worden de kosten gebracht betreffende:
   a. de vergoeding aan de leden;
   b. de externe deskundigen die eventueel door de commissie zijn ingeschakeld;
   c. overige uitgaven die de commissie nodig acht voor de uitoefening van haar taak.

Artikel 12 Vergoeding leden

1. De externe leden ontvangen een vergoeding voor de werkzaamheden die zij voor de commissie verrichten.
2. De hoogte van de vergoeding wordt bepaald bij besluit van het AB.
3. De vergoeding bedoeld in het eerste lid komt ten laste van het budget van de commissie.

Artikel 13 Nazorg van onderzoeken
De commissie toetst de naleving van de acties die door het DB worden toegezegd.

Artikel 14 Inwerkingtreding
Deze verordening treedt in werking op de eerste dag na de dag van bekendmaking onder gelijktijdige intrekking van de "Verordening op de rekenkamercommissie 2009".

Artikel 15 Citeertitel
Deze verordening kan worden aangehaald als "Verordening op de rekenkamercommissie".

Aldus vastgesteld door het Algemeen Bestuur op 11 december 2015

De secretaris,

Drs. P. Sennema

de dijkgraaf,

Drs. L.H.J. Verheijen

Waterschap Aa en Maas

AB-BESLUIT

ONDERWERP: BENOEMING INTERNE LEDEN REKENKAMERCOMMISSIE

AGENDAPUNT: 4.C

BESLUITNUMMER: 111215/4.C

Het Algemeen Bestuur van waterschap Aa en Maas;

gelezen het voorstel van het Dagelijks Bestuur van 9 november 2015;

gelet op het bepaalde in de verordening op de rekenkamercommissie;

gezien het advies van de commissie AFZ van 26 november 2015;

overwegende het besluit van het AB in haar vergadering van 9 oktober 2015 tot inrichting van een waterschapsgebonden rekenkamercommissie

B E S L U I T:

Te benoemen tot intern lid van de rekenkamercommissie:

1. drs. ir. R.T.M. Bots
2. J.W. van der Dussen
3. ir. A.J. van Reeuwijk

Aldus vastgesteld door het Algemeen Bestuur in zijn openbare vergadering van 11 december 2015,

de secretaris,

drs. P. Sennema

de dijkgraaf,

drs. L.H.J. Verheijen

Waterschap Aa en Maas

AB-BESLUIT

ONDERWERP: VERORDENING REKENKAMERCOMMISSIE

AGENDAPUNT: 4.C

BESLUITNUMMER: 111215/4.C

Het Algemeen Bestuur van waterschap Aa en Maas;

gelezen het voorstel van het Dagelijks Bestuur van 9 november 2015;

gelet op het bepaalde in de Waterschapswet;

gezien het advies van de commissie AFZ van 26 november 2015 ;

overwegende de in het AB van 9 oktober 2015 gevoerde discussie met betrekking tot de inrichting van een waterschapsgebonden rekenkamercommissie

B E S L U I T:

1. Tot vaststelling van de Verordening op de rekenkamercommissie zoals opgenomen in de bijlage;
2. Aan de externe leden van de rekenkamercommissie wordt – op grond van de verordening – voor het bijwonen van een vergadering van de rekenkamercommissie een presentiegeld toegekend van € 200,-- per vergadering;
3. In afwijking op het bepaalde in het tweede lid bedraagt het presentiegeld voor de externe voorzitter van de rekenkamercommissie € 250,-- per vergadering.

Aldus vastgesteld door het Algemeen Bestuur in zijn openbare vergadering van 11 december 2015,

de secretaris,

drs. P. Sennema

de dijkgraaf,

drs. L.H.J. Verheijen

Versiedatum: 9 november 2015

Bijlage 2: Samenvatting belangrijkste wijzigingen

Nieuwe rechtspositiebesluit (vanaf 28-3-19)	Huidige rechtspositie (tot 28-3-19)
Specifiek voor AB Leden	
Per 28 maart 2019 wordt een toelage toegekend voor deelname aan een **vertrouwenscommissie** of de **rekenkamercommissie** van € 120 maand. (artikel 4.1.2)	Tot 28 maart 2019 is hiervoor geen juridische grondslag.
Per 28 maart 2019 bedraagt de **fractievoorzittersvergoeding** € 70 per maand, vermeerderd met € 10 voor elk lid van het algemeen bestuur dat de fractie telt, de fractievoorzitter zelf niet meegerekend. Ten hoogste € 150 per maand. (Artikel 4.1.5)	Tot 28 maart 209 bedraagt de fractievoorzittersvergoeding: - 1,2% van de AB-vergoeding (€ 5,73 per maand) - Vermeerderd met 0,4% van de AB-vergoeding (€ 1,91 per maand) voor elk lid dat de fractie telt, de fractievoorzitter zelf niet meegerekend. - ten hoogste 6,4% van de AB-vergoeding (€ 30,55 per maand).
Het algemeen bestuur kan bepalen dat de leden van het algemeen bestuur eenmaal per jaar een bedrag ontvangen ter hoogte van de AB-maandvergoeding, waarmee zij voorzieningen kunnen treffen ter zake van **arbeidsongeschiktheid, ouderdom en overlijden.** (artikel 4.1.9)	Tot 28 maart 2019 is hiervoor geen juridische grondslag.
Specifiek voor DB leden en Dijkgraaf	
Artikel 4.2.10 bevat centrale regels over het ter beschikking stellen van een auto aan dijkgraaf en/of leden dagelijks bestuur.	Tot 28 maart 2019 gelden hiervoor geen centrale regels.
Artikel 4.2.11 vormt de grondslag voor een vergoeding aan dijkgraaf en/of DB-leden van kosten in verband met loopbaanoriëntatie tijdens het ambt.	Tot 28 maart 2019 is hiervoor geen juridische grondslag.
Specifiek voor commissieleden (niet zijnde AB leden)	
In artikel 4.4.1 wordt bepaald dat een extern commissielid voor het bijwonen van de vergaderingen van de commissie een vergoeding wordt toegekend van € 112,25 per vergadering. Op basis van artikel 4.4.2 kan het AB in bijzondere situaties (vereiste beroepsmatige deskundigheid of zwaarte/omvang van de taak) een hogere vergoeding toekennen. Denk aan rekenkamercommissie.	Tot 28 maart 2019 gelden hiervoor geen centrale regels.

Specifiek voor AB-leden, DB-leden en Dijkgraaf	
In artikel 4.1.7 en 4.2.9 is bepaald dat AB-leden, DB leden en de Dijkgraaf een reiskostenvergoeding ontvangen conform nader te stellen regels door onze minister. Hiervoor geldt de volgende vergoeding: a) de kosten voor het gebruik van openbaar vervoer. b) bij gebruik van een eigen auto het maximum bedrag dat door een werkgever aan een werknemer per afgelegde kilometer onbelast kan worden verstrekt (19 ct).	Tot 28 maart 2019 gelden hiervoor de regels zoals deze voor de ambtenaren van de waterschappen gelden: openbaar vervoer werkelijke kosten, dienstreizen 33 ct per km en woon-werk 19 ct per km.

Vergoeding AB leden per 28-3-19

- Vaste vergoeding € 489,34 per maand.
- Toelagen:
  - Tevens lid van vertrouwenscommissie of rekenkamercommissie € 120,00 per maand.
  - Tevens fractievoorzitter 70 euro plus 10 euro voor ieder fractielid. Maximum toelage € 150,00 per maand.
- Vaste onkostenvergoeding per maand € 173,40.
- Tegemoetkoming kosten ziektekostenverzekering € 8,93 per maand.

Brabants mozaïek in ontwikkeling

Een oproep voor gebiedsgerichte aanpak van de transities volgens het Brabants overlegmodel

Eindversie 24 november 2018
Ter bestuurlijke goedkeuring door de Manifestparters

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

1 Manifest 2019: samen aan de slag

De Manifestpartners – dat zijn Brabantse Milieufederatie (BMF), ZLTO, Brabants Landschap, Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, Brabantse Waterschappen, Brabants Particulier Grondbezit (BPG) en de vijf grote Brabantse gemeenten (B5) investeren sinds jaar en dag in de kwaliteit en betekenis van het Brabantse Mozaïek: het landschappelijk samenhangend geheel van landelijk en stedelijk gebied in Noord-Brabant. Bij vier voorgaande verkiezingen van Provinciale Staten van de Provincie Noord-Brabant deelden wij de gewenste ontwikkelingsrichting van het Brabants Mozaïek. De aandacht richtte zich toen vooral op de realisatie van het Natuurnetwerk Brabant. In hoofdstuk twee van dit manifest leest u hierover meer.

In 2019 staan we voor nog grotere opgaven dan de afgelopen jaren. Het Brabantse Mozaïek verandert constant door transities bij landbouw, klimaat, energie en natuur. En de impact en het tempo van die veranderingen zal de komende jaren toenemen. Hierdoor staan we in Brabant voor een samenhangend geheel van sociale, economische en ecologische opgaven. Welke uitganspunten de MFP daarin belangrijk vinden staan in hoofdstuk 3. De opgaven zijn urgent en complex. Het nieuwe manifest 2019 is daarmee actueler dan ooit. Voor de MFP staan in dit manifest allereerst zelfbindende opgaven, We herbevestigen onze samenwerking en eerder afgesproken opgaven. We vragen andere partijen om deze opgaven mee op te pakken.

Met deze herbevestiging en oproep zijn we er niet. Zoals gezegd staat Noord-Brabant voor grote transities met tal van nieuwe opgaven. We moeten zorgen voor voldoende duurzame energie. Dat vraagt onder andere om ruimte voor zonnepanelen en windmolens. De huidige landbouw schakelt over naar kringlooplandbouw met meer volhoudbare economische kracht en met meer focus op kwaliteit in plaats van op meer en groter. Intensieve regenval, droogte en hitte door klimaatverandering hebben nu al grote gevolgen voor onze economie en gezondheid. Hoe passen we ons daarop aan? Bovendien is de opgave voor de realisatie van het NatuurNetwerk van Brabant (NNB) nog lang niet af. Het maken van een robuust netwerk dat ruimte biedt aan mens, plant en dier. Trends zoals digitalisering, en robotisering zetten door en helpen mee de transities innovatief vorm te geven. Tegelijkertijd vindt krimp plaats op het platteland en groei in de stad. Dat verandert de relatie stad en land en leidt tot de opgave om een aantrekkelijke stad in een mooi landschap te behouden en waarden te beschermen. In de hoofdstukken 5:voeden, 6:beschermen en 7:inspireren leest u meer over onze rol in de opgaven van de verschillende transities.

Randvoorwaarde voor een geslaagde aanpak van deze complexe opgaven is het herstel, opbouw en borging van het onderling vertrouwen tussen de betrokken partijen. We pleiten in dit verband voor herleving en verbetering van het ”Brabantse model”: een informeel netwerk dat elkaar blindelings weet te vinden, elkaar vasthoudt, inspireert en aanspreekt. Naast vertrouwen is er ruimte, veel ruimte! nodig en een gezamenlijke en gebiedsgerichte aanpak. De manifestpartners zetten zich hier voor in. Samen met alle Brabanders: stedelingen, plattelanders, ondernemers, kennisinstellingen en overheden leveren hieraan een actieve bijdrage. We nodigen u van harte uit om deze mee vorm te geven aan de opgaven van het Brabants Mozaïek. Dat past bij de

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

Brabantse aanpak: ondernemend en samen. Daarvoor gaan we aan tafel en benutten we deze nieuwe tijd om aan de slag te gaan. Hierover leest u meer in hoofdstuk vier.

2 Trots op elkaar en op de resultaten

De Manifestpartners bereikten samen met provincie Noord-Brabant en het Groen Ontwikkelfonds Brabant (GOB) en andere partijen veel in de afgelopen jaren. Met een bijdrage van 160 miljoen voor het NNB euro tot 2027 dragen wij ons steentje bij. De PNB draagt 240 miljoen bij aan het NNB. We zijn trots op onze succesvolle samenwerking en de behaalde resultaten. We zijn trots op elkaar want alleen door intensieve samenwerking van **alle** manifestpartners floreert het Brabants Mozaïek. Juist in de projecten blijkt de meerwaarde van samenwerking. Opgaven van natuur, landbouw, water, recreatie, landschap en een vitaal platteland worden daarin vanzelfsprekend gebiedsgericht gecombineerd. Vaak samen met ondernemers, overheden, onderwijs en burgers. Daar zijn veel mooie voorbeelden van.

In de **landbouwprojecten** in "Ondernemend Natuurnetwerk" en "Boeren hebben een oplossing" is realisatie van het Natuurnetwerk Brabant (NNB) gecombineerd met landbouw. Hiermee is voor ruim 1,7 miljoen bespaard. Een sluitend economisch model waarmee naast voedsel ook andere maatschappelijke opgaven zoals natuur, zorg, recreatie worden gerealiseerd is er op grote schaal echter nog niet. De **waterschappen** zegden toe om in de combinatie van water- en natuurdoelen voor 90 miljoen euro aan NNB te realiseren. In bijna elk plan is de combinatie van water en natuur maar ook met landbouw gevonden. Door de Waterschappen is voor 13 miljoen euro geïnvesteerd in deze aanpak. Voor de **natuurorganisaties** is het positief dat door alle partijen en gemeenschappen aan de natuuropgave wordt gewerkt. Dat legt een basis voor een breed gedragen natuurbeleid en mooie projecten. De natuurorganisatie investeerden 3,8 miljoen euro aan projecten in het NNB. Bij **landgoederen** zien we langzaamaan een omvorming ontstaan naar nieuwe natuur in combinatie met nieuwe verdienmodellen zoals natuurbegraafplaatsen. Mooie resultaten zijn er niet alleen bij de manifestpartners. Betrokken particulieren realiseerden heel veel projecten voor 3,5 miljoen euro) en dat geldt ook voor de **gemeenten** (4,2 miljoen euro). De B5 zegden daarnaast toe om voor 40 miljoen euro NNB te realiseren. Dat gebeurt bijvoorbeeld in landschapspark Pauwels bij Tilburg.

De realisatiegraad van het NNB loopt, ondanks alle mooie projecten, nog achter bij de gewenste planning. Een belangrijke reden daarvoor is het gebrek aan beschikbare grond. De MFP werken daarom hard aan de flexibilisering van grondverwerving, waardoor grond beter en sneller beschikbaar is voor natuurdoelen. Daarnaast blijft het hard nodig om te zorgen voor verbetering van de milieuomstandigheden (lucht, water, bodem) om daarmee duurzame instandhouding van de natuur in Brabant mogelijk te maken.

We kijken terug op een succesvolle periode. Ook zijn er nog voldoende uitdagingen om het NNB af te maken, nog intensiever te koppelen met andere maatschappelijke opgaven en te zoeken naar nog intensievere en andere vormen van samenwerking.

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

3 Transities bieden kansen voor het Brabantse Mozaïek

Het Brabantse Mozaïek verandert constant. Door de transities zal de impact en het tempo van die verandering de komende jaren toenemen. Dit brengt ingrijpende economische, sociale en ecologische verschuivingen met zich mee. Een groot deel van het Brabantse landschap bestaat uit landelijk gebied. Het gaat om ongeveer 80% van de totale oppervlakte. Zestig procent is agrarisch gebied, twintig procent bos, natuur en water en twintig procent stedelijk gebied. Kenmerk van Brabant is dat stad en land onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Zo eet de stedeling voedsel en drinkt water afkomstig uit het landelijk gebied en wandelt en fietst hij graag in de Brabantse natuurgebieden. De landbouw verkoopt op haar beurt producten aan de stadsbewoner.

Brabant staat er in economisch opzicht goed voor. Met goede vooruitzichten voor de hoogwaardige maakindustrie, groeiende buitenlandse export, aantrekkende groothandel en toenemend consumentenvertrouwen. De werkgelegenheid in Brabant groeit jaarlijks met ruim 56.000 banen, met bijbehorende toenemende spanning op de arbeidsmarkt. De Brabantse bevolking groeit de komende twintig jaar (in de stad) en de woningvoorraad neemt toe met 120.000 woningen. De (auto)mobiliteit en de bijbehorende files nemen toe. De aanleg van extra wegen, woon- en werkgebieden verhoogt de druk op het buitengebied.

De vraag is hoe de toekomstige verdeling van Noord-Brabant er uit ziet? Duidelijk is dat het buitengebied en de relatie tussen stad en land zullen veranderen. Met extra woningen, een veranderende mobiliteit, een landbouw die zoekt naar nieuwe kringlopen met minder areaal en grotere bedrijven en met meer aansluiting op maatschappelijke doelen zoals energie- natuur- en klimaatopgaven. Als manifestpartners hanteren we bij de combinatie van transities de volgende dragende uitgangspunten.

We doen het voor welzijn en welvaart en geluk van de Brabantse inwoners. De kwaliteiten van het Brabantse Mozaïek dragen bij aan het internationale leef- en vestigingsklimaat van Brabant. In kennisintensieve sectoren geldt nu al: jobs follow talent. Voor de arbeidsmarkt is het dus zaak om mensen in Brabant vast te houden en hierheen krijgen en in te spelen op de demografische veranderingen ten gevolge van vergrijzing krimp en groei. Het buitengebied speelt daarbij een belangrijke rol. Kenniswerkers stellen hoge eisen aan hun leefomgeving. De factor “quality of life” wordt in locatiekeuze steeds belangrijker. De manifestpartners hebben de ambitie om mee te werken aan de welzijn en welvaart van de Brabanders en te helpen de economie te versterken, ondersteunen en verduurzamen. Nu en in de toekomst. Behoud van kwaliteit en draagkracht van dat landschap zijn daarbij belangrijke condities omdat economische groei zich afspeelt in de metropolitane gebieden (zoals Noord Brabant). Het belang van het landschap voor wonen en werken, toont tevens de urgentie om de kwaliteit van het Brabants mozaïek in de aanstaande transities en verstedelijkingsopgaven niet te verkwanselen, maar juist te versterken.

We geven de transities samen op vernieuwende wijze vorm. Het landschap vormt de Brabanders en de Brabanders vormen samen het mozaïek. Steeds meer Brabantse

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

burgers zijn als vrijwilliger betrokken bij de ontwikkeling, het beheer en instandhouding van de natuurgebieden. Maar ook bij het vormgeven van de klimaat- en energietransitie lopen veel burgers in hun directe omgeving voorop. Wij willen deze ambassadeurs van het Brabantse Mozaïek stimuleren en faciliteren. De Brabantse streken kennen een grote diversiteit. Zo heeft West-Brabant een ander landschap dan Oost-Brabant en ook de culturele identiteit van de bewoners is anders. Net als die van de Brabantse steden. Doorslaggevend hiervoor is onder meer hun relatie met het omliggende land. Juist die diversiteit en complementariteit geven balans en kleur aan het Brabantse Mozaïek. De Brabanders, spelen een doorslaggevende rol om de transities succesvol en gedragen in te vullen en tot een succes te maken. We bouwen voort op de unieke drive van boeren, burgers en buitenlui, die keer op keer met nieuwe initiatieven komen en tradities vernieuwen! Dat vraagt ook om sociale innovatie. Tijdig anticiperen, onder meer met de ontwikkeling van passende (om)scholing en werk-naar-werk-trajecten kan voorkomen dat de transities in de verschillende sectoren leiden tot maatschappelijke weerstand.

We maken kringlopen. Circulariteit is uitgangspunt bij ons handelen. Het Brabants Mozaïek is bij uitstek de plek om de transitieagenda van de circulaire aanpak vorm te geven en uit te voeren. Een circulaire economie richt zich op het optimaal inzetten en hergebruiken van grondstoffen (voedsel, water, energie, landbouwproducten) in de verschillende schakels van de productieketen: van de winning van grondstoffen tot consumptie. Grondstoffen zijn schaars. Hierdoor is het belangrijk om de beschikbare grondstoffen zo efficiënt mogelijk te gebruiken. Dit geeft ook nieuwe kansen voor bedrijven: nieuwe markten en meer samenwerking. in de productieketen maar ook tussen productieketens.

We geven deze dragende uitgangspunten vorm door in te zetten op een mozaïeklandschap dat haar bewoners **voedt, beschermt en inspireert**. **Samenwerking** is daarbij het belangrijkste element. Deze elementen vormen de leidraad voor onze inzet.

4 Samenwerken aan vertrouwen

De MFP werken aan onderling vertrouwen. Het verleden is niet te veranderen, de toekomst kunnen we wel opnieuw vormgeven. De Brabantse cultuur biedt veel aanknopingspunten om dat samen te doen. Via de Brabantse aanpak van elkaar opzoeken, het zoeken naar kansen en het elkaar iets gunnen: “Het Brabantse model”. Onderling vertrouwen is de brandstof om dit model goed te laten functioneren. We maken daarom de volgende afspraken: we werken transparant, we bespreken wat goed gaat maar ook tijdig over wat ons dwars zit, we maken heldere afspraken hoe we elkaar kunnen helpen en wat we van elkaar verwachten, we nemen de tijd, hebben geduld en zijn mild tegen elkaar. We geven dat vorm in het “Brabants Mozaïek beraad”. Doel van dit beraad is elkaar vast te houden, elkaar te inspireren en aan te spreken. Het beraad bewaakt de richting en de voortgang van de transities, signaleert kansen en uitdagingen binnen Brabant of er buiten (Europa , Rijk, anderszins). Hierbij past een organisatievorm die Brabant in staat stelt gedurende een lange tijd in relatieve

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

harmonie met de transities aan de slag te gaan, zonder al te veel schade tijdens de overgang. Geen bestuurslaag, maar een dynamische flexibele groep van mensen die in hun eigen netwerken een belangrijke rol spelen. Mensen die juist ook over hun eigen positie heen kunnen en willen kijken. Diversiteit in dit beraad is daarbij erg belangrijk. Partijen, zoals de provincie Noord-Brabant en gemeenten, kennisinstellingen en ondernemers vragen we om deel te nemen in dit beraad. Naast het bestuurlijk beraad zijn in de samenwerking en de aansturing van de opgaven in het mozaïeklandschap nog de nodige stappen te zetten. We vergroten de slagkracht in de uitvoering door grensontkennend en gebiedsgericht te gaan werken en we maken helderder afspraken bij de uitvoering over rollen, verantwoordelijkheden en bevoegdheden op zowel ambtelijk als bestuurlijk niveau.

De MFP ontwikkelen een andere kijk op de toekomst van het Brabants mozaïek. De MFP willen met hun brede netwerk, onder meer in het "Brabants Mozaïek beraad", onderzoeken of het huidige Brabantse beleid en zijn de bestaande instrumenten voldoende toegerust zijn op transities die plaatsvinden bij klimaat, energie, landbouw en natuur. We vragen met name aandacht voor de realisatie van gestelde doelen in het water- en natuurbeleid gezien de veranderingen in het klimaat en de andere gekoppelde transities die op Brabant afkomen. Een ander, hiermee samenhangend punt, is de vraag of de gangbare landbouw past bij de draagkracht van het landschap. Bij een andere kijk op de toekomst hoort ook onderzoek naar de effectiviteit van regels en procedures met als uitwerking bijvoorbeeld de inzet van doelafspraken in vergunningen met gebruik van innovatieve, transparante meet- en monitoringssystemen of het verkennen van de mogelijkheid om procedures voor omschakeling, verbetering of uitbreiding te verkorten en goedkoper te maken met extra aandacht voor de mogelijkheid van invloed van de burger bij de besluitvorming (van onder andere de omgevingswet) en bescherming van de leefomgeving.

De MFP kiezen voor een grensontkennende aanpak. Om urgente opgaven aan te pakken zorgen wij voor een integrale gebiedseigen aanpak van vraagstukken en oplossingen, waarbij de manifestpartners bij het realiseren van de transities onderling verbindingen leggen. Samen wordt een strategische richting bepaald, vindt bundeling van aanpak plaats door manifestpartijen en hun partners en achterbannen. We vergroten het inzicht in gebieden en maken afspraken om grondmobiliteit samen vanuit een centraal punt aan te pakken. Hierbij hoort ook het ontwikkelen van nieuwe organisatiestructuren zoals grondcoöperaties of andere samenwerkingsverbanden om bijvoorbeeld betere kringlopen te realiseren. We zetten in op een flexibele opstelling en integrale en vernieuwende blik bij de inzet van instrumenten en beleid. Belangrijk is de bundeling van instrumenten (zoals voor klimaatadaptatie, kavelruil, warme sanering veehouderij, natuurnetwerk, investeringen in hernieuwbare energie, gebiedsgerichte aanpak, GOB, geprogrammeerde kavelruil om kavelruil makkelijker te maken). Het gaat om de flexibele inzet van beleidsruimte, FTE, grond en euro's en heldere kaders. Een gezamenlijk meerjarenprogramma transities landelijk gebied kan daarbij behulpzaam zijn. Provincie is met nadruk de partij die initiatieven kan stimuleren en helpen om gebiedsgericht verbinding te maken bij het realiseren van natuurnetwerk, bij het bieden van een toekomstperspectief voor de agrarische sector, voor het realiseren van wateropgaven, voor energie- en klimaatopgaven en de

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

versterking van een aantrekkelijk landschap of om Brabants asbestvrij te krijgen. Maar ook de gemeenten voeren een beleid dat zorgt voor een aantrekkelijk, gezond en ecologisch waardevol landschap. Gemeenten zijn daarom een onmisbare partner bij het grensontkennend vormgeven van de transities. Ze gaan over omgevingswet, vergunningen, handhaving, financiering, inzet van grond, leefbaarheid van het buitengebied en staan dicht bij de burgers. De MFP vragen provincie, gemeenten (en andere partners) om deze oproep nu of straks te ondersteunen en om ons samen actief in te zetten voor een top landschap in een topeconomie.

De MFP vragen aandacht voor de sociaal-economische aspecten van de transities. We roepen op om te zorgen voor een gerichte aanpak op het terrein van onderwijs- en scholingsbehoefte voor de transities. En om de arbeidsmarkteffecten ervan een vast onderdeel te laten uitmaken van de bredere regionaal-economische agenda's. We roepen op om de maatschappelijke acceptatie en draagvlak te borgen voor innovaties en ruimtelijke ingrepen door de transities. Belangrijk daarbij is het behoud van sociale cohesie door opvang van sociale gevolgen en een eerlijke verdeling van de lusten en de lasten en participatie van burgers, werkenden en bedrijven bij de locatiekeuze, ontwikkeling en exploitatie van transities in het Brabants Mozaiek.

5 Voeden

ETEN EN VOEDSEL spelen een belangrijke rol in de culturele identiteit van Brabant. De wereld van de voeding is volop in beweging met steeds meer aandacht voor herkomst, duurzaamheid en gezondheid. En de aandacht voor voedsel in de maatschappij is evident: voedsel is hip. De land- en tuinbouw zijn daarmee onmisbare sectoren in Brabant. Met de productie van gezond, veilig en smaakvol voedsel zorgen ze voor de voedselzekerheid en dragen ze bij aan de Nederlandse welvaart. Toch spelen er ook vele dilemma's bij de huidige voedselvoorziening. Er lijkt afstand te zijn ontstaan tussen boeren en burgers, terwijl de boer toch dagelijks voorziet in eten en drinken van mensen. Ook ligt de nadruk van de huidige landbouw veelal op kostenverlaging en productieverhoging en minder op de kwaliteit. Gevolg is schaalvergroting en kleine marges voor agrarische ondernemers. Deze keuze leidt tot druk op de biodiversiteit, het milieu, kwaliteit van water en de aantrekkelijkheid van het landschap. Kortom: redenen genoeg om na te denken over een structurele verandering in de positie van de primaire sector in de samenleving.

De land-en tuinbouw staat daarmee aan het begin van een nieuwe periode waarin het gesprek over de productiewijze de maatschappelijke agenda vaker domineert. En waarin moet worden ingezet op transities die tegemoet te komen aan wat de consumenten, de samenleving, de natuur, de bodem, het water en het ecosysteem van de landbouw vraagt. Ook is de land- en tuinbouw een onmisbare schakel in een duurzame, circulaire economie. Met een inzet gericht op het sluiten van kringlopen op een lager niveau dan nu. Zo ontstaan nieuwe samenwerkingen tussen plantaardig en dierlijk op regionaal en lokaal niveau. Om deze transities vorm te geven spelen allerhande uitdagingen: economisch volhoudbaar, passend bij de draagkracht van het Brabants Mozaïek en sociaal verantwoordelijk zijn de belangrijkste. Er stoppen op dit

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

moment veel agrarische bedrijven. Omdat ze de transities niet kunnen realiseren en het economisch niet bolwerken. Een goed sociaal vangnet is hiervoor onontbeerlijk. Maar er zijn ook veel bedrijven in de voedselketen bezig met nieuwe innovatieve ideeën en bedrijven. En niet alleen op het innovatieve en technische vlak zijn er veel initiatieven gaande. Ook natuurinclusieve landbouw en kringlooplandbouw zijn steeds meer in opkomst, al zet het nog niet door in omvang en schaal. Hetzelfde geldt voor de Brabantse biologische landbouw, die groeit maar nog achterloopt op de rest van Nederland.

De Brabantse landbouw is, in al hun diversiteit, een onontbeerlijke partner bij de instandhouding van het Brabantse Mozaïek en de Brabantse economie. De primaire sector staat daarbij niet alleen. De voedingsketen van "grond tot mond" kent een internationale organisatie en oriëntatie, waarin de verwerking, financiering en Retail doorslaggevend zijn. Gebaseerd op deze visie en ambitie ziet die diversiteit er wat betreft de manifestpartners als volgt uit:

De MFP gaan voor een Klimaatslimme landbouw. De landbouw draagt bij aan de oplossing voor het klimaatvraagstuk door CO_2 vastlegging in de landbouwgronden, door een andere grondbewerking, inzet van technologie en de ontwikkeling van een bodempaspoort; Hiervoor is een sterke verweving van natuur-, water- en landbouwdoelen nodig. Bij deze landbouw staat het zorgvuldig gebruik van natuurlijke hulpbronnen, een duurzaam beheer, versterking van de biodiversiteit en het minimaliseren van emissies centraal. Brabant is een voorbeeld voor de ontwikkeling van klimaatneutrale akkerbouw- en tuinbouw, boomteeltbedrijven met de slimste toepassingen van meststoffen (kunstmest van organische vorm), bestrijdingsmiddelen, en het schaarse zoete water. En zij werkt aan oplossingen voor de verschraling van de bodem door ontwikkeling en teelt van nieuwe gewassen. Nog meer dan nu al gebeurd worden de effecten van klimaat (droog/nat, zout/zoet, hagel/stormen, hitte) hierbij betrekken. Vanuit het natuur- en waterbeleid worden creatieve oplossingen aangedragen om dit mogelijk te maken. Zoals het nadenken over een instrumentarium dat klimaatadaptatie in beekdalen mogelijk maakt.

Brabant wordt Living Lab voor een innovatieve intensieve veehouderij. De Brabantse landbouw heeft veel bedrijven die produceren voor de internationale markt. Dat is ongeveer 80% van de totale Brabantse primaire landbouwproductie, waarvan ongeveer op dit moment 80 % binnen Europa wordt geëxporteerd. Deze marktgerichte aanpak leidt en heeft al decennia geleid tot schaalvergroting en een intensieve landbouw. Deze intensieve landbouw is in Brabant alleen volhoudbaar als de landbouw daarbij de volgende randvoorwaarden op korte termijn in acht neemt en realiseert: een emissieloze productie, een beter dierenwelzijn, een veilige (gezondheid) schone en stankloze omgeving rondom de productie-eenheden, het oplossen van het mestoverschot, verantwoord voer en kwalitatief hoogwaardige landschappelijke/ecologische inpassing. Het gaat om de ontwikkeling van integrale stalsystemen die geen drijfmest produceren en geen gebruik maken van kunstmest. Dit living lab ontwikkelt ook een bio-based agro-economie. Met gebruik van duurzame energie en het verwaarden van landbouw reststromen en –basisproducten.

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

De teelt van groenten, bloemen en planten in Nederlandse kassen wordt klimaatneutraal. Geothermiebronnen, duurzame elektriciteit uit het net en duurzame warmte van de industrie of uit andere bronnen vervangen aardgas voor kasverwarming en belichting. Doordat in de glastuinbouw dan zelf geen productie van CO_2 meer plaatsvindt wordt duurzame CO_2 van elders aangevoerd voor de gewasgroei. Bij de juiste randvoorwaarden en samenwerking met de overheid kan de glastuinbouw al voor 2040 klimaatneutraal zijn waardoor zij blijft voorlopen op de klimaatdoelstellingen. Om dit te bereiken is o.a. voldoende CO_2 beschikbaarheid, aanleg warmtenetwerken, vernieuwing en herstructurering van glastuinbouwbestand, voldoende voortgang in geothermie-voorzieningen en andere bronnen van groot belang. Om dit te kunnen bereiken is medewerking van overheden en andere organisaties nodig. Het gaat om (mee)koppelkansen benutten bij (nieuwe) infrastructuur en bedrijven die energie en/of CO_2 vragen en/of leveren. Het gaat ook om snelle procedures en inzet op wet- en regelgeving, financiering en regie door de overheid.

De MFP zetten zich in voor een extensievere en meer grondgebonden melkveesector. Binnen Brabant zijn al veel innovatieve bedrijven bezig om een deze landbouw succesvol vorm te geven zoals het collectief van boeren in het Groene Woud. Een vorm daarvan is de natuurinclusieve landbouw, die naast landbouwkundige productie gebruik maakt van en zorg draagt voor biodiversiteit, door aanleg van landschapselementen en het sluiten van kringlopen op lokaal niveau De meer grondgebonden landbouw kan worden bevorderd door een specifiek hierop gericht programma. De landbouwsector ontwikkelt dit samen met haar partners. Een extensieve grondgebonden veehouderij heeft in het sterk verstedelijkte Noord-Brabant, waar ook een innovatieve plantaardige sector is, bestaansrecht als ze gebruik kan maken van de gronden van de plantaardige collega en van “natuurgronden”. De Terreinbeheerders en landgoedeigenaren zijn bereid om mee te werken aan toename van de grondgebondenheid, bijvoorbeeld door de samenwerking te versterken door het verpachten van graslanden aan ondernemers die reeds stappen zetten of door langer zekerheid te bieden. En door de kleine en middelgrote familiebedrijven te versterken. De sociaal culturele waarde van deze eeuwenoude opvolging is hoog en verdient versterkt te worden. Mede als cultuurdrager van onze lokale woongemeenschappen. De MFP vragen de provincie om een duidelijke stip op de horizon te zetten voor deze aanpak en beleid dat daar coherent en actief naartoe stuurt.

De MFP roepen de Retail, de financiële sector, de verwerkende voedingsindustrie en andere ondernemers op om de transitie van de voedselproductie actiever mee vorm te geven en te helpen om de producent en consument meer te verbinden. De boer verdient een reële vergoeding voor zijn inspanningen voor voedsel, bescherming en landschap! De diversiteit van de landbouw draagt immers bij aan de veelkleurigheid van het Mozaïek van Brabant. Met regio’s als toonaangevende en unieke locaties, op de scheiding van stad en land, agro en natuur.

De MFP stellen de zoetwatervoorziening veilig door samen met partners het (grond)watersysteem duurzaam en robuust te maken waarbij onttrekking en

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

aanvulling op termijn met elkaar in evenwicht zijn en voldoende en schoon water beschikbaar is voor landbouw en natuur. Op bedrijfsniveau en met de sector zijn we in gesprek over de BedrijfsWaterPlannen waarbij optimaal water- en bodemgebruik onderdeel is van een duurzame bedrijfsvoering.

ENERGIE is onmisbaar voor welvaart en welzijn van de Brabantse inwoners. De verduurzaming daarvan is een van de grootste uitdagingen voor de komende decennia en heel veel partijen zijn daar al zeer intensief mee bezig. Het is geen eenvoudige opgave. We zetten op korte termijn flink in op de bouw van windturbines en zonneparken. De toepassing van Duurzame Energiebronnen vraagt ruimte. De verduurzaming van de energieopgave vormt een gezamenlijke opgave en Voor de duurzame energievoorziening van Brabant zullen we daarom onherroepelijk moeten uitwijken naar het buitengebied. Vraag is welke energiebronnen kunnen we waar dan wel en waar niet toepassen? De manifestpartners willen zich volop inzetten om duurzame energie te leveren voor de bewoners van Brabant en mee te zoeken naar nieuwe mogelijkheden. Deze transitie heeft veel impact op natuur, landbouw en de cultuurhistorische Brabantse landschappen. De risico's van deze transitie zullen beheerst moeten worden en te negatieve ontwikkelingen omgebogen. We beseffen ons dat we tijdig keuzes moeten maken en realiseren dat het vaak om tijdelijke oplossingen gaat bij energietransitie. En dat combinaties denkbaar zijn met bijvoorbeeld recreatie, reeds geplande vervanging van infrastructuur (gas, elektriciteit, riool, telecom), klimaatadaptatie en zo verder. We laten de transitie ons niet overkomen, maar bepalen zelf onze benaderingswijze. Bij het zoeken naar mogelijkheden voor duurzame energie speelt participatie van en draagvlak bij de bewoners een belangrijke rol.

De MFP zijn van mening dat bij de productie van zonne-energie geldt: eerst daken dan land. En als er zonneweides in het landelijk gebied komen dan in gebieden met lage landschappelijke, ecologische of landbouwkundige waarde. Ook zetten wij ons optimaal in indien het gaat om het maximaal benutten van grootschalige clustering op land voor de opwekking van duurzame energie (wind en waar nodig ook zon). De Brabantse **land- en tuinbouw** stelt de daken van haar opstallen beschikbaar voor zonne-energie en werkt mee aan windenergieprojecten op hun terreinen en maakt de glastuinbouw energieneutraal. De **Terreinbeherende organisaties** onderzoeken op hun eigen terrein voor 2020 welke locaties van hun eigen bezit geschikt zijn om daar energie te winnen. Het kan bijvoorbeeld gaan om de realisatie van windmolens op plekken langs infrastructuur waar de groene partners grondbezit hebben. Hier is aandacht nodig voor bescherming van landschappelijke en cultuurhistorische waarden. De **Waterschappen** zorgen voor energieneutraliteit in hun bedrijfsvoering. Voor de waterschappen is energieneutraliteit in 2025 uitgangspunt. De drie Brabantse Waterschappen onderzoeken daarnaast gezamenlijk voor 2020 welke extra stappen gezet kunnen worden. Onderzoek moet uitwijzen welke eigendommen geschikt zijn om in te zetten voor de productie van duurzame energie. De meeste kansen voor de korte termijn liggen daarbij op de gebouwen in bezit en op de locaties waar op dit moment rioolwater wordt gezuiverd. Hier zijn kansen voor de productie van wind- en/ of zonne-energie. Ook aquathermie kan een bron zijn voor duurzame

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

energieproductie. Het gaat om oppervlaktewater, rioolwater en drinkwater. Juist deze kansen gaan de waterschappen verkennen. Ook andere eigendommen (dijken, watergangen, percelen) worden verkend op hun mogelijkheid om een bijdrage te leveren aan de productie van hernieuwbare energie. **Gemeenten** zoeken naar locaties waar energie geproduceerd kan worden. De MFP zullen met een positieve grondhouding deze locaties beoordelen, gezien de maatschappelijke opgaves. Argumenten zullen gewisseld worden, als het gaat om de diverse waarden van het buitengebied.

De **MFP vragen de provincie** voor de energietransitie: a) een bestendige beleidslijn te ontwikkelen voor verduurzaming van energie waarbij de ondernemers in het buitengebied duurzaam kunnen ondernemen en samen te onderzoeken welke innovatie daadwerkelijk ingevoerd kan worden en hoe dit te financieren. b) In kaart te brengen welke vormen van duurzame energie op welke plekken in Brabant wél en op welke plek echt níet kunnen om zo duidelijkheid voor alle partijen te creëren. c)om eenduidige randvoorwaarden op te stellen voor de vergunningverlening bij duurzame energieprojecten, zodat voor iedereen een gelijk speelveld ontstaat en cowboys buiten de deur worden gehouden. d) om een financieringsconstructie te ontwerpen, zodat burgers zonder initiële investering kunnen participeren in duurzame energieprojecten. Binnen de provinciale kaders willen we nagaan waar verdere flexibilisering van doelen en begrenzing nodig is om boeren te betrekken en in te spelen op het klimaat. We pleiten voor beloning van klimaatdiensten, zodat we het oplossend vermogen van de boeren ten volle benutten.

6 Beschermen

Om veilig te kunnen werken en wonen en de Brabantse economie te laten floreren is behoud en de ontwikkeling van de draagkracht van het Brabantse landschap en ecosysteem een belangrijke voorwaarde. De MFP onderschrijven de eeuwenoude en eeuwigdurende opdracht om te zorgen voor een goed functionerend robuust natuurnetwerk. Het herbergt cultuurhistorische, archeologische en ecologische waarden die beschermd en ontwikkeld moeten worden. Zo'n robuust landschap kan haar inwoners en de economische functies in Brabant beschermen tegen overstroming/uitdroging of andere invloeden van buitenaf zoals dierziekten. De groene omgeving draagt bovendien aantoonbaar positief bij aan de gezondheid van mensen! Beleving van rust en ruimte zijn in dit verband in het dynamische Brabant een factor van belang. Het natuurnetwerk wordt bovendien bezocht en gewaardeerd door een groot aantal Brabanders en gasten van buiten de provincie en heeft recreatieve waarde.

De Brabantse natuur- en landschapswaarden en biodiversiteit staan onder druk door ruimtelijke dynamiek en klimaatextremen. Buiten de natuurgebieden loopt de biodiversiteit snel terug en stagneert de realisatie van het NNB. Het halen van de Europese waterkwaliteitsnormen is niet mogelijk door te hoge concentraties nutriënten. Verbetering van de omstandigheden zijn dan ook hard nodig. Ook dwingt de klimaatverandering ons om naar water- en natuurdoelen te kijken. Het

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

Watersysteem in stad en land is onvoldoende ingesteld op klimaatveranderingen zoals extremen (neerslag, droogte en hittestress) met grote economische gevolgen.

De MFP vergroten de robuustheid van het systeem. Dat geldt als eerste voor het behoud en de ontwikkeling van de natuur en landschapswaarden. De afgelopen jaren zijn flinke stappen gezet bij de realisering van het NNB en hiermee gaan we verder. Het Natuurnetwerk wordt conform de eerder gemaakte afspraken door partijen in het GOB gerealiseerd. Hierbij wordt volop ruimte geboden aan deelname door particulieren en agrariërs met flexibiliteit in natuurdoelen en begrenzing. Onderdeel hiervan is ook dat natuurgebieden met elkaar worden verbonden. Ecologische Verbindingszones (EVZ's) verbinden de natuuropgaven in het landelijk gebied. Ze zorgen voor meer natuurwaarden, een aantrekkelijker landschap, betere waterkwaliteit, meer watervoorraad, voldoende bergingscapaciteit en de mogelijkheid voor beleving. Ze spelen ook een belangrijke rol bij de ontsnipperingsmaatregelen zoals faunapassages bij wegen. Kwetsbare natte natuurgebieden worden beschermd door gelijktijdig ruimte te vinden voor waterconservering en –berging. En ook de bodem wordt ingezet bij het vormgeven van een robuuster systeem. De robuustheid van het watersysteem wordt vergroot door de Brabantse beekdalen klimaatbestendig in te richten. Dit vraag om een uitgekiend gebiedsgericht samenspel van verschillende betrokken partijen en inzet van instrumenten met kansen voor alle partijen. De Waterschappen zullen hierin het initiatief nemen.

De MFP gaan onverminderd door met de realisatie van de natuuropgaven. Het is mooi om te zien dat steeds meer particulieren en agrariërs samen met waterschappen en natuurorganisaties een rol spelen in beheer en aanleg van natuur. Dat geldt ook voor de succesvolle inzet op het behoud van de voor Brabant karakteristieke plant- en diersoorten. In natuur-, landbouw én bewoond gebied zetten we onze inzet voort door onder meer het gebruik van ambassadeursoorten. De MFP leveren ook buiten het Natuurnetwerk Brabant inzet op natuur- en landschapswaarden in het agrarisch gebied; het voortzetten van agrarisch natuur- en landschapsbeheer levert een grote bijdrage aan een aantrekkelijk landschap. Het biest tevens kansen voor een meer natuurinclusieve landbouw met nieuwe verdienmodellen voor de agrariër. Hiervoor zijn de regelingen voor particulieren en agrariërs, zoals ANLB en Stika hard nodig. Hiermee wordt hun inspanning voor een mooi en toegankelijk landschap gewaardeerd. Versterking van deze regelingen, bijvoorbeeld voor het behoud van bijzondere cultuurhistorische elementen zoals lanen, zou een mooie aanvulling zijn. De MFP leggen nieuw bos aan. Dat draagt bij aan vastlegging van koolstof en het vergroten van de duurzame inlandse houtproductie. Voor grondeigenaren is dit een aantrekkelijke keuze zijn al dan niet gecombineerd met waterconservering, recreatieve ontwikkelingen of agroforestry/ voedselbossen.

De MFP zetten volop in op een vitale bodem. Bodembeheer gericht op het maximaal vastleggen van organische stof wordt de norm. Door het creëren van vitale bodems wordt water beter vastgehouden. Dat biedt kansen tegen droogte voor zowel natuur als landbouw en het beschermt benedenstroomse (stedelijke) gebieden tegen overstroming. Ook op milieuvlak snijdt het mes bij de inzet op een vitale bodem aan twee kanten. Het verhoogt de landbouwkundige opbrengsten en verbetert de

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

uitspoeling van meststoffen naar de omgeving. Gebiedspartijen werken samen in het regionaal koppelen van organische stof stromen en de toepassing hiervan. Dit versterkt samenwerking tussen agrariërs, landgoedeigenaren en natuur- en waterbeheerders.

7 Inspireren

Een aantrekkelijk, veilig landschap en veerkrachtig ecosysteem is absolute voorwaarde voor een succesvolle kenniseconomie. Het biedt belangrijke vestigingsvoorwaarden voor de Brabantse economische dragers en bevordert de gezondheid en productiviteit en levert het onmisbare ecosysteemdiensten als schone lucht, schoon water, grondstoffen, koolstofvastlegging. Toename van groen en water zorgt voor besparing op zorgkosten en minder ziekte en ziekmelding. De productiviteit wordt verhoogd en biedt oplossingen en preventie voor burn-out en voor overgewicht en weinig bewegen (hardlopen, zwemmen, fietsen en wandelen). Toegankelijk groen dicht binnen 3 kilometer van huis leidt tot meer wandelen. De meeste buitenactiviteiten worden binnen deze straal ondernomen. Bossen en agrarische gebieden trekken de meeste recreanten en fietsen. Daarmee hebben de manifestpartners de sleutel voor een succesvolle Brabantse economie in een aantrekkelijk en ecologisch waardevol landschap in handen en ze zetten zich daar ook volop voor in. Landschap vormt een belangrijk element bij de collectieve beeldvorming Denk daarbij aan de schilderijen van Mauve, van Gogh, en Mesdag. Het fraaie Brabantse mozaïeklandschap biedt daarmee ook veel recreatiemogelijkheden en is ook daarom van grote economische betekenis. Het levert veel banen in de recreatiesector.

Er is een toename van kleinschalige en lokale en regionale initiatieven van burgers en bedrijven. Tegelijkertijd staat/ komt er veel agrarische bebouwing in het buitengebied leeg te staan (VAB, Vrijkomende Agrarische Bebouwing) met nadelige gevolgen door mogelijke criminaliteit en de achteruitgang van de aantrekkelijkheid van het landschap. Herbestemming blijkt daarbij een complex vraagstuk te zijn. Onze ambitie is om de leefbaarheid te verbeteren.

Inspireren begint bij onze kinderen, binnen de gezinnen, de scholen en de verenigingen. Respect voor de natuur, kennis waar de voeding vandaan komt en het sociaal met onze verscheidenheid omgaan, daar staan we voor. Klasseboeren, natuurwerkdagen, bezoeken aan landgoederen spelen hierop in. En later is het zaak dat onze HBO- en Universiteiten voeling hebben met de onderzoeksvragen van het platteland. De manifestpartners zijn onmisbaar om deze urgentie uit te dragen en dit landschap in stand te houden en door te ontwikkelen.

De MFP met haar brede achterban creëren een aantrekkelijk landschap door afwisseling van functies en door de verschillende transities met elkaar te verbinden en stimuleren daarmee de grote economische betekenis. Om de cultuurhistorische waarden in het buitengebied en de gebiedseigenheid te versterken is o.a. op landgoederen een start gemaakt met het ontwikkelen van passende (groene) verdienmodellen. We door VAB's samen met de boeren om te bouwen tot

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

woongemeenschappen. De MFP roepen de Brabantse ondernemers op om meer inzet en bijdragen aan het voor hun onmisbare unieke Brabantse Mozaïek te leveren.

De MFP bieden het fraaie Brabantse mozaïeklandschap aan voor veel recreatiemogelijkheden. De MFP en haar achterbannen willen meewerken aan een toegankelijk landschap, aan versterking van de wandel-, fiets en paardrijroutes. Vervolgstappen met provincie en gemeenten zijn nodig om de eigenaren te verleiden. Voor de monumentale laanstructuren zijn extra stappen nodig, om hier veilig en ook voor de lange termijn van te kunnen blijven genieten. We willen goede afspraken maken over beleid én uitvoering van het faunabeheer, met een efficiënt melding- en vergoedingssysteem bij schade t.b.v. het draagvlak bij agrariërs en monitoring. Aanvullend onderzoek naar (groene) verdienmodellen in relatie met herbestemming van monumenten en landgoederen is nodig.

De MFP dragen de urgentie uit om dit landschap in stand te houden en door te ontwikkelen onder meer door hun educatieve programma's en door het ontwikkelen van een programma gericht op innovatie samen met onderwijs en onderzoek. Dit programma richt zich op groene verdienmodellen, versterking van de biodiversiteit en versterking van kringlopen in de landbouw.

De MFP werken aan de **veiligheid van het buitengebied** De MFP zetten hun toezichthouders en die van andere netwerkorganisaties zoals wbe's en agrarische collectieven in om de veiligheid van het buitengebied te waarborgen. We vragen onze partners om een structurele intensivering van toezicht en handhaving.

EINDVERSIE TER BESTUURLIJKE GOEDKEURING

Geachte fractievoorzitter,

Hierbij ontvangt u 'Brabants Mozaïek in ontwikkeling': een oproep voor de gezamenlijke en grensontkennende aanpak van de opgaven bij landbouw, energie, klimaat, water en natuur volgens het Brabants samenwerkingsmodel. De afgelopen jaren werkten wij, de Manifestparters (MFP) samen met de provincie Noord- Brabant stevig aan de gezamenlijke doelen in Brabant. Wij, de MFP, zijn Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (ZLTO), Brabants Landschap, Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, Brabantse Waterschappen, Brabantse Milieufederatie (BMF), Brabants Particulier Grondbezit (BPG), vijf grote Brabantse gemeenten (B5) en VNO-NCW. Wij hebben de afgelopen periode stappen gezet om de vitaliteit van het Brabants landelijk gebied te vergroten. Ook constateren we dat er een breuk in de bestuurlijke samenwerking is ontstaan. Het is dan ook essentieel dat we de gezamenlijke aanpak herbevestigen, herstellen en versterken. En deze voortzetten en verbreden naar andere maatschappelijke opgaven zoals energietransitie, verbinding stad en land en klimaatadaptatie, met aandacht voor opgaven zoals digitalisering, krimp en groei en ondermijning. Met de aanbieding van dit manifest aan Provinciale Staten vragen wij het samenhangend geheel van sociale, economische en ecologische opgaven in het Brabants Mozaïek in de komende bestuursperiode een prominente plek te geven. Deze opgaven zijn urgent en complex en kunnen alleen worden aangepakt als we dat in samenhang doen. Het nieuwe manifest 2019 is daarmee actueler dan ooit, met als belangrijkste motto: "We doen het met en voor de Brabantse inwoners". Hieronder vindt u de hoofdpunten uit ons manifest 'Brabants Mozaïek in ontwikkeling':

1. **Wij, de MFP, bevestigen en versterken onze samenwerking volgens het Brabants Model met als brandstof: herstel, opbouw en borging van het onderling vertrouwen.** We geven dat vorm in een 'Brabants Mozaïekberaad': een informeel netwerk dat elkaar blindelings weet te vinden, elkaar vasthoudt, inspireert en aanspreekt. In dit beraad ontwikkelen we een vernieuwende kijk op de toekomst met aandacht voor de realisatie van gestelde doelen in het water- en natuurbeleid en of de gangbare landbouw past bij de draagkracht van het landschap. Wij vragen de provincie Noord- Brabant om de opzet van het Brabants Mozaïekberaad en de vernieuwende kijk mee uit te denken en er actief aan deel te nemen.
2. **Wij roepen op tot een gezamenlijke, gebiedsgerichte en grensontkennende aanpak voor de transities van landbouw, natuur, klimaat en energie.** Wij geven hieraan volop medewerking. We vragen de provincie Noord-Brabant om hierop, meer dan nu, beleid, instrumenten, investeringen en menskracht in te zetten. Dat vergroot de slagkracht om doelmatig aan de urgente opgaven te werken.
3. **Wij omarmen de diversiteit van de landbouw als kwaliteit van het Brabants Mozaïek.** Een landbouw die gebruik maakt van moderne inzichten, die duurzaam is en past bij de draagkracht van het Brabants Mozaïek. De diversiteit van de landbouw openbaart zich als: Klimaatslimme landbouw en glastuinbouw; Een intensieve veehouderij als proeftuin voor de wereld die innoveert om op korte termijn te voldoen aan strenge randvoorwaarden zoals geen emissie, geen stank, beter dierenwelzijn, geen mestoverschot en kwaliteit bij inpassing; Een meer grondgebonden landbouw die natuurinclusief is en kringlopen maakt op lokaal niveau. Wij vragen de provincie om een duidelijke stip op de horizon te zetten voor deze aanpak gericht op diversiteit. We vragen om samenhangend beleid dat daar coherent en actief naar toe stuurt. En om financiële inzet op deze innovaties.
4. **Wij zetten ons optimaal in voor hernieuwbare energie.** Met inzet van de unieke drive van boeren, burgers en buitenlui, die keer op keer met tal van nieuwe initiatieven komen. Voor zonne-energie geldt wat ons betreft: eerst daken dan land. We stellen ruimte beschikbaar voor hernieuwbare energie. Het gaat om de daken van boerenstallen en, waar het kan, in natuurterreinen, op landbouwgrond en eigendommen van de waterschappen. De MFP willen een actieve bijdrage leveren aan de regionale energiestrategieën en zorgen dat de energieopwek zich goed verhoudt tot de kwaliteiten van het Brabants Mozaïek. We vragen aan de provincie Noord-Brabant om actief te acteren: ruimtelijk, randvoorwaardelijk, financieel en met instrumenten.

CONCEPT

5. **Wij werken samen aan het vergroten van de robuustheid van het natuur- en watersysteem.** We helpen om het natuurnetwerk Brabant af te maken en de kerngebieden onderling te verbinden. We herbevestigen hierover onze eerder gemaakte afspraken. Zoals over de inzet van de MFP en dat 40% van de realisatie van de te ontwikkelen natuur door particulier natuurbeheer plaatsvindt. Dat laatste moet een impuls geven aan het ondernemend natuurnetwerk . We maken het watersysteem binnen en buiten de stad klimaatrobuust en zetten in op de beekdalen als klimaatbuffers. En in de steden op voldoende ruimte voor water en het beperken van hittestress. Dat gaat hand in hand met het verbeteren van de leefkwaliteit. Ook buiten het natuurnetwerk leveren we inzet om de biodiversiteit te vergroten en landschapswaarden te versterken. We pleiten in dat verband voor het voortzetten, verbreden en intensiveren van regelingen die daarvoor zijn. De robuustheid van het systeem vergroten wij door het ontwikkelen van een vitale bodem. We vragen de provincie Noord-Brabant om het (agrarisch) natuur- en landschapsbeleid voort te zetten.
6. **Wij zetten ons samen volop in voor een top landschap in een top economie.** We doen dat samen met leefgemeenschappen, ondernemers en kennisinstellingen. Een aantrekkelijk, veilig landschap en een veerkrachtig ecosysteem als belangrijke vestigingsvoorwaarde voor de werknemers in de succesvolle Brabantse kenniseconomie. Een landschap dat voordelen biedt voor gezondheid en productiviteit en voor banen in de recreatiesector. We roepen de provincie Noord-Brabant en ondernemers op om mee te investeren in dit unieke Brabantse landschap.
7. **Wij vragen aandacht voor de sociale veranderingen die de transities met zich mee brengen.** De transities hebben gevolgen voor werk en omgeving van de inwoners van Brabant. Behoud van sociale cohesie, het borgen van maatschappelijke acceptatie en draagvlak en opvang van de sociale gevolgen zijn dan ook randvoorwaarden voor een succesvolle aanpak. We zetten daarom in op betrokkenheid, participatie en mede-eigenaarschap van burgers. Het gaat om het eerlijk verdelen van de lusten en lasten en het bieden van (nieuwe) perspectieven voor de leegloop van het buitengebied en vrijkomende agrarisch bedrijven (VAB's), met een toekomst voor kleine en middelgrote boeren. Hierdoor voorkomen we maatschappelijke weerstand of zelfs ondermijning. We roepen de provincie Noord-Brabant , gemeenten en ondernemers op om dit punt initiatief te nemen en een gerichte aanpak te ontwikkelen op het terrein van onderwijs- en scholingsbehoefte en arbeids- en omgevingseffecten die ontstaan door de transities.

We roepen u op om het manifest en deze brief mee te nemen in uw collegebesprekingen en uw beleid in het volgende bestuur. Wij nodigen u van harte uit om over deze punten van gedachten te wisselen tijdens het debat over het "Brabants Mozaiek in ontwikkeling" op 27 februari 2019 in 's-Hertogenbosch.

Met vriendelijke groet,

U aangeboden door:

Hans Huijbers (ZLTO)
Kees Jan de Vet (Waterschap Brabantse Delta)
Joris Hogenboom (Brabantse milieufederatie)
Lambert Verheijen (Waterschap Aa en Maas)
Eric van Schagen (VNO-NCW Brabant Zeeland)
Peter Glas (Waterschap de Dommel)
Jan Baan (Brabants Landschap)
Jan Hak (Brabants Particulier Grondbezit)
Mario Jacobs (B5)
Lars Koreboom (Natuurmonumenten)
Marc de Wit (Staatsbosbeheer)
Mathieu Gremmen (Waterschap Rivierenland)

Met ondersteuning van:

Jos van den Boogaart (Regio Noordoost Brabant)
Andre Seip (Regio West Brabant)
Energiepartners??
VBG?
Anke van Extel (Regio Zuidoost Brabant)
Mario Jacobs (Regio Hart van Brabant)
Brabant Water??

CONCEPT

Regio Noordoost Brabant

OndernemersLift+

AgriFood Capital

Uitnodiging aan Provinciale Staten

'Samen voor een veerkrachtig Brabant: slim, gezond en duurzaam.'

"In de regio komt alles samen. Dit is het schaalniveau waar grote abstracte opgaven concreet worden. Juist in een context van een gebiedsspecifieke identiteit, geschiedenis en landschap kun je de opgaven in een logisch verband brengen met de aanwezige en gewenste kwaliteiten van een gebied."

Uit Panorama Nederland, college van Rijksadviseurs, december 2018

De provincie Noord-Brabant, uw Staten, staat aan de vooravond van nieuwe verkiezingen en een nieuw coalitieakkoord met ongetwijfeld krachtige en inspirerende ambities voor de komende jaren. De samenwerkende partijen in Noordoost-Brabant staan eveneens aan de vooravond van een nieuwe Strategische Agenda voor de komende jaren.

Brabant staat daarbij voor grote maatschappelijke en economische uitdagingen. Zoals het verduurzamen van de mobiliteit, het versterken van stad en land en de relatie daartussen, de energietransitie en het veranderende klimaat. En, hoe zorgen we er voor dat we de talenten hebben die dit allemaal kunnen verwezenlijken en in staat zijn om de economie van Brabant te blijven vernieuwen?

In het bijzonder staat Brabant voor de opgave om het voedselproductiesysteem te verduurzamen. De voedsel-sector is een belangrijke economie van Brabant. Een sector die zorgt voor veel werkgelegenheid, niet alleen in de directe keten van boer tot bord maar ook in crossovers naar andere sterke sectoren zoals ICT/Datascience en logistiek. De huidige manier van voedselproductie brengt grote maatschappelijke vraagstukken met zich mee. In Noordoost-Brabant pakken overheden, ondernemers en kennisinstellingen deze vraagstukken samen op en werken we toe naar een voedselsysteem dat in balans is met mens, dier en omgeving. Een systeem waarin kringlopen worden gesloten. Omdat agrifood in ons DNA zit, willen én kunnen we daarin voor Brabant het verschil maken.

Strategische positie van de regio Noordoost-Brabant

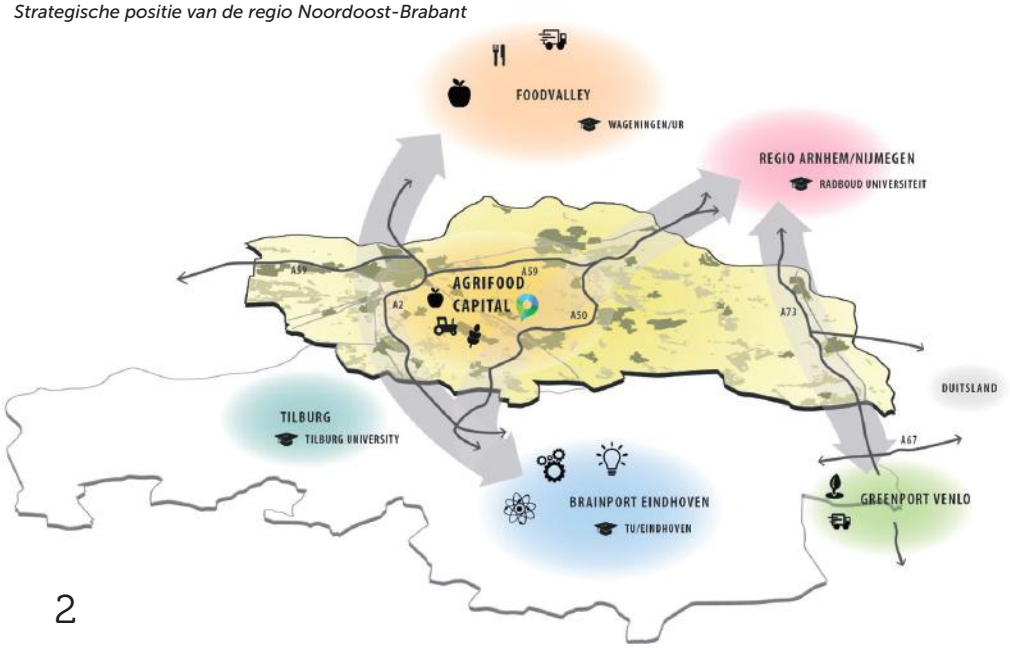

Samen en integraal

Deze uitdagingen vragen om een gezamenlijke en toekomstgerichte aanpak. Een aanpak waarbij overheden op diverse schaalniveaus als één overheid samenwerken. De overheden kunnen dit echter niet alleen. Dit vraagt ook om de innovatiekracht, kennis en kunde van bedrijven, kennisinstellingen, maatschappelijke groeperingen en burgers. Samen en integraal.

Wij, regionale bestuurders uit Noordoost-Brabant en partners in de triple helix samenwerkingen, nodigen u hierbij uit om samen sterker te maken wat al sterk is door verantwoordelijkheden in elkaars toekomstagenda's te delen. We willen daarbij ook met u de weg naar Den Haag en Brussel bewandelen, zoals wij dat doen met onze partners in 'Food NL', de regio's FoodValley en Greenport Venlo. Zo maken we samen werk van een slim, gezond en duurzaam Brabant. Een toonaangevende regio waar het goed wonen, leven en werken is.

Wij kijken uit naar een plezierige en vruchtbare samenwerking en naar een nieuw coalitieakkoord met voldoende aanknopingspunten voor die samen-werking. Wij hopen daar met deze uitnodiging een bijdrage aan te leveren. Samen hebben we de juiste creativiteit en uitvoeringskracht voor onze mooie provincie Noord-Brabant.

In een nieuw coalitieakkoord zou u dit als volgt kunnen verzilveren:

Tekst voor het provinciaal coalitieakkoord

Het schaalniveau van regio's leent zich bij uitstek om bovenlokale maatschappelijke en economische opgaven goed op te pakken en uit te voeren. Samen met de 4 Brabantse regio's willen wij onze ambities realiseren en onze lobbykracht inzetten in Den Haag en Brussel. Op het gebied van agrifood zien wij daar ook een belangrijke rol weggelegd voor 'FoodNL'. In en met de regio Noordoost-Brabant en de triple helix partners werken wij aan het verduurzamen van de mobiliteit door met name in te zetten op snelfietspaden, bereikbare voorzieningen voor bewoners in het landelijk gebied, een betere internationale bereikbaarheid en het bouwen van mobiliteitshubs waarbij de Bossche Spoorzone van bovenregionaal belang is.

Voor het landelijk prioritaire knelpunt A2 tussen Deil en Vught zetten wij ons in voor een snel studietraject in de huidige MIRT-verkenning, zodat vlot maatregelen kunnen worden gerealiseerd. Omwille van het belang voor Brabant en Gelderland zetten wij ons in voor een versnelling van de aanpak van de A50 over het gehele traject tussen Nijmegen en Eindhoven.

Ter versterking van de Brabantse omgevingskwaliteit zetten wij ons in voor vernieuwing en verduurzaming van het bestaande stedelijke weefsel, onder andere door transformatie en herontwikkeling. Ook trekken wij samen op in de energie- en klimaatambities en zetten wij ons extra in voor klimaatadaptatieprogramma's waaronder ook het verdrogingsvraagstuk. Voor de regionale energiestrategieën geldt dat deze moeten kunnen rekenen op voldoende draagvlak en financiering. Haalbaarheid en draagvlak gaat daarbij boven snelheid.

Samen met de betrokken partners in de regio willen wij innovatiekracht inzetten op een verduurzaming van de landbouw en gezonde voeding. De provincie Noord-Brabant zet samen met AgriFood Capital de schouders onder een vervolg op het AgriFood programma en de uitvoering. Daarvoor gaan we ook samen optrekken voor meer ondersteuning vanuit het Rijk en Europa. Het huidige saneringsprogramma in de intensieve varkenshouderij zetten wij, samen met het Rijk, voort, waarbij het streven is te komen tot een maatschappelijk en economisch gedragen voedselproductie die steeds meer de kringlopen weet te sluiten. Onderdeel van die gesloten kringlopen is ook het voorkómen, verwaarden en terugdringen van verspilling. De kruisbestuiving tussen de sectoren Agro & Tech is daarvoor belangrijk en daarom blijven wij deze in de toekomst van middelen voorzien. Datzelfde geldt voor het versterken van de innovatiekracht van het MKB. De transitie van de landbouw, met name in de varkenshouderij, zien wij in intensiteit en breedte vooral terug in de Peel. Om die reden willen wij hier met betrokken partijen een integrale gebiedsuitwerking starten in het kader van de Brabantse Omgevingsvisie. In het polder- en dekzandgebied tussen 's-Hertogenbosch en Oss en in de industriële hotspot Meierijstad komt ook een aantal opgaven uit de Brabantse Omgevingsvisie samen. Om die reden vragen wij aan partijen om, samen met ons, voor beide gebieden een integrale gebiedsuitwerking te maken.

Het regionale arbeidsmarkt programma is succesvol. Ook in de toekomst blijven wij regio's voorzien van middelen om te kunnen voldoen aan huidige en toekomstige opleidingseisen en om mensen een leven lang te kunnen laten leren en daarmee flexibel te zijn op de arbeidsmarkt. Tot slot is het zaak dat iedereen kan blijven meedoen en niemand buiten de boot valt. Het hebben van werk draagt daar bij uitstek aan bij.

Versterken aantrekkingskracht, bereikbaarheid en vestigingsklimaat

Op de fiets

Voor de toekomst zetten wij in op het voorkomen van automobiliteit (door slimmer gebruik van ICT en data), het verkorten van mobiliteit (mobiliteitshubs in werkgelegenheidskernen als Oss, Uden, Veghel, Cuijk en Boxmeer), het verschonen van mobiliteit (faciliteren elektrisch rijden) en gedragsverandering in mobiliteit (meer fiets).
De eerste stap in de uitvoeringsagenda zal de inzet op fiets zijn. Er komt een breed programma dat inzet op het (snelfiets)netwerk binnen de regio en in verbinding met andere regio's, gedrag en campagnes. We werken dit programma samen uit met de Brabantse programmalijn Fietsgebruik. Cruciaal om de regio bereikbaar te houden is een aanpak samen met werkgevers ('Werkgeversbenadering'). Dat geldt ook voor het bevorderen van het fietsgebruik. Hiermee wordt de fiets het symbool om de verduurzaming in de regio te versnellen en versterken we ook onze energie- en klimaatopgaven.

Voorzieningen bereikbaar

Voor de gebieden die minder goed bereikbaar zijn met openbaar vervoer (trein) werken wij aan nieuwe mobiliteitsconcepten zoals hoogwaardig openbaar vervoer met goede overstapvoorzieningen (HOV Plus) op de trajecten Oss-Eindhoven, Uden-Nijmegen, Uden-Veghel-Eindhoven en Veghel-'s-Hertogenbosch. Voor en met de gemeenten in het landelijk gebied willen wij graag aan de slag met een concept van vraagafhankelijk, fijnmazig vervoer of andere oplossingen, zodat de noodzakelijke voorzieningen ook voor de bewoners in het landelijk gebied goed bereikbaar blijven. Hierbij sluiten we aan bij het Smart Mobilityprogramma van de provincie Noord-Brabant.

Bossche Spoorzone en station 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch wordt dé regionale mobiliteitshub als het gaat om de internationale bereikbaarheid van de regio. Hiervoor worden de Bossche Spoorzone en het Centraal Station (CS) doorontwikkeld. In het bijzonder gaat het om het uitbreiden van de (overstap)capaciteit voor treinen en reizigers op en rond CS 's-Hertogenbosch en een betere aansluiting van lokale en regionale OV stromen op CS 's-Hertogenbosch. Daarbij kijken we ook naar multimodale hubs aan de rand van 's-Hertogenbosch, die gericht zijn op het slim combineren van verschillende vormen van mobiliteit.

(Inter)nationale bereikbaarheid

Om internationaal beter bereikbaar te zijn, ondersteunen wij een duurzame ontwikkeling van Eindhoven Airport met goede verbindingen van en naar de regio, een snelle intercity (IC) verbinding tussen Eindhoven en Düsseldorf, een hoge (8x per uur) IC frequentie tussen 's-Hertogenbosch en Eindhoven en een verhoogde IC frequentie tussen Nijmegen-'s-Hertogenbosch-Breda, o.a. voor een betere bereikbaarheid van en naar Brussel. Dit vraagt ook om meer capaciteit op de spoorbruggen van Maasdriel en Ravenstein.

Daarnaast moet de kwaliteit en punctualiteit op de ‘Maaslijn’ tussen Nijmegen en Venlo beter worden waarbij op termijn een volwaardige IC verbinding (2x per uur) tussen Nijmegen en Venlo nodig is.
In navolging op het pleidooi van het college van rijksadviseurs voor een snelle ‘Cirkellijn’ in Nederland tussen Breda, Rotterdam, Schiphol, Zwolle, Nijmegen en Eindhoven zou een verkenning naar een effectievere verbinding tussen Nijmegen en Eindhoven kunnen bijdragen aan een verkorting van de reistijd en het verhogen van het comfort op deze ‘spoorruggengraat’. In het onlangs aan de Tweede Kamer aangeboden ‘Toekomstbeeld Openbaar Vervoer’ heeft het kabinet de suggestie van zo’n ‘Circellijn’ overgenomen.

Dubbel spoor bij Ravenstein

Versterking van de regionale aantrekkingskracht, bereikbaarheid en vestigingsklimaat.

Op de fiets
1. Voorkomen mobiliteit (slimmer gebruik ICT & Data)
2. Verkorten mobiliteit (mobiliteitsHUB’s)
3. Verschonen mobiliteit (elektrisch rijden)
4. Gedragsverandering mobiliteit (stimuleren fiets)

4a. Inzet op netwerk snelfietsroute

4b. Werkgeversbenadering

Voorzieningen bereikbaar
5. Nieuwe mobiliteitsconcepten (HOV Plus)
6. Vraagafhankelijke mobiliteit (programma Smart Mobility)

Bossche Spoorzone en station ‘s-Hertogenbosch
7. Doorontwikkeling spoorzone ‘s-Hertogenbosch

(Inter)nationale bereikbaarheid
8. Steun duurzame ontwikkeling aan Eindhoven Airport
9. Spoorverbindingen verbeteren
10. Wegverbindingen over de weg verbeteren

Aantrekkelijk vestigingsklimaat
11. Werken aan geschikte bedrijfslocaties
12. Faciliteren van start-ups en scale-ups
13. Hoogwaardige campussen en centrumvoorzieningen
14. Aantrekkelijk woonklimaat

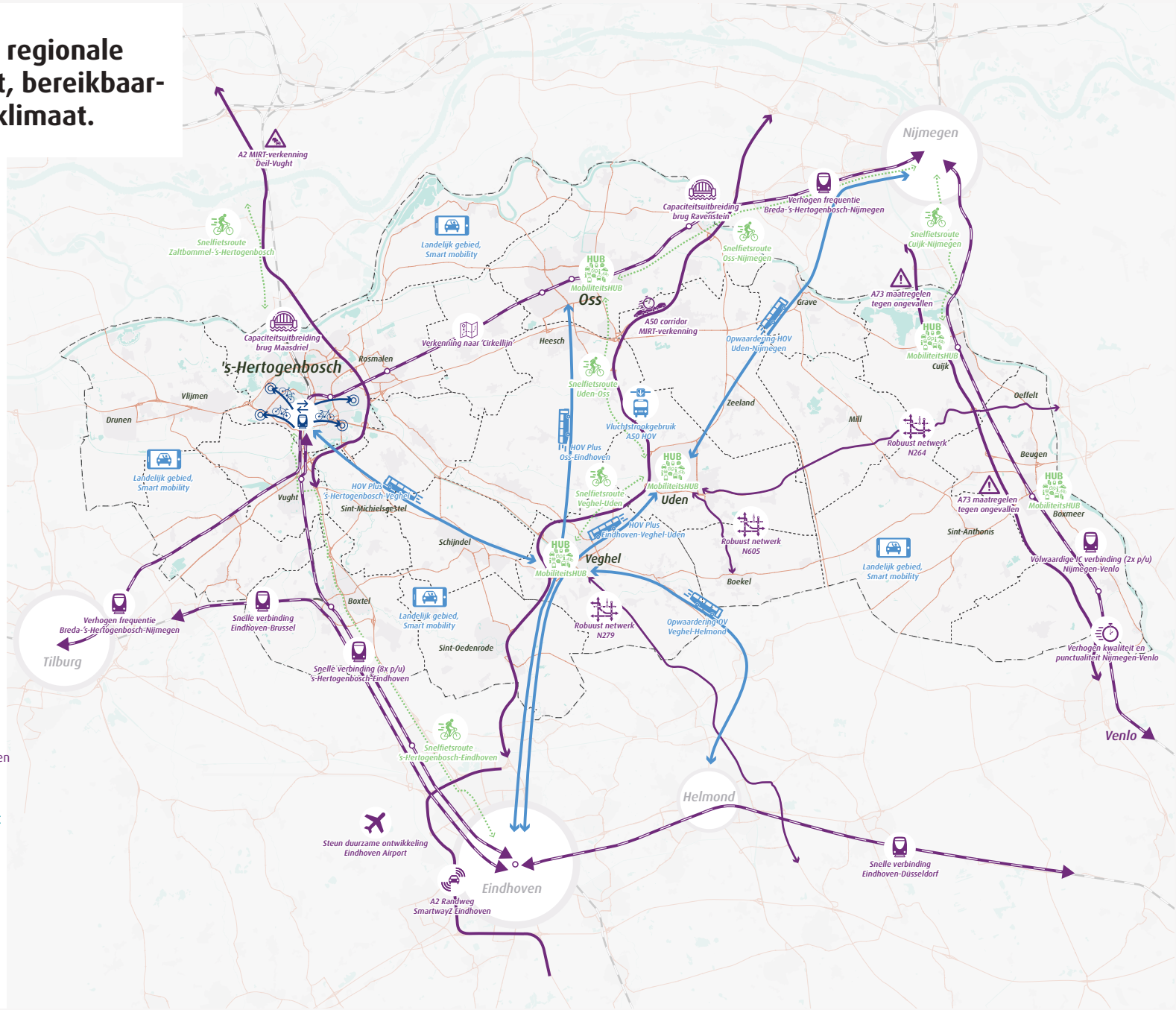

Snelfietsroutes

Voor de ambitie ‘topregio in agrifood’ is een goede verbinding met andere strategische regio’s, zoals Brainport Eindhoven en Foodvalley, nodig. Als regio hebben we een belangrijk exportaandeel in het bruto nationaal product en een top 4 positie in logistiek. Om die positie te behouden en uit te bouwen is een robuust netwerk van wegen essentieel. Voor het landelijk prioritaire knelpunt A2 tussen Deil en Vught willen we ons daarom samen met u inzetten voor een snel studietraject in de huidige MIRT-verkenning (Meerjaren-programma Infrastructuur en Transport), zodat vlot maatregelen kunnen worden gerealiseerd. Daarnaast vragen we blijvende aandacht voor quick-win maatregelen.

Voor de belangrijke A50-corridor tussen Nijmegen en Eindhoven vragen wij om een versnelling van de huidige processen van studie, verkenning en uitvoering over het gehele traject. Dat geldt ook voor de A2 Randweg Eindhoven (SmartwayZ). Wij zien de N279 Veghel-Asten graag als robuust, toekomstbestendig onderdeel van het netwerk, voor, tijdens en na ombouw.

A50 Nijmegen-Eindhoven

De N264 Uden-Haps-Cuijk zouden wij graag ook als robuust onderdeel van dat netwerk zien. Hier gelden deels ook overwegingen vanuit leefbaarheid. Dat geldt ook voor de N605 waarbij een rond-weg om Volkel, omwille van de leefbaarheid, de beste oplossing is.

Vanuit ons duurzaam perspectief pleiten wij voor de korte termijn voor maatregelen als vluchtstrookgebruik van HOV langs de A50, de opwaardering van de HOV lijn Uden-Nijmegen en een betere OV-verbinding Veghel-Helmond om de OV-ruggengraat te versterken. De woon-werkpendel van de omvang in Noordoost-Brabant vraagt daar om. Verder zouden wij graag met u een (volgende) stap willen zetten naar HOV+ voor Meierijstad en Uden. Wij maken ons zorgen over de vele ongelukken op de A73 en daarmee gepaard gaande opstoppingen. Wij zouden graag een studie zien naar de oorzaken daarvan en een passend maatregelenpakket.

Aantrekkelijk ondernemers- en vestigingsklimaat

Het behouden en verbeteren van een aantrekkelijk ondernemers- en vestigingsklimaat is een voortdurende opgave. Én van wederzijds belang voor regio en provincie. We vragen de provincie daarom actief met ons te blijven werken aan geschikte bedrijfslocaties, het faciliteren van start-ups en scale-ups, hoogwaardige campussen en (boven)regionale centrumvoorzieningen en een aantrekkelijk woonklimaat.

Versterken Omgevingskracht

Gebiedsopgaven voor de provinciale Omgevingsvisie

De opgaven zoals geformuleerd in de Brabantse Omgevingsvisie herkennen wij. In onze regio zien we deze vraagstukken in een aantal gebieden samen komen. Met alle complexiteit van dien, maar ook uitzicht biedend op kansen. Dit vraagt om een integrale weging en een aanpak waarbij geschakeld moet worden op verschillende schaalniveaus. Om deze vraagstukken goed aan te pakken is samen-werking tussen de diverse overheidslagen nodig. In de volgende gebieden is deze beweging al door sommige overheden en partijen

ingezet en zien wij de diverse opgaven steeds meer samenkomen in een integrale opgave:

1. De Peel (interregionale en interprovinciale samenwerking): Een proeftuin voor de kringlooplandbouw in de transitie van de intensieve veehouderij, met nadruk op de varkenshouderij, naar een maatschappelijk en ecologisch gedragen en economisch rendabele varkenshouderij die in gesloten kringlopen werkt. De beoogde proefboerderijen in AgroProeftuin de Peel fungeren als aanjager voor de transitie naar duurzame productie van dierlijke en plantaardige eiwitten (in eerste instantie als veevoeder), biomassa-teelt/-verwaarding én mestverwerking en –verwaarding.

Landbouwvernieuwing in AgroProeftuin De Peel

2. 's-Hertogenbosch – Oss: Door meerdere partijen (waaronder gemeenten en provincie) wordt gewerkt aan de ontwikkeling van een energie-landschap van hoge kwaliteit. De ruimte voor grootschalige hernieuwbare energie wordt daarbij geplaatst binnen de opgaven voor de polder (natuur- landschap-recreatie, klimaat, water en de agrarische transitie), binnen de omliggende dynamiek rond de Maas en de dekzandrug en binnen de opgaven voor het stedelijk gebied (wonen-werken-infrastructuur). Dit vraagt om een integrale benadering, met zorg voor kwaliteit, en tegelijkertijd ruimte voor vernieuwing en experiment.

Omliggende dynamiek rond de Maas

Veghel als industriële hotspot

3. Meierijstad (Veghel): De kern Veghel ontwikkelt zich als dé industriële hotspot van de regio. De bereikbaarheid, voorzieningen, centrumontwikkeling, leefbaarheid, watersystemen en natuur en landschapsontwikkeling houden echter geen gelijke tred met de sterke groei in bedrijvigheid. Dit vraagt om een integrale opgave en partnerschap waarbij bereikbaarheid het leidende principe is. Graag zien wij een verkenning van de mogelijkheden om voor bepaalde gebieden in onze regio tot zo'n integrale en multilevel governance aanpak te komen. Een aanpak die ruimte biedt voor vernieuwing en experiment en die in lijn is met de opgaven uit de Brabantse Omgevingsvisie en de Regionale Omgevingskoers.

Duurzame versterking van bestaand stedelijk gebied door transformatie

Herontwikkeling en transformatie van het bestaand stedelijk gebied komen steeds vaker centraal te staan, zoals ook benoemd in de provinciale omgevingsvisie. Veelal gaat het om integrale gebiedstransformaties waarin tal van opgaven samenkomen en waarbij er een stevige verbinding ligt met thema's, zoals wonen, economische structuurversterking, mobiliteit en bereikbaarheid, duurzaamheid en energie, klimaatadaptatie, sociale veerkracht en erfgoed. Vooral voor de middelgrote steden is de aanpak van de transformatie-opgave cruciaal maar ook vaak lastig. Graag zien wij dat de provinciale verkenningsfase van de problematiek van 2018 in een vervolgfase wordt doorvertaald naar daadkrachtige stimulering én ondersteuning door de provincie. Daarmee zijn provincie én middelgrote steden beter in staat om samen de complexere transformatie-opgaven tot uitvoering te brengen.

Klimaat

In het regionale klimaatadaptatieprogramma werken we aan klimaatbewustzijn, de verdieping van de klimaatstresstesten (zoals de regionale risicodialoog) en de ontwikkeling van robuuste beek-dallandschappen zoals Dommelvallei en Aadal. Bijzondere aandacht gaat uit naar het vergroenen en verblauwen van bedrijventerreinen en sponswerking in het landelijk gebied. Als de zomer van 2018 iets heeft aangetoond dan is het wel dat er in die klimaatadaptatie-programma's meer aandacht moet komen voor hitte, hittestress en droogte. Met een bijdrage van de provincie Noord-Brabant kunnen samenwerkende partijen in de regio makel-, schakel- en uitvoerings-capaciteit bieden.

Energie

In het proces van het opstellen van een Regionale Energie Strategie stellen wij ons achter de voorwaarden van de VNG: de juiste bevoegdheden om als gemeenten en partners een regierol te kunnen uitvoeren, het tempo afhankelijk maken van haalbaarheid, betaalbaarheid én draagvlak en een vergoeding voor uitvoeringslasten. Tempo is wat ons betreft ondergeschikt aan regionaal draagvlak, zowel bij gemeente, partners als burgers. Voor een gedragen strategie en integrale oplossingen die lang houdbaar en politiek duurzaam zijn, is daarnaast een adaptieve en situationele regelgeving nodig. De opgave van de energietransitie zou daarbij ook bezien moeten worden in samenhang met het verbeteren van de omgevingskwaliteit zoals natuurontwikkeling, landschapsbouw, robuuste watersystemen, etc. Dat moet leiden tot een 'Regionale Omgevingsagenda' die door overheden, bedrijfsleven en maatschappelijke partners wordt opgesteld, daarmee uitvoeringskracht krijgt, en die zijn vertaling krijgt in omgevingsvisies. Samen met u zouden wij dit willen bepleiten bij het kabinet.

Mestbewerking

De regio's Zuidoost-Brabant en Noordoost-Brabant hebben samen met de provincie Noord-Brabant het initiatief genomen tot een gezamenlijke visie op mestbewerking. Met het huidige college van Gedeputeerde Staten is afgesproken om tot kwaliteitseisen te komen en scenario's op basis waarvan afspraken over locaties gemaakt gaan worden. Graag zouden wij een continuering van deze samenwerking zien waarbij we snel komen tot gedragen locatiekeuzes. Als regio bieden wij daarbij een bestuurlijk krachtig netwerk en verankering van de te nemen stappen bij gemeenten en andere relevante partners in de regio. Ook spreken wij als regio daarbij de voorkeur uit voor een clustering van (nieuwe) mestbewerkingscapaciteit op de bestaande locaties in concentratiegebieden.

Versterken Innovatiekracht

Kringlooplandbouw

Een van de prioritaire opgaven van de regio is de transitie naar een voedselproductie gebaseerd op de principes van kringlooplandbouw. In een stelsel van kringlooplandbouw gebruiken akkerbouw, veehouderij en tuinbouw in de eerste plaats grondstoffen uit elkaars ketens en reststromen uit de voedingsmiddelenindustrie en voedingsketens.

Het motto is: lokaal wat kan, regionaal of (inter)nationaal wat moet. Resten uit de agrarische sector en de voedselketen (gewasresten, voedselresten, procesafval, mest, compost) worden opnieuw benut of verwerkt tot nieuwe (hulp)producten. Kringloopbedrijven verbruiken zo min mogelijk energie en gebruiken zo veel mogelijk hernieuwbare energie. In de regio's Noordoost-Brabant en Zuidoost-Brabant geldt deze opgave in het bijzonder voor de varkenshouderij. In deze regio's wordt al enkele jaren intensief samengewerkt om de transitie van de landbouw te versnellen, waarbij nadrukkelijk ook de samenwerking met de provincie Noord-Brabant, het Rijk en andere partners is gezocht.

Visie op kringloopsysteem voor voedselproductie

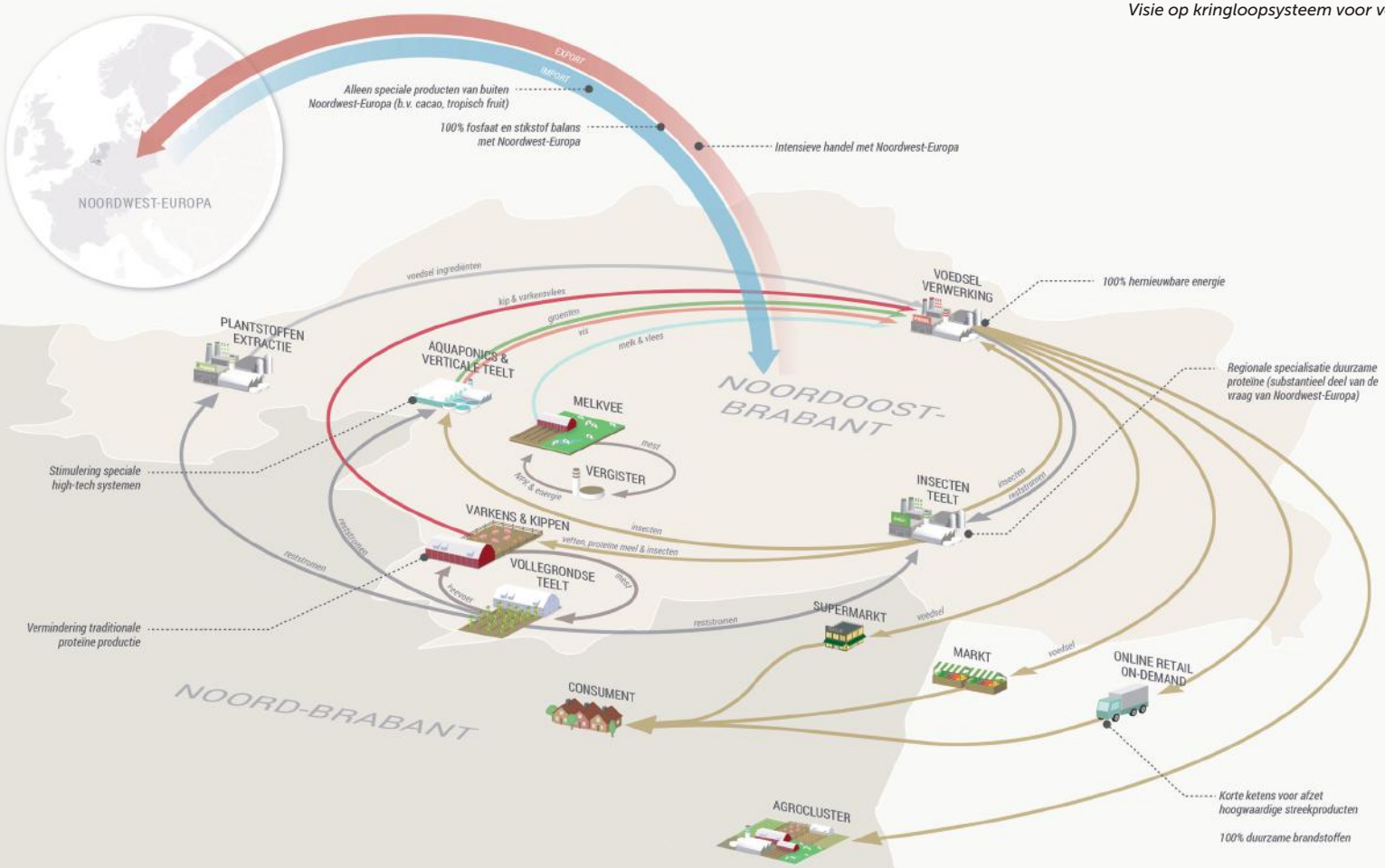

Innovaties in agro & tech

In de nieuwe bestuursperiode zetten we de ingezette koers graag samen voort om onze gezamenlijke ambitie te realiseren, namelijk: een maatschappelijk gewaardeerde circulaire Brabantse landbouw/ veehouderij die economisch rendabel is en in harmonie met haar omgeving. De volgende hoofdpunten zijn voor ons in deze samenwerking cruciaal:

1. Experimenteerruimte voor proeftuinen circulaire landbouw en emissie-arme stalsystemen.
2. Gezamenlijke inzet op een integrale gebiedsaanpak in de proeftuin de Peel.
3. Extra ondersteuning van gemeenten voor het voeren van het goede gesprek met ondernemers en hun omgeving.
4. Met betrekking tot de benodigde vergunningverlening voor aanpassing van stalsystemen om in 2022 te voldoen aan de scherpere emissienormen, vragen wij aandacht voor:
   - het scherp blijven op het beoogde doel, namelijk het bevorderen van innovatieve in plaats van conventionele technieken (luchtwassers). Het is niet wenselijk dat de gestelde termijn gewenste ontwikkelingen in de weg staat;
   - Onnodige bureaucratie voor stoppende bedrijven. Ook deze bedrijven moeten nu voor 1 januari 2020 een vergunning-aanvraag indienen.
5. Continuering van het ingezette locatiebeleid op het gebied van mestbewerking.
6. Voortzetting van het bestuurlijke overleg over de transitie in de landbouw. Dit overleg is naast het delen van kennis, ervaring en onderlinge samenwerking cruciaal om invulling te geven aan een gezamenlijke lobby richting Rijk (bijv. warme sanering) en EU (o.a. gemeenschappelijk landbouw beleid).

Op weg naar een kringlooplandbouw vragen een aantal onderdelen in dat transitieproces in beide regio's, op ketenniveau, om een gezamenlijke aanpak. Het gaat dan om het realiseren van 'slimme' varkensketens, het bouwen aan een hoogwaardig ontwikkel- en expertise centrum voor de ontwikkeling van eiwitten, het opbouwen van een leerstoel agrifood & data aan de Jheronimus Academy of DataScience (JADS) in 's-Hertogenbosch, het mogelijk maken van proeflocaties in de Agro Proeftuin de Peel, o.a. door het bieden van experimenteerruimte, en het betrekken van burgers bij nieuwe innovatieve oplossingen voor de intensieve varkenshouderij.

Agro&Tech

De kruisbestuiving tussen Agro en Techniek biedt volop kansen voor beide sectoren. Niet in de laatste plaats om te komen tot het gewenste, duurzame, maatschappelijk en economisch houdbare kringloopsysteem van voedselproductie en -voorziening.
Met de kennisinstellingen TU/e, HAS Hogeschool , WUR en ZLTO willen we, samen met Brainport Eindhoven en Rewin, tot een gezamenlijke Brabantbrede aanpak komen om een agrifoodsector van de toekomst te bouwen via de crossover Agrifood en HighTech/Data/ICT. Het is daarom van groot belang dat in de nieuwe bestuursperiode de provinciale programmalijn van High Tech Systems en Materialen ook na 2020 wordt voortgezet en van voldoende middelen wordt voorzien zodat kansrijke businesscases ook daadwerkelijk in Brabant tot waarde gebracht kunnen worden.

Sanering intensieve varkenshouderij

Het huidige saneringsproces van de intensieve varkenshouderij willen wij, samen met het Rijk, provincie Noord-Brabant en regio

Zuidoost-Brabant, graag continueren. Wel merken wij dat gemeenten en ondernemers meer steun en begeleiding nodig hebben in zowel de sanering als de transitie naar een kringlooplandbouw. Wij doen daarvoor een klemmend beroep op expertise van de provincie Noord-Brabant.

Daarnaast ondersteunen wij het pleidooi vanuit de landbouwsector en diverse adviescolleges van het kabinet om, op bedrijfsniveau, te komen tot een toegankelijk fonds dat individuele agrariërs helpt de transitie te maken naar een kringlooplandbouwbedrijf.

Voeding en Gezondheid

Voeding en gezondheid staan in een brede maatschappelijke belangstelling. Wij zien voor de regio een transitieopgave als het gaat om de (her)waardering van voeding en gezondheid, om te komen tot:

1. consumenten, burgers en ondernemers die zich bewust zijn van de waarden van ons voedsel;
2. jongeren die in 2030 onderwijs hebben genoten op het gebied van voeding en gezondheid;
3. duurzame, toekomstgerichte voedselsystemen, nieuwe businessmodellen en innovaties;
4. een verspillingsvrije regio in 2030, waarbij data een belangrijke input kunnen zijn.

Door het ontwikkelen van lokale kringlopen, het voorkomen van voedselverspilling en een hoogwaardige inzet van reststromen kunnen we hierin stappen zetten.

Aanpak van voedselverspilling

De regio heeft een unieke positie in Nederland als het gaat om voedselverspilling met de thuisbasis van de landelijke stichting ‘Samen tegen Voedselverspilling’ op Three Sixty in Veghel, en daarmee de erkenning als hét landelijk centrum tegen voedselverspilling. Daarmee heeft Brabant alle nationale en internationale kennis en netwerken tot haar beschikking om zich zowel nationaal als internationaal te manifesteren als koploper op dit maatschappelijke vraagstuk. Aan de provincie Noord-Brabant vragen wij ambassadeurschap en ondersteuning om mede invulling te geven aan de doelstelling van een verspillingsvrije samenleving, te beginnen in Brabant.

Ondernemerschap

Om o.a. de noodzakelijke verandering in ons voedselsysteem, energietransitie en verduurzaming van de mobiliteit te realiseren, zijn innovaties vanuit met name het MKB van groot belang. Voor veel van deze bedrijven zijn de onzekerheden en de daaraan gekoppelde investeringen een te groot risico, waardoor het innovatiepotentieel onvoldoende wordt benut. De afgelopen periode hebben de regio’s en de provincie Noord-Brabant gezamenlijk een succesvolle subsidieregeling om deze MKB-innovatie te stimuleren, uitgevoerd. Ook in de toekomst willen we graag samen met de provincie Noord-Brabant de schouders zetten onder een voor MKB-ers aantrekkelijke subsidieregeling waarmee innovaties, die ons voedselsysteem toekomstbestendig maken, worden ondersteund. Wij pleiten daarom voor versterking van de innovatiekracht voor het MKB door continuering van de regeling Economie & Innovatie waarbij inhoud en werkwijze passend zijn bij de diversiteit van de regionale ecosystemen in Brabant en waarbij de uitvoering in de regio’s plaats vindt.

Meer dan 90% van de Noordoost-Brabantse economie bestaat uit MKB. Deze worden de komende jaren uitgedaagd door grote transitievraagstukken op het terrein van ‘technologisering’ zoals digitale platformen, blockchain, Big Data, Machine Learning, Internet of Things, Artificial Intelligence, enzovoort. Anderzijds ontstaat er een meer circulaire, mens- en waardegedreven economie en ‘deeleconomie’ met social impact gedreven bedrijven, die nieuwe kansen kan bieden. De meeste MKB ondernemers kunnen zich onvoldoende voorbereiden op deze uitdagingen waardoor de kans groot is dat velen deze transitie niet zullen overleven en er vele banen aan het buitenland verloren zullen gaan. Daarom willen wij samen met u een uitgebreide bewustwordingscampagne en ondersteunende maatregelen ontwikkelen voor het MKB om deze uitdagingen om te zetten in kansen voor Brabant.

Versterken Veerkrachtige arbeidsmarkt

Wendbare arbeidsmarkt

Snelle veranderingen en transities als digitalisering, duurzame voedselvoorziening en energietransitie leiden tot andere taken, nieuwe beroepen en veranderende competenties. Om vraag en aanbod in de regio goed op elkaar aan te (blijven) sluiten, vraagt dit

Aandacht voor duurzame inzetbaarheid

een toekomstbestendige arbeidsmarkt met wendbare en weerbare organisaties en een (samenwerkings)infrastructuur, die dit mogelijk maakt en hierop uitdaagt. Met als resultaat een regionale arbeidsmarkt die minder gevoelig is voor conjunctuurschommelingen, doordat mensen en organisaties flexibel inspelen op veranderingen.
.

Behoud van talenten en duurzame inzetbaarheid

Er is steeds minder jong talent, mensen moeten langer doorwerken, de regio heeft moeite om talent vast te houden en competenties van mensen sluiten steeds moeilijker aan op de snel veranderende vraag door digitalisering e.d.. We hebben alle talent (jong en oud) nodig voor een sterke regio in de toekomst. Dit vergt het beter benutten, voortdurend ontwikkelen en binden van talent aan onze regio.
Een duurzame inzetbaarheid van talent dus.

Iedereen doet mee

Tenslotte is het belangrijk voor economie, samenleving en mensen zelf, dat iedereen naar vermogen mee doet op de arbeidsmarkt. Een deel van de mensen lukt dat niet zelf, zoals statushouders, mensen met weinig opleiding of kwetsbare jongeren. Hen willen we helpen met perspectief, scholing en begeleiding naar werk.

We zijn allen gediend met een wendbare arbeidsmarkt, een duurzame inzetbaarheid van talent en een arbeidsmarkt, waarin iedereen mee doet. De provincie werkt al jarenlang met de arbeidsmarktregio's samen aan een veerkrachtige arbeidsmarkt met goede resultaten. Deze samenwerking willen we graag continueren. Dat is ook nodig om de steeds groter wordende uitdagingen op de arbeidsmarkt het hoofd te kunnen bieden. Partnerschap met en ondersteuning van de provincie Noord-Brabant is nodig om onze succesvolle regionale aanpak voort te zetten. Dit doen we concreet door het stimuleren, verbinden, ontwikkelen, opschalen van goede voorbeelden en boeken van concrete resultaten voor werkgevers en inwoners op het gebied van:

1. duurzame inzetbaarheid en een leven lang ontwikkelen van alle talent in de regio, door o.a. trendwatching, arbeidsmobiliteit, strategische personeelsplanning, loopbaanontwikkeling, bewustwording, eigen regie en publiek-private samenwerking en aandacht voor flexwerkers en zzp-ers en
2. het meedoen van kwetsbare groepen, door o.a. het Werkgeversservicepunt, praktijkleerlijnen, beter zichtbaar maken van talenten, duurzame inzetbaarheid en een brede aanpak voor jongeren tussen 16 en 27 jaar.

Jack Mikkers
Voorzitter Regio Noordoost Brabant
Voorzitter Stichting AgriFood Capital

Wobine Buijs
Vice voorzitter Regio Noordoost Brabant
Vice voorzitter Stichting AgriFood Capital

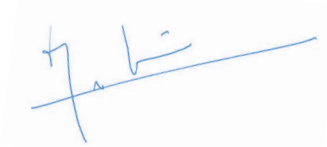

Harry van Rooijen
Voorzitter portefeuillehoudersoverleg Mobiliteit & Ruimte

Jan Goijaarts
Voorzitter portefeuillehoudersoverleg Economie

Kees van Geffen
Voorzitter portefeuillehoudersoverleg Arbeidsmarkt

Lambert Verheijen
Voorzitter portefeuillehoudersoverleg Duurzame Leefomgeving

Liz Chermin
Voorzitter Stichting OndernemersLift+

Huib van Olden
Voorzitter AgriFood Capital Werkt!

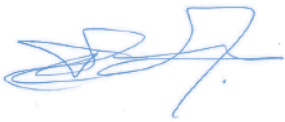

Dick Pouwels
Bestuurslid Stichting AgriFood Capital

Bezoekadres
Agri&Food Plaza
Onderwijsboulevard 225
5223 DE ‘s-Hertogenbosch

Regio Noordoost Brabant

OndernemersLift+

AgriFood Capital

Partners in het veld van de regionale samenwerking in Noordoost-Brabant: 17 gemeenten in de regio Noordoost-Brabant, Waterschap Aa en Maas, Waterschap De Dommel, Provincie Noord Brabant, Brabantse Milieufederatie, FNV, CNV, UWV, sociale werkbedrijven, scholen voortgezet onderwijs, praktijkonderwijs, Wageningen UR, Technische Universiteit Eindhoven, Jheronimus Academy of Datascience, HAS Hogeschool, Avans Hogeschool, ROC de Leijgraaf, Helicon, ZLTO, VNO NCW Brabant/Zeeland, Trouw Nutrition, Hutten Catering, Innovatiecentrum voor circulaire economie Three Sixty, Sligro Food Group, Jeroen Bosch Ziekenhuis, Vos Logistics, Rabobank, Hendrix Genetics, MSD Animal Health, Platform Circulair, Regio Foodvalley, Greenport Venlo, Food Techpark Brainport, Grow Campus, Bossche Investeringsmaatschappij (BIM).

Regio Noordoost Brabant

Aan de fractievoorzitters

Datum : 19 maart 2019
Ons Kenmerk : AFC 2019-043
Bijlage(n) :

Betreft : Ondersteuning Manifest Brabants Mozaïek in ontwikkeling

Geachte fractievoorzitter,

Onlangs heeft uw waterschap als een van de Manifestpartners het 'Brabants Mozaïek in ontwikkeling: een oproep voor de gezamenlijke en grensontkennende aanpak van de opgaven bij landbouw, energie, klimaat, water en natuur volgens het Brabants samenwerkingsmodel' ondertekend en vervolgens aangeboden aan Provinciale Staten. Met de aanbieding van dit manifest vragen de Manifestpartners het samenhangend geheel van sociale, economische en ecologische opgaven in het Brabants Mozaïek in de komende bestuursperiode een prominente plek te geven.

De regio Noordoost Brabant heeft het manifest ondersteund. Het betreft opgaven waar wij als regio ook voor aan de lat staan. Daarmee heeft het manifest een toegevoegde waarde voor de regio.

Zelf staat u aan de vooravond van nieuwe waterschapsverkiezingen. Wij vragen u het manifest en de samenwerking van de Manifestpartners blijvend te ondersteunen, ook na de verkiezingen. Voor zover u in de gelegenheid komt om na uw verkiezingen onderdeel te worden van het dagelijks bestuur van uw waterschap, dan gaan wij er van uit dat u er aan zult bijdragen dat de inhoud van het manifest onverkort onderdeel wordt van uw coalitieakkoord.

Met vriendelijke groet,

Namens de regio Noordoost Brabant,

Jos van den Boogaart, wethouder

Regio Noordoost-Brabant
Postadres Postbus 315 | 5201 AH 's-Hertogenbosch Bezoekadres Onderwijsboulevard 225 | 5223 DE 's-Hertogenbosch
T +31 73 613 29 96 | secretariaat@agrifoodcapital.nl | www.agrifoodcapital.nl

Noord-Brabantse Waterschapsbond

Aan de [in]formateur van Provinciale Staten van Noord Brabant
Mevrouw mw. H. Huijbregts-Schiedon

Aan de fractievoorzitters van Provinciale Staten van Noord Brabant

Uw brief van	:	
Uw kenmerk	:	
Ons kenmerk	:	
Behandeld door	:	Ton Boer
Doorkiesnummer	:	0411 618 652
Datum	:	25-03-2019
Verzenddatum	:	26-03-2019

Onderwerp: aandachtspunten voor het coalitieakkoord

Geachte mevrouw Huijbregts,
Geachte fractie voorzitters van PS van Noord Brabant,

Op 20 maart jl. hebben de verkiezingen voor Provinciale Staten en de Algemene Besturen van de Waterschappen in Noord Brabant plaatsgevonden. De Brabantse Waterschappen feliciteren u met de resultaten van de verkiezingen en wensen u veel wijsheid bij de vorming van een coalitie en het opstellen van een coalitieakkoord. Ook bij de waterschappen gaan wij hiermee aan de slag. Vanuit onze gezamenlijk verantwoordelijkheid voor de provincie Noord-Brabant en naar onze inwoners geven wij als Brabantse waterschappen graag een aantal aandachtspunten mee voor de gezamenlijk agenda voor de komende bestuursperiode en daarna.

Aandachtpunten Brabantse Waterschappen bij de coalitiebesprekingen.

Waterschappen hebben als functionele overheid een groot organiserend vermogen en kunnen een versterkende rol spelen om de grote maatschappelijke opgaven zoals Klimaatadaptatie en Energietransitie mede vormgeven. Als waterschappen zijn wij mede afhankelijk van het initiatief en de inzet van gemeenten en provincie om die [Ruimtelijke] Ontwikkeling vorm te geven. Het is daarom van groot belang als 1-overheid op te trekken. Daarom zijn de Brabantse waterschappen intensief betrokken bij de Regionale Energie Strategieën en het Uitvoeringsprogramma Klimaatadaptatie Zuid-NL. Nadat de extreme voorbeelden van wateroverlast en droogte elkaar in snel tempo hebben afgewisseld, is het duidelijk dat het watersysteem voor de toekomst robuuster moet worden ingericht. Daarnaast speelt ook de vraag in hoeverre extremen kunnen worden opgevangen ?

Wat vragen we de provincie: Afspraken over samenwerking tussen de overheden om als 1-overheid op te treden. Het benodigde instrumentarium en de ruimtelijke borging van die afspraken passen goed bij het vervolg op de Brabantse Omgevingsvisie en specifiek in de op te stellen Provinciale Omgevingsverordening en de gezamenlijke Waterbeheerprogramma's .

Co-financiering
Provincie en waterschappen hebben afgelopen bestuursperioden gezamenlijk geïnvesteerd om gezamenlijke doelen van het Deltaprogramma, de Kader Richtlijn Water, PAS en het Natuur Netwerk Brabant te realiseren. Naast de inkomsten vanuit de rijksfinanciën is dit gedaan op basis van het uitgangspunt van **co-financiering**. Er is al veel bereikt maar voor de komende periode liggen er nog grote inspanningen in het verschiet om de basisvoorwaarden voor een mooi en leefbaar Brabant op orde te brengen.

ADRES:
Secretariaat NBWB: via waterschap de Dommel, Postbus 10.001, 5280 DA Boxtel
Bezoekadres: Bosscheweg. 56, 5283 WB Boxtel, Telefoon: 0411 618618.

De waterschappen vragen de provincie: Borging van het uitgangspunt van co-financiering voor de gezamenlijk doelen voor komende bestuursperiode [2020-2024] om de basisvoorwaarden in Noord–Brabant op orde te brengen.
De waterschappen zien de komende bestuursperiode graag als basis voor de KRW planperiode t/m 2027.

Omgevingswet
De invoering van de Omgevingswet vanaf 2021 vraagt een samenspel van afstemming tussen de overheden en verdere uitwerking van het 1-overheid principe. Bijvoorbeeld rondom de borging van afspraken over ruimtelijke ontwikkeling, klimaatadaptatie en omgevingsvisies.
Ook de samenwerking met de provincie, gemeenten en omgevingsdiensten als het gaat om deskundigheid indirecte lozingen, taakverdeling en specialisatie moet in de regio worden uitgewerkt.

Wat vragen wij de provincie: Bestuurlijke inzet om de wederzijdse inzet van specifieke deskundigheid rondom watertaken te faciliteren en te stimuleren.

Deltaprogramma Hoog waterveiligheid :
In Brabant is er vooral aandacht voor de Zuid Westelijke Delta en Volkerak Zoommeer en in Oost Brabant met Meanderende Maas [Ravenstein/Lith] en Oeffelt. Voor Waterschap Rivierenland ligt er een grote opgave waterkeringen langs de rivieren.

Wat vragen wij de provincie: Bestuurlijke aandacht voor rivierverruiming en dijkversterking in het kader van het Delta Programma en de MIRT-agenda.

KRW Waterkwaliteit /schoon water programma
De Waterkwaliteit is de afgelopen jaren behoorlijk verbeterd. Tegelijk zijn er een aantal zorgpunten in relatie tot de tijdige realisatie van de KRW-doelen:

- In 2019/20 zal in de waterbeheerprogramma's gezamenlijk een besluit worden genomen over de **aanpak van de nutriënten** in Maasstroomgebied voor de KRW termijn 2022-27. Het is van belang om samen met de provincies regie te voeren op de agendering van deze onderwerpen.
- Voorkomen van het vrijkomen van nieuwe en vreemde stoffen [zoals Pyrazol en Gen-X] bestrijdingsmiddelen en medicijnresten.
- Preventiebeleid versus end-of-pipe maatregelen. Investeren we in beperking van nieuwe en de vreemde stoffen zoals medicijnresten, microplastics en nieuwe chemische stoffen door deze vooraf, dus aan de bron te verwijderen, of doen we dat, end-of pipe, op de RWZI? -

Wat vragen wij de provincie? Gezamenlijke afstemming en planvorming KRW Waterbeheerprogramma's 2022-2027. Samenwerking en co-financiering van middelen voor uitvoering maatregelen verbetering waterkwaliteit.

Waterketen en -zuivering.
Waterschappen zullen de komende jaren flink investeren in de RWZI's zowel om de KRW doelen te realiseren en emissies van nutriënten terug te dringen als ook om in het kader van de **Energietransitie** en **circulaire economie** verduurzaming door te voeren en de kringlopen van energie en grondstoffen te moeten sluiten.. Belangrijke investeringen uit het **IBP** [Inter Bestuurlijk Programma van VNG, IPO en UvW] liggen op dit vlak.

Wat vragen wij de provincie: Aansluiting van de waterschappen bij het bestuurlijk platform circulaire economie in de provincie.

Waterschappen als Manifestpartner
De provincie faciliteert wel initiatieven uit de regio maar neemt niet zelf de regie. Daarmee biedt de provincie weinig ruimte om te komen tot meer integrale gebiedsprojecten. Vanuit verschillende

programma's [Water, Natuur, Energie, Agrofood/transitie veehouderij, Ruimte en Economie] worden financieringsbronnen aangeboden die bij verschillende loketten moeten worden opgehaald. Voor de initiatiefnemers zijn dit complexe procedures.

Wij vragen minder verkokering en meer ruimte voor een integrale benadering van projecten en van de bijbehorende financieringsstromen.

Grondverwerving

De waterschappen zorgen voor de hydrologische voorwaarden [verdrogingsbestrijding] voor de ontwikkeling van de Brabantse Natuur. De afgelopen jaren zijn stappen gezet om de versoepeling van grondverwerving mogelijk te maken. Tegelijkertijd constateren wij dat in veel gebieden het tempo te laag is, er kansen blijven liggen of projecten niet volledig afgemaakt kunnen worden. De Brabantse waterschappen pleiten daarom voor aanvullend onderzoek naar de kansen en mogelijkheden van inzet van een steviger instrumentarium zoals WILG.

Wat vragen wij de provincie? Oplossen knelpunten realisatie NNB, Ruimte en flexibiliteit om de kansen te pakken als ook instrumenten om druk te zetten [grondbeleid mogelijkheden WILG-instrumentarium] om projecten te realiseren.

Grondwaterbeleid

Voor het grondwaterbeleid staat voor 2019 e.v. een herijking van het provinciaal grondwaterbeleid op de agenda. Samen met de provincie hebben de waterschappen stappen gezet om tot een gezamenlijk breed grondwateroverleg met de verschillende stakeholders/partners te komen. De opgave vraagt de komende periode tot 2027 veel aandacht en capaciteit.
Het beregeningsbeleid van de waterschappen zal daar onderdeel van uitmaken.

Wat vragen wij de provincie? Gezamenlijk strategisch Grondwaterbeheer gericht op goed diep en ondiep grondwaterbeheer.

Maatschappelijk draagvlak, steeds meer ondervinden mensen en bedrijven de directe gevolgen van klimaatverandering en heeft dat directe impact op de kansen en mogelijkheden. De komende periode zullen we als waterschappen samen met collega overheden en partners zoals Brabant Water, ZLTO en terreinbeheerders vaker en meer uitleg moeten geven over de te maken keuzes en de gevolgen van die keuzes. Of het nu gaat over droogte en grondwatertekort en afkoppelen, beregeningsbeleid en grondwaterbeleid of beperken van wateroverlast en waterberging.

Wat vragen de waterschappen aan de collega overheden en partners waaronder de provincie: samenwerking en afstemming bij communicatie en uitleg aan inwoners en bedrijven over de gevolgen van klimaatverandering m.a.w. aandacht voor maatschappelijk draagvlak voor de te nemen maatregelen.

Het overzicht laat zien dat samenwerking tussen provincie en waterschappen in de komende bestuursperiode op vele terreinen nodig is. Op korte termijn maken wij daarom graag een afspraak voor een nadere kennismaking tussen de nieuwe besturen van de waterschappen en de Provincie om verder te spreken over de gezamenlijke agenda voor de komende periode.

Met vriendelijke groet,
Het bestuur van de Noord-Brabantse Waterschapsbond,

Drs. L.H.J. Verheijen
voorzitter

drs. A.G. Dekker
secretaris-penningmeester

ADRES:
Secretariaat NBWB: via waterschap de Dommel, Postbus 10.001, 5280 DA Boxtel
Bezoekadres: Bosscheweg. 56, 5283 WB Boxtel, Telefoon: 0411 618618.

Betreft: Concept Startnotitie VJN 2019; voorziene financiële mutaties 2020 en doorkijk begroting 2020

Tbv: informatie DB

Op naar 2020!

Waar hebben we daarvoor nodig?

- **Uitgangspunten VJN 2019**
- **De kostenstijging van 2019 naar 2020.**
- **De totalen meerjaren kosten en tariefontwikkeling uit de begroting 2019.**
- **Doorkijk vanaf 2019 inclusief inflatie.**

Inleiding

In mei 2019 besluit het nieuwe DB over de Voorjaarsnota. De Voorjaarsnota geeft de uitgangspunten voor de Programmabegroting 2020: Welke inflatie hanteren we, met welke kostenposten moeten we rekening houden, etc.
In deze memo leggen we ter voorbereiding op het opstellen van een concept Voorjaarsnota de te gebruiken uitgangspunten voor en zetten we alvast de te verwachten financiële mutaties op een rij.

Uitgangspunten VJN 2019

In de bestaande kostenraming voor 2020 zoals die in de Programmabegroting 2019 is opgenomen zijn de netto lasten voor 2020 afgerond € 5,0 miljoen hoger dan in 2019 (€ 122,3 mln versus € 117,3 mln).
Deze lastenstijging wordt vooral veroorzaakt door:

- + 1,2 miljoen meer netto kosten voor baggeren (nu op niveau jaarlijks benodigd budget)
- + 2,4 miljoen door wegvallen onttrekking bestemmingsreserve zuiveren
- - 1,1 miljoen lagere kosten bijdrage SNB
- + 1,4 miljoen extra kapitaallasten (op basis van uitgaven investeringspatroon o.a. rwzi Den Bosch)
- + 0,8 miljoen cao-ontwikkeling P-lasten en inflatie op G&D.

Kosten product baggeren en herprofileren				
Boekjaar	**Primair begroot (netto)**	**Begrotingwijziging / Bestemmingsreserve**	**Beschikbaar budget**	**Realisatie**
2015	€ 1.400.000	€ 100.000	€ 1.500.000	€ 1.660.912
2016	€ 2.800.217	€ 0	€ 2.800.217	€ 2.670.736
2017	€ 2.900.120	€ 0	€ 2.900.120	€ 2.469.000
2018	€ 1.178.199	€ 500.000	€ 1.678.199	€ 2.224.755
2019	€ 1.393.208	€ 500.000	€ 1.893.208	
2020	€ 2.593.208	€ 0	€ 2.593.208	

De budgetten in 2019 (en ook 2018) zijn verlaagd doordat de kosten voor regulier baggeren naar voren zijn gehaald (naar 2016 en 2017). Door tegelijkertijd extra in te zetten op het achterstallig baggeren (investering) kon het baggeren zelf doorgaan. Zo kon de begroting voor 2019 en 2018 worden ontlast. Voor zuiveren werkt de vertraging van de ombouw van RWZI door in de begroting van de 2019 en 2020. De kosten van extra slibproductie, door het stilleggen van de vergisting, werden naar achteren geschoven; dat was ook het geval voor de kapitaallasten. Om deze effecten te nivelleren is er een bestemmingsreserve zuiveren gevormd. Uitgangspunt van de begroting voor

2020 is dat de ombouw in 2019 is voltooid. Daarmee komen de extra kosten voor slib te vervallen; maar drukken wel de volledige kapitaallasten van het project op de begroting. Een eventuele te ontvangen bonus (Bonus/Malus regeling; betreft een boete) door de vertraging mag niet in de begroting worden verwerkt.

Als we het netto kostenniveau in 2019 als uitgangspunt hanteren voor de nieuwe bestuursperiode, beginnen we vanwege deze extra kosten met een 'achterstand' van € 5 miljoen. Dit tesamen met de grote opgaven voor de komende jaren maakt het voor een nieuw bestuur erg lastig om de kostenstijgingen te beperken. Een optie om dit te ondervangen is om het voorziene kostenniveau voor 2020 zoals dat opgenomen was in de Meerjaren doorkijk van de Programmabegroting 2019 als uitgangspunt voor de kostenontwikkeling in de nieuwe bestuursperiode te gebruiken.
Niet onbelangrijk is om te vermelden dat de kostenstijging van de meerjarenbegroting al vertaald is een meerjarenprognose heffing voor zuiveren en watersysteemheffing. Bij "De totalen meerjaren kostenontwikkeling uit de begroting 2019" wordt hierop ingegaan.

Met betrekking tot de autonome kostenontwikkelingen zijn de volgende uitgangspunten gehanteerd:

Uitgangspunten VJN 2019	2020	2021 en verder
Inflatiepercentage	2,00%	1,50%
Cao loonontwikkeling	2,00%	1,50%
Rente Reserves en voorzieningen	1,00%	1,00%
Rente omslagperecentage	2,70%	2,70%

CONCEPT

Inflatiepercentage:
Voor de Programmabegroting 2020 wordt rekening gehouden met een inflatiecorrectie van 2,0% voor goederen en diensten en 1,5% voor de jaren daarna.
Gezien de prijsontwikkelingen in 2019 wordt voorgesteld om meerjarig met een percentage van 1,5% te rekenen in plaats met het percentage van 1% dat tot 2019 voor de meerjarenbegroting werd gebruikt.
Het gemiddelde inflatiepercentage over 2018 bedroeg 1,7% en voor januari 2019 bedraagt het voorlopige percentage 2,2%. Eind 2018 geeft het CPB aan dat voor 2019 een inflatiepercentage van 2,4% wordt verwacht.
De Nederlandsche Bank (DNB) geeft in zijn economische ontwikkelingen en vooruitzichten van december 2018 aan dat de inflatie de komende jaren zal oplopen. De DNB verwacht dat vanaf 2019, mede door de BTW-stijging van 6% naar 9% en de stijging van de energieprijzen, de inflatie boven de 2% uitkomt. De totale inflatie in 2019 zal volgens de DNB, verwachtingen medio december 2018, uitkomen op 2,7% en voor 2020 zal het percentage 1,8% bedragen.

CAO :
In 2018 is een Cao akkoord gesloten voor de Waterschappen met aan looptijd van 1 januari 2017 t.m. 31 december 2019. De gevolgen van deze Cao is in de lopende begroting van 2019 verwerkt.
DNB houdt voor 2020 rekening met een loonstijging van 3%. Redenen voor deze stijging zijn een krapte op de arbeidsmarkt en de stijging van de inflatie. Het CPB heeft voor 2020 nog geen loonstijgingspercentage afgegeven; deze volgt in maart 2019. Het CPB heeft voor 2019 rekening gehouden met een loonstijging van 2,8%.
Voorgesteld wordt om voor 2020 rekening gehouden met een loonstijging van 2,0% en meerjarig met 1,5%.

Rentetoerekening

Het gehanteerde rentepercentage voor de rentetoerekening aan de reserves en voorzieningen bedraagt 1,0%.

Het rente-omslagpercentage (alle rentekosten uitgedrukt ten opzichte van de boekwaarde van de vaste activa) is berekend op 2,7% .

De kostenstijging van 2019 naar 2020

Er is geïnventariseerd, via managers en dossierteams, waar meer of minder kosten verwacht worden in 2020 ten opzichte van de meerjarenraming uit de Programmabegroting 2019. Hieronder worden de mutaties weergegeven.

Omschrijving	**Bedrag ophoging Voorjaarsnota 2019**
Servicestaf met o.a. Waterschapshuis en diverse licentiekosten.	€ 440.000,-
Toename bijdrage STOWA voor kennisimpuls (2020 t/m 2022)	€ 50.000,-
Kwaliteitssprong in maaionderhoud	€ 50.000,-
Meten en Monitoren systeem	€ 200.000,-
Zuiveren	€ 174.000,-
Opvangen bestaand capaciteitstekort	€ 500.000,-
Voorbereiden afspraken over o.a. klimaatadaptatie en waterkwaliteit /KRW voor periode 2022 – 2027 (incidenteel)(DB besluit "organisatie ontwikkeling in relatie tot overdrachtsdossier")	€ 400.000,- voor 2020 € 300.000,- voor 2021
Inflatie van 1,5% naar 2%	€ 275.000,-
Loonstijging van 1,5% naar 2%	€ 175.000,-
Rentetoerekening	Geen effect
Totaal	**€ 2.264.000,-**

De totalen meerjaren kostenontwikkeling uit de begroting 2019.

Als onderdeel van de programmabegroting 2019 is een meerjaren kostenontwikkeling opgenomen die inzicht geeft in de ontwikkeling van kosten en kostenstijging. Ook zijn de meerjarenprognose voor watersysteemheffing en waterzuiveringsheffing opgenomen.

Met betrekking tot heffingen kan het volgende worden aangegeven. Op basis van de meerjarenkostenontwikkeling zijn de tarieven doorberekend waarbij rekening is gehouden met de inzet van de saldo's van de categoriereserve en egalisatiereserve. Wanneer er naar de stijging van de tarieven wordt gekeken dan valt op dat de stijging zich bevindt rondom het inflatiepercentage.

CONCEPT

Meerjaren kosten ontwikkeling:

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Kapitaallasten	€ 34.937	€ 35.864	€ 35.864	€ 35.864	€ 35.864	€ 35.864
Cumulatieve vrijval kapitaallasten	€ -	€ -	€ -2.091	€ -2.980	€ -4.987	€ -6.569
Nieuwe investeringen	€ -	€ -	€ 3.545	€ 6.049	€ 8.368	€ 10.845
Vervroegde afschrijving	€ 813	€ 202	€ -	€ -	€ -	€ -
Totaal kapitaallasten	€ 35.750	€ 36.066	€ 37.318	€ 38.933	€ 39.245	€ 40.140
Personeelslasten	€ 32.522	€ 34.186	€ 34.579	€ 35.097	€ 35.624	€ 36.158
Goederen en Diensten van derden	€ 54.794	€ 54.560	€ 55.017	€ 54.838	€ 55.749	€ 57.270
Reserveringen	€ 55	€ 49	€ 49	€ 49	€ 49	€ 49
Voorzieningen	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -
Onvoorzien	€ 300	€ 300	€ 300	€ 300	€ 300	€ 300
Totaal lasten	€ 123.421	€ 125.161	€ 127.263	€ 129.217	€ 130.967	€ 133.918
Financiële baten	€ 380	€ 404	€ 404	€ 404	€ 404	€ 404
Personeelsbaten	€ 708	€ 596	€ 596	€ 596	€ 596	€ 596
Goederen en diensten aan derden	€ 1.319	€ 1.124	€ 1.124	€ 1.124	€ 1.124	€ 1.124
Bijdragen van derden	€ 1.987	€ 2.367	€ 2.367	€ 2.367	€ 2.367	€ 2.367
Ontrekkingen aan reserves	€ 3.928	€ 3.361	€ 450	€ 450	€ 450	€ 450
Ontrekkingen aan voorzieningen	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -
Totaal baten	€ 8.322	€ 7.851	€ 4.941	€ 4.941	€ 4.941	€ 4.941
Totaal lasten - Totaal baten	€ 115.099	€ 117.310	€ 122.323	€ 124.276	€ 126.027	€ 128.977
netto lasten	€ 115.099	€ 117.310	€ 122.323	€ 124.276	€ 126.027	€ 128.977
Toename lasten per jaar 2018 - 2029		€ 2.211	€ 5.013	€ 1.954	€ 1.750	€ 2.951
Lasten toename cumulatief		€ 2.211	€ 7.224	€ 9.178	€ 10.928	€ 13.879
Jaarlijkse toename in % van 2018		1,9%	4,4%	1,7%	1,5%	2,6%
voortschrijdende index	100	102	106	108	109	112
Begroting 2018 raming 2018 - 2028		€ 115.819	€ 117.829	€ 120.080	€ 121.456	€ 124.248
Toename per jaar t.o.v. begroting 2018 raming 2018 - 2028		€ 1.491	€ 4.394	€ 4.196	€ 4.571	€ 4.731
Toename per jaar in % t.o.v. begroting 2018 raming 2018 - 2028		1,3%	3,7%	3,5%	3,8%	3,8%

Tariefontwikkeling per categorie:

TARIEVEN	2019	2020	2021	2022	2023	Gemiddeld
Watersysteembeheer						
Tariefsstijging ingezetenen	1,1%	2,8%	2,9%	1,8%	2,1%	2,1%
Tariefstijging gebouwd	-4,5%	-0,6%	-0,8%	-1,4%	2,7%	-0,9%
Tariefsstijging per herleide ha. In %	5,6%	4,6%	4,4%	3,0%	3,0%	4,1%
Tariefsstijging natuurterrein	99,6%	6,5%	4,4%	2,1%	2,3%	23,0%
Waterzuiveringsbeheer						
Tariefsstijging per v.e. in %	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%
Totaal						
Totaal belastingopbrengst	119.604	122.457	125.442	127.938	132.117	
Gemiddelde opbrengststijging	4,4%	2,4%	2,4%	2,0%	3,3%	2,9%

CONCEPT

Reserve's per taakveld:

Reserveoverzicht	2019	2020	2021	2022	2023
TOTAAL WATERSYSTEEMBEHEER					
Egalisatiereserve per 1-1	**€ 9.915.385**	**€ 8.511.672**	**€ 6.825.726**	**€ 6.424.337**	**€ 6.268.316**
% Egalisatiereserve 31-12	13,4%	10,2%	9,4%	9,0%	8,8%
INGEZETENEN					
Saldo categoriereserve 31-12	**€ 12.877**	**€ 88.959**	**€ 81.574**	**€ 44.333**	**€ 21.540**
Tarief per woning	€ 59,70	€ 61,35	€ 63,15	€ 64,29	€ 65,62
Toename tarief in %	1,1%	2,8%	2,9%	1,8%	2,1%
GEBOUWDE EIGENDOMMEN					
Saldo categoriereserve 31-12	**€ 4.121.643**	**€ 3.778.862**	**€ 2.595.685**	**€ 826.351**	**€ 44.526**
Toename tarief in %	-4,5%	-0,6%	-0,8%	-1,4%	2,7%
ONGEBOUWDE EIGENDOMMEN					
Saldo categoriereserve 31-12	**€ 6.773**	**€ 6.841**	**€ 6.909**	**€ 6.978**	**€ 7.048**
Toename tarief in %	5,6%	4,6%	4,4%	3,0%	3,0%
NATUURTERREINEN					
Saldo categoriereserve 31-12	**€ -8.775**	**€ -6.059**	**€ -3.137**	**€ -1.311**	**€ -457**
Toename tarief in %	99,6%	6,5%	4,4%	2,1%	2,3%
TOTAAL WATERZUIVERINGSBEHEER					
Egalisatiereserve per 1-1	€ 13.875.279	€ 16.974.503	€ 19.099.553	€ 21.893.052	€ 25.791.706
% Egalisatiereserve 31-12	31,6%	34,3%	39,1%	46,0%	52,1%
Toename tarief	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%

Doorkijk vanaf 2019 inclusief inflatie.

Het saldo van de jaarrekening 2018 is positief waarbij er ruim € 6 miljoen aan extra belastingopbrengsten zijn ontvangen. Deze extra ontvangsten worden toegevoegd aan de reserves en zijn nog niet in de overzichten die hiervoor zijn weergegeven verwerkt. Dit betekent dat er een extra "buffer" is die ingezet kan worden ter dekking van kosten/egalisatie van tarieven. Ter illustratie: De totale ontvangen belastingopbrengst in 2018 bedraagt € 121.222.733. Deze opbrengst komt al aardig in de buurt van de totale verwachte kosten in 2020, waardoor ondanks de verwachte kostenstijging in 2020 de tarieven niet veel hoeven te stijgen om kostendekkend te zijn.

Naast de belastingopbrengsten zijn er overige opbrengsten en/of kostenverlagingen die mogelijk verwerkt moeten worden in de begroting 2020. Deze hebben een overwegend positief effect op onderstaande begrotingssaldo's.
Zo wordt in mei duidelijk wanneer de Nederlandse Waterschaps Bank (weer) dividend gaat uitkeren. Verbonden partijen als SNB en BSOB komen met gewijzigde deelnemersbijdragen als gevolg van nieuwe (kosten)verdelingssystematieken; de begrote bijdrage aan het HWH wordt jaarlijks gedeeltelijk gerestitueerd en deze zaken moeten ook worden vertaald in de begroting. Ook wordt er volop geïnvesteerd in zonneparken en de positieve effecten hiervan moeten nog worden opgenomen in de komende begroting.

In lijn met voorgaande jaren is een “verzameltabel” van kosten opgesteld waarbij enkele uitgangspunten zijn geactualiseerd. Zo betekent een nieuw coalitieakkoord een nieuw jaar waarmee als vertrekpunt voor de kostenontwikkeling wordt gestart. Er wordt nu niet teruggekeken naar voorgaande jaren m.b.t. inflatie en ook hoeft er geen rekening gehouden te worden met uitzondering van de kosten (anti-afhaak en “scenario 2”).

Uitgangspunt in de tabel is de meerjarenbegroting, lees de kosten van de meerjaren begroting, zoals deze hierboven zijn vermeld.
In de kolom “Netto kosten conform Begroting incl. effecten VJN 2019 is het bedrag ad. € 2.264.000 aan kosten voor 2020 (en meerjarig) toegevoegd. Geconcludeerd kan dan worden wanneer het uitgangspunt is dat de extra kosten niet meer mogen stijgen dan het inflatiepercentage er in meerjaren perspectief een tekort ontstaat.

Jaar	Inflatie begroot	Inflatie werkelijk	Netto kosten conform begroting 2019	Netto kosten conform Bestuursakkoord inflatie v.a. 2019 2,4% - 2,0%	Netto kosten conform Begroting incl effecten VJN 2019	over-/onderschrijding bestuursakkoord	Voortschrijdend saldo realisatie bestuursakkoord
2019	1,70%	1,70%	€ 117.310.000	€ 117.310.000	€ 117.310.000	€ -	€ -
2020	1,50%	2,00%	€ 122.323.000	€ 124.769.460	€ 124.587.000	€ 182.460	€ 182.460
2021	1,50%	1,50%	€ 124.276.000	€ 126.140.140	€ 126.540.000	€ -399.860	€ -217.400
2022	1,50%	1,50%	€ 126.027.000	€ 127.917.405	€ 128.291.000	€ -373.595	€ -590.995
2023	1,50%	1,50%	€ 128.977.000	€ 130.911.655	€ 131.241.000	€ -329.345	€ -920.340

Een oplossing voor het tekort zou kunnen zijn om het inflatiepercentage voor 2019 al aan te passen (conform de verwachting van het CPB) naar 2,4% en de inflatie voor de jaren na 2020 ook op 2% te stellen. Risico hiervan is dat wanneer de inflatie lager uitvalt er een tekort ontstaat waarvoor niet meteen een oplossing voorhanden is.

Jaar	Inflatie begroot	Inflatie werkelijk	Netto kosten conform begroting 2019	Netto kosten conform Bestuursakkoord inflatie v.a. 2019 2,4% - 2,0%	Netto kosten conform Begroting incl effecten VJN 2019	over-/onderschrijding bestuursakkoord	Voortschrijdend saldo realisatie bestuursakkoord
2019	1,70%	2,40%	€ 117.310.000	€ 118.131.170	€ 117.310.000	€ 821.170	€ 821.170
2020	1,50%	2,00%	€ 122.323.000	€ 124.769.460	€ 124.587.000	€ 182.460	€ 1.003.630
2021	1,50%	2,00%	€ 124.276.000	€ 126.761.520	€ 126.540.000	€ 221.520	€ 1.225.150
2022	1,50%	2,00%	€ 126.027.000	€ 128.547.540	€ 128.291.000	€ 256.540	€ 1.481.690
2023	1,50%	2,00%	€ 128.977.000	€ 131.556.540	€ 131.241.000	€ 315.540	€ 1.797.230

Een andere mogelijkheid is om voor de kostenstijging uit te gaan van een vast percentage dat jaarlijks wordt vastgesteld en rekening houdt met de inflatie, “wettelijke” kostenstijgingen (cao; bijdrage gemeenschappelijke regelingen e.d.) én met de ambities van het waterschap voor de komende

periode. Immers, uitgaande van de benodigde investeringen voor klimaatadaptatie, de afvalwaterstrategie (>100 miljoen) en waterveiligheid (800 miljoen) is een kostenstijging voorzien die hoger ligt dan het inflatiepercentage.

Wanneer als uitgangpunt wordt genomen dat voor de begroting 2020 en meerjarig uitgegaan mag worden van een vast percentage van 2% kostenstijging dan geeft dat het volgende beeld weer. Opgemerkt wordt hierbij het percentage voor 2019 blijft zoals is het is vastgesteld en dat voor de toekomst geen inflatiepercentages worden herrekend.

Jaar	Vast percentage kostenstijging	Netto kosten conform begroting 2019	Netto kosten conform Bestuursakkoord vast percentage kostenstijging	Netto kosten conform Begroting incl effecten VJN 2019	over-/onderschrijding bestuursakkoord	Voortschrijdend saldo realisatie bestuursakkoord
2019	1,70%	€ 117.310.000	€ 117.310.000	€ 117.310.000	€ -	€ -
2020	2,00%	€ 122.323.000	€ 124.769.460	€ 124.587.000	€ 182.460	€ 182.460
2021	2,00%	€ 124.276.000	€ 126.761.520	€ 126.540.000	€ 221.520	€ 403.980
2022	2,00%	€ 126.027.000	€ 128.547.540	€ 128.291.000	€ 256.540	€ 660.520
2023	2,00%	€ 128.977.000	€ 131.556.540	€ 131.241.000	€ 315.540	€ 976.060

CONCEPT

Betreft: beantwoording vragen P. Ketelaars

Tbv: informatie DB

Welke vragen zijn er, in het kader van de coalitieonderhandelingen, gesteld?

- het aantal eenheden waar bij de belastingopbrengst 2020 mee gerekend kan worden.
- ontwikkeling kapitaallasten HWBP periode 2019-2023
- vaste lasten scenario 2 watersysteem die doorwerken in 2020 e.v. Jaren.

Het aantal eenheden waar bij de belastingopbrengst 2020 mee gerekend kan worden.
Voor het vergelijk wordt ook 2019 weergegeven.

Heffingseenheden Watersysteembeheer Parameternaam	2019 Aa en Maas	2020
Ingezetenen (bruto aantal)	317.000	320.200
Ingezetenen (kwijtschelding)	12.800	0
Ingezetenen (netto aantal)	304.200	320.200
WOZ-areaal (waarde gebouwd)	99.000.000.000	101.970.000.000
Herleide ha.	102.800	102.300
Natuurterrein (ha.)	24.500	24.600
Indir. Lozingen tbv Watersysteembeheer	4.500	4.500

Heffingseenheden Waterzuiveringsbeheer Parameternaam	2019	2020
VE Totaal (Bruto)	1.217.600	1.224.700
Af: Corr. VE Kwijtschelding	30.800	31.000
Af: Corr. VE Indir. Lozingen tbv Watersysteembeheer	4.500	4.500
VE Totaal (Netto)	1.182.300	1.189.200

Ontwikkeling kapitaallasten HWBP periode 2019-2023
De ontwikkeling van de kapitaallasten van het HWBP heeft betrekking op een tweetal investeringen:

1. De bijdrage aan het HWBP
2. De werkelijke investeringen in dijktrajecten.

Ad. 1 De bijdrage aan het HWBP.
De jaarlijkse bijdrage aan de HWBP-spoedwet is variabel en wordt geactiveerd. De afschrijvingstermijn bedraagt 30 jaar.
De bijdragen voor de jaren 2019-2023 worden hierna weergegeven. De kapitaallasten hebben ook betrekking op de activering van bijdragen in voorgaande jaren.

KREDIETNR	KREDIETNAAM	UIT/IN	2019	2020	2021	2022	2023
M20110030	HWBP-bijdrage spoedwet	UIT	€ 6.574.000	€ 8.012.000	€ 6.985.000	€ 7.087.000	€ 7.190.000
Eindtotaal			**€ 6.574.000**	**€ 8.012.000**	**€ 6.985.000**	**€ 7.087.000**	**€ 7.190.000**

De kapitaallasten (afschrijvings- en rentelasten) van de HWBP spoedwet bedragen voor de jaren 2019-2023:

2019	2020	2021	2022	2023
€ 1.720.305	**€ 1.944.917**	**€ 2.218.660**	**€ 2.457.314**	**€ 2.699.453**

Deze kapitaallasten maken al onderdeel uit van de meerjarenbegroting 2019-2023.

Ad.2 De werkelijke investeringen in dijktrajecten.
De investeringen betreffen vooral de verkenningskosten voor de trajecten Ravestein-Lith en Cuijk-Ravenstein.

De netto-kosten voor Ravenstein-Lith bedragen tm 2021 € 2.250.000 en de kapitaallasten (€ 500.000 per jaar) starten vanaf 2022 (deze lasten maken onderdeel uit van de meerjarige begroting). De uitvoeringskosten starten vanaf 2022 en de afschrijvingstermijn start na 2024.
De netto verkenningskosten voor het traject Cuijk- Ravenstein bedragen € 550.000 en de kapitaallasten vanaf 2023 bedragen jaarlijks € 125.000.

Vaste lasten scenario 2 watersysteem die doorwerken in 2020 e.v. Jaren.
In scenario 2 is rekening gehouden met een jaarlijkse stijging van de exploitatie in de periode tot en met 2023 (bovenop de inflatieontwikkeling) van € 0,5 miljoen als gevolg van extra kosten voor maaiselverwerking die samenhangen met wijzer onderhoud.
Daarnaast is rekening gehouden met een jaarlijkse stijging van € 0,55 miljoen in de periode tot en met 2023 voor onderhoud groen vastgoed en ICT.
Bij zuiveren zijn grotere sprongen doorgerekend. Vooral het verwijderen van medicijnresten leidt tot veel extra kosten als die extra zuiveringsstappen gerealiseerd zijn. In de doorrekening van scenario 2 is rekening gehouden met € 1,3 miljoen aan jaarlijkse extra kosten ieder jaar vanaf 2022 tot en met 2027 (oplopend tot € 2,6 miljoen als plus op de bestaande exploitatie in de periode tot en met 2023).

Alternatief 2; vaste lasten	2020	2021	2022	2023
Extra kosten als gevolg van maaiselverwerking wijzer onderhoud	0	0	0,5	0,5
Extra kosten verwijderen medicijnresten	0	0	1,3	2,6
Onderhoud groen vastgoed en ICT	0,25	0,35	0,45	0,55
Totaal extra kosten (* € 1 miljoen)	**0,25**	**0,35**	**2,25**	**3,65**

Opmerkingen behorende bij de beantwoording van de vragen.

Extra belastingopbrengsten.
De belastingopbrengsten in 2018 zijn € 6,57 miljoen hoger dan begroot. Dit heeft enerzijds te maken met de bestandsoptimalisatie die door de BSOB is doorgevoerd (incidenteel en structureel karakter) maar ook door dat het aantal te verwerken VE's is gestegen en dat het WOZ -areaal hoger is (overwegend structureel effect). In de begroting 2020 is voor een deel al rekening gehouden met de hogere belastingopbrengsten. Gebaseerd op de realisatie van 2018 moet toch rekening gehouden worden met een hogere dan begrote belastingopbrengst voor 2020 die ingezet kan worden ter dekking van de netto lasten. Dit wordt uitgewerkt voor de komende meerjarenbegroting wanneer de definitieve begrote ramingen van de BSOB worden ontvangen.

Investeringsplafond
Het hanteren van een investeringsplafond of een maximumbedrag als onderdeel van de begroting voor kapitaallasten moet gezien de toekomstige investeringen (HWBP en de verbetering van de effluentkwaliteit én de reguliere vervangingsinvesteringen) worden afgeraden. Voor het monitoren van het investeringsvolume en schuldpositie kan bijvoorbeeld het verhoudingsgetal van de langlopende schuld versus de belastinginkomsten worden genomen.
In de begroting 2019 is onderstaand overzicht, de verhouding tussen langlopend vreemd vermogen en de belastinginkomsten, tot uitdrukking gebracht.

Omschrijving (bedragen * € 1.000)	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029
Bedrag langlopende schuld 31-12	359.621	375.169	389.307	396.445	402.249	406.802	410.881	412.820	412.983	412.372	412.536	410.809	408.558
Belastinginkomsten totaal	111.127	114.552	119.604	122.457	125.442	127.938	132.117	136.132	139.883	142.866	145.588	148.831	150.999
Verhoudingsgetal (A gedeeld door B)	3,24	3,28	3,25	3,24	3,21	3,18	3,11	3,03	2,95	2,89	2,83	2,76	2,71

Inflatie

Voor de begroting 2019 is rekening gehouden met een inflatiepercentage van 1,7%. Het werkelijke inflatiepercentage over februari 2019 bedraagt 2,7%.
Het uitgangspunt voor de kostenstijging van jaar op jaar moet in ieder geval de meerjaren-kostentabel zijn die gebaseerd is op de kostenontwikkelingen als gevolg van vastgesteld bestaand en nieuw beleid inclusief de reservemutaties. De tabel is hierna opgenomen.

Wanneer gesteld wordt dat de kosten van jaar op jaar alleen mogen stijgen met het inflatiepercentage dan ontstaat er (op termijn) een exploitatietekort bij de goederen en diensten en de kapitaallasten. Investeringen in bouwwerken vallen hoger uit als gevolg van de ontstane krapte op de markt en daarmee stijgen uiteindelijk ook de kapitaallasten. Wanneer ambities én budgetten niet bijgesteld worden dan kan het uitgangspunt het hanteren van het inflatiepercentage, als kostenstijging in de huidige economische omstandigheden, mogelijk onvoldoende zijn.

De kostenstijging gebaseerd op scenario 2 zou leiden tot een volgende kostenstijging.

Gemiddelde kostenstijging	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Alternatief 2					
Jaarlijkse toename in % tov voorgaand jaar		5,4%	2,9%	3,4%	4,4%
Jaarlijkse toename in % van 2019		5,4%	3,1%	3,7%	5,0%
Voortschrijdende index	100%	105%	108%	112%	117%

Meerjaren kosten ontwikkeling als onderdeel van de vastgestelde begroting 2019:

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Kapitaallasten	€ 34.937	€ 35.864	€ 35.864	€ 35.864	€ 35.864	€ 35.864
Cumulatieve vrijval kapitaallasten	€ -	€ -	€ -2.091	€ -2.980	€ -4.987	€ -6.569
Nieuwe investeringen	€ -	€ -	€ 3.545	€ 6.049	€ 8.368	€ 10.845
Vervroegde afschrijving	€ 813	€ 202	€ -	€ -	€ -	€ -
Totaal kapitaallasten	€ 35.750	€ 36.066	€ 37.318	€ 38.933	€ 39.245	€ 40.140
Personeelslasten	€ 32.522	€ 34.186	€ 34.579	€ 35.097	€ 35.624	€ 36.158
Goederen en Diensten van derden	€ 54.794	€ 54.560	€ 55.017	€ 54.838	€ 55.749	€ 57.270
Reserveringen	€ 55	€ 49	€ 49	€ 49	€ 49	€ 49
Voorzieningen	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -
Onvoorzien	€ 300	€ 300	€ 300	€ 300	€ 300	€ 300
Totaal lasten	€ 123.421	€ 125.161	€ 127.263	€ 129.217	€ 130.967	€ 133.918
Financiële baten	€ 380	€ 404	€ 404	€ 404	€ 404	€ 404
Personeelsbaten	€ 708	€ 596	€ 596	€ 596	€ 596	€ 596
Goederen en diensten aan derden	€ 1.319	€ 1.124	€ 1.124	€ 1.124	€ 1.124	€ 1.124
Bijdragen van derden	€ 1.987	€ 2.367	€ 2.367	€ 2.367	€ 2.367	€ 2.367
Ontrekkingen aan reserves	€ 3.928	€ 3.361	€ 450	€ 450	€ 450	€ 450
Ontrekkingen aan voorzieningen	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -	€ -
Totaal baten	€ 8.322	€ 7.851	€ 4.941	€ 4.941	€ 4.941	€ 4.941
Totaal lasten - Totaal baten	€ 115.099	€ 117.310	€ 122.323	€ 124.276	€ 126.027	€ 128.977
netto lasten	€ 115.099	€ 117.310	€ 122.323	€ 124.276	€ 126.027	€ 128.977
Toename lasten per jaar 2018 - 2029		€ 2.211	€ 5.013	€ 1.954	€ 1.750	€ 2.951
Lasten toename cumulatief		€ 2.211	€ 7.224	€ 9.178	€ 10.928	€ 13.879
Jaarlijkse toename in % van 2018		1,9%	4,4%	1,7%	1,5%	2,6%
voortschrijdende index	100	102	106	108	109	112
Begroting 2018 raming 2018 - 2028		€ 115.819	€ 117.929	€ 120.080	€ 121.456	€ 124.248
Toename per jaar t.o.v. begroting 2018 raming 2018 - 2028		€ 1.491	€ 4.394	€ 4.196	€ 4.571	€ 4.731
Toename per jaar in % t.o.v. begroting 2018 raming 2018 - 2028		1,3%	3,7%	3,5%	3,8%	3,8%

031637

SNB
Haalt meer uit slib!

Waterschap Aa en Maas
T.a.v. Informateur/Formateur
Per adres Dijkgraaf drs. L.H.J. Verheijen
Postbus 5049
5201 GA 's-HERTOGENBOSCH

Datum : 27 maart 2019
Referentie : SNB-DIV/B/19/0024
Betreft : Beleidsaandachtspunten nieuw bestuursprogramma

Geachte heer Verheijen,

Wij stellen het op prijs als u de inhoud van deze brief wilt inbrengen in de formatiebesprekingen binnen uw waterschap. N.V. Slibverwerking Noord-Brabant (SNB) hecht veel waarde aan onderstaande drie beleidspunten om te komen tot een robuuste, duurzame afvalwater- en slibketen. Wij hopen dat onderstaande punten een bijdrage kunnen leveren aan de totstandkoming van het nieuwe bestuursprogramma van uw waterschap. Onze beleidsaandachtspunten zijn (in willekeurige volgorde):

1) **Om duurzaamheid maximaal te realiseren, zijn energieneutraliteit en grondstoffenterugwinning essentieel. Dat vraagt een integrale ketenaanpak, waarbij de zuiveringen en de slib-(eind)verwerking maximaal samenwerken. Het strategisch ketenoverleg (SKO) zal daarvoor moeten worden versterkt en moet een echte regierol krijgen.**

   In de afgelopen jaren is er veel geïnvesteerd in de verduurzaming van de afvalwater- en slibketen, vooral op het gebied van energieterugwinning, zowel op de zuiveringen als bij SNB. Op de zuiveringen is geïnvesteerd in Energiefabrieken. Bij SNB is de energie-efficiency van de slibverwerking sterk verbeterd door onder andere de vervanging van enkele stoomketels. SNB verwacht in de loop van dit jaar geheel energieneutraal het zuiveringsslib te kunnen verwerken. Naast energie ligt er nog een belangrijke opgave in het terugwinnen van grondstoffen uit het afvalwater en het zuiveringsslib. De ontwikkelingen op dit gebied zullen diverse effecten hebben op de verschillende delen in de keten, waardoor een goed functionerend SKO van groot belang is. Het SKO moet een meer gemeenschappelijke, coördinerende en sturende rol krijgen in de verduurzaming en optimalisering van de keten, in plaats van alleen een informerende rol. In 2018 is deze transitie voorzichtig ingezet, maar zeker nog niet afgerond. Hierin past overigens dat naast de aandeelhoudende waterschappen, ook de overige waterschappen die bij SNB zuiveringsslib leveren, gaan participeren in het SKO, mede vanwege het feit dat deze waterschappen een steeds groter beslag leggen op de verwerkingscapaciteit van SNB.

Middenweg 38 ◦ 4782 PM Moerdijk ◦ Havennummer 348
Postbus 72 ◦ 4780 AB Moerdijk ◦ +31(0)168 38 20 60 ◦ info@snb.nl ◦ www.snb.nl
IBAN: NL82 RABO 0308 7815 89 ◦ BIC: RABONL2U ◦ KvK 20074237 ◦ BTW NL 803111745B01
SNB is een handelsnaam van N.V. Slibverwerking Noord-Brabant.

2) **Om een robuust zuiveringsbeleid voor de toekomst te realiseren, zal door de waterschappen samen met de provincies en het Rijk onmiddellijk gezocht moeten worden naar een calamiteitenopvang voor zuiveringsslib.**

In de afgelopen twee jaar was er in Nederland sprake van een overaanbod aan zuiveringsslib, en wel zodanig, dat er helaas zuiveringsslib moest worden gestort. De oorzaak ligt onder andere in de uitgestelde oplevering van Energiefabrieken gecombineerd met groot onderhoud / storingen bij slibeindverwerkers, en een sterk gewijzigde Duitse markt, waardoor Nederlands zuiveringsslib niet meer afgezet kan worden in Duitsland. Door nieuwe Duitse wetgeving wordt er niet langer zuiveringsslib toegepast in de landbouw, waardoor er grote druk is ontstaan op de Duitse verwerkingscapaciteit.

Ook in de komende jaren is er sprake van een onbalans tussen verwerking en het aanbod van zuiveringsslib, waardoor een robuuste bedrijfsvoering van de waterzuiveringen mogelijk in gevaar komt, met alle milieu- en financiële gevolgen van dien. Dit is nog buiten mogelijke kleinere of grotere calamiteiten op de waterzuiveringen en bij Nederlandse verwerkers. In het verleden was het mogelijk om hiervoor uit te wijken naar Duitsland. Dat is niet langer mogelijk. De huidige situatie is zeer precair en zal vermoedelijk nog enkele jaren zo blijven. SNB heeft zelfstandig reeds een aantal acties ingezet om deze situatie het hoofd te bieden. De situatie is echter zodanig, dat het vraagt om een onmiddellijke gecoördineerde actie vanuit de waterschappen richting provincies en het rijk, om een gedegen calamiteitenregeling te realiseren. Een dergelijke regeling behoort in de huidige omstandigheden een belangrijk onderdeel te zijn van het zuiveringsbeleid van waterschappen om te voorkomen dat uitspoeling naar het oppervlaktewater de enige optie is.

3) **SNB is en blijft een 100% overheidsbedrijf dat een essentiële bijdrage kan en moet leveren aan de duurzaamheidsambities van de aandeelhouders. Het verder verbeteren van de aandeelhouders-waarde neemt daarbij een centrale plaats in. Deze elementen zorgen voor het creëren van maatschappelijke waarde.**

SNB is een slibverwerkingsbedrijf waarvan uw waterschap, naast vier andere aandeelhoudende waterschappen, aandeelhouder is. De missie van SNB is om een actieve rol als partner in de totale afvalwaterketen te vervullen, door zuiveringsslib continu te verwerken met maximale terugwinning van energie en grondstoffen tegen de laagste ketenkosten, en met minimale emissies naar het milieu. Deze missie heeft onder andere geleid tot (cijfers 2018): een verlaging van het energieverbruik met ongeveer 86% ten opzichte van 2005, het hergebruik en recyclen van afvalstoffen voor circa 95%, en een verlaging van de verwerkingskosten exclusief inflatie voor de aandeelhouders met 18,5% ten opzichte van de ontwerp-verwerkingskosten.

De aandeelhouders hebben in de afgelopen jaren een gezamenlijke slibstrategie ontwikkeld, en ook is er onderzoek gedaan naar de verzelfstandiging van SNB. Uit deze strategie en dit onderzoek volgt onder andere dat (a) de aandeelhouders de komende 10 jaar willen vasthouden aan de huidige slibverwerkingsroute via SNB, (b) SNB een zelfstandig bedrijf blijft, dat in handen blijft van waterschappen, (c) de relatie klant/aandeelhouder versterkt dient te worden, en (d) dat SNB een nieuw strategisch beleid dient te ontwikkelen.

Ten aanzien van punt (c) zijn er voorstellen in voorbereiding op het gebied van wijzigingen in de governance structuur, wijze van financiering van SNB en een aangepaste onderlinge verdeling van de kosten tussen de aandeelhouders. Deze voorstellen worden in de loop van 2019 voorgelegd aan de besturen. Met deze voorstellen wordt er een gezond, verbeterd fundament gelegd onder de relatie tussen SNB en haar aandeelhouders.

Ten aanzien van punt (d) hebben de aandeelhouders gevraagd om een toekomststrategie te creëren die leidt tot een verdere vergroting van de aandeelhouderswaarde. Onlangs heeft Rebel Group de opdracht gekregen een nieuwe strategische visie voor de komende 10/15 jaar te ontwikkelen, inclusief een nieuw ondernemingsplan voor 2021 – 2025, met als doel een strategie te realiseren, die zowel invulling geeft aan de duurzaamheidsdoelstellingen van de waterschappen als aan de vraag om de aandeelhouderswaarde te vergroten. Deze strategie wordt eind 2019 gepresenteerd. De opdracht wordt ingestoken zonder vooraf standpunten en randvoorwaarden te stellen, om zodoende tot een zo optimaal mogelijke strategie te komen: een strategie die, naar wij hopen, later in het jaar onderdeel kan gaan uitmaken van uw bestuursprogramma.

Wij hebben eenzelfde brief toegestuurd aan de overige aandeelhouders. Mocht u nog vragen hebben of een nadere toelichting wensen op bovenstaande beleidsaandachtspunten, dan kunt u contact opnemen met de heer Bombeeck.

Met vriendelijke groet,

S.F. Bombeeck RA
Directielid a.i.

M. L'Annee de Betrancourt
Directielid a.i.

ir. J. van der Vlist
Directielid a.i.
President-Commissaris

031638

DUPAN
Stichting Duurzame Palingsector Nederland

ADRES
Bronland 12-D

Postbus 249
6700 AE Wageningen

TELEFOON
+(31) 317 744 085

MAIL
info@dupan.nl

WEB
www.dupan.nl

KVK
50090283

Waterschap Aa en Maas
T.a.v. het Bestuur
Postbus 5049
5201 GA 's-Hertogenbosch

Referentie BRF 02 UvW
Datum 27 maart 2019

Betreft Oproep herstel palingstand voor bestuursprogramma

Geachte dames en heren,

Stichting Dupan en haar dragende organisaties, NeVePaling, NeVeVi en netVISwerk, vragen voor uw nieuwe bestuursprogramma aandacht voor het herstel van de palingstand.

Stichting Dupan heeft de afgelopen jaren met steun van de EU en de Rijksoverheid een actief herstelbeleid gevoerd. Zo heeft zij jonge paling uitgezet en geslachtsrijpe paling letterlijk over de dijken naar zee gezet en de visserij op paling fors beperkt. Dat deze aanpak resultaat heeft opgeleverd moge blijken uit een voorzichtig herstel van de aalstand in Nederland en de erkenning van de Europese Commissie die Nederland als eerste lidstaat toestemming gaf voor decentraal aalbeheer.
Toch moet er ons inziens meer gebeuren. Er zijn nog steeds te veel barrières voor de migratie van aal van en naar de Nederlandse binnenwateren. De belemmering van deze migratie wordt door internationale wetenschappers gezien als belangrijkste oorzaak van een te geringe paaipopulatie en bedreiging voor de voortplanting.

Het bestuur van Dupan wil daarom graag met u aan de slag om met gerichte investeringen de palingtrek te verbeteren. Onder andere in Groot-Brittannië zijn goede voorbeelden van technische maatregelen beschikbaar om dat te verwezenlijken. Dupan is ook met NGO's in gesprek om medefinanciering te realiseren.

We roepen u dan ook op om specifieke maatregelen op te nemen in uw bestuursprogramma, die het herstel van de migratieroutes voor paling mogelijk maken.

Met vriendelijke groet,

Albert-Jan Maat
netVISwerk, Nederlandse vereniging voor kleinschalige kust- en binnenvisserij

DUPAN
Stichting Duurzame Palingsector Nederland

Alex Koelewijn
NeVePaling, Nederlandse Vereniging van Palinghandelaren

William Swinkels
NeVeVi, Nederlandse Vereniging van Viskwekers

Cc: Dhr. A. Vermue, Unie van Waterschappen

ALLIANTIEPRINCIPES HWBP

Gezamenlijke principes van de alliantie voor het Hoogwaterbeschermingsprogramma

ontwerptekst t.b.v. besluitvorming bij alliantiepartners

versie 28 februari 2019

Gezamenlijke principes van de alliantie voor het Hoogwaterbeschermingsprogramma

In de alliantie voor het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP) werken waterschappen en het Rijk samen aan de waterveiligheid van Nederland. In dit document wordt deze samenwerking nader gedefinieerd en bestuurlijk bevestigd. Aanleiding voor het opstellen van de Alliantieprincipes is de doorontwikkeling van het HWBP. Met de doorontwikkeling bereidt de alliantie zich voor op de volgende fase in het HWBP, waarin naast de aanwas van nieuwe verkenningen steeds meer projecten in de planuitwerkings- en realisatiefase komen. Dit stelt nieuwe eisen aan de alliantiesamenwerking.

De Alliantieprincipes HWBP worden ondertekend door bestuurlijke vertegenwoordigers van het Rijk en de waterschappen.

Hoe werken wij samen?

We werken binnen de alliantie samen vanuit de volgende gezamenlijke principes:

1. Best for Program: we handelen vanuit het collectief belang van de alliantie als geheel en we werken gezamenlijk aan maatschappelijk optimale oplossingen voor waterveiligheid;
2. Solidair: we dragen gezamenlijk bij aan de financiering en uitvoering van de Nederlandse versterkingsopgave, ongeacht onze individuele belangen. We zijn gelijkwaardig en samen verantwoordelijk;
3. Rolzuiver: we vervullen verschillende rollen in het HWBP (uitvoerder, financier, toezichthouder, kadersteller) en combineren deze soms. We zijn rolzuiver in het belang dat we behartigen;
4. Transparant: we zijn open naar elkaar; als ons individuele belang botst met het collectieve belang, maken we dit bespreekbaar;
5. Voorspelbaar en zonder verrassingen: we maken risico's en issues vroegtijdig bespreekbaar, zodat hierop gezamenlijk gestuurd kan worden en besluiten zorgvuldig tot stand kunnen komen;
6. Betrouwbaar: we maken heldere afspraken met elkaar en komen die na.

We werken volgens deze gezamenlijke principes en spreken elkaar daar op aan.
We helpen elkaar waar mogelijk door onze kennis en ervaring te delen.
We dragen samen het verhaal van het HWBP uit.
We evalueren periodiek – tenminste eens per twee jaar - onze samenwerking en deze principes.

Onze doelen en scope

De opgave van de alliantie HWBP is om in 2050 alle primaire keringen (indien nodig) op een sobere en doelmatige wijze te hebben versterkt, zodat de keringen voldoen aan de wettelijke normen zoals die zijn vastgelegd in de Waterwet. Het HWBP is een uitvoeringsprogramma van het Deltaplan Waterveiligheid.

Onze missie is om Nederland te beschermen tegen hoogwater door als alliantie gezamenlijk de waterkeringen op een slimme en innovatieve wijze te versterken.

De alliantie spant zich maximaal in om deze opgave sneller en goedkoper te realiseren en te komen tot een stabiel programma.

De scope van de alliantie voor het HWBP omvat het gezamenlijk programmeren, voorbereiden en realiseren van maatregelen om primaire waterkeringen te versterken.

Kennisdeling en –ontwikkeling en innovatie vallen binnen de scope van het HWBP voor zover deze wezenlijk zijn voor het realiseren van een succesvol HWBP.

Het programma biedt beheerders de ruimte om op projectniveau omgevingsgericht te werken en zo ambities te realiseren op het gebied van ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid.

Voor overige (beleids)opgaven is het streven om, conform het Bestuursakkoord Water en het Deltaprogramma, maatregelen waar mogelijk slim te combineren, zodat we de doelmatigheid en

maatschappelijke meerwaarde van hoogwatermaatregelen vergroten. Uitgangspunt daarbij is dat de meerkosten door derden worden bekostigd en de stabiliteit van het programma wordt gewaarborgd.

Buiten de scope van de alliantie vallen het ontwikkelen en actualiseren van beleid en wet- en regelgeving die kaderstellend zijn voor het HWBP en de beoordeling van keringen. Beleidskaders voor het HWBP worden ontwikkeld door het beleidsdirectoraat Water en Bodem (DGWB) van het ministerie van IenW.

Het HWBP omvat maatregelen met betrekking tot de versterking van de primaire keringen van zowel de waterschappen als het Rijk. De financiering van de rijksprojecten is anders georganiseerd dan voor de waterschapsprojecten. Voor projecten van het Rijk geldt evenwel zoveel mogelijk dezelfde werkwijze als voor de maatregelen die door waterschappen worden uitgevoerd. Waar nodig worden de programmering en uitvoering van rijksprojecten en waterschapsprojecten goed op elkaar afgestemd.

De governance

Uitgangspunt voor de besturing van de alliantie zijn de taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden zoals vastgelegd in het bestuursakkoord Water, de Waterwet en subsidieregeling voor het HWBP.

Besluitvorming over de uitvoering van het HWBP vindt plaats door het Programmabestuur HWBP, waarin bestuurlijke vertegenwoordigers van de waterschappen en het Rijk zitting nemen, met mandaat om hun achterban te binden, en waarin besluitvorming plaatsvindt op basis van consensus.

Het programmabestuur bestaat uit een gelijkwaardige vertegenwoordiging van waterschappen en Rijk(swaterstaat). Daarnaast kunnen vertegenwoordigers van andere partijen aan het overleg deelnemen wanneer de agenda daar aanleiding voor geeft. Het voorzitterschap van het programmabestuur rouleert tussen de vertegenwoordigers van de waterschappen en het Rijk.

De leden van het programmabestuur zijn verantwoordelijk voor de afstemming met de eigen achterban en het creëren van het benodigde mandaat en draagvlak voor besluitvorming.

Binnen de gestelde kaders is het programmabestuur HWBP verantwoordelijk voor de sturing op de uitvoering van het HWBP. Het programmabestuur stelt onder meer vast: het programmaplan, de begroting, de kadernota, jaarplannen, de jaarlijkse actualisatie van het programma en de voortgangsrapportages.

Het programmabestuur is verantwoordelijk voor de afstemming met DGWB, het Deltaprogramma en de Commissie Waterkeringen over de raakvlakken met beleid en wet- en regelgeving (zoals de subsidieregeling en het beoordelings- en ontwerpinstrumentarium) die van belang zijn voor het realiseren van het HWBP.

Subsidiebeschikkingen voor individuele projecten worden ondertekend door de portefeuillehouder waterveiligheid van de Unie van Waterschappen en de directeur-generaal van Rijkswaterstaat. Beheerders en programmadirectie maken in aanvulling op de subsidiebeschikking afspraken over de wijze waarop project en programma concreet gaan samenwerken.

Er is een directeurenberaad waarin naast de programmadirectie, directieleden van de alliantiepartners deelnemen. Het directeurenberaad bevordert de verbinding tussen het programma en het directieniveau bij de keringbeheerders. Dit overleg is sparringpartner voor de programmadirectie voor tactische vraagstukken in de samenwerking in de alliantie. Het directeurenberaad kan de programmadirectie en het programmabestuur gevraagd en ongevraagd adviseren.

Alliantiepartners trekken samen op in de voorbereiding van besluiten. Voorstellen die aan het programmabestuur worden voorgelegd worden ambtelijk gezamenlijk ontwikkeld en vooraf goed afgestemd in een ambtelijk afstemoverleg. Ambtelijk opdrachtgevers van HWBP-projecten worden actief betrokken in het bepalen van kennis en ontwikkelthema’s in de alliantie.

De programmadirectie

De Programmadirectie HWBP heeft een regisserende, faciliterende en toetsende rol in de uitvoering van het HWBP. Namens de alliantie ziet de programmadirectie toe op een sobere, doelmatige en beheerste aanwending van de beschikbare middelen ten behoeve van het gezamenlijk realiseren van de programmadoelstellingen.

De primaire verantwoordelijkheden van de programmadirectie omvatten:

- de regie over het jaarlijks opstellen van het voortrollende programma;
- het tijdig toetsen van subsidieaanvragen en opstellen van de subsidiebeschikkingen;
- het begeleiden en waar nodig ondersteunen van beheerders bij hun projecten;
- het signaleren van issues bij de voorbereiding en realisatie van projecten en zorgen voor tijdige besluitvorming daarover;
- het signaleren van knelpunten in de toepassing van (beleids)kaders voor de uitvoering van het HWBP en het zorgen voor agendering en besluitvorming op de daarvoor geëigende tafels;
- het opstellen van voortgangsrapportages op basis waarvan naar het programmabestuur verantwoording wordt afgelegd over de voortgang van het programma.

De programmadirectie heeft een regisserende rol bij het ontwikkelen van kennis en het delen en toepassen van kennis en innovaties, voor zover dat bijdraagt aan het programmasucces van het HWBP.

De programmadirectie HWBP werkt onder verantwoordelijkheid van het programmabestuur. De programmadirectie werkt op basis van het door het programmabestuur vastgestelde programmaplan en de daarvan afgeleide jaar- en werkplannen.

De directie van de programmadirectie beschikt over het benodigde mandaat om de programmaorganisatie aan te sturen. De organisatie van de programmadirectie wordt versterkt en zodanig uitgerust dat zij kan beschikken over een vaste en kwalitatief hoogwaardige personele bezetting. Alliantiepartners zullen de randvoorwaarden scheppen voor een professionele en slagvaardige organisatie van de programmadirectie.

Het huis op orde

Waterschappen en RWS gaan werken aan betere verbindingen tussen hun moederorganisaties en de alliantie HWBP.

De waterschappen gaan zich onderling zodanig organiseren dat hun vertegenwoordiging in het HWBP gelegitimeerd en met een helder mandaat slagvaardig kan opereren. De Commissie Waterkeringen speelt daarbij als kadersteller en toezichthouder voor de waterschappen een belangrijke rol.

RWS zal ervoor zorgen dat de aanpak van haar keringen verbonden wordt aan het HWBP. RWS zal de verbinding van de regionale directies met het HWBP versterken.

RWS en waterschappen delen hun kennis en ervaring met aanbestedings- en contractvormen die kunnen bijdragen aan de programmadoelstellingen en een stabiele programmering.

Om de programmadoelen te kunnen realiseren is het van belang dat het HWBP zich continu blijft doorontwikkelen door kritische processen systematisch te evalueren en door geleerde lessen en verbeterpunten actief te delen en toe te passen in de uitvoeringspraktijk.

Rotterdam, 11 april 2019

(dit document wordt ondertekend door portefeuillehouders van de afzonderlijke waterschappen, de portefeuillehouder waterveiligheid van de Unie van Waterschappen, de directeur-generaal van Rijkswaterstaat en directeuren van landelijke en regionale directies van Rijkswaterstaat)

DOORONTWIKKELING HOOGWATERBESCHERMINGSPROGRAMMA: ALLIANTIEPRINCIPES

Opsteller: Judith van den Bos (Unie van Waterschappen)

SAMENVATTING

Alle portefeuillehouders Waterveiligheid van de waterschappen en Rijkswaterstaat wordt gevraagd om op 11 april 2019 op de Dijkwerkersdag de Alliantieprincipes van het Hoogwaterbeschermingsprogramma te ondertekenen. In deze alliantieprincipes wordt de samenwerking tussen de waterschappen en Rijkswaterstaat in de Alliantie van het Hoogwaterbeschermingsprogramma nader gedefinieerd. Met de ondertekening wordt de alliantie herbevestigd in deze nieuwe fase van uitvoering waarbij steeds meer projecten in planuitwerkings- en realisatiefase komen.

INLEIDING

Sámen de keringen op orde krijgen, die bij de beoordeling niet voldoen aan de normen. Dat is de essentie van het Hoogwaterbeschermingsprogramma: een programma waarin Rijk en waterschappen intensief in een alliantie samenwerken om Nederland te beschermen tegen overstromingen. Dat doen deze partijen op basis van afspraken, vastgelegd in het Bestuursakkoord Water, mei 2011. De belangrijkste afspraak is dat het Rijk en de waterschappen samen de verantwoordelijkheid dragen en beide 50% bijdragen aan de kosten (365 miljoen euro per jaar). Het programma wordt jaarlijks geactualiseerd en steeds voor een periode van zes jaar opgesteld, met een doorkijk van twaalf jaar. Het Hoogwaterbeschermingsprogramma maakt onderdeel uit van het Deltaprogramma.
Per 1 januari 2017 hebben we nieuwe normen voor de dijken. Het streven is dat in 2050 alle primaire keringen voldoen aan de nieuwe veiligheidsnormering. Het Hoogwaterbeschermingsprogramma is een grote opgave. Het Hoogwaterbeschermingsprogramma gaat de komende jaren naar een volgende fase, waarin naast de aanwas van nieuwe verkenningen steeds meer projecten in de planuitwerkings- en realisatiefase komen. Dit stelt nieuwe eisen aan de alliantiesamenwerking. Een verandertraject is in gang gezet onder de naam Doorontwikkeling Hoogwaterbeschermingsprogramma.
In zes sporen is het afgelopen jaar gewerkt aan het vormgeven van de Doorontwikkeling van het Hoogwaterbeschermingsprogramma. De resultaten worden verwoord in bestuurlijke Alliantieprincipes, het Programmaplan HWBP 2019-2023 en het Organisatieplan.
In de Alliantieprincipes wordt de samenwerking nader gedefinieerd en bestuurlijk bevestigd. In het programmaplan wordt de doorontwikkeling van het HWBP inhoudelijk uitgewerkt. In dit plan staat beschreven hoe projecten en programma zullen samenwerken, hoe de primaire processen van de Programmadirectie (bijv. subsidieverlening) worden doorontwikkeld en welke prioritaire thema's en taken op alliantieniveau worden opgepakt (zoals innovatie). In het organisatieplan zullen de consequenties van besluiten over de alliantieprincipes en het programmaplan worden vertaald naar de programmaorganisatie van het HWBP.

ALLIANTIEPRINCIPES

Met de alliantieprincipes herbevestigen de waterschappen de samenwerking binnen de bestaande (financiële) kaders en het Bestuursakkoord Water. De alliantieprincipes borduren voort op bestaande afspraken. Bestaande wet- en regelgeving zijn uitgangspunten die niet worden aangepast. Met het ondertekenen bevestigt het waterschap het belang van de samenwerking en de spelregels en invulling die de waterschappen en Rijkswaterstaat daarbij afspreken. Het gaat over hoe een succes van de alliantie kan worden gemaakt.

In de alliantieprincipes staan beschreven dat we werken vanuit gezamenlijke principes, zoals transparant, solidariteit, voorspelbaar, betrouwbaar, rolzuiver en vanuit het belang van het programma. We spreken

elkaar daar op aan, helpen elkaar door onze kennis en ervaring te delen en dragen samen het verhaal van het HWBP uit. We evalueren periodiek – ten minste eens per twee jaar - onze samenwerking en deze principes.

De opgave van de alliantie HWBP is om in 2050 alle primaire keringen (indien nodig) op een sobere en doelmatige wijze te hebben versterkt, zodat de keringen voldoen aan de wettelijke normen zoals die zijn vastgelegd in de Waterwet. Onze missie is om Nederland te beschermen tegen hoogwater door als alliantie gezamenlijk de waterkeringen op een slimme en innovatieve wijze te versterken. De alliantie spant zich maximaal in deze opgave sneller en goedkoper te realiseren en te komen tot een stabiel programma.

De scope van de alliantie voor het HWBP omvat het gezamenlijk programmeren, voorbereiden en realiseren van maatregelen om primaire waterkeringen te versterken. Het programma biedt beheerders de ruimte om op projectniveau omgevingsgericht te werken en zo ambities te realiseren op het gebied van ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid.

Besluitvorming over de uitvoering van het HWBP vindt plaats door het Programmabestuur HWBP, waarin de bestuurlijk vertegenwoordigers van de waterschappen en het rijk zitting nemen, met mandaat en draagvlak van hun achterban, en waarin besluitvorming plaatsvindt op basis van consensus. Het programmabestuur HWBP is verantwoordelijk voor de sturing op de uitvoering van het HWBP. Het programmabestuur stelt onder meer het programmaplan, de begroting, de kadernota, jaarplannen, de jaarlijkse actualisatie van het programma en voortgangsrapportages vast. Het programmabestuur is daarnaast verantwoordelijk voor de afstemming met DGWB, het deltaprogramma en de Commissie Waterkering over de raakvlakken met beleid en wet- en regelgeving, die van belang zijn voor het realiseren van het HWBP. De DG Rijkwaterstaat en de portefeuillehouder Waterveiligheid van de Unie van Waterschappen gaan samen de subsidiebeschikkingen ondertekenen.

Er is een directeurenberaad waarin naast de programmadirectie, directieleden van de alliantiepartners deelnemen. Het directeurenberaad bevordert de verbinding tussen het programma en het directieniveau bij de keringbeheerders. Dit overleg is sparringpartner voor de programmadirectie voor tactische vraagstukken in de samenwerking in de alliantie. Het directeurenberaad kan de programmadirectie en het programmabestuur gevraagd en ongevraagd adviseren.

De programmadirectie HWBP werkt onder verantwoordelijkheid van het programmabestuur. De Programmadirectie HWBP heeft een regisserende, faciliterende en toetsende rol in de uitvoering van het HWBP. De programmadirectie heeft een regisserende rol bij het ontwikkelen van kennis en het delen en toepassen van kennis en innovaties. De directie van de programmadirectie beschikt over het benodigde mandaat om de programmaorganisatie aan te sturen. De organisatie van de programmadirectie wordt versterkt en zodanig uitgerust dat zij kan beschikken over een vaste en kwalitatief hoogwaardige personele bezetting. Alliantiepartners zullen de randvoorwaarden scheppen voor een professionele en slagvaardige organisatie van de programmadirectie.

De waterschappen gaan zich onderling zodanig organiseren dat hun vertegenwoordiging in het HWBP gelegitimeerd en met een helder mandaat slagvaardig kan opereren. De Uniecommissie waterkeringen speelt daarbij als kadersteller en toezichthouder voor de waterschappen een belangrijke rol.
RWS zal ervoor zorgen dat de aanpak van zijn keringen verbonden wordt aan het HWBP. RWS zal de verbinding van de regionale directies met het HWBP versterken.

ONDERTEKENING
Met de ondertekening van de alliantieprincipes op de Dijkwerkersdag 11 april markeren de waterschappen en Rijkswaterstaat het moment van een nieuwe fase voor het Hoogwaterbeschermingsprogramma. Bekrachtiging van de alliantieprincipes biedt een uitgelezen kans om de doorontwikkeling van het HWBP publiekelijk te markeren.

CONSEQUENTIES VOOR HET WATERSCHAP

Het doel van het ondertekenen van de Alliantieprincipes is het creëren van draagvlak voor de aanpak en samenwerking binnen het Hoogwaterbeschermingsprogramma. Het betreft eigenlijk een intentieafspraak. Deze afspraken zijn niet in rechte afdwingbaar. Dat doet niets af aan de morele binding bij de ondertekening door alle 21 waterschappen. Dit voorstel heeft geen invloed op personeel en organisatie van het waterschap. De alliantieprincipes hebben geen financiële consequenties voor de waterschappen. Wel heeft het voorstel invloed op het personeel en de organisatie van et Hoogwaterbeschermingsprogramma. Hiertoe wordt expliciet een voorstel voorbereid in het Organisatieplan.

INFORMATIENOTA VOOR HET DAGELIJKS BESTUUR D.D. 18 MAART 2019

KENNISNEMEN VAN

1. De belangrijkste conclusies van het NMI rapport “Effecten van mestbewerking op waterkwaliteit, een modelverkenning”;
2. De bestuurlijke duiding van dit rapport.

PROBLEEMSTELLING

Op het thema-AB van 25 januari j.l. en de commissie emissiebeheer vergadering van 31 januari j.l. is gesproken over de waterkwaliteit in relatie tot de landbouw en in relatie tot mestbewerking. In de commissie is afgesproken dat het rapport “effecten mestbewerking”, voorzien van een ambtelijke samenvatting en bestuurlijke duiding beschikbaar gesteld wordt aan het Algemeen bestuur. Zie bijlage 1 voor het rapport, bijlage 2 voor de ambtelijke samenvatting van het rapport. In deze informatienota wordt nader ingegaan op de kern van deze rapportage en de duiding voor het bestuurlijk handelingsperspectief in komende trajecten rondom de transitie van de landbouw in Brabant, en in landelijke herziening van het landelijk mestbeleid.

KERNBOODSCHAP

1. **Kernboodschap van de rapportage**

   In deze rapportage is een aantal manieren onderzocht waarmee in Oost Brabant de bemesting van landbouwpercelen kan worden uitgevoerd: 1. scenario ‘Verwerken’: alle mest bewerken en bemesting vindt plaats met mineralenconcentraten, én de dikke mestfractie wordt volledig geëxporteerd. 2 scenario ‘Opvullen’: de huidige drijfmestgift wordt voor 15% wordt vervangen door mineralen-concentraten, verder bemesting met drijfmest. 3 scenario ‘Bodem’: er wordt voldoende drijfmest bemest om de afbraak van organische stof in de bodem te compenseren. Aanvullend worden mineralenconcentraten ingezet om de huidige N-bemesting te handhaven.
   De belangrijkste conclusie van de rapportage, op grond van scenario ‘bodem’ is: Mestbewerking heeft potentie om op lange termijn de waterkwaliteit voor stikstof te verbeteren. De doelen voor grond- en oppervlaktewater in het beheergebied van Aa en Maas liggen binnen handbereik zodra bewerkte mestproducten op een duurzame wijze worden ingezet. Duurzame wijze slaat op de 4 R-strategie – in het Nederlands ook 4-J strategie genoemd:1. bemesten op het **J**uiste tijdstip, 2. met de **J**uiste meststof, 3. op de **J**uiste locatie en met de **J**uiste hoeveelheid. Het bemesten met mestbewerkingsproducten, de 2e J, kan 10-20% waterkwaliteitswinst voor stikstof opleveren (minder uitspoeling, op langere termijn). Goed vakmanschap (de overige J’s) levert, op korte termijn, ook 10-20% winst op en is daarmee even belangrijk. De studie ondersteunt hiermee de resultaten uit de gebiedsstudie van 2009. De berekende effecten zijn lager doordat fouten in het model van 2009 zijn hersteld. Daarnaast wordt nu rekening gehouden met behoud van bodemkwaliteit (organische stof balans).

2. **Duiding van deze rapportage**

   Deze studie is een scenariostudie die als één van de vele bouwstenen bijdraagt aan het invullen van de in Brabant nodig geachte landbouwtransitie naar een duurzame landbouw. Het waterschapsbelang in deze transitie is de waterkwaliteit. In Brabant wordt

al jaren de dialoog over de transitie gevoerd en is beleid in ontwikkeling (en op aantal onderdelen, waaronder terugbrengen emissies stalsystemen, reeds aangescherpt). Ook op nationaal niveau is het onderwerp actueel en wordt kringlooplandbouw als bredere ambitie / stip op de horizon gehanteerd.
Ook t.a.v. mest lopen er zowel op nationaal niveau, provinciaal niveau als regionaal niveau tal van ontwikkelingen. Het mestbeleid wordt momenteel zowel op nationaal als provinciaal niveau herzien. Daarnaast hebben in Brabant de vier regio's en de provincie onlangs een gezamenlijke mestvisie opgesteld, waarbij bewerking van mest, het sluiten van kringlopen en mest als waardevolle grondstof centraal staan. Met deze visie als uitgangspunt, actuele cijfers van o. a. mestoverschot, plaatsingsruimte, benodigde bewerkingscapaciteit en kwaliteitseisen waaraan mestbewerking moet voldoen, wordt een proces opgestart dat in 2020 moet leiden tot regionale keuzes over mestbewerkingslocaties.

Dit rapport, in samenhang met andere ontwikkelingen zoals herziening mestbeleid, (beleids)ontwikkelingen in Brabant, maar ook concrete initiatieven voor mestbewerking, vormt aanleiding om ons huidige standpunt (alle mest bewerken voor betere waterkwaliteit) tegen het licht te houden en te gebruiken in een bestuurlijke discussie binnen Aa en Maas om te komen tot een goede inbreng richting de herziening van landelijk mestbeleid, in de Brabantse landbouwtransitie en locatiebeleid mestbewerkingslocaties in ons beheergebied. De relatie met waterkwaliteit blijft daarbij leidend.

Het rapport is eveneens een bouwsteen voor een visie op kringlooplandbouw, die in de huidige situatie in Brabant nog niet realistisch is: een groot mestoverschot en daarmee hoge kosten voor mestafzet, negatieve prijsprikkel op zuinig omgaan met mest, en een mestbeleid dat voor boeren niet stimuleert.

Het bodem scenario van deze studie past helemaal binnen de eerder genoemde visie op mestbewerking, en stappen richting circulaire landbouw. Ook de pilotstudie "sensorgestuurd boeren" kan gezien worden als zo'n stap, dat kan leiden tot een meer stimulerend mestbeleid

In de gebiedsverkenning nutriënten Maasstroomgebied wordt dit ook als belangrijke belemmering genoemd voor het nemen van vrijwillige maatregelen door boeren.

CONSEQUENTIES
nvt

BIJDRAGE DUURZAAM WATERSCHAP
Het project draagt bij aan een betere waterkwaliteit.

COMMUNICATIE/PARTICIPATIE
1. de rapportage, samenvatting en duiding wordt aangeboden aan het Algemeen bestuur.

VERVOLG
1. De regio's en provincies starten het proces om tot een gedragen locatiebeleid mestbewerking te komen met een notitie reikwijdte en detailniveau, gevolgd door een planMER waarin diverse scenario's worden getoetst. Op de regiodag van 14 maart jongstleden is dit proces toegelicht en afgetrapt.
2. De provincie Noord Brabant werkt aan een intentieverklaring t.b.v. betere bemesting in Brabant, waarbij minder kunstmest wordt gebruikt en verbetering van bodem en waterkwaliteit wordt bereikt. Het waterschap wordt gevraagd om dit te steunen.

3. Eind 2019 verwacht de minister van LNV de contouren van een herzien mestbeleid te schetsen. Hierin kan voor de zomer nog inbreng geleverd worden vanuit de waterschappen

BIJLAGEN

1. NMI Rapportage Effecten mestbewerking op waterkwaliteit
2. Geactualiseerde samenvatting van de NMI rapportage Effecten mestbewerking op waterkwaliteit

VERSIEDATUM

14 MAART 2019

Soil for life

Report 1695.N.17

Effecten mestbewerking op waterkwaliteit

een model-verkenning voor het beheergebied van Aa en Maas

nmi

www.nmi-agro.nl

tel. (088) 876 1280

Rapport 1695.N.17

Effecten mestbewerking op waterkwaliteit; een modelverkenning.

Auteur(s) : **Gerard H. Ros (NMI)**
Hans Kros (WenR)
Job de Pater (NMI)

© 2018 Wageningen, Nutriënten Management Instituut NMI B.V.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit de inhoud mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de directie van Nutriënten Management Instituut NMI.

Rapporten van NMI dienen in eerste instantie ter informatie van de opdrachtgever. Over uitgebrachte rapporten, of delen daarvan, mag door de opdrachtgever slechts met vermelding van de naam van NMI worden gepubliceerd. Ieder ander gebruik (daaronder begrepen reclame-uitingen en integrale publicatie van uitgebrachte rapporten) is niet toegestaan zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van NMI.

Disclaimer

Nutriënten Management Instituut NMI stelt zich niet aansprakelijk voor eventuele schadelijke gevolgen voortvloeiend uit het gebruik van door of namens NMI verstrekte onderzoeksresultaten en/of adviezen.

Verspreiding

Waterschap Aa & Maas, waterschap de Dommel, provincie Brabant, ZLTO

Inhoud

		pagina
Samenvatting		2
Samenvatting Uitgebreid		3
1	Inleiding	5
2	Evaluatie modelsystematiek	7
2.1	Beschrijving huidig model	7
2.2	Verbeterpunten	8
2.3	Mestverdeling percelen	9
2.4	Lange termijn effecten	10
2.5	Scenario’s mestbewerking	11
3	Resultaten & Discussie	12
3.1	Modelvergelijking	12
3.2	Effecten mestverwerking	15
3.3	Inzet van bewerkte mestproducten	17
3.4	Ruimtelijke visualisatie	19
4	Huidige bemestingspraktijk	23
5	Conclusie	27
6	Referenties	28
Bijlage A. Resultaten per gemeente		29

Samenvatting

De landbouw binnen het beheergebied van waterschap Aa en Maas staat voor de opgave om bodembeheer en bemesting zo uit te voeren dat de verliezen van nutriënten naar het watersysteem worden geminimaliseerd. De inzet van mestbewerking biedt hiervoor potentie omdat dit het mogelijk maakt om beter te sturen op de agronomische behoefte van gewassen. De voorliggende studie is uitgevoerd om modelmatig inzicht te geven in de effecten van mestbewerking op de kwaliteit van grond- en oppervlaktewater.

Mestbewerking heeft potentie om op lange termijn de waterkwaliteit voor stikstof te verbeteren mits dit samengaat met een efficiëntere inzet van N-meststoffen. Mestbewerking als zodanig verhoogt namelijk niet de opbrengst en nutriëntenopname van gewassen; het vakmanschap van de ondernemer is daarbij sturend. Concreet betekent dit dat er van bewerkte mest (met een hogere N-werking) minder toegediend hoeft te worden.

Volledige bewerking van alle drijfmest (en afvoer van de dikke fractie) zorgt voor minder verliezen naar het watersysteem én maakt het mogelijk de landbouwkundige N-opgave voor zowel de Nitraatrichtlijn als de Kaderrichtlijn Water te realiseren. Wel zorgt dit voor een ongewenste afname van de bodemkwaliteit (en daarmee op lange termijn ook van gewasopbrengsten) en moeten er aanzienlijke kosten worden gemaakt om alle mest buiten het beheergebied van Aa en Maas af te zetten. Als de huidige bemesting wordt afgestemd op de bodemkwaliteit, en alle overige drijfmest wordt bewerkt en geëxporteerd, dan kan ook de waterkwaliteit worden verbeterd. Wel vereist dit extra kosten voor mestbewerking en afzet van dierlijke mest buiten het beheergebied.

Inzet van bewerkte meststoffen heeft binnen het huidig mestbeleid en de huidige mestmarkt weinig tot geen invloed op de P-verliezen naar grond- en oppervlaktewater.

Samenvatting Uitgebreid

Internationaal wordt in de agronomie vanuit duurzaamheidsoogpunt gestuurd op de 4xR strategie: '*the right place, the right time, the right source, the right rate*' (de juiste plaats, het juiste tijdstip, de juiste meststof en de juiste dosering). Vanuit deze strategie is mestbewerking een interessante technologie omdat mestbewerkingstechnieken het mogelijk maken om beter te sturen op de agronomische behoefte van gewassen. Bijkomend voordeel is dat een hogere benutting van de toegediende nutriënten zorgt voor verlaging van de emissie van nutriënten naar het watersysteem. Eind 2009 hebben de waterschappen *Aa en Maas* en *De Dommel* in samenwerking met ZLTO en de provincie Noord-Brabant daarom een model-onderzoek laten uitvoeren naar de effecten van mestbewerking op de stikstof- en fosfaatconcentraties in het oppervlakte- en grondwater.

De resultaten van deze studie waren voor Aa en Maas aanleiding om het be- of verwerken van alle mest ten behoeve van de waterkwaliteit te promoten in de discussie rondom het nieuwe Brabantse mestbeleid (mestdialoog 2016 & 2017). Omdat het verwerken van *alle* mest in de praktijk niet haalbaar is, heeft Aa en Maas - samen met de partners uit de studie van 2009 - aan NMI-Agro gevraagd om het gebruikte model te actualiseren op basis van de nieuwste inzichten. Naast de eerdere theoretische scenario's (alle mest verwerken) wordt in deze studie ook inzicht gegeven in realistische bemestingsscenario's. Ook wordt de gewenste reductie in N- en P-bemesting om de waterkwaliteit te verbeteren in beeld gebracht. Uit de model-evaluatie blijkt dat het eerder gebruikte model-aannames de effecten van mestbewerking op de waterkwaliteit sterk overschat omdat de mestexport en gewasopname wordt overschat en de dierlijke mestproductie, mesttoediening en optredende N-verliezen worden onderschat.

Bovenstaande tekortkomingen zijn opgelost door gebruik te maken van het landelijk instrumentarium voor verdeling van mest over percelen (INITIATOR). Via deze methode is de aan- en afvoer van meststoffen in beeld gebracht voor het beheergebied van Aa en Maas, evenals de verliezen die optreden naar het grond- en oppervlaktewater. Hierbij wordt rekening gehouden met gewas, grondwatertrap en het gedrag van nutriënten in de bodem. Gebruik makend van dit instrumentarium is in beeld gebracht wat het effect is van mestbewerking op de waterkwaliteit. Dit wordt gedaan voor drie scenario's die variëren in de mate waarin dierlijke mest wordt bewerkt en geëxporteerd. De geschatte verbetering in N- en P-verliezen naar het watersysteem is vergeleken met de gewenste opgave voor grondwater (Nitraatrichtlijn) en oppervlaktewater (Kaderrichtlijn Water). Dit is in beeld gebracht voor een situatie na 50 jaar, om zo ook rekening te houden met langjarige effecten van mesteigenschappen op bodemvruchtbaarheid, nutriëntenlevering en uitspoeling; effecten van mestbewerking op de waterkwaliteit zijn op korte termijn niet aanwezig zolang de gebruiksruimte voor werkzame stikstof wordt opgevuld. De huidige rapportage focust op stikstof, omdat daar de meeste winst valt de behalen via inzet van bewerkte meststoffen. Inzet van bewerkte meststoffen heeft namelijk weinig tot geen invloed op de P-verliezen naar grond- en oppervlaktewater.

Om de doelen vanuit de Nitraatrichtlijn dan wel Kaderrichtlijn Water (d.w.z., de opgave voor de landbouw) te realiseren, moet de huidige agrarische belasting in de gemeente Uden (ter illustratie) dalen met 10 tot 20 kg N ha^{-1}. De geschatte N-uitspoeling naar grond- en oppervlaktewater ligt een factor twee hoger dan de oorspronkelijke studie. Als alle mest wordt bewerkt én de dikke mestfractie volledig wordt geëxporteerd (scenario 'Verwerken'), dan daalt de N-belasting met 20 tot 30%. Hiermee worden de agrarische opgave voor grond- en oppervlaktewater gerealiseerd. Wel heeft dit tot gevolg dat de bodemvruchtbaarheid daalt: het organische stofgehalte daalt en de natuurlijke N-levering wordt meer dan gehalveerd. Als de huidige drijfmestgift voor 15% wordt vervangen door mineralenconcentraten (scenario 'Opvullen'), dan is het effect

op de uit- en afspoeling van stikstof beperkt en kleiner dan 5%. Als er voldoende drijfmest wordt aangevoerd om de afbraak van organische stof in de bodem te compenseren en mineralenconcentraten aanvullend worden ingezet om de huidige N-bemesting te handhaven, dan kan de N-belasting met maximaal 20% dalen. Door een hogere N-werking van bewerkte mestproducten kan het N-aanbod namelijk beter worden afgestemd op de gewasbehoefte. Wanneer dat ook daadwerkelijk gebeurd, is het mogelijk om de N-belasting op lange termijn (gegeven de huidige bewerkingstechnieken en een realistische bemestingspraktijk) te verlagen tot ca 30 kg N ha^{-1} $jaar^{-1}$.

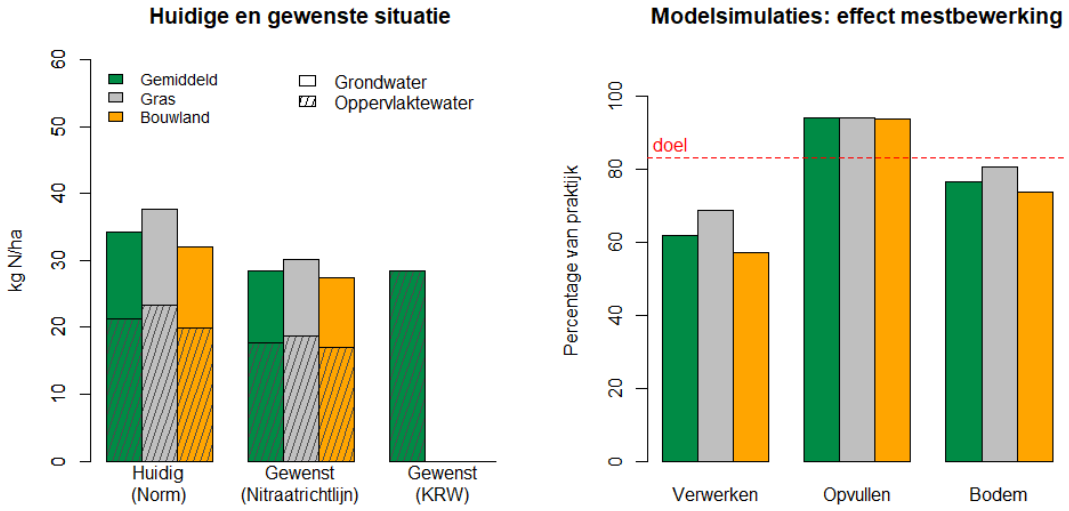

Figuur S.1. De huidige en gewenste N-belasting van het grond- en oppervlaktewater in de gemeente Uden (links) en het effect van drie mestverwerkingsscenario's op de uit- en afspoeling van stikstof na 50 jaar uitgedrukt als percentage ten opzichte van de huidige situatie. 'Verwerken' betekent volledige afvoer van drijfmest als dikke fractie, 'Opvullen' betekent 15% afvoer van de P uit drijfmest en 'Bodem' betekent afvoer van de drijfmest nadat voldoende organische stof is aangevoerd om de bodemkwaliteit te handhaven.

Mestbewerking heeft potentie om op lange termijn de waterkwaliteit voor stikstof te verbeteren mits dit samengaat met een efficiëntere inzet van N-meststoffen. Mestbewerking als zodanig verhoogt namelijk niet de opbrengst en nutriëntenopname van gewassen; het vakmanschap van de ondernemer is daarbij een meer sturende factor (4xR strategie). Concreet betekent dit dat er van bewerkte mest (met een hogere N-werking) minder toegediend hoeft te worden. Volledige verwerking (en afvoer van dikke fracties) zorgt voor minder verliezen naar het watersysteem, maar verhoogt het risico op achteruitgang van de bodemkwaliteit (en op den duur ook van gewasopbrengsten) en is daarom ongewenst. Als de bemesting wordt afgestemd op de bodemkwaliteit, dan kunnen de doelen voor waterkwaliteit worden gerealiseerd. Wel vereist dit extra kosten voor mestbewerking en afzet ervan buiten het beheergebied.

1 Inleiding

Een efficiëntere bemestingspraktijk is één van de oplossingsrichtingen om te werken aan een betere waterkwaliteit en daarmee de waterkwaliteitsdoelstellingen van de Kaderrichtlijn Water te realiseren. Internationaal wordt daarom vanuit duurzaamheidsoogpunt gestuurd op de 4xR strategie: '*the right place, the right time, the right source, the right rate*' (de juiste plaats, het juiste tijdstip, de juiste meststof en de juiste dosering). Vanuit deze strategie is mestbewerking een interessante technologie omdat allerlei mestbewerkingstechnieken het mogelijk maken om beter te sturen op de agronomische behoefte van gewassen. Bijkomend voordeel is dat een hogere benutting van de toegediende nutriënten zorgt voor verlaging van de emissie van nutriënten naar het watersysteem. Eind 2009 hebben de waterschappen *Aa en Maas* en *de Dommel* in samenwerking met ZLTO en de provincie Noord-Brabant daarom een gebiedsonderzoek laten uitvoeren naar de effecten van mestbewerking op de waterkwaliteit in delen van hun beheersgebied. Deze studie is uitgevoerd door Royal Haskoning (Schomaker et al., 2009).

Voor de berekening van de nutriëntenbelasting naar grond- en oppervlaktewater is een uitgebreid spreadsheetmodel opgezet (Schomaker et al., 2009). Daarbij wordt specifiek gekeken naar drie scenario's:

- ✓ de huidige praktijk waarbij onbewerkte dierlijke mest wordt toegediend;
- ✓ een scenario waarbij alle mest wordt gescheiden in een dikke en dunne fractie, waarbij inzet van de dunne fractie het mogelijk maakt om beter te sturen op de gewasbehoefte door een relatief hogere werkingscoëfficiënt in vergelijking met onbewerkte mest), en;
- ✓ een scenario waarbij alleen het mestoverschot wordt bewerkt.

Conclusies van de gebiedsstudie in 2009 voor de stroomgebieden van de beken Reusel en Groote Beerze en de gemeenten Bladel en Reusel-De Mierden waren:

- fosfaatbelasting naar grond- en oppervlaktewater wordt vrijwel niet beïnvloed door de inzet van mestbewerkingstechnieken. Dit wordt veroorzaakt door de huidige bemestingspraktijk waarbij de fosfaatgebruiksruimte volledig wordt opgevuld.
- "met verwerking van alle geproduceerde mest (lees: vrijwel volledige export van de fosfaatrijke dikke fractie) zal de waterkwaliteit van de Reusel en Groote Beerze in 2015 voldoen aan de KRW-normen voor totaal stikstof en fosfaat". Voor stikstof liet het model wel grote verschillen zien in de belasting van het grond- en oppervlaktewater door de landbouw. Het opwerken van drijfmest tot een dikke fractie en bijbehorende mineralenconcentraat verlaagde namelijk de stikstofbelasting met meer dan 50%. Als alleen het mestoverschot wordt verwerkt, is het effect op de N-belasting beperkt.
- Extra lozing van stikstof en fosfaat uit de mestverwerkingsinstallaties zelf zijn van verwaarloosbare omvang, vergeleken bij de diffuse emissies vanaf bemeste percelen c.q. vergeleken bij de potentiële emissievermindering bij verbeterde benutting van toegediende meststoffen.

Anno 2017 wil het waterschap de uitgevoerde analyse een update geven op basis van de meest recente stand van zaken met als doel een realistisch scenario voor (lees ook: visie op) mestverwerking te ontwikkelen. Een eerste QuickScan van het Nutriënten Management Instituut (NMI) liet zien dat er conceptueel vragen te stellen zijn bij de conclusies van bovengenoemde studie omdat de berekeningen zo zijn opgezet dat mestverwerking per definitie zorgt voor een betere waterkwaliteit. Het NMI is daarom gevraagd om het ontwikkelde model kritisch te evalueren om inzicht te geven in de effecten van mestbewerking op de agrarische belasting van het grond- en oppervlaktewater.

De voorliggende studie:

- ✓ beschrijft de rekensystematiek van het huidige en verbeterde model;
- ✓ geeft inzicht in de huidige (dan wel gewenste) bemestingspraktijk voor de belangrijkste gewassen in het beheersgebied van Aa en Maas, en;
- ✓ evalueert de effecten van mestbewerking via scenario's die variëren in te gebruiken mestbewerkingstechnieken en implementatiekansen in de praktijk.

2 Evaluatie modelsystematiek

2.1 Beschrijving huidig model

Het huidige model om de nutriëntenbelasting naar grond- en oppervlaktewater in beeld te brengen, is een eenvoudige stikstof- en fosfaatbalans waarbij de aan- en afvoer van stikstof (N) en fosfaat (P) in beeld wordt gebracht op basis van openbare informatiebronnen (Schomaker et al., 2009).

Binnen dit model kan onderscheid worden gemaakt tussen vijf modules. In deze modules worden achtereenvolgens de productie, de plaatsingsruimte, het overschot en de mogelijke verliezen gekwantificeerd. Een korte toelichting volgt hieronder.

1. De **mestproductie** (mest, fosfaat en stikstof) wordt bepaald op basis van dieraantallen en kentallen voor excretie per diersoort.
    a. de grootte van de veestapel is gebaseerd op gegevens van CBS;
    b. voor het landgebruik is gebruik gemaakt van LGN5;
    c. de mest- en nutriëntenproductie per diergroep is berekend op basis van mestcijfers van het CBS, aangevuld met forfaitaire mestproductiecijfers.
2. Het **mestoverschot** wordt bepaald op basis van de wettelijk toegestane gebruiksruimte voor dierlijke mest: één norm voor stikstof totaal dierlijke mest (170 kg N ha^{-1}), een gewasafhankelijke norm voor werkzame stikstof (kg N ha^{-1}) en een bodemafhankelijke norm voor fosfaat (kg P_2O_5 ha^{-1}). Voor de fosfaatgebruiksnormen zijn daarbij de gemiddelde waarden genomen van de norm voor de bodemtoestand ‘neutraal’ en ‘hoog’. Het model houdt dus geen rekening met derogatie én de daadwerkelijke P-toestand van de agrarische percelen.
3. Afhankelijk van de ingezette **mestbewerking**stechnieken wordt een deel van de aanwezige stikstof en fosfaat omgezet in een ander product. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen scheiding van de dikke en dunne fractie (mechanische scheiding), en combinaties van ultrafiltratie, omgekeerde osmose en strippen om de dunne fractie op te werken tot een effectievere meststof.
    a. De scheidingsrendementen van de technieken zijn afgeleid van de studie van Melse et al. (2004) en Monteny Milieu Advies (2007).
    b. Aanname is dat vaste mestsoorten en stripconcentraten buiten het onderzoeksgebied worden afgezet. Ook wordt 80% van het geproduceerde kalvergier verwerkt en geëxporteerd.
4. De **toediening van mest** is gebaseerd op de aanwezige stikstof- en fosfaatruimte. Alle mest die niet binnen het gebied kan worden afgezet, wordt geëxporteerd. Bij toediening van mest wordt de volgende volgorde gehanteerd (voor zover aanwezig): weidemest > dunne fractie > effluent van verwerking dunne fractie > onbehandelde drijfmest > UF-concentraten met lage N en hoge P-gehalten > OO-concentraten met hoge N en minder hoge P-gehalten > concentraten van NH_3-strippers met hoge N en lage P-gehalten > kunstmest. In de situatie dat alleen het aanwezige overschot wordt verwerkt, wordt aangenomen dat maximaal 10% van de gebruiksruimte voor fosfaat wordt opgevuld met bewerkte meststoffen.
5. De **belasting op het watersysteem** wordt bepaald aan de hand van uit- en afspoelingsfactoren voor de aangebrachte mest. Deze zijn afgeleid van de werkingscoëfficiënten voor kunstmest en dierlijke mest. De aanname die daarmee gedaan wordt, is dat de potentiële beschikbaarheid van stikstof gelijk staat aan de werkelijke opname door het gewas. Dit betekent dat het model aanneemt dat alle werkzame stikstof ook daadwerkelijk opgenomen wordt. Voor kunstmest en de mineralenconcentraten wordt daarmee verondersteld dat deze voor 100% werkzaam is. Voor

fosfaat wordt aangenomen dat 50% beschikbaar is voor gewasopname, gebaseerd op monitoringsresultaten van een veldproef met gras op zand (STOWA, 2007). Historische P-belasting vanuit fosfaatverzadigde gronden wordt niet meegenomen. Het aandeel van het niet-werkzame deel dat ook daadwerkelijk uitspoelt is gebaseerd op een veldproef op grasland op zand: 35% van het N-overschot en 9% van het P-overschot komt terecht in het grond- en oppervlaktewater (STOWA, 2007). Er wordt geen differentiatie aangebracht in eventuele verliezen naar grond- en oppervlaktewater.

2.2 Verbeterpunten

Het ontwikkelde model uit 2009 probeert op basis van eenvoudige rekenregels inzicht te geven in mogelijke effecten van mestbewerking op de waterkwaliteit. Omdat modellen per definitie een versimpeling zijn van de werkelijkheid, biedt deze benadering op een eenvoudige manier inzicht in de belangrijkste N- en P-stromen. Er zijn echter grote conceptuele knelpunten bij het ontwikkelde modelconcept (Figuur 2.1.) die de vertaalslag naar de agrarische praktijk en de inzet van stimulerende beleidsmaatregelen bemoeilijken.

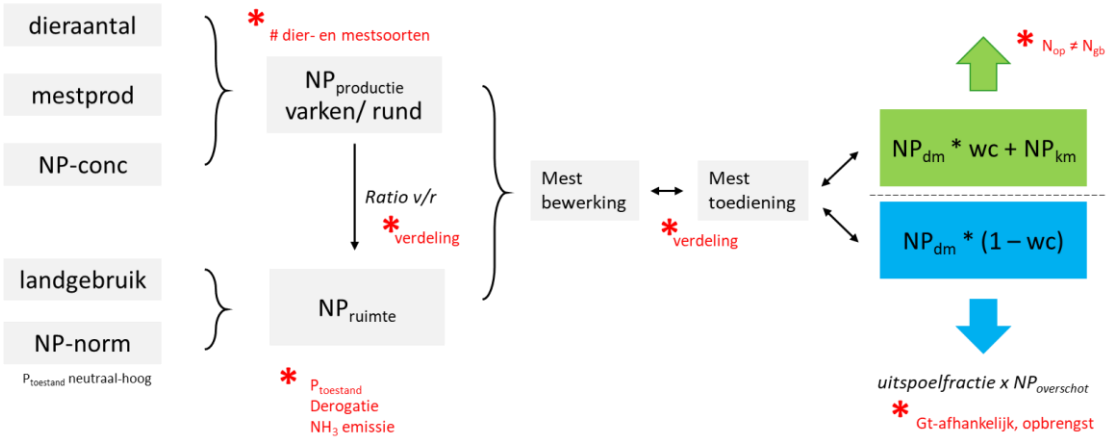

Figuur 2.1. Modelsystematiek Royal Haskoning om stikstof- en fosfaatuitspoeling (in blauw) vanuit mest-toediening te kwantificeren met aanwezige conceptuele knelpunten (in rood).

De gemaakte aannames in het model leiden namelijk tot een systematische overschatting van de verbeteringen in waterkwaliteit door mestverwerking (model bias). Dit komt door een systematische onderschatting van de bemesting (aanvoer), een onrealistische en opgelegde voorkeur voor producten met lage concentraties (en daarmee export van fosfaatrijke dikke fracties), de incorrecte aanname dat de N-werking gelijk staat aan opname, en het gebruik van uitspoelfracties van grasland voor alle teelten. In meer detail:

- ✓ ***De gebruiksruimte wordt onderschat door het negeren van derogatie.*** De gebruiksruimte is afhankelijk van het gewas, de fosfaattoestand en het areaal waarvoor derogatie is aangevraagd. Alle niet-plaatsbare mest wordt in het model per definitie buiten het gebied afgezet, en heeft daarbij geen gevolgen voor de berekende fosfaat- en stikstofvracht naar het watersysteem. Als de plaatsingsruimte wordt onderschat (wat het effect is van negeren van derogatie), dan is de aanvoer van mest lager en daarmee ook de berekende emissies. Dit wordt deels gecompenseerd door de aanname dat 50% van de percelen de P-toestand neutraal heeft; een aanname die de werkelijke P-ruimte overschat.
- ✓ **Aanname over mestverdeling strookt niet met huidige praktijk.** De mestverdelingsmodule

(uitgewerkt in de VBA-code) zoekt allereerst naar oplossingen die gebruik maken van mestbewerkingsproducten met een lage N- en P-concentratie. Dit betekent dat de aanwezige N- en P-ruimte per definitie opgevuld wordt met mineralenconcentraten en dunne fracties. Deze producten hebben tegelijkertijd een werking gekregen van 100%. In combinatie met de aanname dat deze werking gelijk staat aan plantopname (een foutieve aanname), betekent dit dat er in het model geen uit- en afspoeling plaatsvindt als er gebruik wordt gemaakt van deze bewerkte mestproducten. Mestproducten die grotere verliezen kennen richting het watersysteem worden a priori verwijderd. De aanname is daarnaast dat de volledige P-ruimte wordt opgevuld naar rato van de hoeveelheid geproduceerde mest in de gemeente. In werkelijkheid zijn de acceptatiegraden in de akkerbouw verschillend voor rundveedrijfmest, varkensdrijfmest, vaste mest en kippenmest. Wat de gevolgen van deze laatste aanname zijn, is niet onderzocht.

- ✓ **De efficiëntie van de stikstofopname van meststoffen wordt overschat.** De onderliggende aanname van het model is dat werkzame N ook daadwerkelijk wordt opgenomen. Dit wordt heel concreet zichtbaar voor de scenario's waarin alle mest wordt verwerkt tot mineralenconcentraten, die een vergelijkbare N-werking krijgen als kunstmest. Als de werkzame N volledig wordt opgenomen door het gewas, dan is er vrijwel geen N-uitspoeling meer. Heel concreet: omdat de uit- en afspoeling wordt berekend op basis van het niet-werkzame deel (en dat is voor kunstmest en de bewerkte dunne fracties gelijk aan nul) betekent dit dat mestverwerking tot mineralenconcentraten er per definitie voor zorgt dat de N-uitspoeling uit bemesting verwaarloosbaar klein wordt.
- ✓ **De N-uitspoeling onder akkerbouwgewassen en grasland wordt onderschat.** Het model maakt gebruik van zogeheten uitspoelingsfracties, die aangeven welk deel van het N-overschot uitspoelt naar het watersysteem. Hierbij is gebruik gemaakt van een uitgevoerde veldproef op grasland. Deze uitspoelingsfracties worden vervolgens toegekend aan al het agrarisch landgebruik. Wetende dat gras één van de meest efficiënte gewassen is voor nutriëntenopname (vandaar ook de derogatie) betekent dit automatisch dat het model door deze aanname de werkelijke uitspoeling onderschat. Dit heeft vooral effecten op de geschatte uitspoeling vanuit organische en dierlijke meststoffen (lees: drijfmest en dikke fractie).

2.3 Mestverdeling percelen

De bovengenoemde knelpunten van het spreadsheetmodel zijn opgelost door de introductie van rekenregels die de aanvoer, gewasopname en het optreden van verliezen kwantificeren in relatie tot bodemkenmerken, teelt en hydrologie[1]. Hiervoor is gebruik gemaakt van de rekenregels van het INITIATOR-model van *Wageningen Environmental Research (WenR)*. Dit model brengt de aan- en afvoer van nutriënten in beeld op basis van een eenvoudige massabalans voor koolstof, stikstof, fosfaat en alle andere macro, meso- en micronutriënten. De mestverdeling die daarvoor gebruikt wordt, houdt rekening met bodemtoestand, gewas, derogatie en aanwezigheid van mest. De mestproductie per bedrijf wordt afgeleid van het aantal (en type) dieren per bedrijf, de forfaitaire mestproductiecijfers, en de mestexport- en import van en naar het bedrijf. Het model maakt gebruik van gedetailleerde ruimtelijke gegevens die afkomstig zijn uit nationale GIS-datasets zoals de geografisch expliciete landbouwtellinggegevens (Gies et al., 2015). In het Geografisch Informatiesysteem Agrarische Bedrijven (GIAB) zijn gegevens opgenomen van landbouwbedrijven in Nederland die meedoen aan de jaarlijkse landbouwtelling van het CBS en RVO. Vanaf 2018 wordt INITIATOR gebruikt ter ondersteuning van het mestbeleid (als opvolger van het model MAMBO).

[1] De gebruikte algoritmes worden beschreven in Kros et al. (2011, 2017, 2018).

Vergelijkbaar met het spreadsheetmodel wordt de N- en P-excretie via dierlijke mest berekend door het aantal dieren voor elk bedrijf te vermenigvuldigen met de excretie per dier. De stal- en opslagemissies van NH_3, N_2O, NO_x en N_2 worden berekend door N-excretie vervolgens te vermenigvuldigen met N-emissiefracties voor verschillende categorieën dieren en staltypen. De N-excretie minus stal- en opslagemissies en de P-excretie vormen de invoer voor een mestverdelingsmodule die de N- en P-toevoer naar de bodem berekent. Deze module verdeelt, rekening houdend met mesttransport, de geproduceerde mest over het beschikbare bouwland en grasland. De verdeling van de hoeveelheid minerale kunstmest wordt berekend volgens de landelijke gebruiksnormen. De verliezen van nutriënten naar het watersysteem hangen samen met de bodemtoestand (P-verzadiging, en N-mineralisatie), grondwatertrap (en waterflux), gewasproductie en gasvormige verliezen die optreden (denitrificatie, vervluchtiging, lachgas).

Dit model volgt daarmee een vergelijkbare benadering als het spreadsheetmodel van Royal Haskoning. De modelvergelijkingen vanuit INITIATOR zorgen echter voor:

- ✓ een accurater beeld van de actuele N- en P-bemesting per gewas en bodemtype in een gemeente, waarbij rekening wordt gehouden met derogatie, de fosfaattoestand, de gebruiksnormen en aanwezige transport en export van dierlijke mest binnen en buiten de gemeenten;
- ✓ een integrale analyse van aan- en afvoer van meststoffen en de eventuele verliezen die optreden naar het grond- en oppervlaktewater in relatie tot gewas, grondwatertrap en buffering dan wel retentie in de bodem.

Let wel, het model INITIATOR geeft een kwantificering van de N- en P-aanvoer naar het waterlichaam (vanuit de wortelzone) en het geeft geen inzicht in de processen *binnen* het waterlichaam zoals retentie of vrijkomen in de slootbodem of opname in slootvegetatie. Het brengt daarmee de potentiële N- en P-verliezen richting het waterlichaam in beeld.

2.4 Lange termijn effecten

Voor de evaluatie van de effecten van mestbewerking voor de waterkwaliteit speelt de tijdshorizon een belangrijke rol. De huidige praktijk van bemesting (zie hoofdstuk 4) volgt de bodemkwaliteit en vult de beschikbare gebruiksruimte voor N en P op met dierlijke mest en kunstmest. Mestbewerking als zodanig verhoogt niet de opbrengst en nutriëntenopname van gewassen; het vakmanschap van de ondernemer is daarbij een meer sturende factor. Dit betekent dat het N- en P-overschot dat op korte termijn uit kan spoelen naar het grond- en oppervlaktewater niet beïnvloed wordt door mestbewerking. Hieruit zou de conclusie kunnen volgen dat mestbewerking geen positieve effecten heeft op de waterkwaliteit. Op lange termijn verandert de inzet van mestbewerking echter de aanvoer van koolstof en mineralen naar de bodem en daarmee ook de bodemkwaliteit. Zodra dit de retentie dan wel het vrijkomen van N en P gaat beïnvloeden, dan zal dit het bodemoverschot veranderen en daarmee ook de verliezen richting het watersysteem. Om dit lange termijneffect in kaart te brengen, simuleren we hoe de bodemkwaliteit (en de daarmee samenhangende N-levering) verandert over een periode van 50 jaar. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van het RothC-model (Coleman, 1996) dat de opbouw van organische stof en het vrijkomen van stikstof in beeld brengt in relatie tot bouwplan (aanvoer van gewasresten en organische stof via wortels) en bemesting. Het RothC-model deelt de organische stof in de bodem op in vier pools of fracties die elk met hun eigen snelheid worden afgebroken. Dit zijn: (i) makkelijk afbreekbare organisch materiaal, (ii) resistente organisch materiaal die wat moeilijker afbreekbaar is, (iii) moeilijk afbreekbare humus, (iv) niet afbreekbare inert organisch materiaal en (v) microbiële biomassa.

Toegediend organisch materiaal vanuit gewasresten en bemesting wordt over deze verschillende pools

verdeeld. Deze verdeling gebeurd op basis van de eigenschappen van de materialen die bekend zijn uit literatuur en praktijkonderzoek (Van Dijk & van Geel, 2012; UGent, 2008). Hiermee kan dus rekening worden gehouden met de samenstelling van mest (en mestbewerkingsproducten) en de kwaliteit van de toegediende organische stof. De afbraaksnelheid van elke pool in de bodem wordt daarbij beïnvloed door temperatuur, vocht en bodembedekking.

2.5 Scenario's mestbewerking

Het effect van mestbewerking op de waterkwaliteit hangt samen met de inzet van mestproducten binnen specifieke agrarische teelten. In deze studie wordt het effect in beeld gebracht voor een aantal scenario's die worden vergeleken met de huidige en de gewenste situatie conform de Nitraatrichtlijn en Kaderrichtlijn Water. De gewenste situatie conform de Nitraatrichtlijn is daarbij gebaseerd op berekeningen met het INITIATOR model: de N-bemesting is daarbij zo aangepast dat het stikstofgehalte van het uitspoelend grondwater niet hoger is dan 50 mg per liter (zie de Vries et al., 2018). De gewenste situatie conform de Kaderrichtlijn Water is tijdens de afronding van deze studie toegevoegd als referentiekader, daarbij gebruik makend van de bronnenstudie die door *WenR* is uitgevoerd in het najaar van 2018. Let wel, in deze laatste studie wordt wel rekening gehouden met retentie in het watersysteem én wordt de opgave voor de landbouw (dat hier gebruikt wordt als doel) bepaald door de beïnvloedbare belasting in het zomerhalfjaar.

Voor de berekening van het N- en P-belasting in de huidige situatie wordt de bemesting aangepast[1] naar de gebruiksnormen voor dierlijke mest, werkzame N en P. Er worden vier scenario's doorgerekend om het effect van mestbewerking in beeld te brengen na een periode van 50 jaar. Dit zijn achtereenvolgens:

1. De huidige **Praktijk**. Dit is de praktijksituatie waarin de gebruiksruimte voor N en P maximaal wordt opgevuld met aanwezige mest. Hierbij wordt aangenomen dat zogenoemde niet-plaatsbare mest in werkelijkheid wordt afgezet buiten Nederland. Deze aanname zorgt ervoor dat de daadwerkelijke mestgiften niet hoger kunnen zijn dan de wettelijk beschikbare gebruiksruimte.
2. Een scenario van volledig **Verwerken.** Dit is een situatie waarin alle mest wordt bewerkt en gescheiden in een dikke en dunne fractie waarbij de dunne fractie wordt opgewerkt tot een mineralenconcentraat. In dit scenario wordt de dikke fractie volledig buiten het gebied afgezet, en wordt de gebruiksruimte voor N en P volledig opgevuld met mineralenconcentraten en kunstmest. De totale aanvoer van werkzame N en P is gelijk aan de aanvoer van scenario 'Praktijk'.
3. Een scenario waarbij een deel van de gebruiksruimte wordt opgevuld met bewerkte mest, scenario **Opvullen**. In dit scenario wordt 85% van de huidige P-bemesting opgevuld met drijfmest. Hiervoor wordt de bemesting met drijfmest uit scenario A met 15% verlaagd, waarna deze verlaging wordt gecompenseerd met N- en P-aanvoer met mineralenconcentraten. De totale aanvoer van werkzame N en P is dus gelijk aan de aanvoer van scenario 'Praktijk'.
4. Een scenario waarbij bewerkte mestproducten worden ingezet met het oog op behoud van de bodemkwaliteit, scenario **Bodem**. Dit is een situatie waarin net voldoende drijfmest wordt aangevoerd om te zorgen voor een positieve OS-balans (d.w.z., de aanvoer van koolstof is gelijk aan de afbraak). De totale aanvoer van werkzame N en P is gelijk aan de aanvoer van scenario 'Praktijk', waarbij naast drijfmest maximaal gebruik wordt gemaakt van mineralenconcentraten.

[1] Het landelijk instrumentarium kent het fenomeen van overbenutting (zie Kros et al., 2018). Dit betekent dat er in Nederland meer mest wordt geproduceerd dan er daadwerkelijk (op papier) wordt toegediend dan wel wordt geëxporteerd. Of deze overbenutting ook daadwerkelijk optreedt is onduidelijk. In de praktijk zijn zowel voorbeelden van te hoge forfaitaire mestproductiecijfers als voorbeelden van fraude bekend. De voorliggende studie gaat uit van een situatie dat alle mest conform het mestbeleid wordt toegediend, dat wil zeggen dat deze studie aanneemt dat er geen fraude optreedt in het beheergebied van Aa en Maas. Als dat wel het geval is, dan is de opgave groter dan in deze studie wordt verondersteld.

3 Resultaten & Discussie

3.1 Modelvergelijking

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het oude spreadsheetmodel vergeleken met de nieuwe modelberekeningen voor i) de geschatte productie van fosfaat en stikstof, i) de bemestingsruimte voor mest, iii) de geschatte verliezen naar het watersysteem en iv) de effecten van mestbewerking op de verliezen van stikstof en fosfaat naar grond- en oppervlaktewater. De vergelijking in dit hoofdstuk is uitgevoerd voor de gemeente Uden. De belangrijkste resultaten voor alle gemeenten in het beheergebied van Aa en Maas worden samengevat in bijlage A.

3.1.1 Stikstof- en fosfaatproductie

Zowel het huidige als het INITIATOR-model start met de aanwezige dieraantallen binnen een gemeente en berekent de mestproductie door gebruik te maken van zogenoemde excretiecijfers. De gebruikte excretiecijfers zijn al gecorrigeerd voor optredende N-verliezen via vervluchtiging. De verschillen in geschatte N- en P-productie tussen beide modelbenaderingen zijn minimaal (Figuur 3.1.). De verschillen die optreden zijn vooral zichtbaar bij de excretie op melkveehouderijbedrijven en hangen samen met kleine verschillen in de originele brondata (CBS versus GIAB) en het gebruik van generieke versus locatie-afhankelijke correcties voor ammoniakverliezen.

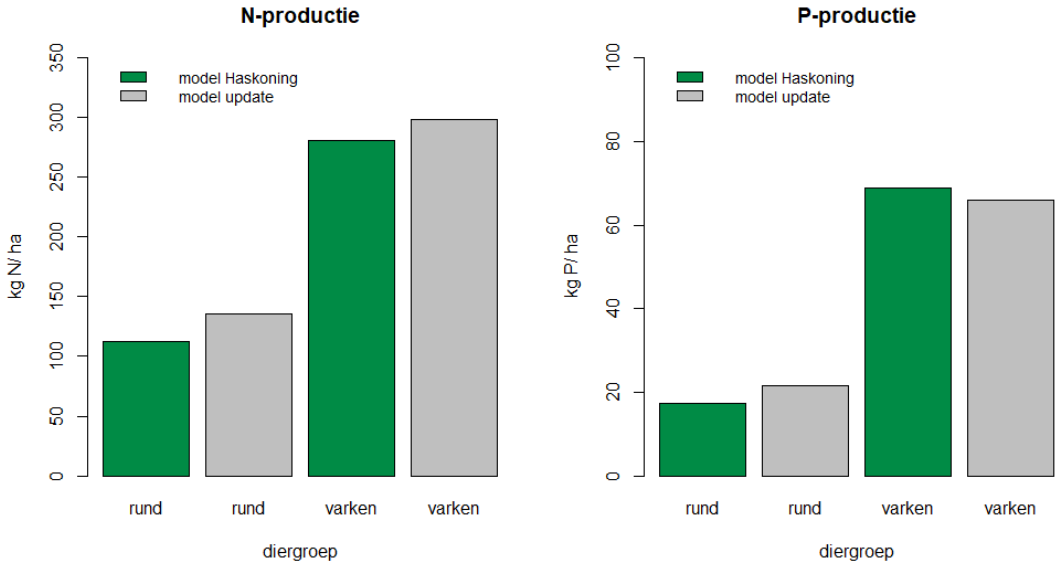

Figuur 3.1. De geschatte stikstof- en fosfaatproductie (uitgedrukt in kg N en kg P ha^{-1} landbouwgrond) van varkens- en rundveemest in de gemeente Uden voor het jaar 2015.

Hiervoor zijn de volgende gegevens aangepast en geüpdatet:

- dieraantallen per gemeente en diersoort zijn aangepast naar die van het jaar 2015.
- nieuwe excretiecijfers per diersoort zijn toegevoegd.
- gebruiksnormen en arealen landgebruik zijn vervangen door die van het jaar 2015.

Gemeenten met een hoge dierlijke mestproductie worden in de praktijk ook gekenmerkt door een bemestingspraktijk waarbij de volledige P-ruimte wordt opgevuld met dierlijke mest. De totale mestproductie vanuit rundvee- en varkensdrijfmest in de gemeente Uden ligt op 435 kg N ha^{-1} en op 88 kg P ha^{-1}. Dit is

respectievelijk 2,3 en 1,5 maal de plaatsingsruimte van N en P. Wanneer ook rekening wordt gehouden met de productie van vaste mest, kippenmest en mest van overige dieren (geiten, paarden, etc.) dan ligt de mestproductie in deze gemeente zelfs op 656 kg N ha^{-1} en op 140 kg P ha^{-1}. Meer dan 50% van de geproduceerde mest moet daarom worden geëxporteerd naar omliggende regio's dan wel het buitenland.

3.1.2 Stikstof- en fosfaatbemesting

De gebruiksruimte voor dierlijke mest, werkzame stikstof en fosfaat verschilt tussen beide modelbenaderingen. Het spreadsheetmodel van Royal Haskoning onderschat de N-gebruiksruimte (en daarmee ook de afzet voor dierlijke mest binnen de gemeente) met gemiddeld 25 kg N ha^{-1} omdat geen rekening wordt gehouden met derogatie. Binnen de gemeenten in waterschap Aa en Maas varieert het aandeel bedrijven met derogatie tussen de 57 en 87%. Dat betekent dat de meerderheid van de bedrijven meer dan 170 kg N ha^{-1} toedient via dierlijke mest. De berekende gebruiksruimte voor werkzame stikstof in het spreadsheetmodel ligt in de gemeente Uden 5% lager dan de modelinschattingen van INITIATOR. Dit hangt samen met het aantal gebruikte landgebruiksgroepen met bijbehorende N-gebruiksnorm. Het effect is echter klein.

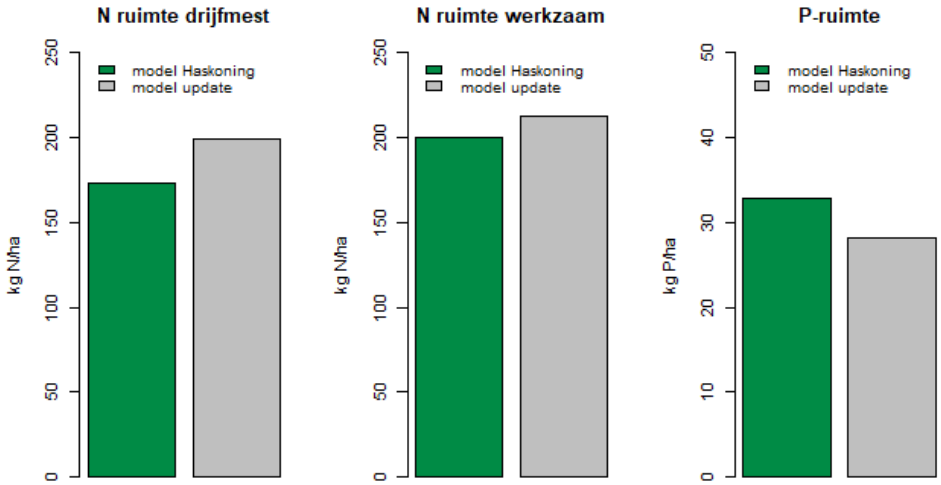

Figuur 3.2. De geschatte gebruiksruimte (ka ha^{-1}) voor dierlijke stikstof (N_{dm}), werkzame stikstof (N_{wz}) en fosfaat (P) in de gemeente Uden voor het jaar 2015.

De gebruiksruimte voor fosfaat wordt met 10 kg P_2O_5 ha^{-1} overschat. Voor de gemeente Uden gaat het dan om circa 40 ton P_2O_5 ofwel 18 ton P alleen uit drijfmest. In beide situaties is de P-gebruiksnorm limiterend voor de hoeveelheid dierlijke mestproducten die kunnen worden toegediend. Alle mest die niet afgezet kan worden binnen deze gebruiksruimte wordt daarom geëxporteerd naar andere gemeenten en draagt daarbij dus ook niet bij aan de berekende stikstof- en fosfaatverliezen naar het watersysteem.

Ook de geschatte bemesting voor dierlijke mest en kunstmest verschilt tussen beide modellen (Figuur 3.3). Het model van Royal Haskoning berekent een lagere drijfmestgift omdat er geen rekening wordt gehouden met derogatie én het feit dat het landelijk mestverdelingsinstrumentarium in INITIATOR ook rekening houdt met de zogeheten 'zwarte mest'. Dit wordt vooral zichtbaar in de P-gift die gemiddeld oploopt tot 60 kg P dat overeenkomt met 135 kg P_2O_5 (terwijl er formeel maar ruimte is voor 28 kg P / 65 kg P_2O_5). Omdat de gebruiksruimte voor werkzame N vrijwel vergelijkbaar is tussen beide modellen (Figuur 3.2) betekent een hogere N-gift uit dierlijke mest automatisch een lagere N-kunstmestgift in het INITIATOR-model. In beide modellen wordt er vrijwel geen P-kunstmest toegediend omdat de P-ruimte opgevuld wordt met dierlijke mest (en P-kunstmest op derogatiebedrijven niet mag worden toegepast).

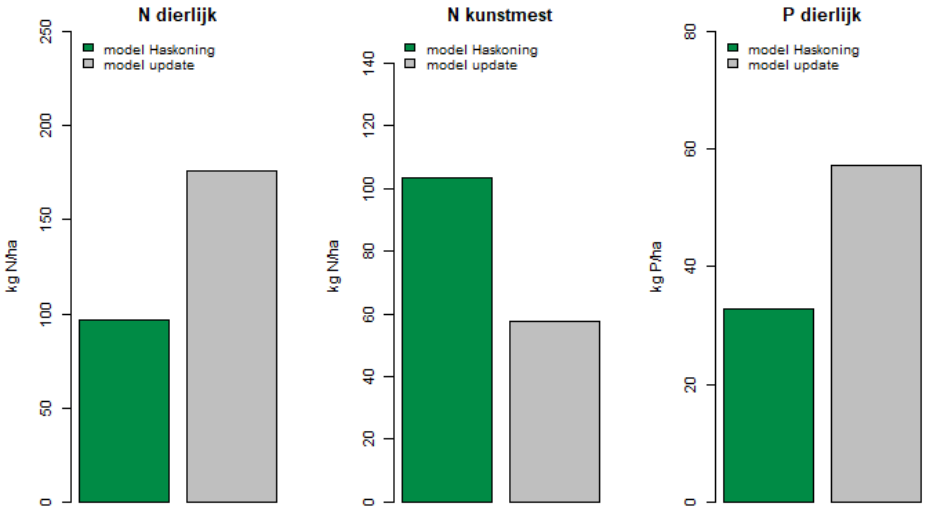

Figuur 3.3. De geschatte bemesting met dierlijke stikstof (de werkzame hoeveelheid), stikstof uit kunstmest en fosfaat in de gemeente Uden in het jaar 2015. De bemesting met P-kunstmest is nihil.

3.1.3 Stikstof- en fosfaatverliezen naar watersysteem

Gedurende het jaar treden er substantiële verliezen op van N en P uit de landbouwpercelen naar het watersysteem. Voor stikstof varieert deze voor alle gemeenten binnen het beheersgebied van Aa en Maas tussen 13 en 58 kg N ha^{-1}, waarbij in het grootste deel van de agrarische percelen van het beheersgebied meer dan 36 kg N ha^{-1} uitspoelt. Circa 60 procent van deze stikstof komt in het grondwater, en de overige 40% verdwijnt richting het oppervlaktewater (Figuur 3.4.). Het huidige spreadsheetmodel onderschat de daadwerkelijke nitraatuitspoeling in vergelijking met het INITIATOR-model door een sterke overschatting van de gewasopname. De gewasopname wordt in het spreadsheetmodel namelijk gelijkgesteld aan de N-gebruiksnorm voor werkzame stikstof.

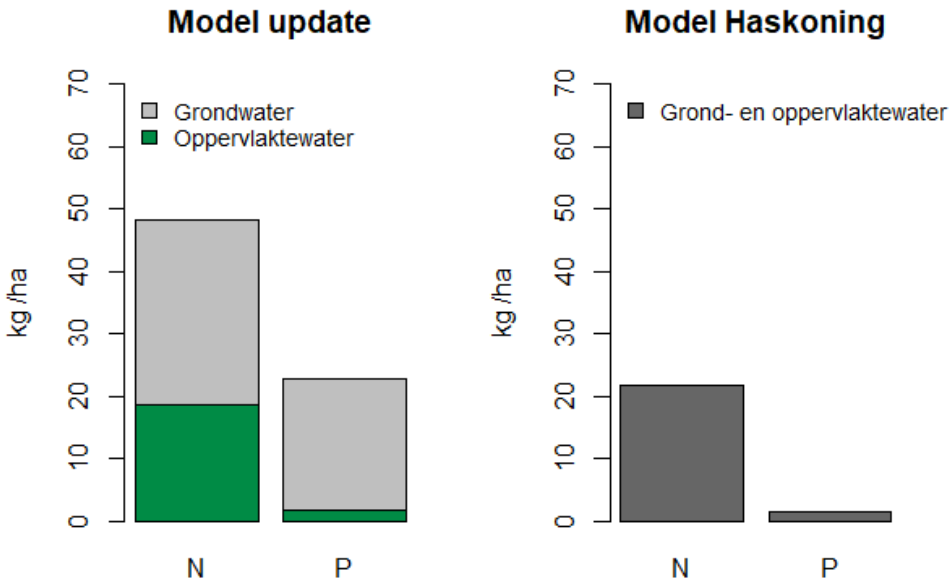

Figuur 3.4. De geschatte stikstof en fosfaatverliezen naar grond- en oppervlaktewater voor het jaar 2015 die optreden bij de huidige gesimuleerde bemestingspraktijk (met overbenutting) in gemeente Uden.

Het spreadsheetmodel berekent de P-verliezen vanuit de huidige bemesting als percentage van de gegeven gift waardoor de geschatte verliezen erg klein zijn. Voor fosfaat is deze aanname conceptueel echter moeilijk verdedigbaar omdat de gegeven fosfaat snel in evenwicht komt met de bodem. De daadwerkelijke fosfaatconcentratie in het uitspoelend bodemvocht wordt grotendeels bepaald door de fosfaattoestand van de bodem, en de retentie- dan wel buffercapaciteit van de bodem. Effecten van andere mesttoedieningstechnieken of bewerkte mestproducten lopen daarmee procesmatig via de bodem, en zijn bij de hoge fosfaattoestanden dan ook alleen op lange termijn meetbaar te maken. Daarbij komt dat met het huidige bemestingsbeleid gestuurd wordt op evenwichtsbemesting, waarbij de aanvoer van fosfaat gelijk staat aan de gewasopname. Vanuit milieukundig oogpunt kan het wenselijk zijn om juist te zorgen voor een bemesting die beter rekening houdt met de capaciteit van de bodem om fosfaat te leveren. In de praktijk betekent dit echter een verdere verlaging van de P-ruimte en oplopende kosten voor mestbewerking en export.

3.2 Effecten mestverwerking

Door de inzet van bewerkte mest zou het in theorie mogelijk moeten zijn om het aanbod van N en P beter af te stemmen op de gewasbehoefte. Hierin moet echter allereerst een onderscheid worden gemaakt tussen stikstof en fosfaat.

Mestbewerking heeft weinig effect op P-verliezen gegeven de fosfaatrijkdom van de bodem. De bodems in Oost-Brabant liggen namelijk ver boven het landbouwkundig optimum voor een goede gewasproductie: 90% van de agrarische percelen heeft een P-verzadiging groter dan 47%. Er is daardoor weinig vastlegging van fosfaat in de bouwvoor. Daarbij komt het feit dat de huidige bemestingspraktijk in Oost-Brabant (conform de in Nederland gebruikte modelschattingen) suggereert dat er meer mest wordt toegepast dan er wettelijk toegestaan is. Zolang dat het geval is, is er geen verlaging van de P-vracht naar het watersysteem te verwachten. Ook al zou er in Oost-Brabant sprake zijn van evenwichtsbemesting, ook dan zijn de effecten op het watersysteem tot aan 2027 minimaal omdat er sprake is van een langjarig na-ijleffect vanuit historische bemesting. Voor de waterkwaliteit in Oost-Brabant speelt daarnaast ook de vastlegging van fosfaat in het oppervlaktewater een rol. Door de aanwezigheid van ijzer in grond- en oppervlaktewater kan het vrijkomende fosfaat worden vastgelegd in de slootbodem. Om deze redenen focust zowel de vorige als huidige studie op de effecten van mestbewerking op N-verliezen naar het watersysteem.

In de geschatte praktijksituatie van gemeente Uden spoelt er gemiddeld circa 35 kg N ha^{-1} uit naar grond- en oppervlaktewater (scenario ‘Praktijk’). De uitspoeling is op de meeste graslandpercelen lager dan op de bouwlandpercelen, maar omdat er een aantal afwijkende graslandpercelen aanwezig zijn met hoge N-verliezen ligt de gemiddelde N-uitspoeling in de gemeente Uden hoger (de ruimtelijke visualisatie hiervan geeft daarom een accurater beeld, zie bijlage A). Als alle dierlijke mest wordt bewerkt en alleen maar mineralenconcentraten én kunstmest worden ingezet met een vergelijkbare N-gift als de huidige praktijk (scenario ‘Verwerken’), dan spoelt er in de meest optimale situatie gemiddeld circa 55% minder stikstof uit naar het watersysteem; de gemiddelde uitspoeling halveert. De effecten van mestbewerking voor bouwland zijn daarbij substantieel groter dan die op grasland. Dit hangt samen met de huidige praktijk waarbij bouwland (vooral mais) veel drijfmest krijgt, de lage N-efficiëntie van mais (en bouwlandgewassen) in vergelijking met gras en een grotere reductie in N-levering als 50 jaar geen organische mest wordt aangevoerd. Volledige inzet van bewerkte mest heeft dus een positief resultaat voor het watersysteem, zeker als we dit vergelijken met de gewenste situatie om de doelen voor de Nitraatrichtlijn te realiseren. Dit effect is vooral zichtbaar onder bouwland. Onder grasland blijft de emissie hoger dan gewenst. Wat voor dit scenario wel buiten beeld blijft, is dat deze aanpak alleen werkt als de bewerkte dikke fractie

volledig buiten het eigen gebied moet worden afgezet. Ook zal er op lange termijn sprake zijn van een substantiële daling van de hoeveelheid organische stof en het daaraan gekoppelde N-leverend vermogen.

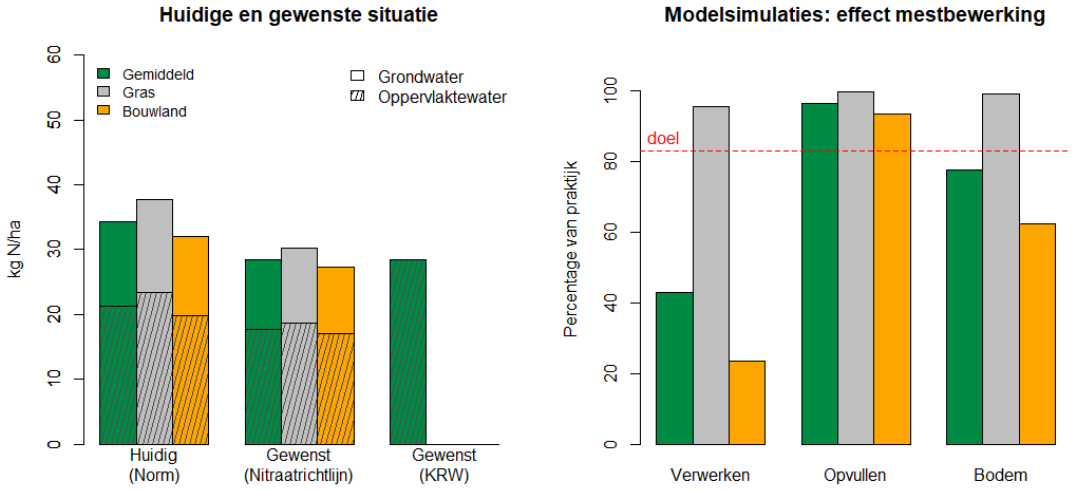

Figuur 3.5. De huidige en gewenste N-belasting van het grond- en oppervlaktewater in de gemeente Uden (links) en het maximale effect van drie mestverwerkingsscenario's op de uit- en afspoeling van stikstof na 50 jaar uitgedrukt als percentage ten opzichte van de huidige situatie. 'Verwerken' betekent volledige afvoer van drijfmest als dikke fractie, 'Opvullen' betekent 15% afvoer van de P uit drijfmest en 'Bodem' betekent afvoer van de drijfmest nadat voldoende organische stof is aangevoerd om de bodemkwaliteit te handhaven.

Als de huidige P-bemesting via drijfmest wordt verlaagd met 15% (scenario 'Opvullen') en deze verlaging voor stikstof wordt gecompenseerd met mineralenconcentraten, dan daalt de N-uitspoeling met maximaal 5%. Het draagt zo positief bij aan een beter watersysteem, al zijn aanvullende maatregelen (precisielandbouw, bodembeheer) nodig om de emissie verder te beperken om de doelen voor KRW als Nitraatrichtlijn te realiseren. Als de aanvoer van drijfmest wordt verlaagd tot een situatie waarin voldoende organische stof wordt aangevoerd om de bodemkwaliteit in stand te houden (scenario 'Bodem', EOS-balans is nul) dan kan de N-uitspoeling zover dalen dat de doelen voor grond- en oppervlaktewater worden behaald.

Ter illustratie wordt hieronder weergegeven wat de scenario's betekenen voor de N-gift in, de verdeling van N over de verschillende mestproducten, en de N-export vanuit de gemeente Uden.

Tabel 3.1. Effect van mestbewerkingsscenario's op de mestgiften en de hoeveelheid extra te exporteren N ten opzichte van de huidige praktijk, gemiddeld voor gemeente Uden. Data in kg N ha^{-1} $jaar^{-1}$.

Scenario	Dierlijke mest	Kunstmestgift	Concentraten	Extra export
Verwerken				
Bouwland	0	0	217	115
Grasland	60	89	127	68
Opvullen				
Bouwland	282	0	33	17
Grasland	220	41	24	13
Bodem				
Bouwland	91	0	145	77
Grasland	121	74	83	44

* let op, de totalen van deze kolommen zijn niet helemaal identiek door de aggregatie van alle percelen tot één gemiddelde per landgebruik voor de hele gemeente (en de giften zijn niet normaal verdeeld).

De hierboven beschreven resultaten geven aan wat het *maximale* effect is van mestbewerking op de N-verliezen naar het grond- en oppervlaktewater na een periode van 50 jaar. In deze berekeningen is namelijk aangenomen dat een verandering in N-bemesting op dezelfde manier de uitspoeling beïnvloedt als de huidige bemesting, dat wil zeggen dat de N-verliezen naar grond- en oppervlaktewater een vast percentage van het N-overschot betreffen. Deze aanpak geeft daarmee een positieve inschatting van het effect van mestbewerking omdat het bij de berekening van de uitspoeling aanneemt dat de uitspoelfractie gelijk blijft bij hogere N-bemesting. In werkelijkheid zal het N-overschot (dat wil zeggen het verschil tussen gewasopname en de aangevoerde stikstof) toenemen bij aanvoer van extra stikstof. Voor een meer realistische inschatting zijn alle scenario's daarom ook doorgerekend voor een situatie waarin het effect van een ander N-levering of N-bemesting vergelijkbaar is met de uitspoeling van het totale werkzame N-overschot (Figuur 3.6.).

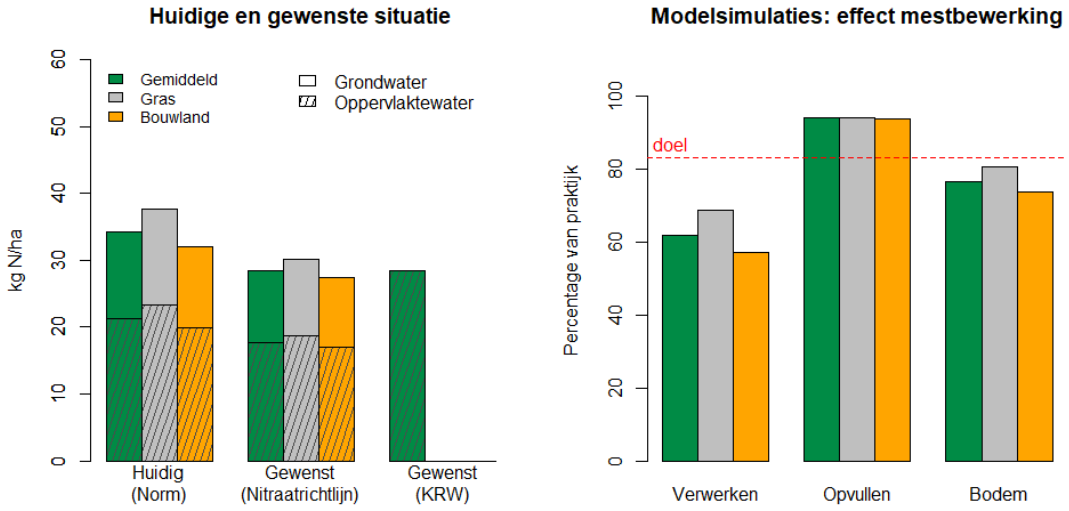

Figuur 3.6. De huidige en gewenste N-belasting van het grond- en oppervlaktewater in de gemeente Uden (links) en het maximale effect van drie mestverwerkingsscenario's op de uit- en afspoeling van stikstof na 50 jaar uitgedrukt als percentage ten opzichte van de huidige situatie. 'Verwerken' betekent volledige afvoer van drijfmest als dikke fractie, 'Opvullen' betekent 15% afvoer van de P uit drijfmest en 'Bodem' betekent afvoer van de drijfmest nadat voldoende organische stof is aangevoerd om de bodemkwaliteit te handhaven.

De relatieve verschillen tussen de verschillende scenario's worden kleiner. Wel zijn de geschatte effecten op de waterkwaliteit minder groot. In de huidige praktijk spoelt er circa 35 kg N ha^{-1} uit naar grond en oppervlaktewater. Als alle drijfmest wordt verwerkt en alleen mineralenconcentraten worden toegediend dan daalt de uitspoeling met 20 tot 30%. Om de doelen voor grond- en oppervlaktewaterkwaliteit te realiseren is in de gemeente Uden een verlaging nodig van circa 20%. Dit betekent dat via mestbewerking de gewenste doelen voor waterkwaliteit kunnen worden gerealiseerd, mits de mestgift aangepast wordt aan de hogere werking van de mestproducten. Wel moet er meer dan 15% van de huidige drijfmestgift worden bewerkt en geëxporteerd.

3.3 Inzet van bewerkte mestproducten

Om milieukundige effecten van mestbewerking in beeld te brengen, worden vaak modellen gebruikt. De huidige modellen maken daarbij allemaal gebruik van aannames over de huidige bemestingspraktijk. De huidige praktijk in Oost-Brabant is dat de gebruiksruimte voor werkzame stikstof en fosfaat maximaal wordt

ingevuld met dierlijke mest, kunstmest of bewerkte mest. Deze praktijk heeft consequenties voor de berekende verliezen naar het watersysteem. De inzet van bewerkte meststoffen heeft namelijk alleen positieve effecten op de waterkwaliteit als het werkzame N-overschot (dan wel het P-bodemoverschot) kleiner wordt. Dit kan door een lagere bemesting, een hogere gewasopname of door een sterkere vastlegging in de bodem. Als stikstof wordt vastgelegd in de bodem, dan moet de bemestingspraktijk in het volgende jaar hier wel rekening mee houden, want anders komt deze stikstof alsnog beschikbaar voor uitspoeling. Afhankelijk van het type mestbewerking kan wel de P-beschikbaarheid worden verlaagd (bijvoorbeeld door de inzet van ijzer om fosfaat neer te laten slaan tijdens het scheidingsproces). Als deze bewerkte mest aan de bodem wordt toegediend, kan deze zorgen voor extra vastlegging in de bodem. In de praktijk is dit effect echter nihil, en in het licht van de hoge P-verzadiging van de bovengronden in Oost-Brabant ook verwaarloosbaar.

Door inzet van precisielandbouwtechnieken *in combinatie met* bewerkte meststoffen kan actief gestuurd worden op het vrijkomen van nutriënten. In de huidige praktijk wordt er veelal een basisbemesting uitgevoerd met drijfmest of andere organische meststoffen (zie hoofdstuk 4). De stikstof uit deze meststoffen komt beschikbaar via mineralisatie, een weersafhankelijk proces. Gedurende het seizoen kan dan één of twee keer worden bijbemest met kunstmest. Omdat onduidelijk is wanneer de stikstof uit de dierlijke mest precies beschikbaar komt, wordt er in de praktijk voldoende kunstmest gegeven bij de start van de groei van het gewas om zo eventuele risico's van tekorten te voorkomen. Juist in perioden rondom het tijdstip van toediening – en dan in het bijzonder in situaties met intensieve neerslag – vinden *binnen* het groeiseizoen de grootste verliezen plaats. Gebieden met hellingen en met een verdichte bodem (met weinig infiltratievermogen) hebben daarbij een groter risico op verliezen door oppervlakkige afspoeling. Uit deze twee observaties volgt dat de inzet van bewerkte mest vooral een positief effect op het oppervlaktewater heeft als beter gestuurd kan worden op het beschikbaar komen van stikstof gedurende het seizoen én tegelijkertijd de gift aan werkzame N kan worden verlaagd.

Uitspoeling van stikstof naar het grondwater vindt niet alleen plaats tijdens piekevents rondom het tijdstip van bemesten maar vooral gedurende het najaar. De gegeven stikstof die namelijk niet wordt opgenomen door het gewas (en gedurende het groeiseizoen zich langzaam verplaatst door de bouwvoor) spoelt gedurende de natte wintermaanden uit richting het grondwater. Niet-werkzame stikstof die aangevoerd wordt via de dikke fractie (of andere os-rijke mestproducten) kan in het najaar of in het opvolgend jaar beschikbaar komen voor gewasopname en uitspoeling. Risico op afspoeling van deze stikstof is klein omdat het langzaam beschikbaar komt en uitzakt als er geen gewasopname plaats vindt. En dat is de situatie op veel bouwlandpercelen gedurende de winterperiode.

De potentiële effecten van mestbewerking kunnen dan ook als volgt worden samengevat:

- Mestbewerking verlaagt het risico op N-afspoeling naar het oppervlaktewater *zodra* er beter gestuurd kan worden op het vrijkomen van stikstof (de timing van bemesting), de plaatsing (in de rij, met zodenbemester, etc.) en de hoogte van de werkzame N-gift. Als de hoogte, plaatsing en timing niet wijzigen, dan blijft het werkzame N-overschot gelijk en zal de N-afspoeling weinig tot niet veranderen.
- Mestbewerking verlaagt het risico op N-uitspoeling naar het grondwater zodra er beter gestuurd kan worden op de timing, plaatsing en dosering van de meststof (d.w.z. het voorkomen van verliezen tijdens piekbuien) en het vrijkomen van stikstof *na* de groeiperiode van het gewas. Dit laatste kan door minder aanvoer van niet-werkzame stikstof, dat wil zeggen een verlaging van de aanvoer van organische stof via bemesting.

Het landgebruik heeft grote invloed op de inzetbaarheid van en effectiviteit van mest, en daarmee ook op die van mestverwerkingsproducten. De verliezen op grasland zijn normaliter lager dan die op bouwland door de hoge worteldichtheid en nutriëntenopname van gras gedurende het groeiseizoen. Metingen uit het project Duurzaam Schoon Grondwater in Limburg laten daarnaast zien dat gewasopvolging een grote invloed heeft op het nitraatgehalte omdat diep wortelende gewassen een deel van de uitgespoelde stikstof weer kunnen opnemen.

Tegelijkertijd is de inzet van de dikke fractie binnen de huidige bedrijfsvoering beperkt omdat de gebruiksruimte vanuit economische motieven maximaal wordt opgevuld met drijfmest. Bewerkte dunne fracties van mest of mineralenconcentraten kunnen aanvullend ingezet worden en zullen daarmee de kunstmestgift vervangen. Op bouwland is er meer potentie om de waterkwaliteit te verbeteren door de inzet van meststoffen die beter aansluiten bij de gewasbehoefte. Door een betere timing, plaatsing en dosering kan zo het verlies naar grond- en oppervlaktewater worden verkleind. Een belangrijke voetnoot is wel dat kunstmest één van de mestproducten is waarmee snel en flexibel kan worden gestuurd, en bewerkte meststoffen kunnen deze werking vooralsnog beperkt nabootsen.

3.4 Ruimtelijke visualisatie

Hieronder worden een aantal sturende variabelen ruimtelijk expliciet weergegeven voor het beheergebied van waterschap Aa & Maas. Dit zijn achtereenvolgens de totale productie van N en P (Figuur 3.7.), de gemiddelde uit- en afspoeling naar grond- en oppervlaktewater (Figuren 3.8. en 3.9.), en de te realiseren verlaging in bodembelasting om de doelen van Nitraatrichtlijn te realiseren (Figuren 3.10. en 3.11.).

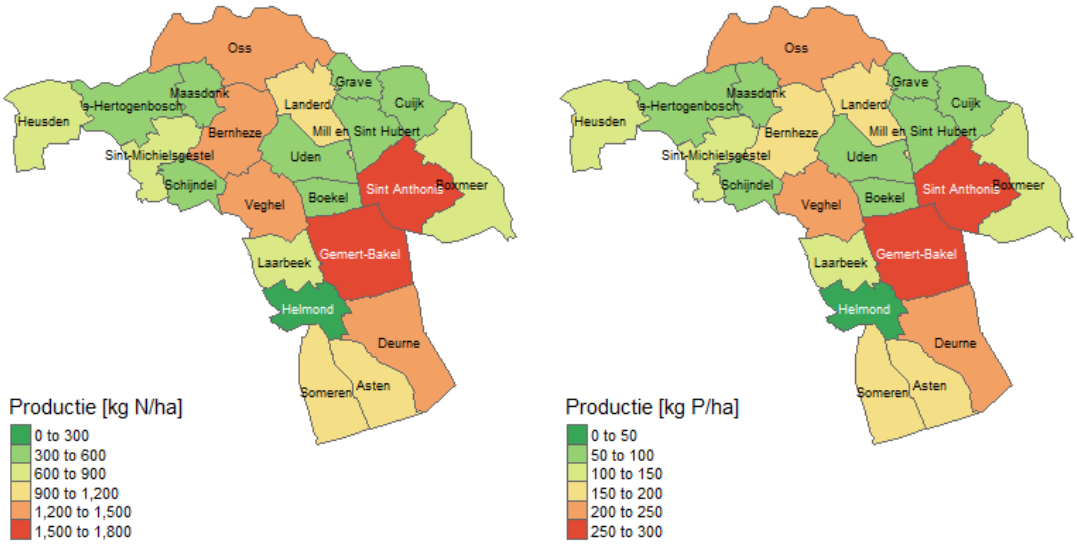

Figuur 3.7. De geschatte N- en P-productie per gemeente binnen het beheergebied van Aa en Maas.

Er is binnen het waterschap een grote variatie in dierbezetting en productie van mest. De hoogste productie (per hectare) vindt plaats in de gemeenten Gemert-Bakel en Sint-Anthonis en de laagste in gemeente Helmond. In vrijwel alle gemeentes is de productie hoger dan de gebruiksruimte.

De hoogste uitspoeling van stikstof en fosfaat naar het grondwater vindt plaats in de gemeenten Boekel en Landerd (voor stikstof) en voor de gemeenten Someren, Asten, Deurne, Boekel, Veghel en Bernheze (voor fosfaat). Fosfaatverliezen naar grondwater variëren van minder dan 5 kg P ha^{-1} in de gemeente

Heusden tot meer dan 20 kg P ha^{-1} in het zestal hierboven genoemde gemeenten. Fosfaatverliezen naar het oppervlaktewater liggen substantieel lager, en lopen op tot maximaal 3 kg P ha^{-1} in de gemeente Oss en 's-Hertogenbosch. Vergelijking van beide kaartbeelden laat zien dat productie van mest niet een-op-een gecorreleerd is aan de verliezen naar het watersysteem, maar dat landgebruik en mesttoediening sterk variëren binnen het beheergebied van Aa en Maas. Er is een sterk positief verband tussen P-gift en de P-uitspoeling naar het grondwater (dat wel zeggen het verlies van P uit de bewortelbare zone).

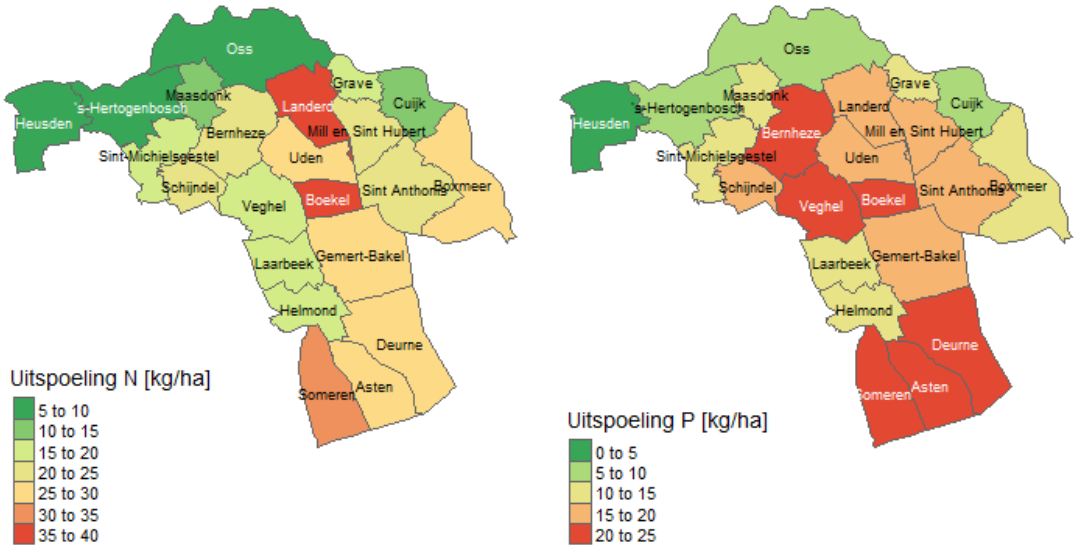

Figuur 3.8. De gemiddelde uitspoeling van stikstof en fosfaat naar het grondwater per gemeente.

De afspoeling van stikstof en fosfaat naar het oppervlaktewater ligt substantieel lager dan de uitspoeling naar het grondwater (Figuur 3.9.). Voor stikstof varieert de gemiddelde afspoeling van 6 tot 20 kg N ha^{-1} met een gradiënt van Zuidoost naar Noordwest. Voor P varieert de afspoeling tussen 1 en 3 kg P ha^{-1} met de hoogste verliezen in Noordwest. Er is geen relatie met de hoogte van de P-bemesting.

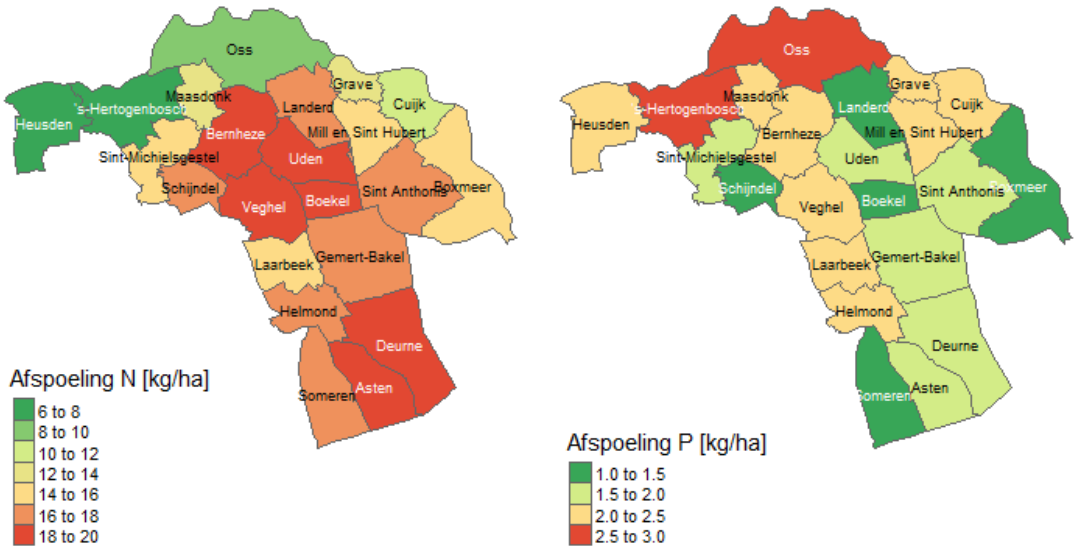

Figuur 3.9. De gemiddelde afspoeling van stikstof en fosfaat naar het oppervlaktewater per gemeente.

Uitgaande van de doelen van de Nitraatrichtlijn is berekend hoe ver de bodembelasting moet dalen om de waterkwaliteitsdoelen te realiseren. Dit wordt hieronder gevisualiseerd voor fosfaat in relatie tot de huidige bemestingspraktijk (Figuur 3.10.). In vrijwel het hele beheergebied moet de aanvoer met fosfaat met minder dan 25% (gemeente Heusden) tot meer dan 50% (gemeente Boekel) worden verlaagd. Dit grote effect van P-bemesting hangt samen met de hoge P-verzadiging van de bovengrond in landbouwbodems.

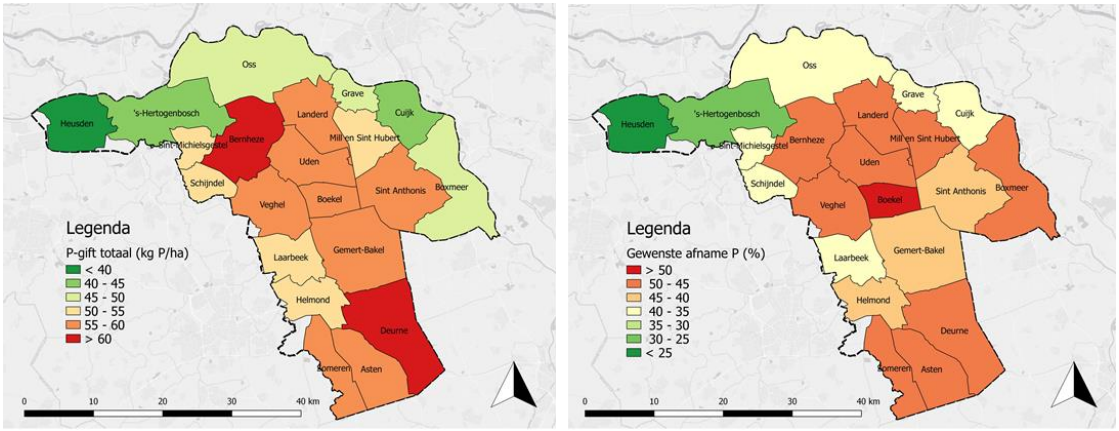

Figuur 3.10. De gemiddelde aanvoer van fosfaat via dierlijke mest en kunstmest (links) en de gewenste daling in bodembelasting (rechts) om de milieukundige doelen van Nitraatrichtlijn te realiseren.

Uit de recente bronnenstudie die voor het beheergebied van Aa en Maas is uitgevoerd, blijkt dat de gewenste reductie van de totale P-belasting in het zomerhalfjaar op kan lopen tot 93%. In het grootste deel van het beheergebied van Aa en Maas is geen reductie van P-belasting nodig; er is voor P namelijk een opgave in 20 van de 44 onderzochte deelgebieden. In de gebieden met een P-opgave moet de uit- en afspoeling van P vanuit landbouwbodems met 0,02 tot 0,44 kg per hectare per jaar worden verlaagt. Dit lijkt weinig, maar is gegeven het huidige mestbeleid (evenwichtsbemesting) en de huidige belasting van 0,33 tot 2,98 kg P ha^{-1} nog een behoorlijke uitdaging die met andere bemestingspraktijken maar heel beperkt kan worden opgelost. Voor het waterlichaam met een kleine opgave, zoals de Oploosche Molenbeek, moet de P-uit en afspoeling met 7% worden gereduceerd, waarbij de landbouw de opgave heeft de belasting te verlagen van 1,19 tot 1,17 kg P ha^{-1}. Voor het waterlichaam de Voordeldonkse Broekloop moet de P-belasting in het zomerhalfjaar met 87% worden verlaagd, waarbij de landbouw de opgave heeft om de belasting te verlagen van 1,88 naar 1,44 kg P ha^{-1}. Uit eerdere modelresultaten van *Wageningen Environmental Research* blijkt dat voor het beheergebied van Aa en Maas het P-overschot op landbouwpercelen met circa 50 kg P (~115 kg P_2O_5) moet verlagen om de belasting met 1 kg P ha^{-1} te verlagen. Gebruik makend van deze schatting betekent dit voor het beheergebied van Aa en Maas een reductie van het overschot die varieert van <2 tot 50 kg P_2O_5 ha^{-1}.

Ook voor stikstof is het gewenst om minder mest aan te voeren om de verliezen naar grond- en oppervlaktewater te verkleinen. In vrijwel heel het beheergebied moet de N-aanvoer met meer dan 40% worden verlaagd om de doelen van de Nitraatrichtlijn te realiseren (Figuur 3.11.). Voor de Kaderrichtlijn Water zijn er 36 van de 44 waterlichamen waarvoor de N-belasting moet worden verlaagd. De gewenste reductie in N-belasting kan oplopen tot 83%, waarbij de opgave voor de landbouw op kan lopen tot 6 kg N ha^{-1}. Deze verlaging in de belasting van het oppervlaktewater in de zomerperiode lijkt realiseerbaar via inzet van agrarische maatregelen. De huidige belasting van het oppervlaktewater varieert namelijk tussen 9 en 45 kg N ha^{-1} $jaar^{-1}$. Uit eerdere modelberekeningen blijkt dat een verlaging van het werkzame N-overschot met 10 kg N in het beheergebied van Aa en Maas zorgt voor een vermindering van de N-vracht met circa

2 kg N naar het oppervlaktewater. Een reductie van 6 kg N ha^{-1} betekent dus een gewenste daling in het overschot van 30 kg N ha^{-1}. Met goed bodembeheer, uitgekiend bouwplan en inzet van precisiebemesting kan deze daling worden gerealiseerd. Ook verlaging van de mestoverbenutting[1] zal hier positief aan bijdragen.

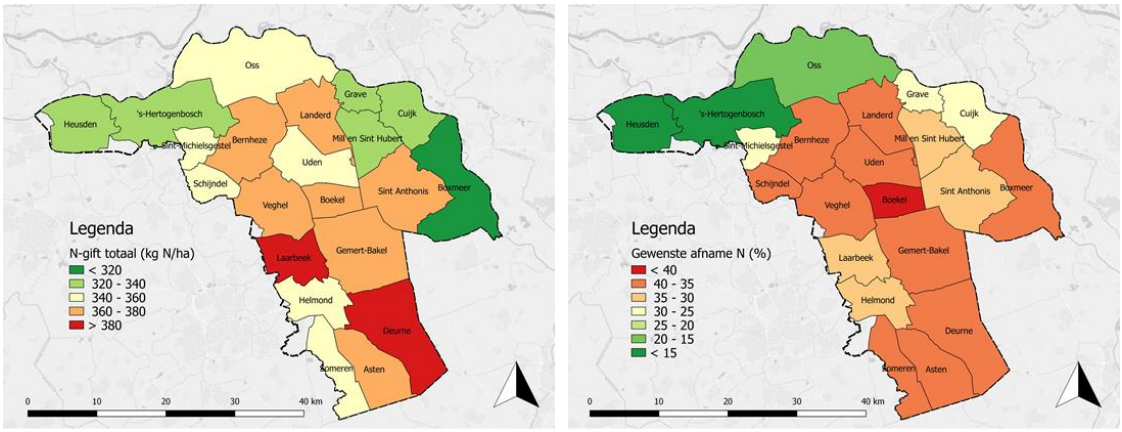

Figuur 3.11. De gemiddelde aanvoer van stikstof via dierlijke mest en kunstmest (links) en de gewenste daling in bodembelasting (rechts) om de milieukundige doelen van Nitraatrichtlijn te realiseren.

[1] het landelijke mestverdelingsmodel berekent dat er in heel Nederland meer mest aanwezig is dan er conform de mestboekhouding wordt verantwoord. Het is vooralsnog onduidelijk in welke mate deze modelberekening recht doet aan de werkelijkheid in Oost-Brabant.

4 Huidige bemestingspraktijk

De goede landbouwpraktijk voor bemesting wordt in Nederland samengevat in de zogenoemde Adviesbasis voor bemesting voor zowel akkerbouwgewassen als grasland en voedergewassen. Deze wordt jaarlijks geüpdatet op basis van nieuwe wetenschappelijke inzichten. In tabel 4.1. worden de principes van het bemestingsadvies samengevat per teelt en nutriënt, daarbij verwijzend naar de originele tabellen in de Adviesbasis[1]. De bemesting voor stikstof volgt hierbij het N-leverend vermogen van het perceel, geschat via N-totaal in grasland dan wel N-min in akkerbouwmatige teelten. In de praktijk wordt het landbouwkundig advies vrijwel altijd overruled door de gebruiksnormen: de agronomische gewenste bemesting voor werkzame N is gelijk aan of lager dan de geldende gebruiksnorm. De geadviseerde gift op jaarbasis is dan ook nooit hoger dan de gebruiksnorm.

Tabel 4.1. In Nederland geldende systematiek om agronomische behoefte aan nutriënten te kwantificeren.

Nutriënt	Grasland	Mais	Overig bouwland
N	N-gift conform gebruiksnorm	N-gift conform gebruiksnorm	N-gift conform gebruiksnorm
P	P-gift snede 1 afhankelijk van PAL en PAE. Overige sneden afhankelijk van PAL. Adviesbasis tabel 2.10 en 2.11.	P-gift afh. van PAL en PAE en gewasonttrekking. Adviesbasis tabel 3.7 en 3.8.	Maximum van gewas- en bodemadvies. P-gift afh. van Pw, gewasgroep en grondsoort. Adviesbasis tabel 3.3 en 3.4.
K	K-gift afh. van CEC en K-beschikbaar. Per snede ander advies. Adviesbasis tabel 2.16.	K-gift afh. van K-getal, organische stof, en grondsoort. Maximum van gewas- en bodemadvies. Adviesbasis tabel 3.11 tot 3.14.	K-gift afh. van K-getal, organische stof, en grondsoort. Maximum van gewas- en bodemadvies. Adviesbasis tabel 4.1 tot 4.8.
S	S-gift afh. van S-leverend vermogen en grondsoort, waarbij SLV wordt geschat via S-totaal en dichtheid. Adviesbasis tabel 2.19.	S-gift afh. van S-leverend vermogen en productievermogen. Adviesbasis tabel 3.20.	S-gift afh. van S-leverend vermogen, grondsoort en gewasgroep. Adviesbasis tabel 6.3.
Mg	Mg-gift afh. van MgO-gehalte en grondsoort. Adviesbasis tabel 2.30.	Mg-gift afh. van MgO-gehalte en grondsoort. Adviesbasis tabel 3.15.	Mg-gift afh. van MgO-gehalte, grondsoort en kleigehalte. Adviesbasis tabel 6.1 en 6.2
Kalk	Kalk-gift afh. van kleigehalte, pH en organische stof. Adviesbasis tabel 1.21 tot 1.26.	Idem als grasland. Adviesbasis tabel 3.1 tot 3.4.	Kalk-gift afh. van bouwplan, pH, grondsoort en kleigehalte. Adviesbasis tabel 5.1 tot 5.13.

De agronomische behoefte is gebaseerd op de behoefte van het gewas, waarbij rekening wordt gehouden met de bodemvruchtbaarheid. De adviezen uit het bemestings-advies zijn er namelijk op gericht om een economisch optimale opbrengst te realiseren (het gewasgericht advies) én de bodemkwaliteit in een optimale toestand (‘de streeftoestand’) te brengen voor gewasproductie. De optimale bodemkwaliteit is hierbij afgeleid van meerjarige veldproeven. In de praktijk komt dit neer op een systeem van evenwichtsbemesting. Evenwichtsbemesting betekent concreet dat de hoeveelheid nutriënten dat via bemesting aangevoerd mag worden gelijk moet zijn aan de afvoer van nutriënten via het gewas, rekening houdend met eventuele onvermijdbare verliezen. Afhankelijk van de bodemvruchtbaarheid wordt een correctie hierop aangebracht: bodems die veel nutriënten bevatten mogen minder bemest worden dan bodems die arm zijn aan nutriënten (Figuur 4.1.).

[1] De informatie uit deze adviesbasis is toegankelijk via www.bemestingsadvies.nl (voor grasland) en via http://www.kennisakker.nl/files/Boekpagina/Adviesbasis_mrt_2013.pdf (voor bouwland).

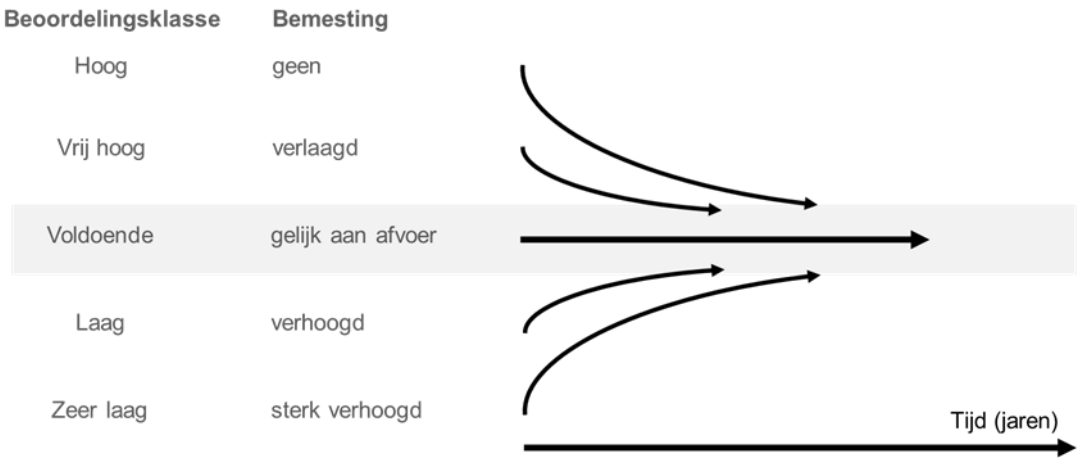

Figuur 4.1. Conceptuele visualisatie van het concept van evenwichtsbemesting.

Voor stikstof wordt veelal gebruik gemaakt van een balansbenadering, waarbij de N-bemesting afgestemd wordt op de N-behoefte van het gewas, en waarbij gecorrigeerd wordt voor optredende verliezen gedurende het groeiseizoen. Grootste bottleneck tot op heden is de moeilijkheid om kwantitatief inzicht te geven in de N-levering vanuit de bodem gedurende het seizoen. Omdat het vrijkomen van stikstof en het optreden van verliezen sterk samenhangen met weersomstandigheden, is nauwkeurige afstemming van vraag en aanbod tot op de dag van vandaag lastig. Mestbewerking heeft potentie om deze N-levering beter te sturen.

Voor de agronomische behoefte aan nutriënten van grasland geldt aanvullend:

- Op bedrijven zonder derogatie mag maximaal 170 kg N ha^{-1} aan dierlijke mest worden toegediend. Als derogatie is aangevraagd, mag meer stikstof worden aangewend (250 kg N ha^{-1}). De gebruiksnorm voor werkzame N varieert tussen 250 en 385 kg N ha^{-1} afhankelijk van grondsoort en het graslandgebruik (wel/ geen beweiding).
- De gewenste bemesting met fosfaat, kalium, zwavel, en magnesium hangt af van de aanwezigheid van klaver in de grasmat (klaver is een stikstofbindend gewas). Het fosfaatadvies wordt niet alleen bepaald door de fosfaattoestand, maar ook door het maaipercentage en de gewenste productie. Veelal wordt uitgegaan van een maaipercentage van 260% met voor elke snede een minimale opbrengst van 2,5 ton droge stof per hectare. Omdat de eerste snede vaak gemaaid wordt, moet voor kalium rekening worden gehouden met een K-gift voor een snede van minimaal 3,5 ton droge stof per hectare. Voor de overige sneden kan worden uitgegaan van een opbrengst groter dan 2 ton droge stof per hectare. Zwavel wordt alleen bemest voor de eerste twee sneden conform het bemestingsadvies.

Voor mais en overige akkerbouwgewassen zijn de volgende aandachtspunten relevant:

- De gebruiksnorm voor stikstof uit dierlijke mest is gemaximaliseerd op 170 kg N ha^{-1}, met uitzondering van mais op derogatiebedrijven. De aanvoer van werkzame N varieert van 140 tot 275 kg N ha^{-1} afhankelijk van gewas en grondsoort. Het fosfaatadvies bevat uit een gewas- en een bodemcomponent en is in de praktijk gemaximaliseerd op een P-gift van 500 kg P_2O_5 ha^{-1}. Deze situaties komen in Oost-Brabant en Limburg echter vrijwel niet voor. Voor overige akkerbouwgewassen wordt eenzelfde systematiek gevolgd als voor mais, waarbij rekening wordt gehouden met de fosfaatbehoefte van het gewas.

- Het kaliumadvies is gebaseerd op het K-getal van de bodem afhankelijk van de vruchtwisseling. Voor het zwaveladvies bij mais wordt uitgegaan van een gemiddeld productievermogen van 14-18 ton droge stof ha^{-1}.

Naast de hoeveelheid beschikbare nutriënten wordt de bodemkwaliteit in belangrijke mate beïnvloedt door de hoeveelheid organische stof in de bodem. Organische stof (OS) is namelijk van belang voor de natuurlijke nutriëntenlevering, voor de stimulering van het bodemleven, de bodemstructuur en het vasthouden van bodemvocht. Onvoldoende aanvoer van OS leidt op den duur dan ook tot een verminderde bodemvruchtbaarheid. Organische stofbeheer heeft alles te maken met bemesting en met het beperken van uitspoelen van mineralen. Organische stof kan worden aangevoerd door het telen van een groenbemesters, achterlaten van stro en gewasresten, en aanvoer van mest en organische producten als zuiveringsslib, zwarte grond en compost. De goede landbouwpraktijk streeft naar een positieve organische stofbalans waarbij de afbraak van OS in de bodem wordt gecompenseerd via de aanvoer van organische mestproducten. Tussen de verschillende bronnen van organische stof bestaan echter grote verschillen in afbraaksnelheid. In de agrarische praktijk wordt hierom gebruik gemaakt van de term ‘effectief organische stof` (EOS). Hieronder wordt verstaan de hoeveelheid organische stof die na een jaar nog over is in de bodem. Van de OS in blad en stengels is na een jaar bijvoorbeeld nog maar 20% over, terwijl van de organische stof uit compost na een jaar nog bijna 90% over is.

Het organische stofgehalte in de bodem is positief gecorreleerd aan de N-rijkdom van de bodem: bodems met veel organische stof kennen daardoor ook vaak een hogere achtergrondbelasting. Veengronden en kleigronden zijn in de praktijk (en voor veen ook per definitie) rijker aan organische stof. Recente tijdserieanalyses op tienduizenden grondmonsters uit de afgelopen 20 jaar door van Reijneveld (2013) laten zien dat het OS-gehalte overwegend stabiel blijft of licht stijgt. Om deze reden is er in het beheergebied weinig risico op een dalende bodemvruchtbaarheid (chemisch en biologisch).

De bodemvruchtbaarheidstoestand wordt in beeld gebracht door gebruik te maken van verschillende extractiemethoden. Voor direct beschikbaar stikstof wordt gebruik gemaakt van een extractie met 0.01M $CaCl_2$, voor fosfaat in akkerbouw een extractie met water (Pw) en voor fosfaat in grasland een extractie met ammonium-lactaat (PAL) in combinatie met een extractie met 0.01M $CaCl_2$. De zuurgraad van de bodem wordt gemeten in een 1M KCl extract, terwijl magnesium wordt gemeten via een 0.5M NaCl oplossing en kalium via een extractie met 0.1M HCl en 0.4M oxaalzuur (K-HCl). In de praktijk van routinematige analyses in het landbouwkundig laboratorium Eurofins Agro is een deel van deze analyses vervangen door Nabij-InfraRood Spectroscopie (NIRS).

Het bemestingsadvies geeft aan hoeveel *werkzame* nutriënten moet worden aangevoerd. Omdat een deel van de nutriënten in dierlijke mest en organische producten als compost slechts na afbraak van de organische stof beschikbaar komen, wordt de berekende aanvoer hiervoor gecorrigeerd (de zogenoemde werkingscoëfficiënt). Als percelen frequent dierlijke mest krijgen is de werking van de toegediende fosfaat uit dierlijke mest 100%. De K-beschikbaarheid uit dierlijke mest is hoog en wordt daarom ook geschat op 100%. De werkingscoëfficiënt voor zwavel is 20%, voor magnesium 25% en voor calcium 50%.

Gezien de samenstelling en eigenschappen van organische meststoffen worden ze in de akker- en tuinbouw vooral gebruikt als basismeststof. Een organische meststof met een optimale samenstelling is bij voorkeur in staat om volledig te voorzien in de P- en K-behoefte (en andere meso- en micronutriënten) van het gewas, en in mindere mate voor stikstof. De reden hiervoor is dat de gewenste N-bemesting sterk

kan variëren in relatie tot lokale bodemeigenschappen, weersomstandigheden en de bemestingshistorie. In de praktijk wordt de basisbemesting dan ook aangevuld met kunstmest om aan de gewasbehoefte gedurende het seizoen te voldoen, waarbij de basisbemesting waar mogelijk voldoende stikstof levert voor de eerste fase van groei. Door het gebruik van kunstmest tijdens het groeiseizoen kan een agrariër beter sturen op de directe gewasbehoefte. Ook vanuit milieukundig oogpunt is dit van belang: potentiële verliezen van stikstof zijn hoger bij toediening van dierlijke meststoffen dan bij kunstmest.

5 Conclusie

Deze studie is uitgevoerd om modelmatig inzicht te geven in de effecten van mestbewerking op de kwaliteit van grond- en oppervlaktewater. Mestbewerking heeft namelijk de potentie om de waterkwaliteit te verbeteren door de ontwikkeling van mestproducten die het mogelijk maken om de bemesting beter aan te laten sluiten op de gewasbehoefte.

Gebruik makend van het landelijk instrumentarium voor mestproductie en -verdeling is de aan- en afvoer van meststoffen in beeld gebracht voor het beheergebied van Aa en Maas, evenals de verliezen die optreden naar het grond- en oppervlaktewater. Hierbij wordt rekening gehouden met gewas, grondwatertrap en het gedrag van nutriënten in de bodem. Via dit instrument is in beeld gebracht wat het effect is van mestbewerking op de waterkwaliteit. Dit wordt gedaan voor drie scenario's die variëren in de mate waarin dierlijke mest wordt bewerkt en geëxporteerd. De geschatte verbetering in N- en P-verliezen naar het watersysteem is vergeleken met de gewenste opgave voor grondwater (Nitraatrichtlijn) en oppervlaktewater (Kaderrichtlijn Water). Dit is in beeld gebracht voor een situatie na 50 jaar, om zo ook rekening te houden met langjarige effecten van mestkwaliteit op bodemvruchtbaarheid, nutriëntenlevering en uitspoeling. De huidige rapportage focust op stikstof, omdat daar de meeste winst valt de behalen via inzet van bewerkte meststoffen. Inzet van bewerkte meststoffen heeft namelijk weinig tot geen invloed op de P-verliezen naar grond- en oppervlaktewater.

Mestbewerking heeft potentie om op lange termijn de waterkwaliteit voor stikstof te verbeteren mits dit samengaat met een efficiëntere inzet van N-meststoffen. Mestbewerking als zodanig verhoogt namelijk niet de opbrengst en nutriëntenopname van gewassen; het vakmanschap van de ondernemer is daarbij een meer sturende factor (4xR strategie). Concreet betekent dit dat er van bewerkte mest (met een hogere N-werking) minder toegediend hoeft te worden. Volledige verwerking (en afvoer van de dikke fractie) zorgt voor minder verliezen naar het watersysteem, maar verhoogt het risico op verslechtering van de bodemkwaliteit (en op den duur ook van gewasopbrengsten) en is daarom ongewenst. Als de bemesting wordt afgestemd op de bodemkwaliteit, dan kunnen de doelen voor waterkwaliteit worden gerealiseerd. Wel vereist dit extra kosten voor mestbewerking en afzet ervan buiten het beheergebied.

6 Referenties

Coleman, K., & Jenkinson, D. S. (1996). RothC-26.3-A Model for the turnover of carbon in soil. In Evaluation of soil organic matter models (pp. 237-246). Springer, Berlin, Heidelberg.

De Vries W, Kros H, Oenema O en J de Klein (2003). Uncertainties in the fate of nitrogen II: A quantitative assessment of the uncertainties in major nitrogen fluxes in the Netherlands. Nutrient Cycling in Agroecosystems 66 (1), 71-102.

De Vries W, Kros H, Voogd J-C, van Duijvendijk K en GH Ros (2018) Kansen voor het sluiten van de mineralenbalans in Noord-Nederland, Effecten op regionale schaal en bedrijfsschaal. Wageningen, Wageningen Environmental Research, 72 pp.

Gies TJA, Van Os J, Smidt RA, Naeff HSD en EC Vos (2015). Geografisch Informatiesysteem Agrarische Bedrijven (GIAB): gebruikershandleiding 2010. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. http://edepot.wur.nl/355682.

Kros H, Groenendijk P, Van Os J, Van Bruggen C, Ros GH en R te Mulder (2018). Ruimtelijke allocatie van mesttoediening en ammoniakemissie. Beschrijving mestverdelingsmodule INITIATOR. Alterra rapport, 91 pp..

Kros, J, Frumau KFA, Hensen A en W de Vries (2011). Integrated analysis of the effects of agricultural management on nitrogen fluxes at landscape scale. Environ. Pollut. 159 (11), 3171-3182.

Melse, R.W. et al (2004). Quick scan van be- en verwerkingstechnieken voor dierlijke mest. Rapportage opdrachtgever 1390938000, Animal Sciences Group, Wageningen UR, november 2004.

Reijneveld A (2013) Unravelling changes in soil fertility of agricultural land in the Netherlands. PhD-thesis Wageningen University, 277 pp.

Schomaker et al. (2009). Gebiedsonderzoek mestbewerking. Eindrapportage. Rapport Royal Haskoning, referentie 9T7079/R00006/419090/BW/DenB, 67 pp.

STOWA (2007). Uitspoeling van meststoffen uit grasland. STOWA rapport 2007-14.

Van Dijk, W., & van Geel, W. C. A. (2012). Adviesbasis voor de bemesting van akkerbouw-en volgrondsgroentengewassen. Praktijkonderzoek Plant & Omgeving BV.

UGent (2008). Ontwikkelen van een expertsysteem voor het adviseren van het koolstofbeheer in de landbouwbodems.

Bijlage A. Resultaten per gemeente

Tabel A1. Stikstof en fosfaatproductie per gemeente (kton).

Gemeente	Bemestingsruimte			N-productie				P-productie			
	N-tot	P-tot	N-dierlijk	N-rund	N-varken	N-kip	N-weide	P-rund	P-varken	P-kip	P-weide
Asten	0,73	0,22	0,72	0,98	1,24	0,74	0,15	0,16	0,27	0,17	0,02
Boekel	0,48	0,15	0,48	0,49	1,19	0,28	0,09	0,08	0,27	0,08	0,01
Boxmeer	1,55	0,44	1,40	0,72	0,92	0,79	0,12	0,11	0,20	0,21	0,02
Deurne	1,42	0,43	1,30	1,19	2,60	0,71	0,17	0,19	0,57	0,16	0,03
Grave	0,39	0,11	0,35	0,27	0,20	0,12	0,05	0,04	0,05	0,03	0,01
Helmond	0,37	0,11	0,33	0,09	0,17	0,08	0,02	0,02	0,04	0,02	0,00
's-Hertogenbosch	1,02	0,27	0,83	0,49	0,28	0,02	0,10	0,08	0,06	0,00	0,02
Heusden	1,08	0,30	0,86	0,62	0,05	0,10	0,13	0,10	0,01	0,02	0,02
Mill en Sint Hubert	0,74	0,23	0,70	0,40	0,69	0,30	0,06	0,06	0,15	0,06	0,01
Oss	1,59	0,41	1,24	1,15	0,68	0,03	0,17	0,18	0,15	0,01	0,03
Schijndel	0,40	0,12	0,40	0,33	0,20	0,00	0,06	0,05	0,04	0,00	0,01
Sint-Michielsgestel	0,73	0,21	0,69	0,68	0,27	0,05	0,11	0,11	0,06	0,01	0,02
Someren	0,75	0,23	0,75	0,86	1,38	0,93	0,13	0,14	0,31	0,20	0,02
Uden	0,83	0,25	0,78	0,45	1,17	0,34	0,08	0,07	0,26	0,09	0,01
Veghel	0,93	0,28	0,90	1,16	1,30	0,39	0,18	0,19	0,28	0,11	0,03
Gemert-Bakel	1,60	0,48	1,49	1,42	2,56	0,91	0,21	0,23	0,57	0,21	0,03
Laarbeek	0,76	0,21	0,64	0,54	0,68	0,27	0,10	0,09	0,15	0,06	0,01
Cuijk	0,94	0,25	0,77	0,42	0,54	0,12	0,07	0,07	0,12	0,03	0,01
Landerd	0,81	0,24	0,77	0,90	0,82	0,25	0,12	0,14	0,18	0,06	0,02
Sint Anthonis	1,63	0,49	1,48	1,51	2,66	0,72	0,24	0,24	0,58	0,16	0,04
Bernheze	1,12	0,35	1,10	1,07	2,34	0,89	0,17	0,17	0,52	0,23	0,03

Tabel A2. Gesimuleerde N- en P-bemesting in beheergebied Aa en Maas, gemiddelde per gemeente (kg ha^{-1}).

Gemeente	**N-bemesting**					**P-bemesting**	
	rund	**varken**	**kip**	**weide**	**kunstmest**	**drijfmest**	**kunstmest**
Asten	102,42	181,44	0,24	29,31	57,35	59,01	0,00
Boekel	94,47	194,18	0,07	24,49	49,89	59,49	0,00
Boxmeer	83,00	149,22	0,01	17,61	62,64	47,31	0,14
Deurne	91,06	197,87	0,09	29,61	62,13	60,60	0,01
Grave	90,20	143,93	0,09	25,48	70,05	48,45	0,28
Helmond	90,94	146,65	0,49	29,44	79,88	49,99	0,37
's-Hertogenbosch	112,15	90,56	0,47	26,82	106,89	41,21	1,32
Heusden	118,87	45,81	2,13	30,44	126,55	33,81	2,40
Mill en Sint Hubert	86,93	177,10	0,00	22,25	51,57	54,50	0,03
Oss	108,34	120,07	0,05	28,23	99,87	46,76	0,48
Schijndel	105,37	142,55	0,13	28,79	67,71	51,31	0,16
Sint-Michielsgestel	104,19	133,25	0,22	33,44	76,91	49,92	0,10
Someren	104,38	165,07	0,51	24,13	49,45	55,04	0,02
Uden	86,60	187,76	0,07	26,48	57,63	57,23	0,00
Veghel	103,29	176,09	0,17	28,46	59,65	57,95	0,00
Gemert-Bakel	90,53	175,71	0,19	29,11	65,29	55,73	0,00
Laarbeek	92,33	158,00	0,21	34,62	98,18	53,13	0,01
Cuijk	77,75	138,65	0,00	21,12	89,40	44,73	0,25
Landerd	95,22	179,51	0,01	27,01	59,54	56,93	0,04
Sint Anthonis	88,52	181,63	0,01	31,13	65,43	56,97	0,00
Bernheze	98,15	192,25	0,14	29,59	56,99	60,65	0,01

Tabel A3. Berekende gemiddelde uit- en afspoeling van N en P naar het grond- en oppervlaktewater per gemeente in 2015 (kg ha^{-1}).

Gemeente	N-grondwater	N-oppervlaktewater	P-grondwater	P-oppervlaktewater
Asten	28,86	18,84	23,20	1,99
Boekel	38,85	19,45	22,70	1,34
Boxmeer	26,79	15,07	14,42	1,51
Deurne	28,27	18,23	23,70	1,64
Grave	16,44	13,15	12,34	2,50
Helmond	20,06	16,47	16,54	2,19
's-Hertogenbosch	6,13	7,03	5,80	2,99
Heusden	5,34	7,67	4,25	2,22
Mill en Sint Hubert	22,65	15,75	19,73	2,30
Oss	7,38	8,57	5,85	3,02
Schijndel	23,43	16,83	20,01	1,09
Sint-Michielsgestel	17,16	15,21	15,22	1,64
Someren	31,33	17,87	24,28	1,58
Uden	29,75	18,52	21,27	1,59
Veghel	16,29	18,79	22,61	2,61
Gemert-Bakel	26,78	17,04	18,93	1,61
Laarbeek	16,68	15,06	14,49	2,50
Cuijk	13,32	11,95	8,57	2,13
Landerd	35,36	16,99	20,13	1,38
Sint Anthonis	23,23	16,65	18,51	1,69
Bernheze	21,22	19,07	23,39	2,18

Tabel A4. Berekende gemiddelde uit- en afspoeling van N naar het grond- en oppervlaktewater per gemeente in 2065 (kg ha^{-1}).

Gemeente	Huidig (INITIATOR)	Verwerken	Opvullen	Bodem	Nitraatrichtlijn	Huidig (gebruiksnorm)
Asten	40,55	14,00	38,47	29,00	21,11	25,67
Boekel	85,82	22,44	80,93	45,78	36,92	38,67
Boxmeer	46,82	24,85	44,78	34,52	18,07	39,63
Deurne	48,79	20,31	46,76	35,83	25,66	29,89
Grave	28,62	18,03	27,88	22,07	18,54	25,32
Helmond	22,15	15,06	21,67	19,08	15,57	18,75
's-Hertogenbosch	19,37	13,17	18,47	13,57	17,49	19,46
Heusden	18,95	13,18	17,95	13,69	15,67	19,55
Mill en Sint Hubert	44,74	24,38	43,26	35,90	24,82	32,37
Oss	21,67	12,81	20,66	14,87	16,86	20,12
Schijndel	51,01	26,91	49,62	42,42	31,30	40,92
Sint-Michielsgestel	40,96	20,98	39,78	31,21	27,97	33,32
Someren	49,50	26,70	47,93	40,66	24,68	36,47
Uden	57,23	24,45	55,18	39,81	28,51	34,31
Veghel	56,15	13,25	52,33	30,47	30,49	27,18
Gemert-Bakel	52,53	20,37	50,41	37,39	27,39	34,05
Laarbeek	34,69	13,54	32,67	19,07	20,80	26,01
Cuijk	29,47	19,15	28,48	22,99	19,00	28,36
Landerd	68,89	19,43	65,03	37,41	29,08	34,28
Sint Anthonis	48,23	24,51	46,72	37,35	29,11	33,06
Bernheze	67,77	13,62	62,84	28,98	35,36	23,94

Figuur A1. Geschatte N-uitspoeling naar grond en oppervlaktewater per scenario (kg N ha^{-1}, zie toelichting in hoofdstuk 2).

Scenario Huidig INITIATOR

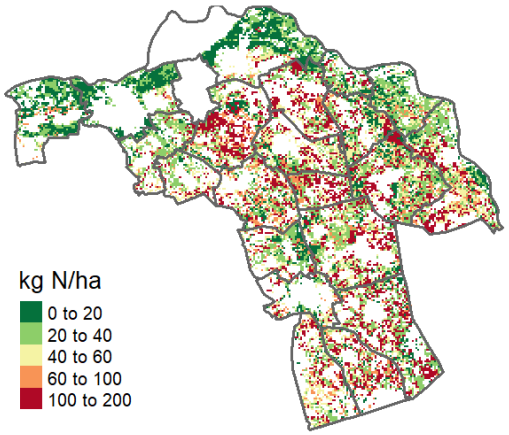

Scenario Verwerken

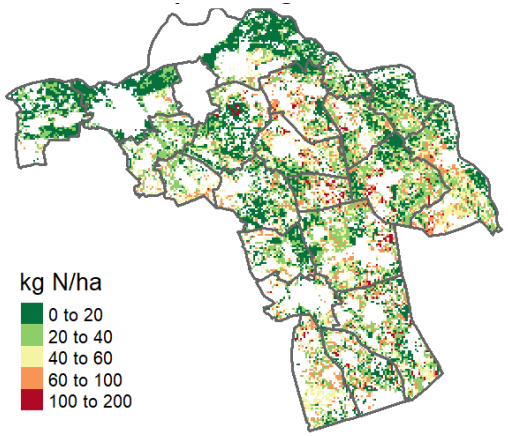

Scenario Opvullen

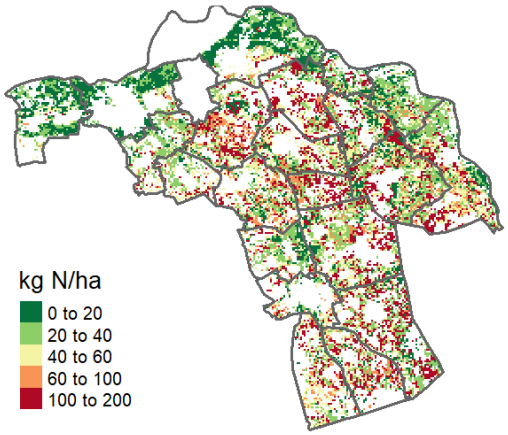

Scenario Bodem

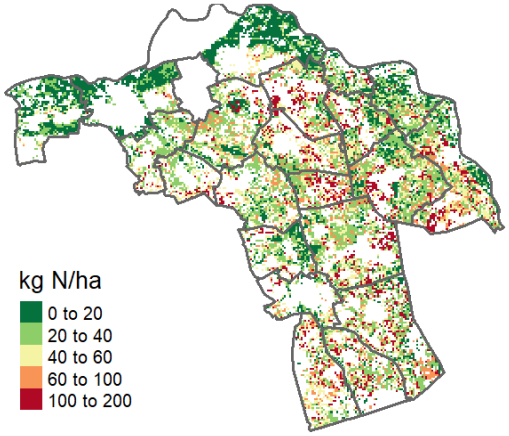

Scenario Nitraatrichtlijn

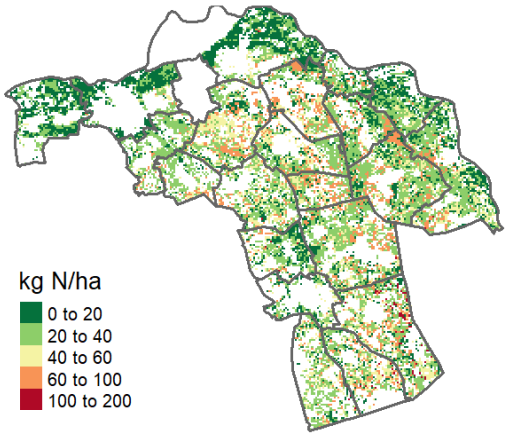

Scenario Huidig conform Mestwetgeving

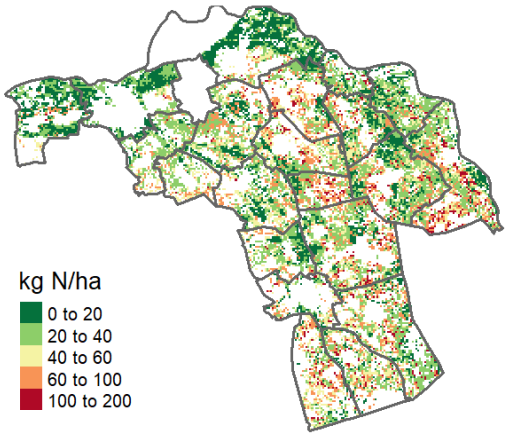

www.nmi-agro.nl

nutriënten management
instituut nmi bv
nieuwe kanaal 7c
6709 pa wageningen
nmi@nmi-agro.nl

Samenvatting

De landbouw binnen het beheergebied van waterschap Aa en Maas staat voor de opgave om bodembeheer en bemesting zo uit te voeren dat de verliezen van nutriënten naar het watersysteem worden geminimaliseerd. De inzet van mestbewerking biedt hiervoor potentie omdat dit het mogelijk maakt om beter te sturen op de agronomische behoefte van gewassen. De voorliggende studie is uitgevoerd om modelmatig inzicht te geven in de effecten van mestbewerking op de kwaliteit van grond- en oppervlaktewater.

Mestbewerking heeft potentie om op lange termijn de waterkwaliteit voor stikstof te verbeteren mits de bewerkte mestproducten worden ingezet via de 4xR strategie: bemesten op het juiste tijdstip, met de juiste meststof, op de juiste locatie en met de juiste hoeveelheid. Via mestbewerking kan beter gestuurd worden op 'de juiste meststof' waarmee vervolgens 10 tot 20% van de belasting van het watersysteem kan worden verlaagd. Het effect van de inzet van bewerkte mest op de waterkwaliteit is groter op zandgronden dan op kleigronden. Ook gebieden met een relatief hoge grondwaterstand in de winter (GtIII, GtV) of diepe grondwaterstand in de zomer (GtVI) laten een groter effect zien. Dit omdat daar het uitspoelingsrisico het grootst is.

Mestbewerking als zodanig verhoogt niet de opbrengst en nutriëntenopname van gewassen; het vakmanschap van de ondernemer is daarbij sturend. Voor de praktijk betekent dit dat er van bewerkte mestproducten (met een hogere N-werking) minder toegediend hoeft te worden en dat er beter rekening kan worden gehouden met het weer (o.a. mineralisatie van de bodem, piekbuien, risico op afspoeling, etc.). Deze extra winst door goed vakmanschap - en indien nodig minder toediening - is in deze studie niet gekwantificeerd, maar wordt op basis van modelstudies van WenR ingeschat op 10-20%.

Volledige bewerking van alle drijfmest (en afvoer van de dikke fractie) zorgt voor minder verliezen naar het watersysteem én maakt het mogelijk om in veel gemeenten de landbouwkundige N-opgave voor de verbetering van de waterkwaliteit te realiseren. Wel zorgt dit voor een ongewenste afname van de bodemkwaliteit (en daarmee op lange termijn ook van gewasopbrengsten) en moeten er aanzienlijke kosten worden gemaakt om alle mest buiten het beheergebied van Aa en Maas af te zetten. Als de huidige bemesting wordt afgestemd op de bodem-kwaliteit, en alle overige drijfmest wordt bewerkt en geëxporteerd, dan kan ook de waterkwaliteit worden verbeterd.

Conclusie: De doelen voor grond- en oppervlaktewater in het beheergebied van Aa en Maas liggen binnen handbereik zodra bewerkte mestproducten op een duurzame wijze worden ingezet.

Samenvatting Uitgebreid

Internationaal wordt in de agronomie vanuit duurzaamheidsoogpunt gestuurd op de 4xR strategie: '*the right place, the right time, the right source, the right rate*' (de juiste plaats, het juiste tijdstip, de juiste meststof en de juiste dosering). Vanuit deze strategie is mestbewerking een interessante technologie omdat mestbewerkingstechnieken het mogelijk maken om beter te sturen op de agronomische behoefte van gewassen. Bijkomend voordeel is dat een hogere benutting van de toegediende nutriënten zorgt voor verlaging van de emissie van stikstof naar de lucht (minder ammoniak) en het watersysteem (minder nitraatuitspoeling). Eind 2009 hebben de waterschappen *Aa en Maas* en *De Dommel* in samenwerking met ZLTO en de provincie Noord-Brabant daarom een modelonderzoek laten uitvoeren naar de effecten van mestbewerking op de waterkwaliteit.

De resultaten van deze studie waren voor Aa en Maas aanleiding om het be- of verwerken van alle mest ten behoeve van de waterkwaliteit te promoten in de discussie rondom het nieuwe Brabantse mestbeleid (mestdialoog 2016 & 2017). Omdat het verwerken van *alle* mest in de praktijk niet haalbaar is, heeft Aa en Maas - samen met de partners uit de studie van 2009 - aan NMI-Agro gevraagd om het gebruikte model te actualiseren op basis van de nieuwste inzichten. Naast de eerdere theoretische scenario's (alle mest verwerken) wordt in deze studie ook inzicht gegeven in meer realistische bemestingsscenario's. Uit deze actualisatie blijkt dat de studie uit 2009 de effecten van mestbewerking op de waterkwaliteit sterk overschat.

Gebruik makend van het landelijk instrumentarium voor verdeling van mest over percelen is opnieuw de aan- en afvoer van meststoffen in beeld gebracht, evenals de verliezen die optreden naar het grond- en oppervlaktewater. Hierbij wordt rekening gehouden met gewas, grondwatertrap en het gedrag van nutriënten in de bodem. Dit wordt gedaan voor drie scenario's die variëren in de mate waarin dierlijke mest wordt bewerkt en geëxporteerd. De geschatte verbetering in N- en P-verliezen naar het watersysteem is vergeleken met de gewenste opgave voor grondwater (Nitraatrichtlijn) en oppervlaktewater (Kaderrichtlijn Water). Dit is in beeld gebracht voor een situatie na 50 jaar, om zo ook rekening te houden met langjarige effecten van bemesting op bodemvruchtbaarheid, nutriëntenlevering en uitspoeling. Op korte termijn (binnen één tot vijf jaar) heeft de inzet van bewerkte mest alleen een positief effect op de waterkwaliteit als het aanbod van werkzame N wordt afgestemd op de gewasbehoefte; de totale aanvoer van N naar de bodem gaat dan dus omlaag. De huidige rapportage focust op stikstof, omdat daar – binnen het huidige mestbeleid – de meeste winst valt de behalen voor inzet van bewerkte meststoffen.

Om de doelen vanuit de Nitraatrichtlijn dan wel Kaderrichtlijn Water te realiseren, moet de huidige agrarische belasting in veel gemeenten substantieel dalen. Als alle mest wordt bewerkt, bemesting plaatsvindt met mineralenconcentraten, én de dikke mestfractie volledig wordt geëxporteerd (scenario 'Verwerken'), dan kan daarmee de N-belasting van het watersysteem met 20 tot 30% worden verlaagd. Hiermee kan de agrarische opgave voor grond- en oppervlaktewater in 66% van de gemeenten worden gerealiseerd. Wel heeft dit tot gevolg dat de bodemvruchtbaarheid daalt: het organische stofgehalte neemt af en de natuurlijke N-levering wordt meer dan gehalveerd. Als de huidige drijfmestgift voor 15% wordt vervangen door mineralen-concentraten (scenario 'Opvullen'), dan is het effect op de uit- en afspoeling van stikstof beperkt en kleiner dan 5%. De gewenste verlaging voor de waterkwaliteit wordt dan niet gerealiseerd. Als er voldoende drijfmest wordt aangevoerd om de afbraak van organische stof in de bodem te compenseren en er

mineralenconcentraten aanvullend worden ingezet om de huidige N-bemesting te handhaven (scenario 'Bodem'), dan kan de N-belasting met maximaal 20% dalen. Randvoorwaarde hiervoor is wel dat de mestproducten worden inzet op het juiste moment, de juiste plek en met de juiste dosering.

In figuur S1 wordt de gemiddelde reductie in uit- en afspoeling voor alle gemeenten binnen het beheergebied weergegeven voor de scenario's 'Verwerken', 'Opvullen' en 'Bodem'. In grijs is de gewenste reductie weergegeven waarmee de belasting verlaagt moet worden om de doelen van de Nitraatrichtlijn te realiseren: deze varieert van 12 tot 38% binnen de gemeenten in het beheergebied van Aa en Maas. De foutenbalk op de gemiddelde schatting geeft de maximale variatie aan tussen de gemeenten. De emissieopgave voor de KRW varieert afhankelijk van het watersysteem, vereist een gemiddelde emissiereductie van 53%, en kan in sommige waterlichamen oplopen tot 95%. Uit de evaluatie van de verschillende mestbewerkingsscenario's blijkt dat de grootste verlaging in N-belasting te realiseren is als alle drijfmest (inclusief de dikke fractie) uit het gebied wordt geëxporteerd: de belasting naar het watersysteem wordt dan met 22 tot 35% verlaagd. Als 15% van de gebruiksruimte wordt ingevuld met bewerkte mest (scenario 'Opvullen'), dan wordt in geen enkele gemeente de benodigde reductie gerealiseerd. Als de bodemkwaliteit wordt gehandhaafd en de N-bemesting wordt ingevuld met mineralenconcentraten dan daalt de belasting met 10 á 20%.

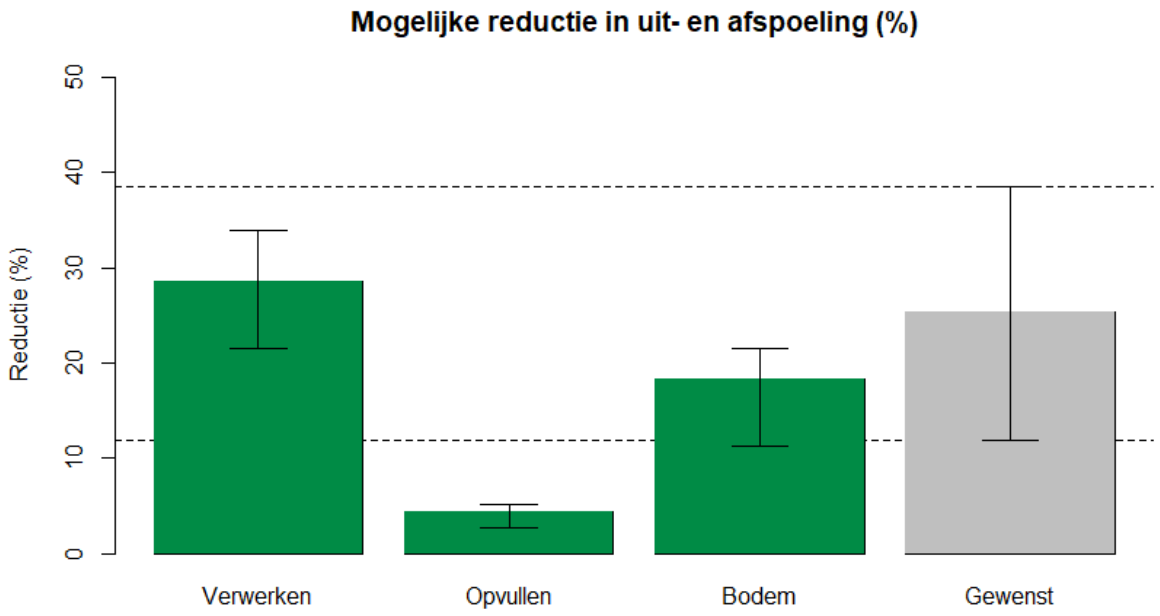

Figuur S.1. De te realiseren reductie in N-emissie naar het watersysteem als gevolg van de inzet van mestbewerking binnen 21 gemeenten in het beheergebied van Aa en Maas. De groene balken geven het gemiddelde effect weer van het mestbewerkingsscenario, en de foutenbalken het minimale en maximale effect dat gerealiseerd kan worden. 'Verwerken' betekent volledige afvoer van drijfmest als dikke fractie, 'Opvullen' betekent dat 15% van de huidige drijfmestgift wordt vervangen door mineralenconcentraten en 'Bodem' betekent afvoer van de drijfmest nadat voldoende organische stof is aangevoerd om de bodemkwaliteit te handhaven. Grijs geeft de benodigde reductie aan om de doelen van de Nitraatrichtlijn te realiseren.

Mestbewerking heeft potentie om op lange termijn de waterkwaliteit voor stikstof te verbeteren mits de bewerkte mestproducten worden ingezet via de 4xR strategie: bemesten op het juiste tijdstip, met de juiste (bewerkte) meststof, op de juiste locatie en met de juiste hoeveelheid. Gebieden met een relatief hoge grondwaterstand (<40 cm) in de winter (GtIII, GtV) of diepe grondwaterstand (>120 cm-mv) in de zomer (GtVI) laten een groter effect zien van mestbewerking. Dit omdat daar het uitspoelingsrisico het grootst is. De huidige studie neemt aan dat de gebruiks-ruimte volledig wordt opgevuld. Als in de praktijk de mestproducten met vakmanschap worden ingezet, dan is het mogelijk dat de verlaging van

N-belasting groter is dan hier berekend. Voor de praktijk betekent dit dat er van bewerkte mestproducten minder toegediend hoeft te worden en dat er beter rekening kan worden gehouden met het weer (o.a. mineralisatie van de bodem, piekbuien, risico op afspoeling, etc.). Deze extra winst door goed vakmanschap is in deze studie niet expliciet gekwantificeerd, maar kan variëren tussen de 10-20%.

Conclusie: De doelen voor grond- en oppervlaktewater in een groot deel van het beheergebied van Aa en Maas liggen binnen handbereik zodra bewerkte mestproducten op een duurzame wijze worden ingezet.

Bijpraat moment gezamenlijke mestvisie en aanpak Brabant

Regiodag 14 maart

Noordoost Brabant
partner in AgriFood Capital

Programma

13.30 **Korte aftrap en toelichting programma**
Marnix Bakermans

13.**35** **Toelichting op proces mestvisie en locatiebeleid en gelegenheid tot vragen**
Gerard Stoffels, bestuurlijk trekker deelprogramma mestbewerking

14.**00** **Toelichting op de cijfers – behoefteraming mestbewerking en gelegenheid tot vragen**
Fred Stouthart

14.20 **Introductie op kwaliteitseisen mestbewerking en gelegenheid tot vragen**
Fred Stouthart

14.30 **Afsluiting**

Noordoost Brabant
partner in AgriFood Capital

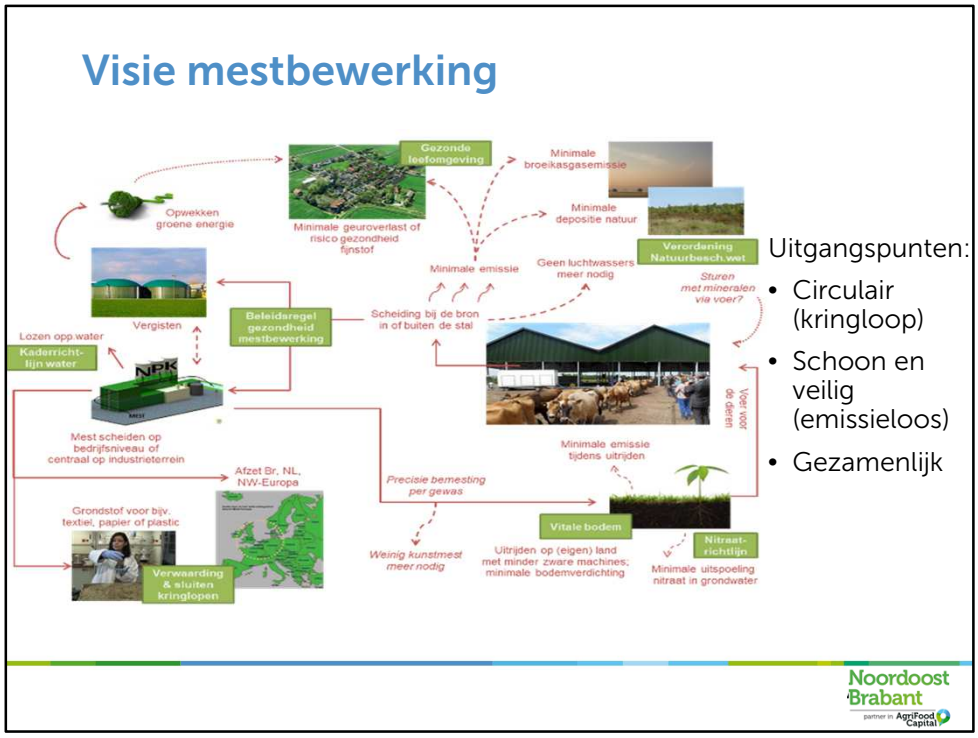

Niet te uitgebreid bij stil staan, snel overgang maken naar proces en stand van zaken. Kort benoemen: gezamenlijke visie 4 regio's en provincie en de drie uitgangspunten die centraal staan in de visie.

Kort samengevat: *Organische mest is een waardevolle grondstof die gebruikt kan worden voor het verbeteren van de bodem, het laten groeien van planten, het opwekken van energie, maar ook voor maken van andere producten zoals plastic. Wil je organische mest als waardevolle grondstof inzetten dan is bewerking van de mest noodzakelijk. Dit is noodzakelijk om verliezen naar bodem en lucht te voorkomen. Voorwaarden bij bewerking en toepassing is het emissie-loos toepassen, op zowel op de boerderij, bij de bewerking, en de toepassing als meststof op het land.*

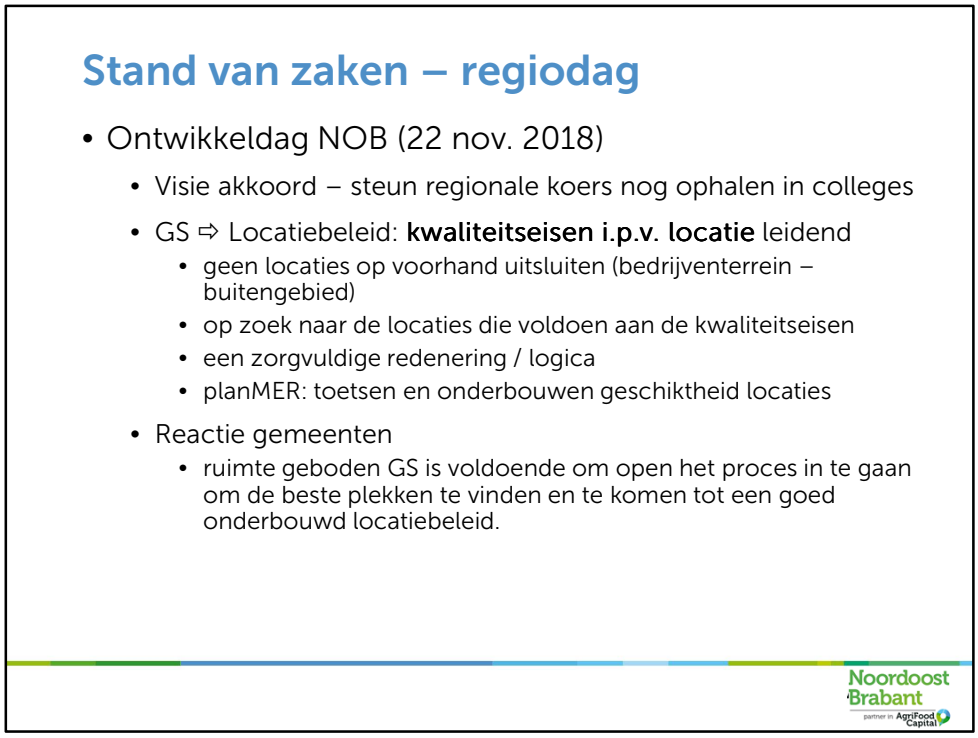

-Benadrukken dat er op de vorige regiodag reeds is ingestemd met deze regionale koers. Extra steun ophalen in de colleges na deze regiodag – echter niet bepalend voor het proces. Proces gaat door!
-En aangeven dat er op de vorige regiodag ook steun is opgehaald voor nieuwe benadering: kwaliteitseisen i.p.v. locatie leidend laten zijn in locatiebeleid.
-Met kwaliteitseisen wordt bedoeld de eisen waaraan de installatie en de locatie minimaal moeten voldoen om als eventueel geschikte locatie aangemerkt te kunnen worden.
-Vanuit de provincie is regelgeving m.b.t. locatiebeleid mestbewerking in de Verordening Ruimte vastgelegd. Beknopt houdt deze regelgeving in dat mestbewerking, waarbij de te bewerken mest niet geheel ontstaat op de bewerkingslocatie en waarbij de mest niet via een pijpleiding wordt aangevoerd of afkomstig is van een groep samenwerkende rundveehouders, plaats moet vinden op een bedrijventerrein van de juiste milieucategorie (meestal IV of V) waar volgens het bestemmingsplan dergelijke activiteiten plaats mogen vinden.
De regio's hebben aangegeven dat zij van mening zijn dat niet alle industrieterreinen waar mestbewerking plaats zou kunnen vinden daadwerkelijke geschikt zijn en dat er mogelijk andere locaties zijn die ook of mogelijk zelfs beter geschikt zijn voor centrale mestbewerking. Gedeputeerden Van Meriënboer en Spierings hebben tijdens de regionale ontwikkeldagen in Noordoost en Zuidoost Brabant (najaar 2018) ruimte geboden om geredeneerd vanuit kwaliteitseisen, de gedeelde visie mestbewerking en

behoefteraming samen met de regio's tot een gedragen locatiebeleid te komen. Hierbij blijft de regelgeving in de verordening ruimte leidend. Er kan echter van worden afgeweken (via Nadere regels) als de uitkomst van het proces waarin scenario's worden verkend en getoetst in een planMER hier aanleiding toe geven.

Wat vooraf ging (mochten er vragen komen):
Tijdens de bestuurlijke informatiebijeenkomst Transitie Veehouderij op 28 februari 2018 is de provincie gevraagd om samen met de 4 regio's een gezamenlijke mestvisie inclusief vervolgaanpak te realiseren. De regio's Noordoost Brabant, Zuidoost Brabant hebben samen met de Provincie een werkgroep samengesteld en de handschoen opgepakt. Dit heeft geresulteerd in bijgevoegde visie, waarover bestuurders tussentijds , o.a. op de informatiebijeenkomst transitie veehouderij op 5 juli 2018 en vergaderingen van de regionale kopgroep transitie landbouw , over de voortgang bent geïnformeerd en gevraagd om input te leveren.

Op 22 november is op de regiodag/ ontwikkeldag over de visie het gesprek gevoerd met gedeputeerden Spierings en Van Merrienboer. Daarbij heeft de vergadering ingestemd met de visie en is afgesproken de visie door uw college te laten vaststellen. Eveneens zijn afspraken gemaakt over het vervolgproces om toe te werken naar nieuw locatiebeleid voor mestbewerking.

Noodzaak PlanMER
- Nodig om tot onafhankelijke onderbouwing van locatiekeuze te komen.
- Moet dus leiden tot onderbouwing om van VR te kunnen afwijken.

Het (laten) opstellen van een planMER is niet verplicht. Het opstellen van het planMER heeft, zeker in een gevoelige discussie als de onderhavige, een aantal belangrijke voordelen:
1. Het opstellen volgt een gestructureerd en transparant proces met ruime mogelijkheden voor participatie en inspraak. Dit draagt bij aan een betere acceptatie van de uiteindelijke uitkomsten (al is de kans klein dat die onomstreden worden).
2. Bij de latere besluitvorming over individuele mestbewerkingsinstallaties op een locatie die op basis van het planMEr is aangewezen ligt er een degelijke onderbouwing van die locatiekeuze en richt de discussie zich alleen nog op de installatie zelf.
Mocht de uitkomst van het proces zijn dat het wenselijk is één of meer locaties in het landelijk gebied aan te wijzen, dan levert het planMER de onderbouwing die Gedeputeerde Staten dan nodig hebben om via Nadere regels af te kunnen wijken van de regels in de Verordening ruimte.

Middelen: provincie 75.000,-, NOB en ZOB ieder 25.000,-, Midden en West gezamenlijk de resterende 25.000,-
Bijdrage NOB is gereserveerd binnen de programmabegroting transitie landbouw NOB.

Midden en West nog inhaalslag te maken voor draagvlak. Ook ZOB nog niet zover om nu gezamenlijk vervolgstap te zetten.

In NOB (in kopgroep) besloten om met provincie mee te gaan in volgende stap: wij willen door! Zien dit traject als enige optie om stappen te zetten.

Visie gaat na deze regiodag naar de colleges: kennis nemen van de regionale koers (deze is reeds vastgesteld) en vraag om steun. Daarna besluiten over al dan niet gezamenlijk persmoment. In hoeverre extra aandacht nodig/ gewenst en in hoeverre gewenst dit samen met andere regio's te doen. Wordt besproken in de kopgroep vergadering.

Proces – tussenstap:
Belangrijk vertrekpunt/ input voor de NRD en planMER procedure zijn de cijfers behoefteraming (worden hierna toegelicht) en de kwaliteitseisen die aan mestbewerking worden gesteld. Belangrijk om in tussenstap extra aandacht / draagvlak / input op te halen voor deze kwaliteitseisen. Zowel bestuurlijk, ambtelijk, als klankbordgroep die wordt ingesteld voor hele proces (overheden, natuurorganisaties, koepel van ondernemers/ mestinitiatiefnemers, centrum mestbewerking, waterschappen, enz.).

Resultaat NRD: zijn aantal scenario's (max 5) die in de vervolgfase van de planMER worden getoetst op milieu, economie en leefbaarheid.
Provincie financiert fase 1 van de NRD voor!
Momenteel wordt opdracht geformuleerd en selectie van bureau in gang gezet.

Extra ruimte geboden door provincie – proces wat verruimd: pas in juni instemmen met concept NRD, daarna pas terinzagelegging. Biedt ruimte voor voldoende afstemming/ genereren draagvlak.

Stand van zaken

Vragen?

Mest in cijfers

Mestoverschot = productie – plaatsingsruimte (bron CBS)

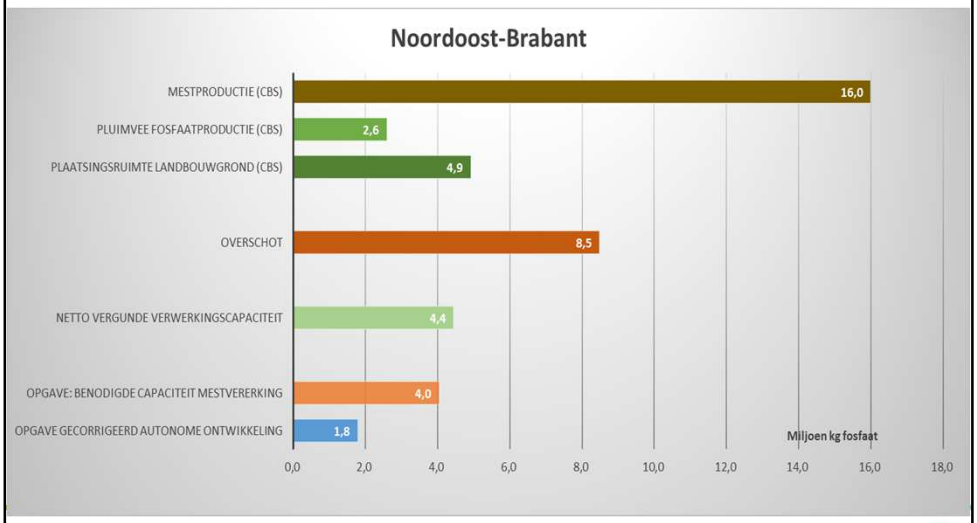

AgriFood Capital

Toelichting correctie

Raming autonome ontwikkeling komende 10 jaar

Overcapaciteit MenW Brabant	- 3,2 mln. kg fosfaat
Sanering varkenshouderij	- 1,3
Fosfaatrechten melkveehouderij	- 1,4
Afname areaal cultuurgrond	+ 1,5
Totaal	- 4,2
Correctie NOB	- 2,2

- Wat zit er nog in de pijplijn: vergund – gerealiseerd?

AgriFood Capital

Mest in cijfers

Vragen?

Introductie op kwaliteitseisen

Installatie mestbewerking
- passend binnen de 'Visie op mestbewerking'
- de beleidsregels geur en gezondheid en wettelijke kaders
- behoud aanvaardbaar woon- en leefklimaat

- Locatie mestbewerking
  - gunstige ligging tov. gevoelige functies (woon- leefklimaat)
  - goede ontsluiting – prio water en spoor
  - voldoende ruimte op bouwvlak voor alle activiteiten
  - passend bij andere functies in de omgeving
  - landschappelijk ingepast

Noordoost Brabant
partner in AgriFood Capital

Dit betreft concept kwaliteitseisen. Deze worden tussentijds nog getoetst/ aangevuld met input vanuit klankbordgroep en bestuurders (kerngroep formeren?)

Introductie op kwaliteitseisen

Vragen?

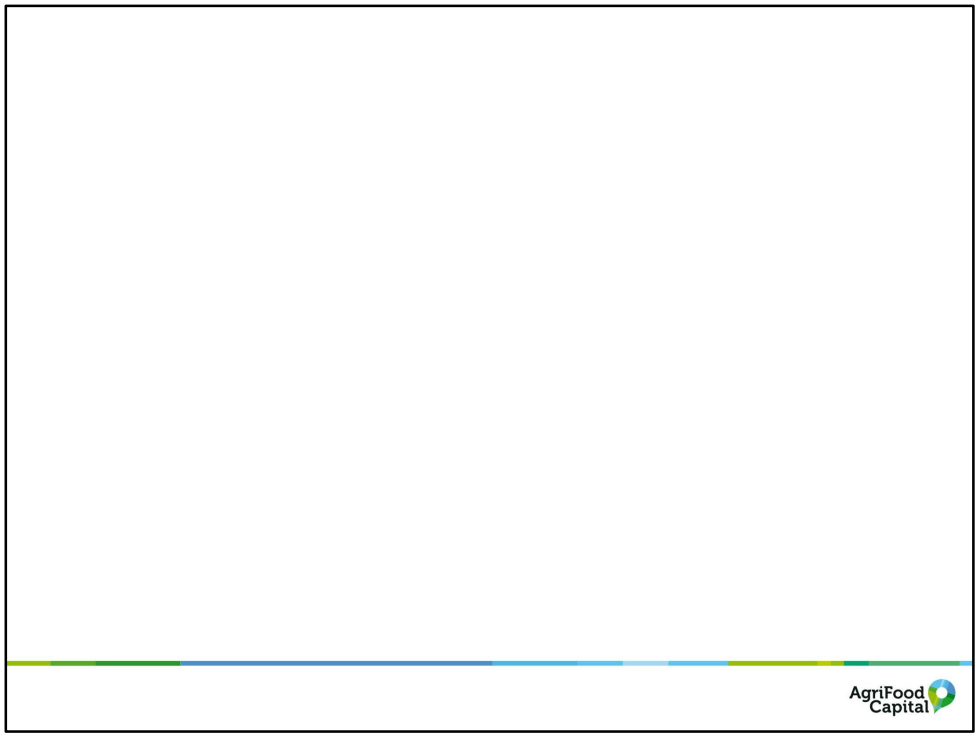
AgriFood
Capital

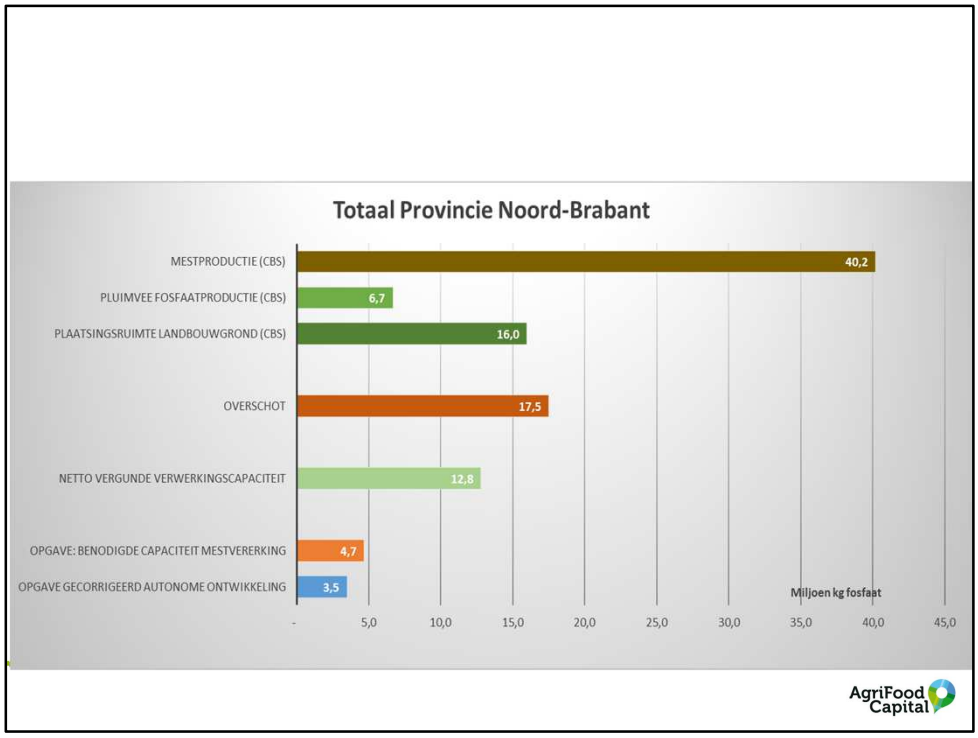
Totaal Provincie Noord-Brabant
MESTPRODUCTIE (CBS)
40,2
PLUIMVEE FOSFAATPRODUCTIE (CBS)
6,7
PLAATSINGSRUIMTE LANDBOUWGROND (CBS)
16,0
OVERSCHOT
17,5
NETTO VERGUNDE VERWERKINGSCAPACITEIT
12,8
OPGAVE: BENODIGDE CAPACITEIT MESTVERERKING
4,7
OPGAVE GECORRIGEERD AUTONOME ONTWIKKELING
3,5
Miljoen kg fosfaat
-
5,0
10,0
15,0
20,0
25,0
30,0
35,0
40,0
45,0
AgriFood Capital

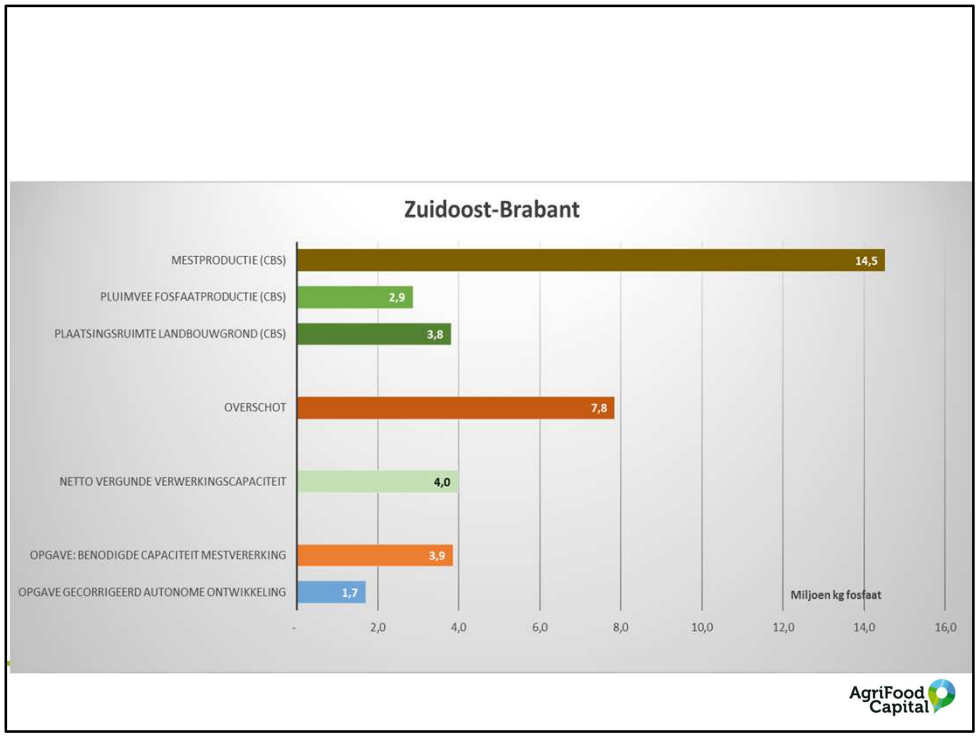
Zuidoost-Brabant
MESTPRODUCTIE (CBS)
14,5
PLUIMVEE FOSFAATPRODUCTIE (CBS)
2,9
PLAATSINGSRUIMTE LANDBOUWGROND (CBS)
3,8
OVERSCHOT
7,8
NETTO VERGUNDE VERWERKINGSCAPACITEIT
4,0
OPGAVE: BENODIGDE CAPACITEIT MESTVERERKING
3,9
OPGAVE GECORRIGEERD AUTONOME ONTWIKKELING
1,7
Miljoen kg fosfaat
-
2,0
4,0
6,0
8,0
10,0
12,0
14,0
16,0
AgriFood Capital

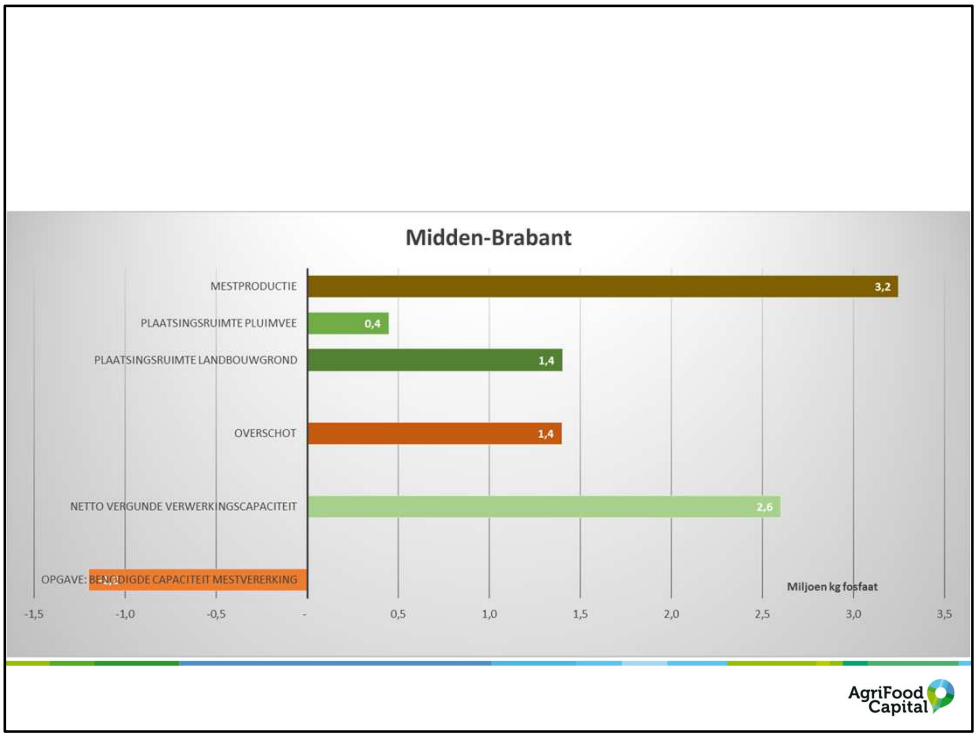
Midden-Brabant
MESTPRODUCTIE
3,2
PLAATSINGSRUIMTE PLUIMVEE
0,4
PLAATSINGSRUIMTE LANDBOUWGROND
1,4
OVERSCHOT
1,4
NETTO VERGUNDE VERWERKINGSCAPACITEIT
2,6
OPGAVE: BENODIGDE CAPACITEIT MESTVERERKING
Miljoen kg fosfaat
-1,5
-1,0
-0,5
-
0,5
1,0
1,5
2,0
2,5
3,0
3,5

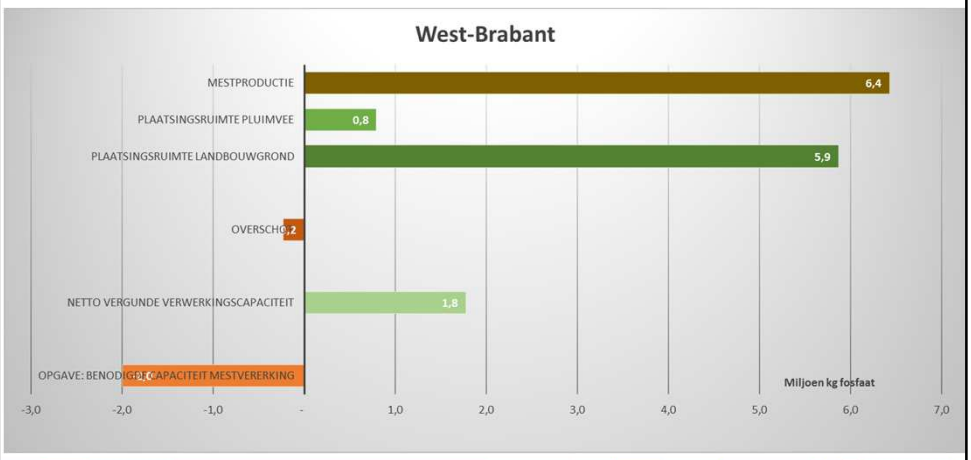
West-Brabant
MESTPRODUCTIE
6,4
PLAATSINGSRUIMTE PLUIMVEE
0,8
PLAATSINGSRUIMTE LANDBOUWGROND
5,9
OVERSCHOT
,2
NETTO VERGUNDE VERWERKINGSCAPACITEIT
1,8
OPGAVE: BENODIGDE CAPACITEIT MESTVERERKING
Miljoen kg fosfaat
-3,0
-2,0
-1,0
-
1,0
2,0
3,0
4,0
5,0
6,0
7,0

Vergaderschema 2019

MAAND	Unie vergaderingen	DB	FUNCTIONELE COMMISSIES			REGIONALE COMMISSIES				AB
			WB	EB	AFZ	Ben/Aa	Boven Aa	Hertogsw.	Raam	
		Maandag	Donderdag	Donderdag	Donderdag	Vrijdag	Vrijdag	Vrijdag	Vrijdag	Vrijdag
		13.00 uur	09.30 uur	13.30 uur	17.00 uur	13.30 uur	13.30 uur	13.30 uur	09.00 uur	14.00 uur
Januari		14, 28	31	31	31					25 (thema)
Februari	15; CWK/CWS/CWE 22; CBCF/CINTER	11, 25							1	22
Maart	22: Ledenverg.	11, 25, 27				1	29	15		27, 28
April		1, 15								12 (thema), 19
Mei	10: CBCF/CINTER 17; CWK/CWS/CWE	6, 13, 27	16	16	16	24				10
Juni	14; Ledenverg.	3, 24	13	13	13		21	28	7	7
Juli		1								5
Augustus		26								
September	6: CINTER 13; CWK/CWE/CWS 26; CBCF	9, 23	12	12	12					27 (thema)
Oktober	11; Ledenverg.	7, 28	24	24	24	25				4
November	15; CBCF/CINTER 22; CWK/CWS/CWE	4, 18	21	21	21		1	8	8	15
December	13; Ledenverg.	2, 16								13

Schoolvakanties (regio Zuid)
Voorjaarsvakantie 2 t/m 10 mrt.
Meivakantie 22 apr t/m 5 mei
Zomervakantie 6 juli t/m 18 aug.
Herfstvakantie 14 okt t/m 20 okt..
Kerstvakantie 21 dec. t/m 5 jan.

Feestdagen, ADV e.d.
Carnaval 2 t/m 5 mrt.
Pasen 21-22 april
Koningsdag 27 april
Bevrijdingsdag 5 mei
Hemelvaart 30 mei
Pinksteren 9-10 juni
Kerstmis 25-26 dec.

P&C-cyclus:
Jaarrekening
DB 15-4 CIE 16-5 AB 7-6
VJN
DB 27-5 CIE 13-6 AB 5-7
BURAP
DB 26-8 CIE 12-9 AB 4-10
Begroting
DB 7-10 CIE 24-10 AB 15-11

UNIE VAN WATERSCHAPPEN

BEZOEKADRES
Koningskade 40
2596 AA Den Haag
070 351 97 51
Nederland

POSTADRES
Postbus 93218
2509 AE Den Haag
Nederland

Aan het dagelijks Bestuur van de leden-waterschappen

datum 13 februari 2019	ons kenmerk 99581/EV	contactpersoon R.J.J. Lazaroms
betreft Ontwerp-Klimaatakkoord	uw kenmerk -	e-mail rlazaroms@uvw.nl
		doorkiesnummer 06 - 517 48465

Geacht bestuur,

Na een jaar van onderhandelen is op 21 december 2018 door Ed Nijpels een ontwerp-Klimaatakkoord aan het Kabinet gepresenteerd. Wij hebben u hierover uitvoerig bericht in onze ledenbrieven van 12 en 21 december jl. (98641 EL en 98641 EL). Het PBL en CPB rekenen op dit moment de effecten van het Klimaatakkoord door en deze worden na oplevering in maart door het Kabinet besproken en daarna in mei in de Tweede Kamer. Voor de zomer moet het Klimaatakkoord definitief zijn vastgesteld.

In deze brief berichten we u over het proces en de overwegingen om in de Ledenvergadering van 22 maart a.s. een principieel besluit te nemen over deelname van de waterschappen aan het Klimaatakkoord. Zodat u in de gelegenheid bent om dit besluit met uw bestuur en in uw organisatie te bespreken en u zich tijdig kunt voorbereiden op de uitvoering van het Klimaatakkoord, met name op uw rol in de Regionale Energiestrategieën.

Omdat het concept-Klimaatakkoord zoals dat nu voorligt past bij onze duurzaamheidsambities en de wettelijke randvoorwaarden hiervoor, vragen we u in te stemmen met het voorstel om ons als eerste overheid achter het Klimaatakkoord te scharen. Dit biedt de kans om ons te profileren, om de urgentie voor het werk van de waterschappen te benadrukken en om een stevig signaal af te geven aan alle betrokken partijen en de maatschappij. Wij zijn de eerste overheid die de gevolgen van klimaatverandering in het dagelijks werk merken. De inhoudelijke zaken die in het ontwerp-Klimaatakkoord zijn opgenomen, passen goed binnen het bestaande mandaat dat door de Ledenvergadering aan onze onderhandelaars is meegegeven. De actuele discussie over hoe we in Nederland de lasten van het klimaatbeleid verdelen is niet aan ons, maar aan de landelijke politiek. Wij onderstrepen met deze instemming de urgentie van de klimaatproblematiek voor het werk van de waterschappen.

Klimaatakkoord van wezenlijk belang voor de waterschappen
Voor de waterschappen is het Klimaatakkoord van wezenlijk belang. De gevolgen van de klimaatverandering voor het waterbeheer zijn groot en de kosten hiervan aanzienlijk. Water beheren is vooruit denken en plannen en bovenal tijdig maatregelen nemen om overlast en veiligheidsrisico's in de toekomst zoveel mogelijk te beperken. Beheersing van risico's vraagt om een lange termijn planning en wij baseren ons als wa-

terbeheerders op de meest actuele, wetenschappelijke gegevens. Met deze wetenschap in het achterhoofd hebben we als gezamenlijke waterschappen deelgenomen aan de onderhandelingen rond het Klimaatakkoord.
In Parijs zijn mondiale afspraken gemaakt om de temperatuurstijging niet verder dan 1,5 tot 2 graden te laten oplopen. Dit is nodig om de consequenties van de klimaatverandering nog enigszins beheersbaar te houden. Om dit te bereiken moeten er op korte termijn maatregelen worden genomen, ook in Nederland. Als waterbeheerders kunnen en mogen we niet weglopen voor de verantwoordelijkheid om, ook in het politieke debat, hierop te wijzen. Zonder gedegen klimaatbeleid, zullen de kosten van het waterbeheer sterk stijgen en kan de veiligheid van ons land op termijn in het geding komen. Er is dus een hoge urgentie om zowel nationaal als internationaal zo snel mogelijk maatregelen te nemen die de CO_2 uitstoot tegengaan. Het Klimaatakkoord biedt perspectief op een aanzienlijke nationale CO_2 reductie van 49% in 2030, zoals in het regeerakkoord is opgenomen. Voorbeelden uit het buitenland laten zien dat een snelle reductie mogelijk is.

Positief onderhandelingsresultaat
Het ontwerp-Klimaatakkoord bevat een stevig pakket aan maatregelen en is het resultaat van intensieve onderhandelingen en gesprekken die aan de vijf sectortafels en werkgroepen hebben plaatsgevonden (Gebouwde Omgeving, Industrie, Elektriciteit, Mobiliteit en Landbouw). Wij hebben als Unie aan de tafels Gebouwde Omgeving, Elektriciteit en Landbouw deelgenomen en input geleverd aan cross-sectorale onderwerpen (zie onze eerdere brieven en commissiestukken). Daarbij is zeer intensief samengewerkt met VNG en IPO. De belangrijkste wensen van de waterschappen zijn in de tekst van het ontwerp-Klimaatakkoord gehonoreerd:

- Ruimere wettelijke bevoegdheid voor energieproductie waterschappen (netto-energieproductie).
- Deelname aan Nationaal Programma Regionale Energiestrategieën met financiering Rijk.
- Programma en Green Deal Aquathermie met financiering Rijk.
- Kennisprogramma en pilots CO_2 reductie Veenweidengebieden.
- Deelname aan Routekaart Groen Gas.
- Uitzicht op stimuleringsmaatregelen en aanpassing SDE voor energiebronnen die in het waterbeheer worden toegepast (o.a. groen gas en aquathermie).
- Deelname aan stuurgroepen van programma Aardgasvrije wijken en Expertisecentrum Warmte.
- Deelname aan Routekaart Biomassa en Werkgroep Landbouwbodems.

Essentieel is de recente toezegging van Minister van Nieuwenhuizen van I&W om de mogelijkheid van netto-energieproductie door waterschappen wettelijk te verankeren (zodat zij daarmee klimaatneutraal kunnen worden). Leidend voor ons is de ambitie dat wij als sector (alle waterschappen opgeteld) voor 100% energieneutraal willen zijn in 2025, waarbij ook investeringen van derden op waterschapterreinen worden meegerekend. Onze inschatting is dat deze ambities goed haalbaar zijn. Daarnaast hebben wij ons, samen met gemeenten, provincies en Rijk, verbonden aan een Nationaal Programma Regionale Energiestrategieën. Er wordt hiervoor op dit moment een Programmabureau opgericht, dat tijdelijk is gehuisvest binnen het Uniekantoor.

Instemming via Uniecommissies en Ledenvergadering
Gelet op de urgentie van het Klimaatakkoord en de door ons binnengehaalde punten stellen wij het volgende proces voor:

- Het ontwerp-Klimaatakkoord wordt op vrijdag 22 maart a.s. ter instemming en met mandaat voor ondertekening voorgelegd aan de Ledenvergadering.
- Voorafgaand wordt hierover op vrijdag 15 februari a.s. advies gevraagd aan de Commissie Waterketens en Emissies (CWE) en de Commissie Watersystemen (CWS).
- De verwachting is niet dat het Klimaatakkoord op voor ons wezenlijke punten zal worden aangepast. Aanpassingen worden nauw gevolgd. Dit geldt eveneens voor het besluitvormingsproces bij de andere voor ons relevante partijen, met name VNG en IPO.

- Mochten daar voor ons belangrijke punten uit naar voren komen, dan komen wij bij de leden terug (via Commissies en Ledenvergadering). In geval er nadien nog aanpassingen aan het Klimaatakkoord worden gedaan -voor zover deze voor de waterschappen relevant zijn- kan dit betekenen dat de finale goedkeuring van het Klimaatakkoord in de LV van 14 juni a.s. of op een ander te bepalen tijdstip zal plaatsvinden.

Wij kunnen ons onderscheiden in het nationale klimaatdebat met deze slagvaardige besluitvorming over deelname aan het Klimaatakkoord. Daarnaast kunnen wij hiermee de bestuurlijke en maatschappelijke positie van het waterschap zowel nationaal als in de regio verstevigen en zo meer aandacht vestigen op het waterbeheer en de aanpassingen die nodig zijn om de klimaatveranderingen op te vangen.

Voorbereiding op de Regionale Energiestrategie (RES)
De deelname van de waterschappen aan de Regionale Energiestrategieën biedt goede perspectieven, maar is niet vrijblijvend. Wij wijzen er nogmaals op dat het belangrijk is om goed voorbereid het proces van de RES in te gaan. Hiervoor is het aan te bevelen om tijdig een inventarisatie uit te voeren van uw gronden: op welke gronden wilt u zelf investeren in duurzame energie en op welke gronden wilt u derden laten investeren. Er zal zeker belangstelling van derden uitgaan naar de waterschapsterreinen, ook als wij niet zouden deelnemen aan de RES (en een aanwijzing kan evenmin worden uitgesloten). Daarnaast is het raadzaam rekening te houden met de benodigde personele capaciteit voor deelname aan de RES. Wat betreft vergunningverlening is het goed om voorbereid te zijn op aanvragen voor aquathermie, drijvende zonnepanelen en plaatsing van windmolens.

Meer informatie
Voor meer informatie over de voorbereidingen voor het Klimaatakkoord kunt u contact opnemen met medewerkers van het Team Energie: Rafaël Lazaroms (Programmamanager Energie; 06-51748465); Reinier Romijn (06-51749612) of Ina Elema (06-21689937). U kunt ook mailen naar teamenergie@uvw.nl.

Hoogachtend,

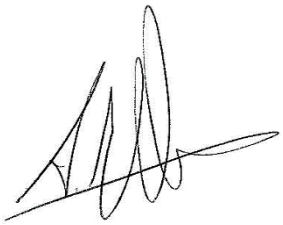

Albert Vermuë
algemeen directeur
Unie van Waterschappen

21 december 2018

Ontwerp van het Klimaatakkoord

Ontwerp van het Klimaatakkoord

Den Haag
21 december 2018

Klimaatakkoord

Aan de Minister van Economische Zaken en Klimaat
Ir. E.D. Wiebes
Postbus 20401
2500 EK 'S-GRAVENHAGE

BETREFT Aanbieding Ontwerp van het Klimaatakkoord

DEN HAAG 21 december 2018
ONS KENMERK 18.38749
BIJLAGE(N)

E-MAIL r.weterings@ser.nl
TOESTELNUMMER 070 3499 712

Geachte heer Wiebes,

Het doet mij genoegen u bijgaand het ontwerp van het Klimaatakkoord te kunnen aanbieden. Op 10 juli bood ik u het Voorstel voor Hoofdlijnen van een Klimaatakkoord aan. Na de analyses van de Planbureaus en uw appreciatie heeft intensief overleg aan de vijf sectortafels, de drie taakgroepen en tientallen werkgroepen plaatsgevonden. Meer dan honderd partijen waren direct bij de voorbereiding betrokken. U en uw collega's zijn op mijn verzoek zeer nauw bij dat overleg betrokken. Het resultaat hiervan is een omvangrijk pakket van afspraken, maatregelen en instrumenten dat de Nederlandse CO_2-uitstoot in 2030 met ten minste 49 procent moet terugdringen.

De gesprekken waren intensief en soms ook emotioneel. Hoe kan het ook anders. Dit gaat over een complexe operatie, die raakt aan alles. Aan hoe we werken, wonen, en leven. En ieder heeft zijn of haar eigen ideeën, belangen en wensen. Om tot een gezamenlijk product te komen, hebben alle partijen over hun schaduw heen moeten springen. Ik constateer dat velen tot de rand van hun mandaat zijn gegaan. Het kabinet was bereid over de grenzen van het Regeerakkoord heen te gaan.

Alle deelnemers aan het proces staan voor het realiseren van ten minste 49 procent CO_2 reductie in 2030. Allen zijn het erover eens dat er in korte tijd zeer veel is bereikt. Voorstellen zijn concreet uitgewerkt en er zijn gaandeweg het proces nieuwe initiatieven ontstaan die illustreren dat de aanpak van klimaatverandering zich steeds breder vertakt. Zo hebben partijen in de financiële sector – pensioenfondsen, banken, verzekeringsmaatschappijen en vermogensbeheerders - de afspraak gemaakt dat zij in 2022 hun eigen reductiedoelstellingen voor 2030 voor al hun relevante financieringen en beleggingen bekend zullen maken.

Het geeft velen een gevoel van trots dat we zijn gekomen tot een doorrekenbaar pakket dat de kabinetsambities waar kan maken en in zijn uitwerking naar mijn overtuiging ook maatschappelijk aanvaardbaar is. Dat wil niet zeggen dat alle partijen alle onderdelen van het pakket dat er nu ligt onderschrijven. Milieuorganisaties en de FNV hebben aangegeven het definitieve Klimaatakkoord alleen te tekenen als een aantal

voor hen fundamentele punten wordt opgelost en kijken voor die oplossingen ook nadrukkelijk naar het kabinet.

Sinds de zomer is hard gewerkt, binnen en tussen sectoren, aan een pakket van maatregelen dat voldoet aan de uitgangspunten zoals die door het kabinet zijn geformuleerd. Drie typen instrumenten stonden in de beleidspakketten steeds centraal: normering, beprijzing en subsidiëring, naast convenanten en vormen van faciliterend beleid.

Het woord is nu aan de rekenmeesters van het Planbureau van Leefomgeving en het Centraal Planbureau om te toetsen of de voorstellen een geloofwaardig pad schetsen naar 49 procent reductie in 2030. Het commitment van partijen is mede afhankelijk van de uitkomsten van de doorrekening. Telt het niet op? Dan gaan we door, tot het wel optelt. Er is immers geen andere keuze. Daar zijn alle partijen van doordrongen.

Verdeling en draagvlak

Toch gaat het partijen niet alleen om de vraag of het optelt tot 49 procent. De discussie is niet slechts technisch: maatregelen moeten voor iedereen haalbaar en betaalbaar zijn. Het komt in alle gesprekken steeds terug. De kosten van deze operatie wegen ruimschoots op tegen de brede welvaartsbaten, zoals ook het PBL stelt. Maar die kosten moeten wel voor alle huishoudens te dragen zijn. Daarnaast dient de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven behouden te blijven. De lasten moeten, kortom, zo veel mogelijk worden beperkt en op rechtvaardige wijze worden verdeeld tussen huishoudens en bedrijven om het draagvlak voor deze transitie te behouden.

Dat is geen gemakkelijk vraagstuk. Het verdelingsvraagstuk is bovendien bij uitstek onderwerp van politieke besluitvorming. Partijen aan de tafels zullen de lastenverdeling onderling niet oplossen en willen dat ook niet. Ze vragen heldere keuzes van de politiek. Ze rekenen erop dat het kabinet toeziet op het realiseren van een rechtvaardige lusten- en lastenverdeling. Ten aanzien van burgers, tussen burgers en bedrijven, maar ook tussen de overheden. Decentrale overheden vragen aandacht voor de financiële verhouding tussen de Rijksoverheid en provincies, gemeenten en waterschappen, zodat decentrale overheden hun ambities kunnen waarmaken.

Maar draagvlak draait uiteindelijk niet alleen om de vraag wie de rekening betaalt. Draagvlak is veel breder. Het hangt samen met voldoende handelingsperspectieven van burgers, bedrijven en werknemers. In het ontwerp van het Klimaatakkoord klinkt dat luid door. Zo komen er voor bewoners bijvoorbeeld voorzieningen ter ondersteuning bij de overgang naar gasloze wijken en is voorzien in fiscale voordelen voor mensen die een elektrische personenauto aanschaffen. Daarnaast is zeggenschap bij burgerparticipatie een kernbegrip in het gehele proces van planvorming en uitvoering van het klimaatbeleid.

Het industriebeleid is erop gericht vooroplopende bedrijven te belonen en achterblijvers te bestraffen. Dit moet de industrie uitdagen om te innoveren en uit te groeien tot een bloeiende, circulaire en wereldwijd toonaangevende sector. Daarbij moeten zeker ook de werknemers niet worden vergeten. Een flankerend arbeidsmarktbeleid heeft tot doel voldoende gekwalificeerde arbeidskrachten beschikbaar te hebben om de transitie uit te kunnen voeren. Tegelijkertijd moeten mensen die door de transitie hun baan dreigen te verliezen zoveel mogelijk naar nieuw werk worden geholpen. Lukt dat niet dan maakt

het kabinet nadere afspraken met sociale partners over de invulling van de verantwoordelijkheid die overheid en sociale partners hebben, waaronder het beschikbaar stellen van toereikende en tijdige instrumenten en middelen, zo mogelijk via een kolenfonds.

Vervolgproces
Het woord is nu aan de planbureaus: onze rekenmeesters het Planbureau voor de Leefomgeving en het Centraal Planbureau. Zij zullen het ontwerp doorrekenen op de verwachte CO_2-reductie, de kostenefficiëntie, de budgettaire effecten en de lasten- en inkomenseffecten. Uit de CPB-doorrekening zullen de effecten voor de lastenverdeling zichtbaar zijn.

De komende weken zullen partijen dit ontwerp van het Klimaatakkoord alvast bespreken met hun achterban, voor een finaal oordeel van partijen en kabinet is uiteraard de doorrekening essentieel. Die doorrekening kan leiden tot aanpassingen die nodig zijn om het doel van ten minste 49 procent CO_2-reductie in 2030 veilig te stellen of de vormgeving van instrumenten aan te passen.

Met de voorzitters van de sectortafels en de taakgroepen ben ik graag bereid om in het eerste kwartaal van 2019 de laatste stap te zetten op weg naar een solide pakket van maatregelen en afspraken die invulling geven aan een breed gedragen en vertrouwenwekkend Klimaatakkoord.

Met vriendelijke groet,

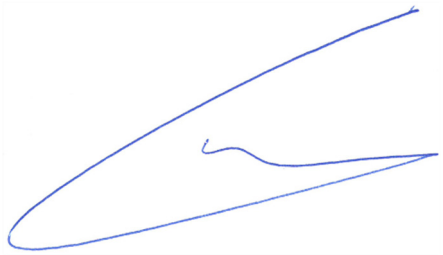

Ed Nijpels
Voorzitter Klimaatberaad

Inhoud

Voorwoord 5
A Inleiding 7
B Een adaptief klimaatakkoord met 5 pijlers 13
B1 Eén doel: -49% in 2030 13
B2 Verhoging van de Europese doelstelling naar -55% 13
B3 Uitgangspunten monitoring 14
B4 Uitgangspunten borging en governance 16
C Afspraken in sectoren 21
C1 Gebouwde omgeving 21
C1.1 Visie 2050 21
C1.2 Opgave en ambitie 2030 21
C1.3 Aanpak gebouwde omgeving 22
C1.4 Opschaling en kostenreductie mogelijk maken: arrangementen en standaarden 23
C1.5 Financiering van de verduurzaming van woningen en gebouwen 27
C1.6 Wegnemen onrendabele top: beprijzen en subsidiëren woningbouw 28
C1.7 Een wijkgerichte aanpak 29
C1.8 Een voortvarende start via de startmotor huursector 35
C1.9 Nieuwbouw nu al aardgasvrij 37
C1.10 Normering en opschaling verduurzaming Utiliteitsbouw 37
C1.11 Meer duurzame warmte 41
ANNEX 45
C2 Mobiliteit 49
C2.1 Visie en ambitie 2050 49
C2.2 Opgave en ambitie 2030 52
C2.3 Afspraken Duurzame hernieuwbare energiedragers in mobiliteit 53
C2.4 Afspraken Elektrisch vervoer 57
C2.5 Verduurzaming in logistiek 70
C2.6 Afspraken Verduurzaming personenmobiliteit 75
C2.7 Zeevaart en luchtvaart 84
Annex: Verkenning Andere vormen van bekostiging mobiliteit 86
C3 Industrie 91
C3.1 Visie 2050 91
C3.2 Opgave en ambitie 2030 91
C3.3 Instrumentarium 95
C3.4 Afspraken afvang en opslag CO2 104
C3.5 Overige afspraken 106
C4 Landbouw en Landgebruik 113
C4.1 Visie 2050 113

C4.2 Opgave en ambitie 2030 114
C4.3 Generieke voorwaarden 117
C4.4 Emissiereductie Veehouderij 123
C4.5 Landgebruik 131
C4.6 Glastuinbouw 140
C4.7 Voedselconsumptie en -keten 144
C5 Elektriciteit 149
C5.1 Visie 2050 149
C5.2 Opgave en ambitie 2030 149
C5.3 Perspectief richting 2050 150
C5.4 Windenergie op zee 151
C5.5 Productie uit hernieuwbare bronnen op land 154
C5.6 Elektriciteitssysteem en infrastructuur 155
C5.7 Waterstof 163
C5.8 Instrumentarium 167
C5.9 Ruimtelijke inpassing 171
C5.10 Hogere ambities voor 2030 173
D Cross-sectorale samenhang 177
D1 Systeemintegratie 177
D2 Biomassa 180
D3 Integrale kennis- en innovatieagenda 183
D4 Arbeidsmarkt & Scholing 193
D5 Bevordering draagvlak 207
D6 Ruimte 212
D7 Regionale Energie Strategie (RES) 214
D8 Financiering door de markt 220
D9 Uitgangspunten uitwerking Verbreding SDE+ 223
D10 Een voorbeeldrol voor de Rijksoverheid 226

Voorwoord

Voor u ligt het ontwerp van het Klimaatakkoord. Deze tekst kwam in twee etappes tot stand. De eerste fase startte begin maart van dit jaar en eindigde op 10 juli. Toen presenteerde ik in het SER-gebouw het Voorstel voor hoofdlijnen van een Klimaatakkoord. Ik noemde dat polderen zoals nog nooit is vertoond.

Terugkijkend was dit een dynamische periode. Partijen moesten eerst gezamenlijk tot een gedeelde probleemanalyse komen en vervolgens ook samen oplossingsrichtingen bepalen. Met de zomer in zicht liep de druk op. Toen werd duidelijk dat de planbureaus strikte eisen aan afspraken stelden alvorens de begeerde tonnen CO_2-reductie toe te kennen.

De tweede fase startte op 5 oktober. Het kabinet gaf zijn appreciatie van het Voorstel. Daarbij baseerde het kabinet zich mede op de analyse hiervan door het Planbureau van de Leefomgeving en het Centraal Planbureau. Voor de meeste betrokkenen was de voorbereiding op deze tweede etappe echter al in september begonnen. In grote lijnen wisten de tafels en werkgroepen wel op welke onderdelen een verdiepingsslag nodig was.

De afgelopen maanden kenmerkten zich door een hoge mate van gedrevenheid van alle betrokkenen. Er verschenen diverse rapporten die aangeven dat het klimaatprobleem nog ernstiger is dan we tot voor kort dachten. Hierdoor nam de intensiteit van besprekingen toe, zowel aan de tafels als in overleggen daarbuiten.

De gesprekken waren intensief en soms ook emotioneel. Dat is logisch want het gaat om een ingrijpende transitie van het land. We zullen er nog lang mee te maken hebben. Om tot een gezamenlijk product te komen, hebben alle partijen over hun schaduw moeten springen. Ik constateer dat velen over de rand van hun mandaat zijn gegaan. Dat geldt ook voor het kabinet. Dat was bereid de grenzen op te zoeken van de uitgangspunten die bij de start van de onderhandelingen zijn geformuleerd.

Ik ben daarom trots op het resultaat dat nu voorligt. We zijn tot een volwaardig pakket gekomen. In zijn uitwerking kan het de kabinetsambities waarmaken. Naar mijn overtuiging is het ook maatschappelijk aanvaardbaar.

Nu zijn de rekenmeesters van het Planbureau van Leefomgeving en het Centraal Planbureau aan zet. Uit hun analyse moet blijken of dit ontwerp ook echt de gewenste 49 procent reductie oplevert.

De komende weken zullen partijen dit ontwerp alvast bespreken met hun achterban. Voor een finaal oordeel van partijen en kabinet is uiteraard de doorrekening essentieel. De uitkomst van hiervan kan leiden tot aanpassingen die nodig zijn om het doel van ten minste 49 procent CO_2-reductie in 2030 veilig te stellen. Het kan ook betekenen dat de vormgeving van sommige instrumenten aanpassing verdient.

Het doel van 49 procent reductie staat bij geen enkele partij ter discussie. Iedereen is het er ook over eens dat het eerlijk en rechtvaardig moet zijn. Dat sterkt mij in mijn overtuiging dat we tot een goed akkoord gaan komen.

Ed Nijpels,
Voorzitter Klimaatberaad

A Inleiding

In Klimaatakkoord van Parijs is in 2015 afgesproken dat de opwarming van de aarde wordt beperkt tot minder dan twee graden Celsius ten opzichte van het pre-industriële tijdperk. Het streven is om de opwarming beperkt te houden tot anderhalve graad.
Het kabinet heeft met het nationale Klimaatakkoord een centraal doel: het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen in Nederland met ten minste 49 procent ten opzichte van 1990. Daarnaast kan de Europese inzet van het kabinet leiden tot een aangescherpte ambitie richting de 55 procent. Daarmee vult het kabinet de Nederlandse bijdrage aan het Klimaatakkoord van Parijs in.

Het centrale doel van het Klimaatakkoord, het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen, raakt aan het leven van alledag. De transitie is in de eerste plaats een maatschappelijke transitie. Burgers en bedrijven staan voor een reeks beslissingen die van invloed zijn op hoe we wonen, ons verplaatsen, wat we eten, de producten die we kopen, hoe we ons geld verdienen. Het zijn niet altijd gemakkelijke keuzen, waarbij burgers en bedrijven bovendien op elkaar en op de overheid zijn aangewezen. Een bundeling van daadkracht, investeringen, kennis en kunde is nodig.

Het voorliggend Ontwerp van het Klimaatakkoord vormt het resultaat van intensief overleg van vijf sectortafels, drie taakgroepen en tientallen werkgroepen. In de afgelopen drie maanden hebben zij op basis van de analyses van de planbureaus en de appreciatie van uw kabinet en de Tweede Kamer, uitwerking gegeven aan het *Voorstel voor hoofdlijnen van het Klimaatakkoord (VHKA)*. Het resultaat daarvan is een omvangrijk pakket van afspraken, maatregelen en instrumenten dat de Nederlandse CO_2-uitstoot in 2030 fors zal terugdringen.

Aanpak

Voor deelname aan de sectortafels heeft het Rijk organisaties en bedrijven uitgenodigd die concreet kunnen bijdragen aan de transitie binnen de sector. Aan elke sectortafel neemt ook het verantwoordelijk departement deel. Per sectortafel is een onafhankelijke voorzitter benoemd, die verantwoordelijk is voor een goed verloop van de besprekingen. De voorzitters hebben de ruimte genomen om ook partijen te betrekken die op specifieke onderwerpen een bijdrage kunnen leveren, maar niet direct vertegenwoordigd zijn aan de sectortafels.

Er zijn taakgroepen ingesteld voor Financiering, Arbeidsmarkt en scholing en Kennis en Innovatie ingesteld om deze thema's in samenwerking met de sectortafels uit te werken. Onder leiding van een gezaghebbend voorzitter hebben de taakgroepen relevante kennis en expertise aangereikt en de voorbereidingen getroffen om de voor hun thema relevante maatregelen te integreren tot een samenhangend pakket.
De onderlinge samenhang van alle maatregelen en instrumenten is geborgd door het Klimaatberaad bestaande uit de voorzitters van de sectortafels, een vertegenwoordiger van het coördinerend ministerie van Economische Zaken en Klimaat en een vertegenwoordigers van de drie koepels van decentrale overheden. Dit Klimaatberaad wordt geleid door een onafhankelijke voorzitter die verantwoordelijk is voor de algehele voortgang en samenhang en voor versterking van het bestuurlijk en maatschappelijk draagvlak.

Ook belangstellenden die niet actief aan een sectortafel of taakgroep deelnemen is de kans geboden bieden om hun ideeën in te brengen. Daarvoor zijn dit voorjaar regionale bijeenkomsten georganiseerd in Breda, Zutphen, Groningen, Utrecht en Leiden. In totaal bezochten ongeveer 800 mensen deze bijeenkomsten. Daarnaast waren er meer kleinschalige burgergesprekken, om zicht te krijgen op de wensen en zorgen van burgers over klimaatverandering en klimaatbeleid. Aan deze gesprekken namen in totaal ongeveer 200 mensen deel.
De beoordeling die het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) deze zomer heeft gegeven van de hoofdlijnen voor het Klimaatakkoord, laat zien dat de voorstellen voldoende potentieel

zouden bieden om een reductie van tenminste 49 procent te realiseren. Het instrumentarium om dat potentieel te realiseren behoefde nog uitwerking, aldus PBL. In de kabinetsappreciatie heeft uw kabinet richting gegeven aan de keuzes die daarbij gemaakt zouden moeten worden.

Het Klimaatberaad, het overleg van voorzitters van sectortafels, heeft 29 sectorale en cross-sectorale werkgroepen ingesteld om de hoofdlijnen uit het VHKA verder uit te werken in concrete afspraken en instrumenten. De selectie van deze onderwerpen kwam tot stand gekomen in overleg met de departementen en de deelnemers van de sectortafels. Onderhandeling over de voorstellen van de werkgroepen vond plaats aan de sectortafel(s), niet binnen de werkgroepen.

Het resultaat is een concreet pakket aan maatregelen en instrumenten waarover afspraken zijn gemaakt tussen Rijk, mede overheden, maatschappelijke organisaties, vakbonden en het bedrijfsleven.

Het Planbureau voor de Leefomgeving rekent het Ontwerp van het Klimaatakkoord door op de verwachte CO_2-reductie en de kostenefficiëntie, naast beoordeling op een aantal kwalitatieve elementen. Het Centraal Planbureau (CPB) beziet budgettaire effecten en de lasten- en inkomenseffecten van de afspraken. Parallel aan deze doorrekening toetsen de partijen aan de sectortafels het draagvlak voor dit Ontwerp van het Klimaatakkoord bij hun achterban.

Het moment van ondertekening is voorzien nadat de resultaten van de finale beoordeling door PBL en CPB beschikbaar zijn, het kabinet heeft gereageerd, en een debat met de Tweede Kamer heeft plaatsgevonden.

Handtekeningen van partijen zullen staan voor een drieledig commitment, te weten:
- Commitment aan de uitvoering van afspraken waarbij partijen direct betrokken zijn
- Commitment aan (gezamenlijke) realisatie van de ambities en afspraken van hun sectortafel.
- Commitment aan (gezamenlijke) realisatie van doel van het Klimaatakkoord: ten minste 49% emissiereductie in 2030 (en de daarmee samenhangende afspraken over borging en governance).

Leeswijzer

Dit document is opgebouwd uit drie onderdelen.

Deel B licht de doelstellingen van het Klimaatakkoord kort toe en beschrijft de uitgangspunten voor de monitoring waarmee de voortgang van de maatregelen zal worden gevolgd. Ook schetst dit deel de uitgangspunten van de beoogde governance en borging van het akkoord, op basis van de Klimaatwet en ervaringen met het Energieakkoord voor duurzame groei.

Deel C bevat de afspraken die aan vijf sectortafels zijn gemaakt: (C1) Gebouwde omgeving, (C2) Mobiliteit, (C3) Industrie, (C4) Landbouw en landgebruik, (C5) Elektriciteit. Elk sectorhoofdstuk start met een visie op de transitie richting 2050 en ligt de ambitie voor 2030 nader toe, alvorens de maatregelen en instrumenten te beschrijven. Aan elke tafel liep het gesprek anders, hetgeen ook zichtbaar is aan het feit dat elk sectorhoofdstuk een eigen opbouw kent.

Deel D bevat de afspraken die zijn gemaakt voor de thema's die meerdere sectoren raken. De resultaten van de taakgroepen zijn samengevat in drie hoofdstukken: (D3) Integrale kennis- en innovatieagenda, (D4) Arbeidsmarkt en scholing en (D8) Financiering door de markt. Rijkswerkgroepen hebben uitwerking gegeven aan de thema's (D2) Biomassa en (D6) Ruimte. Hoofdstuk D7 geeft toelichting op de afspraken die zijn gemaakt over Regionale Energiestrategieën. Verder in deel D aandacht voor het overkoepelende thema Systeemintegratie (D1), afspraken gericht op bevordering van maatschappelijk draagvlak (D5), de invulling die de Rijksoverheid geeft aan haar voorbeeldrol (D10) en de uitgangspunten voor verbreding van de SDE+ regeling (D9).

B Een adaptief klimaatakkoord met 5 pijlers

B Een adaptief klimaatakkoord met 5 pijlers

B1 Eén doel: -49% in 2030

De opgave om de nationale broeikasgasuitstoot in 2030 met 49% terug te dringen ten opzichte van 1990 is het centrale doel van dit Klimaatakkoord.
Het gesprek aan de tafels over invulling van deze opgave heeft plaatsgevonden aan 5 sectortafels. Om het gesprek over maatregelen en de concrete instrumenten mogelijk te maken en richting te geven is aan elke sectortafel een sectorale opgave toegekend: het aantal Mton dat per sector, ten opzichte van vastgesteld en reeds voorgenomen beleid, in 2030 moet zijn gereduceerd om samen in dat jaar te komen tot 49% reductie.
De sectorale opgaven zijn indicatief. Ze zijn door het kabinet geformuleerd op basis van berekeningen van PBL over de nationale kosteneffectiviteit van verschillende CO_2-reducerende maatregelen. In deze berekeningen is een referentiescenario gehanteerd met aannames over de onzekere toekomst.

De doorrekening van het Klimaatakkoord wordt afgezet tegen de referentieraming van de Nationale Energieverkenning (NEV) 2017. In deze referentieraming wordt verondersteld dat emissiereductie plaatsvindt tussen 2017 en 2030 op basis van het bij NEV 2017 betrokken voorgenomen beleid. De opgave voor de tafels in 2030 is aanvullend geformuleerd ten opzichte van de reducties waarmee in de NEV 2017 al rekening is gehouden. Uit de doorrekening moet blijken of met de afspraken in dit Klimaatakkoord ten opzichte van de NEV 2017 de indicatieve reductieopgave(n) worden gerealiseerd.

B2 Verhoging van de Europese doelstelling naar -55%

Het kabinet heeft deelnemers aan het Klimaatakkoord gevraagd een op basis van kostenefficiëntie bepaalde reductiebijdrage te leveren waardoor de totale reductie in 2030 uitkomt op 49% ten opzichte van 1990. Het is echter denkbaar dat Nederland al in 2030 een verdere reductie moet bereiken dan de -49% op Nederlands grondgebied die in dit Klimaatakkoord centraal staat. Dat is afhankelijk van een Europees besluit over verhoging van de Europese CO_2-reductiedoelstelling, dat in 2020 wordt verwacht.

Het kabinet pleit in internationaal verband voor een verhoging van de Europese doelstelling naar 55% in 2030. Wat de doorvertaling van een dergelijke ambitie precies betekent is afhankelijk van doorvertaling in niet-ETS en ETS-doelen en (aanvullend) Europees bronbeleid. Zeker is dat door een ambitieuze verhoging van het Europees doel de (internationale) context al in 2020 zou kunnen veranderen.

Het kabinet heeft de tafels van het Klimaatakkoord gevraagd na te denken over aanvullende maatregelen, als een verhoging van de Europese doelstelling naar 55% in 2030 – welkome internationale rugwind voor de inspanningen in dit akkoord - hiertoe (in 2020) zou nopen. Er is door het kabinet geen indicatieve vertaling gemaakt op basis van nationale kosteneffectiviteit in termen van de additioneel te reduceren tonnen per tafel. De vraag naar de ‘aanvullende strategie’ is dan ook in de eerste plaats een vraag over tafels heen: wat als we méér zouden moeten doen dan -49% in 2030?

Een antwoord op die vraag is niet alleen relevant in het geval in 2020 een besluit wordt genomen over een verhoging van de Europese doelstelling in 2030 naar -55%, maar onderdeel van de doorkijk naar 2050. Immers: verdergaande reductie is op z’n vroegst aan de orde voor 2030, maar anders met zekerheid in de jaren daarna. Vanwege lange doorlooptijden is het van belang dat de mogelijkheid van aanvullende maatregelen de

komende jaren wordt meegewogen in de inzet op ontwikkeling van technologie; de investeringsplannen voor benodigde infrastructuur en de planning voor ruimtelijke inpassing. Meer doen dan wat in dit Klimaatakkoord is afgesproken impliceert een (verdere) stimulering van CO_2-reducerende opties (productie en vraag) voorbij wat nodig is voor de -49% in 2030, via normering, beprijzing en subsidie. Dat is mogelijk, in de zin dat het technisch potentieel groter is dan het potentieel dat met de afspraken in dit Klimaatakkoord moet worden ontsloten. De sectoren hebben ten behoeve van het voorstel van Hoofdlijnen in de zomer aanvullende opties geïnventariseerd voor verdergaande CO_2-reductie. Veelal gaat het om intensivering van de technische maatregelen die onderdeel zijn van dit akkoord, waarbij de kanttekening past dat over de technische haalbaarheid van nu nog duurdere opties grote onzekerheden bestaan.

De afspraken in dit Klimaatakkoord zijn gericht op de realisatie van 49% reductie in 2030 binnen de financiële en niet-financiële kaders van het kabinet; en rekening houdend met andere voorwaardelijkheden die in de gesprekken aan de tafels naar voren zijn gekomen, ten aanzien van onder andere technische mogelijkheden, ruimtegebruik, en maatschappelijk draagvlak. Instrumentatie van eventuele aanvullende maatregelen is dus geen onderdeel van dit akkoord. Afspraken over (verdere) stimulering van CO_2-verarming van productie en vraag, alsook een kosteneffectieve verdeling van in 2030 te reduceren 'extra tonnen', kunnen alleen dan worden gemaakt als de veranderde context na besluitvorming in 2020 (en marktverwachtingen) daadwerkelijk aan de orde is. Binnen de huidige internationale context – waarin bijvoorbeeld het ETS nog geijkt is op 40% reductie in Europa - stuiten afspraken over een hogere (nationale) ambitie dan -49% onvermijdelijk op de grenzen van de kaders die door het kabinet aan dit Klimaatakkoord zijn gesteld, in het bijzonder de wens om weglek van nationale inspanningen te vermijden.

Omdat een eventuele verhoging van het ambitieniveau naar verwachting gerealiseerd zal moeten worden door een zeer stevig deel elektrificatie, waaronder de conversie naar andere energiedragers in de sectoren industrie, mobiliteit, gebouwde omgeving en landbouw, zijn aan de elektriciteitstafel afspraken gemaakt over voorbereiding op dit opschalingsscenario en de randvoorwaarden die dan aan de orde zouden moeten zijn.

Nadere verkenning van aanvullende maatregelen vindt plaats na ommekomst van de doorrekening.

B3 Uitgangspunten monitoring

In de Klimaat- en Energieverkenning (KEV), die vanaf 2019 jaarlijks in oktober verschijnt, zal gerapporteerd worden over de verwachte CO_2-emissies in 2030, op basis van de stand van zaken rondom de klimaat- en energiehuishouding in Nederland en te verwachten toekomstige ontwikkelingen.
Het referentiescenario in de KEV wordt jaarlijks geactualiseerd.

De prognose van de verwachte emissies in 2030, en het doelbereik van 49% reductie in 2030, zal jaarlijks kunnen wijzigen als gevolg van zowel het op dat moment vastgesteld en voorgenomen beleid (al dan niet uit het Klimaatakkoord), als veranderingen in de (internationale) omgeving.

Als achterblijvende inspanningen de oorzaak zijn van vertraging in de uitvoering van de afspraken, is het evident dat betrokken partijen elkaar hierop aanspreken. Het kunnen echter ook omstandigheden zijn in de (internationale) omgeving, waarop partijen geen invloed hebben, die maken dat het doelbereik in 2030 afwijkt (mee- of tegenvalt) ten opzichte van de indicatieve opgaven in dit Klimaatakkoord. PBL zal in de KEV zo goed mogelijk inzichtelijk maken in welke mate mee- en tegenvallers in het doelbereik van het Klimaatakkoord (49%

reductie in 2030) veroorzaakt worden door exogene factoren (bijvoorbeeld: een hoger of lager dan verwachte groei van de economie) of door internationaal en nationaal beleid, waaronder onvoldoende voortgang in de uitvoering van afspraken in dit Klimaatakkoord.

Om stabiliteit te bieden aan alle partijen die uitvoering moeten geven aan het klimaatbeleid zal worden aangesloten bij de plan- en actualiseringscyclus die wordt vastgelegd in de Klimaatwet (en aansluit bij het Klimaatakkoord van Parijs, en de Lange Termijn Strategie en het Integraal Nationaal Energie en Klimaatplan die voortkomen uit EU-regelgeving). Dit houdt in dat herijking van de resterende opgave(n), en daarmee de heroverweging van benodigde inzet van (aanvullende) maatregelen en instrumenten, iedere vijf jaar plaatsvindt. Op dit vijfjaarlijkse moment van herijking wordt, vertrekkend vanuit het centrale CO_2-reductiedoel, een integraal perspectief gehanteerd: over sectoren heen, met oog voor beleid in ons omringende landen en met een horizon van 10 jaar (inclusief doorkijk naar 2050). Dit betekent dat niet gestuurd wordt op de restemissies per sector.

In de tussenliggende jaren staat de voortgang van de concrete afspraken in dit klimaatakkoord centraal zoals die (jaarlijks) wordt vastgesteld op basis van de KEV en de jaarlijkse monitoring van de voortgang van het Klimaatakkoord. In deze voortgangsmonitor, die in de eerste helft van 2019 wordt uitgewerkt als onderdeel van de bredere governance van het Klimaatakkoord, zullen per sector operationele indicatoren worden gehanteerd daar waar dit noodzakelijk is om de jaarlijkse voortgang (beter) in het oog te kunnen houden en/of de effectiviteit van ingezet beleid te kunnen evalueren.

Het kabinet in heeft in zijn reactie op de beleidsdoorlichting Klimaatbeleid aangekondigd in te zetten op een integrale evaluatie voor het (nationaal) klimaatbeleid, waarin aandacht zal zijn voor de samenhang tussen instrumenten en sectoren die bijdragen aan het behalen van de nationale doelstellingen.[1] De ontwikkeling van het evaluatieplan (voorzien in het voorjaar, en nadat het Klimaatakkoord is gesloten) zal worden afgestemd met de ontwikkeling van de voortgangsmonitor Klimaatakkoord.

'Indirecte emissiereductie': CO_2-keteneffecten en CO_2-voetafdruk

Het doel van het Klimaatakkoord is een nationaal reductiedoel, zoals volgt uit de Klimaatwet. Voor het klimaatbeleid en doelbereik van het klimaatakkoord wordt uitgegaan van de in VN-verband (IPCC) afgesproken systematiek voor monitoring en rapportage van broeikasgasemissies. Deze systematiek monitort de emissies daar waar ze daadwerkelijk plaatsvinden ('schoorsteenbenadering').

Zowel maatregelen binnen sectoren als maatregelen die sectorgrenzen overstijgen dragen bij aan het nationale CO_2-doel. In die tweede categorie vallen bijvoorbeeld de levering van restwarmte vanuit de industrie aan de gebouwde omgeving en de installatie van zonnepanelen op huizen. Dergelijke maatregelen worden in de emissieboekhouding niet dubbel geteld, maar tellen mee in de sector waar de reductie plaatsvindt. Voor het doelbereik van het Klimaatakkoord is het niet relevant aan welke sector CO_2-reductie in de boekhouding wordt toegerekend.

Aan de tafels van het Klimaatakkoord is de wens uitgesproken beter zicht te krijgen op de interactie tussen sectoren in de vorm van keteneffecten, zodat de gezamenlijke bijdrage van sectoren aan CO_2-reductie duidelijk(er) wordt. Tevens is aandacht gevraagd maatregelen die bedrijven in Nederland kunnen nemen, maar waarvan de emissiereductie plaatsvindt in de (internationale) ketens waarin bedrijven opereren. Deze reducties worden niet aan Nederland toegerekend, maar dragen in potentie wel bij aan de oplossing van het mondiale klimaatvraagstuk. Zicht op dergelijke effecten maakt het mogelijk ook de Nederlandse CO_2-voetafdruk (beter) te kunnen bepalen.

[1] Zie: Kamerstuk 30991, nr.34

Het Rijk zal in overleg met CBS, RIVM en PBL onderzoeken hoe beter zicht kan worden verkregen op bijdragen van verschillende sectoren aan CO_2-reductie via sectoroverstijgende maatregelen, zoals bij levering van restwarmte, waterstof en CO_2. Tevens zal worden verkend hoe bestaande systematieken gericht op het in kaart brengen van de CO_2-voetafdruk kunnen worden verbeterd, zodat beter zicht ontstaat op (internationale) keteneffecten van maatregelen waarvoor bedrijven zich inspannen.

B4 Uitgangspunten borging en governance

Ervaringen Energieakkoord

De ervaringen met het Energieakkoord leren dat er drie mechanismen nodig zijn om een effectieve voortgang van afspraken te borgen:

- Duidelijkheid over de organisaties en personen die verantwoordelijk en aanspreekbaar zijn op de uitvoering van afspraken.
- Borging door een gezaghebbend, onafhankelijk gremium dat op basis van objectieve informatie bijstuurt en escaleert wanneer de voortgang daar aanleiding toe geeft.
- Ondersteuning door een onafhankelijk secretariaat dat de voortgang inzichtelijk maakt via (proces)monitoring en waar nodig begeleidt en bevordert.

Samen zorgen deze drie mechanismen ervoor dat taken en verantwoordelijkheden helder worden verdeeld en de voortgang wordt gevolgd en waar nodig bijgestuurd.

Kader: Klimaatwet

De Klimaatwet is het kader voor het Klimaatakkoord. Het Klimaatakkoord zal (een groot deel van) de invulling van het Klimaatplan vormen, dat in 2019 voor het eerst wordt vastgelegd.

Uitgangspunten van de Klimaatwet zijn:

- Het doelbereik voor 2030 en 2050 is leidend.
- In 2019 wordt voor de eerste keer een klimaatplan vastgelegd, met daarin de hoofdlijnen van het klimaatbeleid voor de komende tien jaar.
- Vervolgens wordt iedere vijf jaar het plan geactualiseerd. In beginsel vinden ingrijpende wijzigingen van beleid alleen plaats in deze vijfjaarscyclus.
- Eens per jaar wordt een Klimaat- en Energieverkenning (KEV) en klimaatnota (appreciatie) uitgebracht die inzicht geven in de voortgang van het klimaatplan.
- Eens per twee jaar wordt in het kader van de klimaatnota door het kabinet geëvalueerd of de uitvoering op koers ligt. De KEV en actualisatie kunnen aanleiding geven tot aanpassing van het bestaande beleid.
- De Raad van State adviseert de regering over klimaatnota en klimaatplan.
- De Eerste en Tweede Kamer houden toezicht op de wenselijkheid van het beleid in het plan en het doelbereik van de plannen.
- De borging en governance van het Klimaatakkoord moet worden ingepast binnen het kader van de Klimaatwet conform voornoemde uitgangspunten.

Het streefdoel voor 2030 in de Klimaatwet bepaalt het doel van het Klimaatakkoord. Dit impliceert dat, indien bij het Klimaatakkoord betrokken partijen niet tot gedragen voorstellen kunnen komen, de minister of het kabinet eindverantwoordelijkheid draagt om tot besluitvorming te komen.

Uitwerking governance

De voorzitter van het Klimaatberaad is door het kabinet gevraagd een voorstel voor governance uit te werken. De periode van doorrekening zal hiervoor worden benut, zodat het voorstel door kabinet, Tweede Kamer en partijen hierna kan worden besproken.
In het voorstel worden in ieder geval betrokken:

- De organisatie van het borging(soverleg), cross-sectoraal, op sectorniveau en met de regio.
- De organisatie van de uitvoeringsstructuur.
- Borging van de voortgang met onafhankelijke procesmonitoring en de jaarlijkse KEV.
- De (actieve) betrokkenheid van maatschappelijke partijen uit alle geledingen.
- De wijze waarop het parlement wordt betrokken.

Een belangrijk deel van de uitvoering van het Klimaatakkoord ligt in de regio. Uitwerking en coördinatie van de regionale uitvoering valt primair binnen de taakstelling van het Klimaatakkoord. In aanvulling daarop wordt het nationaal programma Regionale Energiestrategieën (RES) ingericht voor afstemming en coördinatie tussen de energiestrategieën van regio's.

Intensivering, bijsturing en aanvullende maatregelen

Als uit de monitoring blijkt dat de uitvoering van maatregelen onvoldoende effectief is, vormt dit reden voor intensivering of bijsturing, binnen het kader van de afspraken in het Klimaatakkoord. Intensivering en bijsturing van maatregelen beogen de effectiviteit van de aanpak te verhogen, zonder aanpassing van doel en middelen. Het is aan de betrokken partijen om, onder regie van het in te richten (sectorale) borgingsoverleg, de uitvoering te intensiveren en bij te sturen.

Wanneer de indicatieve opgave niet binnen bereik is, kan het nodig zijn om tussentijds aanvullende maatregelen te treffen. Het gaat dan om nieuwe maatregelen, waarvoor extra middelen of extra inzet van partijen nodig is en waarover binnen kader van het Klimaatakkoord nog geen afspraken zijn gemaakt. Onder regie van het in te richten borgingsoverleg kunnen betrokken partijen weliswaar voorstellen doen voor aanvullende maatregelen, maar deze gremia zijn gezien hun samenstelling niet in staat om besluiten te nemen.

Herijking van de indicatieve opgaven vindt een keer per vijf jaar plaats, waarbij rekening gehouden zal worden met alle veranderde externe factoren. Deze herijking betekent dat in dialoog tussen partijen dat nieuwe maatregelpakketten worden ontwikkeld om de nieuwe indicatieve opgaven binnen bereik te brengen.

Adequate kennisinfrastructuur als randvoorwaarde voor een adaptieve aanpak

Voor het succes van het klimaatakkoord en daarmee het welslagen van de energietransitie is een goede, consistente informatievoorziening van belang: voor politieke besluitvorming, innovatie in techniek en beleid en draagvlak bij burgers en bedrijven. Binnen de uitvoering van het Klimaatakkoord zal kennisontwikkeling en -ontsluiting goed verankerd moeten zijn.

Partijen aan de tafels zijn het erover eens dat de kennisinfrastructuur die hierin moet voorzien kan worden verbeterd. Het Rijk neemt hiertoe, in samenwerking met maatschappelijke stakeholders en kennisorganisaties, het initiatief.

In dit akkoord zijn afspraken gemaakt over de (kennis)ondersteuning van het Expertise Centrum Warmte en een expertisecentrum hernieuwbare opwek voor decentrale overheden, die inbreng kan leveren voor de Leidraad en informatieproducten voor de Regionale Energiestrategieën. Hiermee wordt de basis gelegd voor een brede informatievoorziening die de komende jaren verder kan worden uitgebouwd. In 2019 wordt gestart met een traject waarin nationale databeheerders hun data met betrekking tot de energietransitie zullen afstemmen, deze data op een gebruiksvriendelijke wijze zullen ontsluiten, en gezamenlijk gaan werken aan tekortkomingen in de datavoorziening.

C Afspraken in sectoren

C1 Gebouwde omgeving

C Afspraken in sectoren

C1 Gebouwde omgeving

C1.1 Visie 2050

We staan aan de vooravond van een grote verbouwing. Een transformatie van onze ruim 7 miljoen huizen en 1 miljoen gebouwen, veelal matig geïsoleerd en vrijwel allemaal verwarmd door aardgas, tot goed geïsoleerde woningen en gebouwen, die we met duurzame warmte verwarmen en waarin we schone elektriciteit gebruiken of zelfs zelf opwekken.

Klimaatverandering is een belangrijke reden voor deze verbouwing. Maar er is meer. We willen immers zo snel mogelijk kunnen stoppen met de aardgaswinning in Groningen. En we hebben allemaal wel behoefte aan een minder hoge energierekening en een comfortabeler woning.

Die verbouwing is een enorme opgave. Maar we hebben tot 2050. Dit kunnen we uitvoeren, als we het gestructureerd aanpakken en alle randvoorwaarden verbeteren. Als we de verduurzamingsopgave breder zien dan alleen een energieopgave en ook circulariteit een voorwaarde laten zijn. Maar vooral als we ons realiseren dat de grootste uitdaging van deze verbouwing geen technische, financiële of bestuurlijke opgave is, maar een sociale opgave. Dit gaat over mensen.

De grote verbouwing slaat neer in wijken. Warmtenetten of verbouwingen worden op wijkniveau georganiseerd. Alle praktijkvoorbeelden tot nu toe tonen aan dat dat succesvoller verloopt, naarmate buren daarin meer met elkaar en met de (lokale) overheid optrekken. Gezamenlijk de juiste afwegingen maken, gezamenlijk de mogelijke ingrepen in de wijk en in de huizen organiseren - voor het gemak en de kosten - en misschien zelfs gezamenlijk de nieuwe (aard)warmtebron of zonnepanelencentrale bezitten. De duurzame verbouwing is ingrijpend maar biedt ook nieuwe kansen.

Deze verbouwing slaagt dus alleen als iedereen mee kan doen. Daarvoor moet ze ook voor iedereen betaalbaar zijn. Woonlastenneutraliteit is het uitgangspunt. Dat kan, als we de kosten door opschaling via aanbod- en vraagbundeling, digitalisering en innovatie laten dalen en met betere financiering ervoor zorgen dat voor het overgrote deel van de bewoners de maandlasten van de lening die je aangaat voor de verbouwing niet hoger zijn dan het voordeel dat je op de energierekening boekt. Waar dat niet lukt, zullen we met gerichte ondersteuning moeten komen. Dit is geen project van enkelen, maar van ons allemaal.

C1.2 Opgave en ambitie 2030

Om de klimaatdoelen voor 2030 te halen, moeten we gestaag het tempo van de verduurzaming opvoeren tot meer dan 50.000 bestaande woningen per jaar in 2021. En vóór 2030 moeten we al in een ritme van 200.000 per jaar zitten. Het doel is om in 2030 in de gebouwde omgeving 3,4 Mton minder CO_2 uit te stoten dan in het referentiescenario.

We kiezen daarvoor een gestructureerde aanpak. Door wijk voor wijk aan de slag te gaan. Gemeenten spelen daarbij een cruciale rol. Samen met bewoners en gebouweigenaren zal in een zorgvuldig proces een afweging moeten worden gemaakt wat per wijk de beste oplossing is, als huizen niet langer met de traditionele cv-ketel worden verwarmd. Per wijk kan de oplossing verschillen. Dichte bebouwing, veel hoogbouw, woningen van voor 1995? Dan is vaak een warmtenet de oplossing. Nieuwe huizen in een ruim opgezette wijk? Dan kan all electric beter voldoen. En voor veel wijken geldt dat het aardgasnet tot na 2030 gewoon nog

blijft liggen en mogelijk benut kan worden voor groen gas of waterstof. Isoleren en met een hybride ketel (veel) minder (duurzaam) gas verstoken, is dan een mogelijke verstandige (tussen)oplossing. Maar de staat van de woningen is niet de enige factor; de wensen van bewoners en andere uitdagingen in de wijk dan de energievoorziening, bepalen net zo goed het tempo en de uitkomst.

Omdat we graag snel meters willen maken, kiezen we voor een voortvarende start. Op veel plekken kunnen woningbouwcorporaties de komende jaren al tienduizenden woningen verduurzamen en aansluiten op een andere warmtevoorziening dan aardgas, onder de voorwaarde dat de maandlasten van huur en energierekening samen niet stijgen, ook niet voor de first movers. Zo krijgen huurders een betere woning tegen gelijke of lagere maandlasten. Ook in de nieuwbouw is een versneld afscheid van aardgas mogelijk.

Om dit allemaal mogelijk te maken, zijn vele afspraken nodig. Over de manier waarop gemeenten samen met bewoners en gebouweigenaren besluiten over de toekomst van de wijk. Over hoe flinke kostenreducties bij de aanleg van warmtenetten, het aanbrengen van isolatie of de installatie van warmtepompen bereikt kunnen worden. Over een aanpassing van de energiebelasting, waarbij we datgene wat we méér nodig gaan hebben - elektriciteit - lager belasten en datgene wat we minder willen gebruiken - aardgas - hoger. Over meer duurzame warmte uit de bodem, of uit het vele oppervlaktewater in Nederland. Over een aanbod dat iedere huizenkoper krijgt om zijn huis, als er toch verbouwd wordt, te isoleren met aantrekkelijke leningsvoorwaarden.

Deze en meer afspraken zijn in dit Klimaatakkoord vastgelegd. Ze vormen een integraal geheel waarmee de opgave voor 2030 kan worden gerealiseerd en de visie voor 2050 kan worden waargemaakt.

C1.3 Aanpak gebouwde omgeving

Om de doelstelling van 3,4 Mton CO_2-reductie in 2030 in de gebouwde omgeving te halen, moeten er ongeveer 1,5 miljoen bestaande woningen verduurzaamd worden en moet de CO_2-uitstoot in de bestaande utiliteitsbouw in 2030 met 1 Mton extra worden teruggebracht.

Om de opgave behapbaar te maken, stelt de sectortafel een gefaseerde en programmatische aanpak voor, waarbij enerzijds gewerkt wordt aan een voortvarende start en anderzijds aan de voorwaarden voor latere opschaling en uitrol. Belangrijk is dat aanbiedende partijen snel, via o.a. de startmotor-projecten, leren omgaan met het efficiënt(er) verduurzamen van grote aantallen woningen. De lessen uit deze eerste grotere gebundelde vraag bieden kansen voor technische en organisatorische innovaties. Hierdoor kunnen aanbieders een efficiënter en goedkoper aanbod ontwikkelen. Opdrachtgevers doen hiermee ervaring op met het tenderen van grotere aantallen renovaties. Dit zijn noodzakelijke condities voor daadwerkelijke opschaling. Er zal breed ervaring opgedaan moeten worden met wat kosteneffectief is en in verschillende situaties praktisch haalbaar, voordat aanpakken opgeschaald en grootschalig uitgerold kunnen worden. Dat geeft ook de tijd om de voorwaarden voor latere opschaling en uitrol zorgvuldig uit te werken.

Voor woningen kiezen we voor een aanpak van verleiding en regie via de wijkgerichte aanpak en de startmotor. Ook op individueel niveau kunnen gebouweigenaren worden verleid om te verduurzamen. Die aanpak slaagt als de verduurzaming via de (gedaalde) energierekening kan worden terugverdiend. Om deze investeringen via energiebesparing en lagere energielasten te kunnen financieren en betaalbaar te maken, is nog veel innovatie en kostenreductie nodig. Daarom starten we met Proeftuinen Aardgasvrije Wijken en met een innovatieprogramma om systematisch te kunnen leren en experimenteren, zodat na deze kabinetsperiode een kosteneffectieve opschaling en uitrol kan gaan plaatsvinden. Zonder dat

perspectief kan een gemeente geen warmtenetten (laten) aanleggen of verhuurders en woningeigenaren in een wijk aanzetten tot investeren in verduurzaming. Het streven is immers woonlastenneutraliteit voor huiseigenaren. Ook corporaties kunnen zonder dat perspectief geen woonlastenneutrale verduurzaming voor huurders realiseren.

Dat perspectief bieden we door de voorwaarden voor opschaling, innovatie, grotere efficiëntie en kostenreductie te scheppen, financiering beschikbaar te maken en voorstellen te doen om via beprijzing en subsidiëren de resterende onrendabele top van gebouwgebonden maatregelen, infrastructuur en duurzame bronnen weg te nemen. Het gaat dan om een schuif in de energiebelasting waardoor investeringen in verduurzaming worden gestimuleerd en om aantrekkelijke financieringsvormen waardoor de investeringen ook kunnen worden betaald. Verdere stimulans en handelingsperspectief worden geboden door via normering kenbaar te maken naar welke (eind)situatie gebouwen gebracht moeten worden om in de toekomst zonder aardgas verwarmd te kunnen worden.

Wanneer aan die voorwaarden wordt voldaan, kan met een geregisseerde aanpak middels startmotor, de wijkgerichte aanpak en ook door generieke stimulering van woningeigenaren op alle mogelijke manieren (zoals bij het aankoopmoment van de woning) het benodigd aantal woningen van 1,5 miljoen tot 2030 worden behaald. Een forse opschaling die in zichzelf ook weer nodig is als voorwaarde voor kostenreductie.

Dit alles bijeen is een uiterst ingrijpende, complexe en omvangrijke opgave die achter elke voordeur komt en waarvoor de betrokkenheid, investeringsbereidheid en draagvlak van burgers bedrijven en instellingen onmisbaar is. Financierbaarheid en haalbaarheid van maatregelen alsmede leveringszekerheid zijn daarbij cruciale randvoorwaarden.

Voor utiliteitsbouw wordt gekozen voor een zorgvuldig vormgegeven normering richting 2030 en 2050 die leidt tot een extra CO_2-reductie van 1 Mton in 2030.

Tot slot moet er voldoende duurzame warmte beschikbaar worden gemaakt om te voldoen aan de doelstelling van 3,4 Mton CO_2-reductie in de gebouwde omgeving.

De Sectortafel Gebouwde Omgeving presenteert daartoe een samenhangend pakket van afspraken.

C1.4 Opschaling en kostenreductie mogelijk maken: arrangementen en standaarden

Voor het bereiken van de benodigde kostenreductie is een flinke opschaling van de verduurzaming nodig. Ter bevordering van die opschaling maken partijen afspraken over de ontwikkeling van *arrangementen* en *standaarden*.

De *arrangementen* dienen ter ondersteuning van verregaande industrialisatie en innovatie in de aanbodketen alsmede van bundeling aan de vraagzijde. Die bundeling stimuleert, gecombineerd met digitalisering en innovatieve aanbestedingsvormen (o.a. de renovatieversneller in de startmotor) de ontwikkeling van innovatieve oplossingen (zie ook innovatieprogramma) en leidt tot noodzakelijke volumegroei waardoor product- en procesefficiëntie en reductie van systeemkosten ontstaan.

Een *standaard* (in kWh/m^2/jaar) voor de jaarlijkse netto warmtevraag van woningen draagt bij aan het doel van een CO_2-arme gebouwde omgeving in 2050.

De *standaard* wordt gebaseerd op de bouwkundige/technische mogelijkheden in combinatie met de financiële haalbaarheid. Bijvoorbeeld: woningen zonder spouwmuur vergaand isoleren

vraagt hogere investeringen. De standaard zal daarom voor vooroorlogse woningen minder strikt zijn dan voor woningen uit de jaren ’90 van de vorige eeuw. Woningen die verregaand kunnen worden geïsoleerd tegen acceptabele kosten, kunnen volstaan met een lage(re) temperatuur warmtebron. Voor andere woningen is een midden of hoge temperatuur warmtebron nodig. De standaard kan daarom gelden als één van de inputs voor de leidraad en daarmee voor het kiezen van de voor die wijk meest geschikte warmtebron.

De *standaard* kan gebruikt worden bij de financiering en subsidiëring van verduurzamingsmaatregelen. Een verbouwing tot aan de standaard kan de grondslag zijn voor aanspraak op subsidie. De differentiatie (korting) van de overdrachtsbelasting zal worden verkend. Hierbij wordt expliciet gekeken naar de effectiviteit, uitvoerbaarheid en effecten van een dergelijke maatregel op de toegankelijkheid van de woningmarkt. Het geeft banken en toezichthouders een standaard voor een woonlastenbenadering bij de financiering van een verbouwing.

Een *standaard* kan bovendien handelingsperspectief geven aan woningeigenaren die nu al maatregelen willen nemen, vooruitlopend op het alternatief voor aardgas dat wordt gekozen in de wijkgerichte aanpak. Een ‘op weg naar aardgasvrij’-standaard voor woningen voorkomt dat gebouweigenaren en bewoners spijtmaatregelen treffen, zoals isolatie die later onvoldoende blijkt te zijn.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

Arrangementen

a. Marktpartijen zetten zich, in afstemming met (woon) consumentenorganisaties, in om voor de meest kenmerkende woning- en gebouwtypen zoveel mogelijk arrangementen (gestandaardiseerde of industrieel vervaardigbare pakketten voor energiebesparing (isolatie) en duurzame energie- en warmteoplossingen) te ontwikkelen. Met deze arrangementen en opschaling, programmatische aansturing en innovatie kan een efficiencyverbetering worden bereikt, die in 2030 leidt tot een reductie van de beoogde 20% tot mogelijk 40% van de systeemkosten afhankelijk van het soort pakket.
b. De verschillende arrangementen worden gekoppeld aan de startmotor, proeftuinen en wijkgerichte aanpak. Ook worden nieuwe initiatieven (zoals de renovatieversneller) ontwikkeld die leiden tot een structurele opschaling.
c. Organisaties in de sector en betrokken overheden, tezamen met belangenorganisaties vanuit de consumenten en eigenaren, gaan samenwerken om de afspraken verder uit te werken en de uitvoering daarvan te monitoren en de onderlinge afspraken te borgen en waar mogelijk te verbeteren. Dit zal ook worden besproken in het sectorale Borgingsoverleg.
d. Voor 1 juli 2019 zal door de Rijksoverheid, in samenwerking met Aedes en marktpartijen een monitoring protocol worden ontwikkeld om in het sectorale Borgingsoverleg de ontwikkeling te volgen in de richting van het gewenste doel. Daarbij zal informatie uit de wijkgerichte aanpak, de renovatieversneller en de startmotor inzicht moeten bieden in behaalde efficiëntieverbetering en algemene trends in de kostprijsontwikkeling.
e. Om bewoners en gebouweigenaren te ontzorgen bij het advies, uitvoering en financiering van de verduurzaming van hun woning/gebouw wordt per 1 januari 2020 een digitaal platform gelanceerd zodat vraag en aanbod ten aanzien van verduurzaming van woningen beter bij elkaar komen. Bestaande initiatieven worden daarbij zoveel mogelijk gestroomlijnd zodat de informatie eenduidig is. Naast proposities voor individuele woningverbeteringen, kan het platform ook een rol krijgen bij het zodanig bundelen van vraag die de markt in de gelegenheid stellen een aantrekkelijk aanbod te formuleren. Voor aanbieders zullen kwalitatieve eisen worden geformuleerd. Het digitale platform levert hiermee een bijdrage aan het bij elkaar brengen van vraag en aanbod binnen de

wijkgerichte aanpak. Belangrijk is dat in 2019 hier snel duidelijkheid over komt. Het bij elkaar brengen van vraag en aanbod is een harde voorwaarde voor opschaling.

f. Kennisinstituten en het bedrijfsleven intensiveren hun samenwerking op het gebied van innovatie aan de hand van de Integrale Kennis en Innovatieagenda (IKIA) van het Klimaatakkoord gericht op de gebouwde omgeving. De Rijksoverheid draagt jaarlijks bij aan de financiering van de IKIA voor de gebouwde omgeving met voldoende middelen, minimaal rond het niveau van 2019. TKI Urban Energy en het Bouw en Techniek Innovatie Centrum (BTIC) hebben een belangrijke rol bij de uitvoering van het innovatieprogramma. Brancheorganisaties zoals NVDE, Energie Nederland, Bouwend Nederland, Techniek Nederland en onderwijsorganisaties zoals de hogescholen zorgen voor verdere verspreiding van de ontwikkelde kennis.
g. Partijen zullen de aansluiting van onderwijs op de behoefte uit de sector aanzienlijk versterken door het onderwijs in te bedden c.q. te betrekken bij de wijkgerichte aanpak. Daar is de nationale 'Intentieverklaring arbeidsmarkt en scholing in de wijkgerichte aanpak' op gericht, net als het zogeheten convenant MBO-aanbod klimaattechniek (een specifieke uitwerking van de Intentieverklaring voor het MBO-onderwijs) alsmede de Green Deal Ontwikkeling Decentrale Duurzame Warmte- en Koudetechnieken. Partijen zetten zich onverminderd in, mede via sectorale opleidingsfondsen, voor het verder opbouwen van de uitvoeringscapaciteit. De afspraken van de nationale 'Intentieverklaring arbeidsmarkt en scholing binnen de wijkgerichte aanpak' worden onder andere geïmplementeerd middels regionale PPS-en.

Standaard[2]

a. Van dominante, dan wel kenmerkende typen woningen in Nederland kan worden bepaald wat, op basis van kosten-baten en gewenste reductie van de warmtevraag, een ‘verstandige’ verduurzaming is. Een zogenaamde ‘spijtvrije’ verbouwing waarmee de gebouweigenaar ervan verzekerd is dat niet meermaals binnen de technische levensduur een ingrijpende aanpassing aan dezelfde bouwdelen noodzakelijk is, vooruitlopend op het alternatief voor aardgas dat wordt gekozen in de wijkgerichte aanpak. Het is dus nuttig als de overheid in overleg met partijen betrokken bij dit akkoord in ieder geval voor de dominante woningcategorieën en bouwtypologieën zo’n standaard bepaalt. Die standaard wordt geformuleerd op het niveau van de gehele woning (netto warmtevraag in kWh/m^2/jaar, aansluitend op de NTA8800-bepalingsmethodiek). Bij bepaling van de standaard wordt verkend wat de gevoeligheid is van de standaard voor de (latere) definitieve keuze van het warmte-alternatief. Dit aspect wordt meegenomen bij de evaluatie.
b. In het eerste kwartaal van 2019 gaan VNG, Rijk en NVDE onderzoeken hoe de standaard en de wijkgerichte aanpak goed op elkaar aansluiten.
c. Niet iedereen verbouwt de hele woning bij verduurzaming. Voor verbouwingen, waarbij maar één of enkele bouwdelen worden aangepakt (zoals dak, gevel, vloer), worden er streefwaarden gegeven voor isolatie (in Rc, dan wel U waarden) en benodigde ventilatie(voud). De standaard voor de gehele woning is leidend, de streefwaarden voor bouwdelen dragen hieraan bij. De standaard en de streefwaarden worden uiterlijk 1 juli 2019 vastgesteld. De standaard kan gelden als één van de inputs voor de leidraad en daarmee voor het kiezen van de voor die wijk meest geschikte warmtebron. De ‘spijtvrije’ standaard is daarbij een middel om het beoogde doel van een CO_2-arme gebouwde omgeving te bereiken.
d. De beoogde standaard voor de bestaande bouw wordt voor eigenaar-bewoners vooralsnog niet verplichtend voorgeschreven, maar geeft duiding over de gewenste energieprestaties van bestaande woningen vooruitlopend op de wijkgerichte aanpak. In 2025 wordt de standaard geëvalueerd op basis van nader vast te stellen criteria, in samenhang met andere instrumenten en de wijkgerichte aanpak. Daarna kan de standaard zo nodig

[2] Zie ook de notitie ‘Verduurzaming bestaande woningen‘.

worden aangescherpt, beter worden ondersteund of hij kan een meer verplichtend karakter krijgen. Dit zal worden besproken in het sectorale Borgingsoverleg.

e. Anders dan eigenaar-bewoners hebben huurders niet de vrijheid om zelf te bepalen hoe de woningen worden aangepast om te voldoen aan de minimumeisen die er vanuit de alternatieve warmtebron aan de woning worden gesteld. Om de verhuurders een handelingsperspectief te geven en huurders te beschermen tegen hoge energielasten wordt de standaard in 2050 daarom verplicht voor woningen bestemd voor verhuur. De verplichting voor verhuurders leidt er niet toe dat zij onevenredig delen in collectieve kosten (vollooprisico).
f. Verhuurders zijn verantwoordelijk voor het aanpassen van een woning, zodat deze voldoet aan de standaard op het moment dat via de wijkgerichte aanpak de woningen op de nieuwe infrastructuur worden aangesloten. Huurders zullen hun medewerking verlenen aan de benodigde aanpassingen, om te voorkomen dat zij of opvolgende huurders in de kou komen te staan of hele hoge energielasten krijgen.
g. Renovaties van woningen zijn ingrijpende momenten. De positie van huurders is gewaarborgd doordat zij over de redelijkheid van een voorstel een uitspraak kunnen doen. Verhuurders moeten in staat zijn om aanpassingen door te kunnen voeren. Daarom wordt bezien hoe moet worden omgegaan met dit instemmingsvereiste indien het aanpassingen aan woningen betreft die nodig zijn voor de wijkgerichte aanpak en de voorgestelde huurverhoging gecompenseerd wordt door de verlaging van de energielasten. Rijk, huurders en verhuurders gaan hierover in het voorjaar van 2019 nader in gesprek.
h. De Rijksoverheid en Aedes maken afspraken zoals genoemd in de annex.
i. In 2019 gaan de Rijksoverheid en de grotere verhuurders met elkaar in gesprek over het maken van tussendoelen voor grotere verhuurders, niet zijnde corporaties, in 2030, en zullen de resultaten afstemmen met de Woonbond.
j. De Rijksoverheid zal de standaard (en streefwaardes) integreren in bestaande methodieken, namelijk in:
    - Het Bouwbesluit / Besluit bouwwerken leefomgeving;
    - Het Energielabel. De standaard wordt uitgedrukt in kWh/m^2/jaar en toegevoegd aan het vernieuwde energielabel, dat gebaseerd wordt op de nieuwe bepalingsmethode NTA8800;
    - Huurprijsregelgeving, waaronder het woningwaarderingsstelsel. De regelgeving zal zodanig worden aangepast dat deze de juiste prikkels geeft om woningen te renoveren naar de standaard. Daarnaast zal de regelgeving uitgaan van een gestandaardiseerde woonlastenbenadering, waardoor verhuurders direct na aanpassing een huurverhoging kunnen doorvoeren (of extra servicekosten in rekening kunnen brengen) die gelijk is aan de verlaging van de energielasten van de huurder;
    - Zorgvuldig uitbreiden van het bestaande initiatiefrecht voor huurders gericht op energetische verbeteringen, zoals in situaties waarin verhuurders niet kunnen of willen verduurzamen.
k. Bestaande en toekomstige subsidieregelingen gericht op woningen, zoals de ISDE-regeling, zullen, rekening houdend met de uitvoerbaarheid, zoveel mogelijk worden afgestemd op maatregelen die nodig zijn om aan de standaard te voldoen.
l. De Rijksoverheid, energieloketten, consumentenorganisaties, financiële instellingen, adviseurs, makelaars, en aanbieders zullen, gebruikmakend van zoveel mogelijk bestaande informatiekanalen, woningeigenaren en huurders breed informeren over de *standaard*, de *streefwaarden* en de benodigde maatregelen die nodig zijn om aan de standaard te voldoen. Daarbij wordt extra aandacht gegeven aan het handelingsperspectief voor eigenaren en bewoners en de kwaliteitsaspecten van het aanbod. Om woningeigenaren optimaal te informeren en te ontzorgen bij de verduurzaming van de eigen woning wordt per 1 januari 2020 op energiebesparendoejenu.nl voor alle bewoners en investeringsprofielen gevalideerde informatie verschaft over verduurzamingsmaatregelen en de bijbehorende indicatieve energiebesparing. Dit wordt gekoppeld aan financierings- en subsidiemogelijkheden. Op energiebesparendoejenu.nl worden ook professionele partijen in staat gesteld (in hoge

mate *gestandaardiseerde*) verduurzamingspakketten gevalideerde besparingsinformatie en indicatieve investeringsbedragen aan te bieden.

m. De ontwikkeling van verwarmingsapparaten die niet of veel minder gas verbruiken (bijvoorbeeld (hybride) warmtepompen) is in volle gang. Partijen werken samen in een daarvoor opgezet innovatieprogramma om deze alternatieven efficiënter, competitiever en comfortabeler (qua geluid en omvang) te maken. Daardoor zullen steeds meer consumenten hierop overgaan bij vervangen van hun cv-ketel. Ter versnelling van deze ontwikkeling kunnen na 2025 verdere prestatie-eisen aan technische verwarmingsinstallaties worden overwogen, passend binnen EU-regelgeving. Dit zal worden besproken in het sectorale Borgingsoverleg.

C1.5 Financiering van de verduurzaming van woningen en gebouwen[3]

Om het perspectief te bieden dat de financiering van verduurzamingsmaatregelen zich via de besparing op de energierekening kan terugbetalen, dient er in ieder geval een breed palet aan aantrekkelijke, toegankelijke én verantwoorde financieringsmogelijkheden beschikbaar te zijn voor alle doelgroepen. Daarnaast kan verbeterde en geïntensiveerde communicatie over de mogelijkheden van aantrekkelijke financiering van verduurzamingsinvesteringen, met name bij aankoop van een woning, meer woningeigenaren aanzetten tot verduurzaming.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:
De Rijksoverheid stelt een bepaling op voor het Burgerlijk Wetboek zodat overdraagbaarheid van financiering mogelijk wordt via gebouwgebonden financiering (GGF). Deze vormgeving (BW) moet het mogelijk maken om financierings- en ontzorgingsproducten via verschillende aanbieders beschikbaar te stellen aan de klant. Intentie is dat de aanpassing gereed is voor 2022.

a. De financiële sector ontwikkelt parallel aan het wetstraject, voor 2022, een voorstel hoe GGF-producten kunnen worden aangeboden die ook zonder fiscale facilitering voldoende aantrekkelijk zijn voor woningeigenaren.
b. Partijen verkennen voor 1 juli 2019 of en onder welke voorwaarden en met in achtneming van zorgplichtaspecten ook vrijwillig erfpacht ingezet kan worden als extra variant van GGF.
c. Partijen bezien voor 1 juli 2019 of en in hoeverre de krediettoets, bij het afsluiten van een aanvullende hypotheek voor verduurzaming, kan worden vereenvoudigd ten behoeve van laagdrempeligheid, zonder dat dit tot overkreditering leidt.
d. Partijen verkennen in 2019 de ontwikkeling van een methodiek van woonlastenneutraliteit die leidend kan zijn bij het verstrekken van krediet ten behoeve van verduurzaming.
e. NIA/ Invest NL in oprichting, SVn, VvE Belang, NEF en Rijk verkennen verder wat, in aanvulling op uitbreiding van het Nationaal Energiebesparingsfonds (NEF) en het beschikbaar komen van 30 jaar financiering, nodig is om marktpartijen in de toekomst aantrekkelijke leningen te laten aanbieden voor energiebesparing door Verenigingen van Eigenaren (VvE's). Het NEF is onder bepaalde condities bereid om te bezien of VvE's met 6-10 appartementen ook voor NEF-financiering in aanmerking komen. Als dit niet mogelijk blijkt, zet SVn pilots op. Voor VvE's kleiner dan 6 wordt onderzocht hoe zij een passend financieringsaanbod kunnen krijgen.
f. Ontzorgingsconcepten voor (particuliere) gebouweigenaren zullen op basis van de ervaringen en experimenten met lokale en regionale initiatieven, gecombineerd met verschillende vormen van (gebouwgebonden) financiering, verder worden uitgewerkt. Daarbij zal ook worden bezien welke vormen van samenwerking tussen overheden,

[3] Zie ook de notitie 'Financiering particuliere woningeigenaren'.

netbeheerders, investeerders/financiers en energiebedrijven mogelijk zijn en vervolgens op welke wijze aanbestedingen kunnen worden vormgegeven om te komen tot een bundeling van vraag en aanbod, zodat expertise van marktpartijen (bouwbedrijven, installatiebedrijven, energiebedrijven) ingezet kan worden t.b.v. een voor (particuliere) gebouweigenaren vertrouwenwekkend ontzorgingsaanbod en kostenreductie.

g. De Rijksoverheid verkent voor 1 juli 2019 samen met SVn, NHG en andere partijen welke woningeigenaren geen toegang hebben tot bestaande en nog te ontwikkelen financieringsvormen en of en op welke wijze deze woningeigenaren hierin kunnen worden ondersteund.
h. De partijen in de keten stimuleren kopers en woningeigenaren in een zo vroeg mogelijk stadium om tot verduurzaming over te gaan. Partijen streven ernaar dat woningtaxaties standaard worden voorzien van een beschrijving van de mogelijk te nemen energiebesparende maatregelen, bijbehorende investeringen, de meerwaarde van een onderpand na realisatie en een indicatie van de energielastenbesparing, daardoor gebruik makend van de te ontwikkelen *standaarden*. NHG zal hiervoor de samenwerking zoeken met de brancheorganisaties van makelaars en taxateurs, het NRVT en geldverstrekkers, en afstemmen met andere betrokkenen. Hierbij in acht nemend dat het niet tot onacceptabele prijsstijgingen voor taxaties leidt. Hypotheekadviseurs wijzen in hypotheekadviezen op de mogelijkheden voor financiering van verduurzamingsmaatregelen.

C1.6 Wegnemen onrendabele top: beprijzen en subsidiëren woningbouw

Kostenreductie en aantrekkelijke financiering overbruggen een deel van de nu nog hoge onrendabele top van verduurzaming. Een verstandig uitgevoerde wijkgerichte aanpak en startmotor zorgen ervoor dat tot 2030 de woningen met de aantrekkelijke onrendabele top relatief sneller aan de beurt komen. Maar ook dan resteert tot 2030 nog een onrendabele top. Veel gebouweigenaren zullen dus zonder aanvullende maatregelen geconfronteerd worden met een situatie waarin de financieringslasten van de verbouwing (fors) hoger zijn dan de besparing op de energierekening. Verleiding van woningeigenaren, of een geregisseerde aanpak vanuit corporaties of gemeenten, zal dan niet van de grond komen.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:
De volgende mix aan beprijzings- en subsidie instrumenten wordt ingezet:

- 100 miljoen euro/jaar ISDE subsidie;
- 100 miljoen euro/jaar korting Verhuurderheffing voor corporaties;
- 50 miljoen euro /jaar t/m 2022 Energie Investeringsaftrek voor verhuurders;
- 100 miljoen euro/jaar t/m 2021 en 70 miljoen euro/jaar vanaf 2022 voor de wijkgerichte aanpak en de renovatieversneller uit de klimaatenvelop.
- Eén van de volgende varianten van een lastenneutrale schuif in de energiebelasting:
  A. Een verhoging van de energiebelasting van jaarlijks +1 cent op gas vanaf 2020 t/m 2029 i.c.m. de eerste vier jaar een verhoging belastingvermindering oplopend tot 65 euro, en daarna zes jaar verlaging elektriciteitstarief met -0,5 cent. Aangevuld met een extra ISDE budget van 50 miljoen euro/jaar t/m 2022.
  B. Een verhoging van de energiebelasting op gas in 2020 met +4 cent en verhoging belastingvermindering met 65 euro met in de zes jaar daarna een verhoging van de energiebelasting op gas van jaarlijks +1 cent en een verlaging van de energiebelasting op elektriciteit van jaarlijks -0,5 cent tot 2030.

Het PBL en CPB worden gevraagd beide varianten door te rekenen.

Doorrekening door PBL en CPB moet uitwijzen of deze inzet voldoende is om de benodigde verduurzaming van 1,5 miljoen bestaande woningen te realiseren in een verwachte verhouding van ongeveer 50% warmtenetten, 25% hybride warmtepompen, 25% all electric warmtepompen. Mocht blijken dat er aanvullend instrumentarium nodig is om de doelstelling van 3,4 Mton CO_2-reductie te halen, dan zullen partijen in het voorjaar bezien welk aanvullend instrumentarium daarvoor kan worden ingezet.

C1.7 Een wijkgerichte aanpak[4]

Het wegnemen van de onrendabele top van verduurzaming is op zichzelf onvoldoende om het gewenste tempo van verduurzaming te bereiken. Gebouweigenaren hebben vaak nog aanvullende incentives nodig om tot verduurzaming over te gaan. Er is dus ook een planmatige aanpak nodig. Die loopt via de wijkgerichte aanpak.

Samen met bewoners en gebouweigenaren zal in een zorgvuldig proces een afweging moeten worden gemaakt wat per wijk de beste oplossing is, als huizen niet langer met de traditionele cv-ketel worden verwarmd. Per wijk kan de oplossing verschillen. Om tot een wijkgerichte aanpak te komen zijn afspraken nodig over een *leidraad, het Expertise Centrum Warmte, samenhang met de RES, participatie, besluitvorming, uitvoering, een kennis- en leerprogramma, de wetgevingsagenda voor de wijkgerichte aanpak en voldoende financiering.* Die staan in deze paragraaf toegelicht.

Leidraad en Expertise Centrum Warmte ter ondersteuning[5]

Om tot een zorgvuldig afwegingsproces te komen voor zowel de transitievisie warmte als voor het uitvoeringsplan op wijkniveau, worden gemeenten en stakeholders ondersteund vanuit een leidraad. Hierin wordt objectieve informatie beschikbaar gesteld op basis van transparante, gevalideerde feitelijke data. Deze data worden digitaal en op uniforme en gestandaardiseerde wijze ontsloten en gedeeld. Hiermee krijgen alle stakeholders een eenduidige, openbare referentie die ondersteuning biedt voor de maatschappelijke en politieke discussie waarin de gemeenteraad een afgewogen besluit neemt. De leidraad bevat zelf geen afweging.

De leidraad is een instrument bestaande uit twee componenten: De eerste component van de leidraad, de technisch-economische analyse op basis van een open source model, geeft tot op wijkniveau de gevolgen van de verschillende (warmte)opties weer voor zowel de maatschappelijke kosten als de kosten voor verschillende eindgebruikers in de wijk. De tweede component bestaat uit een handreiking met richtlijnen (m.b.t. de data, aannames en rekenregels) waarmee gemeenten het open source model kunnen verrijken met eigen, lokale data waaronder met betrekking tot planning(en) ten behoeve van de besluitvorming (transitievisie warmte en uitvoeringsplannen op wijkniveau).

Bij elke gebiedsontwikkeling kijkt de gemeente immers breder om te bezien welke opgaven er liggen en hoe deze mee te koppelen. Wanneer de straat open moet voor de aanleg van een warmtenet neemt de gemeente vanzelfsprekend eventueel onderhoud aan riolering mee. De Rijksoverheid biedt gemeenten en koepels hierbij ondersteuning aan om te komen tot concrete voorbeelden van ruimtelijk ontwerp om inpassing van de warmtetransitie in de gebouwde omgeving mogelijk te maken, in combinatie met de andere opgaven die de komende jaren in buurten en wijken gerealiseerd moeten worden. Onder meer in de Proeftuinen Aardgasvrije Wijken.
De Regionale Energiestrategieën (RES) omvatten regionale afspraken over elektriciteit, (groen) gas en warmte. Voor elektriciteit wordt in de RES een verdeling gemaakt van het

[4] Zie ook de notitie 'Wijkgerichte aanpak'.
[5] Zie ook de notitie 'Leidraad + ECW'.

landelijk doel voor opwek van duurzame elektriciteit. Voor warmte wordt het aanbod van duurzame warmte in de regio in kaart gebracht. Hiervoor worden landelijke data over bijvoorbeeld geo- en aquathermiebronnen aangevuld met regionaal bekende restwarmtebronnen. Dit gebeurt in een vast format zodat de gegevens gebruikt kunnen worden als input voor de leidraad. De inhoud van dit format wordt uitgewerkt door de werkgroep leidraad, i.s.m. de werkgroep RES. Voor warmte wordt het aanbod van duurzame warmte in de regio in kaart gebracht. Hiervoor wordt een regionale energiepotentieanalyse gemaakt welke begin 2019 beschikbaar komt voor de regio's, zodat stilstand in de uitvoering van bestaande afspraken wordt voorkomen. Deze analyse komen tot stand in overleg met PBL en de werkgroep leidraad.

Vanuit de RES wordt de inventarisatie van warmtebronnen opgenomen in de eerste component van de leidraad. De output van de leidraad kan aanleiding zijn om op regionaal niveau tot afstemming te komen over de verwachte inzet van beschikbare duurzame warmtebronnen. In deze fase kan de RES als platform dienen om regionaal afspraken te maken over de maatschappelijk meest optimale inzet, maar de RES zal niet zelf modellen of afspraken hierover bevatten. In de gesprekken over deze inzet kunnen de uitkomsten uit de leidraad worden gebruikt.

Het – nog nader vorm te geven - Expertise Centrum Warmte (ECW) ondersteunt gemeenten zodanig dat zij in staat gesteld worden plannen te maken en voor te bereiden vanuit een geharmoniseerd startpunt. Het ECW heeft hiertoe een tweetal hoofdfuncties:

- Beheer en ondersteuning van de leidraad;
- Kenniscentrum, voornamelijk op het gebied van technische, economische en duurzaamheidsaspecten, maar ook als het gaat over nationale ontwikkelingen zoals marktordening, aquathermie en geothermie.

Om het ECW tot een gezaghebbende, onafhankelijke organisatie te maken, zijn een zorgvuldige voorbereiding en inrichting nodig. Tegelijkertijd is het zaak dat er op korte termijn sprake is van een operationeel steunpunt voor de ontwikkelingen in de warmtetransitie. Daarbij staan bij het ECW als kenniscentrum nationale ontwikkelingen centraal alsmede de technische-, economische- en duurzaamheidsaspecten die in de leidraad een rol spelen. (Het is de intentie om het ECW en het Expertise Centrum Energietransitie, welke ondersteunend is aan de RES, op termijn te integreren als daarmee synergievoordelen behaald kunnen worden.)

Het Kennis- en Leerprogramma (KLP, meer hierover later in de tekst), het ECW, netbeheerders en mogelijk andere partijen werken actief samen om te komen tot een totaalpakket aan ondersteuning voor gemeenten.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

a. De Rijksoverheid - in overleg met de voorlopige Adviesraad ECW en de voorlopige Stuurgroep ECW - vraagt aan het Planbureau voor de Leefomgeving om de leidraad (eerste component) te maken en te beheren.
b. De Adviesraad ECW adviseert in samenwerking met Rijksoverheid, VNG en IPO de Stuurgroep ECW inhoudelijk over de leidraad en de actualisaties van de leidraad.
c. Indien het ECW nog niet formeel van start is, zal advies en besluitvorming gebeuren door respectievelijk de voorlopige Adviesraad ECW en de voorlopige Stuurgroep ECW van het – nog nader vorm te geven – ECW in oprichting.
d. In de (voorlopige) Stuurgroep ECW hebben zitting: Rijksoverheid, VNG, UvW en IPO. In de (voorlopige) Adviesraad ECW hebben in ieder geval zitting: Netbeheerder Nederland, Energie Nederland, NVDE, Techniek Nederland en Aedes. In het eerste kwartaal van 2019 zal de samenstelling van de (voorlopige) Adviesraad ECW nader worden bepaald.

e. De Stuurgroep ECW stelt de leidraad vast.
f. De conceptversie van de leidraad ("Leidraad 0.8": een werkbaar concept) zal zo spoedig mogelijk, maar uiterlijk in september 2019 worden opgeleverd.
g. In maart 2020 wordt de definitieve versie van de leidraad opgeleverd.
h. VNG en de Rijksoverheid zorgen voor een goede afstemming en samenwerking tussen het ECW en het KLP zodat gemeenten in de breedte ondersteund gaan worden.

Acceptatie als voorwaarde

De transitie van aardgas naar duurzame warmte zal worden gerealiseerd met betrokkenheid van de gebouweigenaren en huurders en andere partijen in de omgeving waar deze overstap aan de orde is. Het vroegtijdig betrekken van de omgeving in en rond de wijk zorgt ervoor dat verschillende perspectieven, kennis en creativiteit snel op tafel komen. Een goed ingericht participatieproces draagt op die manier bij aan kwalitatief betere besluitvorming en kan daarmee ook helpen om de acceptatie van de maatregelen uit de wijkgerichte aanpak te vergroten.

Om die reden is het belang van goede participatie vastgelegd in de Omgevingswet. De RES en transitievisies warmte zullen worden geborgd in met name de gemeentelijke omgevingsvisies, programma's en omgevingsplannen. Hierop is de Omgevingswet van toepassing: een overheid geeft bij het omgevingsplan in een kennisgeving aan hoe het participatietraject eruit komt te zien. Voor omgevingsvisies, omgevingsplannen en programma's moet gemotiveerd worden hoe burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en bestuursorganen zijn betrokken bij de voorbereiding en wat de resultaten daarvan zijn. En als iemand zich dan niet voldoende gehoord voelt, dan is er voor iedereen de mogelijkheid om een zienswijze in te dienen. Een rechter kan uiteindelijk een besluit vernietigen als dat niet zorgvuldig is voorbereid of deugdelijk is gemotiveerd.

Participatie is maatwerk. Daarom schrijft de Omgevingswet niet voor hoe de participatie moet plaatsvinden. De wet geeft het bevoegd gezag en de initiatiefnemer de vrijheid eigen keuzes te maken voor de inrichting van het participatieproces. Belangrijk is wel dat iedereen die dit wil de kans krijgt te participeren. De locatie, het soort besluit, de omgeving en de betrokkenen zijn immers elke keer anders. Ook het moment waarop participatie start, verschilt per keer. Tegelijkertijd zijn er elementen die in elke wijk zullen terugkomen.

Communicatie is een belangrijke basis voor participatie. Zo moet het gebouweigenaren en bewoners in een desbetreffende wijk helder zijn waarom de overstap op alternatieven voor gas nodig is. Tegelijk zullen zij willen weten waarom de desbetreffende wijk op het desbetreffende moment aan de beurt is om de overstap te maken. Communicatie zal plaats vinden via twee sporen: enerzijds een landelijke kernboodschap via bestaande communicatiekanalen en -campagne(s) en anderzijds communicatie op wijkniveau. De landelijke kernboodschap voorziet in communicatiematerialen die op regionaal of lokaal niveau ingezet kunnen worden zodat er herkenbaarheid en consistentie ontstaat. Deze communicatiematerialen zijn gemakkelijk aan te passen zodat ze aansluiten op de communicatiebehoefte op lokaal niveau. De ervaringen uit het Programma Aardgasvrije Wijken worden daarbij benut. Partijen betrokken bij de uitvoering van de wijkgerichte aanpak kunnen gebruik maken van deze materialen.

Cruciaal is dat bewoners gaan meedenken en meedoen in de transitie naar aardgasvrije wijken. Er zijn goede voorbeelden van bewonersinitiatieven om tot energietransitie in een wijk te komen. De Natuur en Milieufederaties, Energie Samen, Energieloketten, HIER, Buurkracht en LSA Bewoners hebben de afgelopen jaren veel ervaring opgedaan met het meedenken en meedoen van bewoners. Gezamenlijk vormen zij de participatiecoalitie en hebben ze een plan voor een bewoners ondersteuningsstructuur gemaakt, waarmee ze decentrale overheden kunnen ondersteunen bij het participatieproces. Gemeenten behouden altijd de vrijheid om hier al dan niet gebruik van te maken.

Van belang is in ieder geval een open, lerende aanpak rond participatie bij het aardgasvrij maken van wijken. Daarbij hoort het gericht inzetten van expertise en het uitwisselen van kennis en ervaringen. Lopende trajecten als het kennis- en leerprogramma Aardgasvrije wijken worden daarvoor optimaal benut.

Partijen spreken het volgende af:
a. Aanvullend op bestaande en voorziene instrumenten voor het borgen van participatie zijn participatieprincipes ontwikkeld. Deze principes worden getoetst in de Proeftuinen Aardgasvrije Wijken.
b. Daarnaast stelt de Rijksoverheid in samenwerking met de VNG en andere betrokkenen een handreiking over participatie op, mede op basis van de ervaringen in de Proeftuinen Aardgasvrije Wijken.
c. De Rijksoverheid, IPO, VNG en Aedes gaan samen met belanghebbende partijen, zoals VEH, EnergieSamen en Woonbond, uitwerken hoe de positie van eigenaars, gebruikers en/of bewoners in het kader van de wijkgerichte aanpak wordt geborgd.
d. De participatiecoalitie werkt in overleg met decentrale overheden en de Rijksoverheid een ondersteuningsstructuur voor bewoners nader uit. De Rijksoverheid zal hiervoor een financiële bijdrage leveren. Hierover worden in het eerste kwartaal van 2019 nadere afspraken gemaakt. Individuele gemeenten of provincies kunnen naar behoefte op projectbasis van de participatiecoalitie gebruik maken door middel van een eigen bijdrage.

Transparante afweging en besluitvorming

In de transitievisie warmte legt de gemeenteraad een realistisch tijdspad vast waarop wijken van het aardgas gaan. Voor de wijken waarvan de transitie vóór 2030 gepland is, zijn ook de potentiële alternatieve energie infrastructuren (all electric, (type) warmtenet etc.) bekend. Nadat in de transitievisie warmte de mogelijke alternatieven in beeld gebracht zijn, bepaalt de gemeente het uitvoeringsplan (een planning op uitvoeringsniveau vergelijkbaar met het instrument programma in de Omgevingswet) de uitvoering op wijkniveau en besluit zij over de alternatieve energie infrastructuur van een wijk. Dit biedt het kader waarbinnen gebouweigenaren, netbeheerders, warmtebedrijven, gemeenten, aanbieders van verduurzamingspakketten en andere partijen investeringsbeslissingen nemen. Om te komen tot het uitvoeringsplan op wijkniveau heeft een gemeente ongeveer twee jaar nodig. Om tot een zorgvuldig afwegingsproces te komen voor zowel de transitievisie warmte als voor het uitvoeringsplan op wijkniveau, worden gemeenten en stakeholders ondersteund vanuit een leidraad. De leidraad biedt alle stakeholders een eenduidige referentie m.b.t. de consequenties van de verschillende alternatieven voor aardgas in een wijk. De leidraad is erop gericht om de keuze voor de maatschappelijk meest kosteneffectieve opties en de kosten voor de eindgebruiker te objectiveren. Definitieve keuzes met betrekking tot de inzet en het gebruik van warmte die voortkomen uit de uitvoeringsplannen op wijkniveau worden opgenomen in de RES 2.0.

Partijen spreken het volgende af:
a. Gemeenten maken met betrokkenheid van stakeholders uiterlijk eind 2021 een transitievisie warmte waarin ze het tijdpad vastleggen waarop wijken van het aardgas gaan. Voor wijken waarvan de transitie voor 2030 is gepland, maken zij ook de potentiële alternatieve energie infrastructuren bekend en bieden zij inzicht in de maatschappelijke kosten en baten en de integrale kosten voor eindverbruikers hiervan. Het totaal van de transitievisies warmte (voor alle gemeenten opgeteld) is gericht op het isoleren en aardgasvrij maken van 1,5 miljoen woningen en andere gebouwen in de periode 2022 t/m 2030, met een aanloopperiode van 2019-2021, met het oog op het CO_2-arm maken van de gebouwde omgeving. Gemeenten actualiseren in eerste instantie de transitievisie warmte elke 5 jaar. VNG en Rijk evalueren uiterlijk in 2022 of deze actualisatietermijn van iedere 5 jaar de juiste is.
b. De gemeente bepaalt in samenspraak met de betrokken stakeholders op welke datum daadwerkelijk de toelevering van aardgas wordt beëindigd en legt dit vast in het

uitvoeringsplan op wijkniveau. Bij het vaststellen van de termijn worden gemeenten geacht zorgvuldig rekening te houden met in ieder geval voldoende tijd benodigd voor investeringsplannen van onder andere netbeheerders en gebouweigenaren, waaronder woningcorporaties en relevante instellingen, maar uiterlijk 8 jaar voor de einddatum van het aardgas. Uiterlijk in 2022 wordt – onder andere op basis van ervaringen in het Programma Aardgasvrije Wijken – bepaald of 8 jaar inderdaad de beste termijn is.

c. De Rijksoverheid en de VNG laten in 2019 een tool ontwikkelen (naar voorbeeld van het Actieplan Geluid) waarmee gemeenten hun voortgang om te komen tot de transitievisie warmte zullen doorgeven. Deze tool zal erna worden uitgebouwd om ook de voortgang van de uitvoeringsplannen op wijkniveau te monitoren. Hier zullen de transitievisies warmte en de uitvoeringsplannen op wijkniveau openbaar worden gemaakt na raadsbesluit.
d. De Rijksoverheid en de decentrale overheden stellen uiterlijk in 2020 een procedure op over de wijze waarop (onder andere) in het sectorale Borgingsoverleg wordt bijgestuurd indien blijkt dat de transitievisies warmte gezamenlijk onvoldoende optellen tot de streefwaarde van 1,5 miljoen gebouwen. Hierin wordt niet alleen gekeken naar de monitoring en het aanspreken van gemeenten maar van alle stakeholders die moeten bijdragen aan het behalen van deze doelstelling.
e. De Rijksoverheid en de VNG onderzoeken hoe de gemeente twee keer per jaar inzicht kan krijgen in het recente, algemene energiegebruik van een gebied (op postcode 6 niveau) mede op basis van input van netbeheerders en warmtebedrijven.

Uitvoering(sagenda)

Om de partijen die betrokken zijn bij de wijkgerichte aanpak te faciliteren, worden energieloketten ingericht. Hierbij zullen onafhankelijkheid, financiering, standaardisering en uniforme werkwijzen worden vormgegeven, met ruimte voor aanpassing aan de specifieke lokale omstandigheden.

Partijen spreken het volgende af:

a. Er moet een onafhankelijk (regionaal) energieloket zijn, onder verantwoordelijkheid van de gemeente, dat de spil is tussen de verschillende stakeholders in de wijkgerichte aanpak. Het energieloket kan onder regie van de gemeente een coördinerende rol hebben rondom de communicatie over de uitvoering van gemeentelijke besluiten en acties gericht op gebouweigenaren binnen de wijkgerichte aanpak. Het loket voorziet in het bieden van onafhankelijke informatie over de uitvoering van de wijkgerichte aanpak. Uitvoering van dit loket kan uitbesteed worden. Andere functies, zoals het doen van een verduurzamingsaanbod (inclusief financiering) aan bewoners en gebouweigenaren en verwijzen naar aanbieders zullen door de Rijksoverheid, in samenwerking met diverse partijen, worden opgepakt en ondergebracht in een landelijk digitaal platform. Doel is om de verschillende functies direct naar elkaar te laten doorverwijzen zodat de gebouweigenaar één loket heeft.
b. Onder regie van VNG en de Rijksoverheid komt er in 2019 een uitwerking voor deze energieloketten inclusief voorstellen voor minimumcriteria, standaardisering en uniformering van de werkwijze van de huidige energieloketten.
c. Om te komen tot een soepele en integrale realisatie van het uitvoeringsplan worden in 2019 nadere afspraken uitgewerkt door netbeheerders, VNG en ondergenoemde partijen.
d. Daarbij wordt ook verkend of energieloketten of een digitaal platform kunnen bijdragen aan vraagbundeling van eigenaar-bewoners en wordt waar mogelijk een verbinding gelegd met de renovatieversneller. Belangrijk is dat er snel duidelijkheid over komt. Het bij elkaar brengen van vraag en aanbod is een harde voorwaarde voor opschaling.
e. Techniek Nederland, Bouwend Nederland, Onderhoud NL, Stroomversnelling, NVDE en Energie-Nederland doen medio 2019 een voorstel om aanbodbundeling te stimuleren en faciliteren en hoe hiermee te experimenteren in de Proeftuinen Aardgasvrije Wijken.

Kennis- en leerprogramma

Gemeenten krijgen de regie bij de wijkgerichte aanpak. Deze rol is nieuw voor gemeenten en dit vraagt om nieuwe kennis, expertise en competenties. Daarom is binnen het interbestuurlijke programma aardgasvrije wijken (PAW) afgesproken dat een kennis- en leerprogramma (KLP) wordt opgezet. Het programma moet meerjarig worden tot en met in ieder geval 2021. Onder trekkerschap van de VNG wordt in samenspraak met de betrokken overheden in het programma (BZK, EZK, IPO en UvW), een plan voor de invulling van het KLP ontwikkeld.

Partijen spreken het volgende af:

a. De Rijksoverheid zorgt voor een meerjarig KLP voor ondersteuning van gemeenten tot en met in ieder geval 2021. VNG en de Rijksoverheid zorgen voor een goede afstemming en samenwerking tussen het ECW en het KLP, zodat gemeenten op een eenduidige manier op inhoud en proces worden ondersteund.
b. Ook andere partijen, zoals netbeheerders, aanbieders, energiecoöperaties, woningcorporaties en maatschappelijke organisaties, geven aan binnen de wijkgerichte aanpak een nieuwe rol te gaan spelen. Zij spreken af hun kennis en leerervaringen met elkaar te delen, waar relevant in samenhang met het KLP. Waar het niet-gemeente-gerelateerde vragen (bijvoorbeeld lessen m.b.t. vraagbundeling) betreft, faciliteert de Rijksoverheid de kennisuitwisseling waar nodig.

Wetgevingsagenda wijkgerichte aanpak

Om de gemeenten in staat te stellen om deze wijkgerichte aanpak tot een succes te maken, moet een aantal randvoorwaarden ingevuld worden waaronder bevoegdheden en doorzettingsmacht die zijn verankerd in landelijke wet- en regelgeving. De Rijksoverheid zorgt voor de tijdige beschikbaarheid van een wettelijk kader dat gemeenten voldoende mogelijkheden biedt om hun regierol bij de wijkgerichte aanpak te vervullen.

Partijen spreken het volgende af:

a. De Rijksoverheid maakt – in afstemming met de medeoverheden - de wet- en regelgeving op het terrein van elektriciteit, gas, warmte, mijnbouwactiviteiten en het omgevingsrecht geschikt voor de wijkgerichte aanpak. De (her)ijking gaat in samenhang geschieden: de regels moeten op elkaar zijn afgestemd.
b. De Rijksoverheid (her)ijkt de (uitvoerings)regels van de Omgevingswet om de energietransitie zoveel mogelijk te faciliteren en onnodige belemmeringen weg te nemen. Beoogde inwerkingtreding: 1-1-2021.
c. de Rijksoverheid zorgt vooruitlopend hierop dat het wettelijk kader voldoende uitvoerbare experimenteerruimte bevat, met name voordat de nieuwe wetgeving in werking treedt.
d. De transitievisie warmte wordt vormgegeven als onderdeel van de gemeentelijke omgevingsvisie en daarmee samenhangende uitvoeringsprogramma's en omgevingsplannen. de Rijksoverheid beziet in overleg met de medeoverheden of er nadere inhoudelijke vereisten gesteld moeten worden aan de transitievisies en stelt hier zo nodig kaders voor op, uiterlijk in juli 2019. Hierbij wordt ook aandacht besteed aan de monitoring van de uitvoering.
e. Vervolgens besluit de gemeente (door het wijzigen van het omgevingsplan) wanneer welke wijk van het aardgas afgaat. Rijk en VNG werken uit aan welke voorwaarden deze besluitvorming moet voldoen. Tegen dit gemeentelijk besluit staat beroep open bij de Raad van State. Bij het aardgasvrij maken van gebieden geldt de bestaande regeling voor nadeelcompensatie bij rechtmatige overheidsdaad.
f. Complementair daaraan wordt in de Energiewet opgenomen dat op basis van dit besluit van de gemeente wordt vastgesteld vanaf welke datum een wijk geen gebruik meer kan maken van het gasnet. Daarbij wordt ook het vervallen van de gasaansluitplicht in de Energiewet opgenomen en krijgt de netbeheerder de mogelijkheid en instrumenten om de gasafsluiting uit te voeren. Ter bescherming van de consument en van gebouweigenaren worden hier voorwaarden aan gekoppeld. De Rijksoverheid zorgt er daarbij voor dat de

gemeente juridische doorzettingsmacht heeft om afkoppeling van het aardgasnet te (laten) realiseren (bestuursdwang, last onder dwangsom, bestuurlijk boete en binnentredingsrecht). Rijk en VNG bezien via welke wetgeving dit zal lopen. Beoogde inwerkingtreding: 1-1-2021.

g. De Rijksoverheid spant zich ervoor in dat wet- en regelgeving op het gebied van huur en verhuur zonodig wordt aangepast om ervoor te zorgen dat huurders – ook wanneer verhuurders niet meewerken - aanspraak kunnen maken op de benodigde aanpassing van de woning bij uitvoering van de juridische doorzettingsmacht van de gemeente om afkoppeling van het aardgasnet te realiseren.
h. De Rijksoverheid zal samen met de VNG, Energie Nederland, Netbeheer Nederland en ACM bezien of in de Energie- en/of Warmtewet regels moeten worden opgenomen ter voorkoming van afwenteling van kosten die samenhangen met individuele keuzes van lokale overheden of gebouweigenaren, dan wel dat dit op een andere manier voorkomen kan worden. De verplichting voor verhuurders leidt er niet toe dat zij onevenredig delen in collectieve kosten (vollooprisico).
i. De Rijksoverheid zal voorstellen doen over de wijze waarop de kosten die netbeheerders moeten maken voor het verwijderen, aanpassen en vervroegd afschrijven van de bestaande gasnetten kunnen worden vergoed via de tarieven. Bijvoorbeeld om de kosten daarvan niet onevenredig neer te laten slaan bij de aangeslotenen die later van het aardgas zullen gaan.
j. Voor de snelle uitbreiding van warmtenetten is het noodzakelijk dat rollen, bevoegdheden en verantwoordelijkheden bij aanleg en exploitatie van warmtenetten duidelijk zijn. De Rijksoverheid zal derhalve wetgeving in gang zetten over de marktordening van warmtenetten. Om aansluiting bij de (planning van de) wijkgerichte aanpak mogelijk te maken, is het wenselijk deze wetgeving uiterlijk 1-1-2022 in werking te laten treden.

Voldoende financiële middelen

VNG en Rijk zijn het erover eens dat gemeenten extra taken krijgen om de energietransitie in de gebouwde omgeving vorm te geven.

Partijen spreken het volgende af:

a. De Rijksoverheid stelt voor de periode 2019 t/m 2021 middelen ter beschikking (150 miljoen euro). Deze middelen zijn aanvullend op de al gereserveerde middelen in de Klimaatenvelop voor onder andere de Proeftuinen Aardgasvrije Wijken en de RES. Nadruk bij deze aanvullende middelen ligt op de ondersteuning van de decentrale overheden bij het realiseren van de RES en de gemeenten bij de transitiesvisies warmte. Tevens is het in deze periode nodig bewoners en particuliere gebouweigenaren goed te informeren en om in voorkomende gevallen een start te maken met het opstellen van uitvoeringsplannen op wijkniveau. Verder kan een start worden gemaakt met laadpalen voor elektrisch vervoer.
b. Het PBL gaat de maatregelen uit het Klimaatakkoord nog doorrekenen op hun bijdrage aan de CO_2-reductie. Mogelijk leidt dit nog tot nieuwe inzichten wat betreft de Gebouwde Omgeving, waarover de Rijksoverheid en de koepels samen om tafel gaan.
c. Hoe de extra uitvoeringskosten voor gemeenten (met name de kosten voor de wijkgerichte aanpak) er na 2021 uitzien, is nog onzeker. De Rijksoverheid en de VNG vragen de Raad voor Openbaar Bestuur om dit inzichtelijk te maken middels een artikel 2-onderzoek, waarbij ook de eerste bevindingen van de proeftuinen benut kunnen worden. Het onderzoek moet voor 2021 gereed zijn. De uitkomsten worden door zowel de Rijksoverheid als de VNG overgenomen.

C1.8 Een voortvarende start via de startmotor huursector

De wijkgerichte aanpak zal vanaf 2021 vorm krijgen en ook het aanpassen van wetgeving zal nog enige tijd vergen. We willen en kunnen echter niet zo lang wachten met het begin van de

transitie. Partijen hebben dus afspraken gemaakt om al zo snel mogelijk bestaande woningen te verduurzamen via de startmotor huursector.

Partijen spreken het volgende af:

a. Het kabinet wil voor het einde van de kabinetsperiode 30.000 tot 50.000 bestaande woningen per jaar aardgasvrij/aardgasvrij-ready maken. Aedes, VNG, IVBN, Vastgoed Belang, Bouwend NL, Techniek Nederland, Netbeheer Nederland, Energie Nederland, OnderhoudNL en de warmtebedrijven hebben de ambitie om in de periode 2019 t/m 2022 minimaal 100.000 woningen aardgasvrij/aardgasvrij-ready te maken aanvullend op de afspraken uit het Energieakkoord. Uiterlijk op 1 april 2019 hebben deze partijen zo concreet mogelijk gemaakt om welke woningen het gaat en voor welke verduurzamingsoptie gekozen kan worden (warmtenet, all electric, hybride) teneinde aan de levering van producten en diensten te kunnen voldoen. Deze verduurzamingsopties zijn vooraf afgestemd met de desbetreffende gemeenten.
b. Vanaf 1 december 2018 coördineert Aedes met betrekking tot de optie aansluiting op een warmtenet de 'matchmaking' tussen woningcorporaties, gemeenten, warmtebedrijven, netbeheerders, warmteproducenten, installatie, onderhouds- en bouwbedrijven - op complex-, straat- en/of wijkniveau. Partijen betrokken bij deze matchmaking borgen dat de projecten en daarvoor te maken keuzes passen binnen de te ontwikkelen wijkgerichte aanpak en maken afspraken over de te voeren regie op de werkzaamheden in de openbare ruimte.
c. In samenspraak met de Woonbond worden voor alle opties afspraken gemaakt over het borgen van woonlastenneutraliteit voor de huurders. Met het oog op draagvlak voor warmtenetten streven de betrokken partijen (lokaal) naar een goede facilitering van huurders bij de overstap van aardgas naar warmtenet en elektrisch koken.
d. Op basis hiervan zal Aedes aangeven welk deel van deze woningen verduurzaamd kan worden binnen de financiële mogelijkheden en opgaven van de betrokken woningcorporaties en voor welk deel sprake is van een zodanige onrendabele top dat uitvoering niet mogelijk is. Aedes en de Rijksoverheid voeren hier nader overleg over.
e. Met betrekking tot de optie warmtepompen (hybride en all electric) stemmen Aedes en de marktpartijen af met de lokale gemeente en de netbeheerder teneinde tijdig noodzakelijke aanpassingen aan de elektriciteitsinfrastructuur te kunnen waarborgen.
f. Per 1 januari 2019 start de Renovatieversneller[6]. Doel is om te komen tot kostenreductie en innovatie (o.a. via BTIC en TKI Urban Energy) waarbij gebruik wordt gemaakt van een deel van de woningen die vanuit de startmotor worden verduurzaamd. Woningcorporaties zullen daartoe corporatie overstijgende vraag bundelen. Bouwbedrijven, energiebedrijven, onderhoudsbedrijven en installateurs zullen processen (productie en logistiek) inrichten om een adequaat aanbod te kunnen doen.
g. Naast een bestuurlijke stuurgroep met vertegenwoordigers van de betrokken partijen wordt een kwartiermaker aangesteld en een uitvoeringsteam met (tender)experts en procesbegeleiders opgericht. De Rijksoverheid financiert en faciliteert het uitvoeringsteam dat als doel heeft om tot succesvolle en zo mogelijk corporatie overstijgende verduurzamingstenders te komen. Toegankelijkheid voor het kleinere, of lokale MKB-bedrijf zal worden gewaarborgd.
h. Het uitvoeringsteam Renovatieversneller werkt verduurzamingstenders uit voor gelijksoortige woningen op basis van woningclassificatie, verduurzamingsaanpakken en functionele prestatie-eisen, met een stapsgewijs oplopende omvang.
i. Het uitvoeringsteam Renovatieversneller bereidt de eerste tenders voor. Te beginnen met een eerste proefveiling in de tweede helft van 2019 en veilingen met passende contractvolumes zijn deze vanaf 2020 gericht op verdere opschaling en kostenreductie om een grootschalige en continue bouwstroom mogelijk te maken.

[6] Zie ook de notitie 'Renovatieversneller'.

j. De Rijksoverheid verkent daarbij of het nodig en binnen de regels van staatssteun en mededingaspecten mogelijk is (financiële) ondersteuning te bieden ten behoeve van verdere opschaling.

C1.9 Nieuwbouw nu al aardgasvrij[7]

Per 1 juli 2018 is de Gaswet veranderd. Hierdoor krijgen nieuwe gebouwen geen gasaansluiting meer. De wetswijziging heeft invloed op nieuwe gebouwen waarvan de bouwvergunning is aangevraagd op of na 1 juli 2018. Deze verandering geldt voor alle kleinverbruikers (< 40 m^3 gas/uur), zoals woningen en kleine bedrijfsgebouwen.

Veel plannen voor nieuwbouw zaten echter al in de pijplijn. Het is wenselijk om in voorbereiding zijnde projecten of reeds goedgekeurde projecten mét aardgasaansluitingen aan te passen naar aardgasvrije nieuwbouw. Zo worden maatschappelijke meerkosten - van het later aanpassen van deze gebouwen - vermeden.

Partijen spreken het volgende af:

a. Partijen werken toe naar het aardgasvrij realiseren van 75% van de totale nieuwbouw in de periode van 1 juli 2018 tot eind 2021.
b. Projectontwikkelaars, bouwbedrijven, corporaties, netbeheerders en warmtebedrijven stellen een pool van medewerkers beschikbaar voor het switchteam. Het switchteam ondersteunt partijen die plannen voor nieuwbouwprojecten willen wijzigen om te kunnen switchen van aardgas naar een alternatieve vorm van warmtevoorziening. Het beheer van de pool en het selecteren en beschikbaar stellen van teams vindt plaats door RVO in opdracht van BZK. De bijdrage van BZK bestaat daarnaast uit het beschikbaar stellen van ruimtelijk ontwerpers op kosten van BZK. Loonkosten van de ingezette teamleden blijven bij hun werkgever. De inhurende partijen betalen gezamenlijk aan de werkgever een tegemoetkoming van € 500 per dag per persoon (maximaal € 7.500).
c. Het Nationaal Energiebesparingsfonds (NEF) is voornemens om eind januari 2019 een leenfaciliteit aan te bieden voor kopers van nieuwbouwwoningen die deze alsnog aardgasvrij willen maken, mits de juiste afspraken hiervoor met relevante partijen voor die tijd gemaakt zijn.
d. Het aandeel aardgasvrije nieuwbouw wordt gemonitord. De Rijksoverheid brengt de voortgang per kwartaal in beeld. Dit zal worden besproken in het sectorale Borgingsoverleg.

De komende jaren ligt er een grote bouwopgave. Dit biedt kansen voor circulair bouwen. Dat vraagt om het slim op elkaar afstemmen van ingrepen bij nieuwbouw en verbouw.

Partijen spreken het volgende af:

a. De Rijksoverheid neemt de waardering van circulaire maatregelen in de milieuprestatie-eis op. De Rijksoverheid onderzoekt in deze kabinetsperiode in afstemming met de markt op welk moment deze wettelijke eis kan worden aangescherpt en ingevoerd.

C1.10 Normering en opschaling verduurzaming Utiliteitsbouw[8]

Energiebesparing en eigen duurzame opwek kennen bij alle sectoren van de utiliteit een breed draagvlak. Tegelijkertijd wordt geconstateerd dat het treffen van vergaande maatregelen in de weerbarstige en diverse praktijk geen makkelijke opgave is, en dat voor een kosteneffectieve en betaalbare transitie ook maatwerk per sector nodig is. Tegen deze

[7] Zie ook de notitie 'Nieuwbouw aardgasvrij'.
[8] Zie ook de notitie 'Verduurzaming bestaande utiliteitsbouw'.

achtergrond stellen partijen voor om in nauwe samenwerking met de diverse sectorale koepelorganisaties en de Rijksoverheid een samenhangend pakket van wettelijke normen en ondersteunende instrumenten te ontwikkelen dat leidt tot 50% CO_2-reductie in 2030 t.o.v. 1990 en CO_2-arme utiliteitsbouw in 2050.

Introductie van streefdoel en eindnorm voor utiliteitsbouw

Om de CO_2-doelstellingen voor de utiliteitsbouw te halen, is een helder tijdspad richting 2030 en 2050 gewenst.

Partijen spreken het volgende af:

a. Om de CO_2-doelstelling voor 2030 te halen, is een additionele reductieopgave van 1 Mton CO_2 nodig in de bestaande utiliteitsbouw. Deze reductieopgave wordt voor 1 juli 2019 vertaald in een concreet streefdoel voor bestaande utiliteitsbouw (commercieel en maatschappelijk vastgoed), inclusief evaluatiemethodiek om te bepalen of dit doel tijdig wordt behaald. De indicator voor dit streefdoel (kWh/m^2/jaar, minimum isolatiewaarden voor de gebouwschil, maatregelenpakket, etc.) en de mate van differentiatie naar verschillende gebouwcategorieën moeten nog worden bepaald. De focus ligt daarbij op aardgasbesparende opties. Door relatief goedkope maatregelen zoals het inregelen van installaties, warmteterugwinning etc. zoveel mogelijk te benutten en op natuurlijke momenten te investeren in de gebouwschil, kan de CO_2-reductieopgave van 1 Mton in 2030 op een kosteneffectieve manier worden ingevuld. Om dit te onderbouwen zal in 2019 een impactanalyse uitgevoerd worden naar de integrale kosten en opbrengsten van deze CO_2-reductie opgave.
b. Met de implementatie van de herziene richtlijn EPBD wordt door de Rijksoverheid onder meer de regelgeving ten aanzien van de energieprestatie van technische bouwsystemen en de energiezuinige afstelling van installaties verbeterd, zodat kosteneffectieve maatregelen op dit gebied zoveel mogelijk worden benut. De beoogde invoeringsdatum is 10 maart 2020.
c. Daarnaast komt er een wettelijke eindnorm voor de energieprestatie van gebouwen in 2050, gebaseerd op de nieuwe bepalingsmethode energieprestatie van gebouwen (NTA8800) en uitgedrukt in kWh/m^2/jaar, die leidt tot CO_2-arme utiliteitsbouw in 2050. Deze eindnorm wordt ingevoerd op 1 januari 2021, wordt gedifferentieerd naar diverse gebouwcategorieën en betreft de gehele utiliteitsbouw (commercieel en maatschappelijk vastgoed). Onderzocht wordt wat een realistische eindnorm is voor monumenten, en welke uitzonderingen zullen gelden (bijvoorbeeld gebouwen < 100 m^2, gebouwen zonder ruimteverwarming of -koeling, grote industrie). De verplichting berust op de gebouweigenaar, en het toezicht op de naleving ervan ligt bij lokale overheden. Op natuurlijke (onderhouds- en investerings-)momenten wordt zoveel als mogelijk verduurzaamd richting deze eindnorm.
d. Voor het bepalen van het streefdoel voor 2030 en de eindnorm voor 2050 zijn het werkelijke energieverbruik van verschillende gebouw- en gebruiksfuncties, de haalbaarheid en kosteneffectiviteit van maatregelen, vergaande energiebesparing en aansluiting bij de wijkgerichte aanpak belangrijke uitgangspunten, evenals de mate waarin maatregelen no-regret zijn. Het streefdoel en de eindnorm worden bepaald door de Rijksoverheid in overleg met de sectorale koepels en bevoegde gezagen.
e. De Rijksoverheid monitort en evalueert de voortgang richting het streefdoel voor 2030 en de eindnorm voor 2050 elke vier jaar. De eerste integrale evaluatie vindt plaats in 2025. Als uit deze evaluatie blijkt dat de resultaten voor bestaande utiliteitsbouw achterblijven, wordt het streefdoel voor 2030 voor verschillende gebouwcategorieën in dialoog met de sectoren alsnog omgezet in dwingende normering.
f. Grote gebouweigenaren brengen via vierjaarlijkse routekaarten op portefeuilleniveau, duurzame meerjaren onderhoudsplanningen en/of meerjarige vastgoed verduurzamingsplannen in beeld welke maatregelen zij al hebben getroffen en hoe zij

toewerken naar het streefdoel voor 2030 en een CO_2-arme vastgoedportefeuille in 2050. De wijze van rapporteren wordt voor 1 juni 2020 gestandaardiseerd door de Rijksoverheid in samenwerking met de sectorale koepels en bevoegde gezagen. Aandachtspunt bij de verdere uitwerking van de vierjaarlijkse rapportages is de rol van duurzame opwek (zowel op individueel gebouw- als op gebiedsniveau) en de relatie met de wijkgerichte aanpak. IVBN en Vastgoed Belang moedigen hun leden aan om vóór 2021 routekaarten op portefeuilleniveau of meerjarige vastgoed verduurzamingsplannen voor hun vastgoed op te stellen. Ook andere grote gebouweigenaren worden - al dan niet via hun koepels - uitgenodigd om dit voorbeeld te volgen. Voor grote ondernemingen is een vierjaarlijkse rapportage verplicht in de vorm van een energie-audit (EED). Voor individuele MKB-ers en eigenaren van utiliteitsgebouwen die geen routekaarten op portefeuilleniveau ontwikkelen biedt de wijkgerichte aanpak een concreet handelingsperspectief, met aandacht voor hun specifieke financieringsvraagstukken.

g. Bestaande wettelijke verplichtingen voor utiliteitsbouw (Wet Milieubeheer incl. bijbehorende informatieplicht, EED, eisen t.a.v. nieuwbouw, vangneteisen bij ingrijpende renovatie, labelverplichting, etc.) worden voor 1 januari 2021 geharmoniseerd en voorzien van een integrale en tevens intensievere handhavingsstrategie, met als doel maximale effectiviteit tegen minimale administratieve lasten voor zowel bedrijven en instellingen als bevoegd gezag. Kosteneffectiviteit en haalbaarheid van maatregelen zijn hierbij een belangrijk uitgangspunt, evenals een goede aansluiting van wet- en regelgeving voor utiliteitsbouw bij de wetgevingsagenda voor de wijkgerichte aanpak, goede afstemming tussen de verschillende eisen binnen de Omgevingswet en een duidelijke afbakening tussen (grote) industrie en overige utiliteitsbouw, zodat voor alle bedrijven en instellingen duidelijk is onder welk regime zij vallen en aan welke wettelijke verplichtingen zij moeten voldoen. In de regelgeving zal tevens aandacht zijn voor verhuursituaties, waarbij gebouweigenaar en gebruiker gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor het voldoen aan de wettelijke verplichtingen.
h. De verplichting om maatregelen met een terugverdientijd van 5 jaar of minder te treffen, blijft bestaan, inclusief een vierjaarlijkse informatieplicht per 1 juli 2019. De Rijksoverheid maakt in de bijbehorende erkende maatregelenlijsten echter een duidelijker onderscheid tussen gebouwgebonden maatregelen en niet-gebouwgebonden maatregelen, zodat helder is wie waarvoor verantwoordelijk is. De terugverdientijdmethodiek wordt door de Rijksoverheid mogelijk aangepast om beter aan te sluiten bij het CO_2-reductiedoel. Hiervoor wordt aangesloten bij de uitkomsten van de Industrietafel.
i. Bovenstaande wetgeving dient ruimte te bieden voor individuele maatwerkafspraken waarbij bevoegd gezag rekening kan houden met bedrijfsspecifieke omstandigheden (o.a. kredietwaardigheid) en met de planning en uitvoering van de wijkgerichte aanpak. Daarnaast dient de wetgeving mogelijkheden te bieden voor verantwoording door gebouweigenaren en huurders aan bevoegd gezag op basis van behaalde CO_2-reductie en/of werkelijk energieverbruik, en voor verantwoording op portefeuille- of concernniveau middels bovengenoemde vierjaarlijkse rapportages. De randvoorwaarden voor verantwoording op basis van werkelijk energieverbruik zullen bij invoering van de eindnorm op 1 januari 2021 bekend zijn, waarbij gebruik wordt gemaakt van de eerder vermelde benchmarks van diverse gebouwcategorieën en gebruiksprofielen. Als uit de praktijk blijkt dat beoordeling op basis van werkelijk energieverbruik beter uitvoerbaar en handhaafbaar is dan beoordeling op energieprestatie van gebouwen en erkende maatregelen en tevens bijdraagt aan vereenvoudiging van wet- en regelgeving, dan zal dit een plek krijgen in de normering voor bestaande utiliteitsbouw.
j. De combinatie van vierjaarlijkse rapportages op concern- of portefeuilleniveau, de transitievisies warmte van gemeenten en de informatieplicht i.h.k.v. de Wet milieubeheer levert een relatief compleet beeld op van de voortgang van de verduurzaming van de utiliteitsbouw, en dus ook of de utiliteitsbouw op koers ligt voor de doelstellingen van

2030 en 2050. Bij de vierjaarlijkse integrale evaluaties, waarbij gestreefd wordt naar zo weinig mogelijk regeldruk, kan zo nodig worden bijgestuurd.

Routekaarten maatschappelijk vastgoed

Twaalf sectoren in het maatschappelijk vastgoed stellen een sectorale routekaart op met betrekking tot het CO_2-arm maken van hun vastgoed: Rijksvastgoedbedrijf, VNG, IPO, Politie, PO en VO, MBO, HBO en WO, zorg- en sportvastgoed en monumenten.

Partijen spreken het volgende af:

a. In deze routekaarten wordt beschreven wat het vertrekpunt van de betreffende sector is en volgens welke planning de sector op een kosteneffectieve manier toewerkt naar het streefdoel voor 2030 en een CO_2-arme vastgoedportefeuille in 2050. Daarnaast inventariseert de routekaart de benodigde randvoorwaarden en veelvoorkomende sectorale knelpunten met betrekking tot financiering, wetgeving, organisatie etc., en biedt daarvoor waar mogelijk praktische oplossingen, in samenwerking met ketenpartners zoals de Nederlandse Vereniging van Banken, Techniek Nederland en Bouwend Nederland.
b. De routekaart voor monumenten betreft monumentaal vastgoed in zijn algemeenheid, ongeacht gebouw- of gebruiksfunctie. Deze routekaart geeft inzicht in de maximaal haalbare CO_2-reductie voor deze categorie gebouwen, met inachtneming van kosteneffectiviteit en monumentale waarden.
c. Rijksvastgoedbedrijf, VNG, IPO, Politie, PO en VO, MBO, HBO en WO, zorg- en sportvastgoed en monumenten dienen op 1 mei 2019 hun sectorale routekaarten in bij het (nog in te stellen) sectorale Borgingsoverleg van het Klimaatakkoord. Het sectorale Borgingsoverleg beoordeelt of de ingediende sectorale routekaarten zicht bieden op het halen van het streefdoel voor 2030. Als dit niet het geval is, worden in 2020 aanvullende afspraken gemaakt om het streefdoel alsnog binnen bereik te brengen, waarna de eerste ronde routekaarten definitief worden vastgesteld.
d. De sectoren rapporteren vervolgens elke 2 jaar over de voortgang aan het sectorale Borgingsoverleg. Dit is tevens het moment waarop de routekaarten worden herijkt, bijvoorbeeld om een koppeling te kunnen leggen met de wijkgerichte aanpak of om de nieuwste ontwikkelingen in de sector te kunnen integreren. Ook de inventarisatie van randvoorwaarden wordt daarbij geactualiseerd, zodat eventuele knelpunten in de uitvoering kunnen worden geadresseerd. De eerste voortgangsrapportage vindt plaats in 2022. Het initiatief voor de voortgangsrapportages ligt bij de sectorale koepels. De administratieve lasten voor individuele instellingen blijven daardoor tot een minimum beperkt.
e. Bij de integrale evaluatie in 2025 wordt op basis van de voortgangsrapportages van 2024 getoetst of de vastgestelde routekaarten voor ten minste 90% zijn uitgevoerd conform planning. Indien dit niet het geval is, wordt zo nodig een pakket van haalbare en kosteneffectieve maatregelen verplicht gesteld om het streefdoel voor 2030 alsnog binnen bereik te brengen.
f. Het maatschappelijk vastgoed vult haar voorbeeldrol onder andere in door duurzame gebiedsontwikkeling aan te jagen.
g. In de sectorale routekaarten wordt aangegeven of de specifieke bekostigings- en (structurele) financieringssystematiek van de verschillende sectoren aanpassing behoeft om de routekaarten te kunnen uitvoeren. De Rijksoverheid stimuleert dat sectoren kennis uitwisselen en van elkaar leren. Onder andere wordt bezien of de bekostigingssystematiek van het rijkskantorenstelsel (RVB) breder kan worden toegepast (binnen de Rijksoverheid, en waar relevant ook bij andere sectoren binnen het maatschappelijk vastgoed).
h. Specifiek het primair en voortgezet voor onderwijs geldt dat gemeenten en schoolbesturen gezamenlijk een meerjarig Integraal Huisvestingsplan (IHP) opstellen met een concrete doorkijk voor de komende 16 jaar en waar mogelijk een globale doorkijk naar 2050. Daarnaast stellen schoolbesturen een meerjarenonderhoudsplan (MJOP) op, dat als input dient bij de concretisering van de IHP's. In de MJOP worden geplande

onderhoudswerkzaamheden en te besteden middelen aangegeven. Het IHP en het MJOP voor het funderend onderwijs worden verankerd in relevante wetgeving (de Wet op het Primair Onderwijs, de Wet op het Voortgezet Onderwijs en de Wet op de Expertise Centra, voor speciaal onderwijs). Daarnaast wordt renovatie als voorziening in de wet opgenomen en wordt het investeringsverbod als beschreven in de Wet op het Primair Onderwijs aangepast en versoepeld.

i. Het Kennis- en innovatieplatform verduurzaming maatschappelijk vastgoed in oprichting kan de maatschappelijke sectoren ondersteunen bij de uitvoering van de sectorale routekaarten.
j. Commerciële sectoren, waaronder MKB-sectoren, worden uitgenodigd om zich bij deze aanpak van sectorale routekaarten aan te sluiten als hun koepelorganisaties dat wenselijk achten.

Overig instrumentarium utiliteitsbouw

Door het standaardiseren, bundelen en ontsluiten van kennis en informatie wordt de verduurzaming van de utiliteitsbouw verder gestimuleerd.

Partijen spreken het volgende af:

a. Om aan individuele gebouweigenaren en huurders inzicht te bieden in hun werkelijke energieverbruik en hun individuele reductiepad naar een CO_2-arme vastgoedportefeuille in 2050, starten de Rijksoverheid, VO raad, PO raad, VSNU, zorg- en sportkoepels, IVBN, DGBC, Techniek Nederland en VNG in januari 2019 via het reeds bestaande samenwerkingsverband Platform Duurzame Huisvesting met het ontwikkelen van onderling vergelijkbare benchmarks op basis van het werkelijke energieverbruik van diverse gebouwcategorieën en gebruiksprofielen. Daarbij worden andere relevante koepelorganisaties voor commercieel en maatschappelijk vastgoed, kennispartners en marktpartijen nadrukkelijk uitgenodigd om ook deel te nemen.
b. Alle partijen – opdrachtgevers, aanbieders en overheid – zijn gebaat bij bundeling van nu nog versplinterd beschikbare energieverbruiksgegevens, bouwtechnische gegevens en gebouwgebruik-gegevens in een datastelsel. Vanuit deze gedeelde behoefte start het Platform Duurzame Huisvesting in 2019 de *agile* ontwikkeling van een datastelsel. Met behulp van het datastelsel kunnen gebouweigenaren een goed gedocumenteerde uitvraag voor verduurzaming richting aanbieders doen. Bovendien kan het datastelsel slimmere en kostenefficiëntere handhaving voor omgevingsdiensten faciliteren, met minder regeldruk voor de ondernemer.
c. Partijen die samenwerken via het Platform Duurzame Huisvesting spreken af dat reeds bestaande tools m.b.t. *shared incentive* bij verduurzaming van huurobjecten naar behoefte verder ontwikkeld kunnen worden en/of toegespitst op specifieke doelgroepen.
d. Het Nederlands Register Vastgoed Taxateurs en Nederlandse Vereniging van Banken zullen samen een format ontwikkelen voor de duurzaamheidsparagraaf in taxatierapporten.

C1.11 Meer duurzame warmte[9]

De verduurzaming van 1,5 miljoen woningen en vele utiliteitsgebouwen die (groten)deels op een andere manier dan met aardgas moeten worden verwarmd, vergt een forse opschaling van het aanbod aan duurzame warmte.
De verwachte warmtevraag voor de gebouwde omgeving (woningen en diensten) bedraagt in 2030 333 PJ (op basis van de PBL-analyse van het Voorstel voor hoofdlijnen voor het Klimaatakkoord, VHKA). Duurzame warmte en duurzame gassen hebben een technisch potentieel aanbod van elk meer dan 100 PJ. Om de doelstellingen te realiseren, is een combinatie van alle warmtetechnieken en -bronnen nodig.

[9] Zie ook de notitie 'Vraag en aanbod duurzame warmte en duurzame gassen'.

Het is een enorme opgave om het technisch potentieel van het aanbod daadwerkelijk te ontsluiten, zowel qua aantallen als in de tijd en in de ruimte: innovatie en kostenreductie van (nieuwe) technieken, implementatie, draagvlak en voldoende financiële middelen zijn nodig. Dit vraagt om commitment van commerciële bedrijven, publieke bedrijven en (mede)overheden.
De gezamenlijke kennis en kunde over vraag en aanbod duurzame warmte en duurzaam gas wordt zoveel mogelijk ingezet bij de verdere uitwerking van de leidraad en het opstellen van de RES waar het gaat om een regionale analyse van vraag en aanbod. De RES biedt een regionaal overzicht van alle beschikbare bronnen, de totale warmtevraag en een overzicht van de bestaande en geprojecteerde infrastructuur voor warmte.

Partijen spreken het volgende af:

a) Inzet van warmtesector en groen gas sector op CO_2-reductie in 2030

Duurzame warmte

a. Warmtebedrijven realiseren een groei in stadswarmte oplopend naar circa 80.000 woningequivalenten per jaar in 2025, en dit niveau vasthoudend t/m 2030. Dit resulteert in een warmtevraag van 40 PJ in 2030. Met het verder verduurzamen van warmtebronnen en de groei in warmtenetten kan een CO_2-reductie van circa 1 Mton gerealiseerd worden. Om deze groei te realiseren is het nodig dat voldaan wordt aan randvoorwaarden omtrent de marktordening, de Energiebelasting-schuif (of subsidie) voor afdekken van de onrendabele top van warmtenetten, programmatische aanpak van de vraag en normering van gebouwen. Onder de juiste voorwaarden, waaronder een voldoende businesscase, is richting 2030 een groter aantal woningequivalenten dan 80.000 mogelijk.
b. Voor de woningen en utiliteitsgebouwen die aangesloten zijn of worden op een stadswarmtenet (40 PJ in 2030), zullen de warmtebedrijven een gemiddelde CO_2-reductie realiseren van 70% in 2030 ten opzichte van een huidige cv-ketel op aardgas: dit betekent dat de CO_2-intensiteit van de warmte geleverd door stadswarmtenetten wordt verlaagd naar 18,9 kg CO_2/GJ. De warmtesector (productie en levering) zal hiertoe een groei realiseren van de inzet van duurzame warmtebronnen, waaronder geothermie, aquathermie, restwarmte, zonnewarmte, biomassa, power to heat en duurzame gassen. Hiervoor is het nodig dat de eventuele onrendabele top hiervan wordt afgedekt door de Rijksoverheid en deze bronnen worden gewaardeerd in relevante regelgeving (o.a. BENG, CO_2-reductierapportage en norm voor bestaande bouw). Al deze soorten duurzame warmtebronnen zijn nodig om de hier genoemde doelstelling te realiseren. De exacte mix van warmtebronnen in 2030 is afhankelijk van ontwikkelingen in toekomstige beschikbaarheid, (integrale) kosten en inpasbaarheid.
c. Zodra de transitievisies warmte in 2021 beschikbaar zijn, zal de inzet van partijen nader worden gespecificeerd.

Duurzame gassen

d. De groen gas sector heeft als ambitie om 70 PJ aan groen gas (3,6 Mton CO_2-reductie) te realiseren in 2030, waarvan een substantieel deel kan worden ingezet voor de gebouwde omgeving (direct invoeden in gasnet, hybride warmtepomp of via warmtenet).
e. De groen gas sector streeft naar 1 tot 2 Mton additionele CO_2-reductie in 2030 door CCS en CCU (negatieve emissies).[10, 11]
f. De groen gas sector streeft ernaar om in 2030 uit te komen op een kostenniveau van 100-150 euro per vermeden ton CO_2. Middelen daartoe zijn daling van productiekosten, het combineren van groen gas productie met CO_2-opslag of hergebruik (CCS en CCU) en verdere verbetering van de opbrengsten door meervoudige verwaarding.

---

[10] Voor negatieve emissie zie "Analyse van het voorstel voor hoofdlijnen van het klimaatakkoord" (PBL, 2018)
[11] CE Delft/De Gemeynt, november 2018, "Contouren en instrumenten voor een Routekaart Groen Gas"

g. De cross-sectorale werkgroep waterstof ziet een groeiende belangstelling voor waterstof in de gebouwde omgeving, die zich waarschijnlijk pas na 2030 gaat manifesteren in meer grootschalige toepassingen. Met het oog daarop is inzet op pilots en demo's de komende jaren van belang.

b) SDE+ en andere stimuleringsinstrumenten

Duurzame warmte

a. De Rijksoverheid stelt SDE+ middelen beschikbaar, zodat er tijdig duurzame warmtebronnen operationeel kunnen worden om bij te dragen aan de afspraken voor de sector gebouwde omgeving in 2030.
b. De Rijksoverheid werkt in samenspraak met de sectoren de verbrede SDE+ verder uit, waarbij onder andere wordt bepaald welke technieken in aanmerking komen voor de verbrede SDE+. De verbreding van de SDE+ is bedoeld om op een kosteneffectieve manier een emissiereductie van 49% in 2030 te bereiken. De sector zet zich in om de onrendabele top van duurzame warmtebronnen zo veel mogelijk te verkleinen.
c. Voor de openstelling van de SDE++ in 2020 wordt door de Rijksoverheid samen met de sector een meer adequate stimulering van de toepassing van geothermie in de gebouwde omgeving onderzocht.

Duurzame gassen

d. Als onderdeel van de uitwerking van de verbrede SDE+ wordt onderzocht hoe groen gas via de SDE+ kan worden gestimuleerd. De Rijksoverheid en de sector onderzoeken gezamenlijk of op termijn andere of aanvullende beleidsinstrumenten nodig zijn.
e. Voor waterstof wordt verwezen naar de cross-sectorale werkgroep waterstof.

c) Randvoorwaarden

Duurzame warmte

a. De Rijksoverheid onderzoekt onder welke voorwaarden (hoge en/of lage temperatuur) restwarmte (die anders geloosd zou worden) als duurzaam gewaardeerd kan worden in regelgeving (BENG en CO_2-reductierapportage).
b. De Rijksoverheid onderzoekt samen met de sector en de milieuorganisaties onder welke voorwaarden de kwaliteitsverklaringen van warmtenetten beter rekening kunnen houden met de toekomstige, gefaseerde verduurzaming van warmtenetten.
c. Als woningbouwcorporaties, andere gebouweigenaren en gemeenten betere isolatie en warmte-afgiftesystemen van gebouwen realiseren, zoals beschreven in paragraaf C1.4, dan schept dat de mogelijkheid voor warmtebedrijven om de temperaturen in warmtenetten te verlagen (tot middentemperatuur in gebouwen), ten bate van de invoeding van lage temperatuur warmtebronnen.
d. De industrie maakt in 2019 haar beschikbare restwarmtepotentieel inzichtelijk in de warmteatlas (inclusief de temperatuurniveaus) en zal dit jaarlijks updaten.
e. De sector en de Rijksoverheid onderzoeken gezamenlijk of de energiebelasting kan worden gewijzigd zodat warmte- en energiebedrijven, door het toevoegen van duurzame bronnen aan warmtenetten, geen nadeel ondervinden in de belasting die zij op aardgas betalen.
f. De sector en de Rijksoverheid onderzoeken gezamenlijk hoe instrumentarium ingezet kan worden om piekketels kosteneffectief te verduurzamen, onder andere middels de inzet van biobrandstoffen, groen gas en hernieuwbare elektriciteit.
g. Lokale overheden en woningcorporaties zetten zich actief in om de warmtevraag effectief te bundelen ten behoeve van de ontwikkeling van duurzame warmtebronnen en -netten.

Duurzame gassen

h. Netbeheerders zullen invoeding van groen gas op een efficiënte manier faciliteren. Hiertoe moeten de aanbevelingen uit het adviesrapport "Creëren voldoende invoedruimte voor groen gas"[12] geïmplementeerd worden.

Duurzame warmte & duurzame gassen

i. De Rijksoverheid zorgt voor een robuust duurzaamheidskader voor biomassa (inclusief groen gas). Onderdeel van dit kader kan zijn dat biomassa als transitie-, piek- en back-up warmtebron in de gebouwde omgeving gebruikt kan worden.
j. Overheden zetten zich in om de ontwikkeltijd van projecten te verkorten door efficiëntere vergunningsverleningstrajecten.

d) Ontwikkelings- & innovatieagenda

Duurzame warmte

a. De geothermiesector heeft zich via het Masterplan Aardwarmte reeds gecommitteerd aan een opschaling van geothermie in zowel de glastuinbouw als de gebouwde omgeving. De sector zet zich daarbij in voor verdere kostenreductie, het ontwikkelen van een (aard)warmte propositie met warmtebedrijven, het verbreden van de basis en het verder professionaliseren van de sector over de gehele waardeketen en het zorgen voor een lokaal en regionaal maatschappelijke dialoog over aardwarmte in de context van de energietransitie. Dit onder de (financiële) randvoorwaarden zoals hierboven gesteld.
b. Er wordt een programma aquathermie opgezet en in 2019 bekrachtigd met een Green Deal tussen de Rijksoverheid en de waterbeheerders. Het doel van deze voorgenomen Green Deal Aquathermie is om de waarde van aquathermie in de warmtetransitie in beeld te brengen, met alle kansen en afhankelijkheden en de vervolgstappen die nodig zijn om de markt van aquathermie op gang te brengen en brede, grootschalige toepassing mogelijk te maken.
c. In aanvulling op het Europese project Heatstore zet de warmtesector zich in voor de ontwikkeling van hoge temperatuur seizoensopslag.

Duurzame gassen

d. De Rijksoverheid zal in 2019 samen met de sector met een routekaart groen gas komen om innovatie, productie en gebruik van groen gas te bevorderen.
e. Om het realiseren van de doelstelling voor de gebouwde omgeving in 2050 mogelijk te maken onderzoeken de Rijksoverheid en de sector hoe waterstof gerelateerde pilots en demo's in de gebouwde omgeving gestimuleerd kunnen worden en hoe hiervoor ruimte te creëren in wet en regelgeving.

[12] Netbeheer Nederland 2018

Annex

De Rijksoverheid en Aedes voeren in 2019 een breed (interdepartementaal) onderzoek uit naar de ontwikkeling van de financiële positie van de corporatiesector en de haalbaarheid van de lange-termijnopgaven. Op basis van dat onderzoek, en met inachtneming van de standaarden waaraan woningen moeten voldoen in 2050, worden afspraken gemaakt over tussendoelen. De normstelling zal gebaseerd zijn op CO_2-besparing, in lijn zijn met de financiële mogelijkheden en ruimte bieden aan kostenefficiënte keuzes en verschillende verduurzamingsstrategieën binnen de kaders van de regionale energiestrategieën, gemeentelijke transitievisies warmte en uitvoeringsplannen op wijkniveau.

a. Partijen onderschrijven het doel om in 2050 een CO_2-neutrale woningvoorraad te hebben. Als belangrijke speler op de woningmarkt, hebben woningcorporaties een belangrijke rol in het behalen van deze doelen.
b. Kerntaak voor corporaties is de betaalbaarheid en beschikbaarheid van kwalitatief goede woningen. Algemeen uitgangspunt is daarom dat de middelen en opgaven (betaalbaarheid, beschikbaarheid en verduurzaming) voor de sector met elkaar in balans moeten zijn.
c. First-moverschap heeft een breed maatschappelijk belang (opschaling en omlaag brengen van kosten). Aan de additionele kosten die gepaard gaan met first-moverschap, zoals verbonden aan de startmotor, zal de overheid passende financiële ondersteuning leveren.
d. Om de benodigde zekerheid voor langjarige investeringen in verduurzaming te geven, is het van belang om meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de financiële positie op de lange termijn. De Rijksoverheid en Aedes komen overeen dat in 2019 een breed interdepartementaal onderzoek naar de haalbaarheid van de lange-termijn-opgaven wordt uitgevoerd. In het onderzoek wordt inzicht gegeven in de financiële ruimte voor verduurzaming aan de hand van verschillende scenario's. Daarbij wordt onder andere gekeken naar kostenontwikkelingen, beschikbare en gekozen verduurzamingsstrategieën, financieel-economische en fiscale ontwikkelingen, volkshuisvestelijke opgaven en beleidskeuzes als de betaalbaarheid en nieuwbouw. Bij het onderzoek wordt ook gekeken naar de meest effectieve inzet van de bestaande middelen binnen de sector (waaronder collegiale ondersteuning en herverdeling) en naar welke financiële stimuleringsinstrumenten, zoals een Duurzaamheidsinvesteringsaftrek (DIA), wenselijk zijn. Bij dit onderzoek worden Aw en WSW betrokken.
e. De Rijksoverheid stelt in 2019 een standaard op voor zestien dominante woningtypen. De uitkomsten van het overeengekomen onderzoek naar de financiële positie geven inzicht in welk tussendoel, op welk moment en onder welke condities haalbaar is. Vervolgens maken partijen afspraken over tussendoelen voor 2030.
f. De overeen te komen normstelling voor 2030 zal gebaseerd zijn op CO_2-besparing en ruimte bieden aan kostenefficiënte en no-regret keuzes en verschillende verduurzamingsstrategieën binnen de kaders van de regionale warmtevisies en wijkplannen. Bij het bepalen van de norm voor 2030 wordt recht gedaan aan verschillen in bezit (zoals type woningen, monumenten en sloop).
g. In 2025 vindt een evaluatie plaats van de afspraken. Hierbij worden middelen, opgaven (alle) en randvoorwaarden meegenomen. Ook met het oog op de opgave van de corporaties na 2030.
h. Daarnaast werken partijen aan het wegnemen van belemmeringen en split-incentives (in wet- en regelgeving, ook financiële instrumenten) voor verduurzaming en het creëren van de juiste randvoorwaarden zoals het uitwerken van een woonlastenbenadering.
i. Voor de corporaties is verder randvoorwaardelijk dat gemeenten tijdig hun wijkplannen klaar hebben en dat ook andere gebouweigenaren verduurzamen.

C2 Mobiliteit

C2 Mobiliteit

C2.1 Visie en ambitie 2050

Zorgeloze mobiliteit, voor alles en iedereen in 2050. Geen emissies, uitstekende bereikbaarheid toegankelijk voor jong en oud, arm en rijk, valide en mindervalide. Betaalbaar, veilig, comfortabel, makkelijk én gezond. Slimme, duurzame, compacte steden met optimale doorstroming van mensen en goederen. Mooie, leefbare en goed ontsloten gebieden en dorpen waarbij mobiliteit de schakel is tussen wonen, werken en vrije tijd.

Dit is de visie die de deelnemers aan de Mobiliteitstafel willen bereiken door in te zetten op een integrale benadering van het mobiliteitssysteem, waarbij alle modaliteiten en de infrastructuur optimaal worden ontwikkeld en benut én uiteindelijk alle modaliteiten schoon zijn. Hiermee wordt niet alleen voldaan aan de afspraken van Parijs, maar wordt ook een significante bijdrage geleverd aan de terugdringing van overige milieuschade.

Voorwaarden voor een toekomstbestendig mobiliteitssysteem
Het kabinet heeft aan de tafel gevraagd om effectieve maatregelen te zoeken, die passen in het meest kosteneffectieve pad naar 2050[13]. Het kabinet geeft aan niet doof te zijn voor eventuele aantoonbaar betere ideeën om de opgave te realiseren dan de beleidsvoornemens opgenomen in het regeerakkoord. Het doel is een evenwichtig en toekomstgericht pakket aan afspraken. Het is voor het kabinet evident dat de afspraken in het Klimaatakkoord meer moeten zijn dan een optelsom van deelbelangen. Een integrale aanpak is nodig, waarbij de landelijke overheid regie voert, regionale overheden met ruimtelijke maatregelen inzetten op ruimte-efficiënte en zero-emissie mobiliteit, en werkgevers samen de massa creëren om zero-emissie woon-werk en werk-werk verkeer te stimuleren. Het publieke belang moet voor alle betrokken partijen voorop staan. Daarbij hoort dat het akkoord naast CO_2-reductie, ook borgt dat bestaande publieke doelstellingen niet ter discussie staan.

In het perspectief van deze opdracht en de doelen voor 2030 en 2050 concludeert de Mobiliteitstafel dat de bestuurlijke kaders en uitgangspunten uit het Regeerakkoord ontoereikend zijn om het mobiliteitssysteem toekomstbestendig te maken. De langetermijnhorizon van een robuust mobiliteitssysteem vereist diverse systeemveranderingen.

De Mobiliteitstafel stelt dat de volgende drie maatregelen onmisbaar zijn, en in 2019 uitwerking vergen voor zo spoedig mogelijke invoering:

1. *De Rijksoverheid vormt het Infrastructuurfonds om naar een mobiliteitsfonds*. Toewerken naar zorgeloze mobiliteit sluit aan op de omvorming van het Infrastructuurfonds tot een Mobiliteitsfonds dat door het huidige kabinet wordt uitgewerkt en waarin vanaf 2030 niet langer de modaliteit maar de mobiliteitsopgave centraal staat. Deze omvorming is nodig om beter in te kunnen spelen op een optimale benutting van bestaande infrastructuur, het stimuleren van intelligente transportsystemen als de zelfrijdende auto, CO_2-neutrale mobiliteitsoplossingen en Mobility as a Service. Belangrijk hierbij is om de nieuwe uitgangspunten bij het Mobiliteitsfonds op korte termijn al toe te passen bij nieuwe opgaven, zoals het nadrukkelijker meewegen van slimme maatregelen waarmee de flexibiliteit tussen de modaliteiten (OV, weg, waterweg, fiets) wordt vergroot. Extra investeringen om bestaande en nieuwe knelpunten in (stedelijke) bereikbaarheid op te

[13] Zoals opgenomen in de Kamerbrief Kabinetsinzet voor het Klimaatakkoord (23 februari 2018) en Opdracht voorzitter sectortafel Mobiliteit.

lossen en modal shift een verdere impuls te geven acht de tafel noodzakelijk[14]. De huidige budgettaire ruimte is op dit moment niet toereikend.

2. *Overheden maken tempo met regionale mobiliteitsplannen en een daarmee samenhangend nationaal mobiliteitsplan*. Voor het realiseren van zorgeloze mobiliteit heeft iedere regio een specifieke integrale aanpak nodig. De regionale schaal is hét schaalniveau om met concrete oplossingen en maatwerk te komen. Overheden werken daarom al samen, bijvoorbeeld in de bereikbaarheidsprogramma's in de Metropoolregio Amsterdam (MRA), Metropoolregio Rotterdam-Den Haag (MRDH) en de Utrechtse metropoolregio (U Ned), om toekomstbestendige oplossingen voor bereikbaarheidsopgaven te realiseren (plannen voor infrastructuur, aanbod van (keten)mobiliteit, en sturing op ruimte en gedrag). Deze plannen vormen de gedeelde basis voor gezamenlijke investeringen en de afspraken uit het Klimaatakkoord worden hier onderdeel van. In gebieden waar nog geen passende governance structuur is, wordt deze ontwikkeld. Samenwerking van overheden in deze regionale programma's is cruciaal (en equivalent aan de Regionale Energiestrategieën (RES). Op een bestuurlijk overleg begin 2019 wordt daarom een uitvoeringsagenda vastgesteld voor het proces om zowel de regionale programma's aan te haken als om tot een nationaal programma te komen. De plannen worden uiteindelijk in het kader van het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport (MIRT) vastgesteld.

3. *Een verkenning naar een andere bekostigingssystematiek.* Het kabinet constateert in de kabinetsappreciatie van 5 oktober 2018 dat: "de transitie op termijn structurele gevolgen heeft voor de inkomsten van de overheid, bijvoorbeeld doordat de inkomsten via de energiebelasting op aardgas en verschillende belastingen in de mobiliteitssector teruglopen. Daarom zal het kabinet zich, als onderdeel van de verkenning voor de verbetering van het belastingstelsel, buigen over de mogelijkheden deze endogene belastingderving op te vangen".

   Tevens hecht het kabinet eraan dat deze herziening de afspraken uit het regeerakkoord van 100% zero-emissie nieuwverkoop vanaf 2030 en de uitfasering van fiscale stimulering wanneer elektrisch het nieuwe normaal wordt, binnen bereik brengt.

   In de uitwerkingen die de Mobiliteitstafel heeft gedaan om de klimaatdoelstellingen te realiseren is de problematiek zeer manifest geworden. Om enerzijds een ambitieuze stimulering van elektrisch rijden voor een breed publiek te realiseren en anderzijds de overheidsinkomsten op peil te houden én de elektrische rijders op termijn ook een reële bijdrage aan het mobiliteitssysteem te laten leveren is een herziening van het stelsel noodzakelijk.

   In het huidige systeem ligt de nadruk op belasten van bezit (BPM/MRB) en betalen naar gebruik van fossiele brandstoffen (accijns). De Rijksoverheid zal in 2019 een verkenning uitvoeren hoe de autobelastingen op termijn anders vormgegeven kunnen worden, waarbij wederom een op proportionele bijdrage gerichte vorm van heffen zal worden uitgewerkt. De omvorming moet voor de Rijksbegroting "neutraal" worden vormgegeven. Met de verkenning wordt gewerkt aan een oplossing voor de derving in het autodomein en niet aan andere financiële vraagstukken op rijksniveau. Anderzijds dient wel te worden gewaarborgd dat het systeem geen terugval in middelen uit het autodomein voor de algemene middelen betekent.

   Het gewenste, toekomstige belasting- en heffingssysteem past bij het eindbeeld dat de

[14] Decentrale overheden nemen in dit akkoord een neutrale positie in waar het investeringen en belastingopbrengsten betreft. Dat geldt in het bijzonder ook voor de bepleite verkenning in punt 3 hieronder.

Mobiliteitstafel geeft van zorgeloze mobiliteit. Dit betreft zowel personen- als goederenvervoer. De reiziger en de vervoerder staan centraal. Prijsprikkels zijn gericht op optimale intermodale mobiliteitskeuzes voor de reiziger. Zij zetten aan tot bewust reisgedrag over weg, spoor en water en gelden ook voor fiets en openbaar vervoer. Het huidige systeem van betalen voor bezit en betalen naar gebruik van fossiele brandstoffen zal in verband met de elektrificatie van het vervoer over moeten gaan naar een ander systeem, waarmee gericht(er) kan worden gestuurd op bereikbaarheid, milieu- en leefkwaliteit.

De leden van de Mobiliteitstafel hebben een voorstel voor dergelijke (deel)verkenning opgesteld. Het kabinet zal dit voorstel benutten als input bij de uitwerking van de verkenning.

Het bereiken van een volledig duurzaam mobiliteitssysteem in 2050 vereist ingrijpende systeemveranderingen en de inzet van een groot aantal CO_2-reducerende maatregelen. Het missiegedreven meerjarig kennis- en innovatieprogramma legt hiervoor de basis. Het is niet mogelijk om een blauwdruk te maken voor de marsroute waarmee het 2050 doel gehaald kan worden. Er zijn grote onzekerheden met betrekking tot o.a. de ontwikkeling van het potentieel en de kosten van bestaande en nieuwe oplossingsrichtingen, de acceptatie van deze innovaties, en de respons van actoren op beleidsmaatregelen. Gegeven deze onzekerheden en complexiteit is adaptief programmeren nodig om de benodigde transities doelgericht te managen. De voor adaptief programmeren benodigde kennis dient objectief en onafhankelijk te zijn en op een transparante, navolgbare en consistente wijze tot stand te komen. Hiervoor is een infrastructuur van kennis noodzakelijk.

Globale ontwikkelingen in de tijd
De ontwikkelingen in de mobiliteitssector voltrekken zich via uiteenlopende patronen en in verschillende snelheden. Hoe het toekomstbeeld eruit gaat zien is niet met zekerheid te voorspellen. Wel is zeker dat mobiliteit schoner, slimmer en anders zal zijn dan in het verleden. De rode draden zijn in onderstaand schema samengevat.

	2019-2030	2030-2050
Schoner (modaliteiten)	Elektrische personenauto's worden concurrerend (rond 2025). Laadinfrastructuur voor elektrische voertuigen wordt verder uitgerold, incl. eventuele netaanpassingen.	Zero-emissie is de norm; zelfrijdende voertuigen breken door.
	Snelle groei van elektrische bestelbusjes, OV-bussen en lichte vrachtauto's (in 2025 zero-emissie milieuzones in veel binnensteden).	Zero-emissie is de norm; zelfrijdende voertuigen breken door.
	Ook voor zwaar wegvervoer komen er steeds meer elektrische alternatieven (batterij elektrisch en waterstof) in gebruik. Tijdelijk gebruikt zwaar wegvervoer duurzame en synthetische biofuels/biokerosine/bioLNG als overgangsbeleid naar zero-emissie energiedragers. Duurzame biobrandstoffen bij voorkeur voor modaliteiten waarvoor nog geen alternatieven voor handen zijn (scheepvaart en luchtvaart). Ook: opkomst elektrisch (incl. waterstof); aanpassing laad- en tankinfrastructuur	Zero-emissie wordt dominant (waterstof elektrisch) en norm in vrachtverkeer; zelfrijdende voertuigen breken door; elektrisch en synthetische brandstoffen vormen hybride standaarden.
Slimmer	Personenvervoer: zero-emissie-modaliteiten worden steeds aantrekkelijker en sluiten steeds beter op elkaar aan. 'Slim laden' wordt een standaard voor elektrische voertuigen en daarmee onderdeel van het elektriciteitssysteem. Informatiesystemen bepalen steeds vaker reisgedrag. In de ruimtelijke ordening worden duurzaamheids- en bereikbaarheidscriteria zwaarwegend.	Dominant: schone mobiliteit is een dienst; vervoersmiddelen zijn laagdrempelig toegankelijk, eigen bezit (vooral in stedelijke gebieden) minder noodzakelijk en aantrekkelijk. Mobiliteitscriteria mede-structurerend voor ruimtelijke inrichting. Steden zijn ingericht op optimale bereikbaarheid, met bijzondere aandacht voorlopen, fietsen en OV.
	Logistiek: stedelijke zero-emissie milieuzones nemen grote vlucht, evenals bundeling van toeleverende vervoerstromen naar en binnen stedelijke regio's door ketenregie en innovatieve logistieke systemen.	Ketenregie en innovatieve zero-emission-concepten zijn de norm
Anders	Personenvervoer: reisgedrag meer contextafhankelijk. Vaker gecombineerde vervoerssystemen met grotere rol voor OV en fiets. Meer thuiswerken en teleconfereren.	Digitale innovaties en zelfrijdende auto's leiden tot geheel nieuw en moeilijk voorspelbaar mobiliteitsgedrag.
	Logistiek: grotere rol voor multimodale hubs	Multimodale hubs hebben centrale scharnierfunctie in logistieke ketens.

C2.2 Opgave en ambitie 2030

De sectordoelstelling voor mobiliteit is een maximale CO_2-uitstoot van 25 Mton in 2030. Uitgaande van de huidige emissies en de verwachte mobiliteitsontwikkelingen leidt dit tot een reductieopgave van minimaal 7,3 Megaton CO_2 in 2030, als tussendoel naar het nationale doel om in 2050 de CO_2-uitstoot met minimaal 95 procent ten opzichte van 1990 terug te dringen. In zijn Voorstel voor hoofdlijnen onderscheidt de Mobiliteitstafel vier thema's die samenhang vertonen en zich lenen voor een verdere verdiepingsslag. Deze thema's zijn ook terug te vinden in de taakopdrachten van het Klimaatberaad. Voor de Mobiliteitstafel is onderscheid gemaakt in vier grote thema's plus een verkenning. Hieronder de hoofddoelstellingen per thema:

- Duurzame energiedragers
  - Hernieuwbare energiedragers
  - Stimuleren waterstof
  - Duurzaam inkopen overheden
- Stimulering elektrisch (personen)vervoer
  - 100% emissieloze nieuwverkoop van personenauto's in 2030
- Verduurzaming logistiek
  - Middelgrote zero-emissiezones stadslogistiek in 30 tot 40 grotere gemeenten in 2025
  - Zero-emissie bouwverkeer en mobiele werktuigen
  - Klimaatneutrale en circulaire grond-, weg- en waterwerken (GWW)
  - 30% reductie van de CO_2-uitstoot door achterland en continentaal vervoer in 2030
  - Binnenvaart
- Verduurzaming personenmobiliteit (inclusief zakelijk reizen, OV en fiets)
  - 8 miljard zakelijke (auto)kilometers minder in 2030
- Verkenning andere vormen van bekostiging mobiliteit

Samenwerking is en blijft essentieel. Partijen hebben afgesproken dat de publiek private samenwerkingsovereenkomsten op het gebied van elektrisch rijden (FET), waterstof (H2 Platform) en duurzame biobrandstoffen (Platform duurzame biobrandstoffen inclusief bioLNG) worden gecontinueerd en geïntegreerd.
Hieronder volgt een beleidspakket dat maximaal inzet op de gewenste CO_2-reductie en naast kosteneffectiviteit zoveel mogelijk bijdraagt aan de andere waarden van mobiliteit en mag rekenen op brede maatschappelijke steun.
Hieronder volgt een beleidspakket dat maximaal inzet op de gewenste CO_2-reductie en naast kosteneffectiviteit zoveel mogelijk bijdraagt aan de andere waarden van mobiliteit en mag rekenen op brede maatschappelijke steun.

C2.3 Afspraken Duurzame hernieuwbare energiedragers in mobiliteit

Centraal in de vergroening van de mobiliteitssector staat de beweging naar het gebruik van meer duurzame energie voor alle transportmodaliteiten op weg, water en in de lucht. Naast een gedragsverandering in onze personenmobiliteit die moet leiden tot minder kilometers, meer deelauto's, meer fietsen en OV, is het nodig dat er zo snel mogelijk een transitie plaatsvindt naar 0 procent fossiele brandstoffen in het vervoer.

Dit vraagt om inzet op batterij (hernieuwbaar) elektrisch, groene waterstof, zonne-energie, hernieuwbare brandstoffen zoals *Power-to-X* en synthetische brandstoffen en duurzame biobrandstoffen. In de strategie voor het verduurzamen van de verschillende vervoersmiddelen ligt de prioritering op elektrificeren en is de inzet van hernieuwbare brandstoffen een middel om tijdig de emissiereducties te bereiken. De hoop en verwachting is dat de elektrificering van het personenvervoer en korte afstandstransport zich sterk zal versnellen de komende jaren, waardoor de emissiereducties op deze wijze gerealiseerd kunnen worden, en grootschalige inzet van biomassa in deze sectoren niet noodzakelijk is voor het bereiken van de nationale doelstellingen. De in dit hoofdstuk opgenomen 2 Mton vormt daarmee een plafond voor het wegverkeer én een communicerend vat met de in het volgende hoofdstuk opgenomen maatregelen voor elektrificering. De schaarse duurzame biobrandstoffen worden bij voorkeur ingezet voor de zwaardere segmenten daarbinnen. Daarbij wordt gestuurd op een lage CO_2-emissie in de brandstofketen van alle energiedragers.

Hernieuwbare energiedragers

Bij de inzet van hernieuwbare brandstoffen is duurzaamheid een randvoorwaarde zowel kwalitatief als kwantitatief. Om de duurzaamheid te borgen van de hernieuwbare brandstoffen

die in Nederland worden ingezet voor het behalen van de Europese doelstelling voor hernieuwbare energie in transport, zijn de Europese duurzaamheidseisen van de nieuwe Europese Richtlijn hernieuwbare energie (artikel 29 van RED II: *Renewable Energy Directive*) leidend. Het is alleen mogelijk om voor hernieuwbare biobrandstoffen die naast deze Europese doelstelling worden ingezet afwijkende nationale duurzaamheidscriteria te hanteren. Daarnaast zal de Europese Commissie op grond van de RED II in februari 2019 criteria vaststellen welke biobrandstoffen een hoog risico hebben op indirect veranderend landgebruik (*indirect land use change: ILUC*) en vervolgens richting 2030 afgebouwd dienen te worden. De huidige praktijk waarbij geen inzet plaatsvindt van biobrandstoffen geproduceerd uit palm- en sojaolie in Nederland, wordt voortgezet.

Afspraken

Partijen spreken af:

a. In breder kader neemt het kabinet het initiatief voor een integraal duurzaamheidskader voor alle biomassa (zie D.2 Biomassa) om een consistent kader over de verschillende sectoren waar biomassa wordt ingezet, te verzekeren. Aan een speciale (SER-) commissie wordt advies gevraagd over dit duurzaamheidskader, daarbij zullen ook stakeholders worden geconsulteerd. Naar verwachting is dit kader in 2019 beschikbaar. Daarbij wordt bijzondere aandacht besteed aan borging, uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid.
b. Het implementatieproces van RED II is gestart en moet vóór 1 juli 2021 zijn afgerond. Het duurzaamheidkader is in principe leidend bij de implementatie van de REDII, tenzij dit niet mogelijk is door de verplichtingen uit de RED II of om redenen van borging, uitvoerbaarheid of handhaafbaarheid.
c. Om de afgesproken klimaatdoelstellingen te realiseren wordt naast de inzet van elektriciteit en waterstof, maximaal 27 PJ hernieuwbare brandstoffen in het wegverkeer bovenop het 2030 scenario van de Nationale Energieverkenning (NEV) 2017 ingezet. De 27 PJ komt (in de formele CO_2-berekeningen) overeen met een CO_2-reductie van 2 Mton.
d. Afspraak is om in de Wet milieubeheer een verplichting hernieuwbare energie in transport vast te leggen. Voor het vaststellen van de hoogte van deze verplichting zal gekeken worden naar het aandeel hernieuwbaar elektriciteit in vervoer en het aandeel hernieuwbare brandstoffen (inclusief de 27 PJ). In nieuwe wetgeving zullen ook bepalingen opgenomen worden over de wijze waarop in de keten op CO_2-emissies gestuurd gaat worden. In het integraal duurzaamheidskader biomassa wordt bepaald op welke wijze de CO_2-emissies veroorzaakt door indirect veranderend landgebruik (ILUC) bij berekeningen in de CO_2-emissies in de biomassaketen meegenomen gaan worden.
e. Partijen verkennen onder regie van de Rijksoverheid de mogelijkheden voor de inzet van Green Truck Fuel. Voorwaarde daarbij is dat naar het oordeel van het PBL de CO_2-reductie daadwerkelijk behaald gaat worden, de brandstof voldoet aan de duurzaamheidseisen van het duurzaamheidskader en er geen lock-in ontstaat die de introductie van zero-emissie voertuigen vertraagt.
f. Veel biobrandstoffen worden nu al uit afvalstoffen en residuen geproduceerd. De toename in biobrandstoffen moet overwegend worden gehaald uit duurzame reststoffen (met inbegrip van cascadering). Dit past binnen de doelstelling van het kabinet om biomassa zo hoogwaardig mogelijk in te zetten en bij het ontwikkelen van de circulaire economie. Daarom komen alle partijen overeen dat voor het realiseren van deze hernieuwbare energiedoelstelling voor transport (inclusief de 27 PJ) in ieder geval niet meer additionele biobrandstoffen uit voedsel- en voedergewassen in Nederland worden ingezet dan het niveau van 2020. Dit zal bij de implementatie van RED II in nationale regelgeving worden verankerd. Daarmee wordt bevorderd dat de groei wordt gerealiseerd met duurzame geavanceerde biobrandstoffen, geproduceerd uit afval en residuen.
g. Biobrandstoffen van landbouwgewassen (niet zijnde voedsel- en voedergewassen) met een laag ILUC-risico die voldoen aan de wettelijk kaders van RED I en RED II worden nu niet in Nederland ingezet. Partijen maken in 2019 afspraken over de toekomstige inzet en

het geldende duurzaamheidskader, en gaan in die periode niet over tot de extra inzet van genoemde gewassen.

h. Om het veld te ondersteunen in deze transitie zijn ook andere stimuleringsmaatregelen aanwezig, zoals de nieuwe regeling Stimulering Duurzame Energieproductie (SDE++). Het Rijk reserveert 200 miljoen euro. Het voornemen is deze middelen in te zetten op het vergroten van om de productie van en innovatie op duurzame geavanceerde biobrandstoffen en hernieuwbare synthetische brandstoffen. Het Rijk bekijkt welk instrumentarium hiervoor het meest geschikt is. Het Rijk zal deze middelen niet eerder dan vanaf 2020 inzetten. Partijen maken afspraken welke productie van deze hernieuwbare brandstoffen in Nederland hiervoor in aanmerking komt voor de SDE++ en dat deze productie, aanvullend is op de Europese verplichting voor hernieuwbare energie, en passend is binnen het duurzaamheidskader.

i. Een belangrijke aanjager voor de infrastructuur is de Europese Alternative Fuels Infrastructure Directive (AFID), die voorschriften geeft voor de uitrol van tank- en laadinfrastructuur. Het veld aan vervoermiddelen is divers en kan op diverse wijzen ondersteund worden. De Rijksoverheid en decentrale overheden zullen, in samenspraak met de regionale programma's voor slimme en duurzame groei, een integraal plan opstellen voor de behoefte in Nederland aan alternatieve tank- en laadinfrastructuur inclusief opslag. Dit plan wordt afgestemd met marktpartijen en zal worden opgenomen in de rapportage over het nationale beleidsplan infrastructuur voor alternatieve brandstoffen dat eind 2019 zal worden opgeleverd. De nationale agenda laadinfrastructuur zal daar onderdeel van uitmaken. De wettelijke verplichtingen vanuit de Europese AFID-richtlijn zal worden gemonitord.

j. Naast de afspraken over het rijkswegennet (zie de Nationale Agenda Laadinfrastructuur, bijlage op www.klimaatakkoord.nl) spreken de Rijksoverheid, het Interprovinciaal Overleg (IPO)/de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en leveranciers van energiedragers voor vervoer ook voor het onderliggende wegennet af om in de concessieverlening op tankstations de tank- en laadinfrastructuur voor duurzame energiedragers voor vervoer te versnellen. Met betrokken partijen, decentrale overheden en het NEN maakt de Rijksoverheid de benodigde aanpassingen op het gebied van veiligheid. Partijen zorgen voor een heldere en eenduidige informatievoorziening naar de consument voor alle hernieuwbare brandstoffen op en rond het wegennet en bij publiektoegankelijke tank- en laadinfrastructuur conform vereisten uit de AFID-richtlijn.

Stimuleren Waterstof

De ontwikkeling van waterstof is belangrijk als energiedrager in de mobiliteit, zeker voor het zware transport. Afhankelijk van de marktontwikkelingen zijn aanvullende maatregelen nodig. Binnen het personenvervoer wordt uitgegaan van 15.000 brandstofcel-voertuigen (FCEV = *Fuel Cell Electric Vehicles*) in 2025, mogelijk doorgroeiend naar 300.000 voertuigen in 2030. De verwachte energiebehoefte aan waterstof bedraagt bij deze aantallen 141 miljoen kg per jaar in 2030.

Aanvullend op de afspraken over Elektrisch Vervoer (zie C2.4), spreken partijen af:

a. Het H2 Platform stelt een *Convenant stimulering waterstofmobiliteit* op – samen met autoproducenten (*Original Equipment Manufacturers*: OEM's), brandstof-/waterstofleveranciers, leasemaatschappijen, zakelijke gebruikers en overige stakeholders. Het convenant heeft als ambitie de realisatie van 50 waterstoftankstations, 15.000 FCEV-personenauto's en 3.000 zware voertuigen met een brandstofcel op waterstof in 2025, als strategische basis voor versnelde groei richting 2030 en met name 2050. OEM's, brandstof-/waterstofleveranciers, leasemaatschappijen en zakelijke gebruikers zeggen in het convenant toe dat zij zich inspannen voor tijdige en adequate allocatie van voertuigen, het tijdig bouwen van tankstations, het aggregeren van vraag daaromheen en dat zij via innovatie en schaalvergroting streven naar een reductie in investeringskosten voor H2 tankinfrastructuur van gemiddeld 10 procent per jaar. Om voornoemde doelen in 2025 te bereiken de deelnemers van het H2 Platform en het

ministerie van IenW zullen samenwerken om Europese fondsen (zoals CEF/TEN-T en TEN-E CVD fund, FCHJU, Interreg) maximaal aan te wenden voor het bereiken van de gestelde doelen.

Duurzaam inkopen, bussen, doelgroepenvervoer, reinigingsvoertuigen

a. De Rijksoverheid stimuleert de verduurzaming van de eigen vloot door de inzet van schone voertuigen, duurzame energiedragers en het programma Duurzaam Inkopen (o.a. elektrificatie wagenpark batterij en waterstof elektrisch). De Rijksoverheid zal met de decentrale overheden overleggen hoe zij hierbij kunnen aansluiten (zie ook hoofdstuk Voorbeeldrol Rijksoverheid). Daarnaast treedt de Rijksrederij op als *launching customer* voor duurzame biobrandstoffen in vaartuigen en zet Defensie waar mogelijk duurzame biobrandstoffen in al hun operationele voer-, vaar- en vliegtuigen in.

b. Provincies, vervoersregio's, netbeheerders, energieproducenten, de Rijksoverheid en het bedrijfsleven werken samen aan de verdere uitrol en opschaling van zero-emissie bussen en de noodzakelijke alternatieve tank- en laadinfrastructuur door middel van het *Bestuursakkoord zero-emissie bus* (BAZEB). In 2025 zullen alle nieuw instromende OV-bussen zero-emissie zijn, zodat in 2030 alle ongeveer 5.000 OV-bussen zero-emissie zijn (BAZEB zit reeds in de NEV). Na 2025 is de verwachting dat de markt voor batterij-elektrische bussen volwassen is. Voor waterstofbussen is de verwachting dat in 2025 ook flinke sprongen gemaakt zullen zijn. In de tussenliggende periode kent de *businesscase* nog een onrendabele top, die binnen de huidige werkwijze onvoldoende snel daalt. Bundelen van vraag (over de diverse concessies), nieuwe financieringsarrangementen (waarbij risico's worden verlegd – bijvoorbeeld via leaseconstructies – en kapitaallasten voor projecten worden verlaagd met publieke leningen) en het betrekken van het Nederlands bedrijfsleven en internationale exportkansen moeten zorgen voor een snellere daling van de kostprijs. De Rijksoverheid en het IPO hebben het initiatief genomen voor het ontwikkelen van een roadmap die deze vragen adresseert en waarvan het resultaat in 2019 opgeleverd moet zijn.
   Om te voorkomen dat vervoerders de *businesscase* voor zero-emissie bussen nu niet rond krijgen en de invoer van zero-emissie materieel uitstellen naar een latere concessieperiode, werken de Rijksoverheid en concessie verlenende overheden al samen. Dekking vinden voor de onrendabele top vraagt maatwerk per project en het ondersteuningspakket moet in hoofdzaak worden gedekt uit de nationale en internationale co-financieringsinstrumenten (zoals CEF/TEN-T en TEN-E, FCHJU, Interreg, MIA/Vamil en DKTI)[15] en uit gezamenlijk te ontwikkelen (innovatieve) financieringsconstructies (arrangementen) met nationale en Europese publieke, semipublieke (zoals InvestNL en InvestEU) en private instellingen.
   De Rijksoverheid en concessie-verlenende overheden zeggen toe de organisatie rondom BAZEB te versterken door samen met alle betrokken partijen vanuit de provincie en de markt (inclusief OEM's) de acties op te pakken die volgen uit de *roadmap*. In het kader van de gezamenlijk *roadmap* zegt de Rijksoverheid toe in de periode 2019-2025 jaarlijks een impuls van circa 10 miljoen euro te organiseren vanuit de nationale co-financieringsinstrumenten, waarbij jaarlijkse monitoring plaatsvindt om overstimulering te voorkomen.

c. Gemeenten, provincies, netbeheerders, energieproducenten, de Rijksoverheid en het bedrijfsleven zullen werken aan de verdere uitrol en opschaling van zero-emissie doelgroepenvervoer middels het *Bestuursakkoord zero-emissie doelgroepen vervoer* (BAZED, dit zit niet in de NEV). Onderdeel hiervan is dat 50% van de taxi's in 2025 zero-emissie zullen zijn.

---

[15] CEF/TEN-T en TEN-E = Connecting Europe Facility (CEF) / Trans European Networks-Transport (TEN-T) en Trans European Networks-Energy (TEN-E). FCHJU = Fuel Cells and Hydrogen Joint Undertaking. Interreg = Interreg Europe, een EU-organisatie die regionale en lokale overheden in Europa helpt om beter beleid te ontwikkelen en leveren. MIA/Vamil = Milieu-investeringsaftrek (MIA) / Willekeurige afschrijving milieu-investeringen (Vamil). DKTI = subsidieregeling Demonstratie Klimaattechnologieën en -innovaties in transport.

d. Gemeenten, provincies, energieproducenten, de Rijksoverheid en het bedrijfsleven zullen begin 2019 een nieuw convenant voor zero-emissie reinigingsvoertuigen uitwerken, inclusief tijdpad.
e. Provincies en gemeenten werken samen om te zorgen dat daar waar nodig in de Regionale Energie Strategieën in de behoefte aan duurzame energie voor duurzaam transport wordt voorzien.

C2.4 Afspraken Elektrisch vervoer

100% emissieloze nieuwverkoop personenauto's in 2030

In zijn appreciatie van 5 oktober onderschrijft het kabinet dat het voorstel van de Mobiliteitstafel om elektrische personenauto's versneld in te voeren, leidt tot een geloofwaardig pad naar de kabinetsambitie van 100 procent emissieloze autoverkoop in 2030. Het kabinet gaf ook een aantal verzoeken mee voor verdere uitwerking. Met het nu voorliggende voorstel geven de partijen aan de Mobiliteitstafel invulling aan die verzoeken. Zo is er expliciet gekeken naar de mogelijkheden voor normering, samenwerking met andere Europese koplopers, aansluiting bij het handelingsperspectief van consumenten en de eventuele grenseffecten. Ook is expliciet gekeken naar de mogelijkheden om de tweedehandsmarkt op gang te brengen.

Centraal in de vergroening van de mobiliteitssector staat de beweging van het gebruik van fossiele brandstoffen naar elektrisch aangedreven voertuigen. Nederland staat in de wereldtop als het gaat om elektrisch vervoer. Zo is bijvoorbeeld het aantal verkochte elektrische auto's in 2018 bijna verdubbeld ten opzichte van 2017 (4,6% van alle verkochte auto's), is Nederland wereldwijd koploper qua aantallen laadpunten per km^2 en per km wegdek en zijn er nu bijna 4.000 voltijdbanen in Nederland in deze sector. De uitgangspunten voor de afspraken over het versnellen van de introductie van elektrisch vervoer zijn kosteneffectiviteit, maatschappelijk draagvlak en een verantwoorde en eerlijke kostenverdeling rekening houdend met vervuiling, gereden kilometers en inkomensverdeling.

De verdere uitwerking heeft geleid tot een samenhangend pakket met normering, flankerend beleid, versnelde uitrol van de laadinfrastructuur en fiscale stimulering. Met deze maatregelen wordt beoogd de regeerakkoord-doelstelling te bereiken om in 2030 alle nieuwe personenauto's emissieloos te laten zijn. Deze doelstelling wordt door alle partijen onderschreven. Realisatie van deze doelstelling leidt tot een vloot van circa 2 miljoen elektrische auto's en 3,5 Mton CO_2-reductie. De benodigde energiebehoefte voor het laden van deze auto's bedraagt 7.100 GWh waarbij 1,8 miljoen laadpunten nodig zijn.
De effecten van dit pakket gaan verder dan alleen de CO_2-besparing. Zo heeft een studie van het PBL uitgewezen dat er aanzienlijke positieve effecten te verwachten zijn op het leefklimaat in met name steden en langs snelwegen, en daarmee op de gezondheid in Nederland. Daarnaast levert een snelle ingroei van elektrische auto's een bijdrage aan de energiebesparing door hun grotere energie-efficiëntie. Ook kan door toepassing van slim (in de tijd flexibel) laden volgens een studie van de netbeheerders honderden miljoenen worden bespaard op de kosten van de benodigde verzwaring van het elektriciteitsnetwerk voor het inpassen van meer hernieuwbare stroom op het net.

Omdat de markt zich snel ontwikkelt, is de Mobiliteitstafel conform de kabinetsappreciatie van mening dat de fiscale stimulering voor de zakelijke markt stapsgewijs kan worden afgebouwd. Bij de fiscale herziening rond 2025 zal de ingroei van elektrisch rijden als "het nieuwe normaal" worden meegenomen. De afspraken over maatregelen en dekking worden voor de gehele periode tot en met 2030 vastgelegd in het klimaatakkoord en de Autobrief III (wettelijke verankering). Dit om het houdbaarheidssaldo in stand te houden. Om deze reden is de omvang van de stimulering zoals is gehanteerd in de berekeningen die ten grondslag liggen aan voorliggend maatregelenpakket vanaf 2025 constant verondersteld. Dit leidt er toe

dat de modelmatige uitkomst van het aandeel nieuwverkopen in 2030 op 65% uitkomt. Het kabinet committeert zich aan een fiscale herziening die de tweede helft van het groeipad naar het streven van 100% in 2030 verzekert. Voor alle fiscale stimulering geldt dat overstimulering moet worden voorkomen en dat kosteneffectiviteit wordt geborgd. Bovendien is een evenwichtige lastenverdeling van belang.

Diverse landen, zowel in Europa als wereldwijd, kennen een inzet op het versnellen van de introductie van elektrisch rijden. In vergelijking met andere landen is de omvang van de voorgestelde stimuleringsmaatregelen voor elektrisch vervoer in Nederland in lijn met wat andere landen al doen (zie de vergelijking met enkele andere Europese landen op www.klimaatakkoord.nl).

De fiscale stimulering is techniekneutraal en geldt voor alle emissieloze auto's inclusief waterstof en zonnecelauto's. In de laadinfrastructuur en het flankerende beleid ligt de focus op de versnelling ten behoeve van batterij elektrisch. De maatregelen voor versnelling van de infrastructuur voor waterstof zijn opgenomen in het hoofdstuk over duurzame energiedragers in de mobiliteit.

I. Normeren van elektrische voertuigen (nationaal en in EU verband)

Nederland werkt intensief samen met andere landen om elektrisch vervoer te stimuleren (bijvoorbeeld in het kader van het *Electric Vehicle Initiative* (CEM – EVI) en het internationale partnerschap voor e-mobiliteit). Ook zoekt Nederland afstemming over Europese normeringen zoals bijvoorbeeld de aanscherping van Europese CO_2-normering voor personen- en bestelauto's en zwaar vrachtvervoer. Als gevolg van EU-regelgeving kan Nederland niet zelfstandig CO_2-normen opleggen. Als een voertuig in een EU-lidstaat een typegoedkeuring heeft verkregen, dan mag dit voertuig in de hele EU verkocht worden, dus ook in Nederland. De regels voor de interne markt staan het verbieden van de verkoop en de parallelimport van voertuigen met een conventionele verbrandingsmotor niet toe, ook niet als dat zou komen vanuit een kopgroep van landen. Wel is normering mogelijk op andere onderdelen die bijdragen aan de groei van elektrisch vervoer, zoals hieronder aangegeven. Dit betreft met name de zakelijke markt, waar de fiscale/financiële stimulering dan ook geleidelijk wordt afgebouwd.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

a. Partijen (Rijksoverheid en Formule E-Team[16]) spreken af dat de Rijksoverheid de inzet voor stringentere EU-normen onverminderd doorzet en samen met koploperlanden optrekt om elektrisch vervoer te stimuleren en maatregelen daarover af te stemmen. Dit is in lijn met het streven van het kabinet om vanaf 2030 alleen nog emissieloze personenauto's te verkopen. Concrete invulling vindt plaats via koppeling aan de bijeenkomsten van de *green growth coalition*, die voorafgaand aan de Milieuraad plaatsvinden (Koploperconferentie). Naar verwachting komt de Europese Commissie in 2023/2024 met een voorstel voor een nieuwe norm voor de periode na 2030. De inzet van Nederland is om de CO_2-uitstoot van voertuigen ook in Europees verband zo spoedig mogelijk tot nul te reduceren.
b. De Rijksoverheid werkt aan invoering van een normstellende regeling onder de Omgevingswet die begin 2022, of zo veel eerder als mogelijk, wordt ingevoerd bedoeld om de voor het klimaat negatieve effecten van werk gerelateerd verkeer,

[16] Het Formule E-Team is een door de Rijksoverheid ingesteld adviesorgaan o.l.v. een onafhankelijke voorzitter met als leden ANWB, Automotive NL, BOVAG, De Groene Zaak, Energie-Nederland, E-Laad, Interprovinciaal Overleg, Nederlandse Vereniging Duurzame Energie, RAI Vereniging, Natuur & Milieu, Vereniging DOET, Vereniging van Nederlandse Autoleasemaatschappijen, Vereniging van Nederlandse Gemeenten en 3TU. Het adviesorgaan heeft als doel om de ontwikkelingen rond elektrisch vervoer te bevorderen en aan te sluiten bij ontwikkelingen in het buitenland en bij kansen voor groene groei.

goederenvervoer en eigen wagenparken terug te dringen (zie afspraak 2 onder Verduurzaming personenmobiliteit). Partijen spreken af om de mogelijkheden van elektrisch vervoer binnen de regeling maximaal te benutten en om bij bedrijven en andere organisaties elektrisch vervoer (als een van de mogelijkheden om aan de normstelling te voldoen) maximaal onder de aandacht te brengen. De uitwerking van deze afspraak en het vaststellen van de regelgeving ligt bij de Rijksoverheid. IPO, VNG, werkgevers en omgevingsdiensten worden betrokken bij de uitwerking om zo tot een optimale invulling te komen. Dit adviestraject leidt medio 2019 tot een beslissing over de vorm van regelgeving.

c. De Rijksoverheid en decentrale overheden zeggen toe dat bedrijven die hun wagenpark hebben verduurzaamd een voordeel krijgen bij relevante aanbestedingen, ofwel door een hoge mate van duurzaamheid te eisen, ofwel door duurzaamheid op te nemen als zwaarwegende wegingsfactor bij de gunning.
d. Partijen (Rijksoverheid, BOVAG, RAI Vereniging, ANWB) spreken af te werken aan een verbeterde prijsvergelijking van fossiele brandstof en elektrische auto's in de showroom en online, waarin alle vaste kosten over een nog vast te stellen periode (totale kosten van eigendom) zijn verwerkt. De Rijksoverheid onderzoekt daarbij de mogelijkheden voor een verplichting via bijvoorbeeld een aanpassing van het energielabel (als kop op het Europees beleid) en zal daarover in het voorjaar van 2019 besluiten.
e. Partijen (Laad- en tankinfrastructuur partijen en (alternatieve) brandstofleveranciers) komen in samenwerking met de Rijksoverheid tot een invulling van het Nederlandse plan voor de Europese verordening over de methode voor informatievoorziening aan de consument over onderlinge prijsverschillen tussen fossiele en verschillende alternatieve brandstoffen. De Rijksoverheid neemt hiertoe in het kader van de *Program Support Action (PSA) on Price Comparison* van de Europese Commissie deel aan een consortium met acht andere Europese lidstaten om nadere uitwerking te geven aan de toepassing van de nieuwe Europese methodologie voor prijsvergelijking. De toepassing van deze methodologie voor prijsvergelijking (per eenheid) bij tankstations wordt medio 2020 verplicht voor alle Europese lidstaten, voortvloeiend uit de Europese richtlijn infrastructuur alternatieve brandstoffen.
f. Partijen (Rijksoverheid en Formule E-Team) maken afspraken om in de voorwaarden voor het gebruik van een aanschafsubsidie zoals uitgewerkt in het fiscale pakket een beperking op te nemen voor de export van auto's die met de aanschafsubsidie zijn gesteund. Uitwerking van de aanschafsubsidie zal door RVO in samenwerking met de leden van het Formule E-Team gebeuren. De aanschafsubsidie zal uiterlijk medio 2020 worden gepubliceerd. De partijen spannen zich in om deze maatregel al per 1 januari 2020 in te voeren, of een tijdelijke stimuleringsmaatregel in te voeren in de tussenliggende periode, inclusief de dekking daarvoor.
g. De Rijksoverheid stelt capaciteit ter beschikking voor het trekkerschap van het EU-project[17] dat gericht is op het verbeteren, harmoniseren en ontsluiten van informatie over de locatie en de beschikbaarheid van laadpunten en de prijzen van laden voor elektrisch vervoer. In datzelfde project wordt gewerkt aan unieke identificatiecodes voor laadpalen en laadcontracten, gericht op soepele internationale betalingen. Het project zal mogelijk resulteren in Europese regelgeving in de komende jaren.
h. Regionale overheden stellen regionale programma's op waarin afspraken worden gemaakt over:
   - Stimuleringsmaatregelen voor elektrisch vervoer: route naar zo veel mogelijk emissieloos vervoer in 2030 (inclusief verminderen en veranderen);
   - Inkoop van eigen wagenpark: voor lichte voertuigen emissieloos in 2030, voor zware voertuigen (>3500 kg) zoveel mogelijk in 2030;
   - Duurzame inkoop doelgroepenvervoer: zoveel mogelijk emissieloos in 2025, uiterlijk in 2030 volledig emissieloos;
   - Inkoop van opdrachten: voorwaarde emissieloos vervoer uiterlijk in 2030.

[17] Project titel "*Data collection related to recharging/refueling points for alternative fuels and the unique identification codes related to e-mobility actors"*

i. De Rijksoverheid dient in 2019 het wetsvoorstel in om per 1 januari 2021 of zoveel eerder als mogelijk gedifferentieerde parkeertarieven wettelijk mogelijk maken. De gemeenten zullen in hun parkeerbeleid een afweging maken over het inzetten daarvan in combinatie met andere maatregelen om het effect hiervan zo groot mogelijk te maken.
j. De Rijksoverheid zal zorgen dat het rijkswagenpark in 2028 volledig emissieloos is. De Rijksoverheid zal deelnemen in Anders Reizen en ambieert minimaal 50% CO_2-reductie op de eigen gerelateerde mobiliteit in 2030 via onder andere personeelsbeleid en cao-onderhandelingen. Tevens wordt de hiervoor benodigde laadinfrastructuur bij rijksgebouwen en overige rijkskantoren en locaties gerealiseerd (circa 2.400 laadpunten).

II. Flankerende maatregelen: Wat doet de sector en wat doen regio's?

Bij de overstap van conventionele brandstofauto's naar elektrische auto's is sprake van een systeemtransitie die alleen mogelijk kan worden gemaakt door gelijktijdige interventie op alle vlakken. Naast normering en financiële prikkels om de overstap naar een brede introductie mogelijk te maken en het zorgen voor afdoende laadinfrastructuur zijn ook flankerende maatregelen noodzakelijk. Hiermee zal de drempel voor de overstap naar elektrisch vervoer verder wordt verlaagd.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

<u>Communicatie</u>

a. Partijen (de leden van het Formule E–Team) starten in 2019, naast de eigen communicatie, een centrale campagne over de mogelijkheden, voordelen van en ervaringen met elektrisch rijden gericht op de juiste doelgroep(en) en met gerichte boodschap(pen) die (voor)oordelen van elektrisch rijden onder de aandacht moeten brengen. Inclusief een deel gericht op het elektrificeren van de zakelijke vloot, private lease en autodelen. Goede voorbeelden in het mobiliteitsbeleid van bedrijven zullen daarbij actief gecommuniceerd worden. De campagne wordt gekoppeld aan de site NederlandElektrisch.nl.
b. Partijen (de leden van het Formule E-Team) zorgen, naast eigen communicatie naar hun achterban, dat er in 2019 een centrale website beschikbaar is, met daarin zowel voor consumenten, als ook voor verkopers en beleidsmakers alle informatie die relevant is voor de introductie van elektrisch vervoer. Hiertoe zal de huidige website NederlandElektrisch.nl verder worden uitgebouwd.
c. Partijen (BOVAG en RAI Vereniging) zorgen dat verkopers van auto's, naast de technische kennis van EV-auto's die via merken wordt uitgerold, voor zover niet aanwezig, ook kennis hebben over alle consumentenaangelegenheden in Nederland in relatie tot elektrische personenauto's. Hiertoe wordt in 2019 een branche-brede opleiding ontwikkeld en aangeboden.
d. Partijen (ANWB, BOVAG, RAI Vereniging en Vereniging van Nederlandse Autoleasemaatschappijen VNA) zorgen in samenwerking met het Nationale Kennisplatform Laadinfrastructuur dat de kopers van elektrische auto's bij de aankoop van hun auto geholpen kunnen worden met de aanvraagprocedures van de gewenste laadinfrastructuur.
e. Partijen (ANWB, BOVAG, RAI Vereniging en VNA) verkennen in 2019 de mogelijkheden voor het ontwikkelen een tool waarin de brandstofkosten op basis van de opgegeven gecertificeerde verbruikscijfers en kWh prijs (gedifferentieerd naar privé en zakelijk en AC en DC) en de energiekosten voor het voertuig onder vergelijkbare condities kunnen worden vergeleken. Deze verkenning zal worden gestart op basis van de transparante prijsvergelijkingen die per 1 augustus 2019 worden ingevoerd.
f. Partijen (BOVAG en RAI Vereniging) zorgen in samenwerking met de Rijksoverheid dat eind 2019 universele technische trainingen voor het kunnen en mogen werken aan elektrische voertuigen en hoogspanning beschikbaar zijn voor derden en dat ze gebaseerd zijn op de normen NEN 9140 Veilig werken aan e-voertuigen, NEN 3140 'Bedrijfsvoering van elektrische installaties, Branchenorm Veilig werken aan Elektrische voertuigen (EV) en Hybride elektrische voertuigen (HEV) in garagewerkplaatsen. Leveranciers van elektrovoertuigen zullen hiertoe materiaal aanleveren dat beschrijft hoe dient te worden

omgegaan met het werken aan e-auto's specifiek van hun merk. Via overheidsvoorlichting zal dit onder de aandacht gebracht gaan worden van derden.

g. Partijen (BOVAG en RAI Vereniging) ontwikkelen een duurzaam personeelsbeleid om voorbereid te zijn op de versnelling van de komst van elektrische voertuigen.

Batterijcheck en -garantie

De garantietermijn voor batterijen is in de afgelopen jaren sterk verlengd. Voor nieuwe auto's geldt dat de garantie op de batterij tot gemiddeld zo'n 8 jaar met maximum kilometrages van 100.000 km zelfs onbeperkt is. Dit voldoet in veel gevallen voor het geven van voldoende zekerheid aan kopers. Met een toenemende verkoop in de tweedehandsmarkt is er daarbovenop behoefte aan duidelijkheid over de status van de batterij. Deze kan met verschillend gebruik afwijken en is een bepalende factor in de waarde van de auto. Een gedetailleerde check op de status van de batterij is echter niet voor alle merken beschikbaar, waardoor het in nationaal verband (NEN: kennisnetwerk voor normontwikkeling en normtoepassing) niet is gelukt een universeel toepasbare, gecertificeerde batterijcheck te ontwikkelen. Wel lopen er ontwikkelingen in Europa die op termijn mogelijk zullen leiden tot eisen voor de inzettermijn van de batterij.

Ander aandachtpunt is dat de markt voor toepassingen van gebruikte batterijen nog volop in ontwikkeling is en de restwaarde dus vaak nog ondergewaardeerd is. Zo kunnen batterijen worden ingezet voor stabilisatie van het energienetwerk en kunnen deze interessant zijn voor de terugwinning van grondstoffen of het opwaarderen. Zo lijkt er een trend waarneembaar te zijn waarbij de autofabrikant de batterij terugneemt voor terugwinning van grondstoffen of het opwaarderen hiervan. Als deze mogelijke toepassingen letterlijk meer zouden worden gewaardeerd, kan de afschrijving op elektrische auto's worden beperkt.

h. Partijen (Rijksoverheid, ANWB, BOVAG, DOET, RAI Vereniging en de Vereniging Elektrische Rijders) zetten zich in om inzicht in de levensduur en oplaadcapaciteit van een gebruikte elektrische auto voor de consument Europeesrechtelijk af te dwingen en daar gezamenlijk de lobby voor te voeren. Op basis van dit inzicht wordt het ook mogelijk voor marktpartijen om verlengde garantieproducten te ontwikkelen, gericht op de tweedehandsmarkt. Partijen voeren zo spoedig mogelijk een uniforme batterijcheck in. Zodra dit mogelijk is wordt aan de batterijcheck een garantietermijn verbonden.
i. Partijen (BOVAG, NVDE, RAI Vereniging, Vereniging DOET, Natuur & Milieu, Netwerkbeheerders en Autorecycling Nederland ARN) verkennen met de Rijksoverheid de mogelijkheden om een systeem te ontwikkelen, waarbij de gebruikte batterijen die niet door de fabrikant worden teruggenomen (recycling) tegen reële waarde ingezet kunnen worden, onder andere voor de stabilisatie van het netwerk.

Elektrificeren in de lease

Bij autoleasing neemt de leasemaatschappij veel belemmeringen voor de overstap naar elektrisch rijden weg: géén extra financiering van de hogere nieuwprijs, géén risico's voor accu, kosten en restwaarde en ondersteuning bij het omgaan met het laden. Omdat bij autoleasing niet de aanschaf maar het gebruik centraal staat, komen de voordelen van elektrisch rijden via de leaseprijs direct bij het aanbod al volop in beeld.
Om het elektrificeren van de lease te versnellen spreken de partijen, naast de fiscale en financiële afspraken, het volgende af:

j. De VNA gaat in 2019 met een koplopergroep van autoleasemaatschappijen op basis van hun geleerde lessen, inventariseren welke knelpunten en belemmeringen moeten worden weggenomen om nog meer effectief elektrisch vervoer te kunnen aanbieden en zal deze actief communiceren. Publicatie vindt plaats voor 1 januari 2020. Leergebieden zijn onder andere: ondersteuning bij laadinfrastructuur, elektrische deelauto's en de auto als onderdeel van het lokale energiesysteem.
k. Een toenemend aantal autoleasemaatschappijen gaat toestaan dat hun elektrische private leaseauto's door de leaserijder gedeeld mogen worden. Ook gaan de autoleasemaatschappijen samenwerken met autodeelplatforms en buurauto-achtige initiatieven.

l. De autoleasebedrijven komen samen met andere partijen in de sector voor 2021 tot een branche-brede afspraak dat elektrisch leasen altijd wordt aangeboden onder vermelding van de totale kosten per maand, dus de vaste leaseprijs plus een schatting van de energiekosten - óók als de laadkosten geen onderdeel vormen van het leasecontract. Dat maakt een onder-aan-de-streep-vergelijking tussen een elektrische auto en een conventionele brandstofauto mogelijk, waardoor de consument een duidelijk beeld heeft van de totale kosten. Het aandeel nieuw ingezette EV auto's door autoleasebedrijven zal altijd tenminste het aandeel van de totale Nederlandse EV-verkopen ten opzichte van de totale Nederlandse personenautoverkopen bedragen. Dit geldt zolang (a) het fiscale beleid zakelijk EV-rijden stimuleert zoals nu is voorzien en (b) de leasemaatschappijen gelijke toegang tot het aanbod hebben als de particuliere markt. De VNA zorgt voor een rapportage over het verloop van deze nieuwregistraties.
m. Partijen (ANWB, BOVAG, VNA, NVDE, Natuur & Milieu, Vereniging DOET en de Vereniging Elektrische Rijders) onderzoeken in 2019 de haalbaarheid van het leasen van tweedehands elektrische auto's. Hun aanbevelingen voor een kansrijke occasionleasemarkt worden voor 1 januari 2020 gepubliceerd.
n. De Rijksoverheid, VNA en de coalitie Anders Reizen onderzoeken of in de huidige geldende praktijk bij het voor privédoeleinden gebruiken van de (elektrische) deelauto van de zaak, de minimaal te hanteren "huurtarieven" wellicht moeten worden aangepast. Deze regeling maakt het mogelijk het gebruik voor privédoeleinden door de werknemer buiten de bijtelling te houden door een marktconform tarief als huur te rekenen.
o. De Rijksoverheid, BOVAG, VNA en de coalitie Anders Reizen, spreken af om het elektrificeren van het wagenpark mee te nemen bij het onderzoeken van het gebruik van fiscale regelingen voor het aantrekkelijker maken van het verduurzamen van mobiliteit voor werkgevers.

<u>Elektrificeren autodelen</u>
Elektrisch autodelen kan een belangrijke versneller voor de introductie van elektrisch rijden zijn. In de Green Deal Autodelen II hebben Rijksoverheid, decentrale overheden, marktpartijen en Natuur & Milieu afgesproken in de groei van autodelen verder te versterken tot 100.000 deelauto's en 700.000 gebruikers in 2021. Een belangrijk deel van deze deelauto's zijn consument-consument netwerken waarbij het elektrificeren zal meelopen met het elektrificeren van het totale Nederlandse wagenpark. Het Formule E-Team schat de groei voor de elektrische *business-to-consumer* (B2C) deelauto's tot 2021 op 20.000 elektrische auto's. Richting 2030 wordt een groei verwacht van ten minste 80.000 elektrische B2C deelauto's.

p. Gemeenten stellen de parkeernorm in nieuwbouwprojecten waar mogelijk naar beneden bij, rekening houdend met de voor die locatie gewenste mobiliteitsmix. Bij hoogstedelijke inbreidingslocaties wordt een zo laag mogelijke parkeernorm aanbevolen.
q. Gemeenten, overheidsdiensten en bedrijven stellen hun elektrische deelauto's waar mogelijk open voor gebruik buiten kantooruren door burgers.
r. Voor standplaats gebonden deelauto's zorgt de gemeente voor een vaste parkeerplaats, een bord met aanduiding en markering. Voor deelauto's zonder vaste standplaats onderzoeken gemeenten naar mogelijkheden voor gemeentebrede en wederzijds erkende parkeervergunningen en maken de resultaten daarvan uiterlijk medio 2019 openbaar.
s. De Rijksoverheid, brancheorganisaties, gemeenten, provincies en bedrijfsleven onderzoeken de mogelijkheden van een campagne autodelen. Hierbij wordt aansluiting gezocht bij de centrale campagne over de voordelen van elektrisch rijden.

<u>Elektrificeren van tweewielers</u>
De bijdrage van gemotoriseerde tweewielers aan CO_2-uitstoot is weliswaar gering maar zij zorgen wel lokaal voor een negatief effect op de luchtkwaliteit. Naast onderstaande afspraken is het van belang om aandacht te hebben voor veilig weggebruik door verschillende voertuigen met verschillende snelheden.

t. Partijen (Rijksoverheid, BOVAG, RAI Vereniging en Vereniging DOET) werken samen aan de transitie naar 100% emissieloze snorfietsen. Vanaf 1 januari 2025 zullen alle

nieuwverkopen van snorfietsen op de Nederlandse markt emissieloos zijn. De Rijksoverheid zal zorgen voor een gelijk speelveld op de Nederlandse markt.

u. Partijen (Rijksoverheid en VNG) onderzoeken de mogelijkheden waar en op welke wijze binnen gemeenten versnelling mogelijk is.
v. Partijen (Rijksoverheid, BOVAG en RAI Vereniging) streven er naar om de nieuwverkoop van bromfietsen vóór 2030 over te laten gaan naar emissieloos, analoog aan de personenauto.
w. Partijen (BOVAG, RAI Vereniging en Vereniging DOET) bezien in 2019 de mogelijkheden voor de introductie van leaseproducten voor tweewielers en inventariseren kansen en uitdagingen hierbij. Leaseproducten kunnen mogelijk een oplossing bieden voor de hogere aanschafprijs van elektrische alternatieven aangezien daarbij de lagere gebruikskosten worden meegenomen.
x. Vereniging DOET beziet in samenwerking met het Verbond van Verzekeraars of betere informatievoorziening aan verzekeraars kan leiden tot een betere verzekerbaarheid van *LEV's*.

Partijen (Rijksoverheid, VNG, IPO en Vereniging DOET) onderzoeken in 2019, naar voorbeeld van andere EU-landen, de mogelijkheden voor het beschikbaar stellen van parkeerplekken voor elektrische 2- of 3-wielers met bijbehorende laadinfrastructuur.

Tweedehands auto's
Voor een brede beschikbaarheid van elektrische auto's in Nederland is het van belang dat ook de tweedehandsmarkt tot wasdom gaat komen. Voor een deel is het een kwestie van tijd voordat de modellen die op de markt komen voldoen aan de behoefte van de consumenten. Tegelijkertijd zijn verschillende maatregelen in deze afspraken opgenomen die dit kunnen verbeteren:

- Een lage BPM en MRB voor emissieloze auto's om het prijsverschil met brandstofauto's zo beperkt mogelijk te houden, zoals een MRB-vrijstelling tot en met 2024.
- Het onderzoeken van de mogelijkheden om de subsidie voor emissieloze auto's te koppelen aan een beperking op de export waardoor de auto's langer in Nederland beschikbaar blijven.
- Het verkennen van acties om inzicht in de levensduur en oplaadcapaciteit van een gebruikte elektrische auto voor de consument Europees wettelijk af te dwingen.
- Het verkennen van de mogelijkheden om gebruikte baterijen tegen hun reële waarde in te kunnen zetten in de stabilisering van het elektriciteitsnetwerk. Dit zal een positief effect hebben op de restwaarde van auto's.
- Het onderzoeken van de haalbaarheid van het leasen van tweedehands elektrische auto's.

III. Nationale agenda laadinfrastructuur

Gemeenten, Provincies, Rijksoverheid, netbeheerders, bedrijfsleven en brancheorganisaties hebben gezamenlijk een Nationale Agenda Laadinfrastructuur opgesteld. De afspraken in deze agenda leiden tot een landelijke dekking van (snel)laadpunten en voorzien in de laadbehoefte van het groeiende aantal elektrische voertuigen. De uitvoering van de Nationale Agenda Laadinfrastructuur zal met provincies en gemeenten worden vertaald in regionale mobiliteitsplannen, waarin opgenomen de lokale behoeften voor laadinfra.

Voor personenvervoer wordt een laadbehoefte voorzien van 1,8 miljoen (semi-)publieke en private laadpunten in 2030. Voor de stadslogistiek voorziet een eerste doorrekening van TNO een maximale laadbehoefte voor bestelauto's van 18.600 laadpunten in 2030 en voor vrachtauto's 7.400 laadpunten. In een later stadium wordt uitgebreider gekeken naar het benodigd aantal laadpunten voor bestelauto's en trucks. Daarnaast zal de laadbehoefte van elektrische bussen, binnenvaartschepen en *Light Electric Vehicles* (LEV's) groeien. Het realiseren van deze laadpunten is een stevige opgave waarbij in de laatste fase er ongeveer 700 laadpalen per dag gerealiseerd moeten worden. Dit kan alleen door goede afspraken en samenwerking tussen alle partijen tot stand komen. Bij de opstelling van de Nationale Agenda Laadinfrastructuur is het uitgangspunt dat er geen directe financiële overheidsstimulering nodig is voor de aanleg en exploitatie van de reguliere laadinfrastructuur. In de Nationale

Agenda Laadinfrastructuur zijn afspraken gemaakt die in sommige gevallen gevolgen kunnen hebben voor de organisatie en taken van de betrokken partijen. Daarnaast is mogelijk ondersteuning nodig voor innovaties, procesbegeleiding, monitoring en evaluatie. De komende twee maanden zal daarom samen met de ondertekenaars van de Nationale Agenda Laadinfrastructuur in kaart gebracht worden wat de uitvoeringskosten zijn voor de implementatie van de agenda. Volgens de decentrale overheden zijn volgens een eerste inschatting circa 5 miljoen euro aan uitvoeringskosten per jaar gemoeid met de Nationale Agenda Laadinfrastructuur. Deze kosten dienen nog nader te worden uitgewerkt en onderbouwd en worden meegewogen in de afspraken over de decentralisatie van het klimaatakkoord.

In de Nationale Agenda Laadinfrastructuur staat een volledig overzicht van alle gemaakte afspraken. Hierbij is concreet weergegeven welke partijen wat gaan realiseren en wanneer dat gereed zal zijn. Al deze afspraken vormen een integraal onderdeel van het Klimaatakkoord.

De afspraken in de Nationale Agenda Laadinfrastructuur zijn gericht op:

1. Het versnellen van het proces en het vaststellen van basisvoorwaarden voor de uitrol van publieke laadinfrastructuur voor elektrische voertuigen. Door onder andere:
   a. Samenwerkingsregio's in te richten en te versterken. De samenwerkingsregio's zorgen samen met gemeenten voor de uitrol van laadinfrastructuur in de regio. De samenwerkingsregio's ondersteunen gemeenten bij het opstellen en uitvoeren van een integrale visie en beleid.
   b. Afspraken over laadinfrastructuur en (de voorbereiding op) de uitrol van laadinfrastructuur te borgen in de Regionale Energiestrategie (RES), de omgevingsvisie en het omgevingsplan. De Rijksoverheid zal via de instrumenten van de Omgevingswet (bijvoorbeeld via normering) en eventueel het bouwbesluit zekerheid bieden over voldoende aanbod van publieke laadpunten in gemeenten en de snelheid van realisatie daarvan.
   c. In regio's en gemeenten eind 2020 plaatsingsbeleid inclusief uitrolplanning voor publieke laadinfrastructuur vast te stellen. Het plaatsingsbeleid wordt elke twee jaar geactualiseerd.
   d. Gemeenten en regio's te ondersteunen met handreikingen en tools.
   e. De Rijksoverheid komt samen met netbeheerders en (brancheverenigingen van) marktpartijen in het eerste kwartaal van 2019 met een analyse van de problematiek van de werking van de energiebelasting bij bi-directioneel laden (dubbele belasting op slim laden) waarbij zo nodig oplossingen gezocht worden.
   f. Naast de uitrol van publiek toegankelijke laadinfrastructuur ook maatregelen af te spreken gericht op de uitrol van private laadinfrastructuur, zoals de implementatie van de voorschriften uit de Europese Richtlijn over energieprestaties van gebouwen en de vereenvoudiging van de realisatie van laadpunten bij VvE's.

2. Het verbeteren van de informatievoorziening over de locatie en beschikbaarheid van laadpunten, laadprijstransparantie, gebruik van open protocollen in de laadketen en een open laadmarkt. Door onder andere:
   a. De inrichting van een nationaal toegangspunt voor data over laadpunten, waarmee *service providers* en laadpaalexploitanten uiterlijk 1 augustus 2019 hun statische en dynamische basisinformatie over alle (semi-)publiek toegankelijke laadpunten uitwisselen. Het betreft o.a. basisinformatie over de locatie en de beschikbaarheid van de laadpunten en de prijzen van het laden.
   b. De afspraak dat uiterlijk 1 augustus 2019 alle *service providers* en laadpaalexploitanten op toegankelijke en transparante wijze aan de EV-rijder de prijs van elk type laadsessie weergeven.
   c. Vóór de zomer van 2019 te komen tot één effectief, goed in te passen pictogram voor alternatieve brandstoffen op borden langs de (snel)weg, dat voldoende duidelijk is voor rijders van elektrische voertuigen.

d. Ten behoeve van een open en competitieve markt van laaddiensten, altijd in contracten voor aanleg en exploitatie van laadpunten afspraken vast te leggen over interoperabiliteit, het toelaten van klanten van andere providers op de laadpalen en toepassing van neutrale en open protocollen.
e. Samen te werken aan de ontwikkeling en internationale adaptatie en standaardisatie van open protocollen, waaronder protocollen voor *smart charging* en de integratie van EV's met het bredere energiesysteem en de gebouwde omgeving. Uiterlijk 1 augustus 2019 wordt een werkgroep protocollen en open markt opgericht om dit aan te jagen.

3. Het inzetten van *smart charging* om te zorgen voor een stabiel elektriciteitsnetwerk waarin optimaal gebruik gemaakt kan worden van hernieuwbare energie en de voordelen daarvan voor EV-rijders. Onder andere door:
   a. Het opzetten en optimaliseren van marktmodellen waarin het potentieel van slimme energieoplossingen zoals *smart charging* gerealiseerd kan worden.
   b. Gesignaleerde knelpunten in nieuwe marktmodellen voor slim laden via experimenten en wetgevingstrajecten in nieuwe regulering om te zetten;
   c. Een analyse van de problematiek rond de werking van energiebelasting bij bi-directioneel laden waarbij zo nodig mogelijke oplossingen gezocht worden.
   d. De huidige laadinfrastructuur *smart charging ready* te maken en het onderzoeken en ontwikkelen van nieuwe architectuuropties voor *smart charging*.
   e. Het vergemakkelijken van de digitale uitwisseling van gegevens tussen elektrische voertuigen en laadinfrastructuur.

4. Het toekomstbestendig maken van laadinfrastructuur door in te zetten op innovatie. Onder andere door:
   a. De innovatieopgaven die voortkomen uit de Nationale Agenda Laadinfrastructuur op te nemen in de Kennis en Innovatie Agenda Mobiliteit.
   b. Afspraken te maken over het uitvoeren van programma's en projecten die voortkomen uit de Nationale Agenda Laadinfrastructuur en over de experimenteerruimte in wet- en regelgeving die nodig is voor demonstraties en pilots.

5. Het realiseren van robuuste laadinfrastructuur voor (stads)logistiek die een verdere ingroei en ontwikkeling van elektrificering van mobiele werktuigen en elektrisch vervoer van goederen mogelijk maakt. Onder andere door:
   a. Voor zwaar transport in te spelen op de groeiende behoefte aan het inzetten van zero-emissie zware trucks. Deze zware trucks vragen nieuwe laadoplossingen met een groter vermogen en hebben daarmee een grotere impact op het energienet.
   b. Voor stadslogistiek per sector te kijken naar het laadgedrag en de laadbehoefte om zodoende de optimale laadlocaties en de noodzaak voor (lokale) verzwaring van het energienet te bepalen die een verdere ingroei van ZE-stadslogistiek mogelijk maakt.
   c. Voor binnenvaart onderzoek te doen naar benodigde laadinfrastructuur (batterij- en waterstof-elektrisch) voor het uitvoeren van pilots met elektrische binnenvaartschepen en naar hoe de uitrolstrategie voor de benodigde walstroom er op de lange termijn uit zal moeten zien.
   d. Voor mobiele werktuigen onderzoek te doen naar oplossingen voor laadinfrastructuur.

Om de voortgang van de uitvoering van de Nationale Agenda Laadinfrastructuur te volgen wordt door RVO een monitoringsprogramma opgezet. Daarnaast stelt de Rijksoverheid een stuurgroep in met daarin onder andere vertegenwoordigers vanuit het Ministerie van Infrastructuur & Waterstaat, Formule E-Team, Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Interprovinciaal Overleg en ElaadNL.

IV. Financiële en fiscale stimulering

Alle partijen onderschrijven de gedeelde ambitie om elektrische personenauto's versneld in te voeren, op basis van een geloofwaardig pad naar 100% emissieloze autoverkoop in 2030. Er is een integraal en samenhangend pakket van maatregelen uitgewerkt waar alle betrokken

partijen aan bijdragen om dit pad te realiseren. Naast de afspraken over normering, samenwerking met andere Europese koplopers, flankerend beleid, versnelde uitrol van de laadinfrastructuur speelt ook fiscale en financiële stimulering hierbij een belangrijke rol. In deze paragraaf wordt de uitwerking daarvan beschreven. Daarbij is rekening gehouden met het handelingsperspectief van consumenten en de risico's van eventuele grenseffecten. Er wordt daarom zo veel mogelijk aangesloten bij het moment van aankoop. En bij het vormgeven van de dekking is zoals verzocht in de kabinetsappreciatie rekening gehouden met de gevolgen voor mensen met minder middelen door kleinere, minder vervuilende auto's minder te belasten dan grotere auto's.

Om mensen die geen nieuwe auto kopen ook perspectief te bieden is expliciet gekeken naar de mogelijkheden om de tweedehandsmarkt op gang te brengen, door elektrische auto's voor de Nederlandse markt te behouden en zo een beter aanbod op gang te brengen. Er worden afspraken gemaakt die bijdragen aan een toegankelijk en aantrekkelijk aanbod van tweedehands elektrische auto's en de daarbij passende informatievoorziening en ondersteuning en ontzorging van de consument bij aanschaf, onderhoud en gebruik van een emissieloze occasion.

Hiermee wordt beoogd de regeerakkoord-doelstelling te bereiken om in 2030 alle nieuwe personenauto's emissieloos te laten zijn. Het afgesproken groeipad is het uitgangspunt waar de partijen zich aan committeren. De stimulering wordt zo effectief vormgegeven tegen zo laag mogelijke kosten en met een goede balans tussen stimulering voor de zakelijke en de consumentenmarkt. Als waarborg voor de kosteneffectiviteit en om overstimulering te voorkomen zal het kabinet daarbij jaarlijks bezien wat nodig is om het beoogde groeipad te realiseren. Om dezelfde reden zal het kabinet de planbureaus vragen om bij doorrekening het basispad expliciet te toetsen aan de meest recente ontwikkelingen, waaronder de meest recente inzichten ten aanzien van kosten van batterijen en de Europese normen en een gevoeligheidsanalyse uit te voeren. De partijen onderschrijven dat hiermee sprake is van een verantwoorde kostenverdeling die rekening houdt met het perspectief van de consument en die leidt tot de gewenste transitie naar een schone en breed toegankelijke markt voor nul emissie auto's.

<u>Financiële en fiscale ondersteuning voor emissieloze auto's</u>

De Partijen (Rijksoverheid en de leden van het Formule E-Team) spreken de volgende fiscale en financiële ondersteuning voor emissieloze auto's af. Deze afspraken zijn doorgerekend door RevNext op de effecten op de nieuwregistraties, de ontwikkeling van de samenstelling van het wagenpark en CO_2-emissies.

Tabel 1: Overzicht stimulering per instrument, 2021-2030

Beleid STIMULERING[1]	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
BPM vaste voet (FC)EV (elektrisch)	0	0	0	0	350	350	350	350	350	350
MRB (FC)EV (elektrisch)	0	0	0	0	25%	30%	35%	40%	40%	45%
Bijtelling	8% <50k	8% <50k	10% <50k	10% <50k	16% <50k	17% <50k	18% <50k	19% <50k	20% <50k	20% <50k
Subsidie particulier	6.000	5.600	5.200	4.800	4.400	3.690	3.520	3.080	2.640	2.200
Lineaire afbouw:	40-60k	40-60k	40-60k	40-60k	40-60k	40-60k	40-60k	40-60k	40-60k	40-60k

Beschrijving van de stimuleringsmaatregelen:

a. Emissieloze auto's blijven vrijgesteld van het betalen van de BPM tot en met 2024. Vanaf 2025 betalen zij een vaste voet van 350 euro per auto, maar deze maatregel wordt meegeteld in het dekkingspakket hieronder.
b. Emissieloze auto's blijven tot 2025 vrijgesteld van het betalen van (het rijksdeel van) de MRB. Vanaf 2025 betalen emissieloze auto's een oplopend percentage van (het rijksdeel

van) de MRB beginnend bij 25% (2025) tot 45% (2030). PHEV betalen MRB met een correctiefactor vanwege het zwaardere gewicht ten opzichte van brandstofauto's.

c. Voor particuliere emissieloze auto's komt een aflopende kostenefficiënte aanschafsubsidie die begint met € 6.000 per auto (2021) en daalt naar € 2.200 (2030). Deze aanschafsubsidie is beschikbaar voor nieuw verkochte auto's tot een maximum van € 60.000 waarbij de subsidie vanaf een aanschafbedrag van € 40.000 euro tot € 60.000 lineair afloopt. De regeling wordt opgezet als een doelsubsidie met een gemaximeerd subsidiebedrag en een subsidieplafond op basis van nieuwverkooppercentages. Met deze subsidie wordt gemiddeld ongeveer de helft van het verschil in aanschafprijs ten opzichte van brandstofauto's gedekt waardoor de elektrische auto zich eerder terugverdient voor de consument. Onderzocht wordt of deze aanschafsubsidieregeling ook beschikbaar gemaakt kan worden voor bepaalde vormen van privélease en deelauto-concepten[18]. Deze aanschafsubsidie wordt voorwaardelijk vorm gegeven om de auto zolang mogelijk in het Nederlandse wagenpark beschikbaar te houden (wens is 8 jaar). Indien hieraan niet wordt voldaan dient de subsidie te worden terugbetaald.

d. Voor zakelijke emissieloze auto's wordt over een maximum van € 50.000 van de catalogusprijs (voor batterij-elektrisch) een verlaagde bijtelling gehanteerd. De verlaagde bijtelling begint bij 8% (2021) en stijgt van 10% in 2023 en 2024 door naar 20% in 2030. Jaarlijks wordt gemonitord en zonodig aangepast om overstimulering te voorkomen, waarbij het ingroeipad leidend is. Voor innovatieve emissieloze auto's die zich nog niet in de markt bewezen hebben, zoals de waterstof- en de zonnecelauto geldt dat de invoering van het maximumbedrag van € 50.000 in de bijtelling wordt uitgesteld tot na 2024. Over de precieze invoering hiervan vindt nog nader overleg plaats.

<u>Dekking voor derving van inkomsten en extra uitgaven</u>

Met dit pakket wordt de transitie naar 100% elektrische nieuwverkoop en het beschikbaar komen van elektrische auto's voor de tweedehandsmarkt structureel ingezet zodat de elektrische auto voor iedereen haalbaar wordt. Net als bij andere disruptieve innovaties is er daarbij sprake van een groep *first movers* die als eerste overgaan op elektrisch rijden. Deze groep is nodig om introductie in de breedte mogelijk te maken. De totale derving voor de periode tot 2025 bedraagt € 3,9 miljard. Voor de periode vanaf 2025 zijn de kosten op € 1,5 miljard per jaar gemaximeerd. Voor de dekking zijn volgende uitgangspunten gehanteerd:

- Dekking komt uit het autodomein[19], uit de vrijval van dekkingsmaatregelen uit Autobrief II die structureel doorlopen in de jaren vanaf 2021 en uit het mobiliteitsdomein.
- Voor de dekking binnen het autodomein ligt het zwaartepunt bij de veelrijder, het keuzemoment in de showroom, de zwaarste auto's met de hoogste CO_2-uitstoot en is rekening gehouden met inkomenseffecten en het mogelijk maken van een overstap naar een andere wijze van belastingheffing binnen het autodomein.

Tabel 2: Overzicht dekking per instrument, 2021-2030

Beleid DEKKING [1]	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
BPM vaste voet (FC)EV (elektrisch)	0	0	0	0	350	350	350	350	350	350
MRB-verhoging p.j. per ICEV (fossiel)	6	23	41	73	90	103	106	110	115	126
MRB-verhoging p.j. per (FC)EV (elektrisch)	0	0	0	0	150	179	206	231	225	248
MRB-verhoging p.j. per bestelbus	24	24	24	24	0	0	0	0	0	0
Innovatietoeslag op aanschaf	87,5	175	262,5	350	350	350	350	350	350	350
Innovatietoeslag op bezit	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25
Accijns benzine	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Accijns diesel	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2

[18] Waarbij geen sprake is van stapeling van voordelen uit zakelijk en privé.

[19] Het Kabinet heeft aangegeven naast de basisvariant ook de effecten van een gedeeltelijke dekking van de fiscale maatregelen buiten het autodomein worden doorgerekend die bestaat uit een stijging van de heffing op vliegverkeer naar 15 euro in de plaats van de beoogde innovatietoeslag op bezit (2 euro per maand per auto).

De partijen (Rijksoverheid en het Formule E-Team) spreken voor de dekking af:

a. Vanaf 2025 betalen emissieloze auto's een vaste voet van 350 euro in de BPM per auto.
b. Er komt een innovatietoeslag op het bezit alle auto's, inclusief emissieloze auto's, van € 25 per jaar. Dit is een doelheffing, gekoppeld aan de duur van de stimulering voor emissieloze auto's.
c. Er komt een eenmalige innovatietoeslag op de aanschaf van niet-emissieloze personenauto's die begint bij € 87,50 (2021) en oploopt naar € 350 in 2024 en verder. Dit is een doelheffing, gekoppeld aan de duur van de stimulering voor emissieloze auto's. Hierbij worden de mogelijkheden verkend om deze eveneens toe te passen op de (parallelle) import van niet-emissieloze personenauto's.
d. De accijns op benzine wordt vanaf 2020 met 1 cent verhoogd en de accijns op diesel per 2020 met 1 cent en per 2023 wederom met 1 cent. Ook dit is voor de duur van de stimulering voor zero-emissie auto's.
e. Er komt een MRB-verhoging van het basistarief in (het rijksdeel van) de MRB voor fossiele auto's. Doordat de MRB gebaseerd is op gewicht neemt de MRB voor auto's in het zwaardere segment het sterkst toe. De MRB-verhoging geldt niet voor zero-emissie auto's. Voor deze auto's geldt alleen het van toepassing zijnde MRB-percentage (uit het rijksdeel) over het basistarief uit 2020.
f. Ook dit is voor de duur van de stimulering voor zero-emissie auto's.
g. De huidige korting op de MRB voor bestelbussen wordt geleidelijk verminderd. Daarbij gaat het om een stijging van 2 euro per maand per bestelbus vanaf 2021 tot en met 2024.
h. Voor Plug-in Hybrides (PHEV) geldt een aparte tarieftabel zodat deze auto's meebetalen aan de BPM. Deze wordt versoberd naar een normaal tarief.

Het totaaloverzicht qua uitgaven en dekking ziet er dan als volgt uit:

Stimuleringskant (16B2 in mln.)	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**	**2026**	**2027**	**2028**	**2029**	**2030**
MRB	136	170	213	275	248	283	314	338	394	425
BPM	278	381	464	623	673	702	689	661	607	584
Bijtelling	47	93	146	208	202	184	128	84	33	16
Accijns	42	91	155	242	314	381	445	500	544	582
Energie belasting	-15	-36	-64	-103	-143	-176	-206	-231	-251	-267
Aanschafsubsidie Particulier	26	35	55	89	120	143	164	188	226	255
Totaal	**514**	**733**	**968**	**1.334**	**1.414**	**1.517**	**1.533**	**1.540**	**1.552**	**1.595**
Dekkingskant (16B2 in mln.)	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**	**2026**	**2027**	**2028**	**2029**	**2030**
MRB	53	193	280	547	729	850	868	889	909	974
Innovatietoeslag	213	216	218	220	223	224	226	228	230	231
Innovatietoeslag op aanschaf	31	60	84	99	96	90	86	78	68	52
BPM vaste voet (FC)EV (elektrisch)	-	-	-	-	47	52	57	65	78	96
Accijns	120	120	187	185	181	175	169	163	155	146
Vrijval Autobrief II	117	132	152	182	182	182	182	182	182	182
Dekking vanuit MRB bestelauto's	19	38	57	76						

gedragseffecten dekkingsmaatregelen	-2	-7	-14	-29	-42	-56	-55	-65	-69	-86
Totaal	**552**	**752**	**965**	**1.280**	**1.414**	**1.517**	**1.533**	**1.540**	**1.552**	**1.596**

Compensatie provincies stimuleringsmaatregelen Elektrisch vervoer

i. De komende jaren leiden de voorgestelde stimuleringsmaatregelen voor Elektrisch vervoer tot versmalling van de belastinggrondslag van provincies. Om dit te voorkomen zal BZK de Provinciewet wijzigen om provincies de mogelijkheid te geven belasting te heffen op alle personenvoertuigen. Deze wijziging zal, tezamen met de overige belastingmaatregelen die voortvloeien uit het Klimaatakkoord, meegenomen worden in het Belastingplan 2020. Hiermee wordt de open huishouding voor provincies gegarandeerd en het belastinggebied wettelijk geborgd. Het Belastingplan wordt -zoals gebruikelijk- aangeboden aan de Tweede Kamer op Prinsjesdag. De borging van het belastinggebied en de open huishouding van provincies is een randvoorwaarde voor de aangekondigde stelsel herziening na 2024.

<u>Evaluatie 2023 en adaptieve planning naar emissieloze nieuwe autoverkoop 2030</u>

Vanaf 2025 is de stimulering en de dekking vanuit het autodomein gemaximeerd op 1,5 miljard euro per jaar. Dit is minder dan, met de inzichten van nu, nodig is om in te groeien naar de kabinetsambitie van 100% emissieloze nieuwverkoop in 2030 wanneer het huidige fiscale stelsel onveranderd zou blijven. Partijen zijn het erover eens dat de onzekerheid na 2025 zo groot is, dat het onverstandig is om daar nu een grotere reservering voor te maken. Alle partijen blijven zich evenwel committeren aan het streven naar 100% emissieloze nieuwverkoop in 2030. Zo is de uitrol van laadinfrastructuur en de vraag naar stroom op die 100% emissieloze nieuwverkoop gedimensioneerd. De CO_2-reductie en het aantal elektrische auto's in het wagenpark die gepaard gaan met 100% emissieloze nieuwverkoop in 2030 blijft dan ook uitgangspunt.
Adaptieve planning van stimulering wordt vormgegeven tijdens het integrale evaluatiemoment van de stimuleringsmaatregelen in 2023, dat wettelijk wordt vastgelegd in Autobrief III en waarbij twee elementen van belang zijn:

1. Ten eerste dient er duidelijkheid te komen over de wijze waarop de financiële stimulering en dekking worden vormgegeven en of deze nog gebaseerd moeten blijven op het huidige systeem van autobelastingen. Zoals recent onderzoek[20] heeft aangetoond is de transitie naar zero-emissie gebaat bij een overgang naar een ander en toekomst bestendig systeem van bekostiging. De leden van het Formule E-Team (inclusief de mobiliteitsalliantie) en de Rijksoverheid erkennen de noodzaak om tot een andere dan de huidige vorm van de bekostiging van de mobiliteit te komen. Doel van deze verkenning is te anticiperen op verminderde overheidsinkomsten door de transitie van fossiel naar duurzaam gedreven mobiliteit. De beoogde verkenning dient ter voorbereiding op beleids- en besluitvorming door een volgend kabinet zodanig dat een nieuw stelsel in 2025 kan worden ingevoerd. De Rijksoverheid zal het initiatief nemen om een verkenning te starten naar een andere vorm van heffen en de overgang van het huidige stelstel naar een nieuw stelsel inclusief handelingsperspectief, zoals is beschreven in de inleiding van dit akkoord (zie C2.1).

2. Naast de jaarlijkse ijking van het stimuleringsinstrumentarium is een integrale evaluatie van belang om aan de hand van de ontwikkelingen in de automarkt (o.a. onrendabele top), maatschappelijke acceptatie, en de laadinfrastructuur te bezien welk beleid en welke fiscale stimulering na 2025 nodig en wenselijk zijn en welke (aanvullende) afspraken moeten worden gemaakt om de zero-emissieambitie van het kabinet te realiseren. Daarbij komen elementen aan bod als:

[20] "Eerlijk betalen naar gebruik" uitgevoerd door Revnext in opdracht van RAI vereniging.

- Doelbereik, kosteneffectiviteit, grenseffecten en eventuele weglek in Europees verband, risico van parallelimport en mogelijke maatregelen die hierbij aangrijpen, zoals een (milieu)registratietaks op auto-import analoog aan de BPM;
- Hoe het aanbod en de totale eigenaarskosten van de verschillende segmenten van elektrische auto's zich ontwikkelen;
- Hoe het draagvlak en de interesse van de automobilisten voor elektrisch rijden zich ontwikkelen;
- Hoe het aanbod, gebruik en export van nieuwe emissieloze auto's (waaronder waterstof en zonnecel) zich ontwikkelen;
- Hoe de tweedehands elektrische automarkt zich ontwikkelt;
- Welke invloed flankerend (niet-autobelastingen) beleid heeft op de noodzaak tot financiële stimulering;
- Hoe de uitrol van de benodigde laadinfrastructuur verloopt?
- Hoe de markt zich ontwikkelt en of de mate van stimulering daar bij past.

Op basis van deze twee elementen moet de tweede helft van het ingroeipad naar 100% elektrische nieuwverkoop fiscaal (en flankerend) worden vormgegeven.

V. Verdere proces

i. Partijen spreken af om voor de flankerende maatregelen tot uitvoeringsplannen te komen in het voorjaar van 2019 in het kader van het Formule E-Team.
j. Partijen spreken af dat voor de Nationale Agenda Laadinfrastructuur uitvoeringsplannen komen in het voorjaar van 2019 in het kader van het Formule E-Team.
k. Partijen spreken af dat de Rijksoverheid de fiscale maatregelen uitwerkt en verankert in Autobrief III.
l. Partijen spreken af mee te werken aan de jaarlijkse monitoring van de maatregelen in het kader van het Klimaatakkoord die door de Rijksoverheid wordt uitgevoerd vanaf 2019. De monitoringsgegevens worden besproken in het Formule E-Team. Op basis van de monitoring zullen stimuleringsmaatregelen worden herijkt en kan flankerend beleid bijvoorbeeld worden geïntensiveerd en kunnen partijen op de voortgang worden aangesproken.

C2.5 Verduurzaming in logistiek

Logistiek is een belangrijke hoeksteen van de economie en de samenleving (Nederland Distributieland). Tegelijkertijd zijn logistieke operaties een belangrijke bron van CO_2-uitstoot en andere emissies. Behalve via het traject van energiedragers, wordt er ook langs andere wegen aangestuurd op een versnelling van de gang naar zero-emissie. Dat gebeurt via middelgrote zero-emissie zones in 30-40 grotere gemeenten, zero-emissie bouwverkeer en mobiele werktuigen, klimaatneutrale en circulaire grond-, weg- en waterbouwwerkzaamheden (GWW), logistieke efficiencyverbetering en een Green Deal Binnenvaart.

Middelgrote zero-emissie zones stadslogistiek in 30-40 grotere gemeenten in 2025

In de 30-40 grotere steden worden in Green Deal Zero-Emissie Stadslogistiek (ZES)-verband uiterlijk in 2020 middelgrote zero-emissie zones (ZE-zones) vastgesteld zoals die met ingang van 2025 voor goederenvervoer zullen gelden. Andere gemeenten kunnen zich hierbij aansluiten. Dit leidt naar verwachting tot een besparing van 1,0 Mton CO_2.

Voor de ZE-zones die met ingang van 2025 zullen gaan gelden, zal uiterlijk in 2020 (via een gestructureerd proces onder gezamenlijke regie van Rijksoverheid en gemeenten) vastgesteld worden hoe de invoering zal plaatsvinden, zodat het bedrijfsleven zich hierop tijdig kan voorbereiden. Andere gemeenten, die in een later jaar een zero-emissie zone instellen, zullen dit minimaal vier jaar van tevoren aankondigen ten behoeve van een gestructureerde voorbereiding voor overheid en bedrijfsleven.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

a. TLN, Evofenedex, Topsector Logistiek en andere sectorpartijen stellen samen met de Rijksoverheid, VNG, IPO, grote gemeenten en Natuur & Milieu een uitvoeringsagenda op voor verschillende deelsectoren in de stadslogistiek (bijvoorbeeld bouw, retail, vers, afvalstromen, horeca, facilitair en e-commerce), met als doel dat de transportactiviteiten uiterlijk in 2025 zonder emissie kunnen worden uitgevoerd. Deze uitvoeringsagenda bevat ten minste afspraken over financiering van oplossingen, communicatie, het faciliteren en ondersteunen van ondernemers, monitoring en governance.
b. Bedrijven in de logistieke ketens nemen initiatief om aantoonbaar duurzame oplossingen te implementeren. Ter ondersteuning van deze initiatieven investeren zij in IT (bijvoorbeeld *control towers*, integratie logistieke planning met Bouw Informatie Modellen) en in de ontwikkeling en aanschaf van schone technologie voor voertuigen.
c. De Topsector Logistiek ontwikkelt kennis, nieuwe concepten en pilots om aangetoonde duurzame logistieke oplossingen te maken, inclusief de monitoring. Tevens ontwikkelt de Topsector Logistiek kwantitatieve modellen voor de logistieke deelsectoren om de afweging tussen financiële inspanning, concurrentievermogen en CO_2-besparing inzichtelijk te maken, zodat investeringsbeslissingen versneld worden.
d. Met ingang van 2025 zullen alle nieuwe vrachtauto's die een ZE-zone in willen, ZE zijn. ZE-zones leiden tot een grote vraag naar ZE bestel- en vrachtauto's. (De verwachting is in totaal 50.000 zero-emissie bestelauto's en 5.000 ZE/PHEV-vrachtauto's in 2025, met een doorgroei naar 115.000 ZE-bestelauto's en 10.000+ ZE/PHEV-vrachtauto's in 2030). De ingroei van deze voertuigen wordt ondersteund door de ontwikkeling van nieuwe diensten waarbij gebruik wordt gemaakt van multi-inzetbare voertuigen, Light Electric Vehicles (LEV's) en E-cargobikes.
   Voor middelgrote ZE-zones zijn meer ZE-vrachtauto's nodig dan de hierboven benoemde verwachte ingroei. Voor bestaande vrachtauto's van voor 1/1/2025 geldt daarom een overgangsregeling tot 1/1/2030 in de vorm van een centraal afgegeven ontheffing op kentekenniveau. Daarvoor komen uitsluitend EURO-VI vrachtauto's in aanmerking die niet ouder zijn dan 5 jaar (bakwagens) en 8 jaar (trekkers). In samenwerking met gemeenten wordt bezien of het mogelijk is om in die periode ZE-vrachtwagens voordelen te geven (zoals bijv. toegang tot aantrekkelijke parkeer/verzorgingsplaatsen) om de ingroei van zero-emissie te stimuleren.
e. Om de ingroei te stimuleren heeft de Rijksoverheid een stimuleringsprogramma dat is overeengekomen met de sector. De omvang van deze stimuleringsregeling is voor vrachtauto's tot en met 2025 94 miljoen euro en voor bestelauto's 185 miljoen euro. Het uitgangspunt van deze stimuleringsregeling is een aanschafregeling met een dekking van maximaal 40 procent van de meerkosten van een ZE-voertuig ten opzichte van het fossiele alternatief. Vanwege de beschikbaarheid geldt dat voor vracht in deze periode ook PHEV-varianten gebruik kunnen maken van deze regeling.
f. De VNG neemt het voortouw om met gemeenten organisatorische en IT-randvoorwaarden te realiseren om in 2025 zero-emissie zones in te kunnen voeren. Gemeenten stimuleren de ontwikkeling van de marktvraag door in vergunningsverlening, inkoop en aanbestedingen (van decentrale overheid én van derden) duurzame logistiek in te bouwen en te belonen. Tevens werken zij aan infrastructurele aanpassingen (aan bijvoorbeeld de fietsinfrastructuur en de publieke laadinfrastructuur) die noodzakelijk zijn om nieuwe concepten mogelijk te maken.
g. Nieuwe concepten voor stadslogistiek worden gestimuleerd. Om de ingroei van bijvoorbeeld *cargo-bikes* en LEV's te stimuleren kan in de komende jaren gebruik gemaakt worden van de DKTI-regeling. Samen met de sector werkt de Rijksoverheid een manier uit om de markt actief te stimuleren hiervan gebruik te maken.

h. In het kader van de Europese regeling bevordering aankoop schone en energiezuinige voertuigen stellen Rijksoverheid en gemeenten eisen aan de inzet van ZE-bedrijfsvoertuigen bij publieke aanbestedingen.
i. Indien de uitvoeringsagenda's in 2025 nog niet geleid hebben tot het instellen van middelgrote zero-emissie zones in 30-40 steden, verplicht de Rijksoverheid uiterlijk in 2026 om in 2030 zero-emissie zones in te stellen. De voortgang van het aansluiten van gemeenten zal voortdurend gemonitord worden. De Rijksoverheid zal reeds starten met het voorbereiden van wetgeving opdat snelle invoering van een wettelijke verplichting kan plaatsvinden.

Zero-emissie bouwverkeer, mobiele werktuigen

Om de invoering van ZE-zones te ondersteunen zetten partijen in op zero-emissie bouwverkeer en op gebruik van zero- en lage emissie mobiele werktuigen in de stad. Hiervoor wordt voortgebouwd op bestaande samenwerkingsverbanden en afspraken die met partijen zijn gemaakt in het kader van de Green Deal Het Nieuwe Draaien en de Green Deal Bouwlogistiek. Met deze Green Deals ontwikkelen overheden en partijen binnen de bouwsector langs verschillende lijnen (gedrag, techniek en brandstoffen, beleid) samen actieplannen voor het verminderen van de CO_2-uitstoot van mobiele werktuigen. Gezamenlijk leiden deze afspraken naar verwachting tot een besparing van 0,4 Mton CO_2.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

a. In 2019 start het bedrijfsleven samen met de overheden, kennisinstituten en Natuur & Milieu met een 'Challenge Klimaatneutrale Bouwplaats' om kennis en ervaringen, kansen en mogelijkheden en mogelijke belemmeringen rondom zero-emissie mobiele werktuigen in beeld te brengen, om hiermee de ingroei van zero-emissie mobiele werktuigen te versnellen en om kennisuitwisseling te bevorderen en zo overheden in deze transitie te faciliteren.
b. Overheden nemen het initiatief om de inzet van zero-emissie mobiele werktuigen en de principes van Het Nieuwe Draaien op te nemen in inkoopprocessen van bijvoorbeeld bouwwerkzaamheden en groenvoorziening. Hierbij streven de Rijksoverheid en andere overheden naar afspraken voor standaardisatie van uitvragen voor zero-emissie werkmaterieel. Landbouwwerktuigen worden toegevoegd aan de Green Deal Het Nieuwe Draaien. De Rijksoverheid stelt de betrokken topsectoren in staat om via crossovers vóór 2023 autonome voertuigen te ontwikkelen die op hernieuwbare energiebronnen transport en veldbewerkingen uitvoeren ten behoeve van precisietoepassingen.
c. De Rijksoverheid creëert randvoorwaarden binnen de regelgeving zodat steden kunnen sturen op groen bouwverkeer en de inzet van zero-emissie bouwmachines, bijvoorbeeld het opleggen van een monitoringsverplichting voor uitstoot en beladingsgraad.
d. De Rijksoverheid zet zich in om CO_2-labeling en -normering van mobiele werktuigen te agenderen bij de Europese Commissie.
e. Indien afspraken hierboven nog niet geleid hebben tot een verwachte reductie van de CO_2-uitstoot door mobiele werktuigen van 0,4 Mton in 2030 (vast te stellen in samenspraak met mede-overheden) verplicht de Rijksoverheid uiterlijk in 2026 om zero-emissie groen bouwverkeer en de inzet van zero-emissie mobiele werktuigen op te leggen. De Rijksoverheid zal reeds starten met het voorbereiden van wetgeving opdat snelle invoering van een wettelijke verplichting kan plaatsvinden.

Klimaatneutrale en circulaire GWW

De Rijksoverheid heeft met andere overheden een stevige invloed op de ontwikkeling van de sector Grond, Weg en Waterbouw (GWW), die vrijwel volledig afhankelijk is van overheidsinkoop. Daarom werken de overheden gezamenlijk toe naar klimaatneutraal en circulair aanbesteden, zodat deze sector als geheel klimaatneutraal gaat opereren. Hiervoor

wordt voortgebouwd op bestaande samenwerking en afspraken die met partijen zijn gemaakt in het kader van de Green Deal Duurzaam GWW 2.0.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

a. Bij Grond-, Weg- en Waterwerken (GWW) zal de Rijksoverheid met regionale overheden de inkoopkracht vergroten en uiterlijk in 2020 afspraken maken om in 2030 zoveel mogelijk klimaatneutraal en circulair te werken (werktuigen, materiaalketens), inclusief aanbestedingen en standaardisatie van uitvragen. De Rijksoverheid en andere overheden stimuleren maatregelen binnen de eigen aanleg- en onderhoudsprocessen en door het sluiten van ketenakkoorden en Green Deals gericht op producten- en materiaalketens (zoals asfalt, beton, grond en staal). De maatregelen richten zich onder meer op levensduur verlengend onderhoud, op het verduurzamen (CO_2-arm maken) en uniformeren van materiaalgebruik. Hierbij wordt gebruik gemaakt van tools uit de aanpak Duurzaam GWW zoals DuboCalc, de CO_2 prestatieladder en aanvullende inkoopcriteria. De Rijksoverheid en provincies zetten waar mogelijk hun infrastructuur in voor energieopwekking en meervoudig ruimtegebruik (zie verder C.5 Elektriciteit).
b. De Rijksoverheid en decentrale overheden stellen hun ervaring met duurzaam GWW beschikbaar (innovaties voor klimaatadaptatie, klimaatmitigatie en circulaire economie) en zullen kennis delen gericht op het verduurzamen van de materiaalketens, energiebesparing en -opwekking in de GWW-sector om zo sneller te leren en kosten te besparen in de uitvoering.
c. De Rijksoverheid scoort bij aanbestedingen en uitvoering van GWW-projecten op CO_2-uitstoot waarbij gunningsvoordeel wordt gegeven aan aanbieders met een lagere uitstoot. In 2019 werkt de Rijksoverheid een strategie en actieprogramma uit met als doel in 2030 zelf circulair te werken en klimaatneutraal te zijn in de GWW. Hierbij formuleert de Rijksoverheid concrete doelstellingen voor CO_2-reductie in projecten die bijdragen aan versnelling van in dit akkoord geformuleerde ontwikkelingen naar zero-emissie voertuigen en optimalisatie van logistiek.

30% reductie van de CO_2-uitstoot door achterland en continentaal vervoer in 2030

Nederland Distributieland is een belangrijke aanjager van de Nederlandse economie. Hierbinnen vormt de hoogwaardige dienstverlening zoals ketenregie en servicelogistiek, samen met het vervoer van en naar de Nederlandse Mainports, logistieke hotspots en productieclusters (zoals greenports, automotive clusters) via de vervoerscorridors de basis. Om de concurrentiepositie te kunnen handhaven wordt door de Rijksoverheid, decentrale overheden, verladers en logistieke dienstverleners fors ingezet om het transport duurzamer te maken en tevens de bereikbaarheid te verbeteren. Dit wordt gedaan door de efficiëntie van de logistiek te verbeteren. Bijvoorbeeld via innovatieve logistieke concepten, slim delen van data en samenwerking in logistieke ketens de beladingsgraad sterk te verbeteren en het gebruik van de beschikbare capaciteit op weg, spoor en binnenvaart te optimaliseren. Tevens wordt ingezet op snelle ingroei van zero-emissie vrachtauto's en binnenvaartschepen en verdere elektrificatie van het spoor.

Om 30% CO_2-reductie te realiseren, wordt tot 2030 naast logistieke efficiëntieverbetering ingezet op versterking van het Europese bronbeleid. Daarnaast nemen overheden en verladers duurzaamheidseisen mee in het inkoopbeleid. Dat inkoopbeleid zal de vraag vergroten naar laag c.q. zero-emissie voer- en vaartuigen. De verstevigde inzet van de sector op logistieke efficiëntie leidt naar verwachting tot 0,4 Mton besparing (bovenop de 0,5 Mton verbetering van de logistieke efficiëntie die in de basisraming van het PBL wordt meegenomen; totale besparing hiermee 0,9 Mton). Daarnaast is er naar verwachting een besparing van 1,0 Mton in 2030 vanuit overheidsbeleid (0,8 Mton Europees bronbeleid en 0,2 Mton invoering van een vrachtwagenheffing voor vrachtverkeer).

Om dit te realiseren, spreken de partijen af:

a. TLN, Evofenedex en Topsector Logistiek nemen het initiatief in de ontwikkeling van een geïntegreerde sectorale aanpak om duurzame oplossingen met (aantoonbaar) minder uitstoot te ontwikkelen en te implementeren voor diverse logistieke ketens, waarbij aandacht is voor de optimalisatie van het gebruik van verschillende modaliteiten. Doel hiervan is een gemiddelde verbetering van de logistieke efficiëntie van 2 procent per jaar. Naast oplossingen binnen de onderneming worden door sectorpartijen ook samenwerkingen in logistieke ketens aangegaan om waar mogelijk de vervoersbehoefte te dempen en de transportprestatie met minder kilometers te realiseren[21].
b. De Rijksoverheid en Natuur & Milieu spannen zich samen met de sector in om op Europees niveau te komen tot (1) ambitieuze CO_2-normen voor bestelauto's en zware bedrijfsvoertuigen, (2) hogere eisen voor voertuigefficiency en (3) voor een stimulans voor verdere verduurzaming binnen het Europees bronbeleid als het gaat om ZE-voertuigen. Het Europees Parlement zet nu in op 20 procent reductie in 2025 en 35 procent reductie in 2030 voor vracht- en bestelauto's.
c. De Topsector Logistiek ontwikkelt kennis, nieuwe concepten en pilots om aangetoonde duurzame logistieke oplossingen te maken, inclusief de monitoring. Tevens ontwikkelt de Topsector Logistiek kwantitatieve modellen voor sectoren om de afweging tussen financiële inspanning, concurrentievermogen en CO_2-besparing inzichtelijk te maken, zodat investeringsbeslissingen versneld worden.
d. Tevens neemt de Rijksoverheid in samenspraak met sectorpartijen maatregelen in de binnenvaart en het spoor om capaciteitsknelpunten weg te nemen en vlot en betrouwbaar vervoer mogelijk te maken. De maatregelen voor het spoor worden vanuit het bestaande maatregelenpakket spoorgoederenvervoer samen met de vervoerders/sector opgepakt[22].
e. De Rijksoverheid voert in 2023 een vrachtwagenheffing in. Bij de invoering van de vrachtwagenheffing worden de netto-opbrengsten in overleg met de heffingsplichtige partijen primair ingezet voor verduurzaming en innovatie van het wegvervoer. Een belangrijk doel hierbij is de reductie van CO_2-uitstoot, bijvoorbeeld het stimuleren van niet-fossiel rijden. Op basis van afspraken met de heffingsplichtige partijen kunnen de opbrengsten ook ingezet worden voor verdere verduurzaming van de logistieke sector. Een besturingsmodel voor de terugsluis wordt door partijen nog nader uitgewerkt. De Mobiliteitstafel acht het van belang dat de invoering van de vrachtwagenheffing, zoals is aangekondigd in het regeerakkoord, een integraal onderdeel gaat uitmaken van het toekomstige belasting- en heffingssysteem (zoals beschreven in C2.1.3).

   Voor de verduurzaming van het wegvervoer op de korte termijn werkt de Rijksoverheid aan een compensatieregeling voor bio-LNG voor de jaren 2019 en 2020.
f. De Rijksoverheid bevordert de ontwikkeling en aanbod van zero-emissie voertuigen en schepen door producenten via Topsectoren (Logistiek, HTSM en Water) en ondersteunt deze via de DKTI-regeling. Bovendien wordt onderzocht of voorfinanciering via NL Next mogelijk is. De Rijksoverheid versnelt de ontwikkeling van laad- en tankinfrastructuur voor zero-emissie voertuigen en voertuigen op alternatieve brandstoffen op corridor niveau. Uitwerking hiervan vindt plaats in het plan voor alternatieve tankinfrastructuur

---

[21] Deze sectorale aanpak kan rekenen op ondersteuning vanuit de Topsector Logistiek / Dinalog en zal voor het bedrijfsleven concrete instrumenten en begeleiding opleveren voor ketensamenwerking in de praktijk. Ter ondersteuning van deze initiatieven investeert het bedrijfsleven in IT (zoals *control towers*), in ontwikkeling en aanschaf van schone technologie voor voertuigen (elektrische binnenvaartschepen, elektrificatie van spoorvervoer op de terminal), in optimalisatie van het gebruik van de verschillende modaliteiten, in inzet van Lange Zware Vrachtauto's (en DUO-trailers) en in *connected & automated driving services (platooning)*. Bij de initiatieven worden verladers sterk betrokken, waarbij zij duurzame logistiek zwaarder meenemen in hun inkoopproces. Bedrijven implementeren een monitoringsysteem om de bedrijfsgebonden CO_2-emissies van het vervoer objectief te kunnen registreren.

[22] Dit maatregelenpakket levert zowel indirect als direct meer treinen op (een MKBA wijst op een groei van ongeveer 200 ton km over het spoor in 2019 naar ongeveer 350 ton km in 2023).

(AFID + DKTI). (Laadinfra logistiek maakt daarnaast onderdeel uit van de Nationale Agenda Laadinfrastructuur).

Binnenvaart

Binnen de Green Deal zeevaart, binnenvaart en havens zal worden opgenomen dat de binnenvaartsector streeft naar een CO_2-reductie in de binnenvaart. Voor maximaal 0,4 Mton in 2030 is de Rijksoverheid bereid om binnen bestaande middelen te zoeken naar mogelijkheden voor ondersteuning van de ambitie van de sector. Voor de invulling worden de verschillende opties uitgewerkt voor de inzet van duurzame energiedragers, waaronder hybride elektrisch, waterstof en duurzame biobrandstoffen (o.a. HVO: Hydrotreated Vegetable Oil), zodat er minimaal 5 PJ aan duurzame energiedragers in de binnenvaart wordt ingezet. De binnenvaartsector en de Rijksoverheid zetten hierbij in op ingroei van tenminste 150 emissievrije schepen (op basis van modulaire energievoorziening) in 2030. In de aanloop naar emissievrije schepen wordt ingezet op een bijmengpercentage van 30% biobrandstoffen voor binnenvaartschepen. De borging van voldoende geavanceerde hernieuwbare biobrandstoffen vindt plaats binnen het duurzaamheidskader voor biomassa.

Om via marktprikkels te komen tot een lagere CO_2-uitstoot in de binnenvaart, zou het GLEC-framework na een verdere uitwerking toepasbaar kunnen zijn. Het doel is te komen tot een systeem waarbij bedrijven via certificering (middels een systeem van onafhankelijke accountants) kunnen aantonen dat zij de CO_2-uitstoot van het eigen vervoer met een bepaald percentage hebben verminderd. Hiervoor is het wenselijk dat de systematiek wordt uitgewerkt, getest in de binnenvaart en bij goed resultaat via een internationale ISO-standaard uitgerold wordt.

C2.6 Afspraken Verduurzaming personenmobiliteit

Mobiliteitsgedrag is – naast technologische ontwikkelingen in de aandrijving van vervoersmiddelen of de brandstoffen die daarvoor worden gemaakt – een belangrijke sleutel tot CO_2-reductie. Het zijn uiteindelijk de keuzes die reizigers maken die de uitstoot bepalen. Door niet of minder te reizen en, door voor de schoonste vorm van de verschillende modaliteiten te kiezen, verduurzamen we ons reisgedrag en verminderen we de CO_2-uitstoot.

8 miljard zakelijke (auto)kilometers minder in 2030

Aangezien meer dan de helft van de wegkilometers in het personenvervoer werkgerelateerd is, hebben werkgevers een grote rol in het verduurzamen van de mobiliteit. Niet alleen in het wagenpark, maar ook door hun werknemers op een duurzame manier te laten reizen of werken. Dit zorgt voor minder CO_2-uitstoot en stimuleert een bredere verduurzaming van personenmobiliteit zowel zakelijk als privé. De afspraken met werkgevers zijn zowel gericht op het vergroten van het aantal werkgevers dat zich inspant voor minder uitstoot van het werkgerelateerde verkeer, als op opschaling en uitrol van *best practices*. Ook wordt er gewerkt aan verankering van duurzame mobiliteit in wettelijk kader. Dit moet het mogelijk maken om het aantal autokilometers in 2030 met 8 miljard te verminderen. Deze reductie leidt tot een forse brandstofbesparing en bespaart minimaal 1 Mton CO_2, bovenop de besparing door elektrificatie van het wagenpark[23].

Partijen merken op dat stimulering van nu al duurzaam vervoer ertoe kan leiden dat knelpunten op de infrastructuur ontstaan. Er is afgesproken dat gekeken zal worden of en hoe bestaande infrastructuur nog beter kan worden benut om de verwachte groei in fiets- en OV-gebruik op te vangen. In het MIRT en de regionale programma's voor slimme en duurzame

[23] Bron: CE Delft (2018) *CO_2-effect van Anders Reizen*

mobiliteit wordt periodiek gekeken naar nieuwe kansen voor projecten en maatregelen die hieraan bijdragen.

Minimaal 1.000 werkgevers halveren de CO_2-uitstoot van zakelijke mobiliteit

De praktijk laat zien dat werkgevers allerlei mogelijkheden hebben om werkgerelateerde mobiliteit te verduurzamen. In de coalitie Anders Reizen hebben ruim 45 grote ondernemingen zich gecommitteerd aan een halvering van de CO_2-uitstoot op zakelijke mobiliteit en woon-werk verkeer in 2016-2030.
Om de beoogde halvering te bereiken is een top tien van maatregelen opgesteld - het Nieuwe Normaal - gebaseerd op *best practices* van deelnemende partijen.

Kader: Huidige top 10 van maatregelen Anders Reizen

1. *Minder reizen door flexibel te werken; spitsmijden, dagje thuiswerken en video-conferencing.*
2. *Parkeerbeleid; parkeren alleen voor medewerkers die woon-werk of zakelijk niet anders kunnen reizen of duurzaam reizen, bijvoorbeeld verder dan 10 km van het werk wonen of niet met OV kunnen komen.*
3. *Verlagen van de CO_2-grens bij aanschaf van een nieuwe auto van de zaak en aantrekkelijk maken van elektrisch rijden.*
4. *Mobiliteitsbudget met bonus-malus systeem; beloon zuinig rij- en reisgedrag, schone autokeuze en (flexibele) keuze voor OV en fiets.*
5. *Mobiliteitskaart voor alle leaserijders; verlaagt de drempel om met OV te reizen.*
6. *Verhuizen naar OV-locatie; stap op natuurlijke momenten over naar een station/OV locatie.*
7. *Nieuwe medewerkers de eerste drie maanden standaard gratis OV-gebruik aanbieden, daarna keuzemoment.*
8. *Aanbieden van gratis OV voor privé en zakelijk aan medewerkers met privéauto.*
9. *Geen vliegtuig maar trein voor afstanden onder de 700 km; waarbij reistijd deur tot deur met trein <150% reistijd vliegreis is.*
10. *Gedragscampagne of wedstrijd om duurzaam reizen te ervaren; periodiek meedoen met* Low Car Diet *of vergelijkbaar programma.*

Partijen spreken af:

1. Zoveel mogelijk, minimaal 1.000 werkgevers, committeren zich vóór 2030 aan minimaal 50% CO_2-reductie van zakelijke mobiliteit in 2030 ten opzichte van 2016. Dit doen partijen door met werknemers te communiceren over duurzame mobiliteit, reductiemaatregelen te nemen en de voortgang te monitoren.

Partijen nemen de volgende acties op zich:

a. Coalitie Anders Reizen breidt uit in 2020 naar 80 en 2030 naar 500 werkgevers. De Rijksoverheid levert een deel van de benodigde ondersteunende capaciteit voor de uitbreiding van Anders Reizen.
b. De Rijksoverheid, IPO en VNG betrekken regionale netwerken van werkgevers bij de uitvoering van het klimaatakkoord en committeren minimaal 80 werkgevers in 2020 en 500 werkgevers uiterlijk in 2030 aan minimaal 50 procent CO_2-reductie van zakelijke mobiliteit in 2030 ten opzichte van 2016. Concrete afspraken o.a. over resultaten worden aan de MIRT tafel gemaakt in het kader van de regionale uitwerking.
c. De Rijksoverheid, IPO, VNG en Anders Reizen zorgen voor een goede afstemming tussen landelijke en regionale inspanningen ten einde de administratieve lasten voor werkgevers beperkt te houden. Met name worden afspraken gemaakt over het opzetten en uitvoeren van een eenduidige, uniforme en onafhankelijke monitoring.

In het verlengde hiervan onderneemt de Coalitie Anders Reizen (AR) i.s.m. betreffende partijen de volgende stappen:

- Deelnemende partijen aan het klimaatakkoord streven er naar zich als werkgever aan te sluiten.
  - De Rijksoverheid sluit zich als werkgever aan.
  - IPO en VNG onderzoeken wanneer zij zich collectief kunnen aansluiten bij AR. Individuele gemeenten sluiten zich waar mogelijk direct aan als werkgever.
  - VNO-NCW werft werkgevers onder haar leden (via regionaal netwerk).
  - AR werft brancheorganisaties om namens leden de doelstelling te omarmen en start met NL Ingenieurs en academische ziekenhuizen.
  - VNA werft via leasemaatschappijen.
- De aangesloten werkgevers streven er naar om alle koplopermaatregelen uit te voeren, omdat deze voor de meeste werkgevers financieel aantrekkelijk zijn. Hierbij gaat het met name om invoeren van parkeerbeleid, overstappen naar volledig elektrische auto's van de zaak, gratis OV (privé en zakelijk), bonus-malus bij invoering mobiliteitsbudget - binnen de daarvoor geldende fiscale kaders -, verstrekken van een mobiliteitskaart voor leaserijders. De lijst met maatregelen is dynamisch. Als een maatregel door de meeste werkgevers is doorgevoerd zoals invoeren van flexibel werken, wordt deze als norm gesteld en wordt een nieuwe *best practice* toegevoegd, zoals bijvoorbeeld fietsstimulering.
- De Coalitie Anders Reizen heeft voor bedrijven een meerwaarde. Bedrijven die meedoen aan AR genieten diverse voordelen, naast het delen en ontwikkelen van kennis en ervaring. Leden van AR tonen aan dat ze serieus bezig zijn met het verduurzamen van mobiliteit (CO_2-reductie, gezondheid en productiviteit). Er wordt gekeken of lidmaatschap van AR onderdeel kan worden van inkoopinstrumenten (bijv. CO_2 prestatieladder), keurmerken en certificaten, zodat lidmaatschap van AR gebruikt kan worden om eenvoudiger aan de normstelling te voldoen.
  Om van deze voordelen gebruik te kunnen maken, nemen de leden van AR de verplichting op zich om een jaarlijkse voortgangsmeting te doen. Bij aanvang stellen leden een CO_2-reductieplan op voor mobiliteit. Indien een lid na het eerste jaar achterloopt op het eigen reductieplan, volgt een waarschuwing en het verzoek aan te tonen dat de doelstelling wel degelijk gehaald gaat worden. Bedrijven die ook in het tweede jaar niet aan het eigen reductieplan voldoen, komen op een zgn. 'oranje' lijst terecht waarbij extra commitment wordt gevraagd voor aanvullende acties. Indien aan het einde van het derde jaar opnieuw blijkt dat doelstellingen niet zijn gehaald, dan wordt het bedrijf ontheven van lidmaatschap en daarmee van de voordelen.

Normering voor werkgevers

Behalve verdere stimulering van de koplopers onder werkgevers komt er ook een normering om ook andere bedrijven in de juiste richting te bewegen.

Partijen spreken af:

2. Vanaf begin 2022 volgt normering in wetgeving voor werkgevers met meer dan 100 medewerkers. In totaal betreft dit ruim 7.000 werkgevers, samen goed voor 4,9 miljoen werknemers. Naar verwachting leveren afspraak 1 en 2 in 2030 een CO_2-winst op van 1,0 Mton.

d. De Rijksoverheid werkt aan invoering van een normstellende regeling onder de Omgevingswet bedoeld om de voor het klimaat negatieve effecten van werkgerelateerd verkeer, eigen wagenparken en logistiek terug te dringen. Onder werkgerelateerd verkeer wordt woon-werk en zakelijk verkeer verstaan. De regeling heeft als doel om een *level playing field* te creëren voor inspanningen van werkgevers op klimaatgebied en om achterblijvers mee te nemen, met als randvoorwaarde minimale lastendruk bij werkgevers en handhavende diensten. Hierbij wordt in het bijzonder gelet op de positie van het MKB.

Kaders en uitgangspunten voor met name woonwerk- en zakelijke mobiliteit en eigen wagenparken:

- Normadressaten: De regeling richt zich tot werkgevers die 100 of meer werknemers in dienst hebben. Voor logistiek wordt de ondergrens bepaald door het aantal vrachtbewegingen.
- Vorm normering: Er wordt ingezet op absolute normering, zoals een maximum uitstoot per werkgever. Deze norm houdt rekening met de locatie en het aantal werknemers. Op deze manier worden werkgevers die al veel inspanningen op dit terrein hebben verricht niet benadeeld. Door met een doelvoorschrift te werken, bepalen werkgevers zelf hoe zij de norm bereiken en is er ruimte voor maatwerk.
- Hoogte norm: De norm wordt vastgesteld in 2019. Uitgangspunt in het adviestraject hiervoor is dat de norm minimaal leidt tot een totaal-reductie over alle bedrijven heen van ten minste 25% van de totale CO_2-uitstoot van werkgerelateerd verkeer in 2030 t.o.v. 2016 (ondergrens). De norm is dynamisch en wordt gefaseerd aangescherpt.
- Ondersteunen nalevingspraktijk: Werkgevers worden gefaciliteerd in de wijze waarop zij aan de norm kunnen voldoen, bijvoorbeeld via Anders Reizen, keurmerken waarmee aan de norm kan worden voldaan of regionale netwerken van werkgevers. Hiermee wordt gestart na het adviestraject in 2019, zodat werkgevers goed voorbereid zijn. Ook wordt gezorgd voor vindbare en duidelijke ontsluiting van informatie en *best practices*, zoals elektrisch rijden, fietsstimulering, thuiswerken of parkeerbeleid, via het platform zoals beschreven in maatregel 3f hierna.
- Rapportage en monitoring: Werkgevers rapporteren de effecten aan de Omgevingsdiensten. Hiervoor wordt een tool ontwikkeld waarmee de CO_2-footprint van werkgerelateerd verkeer per bedrijf inzichtelijk kan worden gemaakt. Dit sluit aan bij de afspraken over het opzetten van eenduidige, uniforme en onafhankelijke monitoring onder 1c.
- Toezicht en handhaving: Decentrale overheden zijn het beoogd bevoegd gezag. Omgevingsdiensten worden belast met het toezicht op en de handhaving van de regelgeving. Hiertoe worden controlebevoegdheden en handhavingsinstrumenten, incl. (herstel) sancties, toegekend.

Uitwerking:

- De uitwerking van deze afspraak en het vaststellen van de regelgeving ligt bij de Rijksoverheid. IPO, VNG, werkgevers en Omgevingsdiensten worden betrokken bij de uitwerking om zo tot een optimale invulling te komen. Dit adviestraject leidt medio 2019 tot een beslissing over de vorm van regelgeving.
- Het adviestraject zal in ieder geval apart rekening houden met personenvervoer en goederenvervoer.
- Het advies moet aansluiten bij bestaande en paralleltrajecten (Energy Efficiency Directive (EED), Meerjarenafspraken Energie-efficiency (MJA)) en een goede overgang tussen huidige en nieuwe regelgeving bewerkstelligen.
- Belangrijk aandachtspunt in dit traject vormt de uitvoerbaarheid en de wijze waarop werkgevers ondersteund kunnen worden in het voldoen aan de norm. Bij de invulling van de regelgeving wordt aangesloten bij certificeringseisen en keurmerken (o.a. CO_2-prestatieladder, Breeam, ISO's) en vice versa. Ook wordt gekeken of lidmaatschap van AR onderdeel kan worden van deze keurmerken en certificaten, zodat dit lidmaatschap gebruikt kan worden om eenvoudiger aan de normstelling te voldoen. In dit kader wordt ook aandacht besteed aan het ontwikkelen van een zo eenvoudig en efficiënt mogelijk toezicht- en handhavingsmechanisme.
- Het streven is om vanaf 2022 over te gaan tot invoering en handhaving van een dynamische norm die gefaseerd kan worden herijkt. De periode tussen herijkingsmomenten moet dusdanig zijn dat duidelijkheid verschaft wordt aan de markt en dat werkgevers de mogelijkheid hebben met de normen rekening te houden bij hun natuurlijke investeringsmomenten (bijv. om de 4 jaar).

- Om eventuele vertraging van de gewenste aanpassing van de Omgevingswet, wordt parallel aan dit traject gekeken naar de mogelijkheden om de zorgplicht voor werkgebonden verkeer in de Wet milieubeheer (art 2.16) te behouden en aan te vullen met de reeds in de AMvB opgenomen maar nu nog bevroren optie om Erkende Maatregelen op te nemen.

Brede publieksvoorlichting
Partijen zullen het brede publiek informeren over de mogelijkheden op het terrein van verduurzamen van mobiliteit.

Partijen spreken af:

3. Brede publieksvoorlichting tot hun gezamenlijke verantwoordelijkheid te rekenen. Deze acties zijn gericht op alle werkgevers en werknemers in Nederland, samen goed voor 7,9 miljoen mensen.

e. ANWB, BOVAG, RAI Vereniging, de Fietsersbond en de coalitie Anders Reizen zetten de komende jaren hun eigen communicatiekanalen in om duurzame mobiliteit (autodelen, fiets, banden, OV, EV, MaaS, reiskostenvergoeding) onder de aandacht te brengen van hun leden.
f. De Rijksoverheid faciliteert het opzetten van een platform dat werkgevers en werknemers informeert en enthousiasmeert over het verduurzamen van mobiliteit.
g. De Rijksoverheid onderzoekt en versterkt in 2019 de structurele gedragseffecten van de campagne *Low Car Diet* (LCD). Mits de effecten voldoende zijn aangetoond, zet de Rijksoverheid zich in om het LCD ook na 2019 mogelijk te maken, opdat elk jaar 10.000 werknemers ervaring opdoen met duurzame reisalternatieven.
h. De Rijksoverheid, RAI Vereniging, BOVAG, ANWB, VNA, Stichting Band op Spanning, NSG en Milieu Centraal spannen zich in om een duurzame gedragsverandering van de automobilist tot stand te brengen voor het monteren van de beste band en het op de juiste spanning houden daarvan. De Rijksoverheid maakt het mogelijk om tot en met 2020 publiekscampagnes uit te voeren, die gericht zijn op het vergroten van het bandenbewustzijn, zoals nu gebeurt binnen het programma Kies de Beste Band. RAI Vereniging, BOVAG, ANWB, VNA en Stichting Band op Spanning nemen in de periode daarna de voortgang van de publiekscommunicatie op zich bv. middels hun eigen communicatiekanalen zoals vakantiechecks van ANWB en BOVAG en events, waardoor het effect zoveel mogelijk op peil gehouden wordt. Dit zal periodiek worden gemonitord.

Uitwerking:

- De Rijksoverheid faciliteert het opzetten van een platform dat werkgevers en werknemers informeert en enthousiasmeert over het verduurzamen van mobiliteit. Het platform schetst de mogelijkheden die werkgevers hebben (bijv. *best practices* AR, programma Kies de Beste Band, OV stimuleren, fiets stimuleren). Middels dit platform informeert de Rijksoverheid over fiscale mogelijkheden om duurzame mobiliteit te stimuleren binnen de huidige grenzen van het fiscale stelsel. Daarnaast geeft het platform een overzicht van dienstverleners die werkgevers kunnen ondersteunen (bijv. *Low Car Diet*, rij2op5, *Lean and Green*) en bestaande keurmerken en benchmarks. Via haar communicatiekanalen besteedt de Rijksoverheid regelmatig aandacht aan het platform en de informatie erop.
- De Fietsersbond en Wandelnet richten de Alliantie Werken in Beweging op. De alliantie geeft werkgevers en werknemers inspiratie voor de meest effectieve maatregelen op het gebied van gezond werken, inclusief vervoer en een gezonde werkvloer.

Versnellen en ondersteunen
Er zijn nog verschillende andere lijnen waarlangs duurzame personenmobiliteit verder kan en zal worden versneld en ondersteund.

Partijen spreken af:

4. Maatregelen overeen te komen om duurzame personenmobiliteit te versnellen en te ondersteunen.

Borgen in cao's

i. De Rijksoverheid en Anders Reizen gaan in 2019 in overleg met vakbonden om de mogelijkheden van de huidige fiscale regelingen ten behoeve van verduurzaming zakelijk vervoer (waaronder fietsregelingen) te borgen in collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's).

(Gemeentelijk) parkeerbeleid

j. Parkeren in (binnen)steden dient te worden bezien in samenhang met de ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit, de beschikbaarheid van alternatief vervoer, en stedelijke ontwikkeling. Tariefverhoging en aanpassing van parkeernormen kunnen sturend werken. De Rijksoverheid en VNG spreken af 0,2 Mton CO_2-reductie te realiseren met behulp van gemeentelijk parkeerbeleid in de bredere context van stadsbeleid en regionale programma's. VNG brengt parkeren op de MIRT tafel als een van de te bespreken onderwerpen.

k. IPO, VNG en de Rijksoverheid spreken af binnen de NOVI (en regionale uitwerkingen daarvan) ruime fietsparkeernormen bij bedrijven en woningen als nieuwe norm en eis toe te passen. Hiertoe wordt begin 2019 een convenant gesloten. Vanaf 2019 worden nieuwe normen op nieuwbouwlocaties toegepast maar in de jaren hierna ook bij het vernieuwen van alle omgevingsvergunningen en plannen. Daarvoor hanteren overheden minimaal de herziene kengetallen 2018 (in voorbereiding fietsberaad).

Fiscale regelingen

l. De Rijksoverheid, RAI Vereniging, BOVAG, NS, VNA en Anders Reizen, spreken af fiscale regelingen en het gebruik daarvan te onderzoeken om deze vervolgens in te zetten om verduurzamen van mobiliteit aantrekkelijker te maken voor werkgevers.

In het verlengde hiervan spreken partijen af:

- De Rijksoverheid maakt een actueel overzicht voor werkgevers en werknemers met de fiscale mogelijkheden voor duurzaam werkgerelateerd verkeer. De Rijksoverheid en AR doen onderzoek naar het huidig gebruik van de fiscale mogelijkheden door werkgevers.
- In de visie op het nieuwe stelsel voor autobelastingen na 2020 verkennen de Rijksoverheid, VNA, AR en NS mogelijke afspraken over het onbelast vergoeden van de parkeerkosten van P&R terreinen als mede fietsparkeren als onderdeel van de multimodale reis.
- De Rijksoverheid zal samen met de coalitie Anders Reizen in de communicatie aandacht besteden aan de bestaande mogelijkheden binnen de reiskostenregeling, zoals een reiskostenvergoeding voor fietsers en wandelaars van 19 cent per kilometer en fietsen van de zaak.

Internationaal reizen tot 700 km

- De Rijksoverheid en NS doen in 2019 een onderzoek naar gelijkwaardige omstandigheden in relatie tot de prijs van internationaal vliegen en treinen tot en met 700 km.

Regionale aanpak

m. Regionale aanpak Klimaatakkoord voor het domein mobiliteit: Om de afspraken van het klimaatakkoord goed te borgen, worden afspraken gemaakt over de uitwerking. Alle partijen staan hiervoor gezamenlijk aan de lat, ieder vanuit een eigen rol en verantwoordelijkheid. Een belangrijk deel van de maatregelen moet worden gerealiseerd op regionaal en lokaal niveau. Om de regionale uitvoering van het Klimaatakkoord vorm te geven, wordt per regio een programma voor slimme en duurzame mobiliteit opgezet (hierna te noemen: 'regionale programma's'), met een landelijke equivalent (hierna te noemen: 'nationaal programma'). Hierin participeren gemeenten, provincies,

Rijksoverheid, private partijen als werkgevers en dienstaanbieders en andere regionale stakeholders als onderwijsinstellingen en ziekenhuizen. De programma's geven sturing aan de uitvoering van maatregelen uit het Klimaatakkoord voor mobiliteit, monitoren de voortgang en sturen bij waar nodig. Er wordt waar mogelijk en wenselijk aangesloten bij bestaande structuren, zoals de bereikbaarheidsprogramma's in de Metropool Regio Amsterdam, Metropool Regio Den Haag en Utrecht (U Ned). Dat partijen de tijd nemen om deze programma's op te zetten, laat onverlet dat er afspraken zijn die direct starten.

De Rijksoverheid, gemeenten en provincies starten hier gezamenlijk mee zodra het Klimaatakkoord ondertekend is:

- De Rijksoverheid, Provincies, gemeenten en bovenstaande partners stellen samen plannen van aanpak op voor regionale programma's, waarin onder meer de best passende regio-indeling bepaald wordt. Hierin staan ook concept afspraken over doelstellingen, ontwikkelstrategie, governance, en financiën.
- De Rijksoverheid faciliteert de regionale programma's met actieve participatie en ondersteuning, en voert regie voor onderlinge samenhang en regio-overschrijdende landelijke aspecten (wet- en regelgeving, uniformering, kaders, etc.). Voor deze landelijke regie initieert de Rijksoverheid een nationaal programma Slimme en Duurzame mobiliteit met bestuurlijke, strategische gesprekken met vertegenwoordiging van regio en overige partijen. Onderdeel van dit gesprek zijn:
  - de ingezette omslag naar een duurzaam en klimaatbestendig mobiliteitssysteem;
  - de relatie tussen mobiliteit en ruimte, de Woonagenda en de Nationale Omgevingsvisie (NOVI);
  - de gewenste mobiliteitstransitie zoals verwoord in Zorgeloze Mobiliteit;
  - wat dit vraagt aan instrumenten, zoals de Mobiliteitsagenda en het Mobiliteitsfonds, en afspraken over governance en samenwerking. Over een van deze instrumenten, het Mobiliteitsfonds, vindt momenteel met betrokken partijen reeds overleg plaats.

Op een bestuurlijk overleg begin 2019 wordt een uitvoeringsagenda vastgesteld voor het proces om zowel tot regionale programma's als tot een nationaal programma te komen. De eerste concept plannen van aanpak voor de regionale programma's en het nationale programma kunnen op de Bestuurlijke Overleggen voor het MIRT (BO's MIRT) in het najaar van 2019 worden besproken. De plannen worden uiteindelijk in het kader van het MIRT vastgesteld.

<u>MIRT-programma's</u>

n. Partijen spreken af bestaande MIRT-programma's tot 2028 slim te benutten voor duurzame mobiliteit.

Concreet spreken partijen af:

- De Rijksoverheid, IPO, VNG spreken af om bij lopende MIRT-trajecten te verkennen of maatregelen voor fiets en multimodale hubs, die technisch/financieel en/of maatschappelijk meerwaarde hebben, kansrijk zijn om mee te nemen bij aanpassingen aan weg-, water- en spoorinfrastructuur.
  Dit gebeurt door bij de bepaling van de scope van het project de kansen en impact voor de fiets te overwegen. Tevens wordt een verkenning opgezet naar kansen en belemmeringen voor het realiseren van fietsprojecten binnen de programma's en worden aanbevelingen gedaan hoe hiermee om te gaan.
- De Rijksoverheid, IPO en VNG spreken in het kader van *Tour de Force* af dat begin 2019 een verkenning wordt afgerond naar kansrijke koppelingsmogelijkheden tussen lopende rijksprogramma's en inventarisaties van Provincies, VNG, F10, en RWS naar de gewenste en benodigde fietsinvesteringen. Het gaat om koppelingsmogelijkheden met bijvoorbeeld het programma 'Slimme en Duurzame mobiliteit', Programma's 'Beheer, Onderhoud en Vervanging HWN, HVWN en Spoor', (ook wel bekend als Vernieuwing, Verjonging en Verduurzaming) Programma 'Minder Hinder' en de grote infrastructuurprojecten op rijks- en regionaal niveau. Het gaat hier bijvoorbeeld om het aanleggen van een fietsbrug binnen een vervangingsproject, dat door werk met werk te maken veel goedkoper kan

worden uitgevoerd. Realisatie van koppeling is mogelijk mits budgettair gedekt. Deze koppelingsmogelijkheid mag niet leiden tot een afname van de veiligheid van het bestaande hoofdwegen en -spoornet en tot vertraging in de planning.
- Op basis van de verkenning wordt met de *Tour de Force* voor eind mei 2019 een gezamenlijk overzicht met kansrijke fiets- en stedelijke logistiek projecten en multimodale hubs vastgesteld. Het betreft ofwel projecten die anticiperen op groei die op concrete trajecten verwacht wordt, ofwel projecten die tot een forse kwaliteitsverbetering leiden (zoals het wegnemen van barrières) die de overstap van auto naar fiets of keten fiets-OV aantrekkelijk maken en die ondersteund worden door regionale stimuleringsmaatregelen. Ook wordt hierbij gekeken naar de relatie met de regionale bereikbaarheidsknelpunten en de opgaven in de Regionale Energie Strategieën. Dit overzicht ondersteunt prioritering van (fiets-)projecten en wordt gebruikt in BO MIRT-overleggen, en overleggen binnen de regio en tussen regio en rijk. In de programma's voor slimme en duurzame mobiliteit wordt periodiek gekeken naar nieuwe kansen voor projecten.
- De Rijksoverheid, provincies en VNG nemen in de afspraken over duurzaam aanbesteden op dat er bij aanbesteding, wanneer een aanbesteding de fiets raakt, ook specifiek in de klanteisen hiermee rekening wordt gehouden.

<u>Hyperspits</u>

o. De Rijksoverheid en NS (en eventueel andere vervoerders) geven de aanpak van de hyperspits concreet vorm op basis van afspraken op het gebied van vraagbeïnvloeding, capaciteitsbenutting en (concessie)afspraken t.a.v. optimalisatie van de dienstregeling. Daarbij worden ook andere concessieverleners en vervoerders betrokken, om vergelijkbare initiatieven in het regionaal en lokaal OV en op het Hoofdrailnet goed op elkaar aan te laten sluiten en te voorkomen dat de hyperspits in het regionaal en lokaal OV hierdoor extra toeneemt. NS en de Rijksoverheid komen in 2019 tot een gezamenlijk voorstel om vormen van vraagsturing, waaronder prijsprikkels, op specifieke trajecten in te zetten. De pilots en/of maatregelen zullen in eerste instantie gericht zijn op de drukste trajecten. Het voorstel zal onder meer betrekking hebben op mogelijke trajecten en de financiële dekking. Omdat NS en de Rijksoverheid de hyperspits zien als een maatschappelijk probleem willen NS en de Rijksoverheid tot maatschappelijk gedragen voorstellen komen. Ook gaan de Rijksoverheid, NS en eventueel andere vervoerders en concessie-verlenende overheden met onderwijsinstellingen in gesprek over het spreiden van onderwijstijden om zodoende ruimte te creëren in de hyperspits. Naast een betere benutting van de bestaande treincapaciteit, worden ook acties ondernomen waarmee de capaciteit op het spoor en in de trein kan worden vergroot. Mogelijke pilots met autonoom treinverkeer zijn hier onderdeel van.

Ten aanzien van de aanpak van de hyperspits spreken partijen af:

Op het gebied van vraagbeïnvloeding:
- NS en de Rijksoverheid komen in 2019 tot een gezamenlijk voorstel om het instrument schouderspitskorting - al dan niet in combinatie met pilots met andere vormen van prijssturing en andere vraagsturingsmaatregelen - op specifieke (drukke) trajecten in te zetten. Ook andere concessieverleners en vervoerders worden betrokken bij het vormgeven van deze pilots. Deze maatregelen hebben tot doel om meer reizigers die nu in de hyperspits reizen, gebruik te laten maken van de trein in de randen van de spits of het dal. Hierdoor ontstaat ruimte voor nieuwe treinreizigers in de spits. NS zal in samenwerking met de Rijksoverheid een proces vormgeven waarbij in afstemming met alle relevante stakeholders lokale initiatieven met vraagbeïnvloeding kunnen worden ontworpen. Op deze manier willen NS en de Rijksoverheid samen tot maatschappelijk gedragen voorstellen voor de aanpak van de hyperspits komen. Hierbij zal ook een monitoring- en evaluatiesysteem opgezet worden om de voortgang en (kosten)effectiviteit van de verschillende initiatieven en pilots te kunnen meten. Afhankelijk van de uitwerking

is met dit voorstel mogelijk een aanvullende investering gemoeid. De financiële dekking zal onderdeel uitmaken van het voorstel.
- De Rijksoverheid, NS en eventueel andere vervoerders en concessie-verlenende overheden gaan met onderwijsinstellingen in gesprek over het spreiden van onderwijstijden om zodoende ruimte te creëren in de hyperspits. Doel van deze inzet is dat in 2023 het aantal studenten in de hyperspits met 20% is afgenomen (gecorrigeerd voor autonome groei). Naast forenzen maken studenten een belangrijk deel (ca. 1/3) uit van de hyperspitsreizigers omdat colleges en lessen vaak starten tussen 8.30 en 9.00 uur. Daartoe wordt in navolging van de initiatieven in Nijmegen met de onderwijsinstellingen onderzocht onder welke condities zij hun lestijden kunnen aanpassen. Bij het vormgeven van deze acties wordt rekening gehouden met de regionale situatie en context (rolverdeling), de kosten die een onderwijsinstelling moet maken voor een aanpassing en/of andere vormen van stimuleren, en de consequenties voor studenten en personeel.

Op het gebied van capaciteitsuitbreiding en optimalisatie van de dienstregeling:
- De Rijksoverheid, andere concessie-verlenende overheden en sectorpartijen zetten de bestaande inzet op capaciteitsvergroting en optimalisering van de dienstregeling voort. Dit doen zij onder meer door op diverse trajecten hoogfrequent te rijden en de aanschaf van nieuwe treinen.
- De Rijksoverheid, de Inspectie Leefomgeving en Transport (ILT), vervoerders en eventueel andere partijen onderzoeken voor het einde van 2019 of, en zo ja op welke wijze, aanpassingen in de normeringen mogelijk zijn die de bestaande trein- en/of spoorinfrastructuurcapaciteit vergroten zonder dat dit ten koste gaat van de veiligheid. In dit verband wordt specifiek bijvoorbeeld gedacht aan een andere inrichting van het treininterieur en de aanpassing van remtabellen. Waar nodig en mogelijk kan dit leiden tot optimalisaties in de wet- en regelgeving. Doel is om te bezien hoe bestaande trein- en spoorcapaciteit efficiënter kan worden benut.
- De Rijksoverheid, ProRail, ILT en eventueel andere vervoersautoriteiten onderzoeken of, en onder welke voorwaarden, pilots van vervoerders met autonoom rijdende treinen mogelijk gemaakt kunnen worden. Doel hiervan is onder meer om beter inzicht te krijgen in de (efficiency)effecten van autonoom rijdende treinen.

<u>Mobility as a Service (MaaS)</u>

p. Ten aanzien van de aanpak van Mobility as a Service (MaaS) spreken partijen af:
- De Rijksoverheid voert momenteel 7 landelijk opschaalbare MaaS-pilots uit. De coalitie Anders Reizen en de partijen verenigd in de MobiliteitsAlliantie zullen zich inspannen om bij te dragen aan het succes van die pilots. Tevens zullen vervoerders zich inspannen om mee te werken aan het ter beschikking stellen van vervoerbewijzen met passende techniek aan de partijen die de pilots zullen uitvoeren. Zij geven deze ambitie zelfstandig vorm binnen hun commerciële beleid.
- De Rijksoverheid en lokale overheden faciliteren en stimuleren deelconcepten. In de fysieke ruimte, onder andere dicht bij OV-locaties, neemt de gemeente parkeergelegenheid en laadmogelijkheid op in bestemmingsplannen. Deelconcepten zijn onderdeel van de MaaS-pilots.
- De Rijksoverheid streeft met lokale overheden ernaar gezamenlijk met relevante marktpartijen een standaardtaal en protocollen vast te stellen voor aanbieders binnen MaaS, om het maximaal ontsluiten van verschillende modaliteiten te faciliteren. Het is noodzakelijk dat verschillende overheden data kunnen gebruiken en randvoorwaarden voor mobiliteits- en duurzaamheidsbeleid aan kunnen geven. De reiziger staat hierbij centraal. MaaS kan bijdragen aan gedragsverandering van reizigers en daarmee aan CO_2-reductie. Bijvoorbeeld door het inzien van mobiliteitsgebruik en het aangeven van milieuzones in de apps kan het MaaS-ecosysteem daadwerkelijk bijdragen aan modal optimum. De MaaS-pilots moeten hierin meer inzicht bieden.

Banden

q. Ten aanzien van Banden spreken partijen aanvullend af:

- De Rijksoverheid, RAI Vereniging, BOVAG, ANWB, VNA, Stichting Band op Spanning, Milieu Centraal en NSG werken samen om in 2030 fors meer voertuigen op de beste, beschikbare band voor het voertuig te laten rijden, met de juiste bandenspanning. Deze partijen hebben als ambitie het hele wagenpark gemiddeld op een label te brengen dat een trede hoger is voor rolweerstand dan in 2018. Daarnaast is de ambitie dat in 2030 het aantal voertuigen met de juiste bandenspanning met 50% is toegenomen ten opzichte van 2018.
- De Rijksoverheid, RAI Vereniging, BOVAG, ANWB, VNA en Stichting Band op Spanning spannen zich in om in nationaal verband gezamenlijk een positie in te nemen voor aanscherping van de rolweerstand voor banden en dit in te brengen bij de internationale koepelorganisaties ten behoeve van de gesprekken aan de onderhandelingstafels in Brussel en Geneve.
- De Rijksoverheid, RAI Vereniging, VNA, BOVAG en ANWB spannen zich in om te bewerkstelligen dat bij het monteren van banden, met uitzondering van winterbanden, gebruik gemaakt wordt van exemplaren die minstens even zuinig zijn als vastgelegd in het Certificaat van Overeenstemming (CvO). Als bij een tussenevaluatie in 2022 blijkt dat dit, in combinatie met EU-lobby, onvoldoende effect sorteert, overweegt de Rijksoverheid aanvullende maatregelen om dit te verzekeren.
- De Rijksoverheid heeft samen met BOVAG en ANWB, materialen ontwikkeld ten behoeve van e-learning voor bandenprofessionals. De initiële kosten heeft de Rijksoverheid voor de rekening genomen. BOVAG draagt er zorg voor dat medewerkers de cursus gaan volgen, waarbij minstens de helft deze in 2025 heeft afgerond. De werkgevers van de bandenprofessionals nemen de kosten van deelname aan de cursus voor hun rekening.
- De Rijksoverheid, VNG, IPO, RAI Vereniging, BOVAG, ANWB, VNA en Stichting Band op Spanning zullen bij de aanschaf van vervangingsbanden voor hun eigen wagenpark of bij het aangaan van nieuwe inkoopcontracten van vervangingsbanden voor hun eigen wagenpark, kiezen voor de beste band op basis van het hoogste ambitieniveau van de duurzame inkoopcriteria.

Naar verwachting leveren deze maatregelen een reductie op van minstens 0,1-0,2 Mton.

Autodelen

r. Autodelen:

- Alle partijen ondersteunen de doelstelling van de Green Deal Autodelen II om te groeien naar 100.000 deelauto’s in 2021 en ondersteunen de uitvoering van deze Green Deal. Specifieke voornemens voor het delen van elektrische auto’s staan onder paragraaf C2.4.

C2.7 Zeevaart en luchtvaart

De afspraken over zee- en luchtvaart maken geen onderdeel uit van de afspraken gemaakt door partijen aan de Mobiliteitstafel van het Klimaatakkoord omdat voor de zeevaart en de luchtvaart met name internationale afspraken worden gemaakt vanwege het grensoverschrijdende karakter van deze modaliteiten. Dit is ook afgesproken in het Parijse Klimaatakkoord. In lijn met het Parijse Klimaatakkoord vallen alleen de emissies binnen Nederland onder de nationale doelstelling van het Klimaatakkoord zoals van luchthavenoperaties en binnenlandse vluchten. Dit neemt niet weg dat ook in Nederland er grote stappen moeten worden gezet om de CO_2-uitstoot van de zeevaart en luchtvaart sterk terug te dringen. Nederland wil graag een koploperpositie innemen en zo, naast het terugdringen van CO_2-emissies, leidend zijn in de ontwikkeling van innovaties.

Internationale aanpak

Voor de zeevaart is in april 2018 door de Internationale Maritieme Organisatie (IMO) afgesproken dat de CO_2-uitstoot door de zeevaartsector fors zal worden teruggedrongen. Alle 173 landen die bij IMO aangesloten zijn, waaronder ook Nederland, zijn overeengekomen dat de totale CO_2-uitstoot van de internationale scheepvaart in 2050 moet zijn gehalveerd in vergelijking met 2008 en dat de sector daarna zo snel mogelijk volledig klimaatneutraal gaat werken. Om deze doelen te bereiken is een tussenstap afgesproken: in 2030 moeten schepen gemiddeld al 40 procent minder CO_2 uitstoten. Deze afspraken zijn een belangrijke stap voor het verder uitwerken van maatregelen om de internationale scheepvaartsector versneld te vergroenen.

Rond het Parijse Klimaatakkoord is voor de luchtvaart afgesproken dat de International Civil Aviation Organization (ICAO) verantwoordelijk is voor de CO_2-reductie voor de internationale luchtvaart en de lidstaten verantwoordelijk zijn voor de CO_2-reductie voor de binnenlandse luchtvaart. De na te streven doelstellingen met betrekking tot CO_2-reductie van de internationale luchtvaart liggen vast in ICAO Assembly Resoluties (2010; 2013; 2016). Daarnaast hebben Luchtvaartbedrijven en kennisinstellingen zich in het actieplan 'Luchtvaart Nederland, Slim en duurzaam' gecommitteerd aan het reduceren van de emissies in de (internationale) luchtvaart met 35 procent in 2030. Over aanscherping van deze doelstelling wordt aan de duurzame luchtvaarttafel verder gesproken.

Nationale aanpak

Ook voor de zeevaart en luchtvaart zijn in ons land inmiddels overlegtafels gestart en worden ambities, doelstellingen en acties geformuleerd. Hiermee wordt een ambitieuze aanpak voorbereid voor sectoren die een grote klimaatimpact hebben.
De scheepvaartsector werkt in de Green Deal Zeevaart, Binnenvaart en Havens een actieplan uit om de doelstelling van 40 procent minder CO_2-uitstoot in 2030, die door de International Maritime Organization (IMO) is vastgesteld, te realiseren.
De Duurzame Luchtvaarttafel wil ook via maatregelen die betrekking hebben op emissies van de binnenlandse luchtvaart een actieve bijdrage leveren. In de uitvoering van het Klimaatakkoord zoekt de Duurzame Luchtvaarttafel daarom aansluiting bij de Mobiliteitstafel.

Annex: Verkenning Andere vormen van bekostiging mobiliteit

De leden van de Mobiliteitstafel, hebben een voorstel voor een (deel)verkenning opgesteld. Het kabinet zal dit voorstel benutten als input bij de uitwerking van de verkenning. Het IPO neemt een neutrale positie met betrekking tot de Verkenning Andere vormen van bekostiging mobiliteit.

De Verkenning Andere vormen van bekostiging mobiliteit is een van de taakopdrachten van het Klimaatberaad:

> *Doel van deze verkenning is te anticiperen op verminderde overheidsinkomsten door de transitie van fossiel naar duurzaam gedreven mobiliteit. De beoogde verkenning dient ter voorbereiding op beleids- en besluitvorming door een volgend kabinet en implementatie rond 2024. De Mobiliteitstafel formuleert de* terms of reference *van de verkenning waaronder de ontwerpuitgangspunten en uiteenlopende perspectieven op andere vormen van bekostiging van mobiliteit die de budgettaire gevolgen van de overgang naar niet-fossiele mobiliteit op een stabiele manier kan opvangen en voldoende middelen kan genereren om een voorspelbare en stabiele inkomstenstroom voor de algemene middelen en investeringen in mobiliteit te waarborgen.*

Aanleiding

Er zijn meerdere redenen om een andere vorm van bekostiging van mobiliteit te willen invoeren. De directe aanleiding is de observatie uit de taakopdracht dat op dit moment de overheidsinkomsten uit de automobiliteit voor meer dan de helft bestaan uit brandstofaccijnzen (zie kadertekst). Met de beoogde elektrificering van het personenvervoer zullen bij ongewijzigd beleid de inkomsten van de brandstofaccijnzen teruglopen. Dat zal vooral het geval zijn na het midden van de jaren twintig als het aandeel emissieloze personenauto's naar verwachting snel toeneemt, waarmee een grote CO_2-reductie wordt behaald. De belastingopbrengsten van elektrisch laden voor emissieloze auto's zijn maar een fractie van de brandstofaccijnsopbrengsten. Om de belastingopbrengsten van de automobiliteit op peil te houden zouden dus of de brandstofaccijnzen moeten stijgen dan wel de belastingen op bezit moeten toenemen of een combinatie van beide. Deze constatering betekent dat de bekostigings- en beprijzingssystematiek in samenhang moeten worden bezien. Door de systeemverandering zullen belastingen en heffingen komen te vervallen en komen nieuwe vormen van beprijzing naar gebruik en milieu-effecten hiervoor in de plaats. De noodzaak tot systeemaanpassing wordt extra urgent op het moment dat steeds meer bestelbusjes en vormen van zwaarder goederenvervoer door niet-fossiele systemen worden aangedreven.

<u>Mobiliteit en overheidsinkomsten</u>
Op dit moment zijn er acht vormen van belasting op mobiliteit: Belasting Personenauto's en Motorrijwielen (BPM), Motorrijtuigenbelasting (MRB), provinciale opcenten, BTW, assurantiebelasting, leges, bijtelling en brandstofaccijns. De eerste zeven belasten het bezit van een auto, alleen via de brandstofaccijnzen wordt het gebruik van auto's belast. De ontwikkeling van de overheidsinkomsten van de afgelopen jaren is in de figuur weergegeven.

Een tweede argument voor een andere bekostigingssystematiek heeft te maken met het gewenste eindbeeld van een zorgeloze mobiliteit waarin de reiziger en vervoerder centraal staan en de financiële prikkels zijn gericht op een zo laag mogelijke CO_2-uitstoot en op 'optimale intermodale mobiliteitskeuzes'. Met andere woorden, de prijsprikkels dragen bij aan bewust reisgedrag over weg, spoor en water en gelden ook voor het openbaar vervoer. Dit eindbeeld vereist een eenvoudig, toegankelijk en geïntegreerd systeem voor alle modaliteiten.

Sturing op terugdringing van milieuoverlast om de milieu- en leefkwaliteit te verbeteren en gezondheidsschade te beperken is een van de elementen die in de nieuwe bekostigingssystematiek een plaats moet krijgen. Toepassing van het 'vervuiler betaalt'-beginsel staat hierbij centraal. Gegeven de grote milieu- en klimaatopgaven waar Nederland voor staat, is het noodzakelijk het fiscale regime op dit punt aan te passen.

Door bij de beprijzing in te zetten op optimale capaciteitsbenutting is de beoogde bekostigingssystematiek ook een belangrijk sturingsinstrument voor de aanpak van bereikbaarheidsproblemen. Bereikbaarheid is in steeds meer delen van het land een urgent probleem. Reistijdverlies en filezwaarte bereiken nu al recordhoogtes. Ondanks de forse investeringen in de uitbreiding van het wegennet blijft de filedruk, en daarmee de bereikbaarheid van vooral (groot)stedelijke regio's, volgens de ramingen toenemen. De relatief lage variabele kilometerprijs van elektrische auto's is op zichzelf een stimulans voor meer autokilometers.

Conclusie: Zowel de verwachte uitholling van de overheidsinkomsten en de sectoropgave om de CO_2-reductie fors terug te dringen als het langetermijnperspectief van optimale intermodale mobiliteitskeuzes voor reizigers en vervoerders over weg, spoor en water zijn belangrijke redenen om voor een nieuw bekostigingssysteem van mobiliteit te kiezen. De nieuwe systematiek moet zo worden ingericht dat gericht kan worden gestuurd op milieu- en leefkwaliteit én bereikbaarheid. De noodzaak voor een andere bekostigings- en beprijzingssystematiek neemt toe. Daarom moeten de komende jaren worden gebruikt om tot een nieuw ontwerp te komen dat past bij geschetste uitdagingen.

Terms of Reference

- De Verkenning betrekt in beginsel alle modaliteiten in het personen- en vrachtvervoer bij het ontwerp voor de toekomst: immers om multimodale afwegingen te kunnen maken dient de grondslag consistent te zijn.
- De Verkenning richt zich op besluitvorming in de komende kabinetsperiode en implementatie rond 2024 (als de termijn van Autobrief III afloopt).
- Om een goed maatschappelijk en politiek debat over dit onderwerp te kunnen voeren, wordt de Verkenning begin 2019 gestart en is deze eind van dat jaar gereed.
- Ook worden - conform de afspraak in het regeerakkoord - in deze kabinetsperiode pilots uitgevoerd om ervaringen op te doen met alternatieve vormen van vervoer en betaling, zonder dat dit leidt tot een systeem van rekeningrijden.
- Randvoorwaarde is steeds dat de budgettaire gevolgen van de overgang naar niet-fossiele vormen van mobiliteit op een stabiele manier worden opgevangen. Er moeten voldoende middelen worden gegenereerd om een voorspelbare en stabiele inkomstenstroom voor de algemene middelen en investeringen in mobiliteit te waarborgen. Dit betekent dat bestaande belastingen en heffingen worden vervangen door nieuwe vormen van beprijzing naar gebruik.
- De extra kosten van het betalen naar gebruik voor zakelijk verkeer (veelal veelrijders) moeten opwegen tegen de maatschappelijke baten (zoals reistijdwinsten)
- De Verkenning brengt de diverse modaliteiten van betalen naar gebruik in kaart en schetst hierbij de voor- en nadelen ten aanzien van 1) de effectiviteit (belastingopbrengsten, milieuwinst (CO_2-reductie in het bijzonder) en bereikbaarheid; 2) de maatschappelijke kosten en baten; 3) de uitvoerbaarheid.
- Om gebruik te maken van ervaringen met bestaande systemen (voor personenauto's maar ook voor vrachtauto's) komen ten minste de volgende heffingsgrondslagen aan de orde:
  - Vlakke heffing: vast tarief per gereden/afgelegde kilometer, ongeacht waar en wanneer.
  - Cordonheffing: de reiziger betaalt eenmalig een bedrag bij het betreden van een bepaald gebiedscordon zoals een ringweg rondom de stad.

    - Verblijfs- of gebiedsheffing: de reiziger betaalt bij de toegang tot een gebied en gedurende het verblijf in dit gebied.
    - Tolheffing: belasten van het gebruik van specifieke wegen/vervoersverbindingen.
    - Congestie- of spitsheffing: betalen op bepaalde tijden (spits) veelal in combinatie met een bepaald gebied (bijvoorbeeld Randstad)/spits en schouderspits in OV.
    - Heffingen waarin de negatieve milieu-effecten van het voertuig (waaronder CO_2-uitstoot) verdisconteerd zijn.
- Daarnaast gaat de Verkenning in op:
    - de voor- en nadelen van een landelijke, respectievelijk regionale invoering van andere vormen van beprijzing, inclusief mogelijke ingroeipaden;
    - de voor- en nadelen van een modaliteitsgewijze of geïntegreerde invoering van beprijzing, inclusief mogelijke ingroeipaden;
    - de inrichting van het betaalsysteem: integraal of partieel?
    - de mogelijkheden van een variabele bijtelling afhankelijk van het daadwerkelijke privégebruik;
    - het uitvoeringsorgaan: publiek, privaat of publiek-private samenwerking?
    - een betrouwbare privacyborging;
    - de gevolgen voor de betaalbaarheid en toegankelijkheid (inclusiviteit);
    - de invoerings- en budgettaire kosten.
- De Verkenning schetst implementatiepaden en start met de "*lessons learned*" qua implementatie en effectiviteit van zowel in het buitenland beproefde systemen als nationale pilots en experimenten.
- Door voortgaande technologische ontwikkelingen zullen invoerings- en beheerskosten, afhankelijk van het ontwerp, lager kunnen uitvallen dan eerdere systemen. Deze technologische component vraagt extra aandacht.

C3 Industrie

C3 Industrie

C3.1 Visie 2050

In 2050 zien wij een Nederland voor ons met een bloeiende, circulaire en mondiaal toonaangevende industrie[24], waar de uitstoot van broeikasgassen nagenoeg nul is. Waar uit biomassa (naast voedsel en veevoer) CO_2 en reststromen en -gassen grondstof voor onder andere de chemie of brandstof voor de lucht- of zeevaart wordt gemaakt. Waar fabrieken duurzame elektriciteit, geothermie, groen gas en groene waterstof gebruiken voor hun energiebehoefte. Waar de industrie helpt om de schommelingen in elektriciteitsproductie van zon- en windparken op te vangen. En waar we restwarmte hergebruiken in de industrie, benutten voor woonwijken of de glastuinbouw. Hierdoor en met behulp van vergaande digitalisering zijn waardeketens en productiemethoden fundamenteel veranderd – we maken duurzame producten met duurzame processen.

Het transitieproces impliceert *systeemveranderingen* op het gebied van energie en grondstoffengebruik. De Nederlandse industrie wil een belangrijk motorblok zijn voor de omvorming naar een duurzame en circulaire economie. Veel kan worden bereikt door in industriële kerngebieden het gebruik van grondstof- en materialenstromen door samenwerking tussen bedrijven te optimaliseren. Systeemveranderingen vergen cross-sectorale samenwerking tussen publieke en private partijen, ruimte voor leren en experimenten, het afbouwen van niet-duurzame structuren en opbouwen van duurzame structuren. Hiervoor wordt ingezet op een programmatische aanpak, waarin ook de scope 2 en 3 maatregelen[25] een plek krijgen.

Het is belangrijk om ruimte te bieden aan de opbouw van nieuwe en de ombouw van bestaande industrie, zodat de Nederlandse welvaart wordt gebaseerd op klimaatneutrale productie in een circulaire economie. Acquisitie van de overheid richt zich op bedrijven die een toegevoegde waarde hebben voor de nationale of regionale economie, behoren tot de meest klimaatvriendelijke en circulaire binnen de betreffende branche en bereid zijn zich te conformeren aan de klimaatdoelstellingen 2030 en 2050. Er kunnen evenwel ook bedrijfsactiviteiten zijn die niet passen in de gewenste richting van de transitie. Als de emissies van deze bedrijfsactiviteiten niet significant zijn terug te dringen dan zullen deze waarschijnlijk op termijn verdwijnen

C3.2 Opgave en ambitie 2030

C3.2.1 Opgave

Om dit wenkend perspectief te realiseren, heeft het kabinet de ambitie geformuleerd om 49% CO_2 reductie in 2030 te bereiken ten opzichte van 1990, met een indicatieve reductieopgave voor de industrie van 14,3 Mton in 2030 additioneel aan het bestaand beleid (5,1 Mton). Met deze ambitie zet Nederland erop in om eerder dan andere landen de transitie in te zetten die noodzakelijk is om de in Parijs afgesproken doelen te realiseren. Dit vergt additionele investeringen van de Nederlandse industrie en van de overheid.

De volgende vijf uitgangspunten vormen de leidraad voor de afspraken over de industrie:

- De indicatieve CO_2-reductieopgave in 2030 en klimaatneutraliteit in 2050, die moet worden gehaald. De afspraken moeten dat borgen.

[24] De industrie als hier bedoeld is inclusief AVI's en bevat zowel ETS-bedrijven als non-ETS

[25] Scope 2 betreft de CO_2-emissie bij een energie leverende derde; scope 3 de emissie-effecten elders in de keten

- Nederlandse bedrijven moeten kunnen blijven concurreren met bedrijven in andere landen (level playing field). We willen een transitie van het productiesysteem en geen verplaatsing van productie naar andere landen waar meer vervuiling is toegestaan
- De meest kostenefficiënte opties krijgen voorrang om de betaalbaarheid van de transitie te borgen.
- De industrie moet het grootste deel van de totale kosten zelf dragen
- Afgesproken maatregelen moeten voor alle partijen uitvoerbaar en handhaafbaar zijn.

Op basis van deze uitgangspunten is het de ambitie dat productie van Nederlandse bedrijven plaatsvindt in installaties die behoren tot de 10% meest CO_2-efficiënte installaties in de Europese industrie. Daarbij wordt het instrumentarium zo ingericht dat het behalen van de indicatieve doelstelling van 14,3 Mton effectief geborgd wordt.

De opgave voor de industrie vereist een toekomstgerichte publiek-private aanpak waarbij het bedrijfsleven investeert in een duurzame toekomst, de overheid dat gericht faciliteert en ondersteunt en waarin creatie van (nieuwe) waarde centraal staat. Dit vereist een transitie naar een nieuwe klimaat-neutrale industrie, een systeemverandering met sturing op één doel (emissiereductie), afstemming en samenwerking tussen nationale actoren: basis- en maakindustrie, andere actoren in de keten, overheden en kennisinstellingen. Onderdeel hiervan zijn afspraken tussen overheden en industrie op het terrein van infrastructuren en technologische doorbraken. Daarnaast zijn ook internationale afspraken nodig: voor grensoverschrijdende handel en samenwerking, maar ook voor de aanpassing van internationale spelregels en grensoverschrijdende infrastructuur. Niet in de laatste plaats is een goede maatschappelijke inbedding belangrijk voor de 'licence to operate'.

C3.2.2 Ambitie

Door eerder te beginnen dan in andere landen, kan de Nederlandse industrie als eerste de noodzakelijke systeemtransitie in gang zetten. De Nederlandse industrie kan zo internationaal koploper worden en zijn concurrentiepositie op (middel)lange termijn duurzaam versterken.

De industrie treft maatregelen met directe effecten aan de eigen schoorsteen (scope 1). Daar wordt ook op gestuurd in het kader van de indicatieve opgave van de industrie. Daarnaast is klimaatwinst te behalen met de verduurzaming[26] en reductie van warmte en toename van elektriciteitsinname en het leveren van restwarmte (of CO_2) aan bijvoorbeeld de gebouwde omgeving of de glastuinbouw (scope 2 maatregelen). Ook kunnen keten-effecten als duurzaam grondstoffengebruik bijdragen aan de verduurzaming van de industrie (scope 3 maatregelen[27]). In sommige gevallen vergen maatregelen om deze indirecte effecten te realiseren financiële ondersteuning. In een integrale benadering is het van belang dat ook deze indirecte bijdragen aan CO_2-reductie worden erkend in de afspraken van dit akkoord, ook al dragen ze niet bij aan het realiseren van de indicatieve opgave van de industrie.

Afspraken:

a. Scope 2 emissies voor de industrie zijn in beginsel scope 1 emissies voor andere sectoren. Zoals opgenomen in paragraaf B3 zal in overleg met CBS, RIVM en PBL worden onderzocht hoe beter zicht kan worden verkregen op scope 2 en 3 emissies (bv waterstof, restgassen, restwarmte[28]).

---

[26] Zoals bijvoorbeeld geothermie en aquathermie

[27] Om de effecten van grensoverschrijdende scope 3 maatregelen voor de Nederlandse emissiedoelstelling te kunnen bepalen is wijziging van Europese wetgeving en inzicht in de CO_2-footprint van producten en grondstoffen nodig

[28] Bezien zal worden of projecten voor warmtenetten (inclusief restwarmte) in aanmerking komen voor SDE++. De warmtewet biedt de minister de mogelijkheid om eisen te stellen aan een producent met betrekking tot nuttig gebruik van restwarmte.

b. Onderzocht wordt en indien mogelijk geïmplementeerd, hoe een koolstofboekhouding de effecten van recycling en de inzet van (biobased) substitutiegrondstoffen in beeld kan brengen.
c. Op de vijfjaarlijkse momenten van herijking (zie B4) wordt de inspanning van de industrie op scope 2 en 3 inzichtelijk gemaakt.

In het voorlopig hoofdlijnenakkoord is onderstaande indicatie opgenomen van door de industrie voorgestelde maatregelen.

Technologie	**Inschatting vermeden CO_2eq in 2030 in Mton**	**Gemiddelde kosten in €/ton CO_2 bovenop ETS[29] in €/ton**	**Scope 2 en 3**
Procesefficiency	6	0 – 50	Ca 3 Mton besparing op aardgas door levering van restwarmte
Lachgas en F-gassen	2	0 – 30	
Elektrificatie en groene waterstof	4	70 – 150	
Recycling[30], CCU en biobased chemie	1	10 – 150	Ca 2 Mton CO_2 voor de glastuinbouw 1 à 2 Mton CCU en recycling die buitenlandse emissies voorkomen
CCS	7	50 – 70	
Totaal (opgave + bestaand beleid)	20		6 à 7 Mton

De indicatieve indeling van maatregelen (inzet op o.a. procesefficiency, CCS, elektrificatie/groene waterstof en circulariteit) is geen blauwdruk voor de transitie maar de inzet van een adaptief proces. Hierbij is sprake van grote verschillen in kosten per technologie. De inschatting is dat de industrie tot 2030 in Nederland cumulatief voor € 9 tot 15 miljard[31] zal moeten investeren waarmee direct of indirect wordt bijgedragen aan het realiseren van de klimaatdoelstellingen.

Onderstaande grafiek geeft een indicatie hoe het reductiepad zich volgens de industrie kan ontwikkelen tot 2030[32].

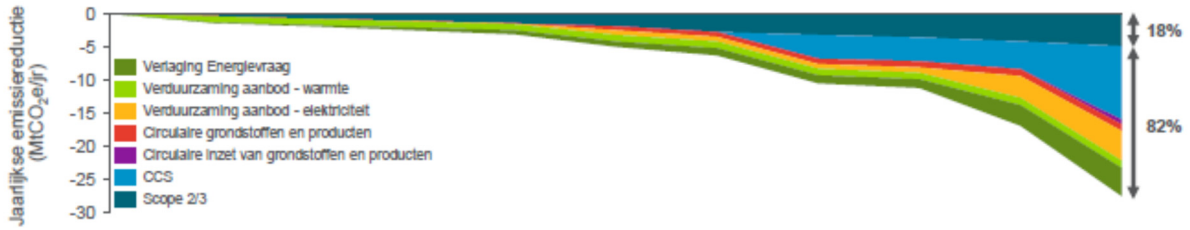

C3.2.3 Programmatische aanpak

Wij willen dat Nederland één van de eerste landen in de wereld is waar concrete harde en uitvoerbare afspraken worden gemaakt met de industrie over CO_2-emissiereductie. Een programmatische aanpak is daarvoor de beste methode, omdat we beseffen dat de transitie

[29] Er is hier uitgegaan van een ETS-prijs van € 16/ton CO_2 in 2030
[30] Zie bijvoorbeeld ook het betonakkoord: https://mvonederland.nl/betonakkoord/documenten
[31] Navigant (2018) Onderbouwing investering en emmissierechten industrie 2030, 11 oktober 2018
[32] Navigant (2018) Onderbouwing investering en emmissierechten industrie 2030, 11 oktober 2018

alleen via samenwerking bereikt kan worden. Zo maken we de industrie toekomstbestendig en "climate-proof".

De aanpak bestaat uit een samenspel tussen een innoverend bedrijfsleven en een faciliterende overheid. Uitgangspunten hierbij zijn de indicatieve opgave van 14,3 Mton CO_2-emissiereductie en de gezamenlijke ambitie dat alle Nederlandse industriële bedrijven in 2030 behoren tot de 10% meest CO_2-efficiënte bedrijven van Europa in hun sector. Om deze ambitie te realiseren is beleid nodig dat koplopers faciliteert en achterblijvers activeert. Dit vereist een integrale en samenhangende programmatische aanpak gebaseerd op de volgende uitgangspunten:

- kostenreductie via publiek-private investeringen in innovatie, opschaling en uitrol;
- kostenefficiënte uitrol van CO_2-reducerende investeringen (SDE++);
- bedrijf-specifieke CO_2-transitieafspraken (competitive climate deals);
- een gerichte CO_2-gerelateerde malus als onderdeel van een bonus-malus regeling;
- aanscherping van de Europese CO_2-doelstelling.

In de programmatische aanpak hebben industriële bedrijven de taak om ieder voor zich CO_2-reductieplannen te maken en deze ook uit te voeren. Voor alle bedrijven zijn CO_2-reducerende maatregelen met terugverdientijden van vijf jaar of korter verplicht. Voor bedrijven met een relatief gering energieverbruik wordt gewerkt met erkende maatregelenlijsten en een CO_2-informatieplicht.
Een speciaal regime gaat gelden voor de bedrijven met de hoogste broeikasgasemissies. Hiervoor wordt een objectief te meten grens bepaald van bijvoorbeeld ≥10 kton CO_2-uitstoot per jaar[33]. Naar schatting gaat het in totaal om circa 300 ETS- en non-ETS-inrichtingen. De bestaande structuur van de MEE/MJA-convenanten kan als voorbeeld dienen om in het eerste kwartaal van 2019 te komen tot een sectorklimaatafspraak voor de genoemde doelgroep van grote industriële bedrijven. Deze bedrijven worden verplicht tot het maken van CO_2-reductieplannen en committeren zich eraan deze plannen uit te voeren op straffe van een malusheffing. Waar nodig zal dit in de wetgeving worden vastgelegd.

Nederland is één van de eerste landen in de wereld waar concrete harde en uitvoerbare afspraken worden gemaakt met de industrie over CO_2-emissiereductie. Tijdens de transitie kan de komende jaren blijken dat de aanpak bijstelling behoeft om effectiever onze doelstellingen te halen. Maar de programmatische aanpak is bij uitstek de illustratie dat we beseffen dat de transitie alleen via samenwerking bereikt kan worden.

C3.2.4 Opbouw

Voor het slagen van de systeemtransitie en voor de opbouw van een heel nieuwe industrie is niet alleen het aanbod maar ook de vraag naar duurzaam geproduceerde producten nodig. Het is van belang dat essentiële nieuwe componenten van een klimaatneutrale en circulaire industrie zich snel genoeg in Nederland kunnen ontwikkelen. Om de groei hiervan te versnellen is gerichte actie nodig, die voor elke ontwikkelingsfase van de groeimarkt anders van karakter is.
Voor elke groeimarkt moeten passende versnellingsmaatregelen worden ontworpen en uitgevoerd, gebruikmakend van daarvoor ontwikkelde methodieken. Voorbeelden zijn uitgewerkt in het rapport *Make the future*[34]*,* waarin vier prioritaire groeimarkten in een vroege ontwikkelingsfase zijn geselecteerd.

Afspraken:

a. Industrie en overheid maken voor medio 2019 de lijst van nieuwe groeimarkten waarvoor versnellingsmaatregelen moeten worden ontworpen definitief. Daartoe zullen de voorlopig

[33] Dit correspondeert met de ca 95% van de industriële emissies inclusief de AVI's

[34] NewForesight studie: Make the future, November 2018 vindplaats www.klimaatakkoord.nl

geselecteerde groeimarkten nader onderzocht en gedefinieerd worden en eventuele additionele groeimarkten toegevoegd.

b. Vanuit het Rijk zal de medeverantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van elk van de dan geselecteerde specifieke groeimarkten bij de vakdepartementen worden belegd; hiermee wordt geborgd dat de versnellingsmaatregelen aansluiten bij bestaand en te ontwikkelen beleid (bijvoorbeeld transitieagenda's, koploperaanpak)
c. Het Rijk voorziet in een centraal kenniscentrum (bijvoorbeeld bij RVO) ter ondersteuning van de uitvoering van de versnellingsplannen (koploperaanpak en/of versnellingshuis voor de circulaire economie). Daarbij wordt aansluiting gezocht bij de pilot's en demo's in de Integrale Kennis en Innovatieagenda (IKIA) en is kennisdeling en het toegankelijk maken van instrumenten voor kleine bedrijven/startups een centraal element.
d. De industrie zegt medewerking aan de uitvoering van de versnellingsplannen toe.

C3.3 Instrumentarium

C3.3.1 Innovatieprogramma, pilots en demonstratie

Voor het slagen van de systeemtransitie in de industrie is het noodzakelijk om nieuwe processen en technieken te ontwikkelen, die het mogelijk maken om efficiënter maar ook vooral anders en beter te produceren. Die nieuwe technieken en processen komen er niet vanzelf. Innovatie, pilots en demonstratie zijn van groot belang om de benodigde nieuwe technologieën beschikbaar, betrouwbaar en betaalbaar te krijgen. Technologieën die nodig zijn om na 2030 naar bijna nul industriële emissies te komen bevinden zich nu nog in de lagere TRL's[35]. Het accent ligt op het realiseren van kostenreductie en versneld naar de markt brengen van technologieën zoals elektrolyse van water (groene waterstof), elektrificatie, CCU(S), circulaire processen en warmte-uitkoppeling, die noodzakelijk zijn om de doelstelling in 2030 en daarna te realiseren.

De inzet is om met innovatie, demonstratie en pilots te komen tot een forse kostprijsreductie ten opzichte van de geschatte kostprijs van technologieën in het basispad van PBL. Qua potentie verschilt dat per technologie en het betreft naast de verlaging van CAPEX ook maatregelen die op andere wijze de transitie goedkoper maken. In de doelstellingen van (deel)programma's en in de daartoe op te stellen marsroutes zal per technologie een ambitie worden gesteld, die over alle technologieën heen moet leiden tot ten minste 20% kostprijsreductie in 2030.

Waterstof
De overheid draagt circa [€ 30 - 40 miljoen] per jaar extra bij voor demofaciliteiten en pilots uit de middelen vanuit de klimaatenvelop voor industrie en elektriciteit. Voor innovatieprogramma's wordt gezocht naar synergie met inzet op elektrochemische conversie. Opname in de SDE++ wordt onderzocht op het moment dat waterstof qua kostprijs concurrerend is met andere opties in de regeling. Partijen zeggen toe alle hiervoor benodigde informatie en inzichten te delen met EZK. Mede op basis van deze informatie zal, als onderdeel van de vormgeving van de SDE++regeling, de kostprijsontwikkeling van waterstof jaarlijks worden bezien.

Afspraken:

a. Per technologie of thema wordt voor de zomer 2019 een publiek-private marsroute opgesteld; elke marsroute formuleert een heldere ambitie in de vorm van de beoogde kostenreductie in 2030. De marsroutes bestrijken de hele innovatieketen: van vroege technologieontwikkeling tot en met opschaling (zie ook de IKIA).

[35] TRL = Technology Readiness Level (fasering van innovatieketen). TRL 1 en 2 betreffen fundamenteel onderzoek, 3 – 5 R&D, 6 en 7 gaan over pilots en demo's en hogere nummers over de marktintroductie.

b. Voor de eerste fasen van (toegepast) onderzoek (TRL-fasen 1 tot en met 4) worden agenda's en programma's opgesteld in het kader van onder andere de Nationale Wetenschapsagenda en de agenda's van topsectoren zoals Energie, HTSM en Chemie. Voor deze agenda's zijn de bestaande instrumenten beschikbaar, zoals de middelen voor de NWA, de pps-toeslag, regionale en Europese middelen, etc.
c. Vanuit de klimaatenvelop is € 60 mln oplopend tot € 100 mln (vanaf 2023 en inclusief groene waterstof) per jaar beschikbaar voor het realiseren van de marsroutes. Hierbij ligt de focus op pilots en demo's die nodig zijn voor opschaling (TRL 5 tot en met 8). Uitgangspunt is dat de bedrijven ook additioneel hetzelfde[36] bedrag investeren in de marsroutes.
d. Op basis van door de topsectoren samen met de overheden, kennisinstellingen en bedrijven op te stellen marsroutes en de daarin beoogde kostenreductie wordt besloten waar en hoe het geld wordt ingezet. Bijzonder aandacht is nodig voor grotere projecten, die nog net niet geschikt zijn voor de SDE++. Bedrijfsleven en overheid zullen zich samen inspannen om maximaal nut te halen uit Europese middelen die voor demonstratie en first of a kind fabrieken beschikbaar zijn.
e. De focus van de inzet van middelen wordt gericht op 3 of 4 families van technologieën, zoals bijvoorbeeld elektrolyse van water (groene waterstof), elektrificatie, CCU, circulaire processen[37] en warmte-uitkoppeling. Daarnaast wordt ruimte gecreëerd voor een vrije categorie en de koploperaanpak genoemd in 3.2.4 c.
f. Periodiek worden marsroutes geactualiseerd, zodat een voortrollende agenda ontstaat[38].
g. In 2019 kunnen initiatieven al worden ondersteund.
h. Waar relevant zal een marsroute ook aandacht besteden aan randvoorwaarden, zoals wet- en regelgeving, vergunningen, infrastructuur, financiering, etc.
i. De overheid werkt in consultatie met industrie voor medio 2019 de toe te passen instrumentenmix (afhankelijk van TRL-niveau) nader uit, ook met aandacht voor grotere projecten die nog niet geschikt zijn voor SDE++.
j. De overheid en de industrie zetten zich gezamenlijk in voor kennisdeling en voor het toegankelijk en werkbaar maken van instrumenten voor kleinere bedrijven en start-up's.

C3.3.2 Uitrol (verbrede SDE++)

Voor de beoogde emissiereductie van de industrie is een versnelde uitrol van kostenefficiënte maatregelen het beste te bereiken door via de tendersystematiek van de verbrede SDE++ een tegemoetkoming te bieden in de additionele meerkosten van betreffende maatregelen. Zie ook onderdeel D9.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

a. De huidige SDE+ wordt onder meer verbreed met CO_2-reducerende, nu nog onrendabele technologieën in de industrie. Uitgangspunten hierbij zijn technologieneutraliteit, systeemtransitie, onderlinge concurrentie en investeringszekerheid.
b. Kern van de verbrede SDE+ (SDE++) is dat op basis van een tender voorstellen met de laagste kosten per ton CO_2-reductie worden gesubsidieerd met een tegemoetkoming in de

---

[36] Rekening houden met Europese staatssteunkaders voor innovatie en demonstratie

[37] In de marsroute over circulair grondstoffengebruik wordt onder meer aandacht besteed aan de instrumentatie van de volgende maatregelen gericht op CO_2-reductie in 2030: 100% hoogwaardig hergebruik van vrijkomend beton, zoals opgenomen in het Betonakkoord; minstens 20% hergebruik van bouw- en sloopafval; innovaties in de GWW (zie ook 3.5.3); ketensluiting van kunststoffen en consumptiegoederen, zoals elektronica en textiel; en circulair ontwerp en substitutie van grondstoffen/voorzieningen voor de energietransitie.

[38] Voor zover mogelijk wordt wel jaarlijks bezien hoe de kostprijsreductie van cruciale technologieën zich ontwikkelt

onrendabele kosten van CO_2-reducerende investeringen. Door de tendersystematiek worden bedrijven uitgedaagd om tegen een lage prijs in te schrijven, om de kans te vergroten dat zij subsidie ontvangen voor CO_2-reducerende investeringen die vroeg of laat noodzakelijkerwijs genomen moeten worden.

c. De subsidietermijn voor één technologie varieert van minimaal 8 tot maximaal 15 jaar; dit zal in de SDE++ voor nieuwe technologieën nog moeten worden bepaald.
d. De SDE++ staat open voor ETS- en non-ETS-bedrijven (en ook voor andere organisaties).
e. Rangschikking van inschrijvers voor de tender wordt bepaald op basis van gevraagde subsidie-euro's per ton CO_2. Vaststelling van de hoogte van de subsidie wordt gebaseerd op de daadwerkelijke (gemiddelde) CO_2-prijs (ETS of de referentiewaarde) in het jaar van reductie en, waar relevant, de hoogte van de elektriciteits- en gasprijs. Dit biedt bedrijven zekerheid over de prijs waartegen de feitelijk gerealiseerde CO_2-reductie wordt afgerekend.
f. De SDE++ werkt op voorhand niet met een vastgesteld budget per sector of technologie. Waar mogelijk wordt gewerkt zonder budget- of productieplafonds per sector of technologie. Het kan evenwel gewenst zijn om deze toch te hanteren om bij te kunnen sturen of te borgen dat de ambities van verschillende sectoren en technologieën niet wordt doorkruist en tegelijkertijd dat het instrument wel kosteneffectieve technologieën blijft stimuleren. In de nadere uitwerking van de SDE++ zal worden gekeken hoe deze bijsturing het beste kan worden vormgegeven. Redenen hiervoor kunnen zijn:
    - Zeker stellen dat technologieën die noodzakelijk zijn voor de mix in 2030, tijdig tot uitrol komen, ook als ze vooralsnog door goedkopere opties uit de markt worden gedrukt. Dit betreft technieken die vóór 2030 kostenefficiënt kunnen worden, waarbij uitrol noodzakelijk is om de verwachte kostenreductie te realiseren.
    - Het geven van richting aan de markt (zoals in het verleden bij Wind op Zee). Dit kan onder andere nodig zijn voor technologieën waar substantiële investeringen in infrastructuur nodig zijn, zoals CCS en groene waterstof.
    - Een beleidsmatig gewenst maximum op een bepaalde technologie (zoals in het verleden bijvoorbeeld is gebeurd bij biomassa).
g. De SDE++ is geschikt voor projecten met een minimale schaalgrootte. Voor kleinere projecten en met name voor het MKB zal worden onderzocht hoe deze in aanmerking kunnen komen voor SDE++ middelen zonder te worden geconfronteerd met hoge administratieve lasten voor bedrijven en lagere uitvoeringskosten voor de overheid (RVO)[39]. Dit is bedoeld om te voorkomen dat kleinschalig maar kostenefficiënt reductiepotentieel onbenut blijft zonder dat dit ten koste gaat van een efficiënte SDE++.
h. De SDE++ kan voor CCS-projecten worden benut onder de volgende voorwaarden:
    - Er zijn binnen afzienbare termijn geen kosteneffectieve alternatieven beschikbaar[40];
    - Het project past in een transitie naar CO_2-neutraliteit op lange termijn, zoals blijkend uit een goedgekeurd CO_2 transitieplan;
    - CCS leidt niet tot ongewenste verdringing. Ongewenste verdringing treedt op als technologieën die noodzakelijk zijn voor de mix in 2030, maar nu nog te duur zijn in de SDE++, niet tijdig tot uitrol komen. Hiermee wordt voorkomen dat CCS het volledige SDE -budget opsoupeert.
    - De daadwerkelijke wensen van bedrijven voor CCS worden pas echt zichtbaar indien de CO_2-reductieplannen beschikbaar zijn. RVO zal met behulp van externe deskundigen het beoordelingskader specificeren om de CCS-onderdelen van de plannen te beoordelen, in het bijzonder op het punt of er binnen afzienbare termijn geen kosteneffectieve alternatieven beschikbaar zijn. Alsdan zal ook worden bezien of

[39] In dit kader wordt bezien om voor kleinschalige projecten (cq voor het MKB) een subsidie mogelijk is die gelijk is aan de laagste tenderprijs voor de desbetreffende techniek. Deze projecten hoeven dan niet de tenderprocedure te doorlopen, hetgeen zowel voor de aanvrager als voor de overheid tot lagere uitvoeringskosten leidt. Naast de SDE++ zijn er andere regelingen beschikbaar die zich richten op kleinere bedrijven en MKB (ISDE, EIA en MIA/VAMIL)

[40] Zoals in het geval er geen infrastructuur is

CCS niet leidt tot ongewenste verdringing van technologieën die richting 2030 en volgende jaren noodzakelijk zijn. Het beoordelingskader zal periodiek worden herzien.
- De geschatte technische kosten voor transport en opslag van CCS zijn gemiddeld ongeveer € 10 per ton. Echter de werkelijke economische kosten en tarieven zullen hoger zijn omdat daar ook andere kosten zoals financiering, verzekeringen, monitoring en rendementseisen van de investeerder voor moeten worden meegenomen. Al de genoemde kosten behoudens die worden gedekt door een eventuele SDE-subsidie zullen in rekening worden gebracht bij degenen die CO_2 voor CCS aanbieden.

i. Het budget ten behoeve van CO_2-reductie in de industrie via de SDE++ komt in 2020 beschikbaar. Het budget loopt geleidelijk op naar indicatief € 550 mln in 2030[41]. Deze € 550 mln leidt niet tot additionele SDE++ uitgaven maar zijn inpasbaar binnen het geraamde SDE++ budget
j. De kosten voor de industrie stijgen met indicatief € 375 mln. Circa € 200 mln hiervan is het gevolg van de geraamde lastenstijging voor de industrie (geraamde stijging van de ODE-heffing). Hier bovenop is in de voorliggende varianten[42] een lastenstijging voorzien als gevolg van de verrekening van de infrastructuur voor nieuwe windparken op zee. Ten slotte stijgen de kosten met € 45 mln als gevolg van de beëindiging van de regeling ETS-compensatie. Het kabinet zal een alternatief voor afschaffing van de ETS-compensatieregeling doorvoeren ter compensatie van de kosten als gevolg van ETS onder de voorwaarde van adequate dekking te betalen door de industrie zelf.
k. Partijen formuleren als doelstelling/ambitie om - op basis van bovenstaande vormgeving en maatvoering van de SDE++ - een gemiddelde kostenreductie van ten minste € 10 per ton te realiseren ten opzichte van het basispad PBL.

C3.3.3 Bedrijfsspecifieke CO_2-reductieplannen en targets

Het maken van individuele transitieplannen en -afspraken draagt ertoe bij dat alle bedrijven een bijdrage leveren, koplopers worden beloond en achterblijvers die niet conform reductieplan leveren en free-riders worden gestraft.

Governance

De governance van bedrijfsspecifieke reductieplannen en targets bestaat uit de volgende elementen:
- Bedrijven met een uitstoot van 10 kton CO_2[43] of meer krijgen in samenhang met de in het tweede kwartaal van 2019 te sluiten sectorklimaatafspraak[44] de wettelijke[45] plicht om een CO_2 reductieplan op te stellen;
- Toetsing van de plannen vindt plaats door de RVO; hiertoe krijgt RVO indien nodig een wettelijke taak om onafhankelijke toetsing te borgen;
- Bedrijven zonder een door RVO goedgekeurd reductieplan en bedrijven met een goedgekeurd reductieplan die maatregelen niet conform het reductieplan ten uitvoer brengen, krijgen een heffing (malus) op te leggen door een onafhankelijke autoriteit – zie verder 3.3.4 Borging;
- In de SDE++-regeling wordt voor de desbetreffende ondernemingen een goedgekeurd reductieplan als subsidievoorwaarde vastgelegd;

---

[41] De daadwerkelijke uitkomst is afhankelijk van de resultaten van de tenders

[42] Dit is gebaseerd op de varianten die zijn opgenomen in de Kamerstukken 2009-2010, 31239 nr 91, paragraaf 3

[43] Bezien zal worden of aan bedrijven met een jaarlijkse uitstoot nabij de 10 kton een opt-in mogelijkheid wordt geboden

[44] De sectorklimaatafspraak bevat de uitwerking van de systematiek van opstellen en beoordelen van CO_2-reductieplannen, waarop de bedrijven vooruitlopend op de inwerkingtreding van de wettelijke plicht in de tweede helft van 2019 aan de slag gaan; in die afspraken wordt tevens geduid, welke van de afspraken een basis in of krachtens de wet behoeven.

[45] Zowel de terugverdientijd van vijf jaar of korter als het verplichte reductieplan worden in een nader te bepalen wet verankerd

- In de wettelijke regeling wordt een verbinding gelegd tussen de beoordeling van de reductieplannen door RVO met de bestaande EED-verplichtingen[46] voor de bedrijven die dit betreft. enerzijds, en de bestaande bevoegdheidsverdelingen in de omgevingswetgeving met betrekking tot vergunningverlening, toezicht en handhaving anderzijds.
- In samenhang daarmee maken het Rijk, IPO en VNG heldere afspraken over samenwerking, rollen, verantwoordelijkheden en de organisatie van een backoffice achter één loket dat RVO voor de indiening van de plannen zal inrichten.

Om de doelstellingen voor 2050 en 2030 te realiseren, wordt voor de grote uitstoters aangesloten bij het Europese Emissiehandelsysteem (ETS). Uitgaande van de verhoogde reductiefactor die vanaf 2021 van kracht is, neemt het aanbod van emissierechten af naar nul in 2057. Het ETS-systeem borgt dus dat de ETS-bedrijven op het noodzakelijke pad zitten richting klimaatneutraliteit. Met de ambitie dat in Nederland producerende bedrijven (instellingen) uiterlijk in 2030 tot de 10% meest CO_2 efficiënte bedrijven (instellingen) behoren, is voor de Nederlandse industrie CO_2-arme productie in 2050 binnen handbereik.

In het ETS systeem worden door de EU benchmarks gehanteerd om de omvang van de gratis emissierechten te bepalen. Zowel bedrijven als de emissie-autoriteit zijn bekend met deze systematiek.

Afspraken:

a. Om deze ambitie te concretiseren, stellen bedrijven met een jaarlijkse CO_2eq-uitstoot ≥10 kton per jaar uiterlijk eind 2019 CO_2 reductieplannen op. In de CO_2 reductieplannen[47] wordt het volgende opgenomen:
   - de CO_2 reductie en de CO_2-efficiency tot en met 2030;
   - een doorkijk naar CO_2-neutrale productie in 2050;
   - welke CO_2 reducerende investeringen de komende 5 jaar worden gedaan inclusief een tijdslijn van voorbereidende werkzaamheden (feasibility, engineering, final investment decision, vergunningsprocedure, etc) en welke voorbereidingen worden getroffen voor investeringen na 2025;
   - De verplichte maatregelen: dit zijn maatregelen met een terugverdientijd van 5 jaar of korter en maatregelen op de erkende maatregelen lijst;
   - welke investeringen bovenop de verplichte maatregelen afhankelijk zijn van SDE++ ondersteuning;
   - aan welke innovatie- en pilotprogramma's het bedrijf meedoet;
   - welke eventuele scope 2 en scope 3 maatregelen worden genomen;
   - welke investeringen conditioneel zijn aan inspanningen van anderen anders dan SDE++ ondersteuning (bijvoorbeeld infrastructuur die niet door het bedrijf zelf wordt aangelegd of vergunningen)

   Bedrijven rapporteren jaarlijks over de voortgang van de plannen conform een transparante en eenduidige door RVO opgestelde systematiek.
b. De bedrijfsspecifiek CO_2 reductieplannen moeten objectief, transparant en toetsbaar zijn en de uitvoering controleerbaar en afrekenbaar.
c. De toetsing van bedrijfsspecifieke plannen moet door een onafhankelijke partij gebeuren en dat moet wettelijk zijn vastgelegd. Indien nodig wordt de wet aangepast om te

[46] EED= Energy efficiency directive (waar MEE en MJA op zijn gestoeld)

[47] Het uitgangspunt hierbij is dat de criteria voor de CO_2 plannen dusdanig worden opgesteld dat een CO_2-plan ook voldoet als EED audit en deze daarmee vrijstelling kan krijgen voor de auditplicht (net als dat nu bij de huidige energieplannen onder de MJA/MEE het geval is).

bereiken dat RVO dit kan doen. [48] Uitgangspunt bij de toetsing zijn bedrijfsspecifieke targets 2030. Deze bedrijfsspecifieke targets zijn gebaseerd op de volgende elementen:
- maatregelen met een terugverdientijd van vijf jaar of minder;
- de ETS 10%-benchmarks[49] waarmee bedrijven nu reeds bekend zijn; deze benchmarks worden in 2019/2020 geactualiseerd;
- de additionele reductie tussen 2021 en 2030 die nodig is om - in aanvulling op het startpunt gebaseerd op de ETS benchmarks 2019 - de indicatieve doelstelling voor de industrie te realiseren (cumulatieve reductiefactor);
- bedrijfsspecifieke factoren en omstandigheden, waardoor in zowel positieve als negatieve zin van de hiervoor genoemde twee toetspunten kan worden afgeweken; hierbij kan ook een eventueel geplande shut-down bij worden meegenomen;
- bijdrage aan de reductie van scope 2 en 3 emissies.

d. Bedrijven met een goedgekeurd reductieplan die de maatregelen niet conform het reductieplan ten uitvoer brengen, krijgen een malusheffing.
e. Bovenstaande aanpak zal in het eerste kwartaal van 2019 verder worden uitgewerkt inclusief het door RVO op te stellen toetsingskader.
f. Jaarlijks wordt de voortgang van de uitvoering van de CO_2-reductieplannen gerapporteerd aan RVO. In die rapportage wordt aandacht besteed aan geplande en uitgevoerde projecten, bereikte CO_2 besparing, resterende CO_2 uitstoot en de levering van restwarmte tussen industriële partijen onderling en actoren uit andere sectoren binnen het Klimaatakkoord. Ook rapporteren bedrijven over de acties die zijn genomen om belemmeringen weg te nemen en de activiteiten die zijn ondernomen om in aanmerking te komen voor subsidiegelden. RVO aggregeert deze informatie ten behoeve van de KEV; in de uitvoering wordt de samenwerking gezocht met de NEa (ETS-bedrijven) en RIVM (niet ETS-bedrijven)

C3.3.4 Borging

Voor een ambitieuze aanpak van de reductiedoelstellingen 2030 (en 2050) is een sluitend systeem nodig, waarin wordt geborgd dat de doelstellingen ook daadwerkelijk zullen worden gehaald. Daarom wordt afgesproken dat de borging plaatsvindt langs drie lijnen:

a. <u>Sectorale borging</u>

Een eerste borgingsmoment is begin 2020. PBL zal dan beoordelen[50] of de ingediende CO_2 reductieplannen voldoende ambitieus zijn om de indicatieve doelstelling 2030 te kunnen realiseren. Indien de plannen volgens PBL onvoldoende reductie opleveren om de indicatieve doelstelling te realiseren, dan zijn aanvullende maatregelen van de industrie vereist. In dat geval zal bovenop de reductieplannen een aanvullende reductie worden overeengekomen, zodanig dat alsnog de indicatieve doelstelling wordt gehaald. Waar nodig zal dit proces wettelijk worden verankerd. De aangescherpte plannen moeten dan uiterlijk zomer 2020 goedgekeurd zijn door RVO.

b. <u>Bedrijfsspecifieke borging: malus in de vorm van een CO_2 minimumprijs</u>

- Bedrijven (inrichtingen) zonder (goedgekeurd) reductieplan krijgen een malus in de vorm van een CO_2-minimumprijs beginnend bij € 30 in 2021 oplopend naar € 43 in 2030. Op basis van de huidige inzichten bedraagt de malus € 27 in 2030 (€ 43 minimumprijs minus

[48] Bij de toetsing zal RVO gebruik maken van de inventarisatie van mogelijkheden die in het kader van het VHKA zijn opgeleverd door de regionale clusters, alsmede van beschikbare studies waarin een bottom-up indicatie is gegeven van het potentiële reductiepotentieel, inclusief een inschatting van de reductiekosten. Op basis hiervan toetst RVO of het in elk bedrijf aanwezige reductiepotentieel inderdaad wordt benut en of de in het plan aangeven reductiekosten reëel zijn. Bij RVO en NEa zijn de benodigde bedrijfsspecifieke data bekend om deze toetsing uit te voeren.

[49] Bedrijfsspecifieke omstandigheden zijn ook relevant voor gevallen waar (nu nog) geen adequate benchmark beschikbaar is

[50] Obv hetgeen RVO aandraagt aan informatie

€ 16 uit het basispad PBL).[51] Deze malus wordt geheven over het meerdere van de CO_2 uitstoot ten opzichte van het volume behorend bij de top 10% ETS-benchmark 2019, verlaagd van jaar op jaar met de cumulatieve reductiefactor.
- Bedrijven met een goedgekeurd reductieplan die de maatregelen niet conform reductieplan ten uitvoer brengen, krijgen uitgaande van hun eigen reductieplan de malusheffing over de te veel uitgestoten CO_2.
- De malusheffing kan nog twee jaar worden ingezet door het desbetreffende bedrijf mits het bedrijf in die twee jaar terugkeert op het afgesproken reductiepad. Dit geeft een dubbele prikkel. Na twee jaar worden de middelen toegevoegd aan de middelen die beschikbaar komen voor CO_2 reductie elders in de industrie. Aldus ontstaat een borgingsmechanisme met terugsluis.

c. Systeemborging

Er zullen evenwel ook omstandigheden in de (internationale) omgeving zijn die maken dat het doelbereik in 2030 (jaarlijks) afwijkt (mee- of tegenvalt) ten opzichte van de indicatieve opgaven in dit Klimaatakkoord. Om stabiliteit te bieden aan alle partijen die uitvoering moeten geven aan het klimaatbeleid zal herijking niet jaarlijks en per sector (kunnen) plaatsvinden. In plaats daarvan wordt aangesloten bij de plan- en actualiseringscyclus die wordt vastgelegd in de Klimaatwet (en voortvloeit uit het Klimaatakkoord van Parijs en het Integraal Nationaal Energie en Klimaatplan voortkomend uit EU-regelgeving). Herijking van de resterende opgave(n), en daarmee de heroverweging van benodigde inzet van (aanvullende) maatregelen en instrumenten, vindt iedere 5 jaar plaats, aansluitend bij het opstellen van het Klimaatplan conform de Klimaatwet. Op dit vijfjaarlijkse moment van herijking wordt, vertrekkend vanuit het centrale CO_2-reductiedoel, een integraal perspectief gehanteerd over sectoren heen, met een horizon van 10 jaar (inclusief doorkijk naar 2050). Er wordt dus niet gestuurd op de restemissies per sector.

Als bovenstaande borging goed werkt, kan het nog steeds zo zijn dat het reductiedoel dat voor de hele industrie geldt niet gehaald dreigt te worden, bijvoorbeeld omdat de beoogde kostendaling niet (snel genoeg) wordt gerealiseerd. Om de indicatieve doelstelling toch te realiseren, is in dat geval extra SDE nodig. Hiervoor wordt bij afsluiten van een nationaal akkoord een reservebuffer gecreëerd. Deze buffer wordt gevoed door respectievelijk de volgende twee bronnen:

a. De industrie is bereid voorfinanciering voor haar rekening te nemen, teneinde het indicatieve doel te realiseren. Hierbij gaat het om voorfinanciering door de industrie van SDE++-middelen die na 2030 beschikbaar komen. Op deze manier kan de industrie al voor 2030 investeren, terwijl de bijbehorende SDE-middelen uit de aangegane verplichtingen pas na 2030 beschikbaar komen. Afgesproken wordt dat hier vanuit de Rijksoverheid geen kapitaalvergoeding tegenover staat. De middelen zijn gerelateerd aan de bijdrage van de industrie met een maximum van € 340 mln per jaar, zijnde tien procent van het beschikbare SDE++-budget. De maatregel is tijdelijk en loopt van 2027 tot en met 2030.Deze maatregel is saldo, lasten- en uitgavenneutraal en heeft derhalve geen invloed op de lasten van burger en het MKB.
b. De industrie is dan bereid via een extra ODE-heffing € 150 mln ten laste van de industrie aanvullend beschikbaar te maken ten behoeve van extra CO_2 reducerende maatregelen in de industrie. De vormgeving van deze heffing zal worden vastgelegd in samenspraak met de industrie.

Ook kan het zijn dat de malus onvoldoende effectief is als prikkel voor bedrijven om met SDE++-ondersteuning investeringen ten uitvoer te brengen. Het verhogen van de malus als prikkel is dan een logische optie, zodat ook via dat kanaal wordt gewerkt aan een verbetering

[51] Aangezien deze malus kan afwijken van de CO_2-heffing in de Elektriciteitssector zal worden bezien hoe de malus moet worden toegepast bij WKK-installaties.

van de business case voor emissiereductie. De hoogte van de malus is bepalend voor de maatregelen die op de abatementkosten-curve te nemen zijn om de uitstoot terug te dringen.

PBL wordt gevraagd deze borging op effectiviteit te beoordelen. Dit betekent dat de hoogte en vormgeving van de malus dan moet worden bezien in relatie tot de kosten van de te nemen maatregelen om de indicatieve doelstelling te realiseren. Besluitvorming over een dergelijk borgingsmechanisme zal door het kabinet in samenspraak met de partijen aan de Industrietafel mede worden bezien onder de voorwaarde van een gelijk speelveld, het bieden van investeringszekerheid aan bedrijven en het borgingsmechanisme dat in andere sectoren van toepassing is.

C3.3.5 ETS en de internationale context

De industrietafel zet in op een samenhangende, integrale aanpak langs bovenstaande lijnen. Deze aanpak moet leiden tot 49% CO_2 reductie in Nederland in 2030, waarvan indicatief 14,3 Mton moet worden gerealiseerd door de Nederlandse industrie. Of deze aanpak toereikend is om deze doelstelling te realiseren, is mede afhankelijk van de stappen die Europees en mondiaal worden gezet om de doelen van Parijs te halen. Een ambitieuzere doelstelling moet samengaan met een verbeterde werking van het ETS, alsmede tot een hogere CO_2 prijs in Europa.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

a. De Nederlandse regering zal zich in Europees verband actief inzetten voor de steun van andere koploperlanden in het verhogen van de CO_2-reductiedoelen resulterend in een CO_2-prijs van tenminste € 30 in 2030. Naast het feit dat dit noodzakelijk is om het 55% doel te realiseren heeft een Europese samenwerking tevens als voordeel dat de impact op het level playing field voor het bedrijfsleven wordt geminimaliseerd.
b. De Nederlandse overheid spant zich in om landen die achterblijven bij de doelstellingen van Parijs aan te sporen tot actie.
c. De Nederlandse brancheverenigingen voor de industrie zullen de verschillende roadmaps en de opgedane kennis met het CO_2-reductiedoel van 49% actief delen en beschikbaar stellen voor hun Europese counterparts.
d. Partijen zetten zich ervoor in dat er voor de periode na 2030 een verlenging van voor de *carbon leakage* voorzieningen in de ETS Richtlijn komt, dan wel een alternatief ervoor.
e. De Nederlandse regering zal zich actief inzetten om in het ETS erkenning voor relevante CO_2-reductiemaatregelen te krijgen, zoals CCU en elektrische boilers.

C3.3.6 Het level playing field

De Nederlandse industrie concurreert internationaal en wil borgen dat allerlei maatregelen die zij moeten treffen in het kader van de nationale klimaatdoelstellingen niet ten koste gaan van de internationale concurrentiepositie[52]. In dat verband is in het hoofdlijnenvoorstel opgenomen, dat maatregelen getroffen kunnen worden die passen binnen het level playing field.
Het level playing field is in beginsel een rechtvaardigheidsprincipe, dat beoogt alle deelnemers het 'spel' volgens dezelfde regels te laten spelen. De concurrentiepositie van in Nederland gevestigde bedrijven in het internationale speelveld wordt bepaald door een mix aan factoren die zowel positief als negatief kunnen uitwerken: energieprijzen, arbeidsmarktfactoren, geografische omstandigheden, beleidsmaatregelen, (fiscale) wet- en regelgeving. In samenhang vormen ze het huidige 'playing field'.

[52] Aan de andere kant zou de concurrentiepositie van en vestigingsklimaat voor duurzame bedrijven zichtbaar beter moeten zijn.

Het kabinet vraagt een expertgroep om nader onderzoek te doen naar de verwachte effecten van dit maatregelenpakket op het level playing field, inclusief een eventueel aanvullend borgingsmechanisme, voor het level playing field van de Nederlandse industrie. Hierbij kan de bestaande studie van PwC worden benut, evenals andere beschikbare studies en inzichten over werkelijk betaalde energieprijzen. Voor de verwachte ontwikkeling van klimaatbeleid in andere landen, kan gebruik worden gemaakt van bestaande (scenario)studies van internationale organisaties zoals de International Energy Agency. De expertgroep wordt gevraagd eind februari haar bevindingen aan te leveren.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

a. Er wordt een startmeting aan de hand van verschillende kernindicatoren uitgevoerd bij het sluiten van het klimaatakkoord naar het niveau van het (gelijke) speelveld, waarop de Nederlandse situatie zich verhoudt ten opzichte van andere landen en daarmee de positie van de Nederlandse industrie in kaart brengt in het internationale level playing field voor zover die het gevolg zijn van nationaal klimaatbeleid en bijbehorend flankerend beleid
b. Er wordt een monitor ontwikkeld op dezelfde indicatoren als de startmeting, die periodiek het niveau van het speelveld in kaart brengt; deze monitor wordt aangevuld met diverse parameters die het vestigingsklimaat beïnvloeden, zoals het World Competitiveness Report.
c. Deze kernindicatoren worden aangevuld met een kwalitatieve analyse met een meer 'leading' karakter van specifiek beleid in de te monitoren landen, waarbij vooralsnog aan de volgende landen wordt gedacht: België, Duitsland en het VK aangevuld met een specifieke achterblijver (bijvoorbeeld Polen) en een specifieke voorloper (bijvoorbeeld Denemarken). Deze analyse is aan te vullen met een kwalitatieve analyse van de drie grote handelsblokken: EU, China en VS en aan te vullen met informatie over het vestigingsklimaat uit een select aantal interviews met internationaal opererende bedrijven en of NFIA.
d. Gebruikmakend van bestaande monitoren kan worden bepaald welke informatie jaarlijks beschikbaar komt en welke analyses worden uitgevoerd op bijvoorbeeld twee- of vierjaarlijkse basis; hierbij zijn de uitvoerbaarheid en de kosten van de monitor belangrijke overwegingen. Voor 1 juli 2019 wordt vastgesteld hoe deze monitoring gaat plaatsvinden.
e. Bij het invoeren van nieuwe bedrijfsgerichte heffingsmaatregelen wordt expliciet gekeken naar het risico van mogelijke weglekeffecten als gevolg van de maatregel. Zowel positieve als negatieve veranderingen in het level playing field wordt zowel ex ante als ex post per industriële sector in beeld gebracht en weglekeffecten zullen expliciet worden meegenomen.

C3.3.7 Omgaan met groei en nieuwkomers

Nederland heeft een open economie, waarin bedrijven kunnen groeien en nieuwkomers in beginsel welkom zijn. De systeemtransitie van de Nederlandse industrie staat dus open voor nieuwkomers die in Nederland een bijdrage willen leveren aan de vernieuwing van de industriële productie. Het is ook onvermijdelijk dat een deel van de huidige productie (zo) niet langer kan plaatsvinden. Dynamiek is noodzakelijk om de systeemtransitie in Nederland en elders te bereiken.

De indicatieve reductieopgave betreft een reductie in 2030 ten opzichte van de geraamde CO_2-uitstoot in 2030 in het basispad van PBL. Dit basispad veronderstelt een economische groei van 1,75 % per jaar, een productiegroei van de industrie van 0,7%. Bij een hogere of lagere industriële productiegroei, bijvoorbeeld als gevolg van nieuwe toetreders, of door

beëindiging cq verplaatsing van productie, komen de resterende emissies in 2030 hoger of lager uit dan nu in het basispad aangenomen. Het geheel van groei, toetreding, beëindiging en verplaatsing van activiteiten wordt meegenomen in de herijking van de resterende opgave(n), en daarmee de benodigde inzet van (aanvullende) maatregelen en instrumenten, die iedere 5 jaar plaatsvindt. Op dit vijfjaarlijkse moment van herijking wordt, vertrekkend vanuit het centrale CO_2-reductiedoel, een integraal perspectief gehanteerd over sectoren heen, met een horizon van 10 jaar (inclusief doorkijk naar 2050). Er wordt dus niet gestuurd op de restemissies per sector (zie deel B van dit akkoord).

Wel is het belangrijk dat deze groeiers en de nieuwkomers passen in het CO_2-reductiepad naar 2050 en zich conformeren aan de afspraken daarover gemaakt in dit Klimaatakkoord. Voor significante uitbreidingen, upgrades en nieuwe toetreders gelden in beginsel dezelfde regels als voor bestaande bedrijven, te vertalen in onder meer het meenemen in het ontwerp van nieuwe installaties van alle CO_2 reducerende maatregelen met een terugverdientijd van vijf jaar of minder. Nieuwe toetreders en bestaande bedrijven die uitbreiden kunnen daarnaast onder dezelfde voorwaarden gebruik maken van hetzelfde instrumentarium als reeds bestaande bedrijven en kunnen dat vroegtijdig benutten om tot een installatie met minimale CO_2-uitstoot te komen. Er worden geen specifieke CO_2 -normen gehanteerd voor de uitbreiding of nieuwkomers als bedoeld onder a, conform de EU Richtlijn Industriële Emissies.

Dit leidt tot de volgende afspraken:

a. Nieuwe spelers met een substantiële CO_2-emissie (≥10 kton) of uitbreiding waardoor meer dan 10kton wordt uitgestoten dienen een CO_2-reductieplan in te dienen. Voor deze bedrijven geldt hetzelfde regime als voor bestaande bedrijven.
b. Uitbreidingsinvesteringen of investeringen van nieuwe spelers met een substantieel CO_2-emissie-effect dienen zoveel mogelijk te passen in een transitie naar CO_2 neutraliteit op lange termijn (2050), te toetsen op basis van (lange-termijn) CO_2 reductieplannen. Voor de tussenliggende periode wordt het ALARA-beginsel toegepast – *As Low As Reasonably Achievable*
c. Acquisitie van de overheid richt zich op bedrijven die een toegevoegde waarde hebben voor de Nederlandse of regionale economie, behoren tot de meest klimaatvriendelijke en circulaire binnen de betreffende branche en bereid zijn zich te conformeren aan de klimaatdoelstellingen 2030 en 2050.

C3.4 Afspraken afvang en opslag CO2

De verandering van het klimaat noodzaakt ons tot snel handelen en geen tijd te verliezen. We kunnen niet wachten tot er misschien wel betere oplossingen zijn en moeten dus nu inzetten op alles wat ons helpt de CO_2-uitstoot zo snel mogelijk te reduceren.
Afvang, transport en opslag van door de industrie geproduceerde CO_2 (CCS) wordt door de industrie en door de Rijksoverheid gezien als noodzakelijke activiteit om de 2030-doelstelling te behalen[53]. Afvang en transport kunnen bovendien dienen als opmaat naar hergebruik van koolstof (CCU). Afgevangen CO_2 kan in de toekomst bijdragen (bijvoorbeeld in combinatie met groene waterstof) aan de ontwikkeling van synthetische grond- en brandstoffen (bijvoorbeeld Steel2chemicals) en de mogelijkheid om negatieve emissies te realiseren (naast andere opties die negatieve emissies kunnen helpen realiseren). De beoogde opschaling past in het doel dat de Nederlandse industrie in 2050 nagenoeg klimaatneutraal produceert. CCU maakt naar verwachting dan een belangrijk deel uit van de industriële productie, door CO_2 als grondstof te hergebruiken in bijvoorbeeld bouwmaterialen of plastics.

[53] Op basis van huidige inventarisatie kan in 2030 voor zeker 14 Mton aan CO_2 worden afgevangen en op een kostenefficiënte wijze worden opgeslagen (scope 1 en 2). Het betreft de volgende projecten: Porthos, Athos, Chemelot[53], Zeeland, Noord NL[53], vervolg R'dam en Aramis[53]. Daarnaast zijn er plannen om CO_2 af te vangen bij verschillende afvalverbrandingsinstallaties ten behoeve van verduurzaming van de glastuinbouw.

Afspraken

Partijen spreken hierbij het volgende af:

a. CCS mag de structurele ontwikkelingen van alternatieve klimaatneutrale technieken of activiteiten voor CO_2-emissiereductie niet in de weg staan. In het algemeen is het wenselijk afgevangen CO_2-emissies onder de grond op te slaan waar alternatieven niet snel genoeg met voldoende volume of kostenefficiënt beschikbaar zijn en waarbij er (op termijn) potentie is voor hergebruik van CO_2 als grondstof (CCU).
b. De SDE++subsidie kan alleen voor CCS-projecten worden benut die bijdragen aan de opgave voor de industrie, waarvoor geldt dat er redelijkerwijs geen kosteneffectieve alternatieven zijn en die passen in een transitie naar CO_2-neutraliteit in 2050 zoals blijkend uit een goedgekeurd CO_2 transitieplan. Ook mag CCS niet leiden tot ongewenste verdringing. Ongewenste verdringing treedt op als technologieën die noodzakelijk zijn voor de mix in 2030, maar nu nog te duur zijn in de SDE+, niet tijdig tot uitrol komen. Onder deze beperkende voorwaarden is er vanuit de SDE++ naar verwachting ruimte voor 7 Mton CCS in 2030 die bijdragen aan het behalen van de indicatieve doelstelling van 14,3 Mton. [54] In het Regeerakkoord was sprake van 20 Mton. Op basis van de goedgekeurde CO_2-reductieplannen zal medio 2020 worden bezien of een bijstelling van de indicatieve 7 Mton gewenst is.
c. Gedurende de periode van het Klimaatakkoord zal de CO_2 afkomstig van de CCS-projecten enkel onder zee ondergronds worden opgeslagen. Tot de mogelijkheden behoort ook opslag in andere landen die onder het Europese Emissiehandelssysteem vallen, mits de internationale regels zijn aangepast voor deze vorm van export.
d. Het Rijk vraagt betrokken partijen om uiterlijk medio 2019 (eventuele knelpunten ten aan zien van) de benodigde infrastructuur in kaart te brengen om de plannen van de industrie ten uitvoer te brengen.
e. Er gelden strenge voorschriften met betrekking tot veiligheid en het voorkomen van lekken. In beginsel is het wettelijk kader beschikbaar om op grond van deze principes vergunningen voor CCS te verlenen; ook de ervaring met monitoringplannen bij productie-installaties op zee is in beginsel voldoende om de benodigde monitoring van CCS vorm te geven. Per opslaglocatie zullen echter de specifieke monitoringseisen in kaart moeten worden gebracht. Voor het transport van CO2 onder hoge druk is verder onderzoek nodig[55]. Monitoring van de opgeslagen CO_2 is nodig totdat aangetoond is dat de situatie stabiel is en dit door het bevoegd gezag is goedgekeurd, conform de Mijnbouwwet. Het Rijk legt in beginsel de wettelijke termijnen voor verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid vast in de opslagvergunning[56].
f. Het Rijk werkt principes uit rond de marktordening en de aansprakelijkheden, en beziet of, wanneer en onder welke randvoorwaarden publieke partijen betrokken kunnen zijn bij CCS. Het Rijk committeert zich half 2019 te komen met een visie op de marktordening en de financiering van de infrastructuur van CCS-projecten om indien nodig uiterlijk in 2021 de daarvoor benodigde wettelijke kaders te hebben aangepast. Partijen onderzoeken of een extra verzekering, garanties of en andere faciliteit voor onvoorziene calamiteiten nodig is.
g. Om de ontwikkeling van met name de eerste CCS-projecten niet onnodig te vertragen en om specifieke projectinformatie te verzamelen, zeggen de partijen betrokken bij de geïnventariseerde CCS-projecten toe (een deel van) de kosten van deze

---

[54] Zoals in maart 2018 uit de toedeling van emissies door PBL geïndiceerd is dit exclusief eventuele reductie die nu wordt toegerekend aan andere sectoren. Momenteel wordt de emissie van de NUON-rookgascentrale nabij Tata Steel toegerekend aan de Elektriciteitssector. Als die centrale zou sluiten reduceert de Elektriciteitssector ca 6Mton en stijgt de opgave van de industrie. Als zich dat voordoet, vormt dat reden om daar bij het eerstvolgende vijfjaarlijkse herijkingsmoment aanvullende afspraken over te maken.

[55] Betreft onderzoek waarvan de resultaten nodig zijn voor de ontwerpfase van concrete projecten (engineering)

[56] Vanuit de industrie is aangegeven dat de huidige regeling als niet aantrekkelijk wordt beschouwd. Deze knelpunten moeten door de industrie in kaart worden gebracht.

voorbereidingskosten op zich te nemen om de voortgang van de projecten te garanderen en erkennen hierbij dat enige onzekerheid over de doorgang van het project hierbij acceptabel is.

h. Het Rijk verstrekt een permanente opdracht aan EBN (in samenwerking met de Geologische Dienst van TNO) om de geschiktheid van offshore velden voor CCS in kaart te hebben en studie die al verricht is up-to-date te houden. In geval een gasveld onder de Nederlandse Noordzee bijna leeg raakt en de operator zijn productieplatform en andere infrastructuur moet gaan opruimen kan op basis van deze informatie een expliciete afweging worden gemaakt door de industrie en het Rijk of desbetreffend veld in aanmerking kan komen voor opslag en of er plannen zijn rond bestaande of toekomstige CCS-projecten om het betreffende veld voor opslag van CO_2 te benutten. Zo ja, dan wordt op basis van de te overbruggen periode tot gebruik voor CCS bezien of de kosten daarvan opwegen tegen het alternatief (verwijderen en later nieuw platform plaatsen). Vanuit het Rijk zal met betrokkenheid van stakeholders een verder protocol hiervoor worden uitgewerkt (2019) dat aansluit op het nog te ontwerpen marktkader CCS.

i. De Nederlandse regering zal zich inzetten voor de aanpassing van Europese regels onder meer op het gebied van ETS, die erop gericht zijn CO_2-transport (via schepen), CO_2-opslag in materialen, transporteren en verwerken van afval en de waardering voor internationale keteneffecten mogelijk te maken (waaronder grensoverschrijdend transport van CO_2).

C3.5 Overige afspraken

C3.5.1 Ruimte en infrastructuur

De industrie speelt een belangrijke rol in de klimaat- en energietransitie als geheel en ook in het energiesysteem. De kabinetsperspectief op de Nationale Omgevingsvisie stelt over de industrie onder andere: “De havengebieden en industriële clusters van grootverbruikers aan de kust moeten maximaal energie besparen, transformeren naar nieuwe hernieuwbare energiebronnen en kunnen een schakelrol vervullen in de energietransitie, met aanlanding, benutting, omzetting en opslag van de windenergie op zee en het beschikbaar maken van de vrijkomende restwarmte voor de omliggende gebouwde omgeving.” Ook bij de industrie zijn veel combinaties met andere opgaven relevant, bijvoorbeeld met de gebouwde omgeving en de tuinbouw als het gaat om het benutten van restwarmte en CCU. Voorts is er ook een vraag naar gelijkstroomvoorzieningen.

Er zijn drie hoofdonderwerpen rond infrastructuur waar door de industrie aandacht wordt gevraagd:

- Systeemintegratie: landelijke regie en coördinatie over alle sectoren heen
- Tijdige aanleg en aanpassing van infrastructuur: in de regionale clusters is op dit moment al sprake van beperkte capaciteit
- Marktordening van nieuwe infrastructuur: CCS, waterstof en (industriële) warmtenetten

Tijdige beschikbaarheid van infrastructuur en betaalbare energie zijn voor de industrie een randvoorwaarde om de klimaattransitie vorm te geven. Momenteel is nog onvoldoende zicht of aan deze randvoorwaarden voldaan kan worden, wie daarvoor precies verantwoordelijk is en hoe verschillende energiesystemen elkaar kunnen versterken en aanvullen. Dit vergt een lange termijn inventarisatie van vraag en aanbod over alle sectoren heen, betere modellering en kennisvergroting, CO_2-reductieplannen en hun consequenties voor de energievraag en -infrastructuur. Maar dit vergt ook tijdig een beter zicht op de marktordening.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

a. Het Rijk neemt regie in een structureel overleg met buurlanden omtrent grensoverschrijdende infrastructuur[57]; daartoe behoort in elk geval het overleg met Noordrijn Westfalen en Vlaanderen voor de aanpak van de infrastructuur voor het ARRA-cluster.
b. Op zee opgewekte energie wordt bij aanlanding aangesloten op het hoofdnetwerk nabij industriële clusters aan de kust en wordt daar zo veel mogelijk gebruikt. Hierbij wordt rekening gehouden met ruimtelijke impact op zee en op land en met het bestaande net. Waar dat opportuun is wordt optimalisering middels bijvoorbeeld gelijkstroomnetten onderzocht.
c. Voor industriële clusters verder landinwaarts gelegen zoals Emmen en Chemelot wordt ook gekeken naar alternatieven in de elektriciteitsvoorziening in plaats van directe aansluiting op energie opgewekt op zee die leiden tot afdoende, tijdige en betaalbare oplossingen. Het aandachtspunt van deze clusters is, dat in beginsel alle clusters binnen Nederland tegen vergelijkbare voorwaarden en redelijke kosten toegang hebben tot de benodigde infrastructuur.
d. CO_2-opslag vindt vooralsnog enkel plaats in lege gasvelden in zee.
e. In de CO_2-reductieplannen van de industrie wordt de infrastructuurbehoefte voor elektriciteit, gassen, vloeistoffen en warmte voor de industrie in beeld gebracht.
f. In de RES'n[58] wordt de infrastructuurbehoefte voor elektriciteit, gassen, en warmte voor de gebouwde omgeving in beeld gebracht, alsmede de locatie van hernieuwbare energie-opwek in de regio en daaraan gekoppelde infrastructuur. In de RES'n kan in kaart worden gebracht waar en hoeveel restwarmte van de industrie kan worden afgenomen.
g. In 2020 stelt het Rijk, mede op basis van input van partijen aan de tafels en stakeholders, een brede visie marktordening & energietransitie vast, inclusief beleidsagenda richting 2030. Hierin wordt vanuit een systeemperspectief ingegaan op de ordening, regulering en bekostiging van nieuwe infrastructuur voor met name warmte, waterstof en CO_2; rekening houdend met de implicaties voor gas en elektriciteitsnetwerken en ruimtelijke impact en vertrekkend vanuit scenario's voor 2030 en 2050. Vooruitlopend daarop komt het rijk in 2019 met een Rijksvisie marktordening CCS en bekostiging CO_2-infrastructuur; de wettelijke kaders moeten uiterlijk 2021 zijn aangepast.
h. Het Rijk consulteert de maatschappelijke partners die van de infrastructuur gebruik maken als onderdeel van de borging van dit Klimaatakkoord voorafgaand aan de vaststelling van de aanpak en programma. Bestaande CO_2 en H_2 infrastructuur en reeds werkende marktmechanismen voor huidige toepassingen cq gebruik van H2 en CO_2 blijven gerespecteerd.
i. Op basis van de door de partners in het Klimaatakkoord besproken en gedeelde aanpak wordt de daartoe benodigde wetgeving zo snel mogelijk aan de Tweede Kamer aangeboden.
j. Gasunie en TenneT starten in 2019, samen met de regionale netbeheerders, een integrale infrastructuurverkenning 2030-2050 (oplevering is voorzien in 2021), die de basis vormt voor afspraken rond investeringen in infrastructuur tussen netbeheerders en overheden. In de verkenning zijn inzichten vanuit de energiesector, vraagontwikkeling in de industrie en bevindingen vanuit RES'en meegenomen.
k. De investeringsplannen[59] van TenneT en GasUnie vormen in combinatie met vergelijkbare documenten van de regionale netbeheerders de basis voor afspraken rond investeringen in infrastructuur tussen netbeheerders en overheden. Het Rijk vraagt de netbeheerders en beheerders van buisleidingen om op basis van de bestaande investeringsplannen uiterlijk

[57] Grensoverschrijdend kan ook Noorwegen, Denemarken en VK zijn

[58] RES = Regionale energiestrategie (zie ook D7)

[59] Voorheen KCD (Kwaliteits- en capaciteitsdocument)

half 2019 in kaart te brengen welke knelpunten zij zien in de beschikbaarheid van infrastructuur om de plannen van de industrie als in dit akkoord ingebracht uit te kunnen voeren.

l. De elementen met betrekking tot infrastructuur en marktordening uit de programmatische aanpak voor waterstof zullen worden meegenomen in de integrale aanpak in 2020.
m. Het Rijk zal bij de ontwikkeling van Warmtewet 2.0 meer duidelijkheid geven over de marktordening bij warmtenetten. Mogelijk zullen ook de Elektriciteitswet 1998 en de Gaswet daarbij gewijzigd moeten worden.
n. Het Rijk kijkt in 2019 op welke wijze financiële ondersteuning voor (industriële) warmtenetten kan worden vormgegeven.

C3.5.2 Power2heat

Elektrificatie van warmteprocessen in de industrie biedt een belangrijke kans tot verduurzaming van de industriële productie (mits er voldoende opwek van hernieuwbare elektriciteit is).
Tot 2030 wordt verwacht dat een aantal elektrificatietechnologieën een relevante impact kan hebben. Door innovaties kan dat perspectief na 2030 zelfs sterk toenemen. Elektrische boilers bieden de mogelijkheid tot een flexibele inzet, omdat deze snel op en af te regelen zijn, terwijl andere elektrificatietechnieken een hogere CO_2-reductie en energie-efficiency bieden en bij voorkeur volcontinu worden gebruikt.
De verschillenden technologieën hebben ieder hun rol en eigen karakteristieken met bijbehorende voor en nadelen, zoals:

- Flexibele inzetbaarheid (wel of niet)
- Efficiency (Hoeveel CO_2 per opgenomen elektriciteit)
- Benodigde CAPEX (hoog of laag)
- OPEX (gevoeligheid voor energieprijsniveaus)
- Complexiteit van integratie
- Volwassenheid van de technologie

Elektrificatie in de industrie kan in 2030 5,3 Mton CO_2 reduceren (technisch potentieel) met een besparing van 93 PJ. Hierbij ontstaat een additionele elektriciteitsvraag tussen de 8 en 24 TWh, afhankelijk van de mix van technologieën die wordt ingezet. Het gaat daarbij vooral om warmtepompen < 300^0C, andere droog- en scheidingstechnieken, elektrische boilers en mechanische damprecompressie.

Afspraken over de instrumentatie van P2H:

a. Partijen committeren zich aan een monitoringmethodiek die zicht geeft op de ontwikkeling van elektrificatie in industrie, gebouwde omgeving en mobiliteit. De monitor heeft tot doel tijdig te bezien in hoeverre extra elektriciteitsvraag en -aanbod zich evenwichtig ontwikkelen. De uitkomsten van deze monitor zullen bij voorkeur uiterlijk per 1-1-2021 gebruikt worden voor besluitvorming over het volume hernieuwbare elektriciteit in 2030. Deze monitoring zal onderdeel uitmaken van de bredere aanpak voor het monitoren en evalueren van afspraken van het Klimaatakkoord.
b. Het Rijk spant zich in om elektrificatie van warmte een plek te geven binnen de SDE++. Daarbij wordt ook gekeken naar hybride elektrificatie.
c. Marktpartijen verkennen, zo mogelijk samen met InvestNL, opties om investeringsrisico's af te dekken met verzekeringsproducten waarin nu niet wordt voorzien door de (financiële) markt.
d. Om te borgen dat de bron van de elektriciteit die wordt ingezet voor P2H in de industrie zoveel mogelijk hernieuwbaar is, zullen de sectoren industrie en elektriciteit ten behoeve van de vormgeving van de verbrede SDE+ regeling, een budgetneutraal voorstel ontwikkelen om bij de stimulering van elektrificatie van warmteprocessen een verbinding

te leggen met duurzame opwekking van elektriciteit[60]. Het Rijk zal dit voorstel meewegen in de vormgeving van de SDE++.

e. Het Rijk onderzoekt samen met andere partijen of in de Energiewet 1.0 of via aanpassing van andere wet- en regelgeving (waaronder de codes) meer ruimte kan worden geboden voor dynamische tariefstructuren in de nettarieven voor transport en distributie teneinde meer flexibiliteit te faciliteren. Internetconsultatie van de Energiewet 1.0 is naar verwachting in 2019.
f. Industriële partijen brengen bij de uitwerking de CO_2-reductieplannen van de bedrijven de verwachte extra elektriciteitsvraag in kaart, zodat (regionale) Netbeheerders deze tijdig kunnen betrekken bij de uitvoering van hun wettelijke taken.
g. Zoals elders in het akkoord opgenomen wordt het vraagstuk voor anticiperende uitbreidingsinvesteringen in de energie-infrastructuur verkend.
h. De industrie spant zich in de benodigde kennis met betrekking tot elektrificatie in de industrie beter bijeen te brengen en te delen binnen en buiten de eigen organisatie met inachtneming van de toepasselijke mededingingsregels en gebruikt daarvoor bestaande gremia.
i. Partijen in de innovatie-ecosystemen (TNO, topsectoren, sectororganisaties, e.d.) ontwikkelen een MMIP[61], laten modellen ontwikkelen en bestaande modellen aanpassen voor warmte-analyses, zodat power2heat in deze modellen wordt meegenomen.

C3.5.3 CO_2-voetafdruk en circulair aanbesteden

Op weg naar een circulaire economie wordt het bepalen van de CO_2-voetafdruk van producten en de maximale benutting van (hernieuwbare) grondstoffen en materialen steeds belangrijker. Deze kennis is van belang voor de ondernemer voor een efficiënte en maatschappelijke verantwoorde bedrijfsvoering. Kennis van de footprint is ook van belang om consumenten inzicht te geven in de herkomst en milieubelasting van producten en diensten die zij willen afnemen (keuzebepaling[62]) Ook kan toekomstig beleid baat hebben bij deze inzichten. Overheden en bedrijven zijn via hun inkoop ook consument en kunnen derhalve via hun inkoopbeleid bijdragen aan het inkopen van klimaatvriendelijke producten en diensten. Voor het creëren van mogelijk internationale markten voor CO_2-arme producten en diensten is het belangrijk om tot geharmoniseerde systemen van CO_2 labelling te komen.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

a. In de onderzoeksagenda van het Rijk en de partners in het Klimaatakkoord wordt expliciet ruimte gemaakt voor onderzoek en implementatie van het bepalen van de CO_2-voetafdruk[63] van producten en diensten; hierbij vormt ontwikkeling van een digitale accounting van de CO_2-footprint in de keten (bijvoorbeeld via blockchains) onderdeel van deze agenda.
b. Europees zet Nederland zich in voor de ontwikkeling door de Europese Commissie van CO_2 labelling van half- en eindfabrikaten op basis van geharmoniseerde methodologieën.
c. Het Rijk heeft de marktvraag naar circulaire, biobased en klimaatneutrale/-positieve producten en diensten vanuit alle overheden in 2018 een impuls gegeven vanuit de klimaatenvelop; d.m.v. nationale leernetwerken voor het circulair en klimaatneutraal

---

[60] Mag niet ten koste gaan van vormen van elektrificatie

[61] Meerjarige Missiegedreven Innovatieprogramma's

[62] Denk aan de CO_2-prestatieladder (http://www.co2-prestatieladder.info/co2-prestatieladder/) of andere methoden om circulair in te kopen of aan te besteden (zie bijvoorbeeld http://www.copper8.com/, https://mvonederland.nl/wegwijzer-circulair-inkopen#tab=pane-title-step-1, https://www.circulairondernemen.nl/library/circulair-circulairder-circulairst-vergelijking-tools-circulair-inkopen , etc)

[63] Hierbij kan worden aangesloten bij ervaringen in de Food-sector en de Chemie

inkopen van bijvoorbeeld ICT, energie, textiel en bouw, kennisontwikkeling rond CO_2-schaduwbeprijzing, en ondersteuning van inkooppilots. Het Rijk zet dit beleid voort in samenspraak met marktpartijen en intensiveert dit als onderdeel van het Klimaatakkoord, ook na 2019.

d. Via de Green Deal Circulair Inkopen en de Community of Practice Biobased Inkopen wordt de opgedane kennis gedeeld met uiteenlopende branches van het inkopende bedrijfsleven.
e. In de Grond-, Weg- en Waterbouw (GWW) stimuleren het Rijk en andere overheden klimaatneutrale en circulaire innovaties binnen de eigen aanleg- en onderhoudsprocessen, mede door maatregelen te nemen op het gebied van materialen (zoals asfalt, beton, grond en staal) en producten, bijvoorbeeld door middel van ketenakkoorden.

C4 Landbouw en Landgebruik

C4 Landbouw en Landgebruik

C4.1 Visie 2050

De basis voor klimaatneutraal Nederland'

We willen eten, comfortabel wonen en werken, en ons kunnen verplaatsen in een gezonde en prettige leefomgeving. Landbouw en landgebruik sectoren vormen hiervoor natuurlijk de basis.

Natuur, bomen, gewassen en landbouwgronden bieden ons niet alleen een waardevol landschap, maar leggen ook koolstof (CO_2) vast en vormen zo de natuurlijke basis om klimaatverandering te voorkomen. Ze stellen ons bovendien in de gelegenheid voedsel en biomassa te produceren, ook in een veranderend klimaat. Biomassa gebruiken we als diervoer en als grondstof voor energie, chemie en materialen. In 2050 doen we dit in zo klein als mogelijk en zo groot als nodige gesloten grondgebonden kringlopen, conform de kabinetsvisie uit 2018[64]. Dit betekent dat we op kleinst mogelijke schaal die passend[65] is de natuurlijke kringloop bodem > plant > dier > mest > bodem sluiten. Boeren en tuinders worden gewaardeerd en verdienen daarmee een goed inkomen. Natuur en (kenmerkend Nederlands) landschap worden waardenvol beheerd. Dat wil zeggen dat we rekening houden met klimaatbehendigheid, biodiversiteit én attractiviteit.

De sectoren[66] in het domein landbouw en landgebruik zetten de al ingeslagen weg naar forse emissiereductie versneld voort. Toch blijven, ook in 2050, broeikasgasemissies vanuit deze sector onvermijdelijk. Broeikasgasemissies zijn namelijk inherent aan natuurlijke producten, zoals methaan en lachgas uit de veehouderij en bemesting (ook bij 'groene meststoffen[67]'). Tegelijkertijd gaat de sector in toenemende mate koolstof vastleggen in bodems, bossen en materialen, biomassa produceren en hernieuwbare energie opwekken. De ambitie van de sector is dat de onvermijdelijke uitstoot van broeikasgassen aan de ene kant en vastlegging van broeikasgassen en productie van hernieuwbare energie én biomassa aan de andere kant, in 2050 met elkaar in balans te brengen. Dit is nadrukkelijk een gezamenlijke ambitie van boeren en tuinders, terreinbeheerders, ngo's, voedselverwerkers, toeleveranciers en supermarkten. De komende jaren wordt nagegaan hoe de sector Landbouw en Landgebruik deze balans kan bereiken.

De partijen in het domein landbouw en landgebruik (ook particuliere terreineigenaren en verpachters) hebben de ambitie om klimaatopgaven te realiseren binnen natuurlijke en economische randvoorwaarden, (verbetering van) biodiversiteit, adequate benadering van andere milieuthema's en gezond verdienvermogen, en voedsel- en biomassaproductie. Een sterke keten met stevige ambitie, gezonde bedrijven en biodiverse natuur, vormt de basis voor duurzame voedsel-, hout- en biomassaproductie én beheer die we met trots aan volgende generaties doorgeven. Vanuit eigen kracht, in verbinding, in weer en wind, met de voeten op aarde, met het hoofd in de wolken, zonder een dag te verzaken, zullen boeren en terreinbeheerders deze opgave de komende jaren realiseren.

---

[64] 'Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden. Nederland als koploper in kringlooplandbouw' (2018).

[65] In lijn met SER (juni 2016) 'Werken aan een circulaire economie: geen tijd te verliezen'. https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2016/circulaire-economie.pdf (blz. 34 e.v.)

[66] De sector landbouw en landgebruik kenmerkt zich door een verscheidenheid aan sectoren in zowel de land-, tuin- en bosbouw, in verschillende landgebruiksfuncties waaronder terrein- en natuurbeheer. Dit deelakkoord raakt al deze actoren alsmede bewoners en (recreatieve) gebruikers.

[67] Groene meststof: meststof waar bij de productie geen gebruik is gemaakt van fossiele grondstoffen.

De realisatie van deze ambitie zal in de eerste plaats impact hebben op de dagelijkse bedrijfsvoering van boeren en tuinders en zal iedereen in Nederland raken, via effecten op de inrichting en kwaliteit van onze leefomgeving, en mogelijk veranderingen in (voedsel)consumptie. Zeker indien vermindering van afhankelijkheden van vervangbare (buitenlandse) grondstoffen wordt meegewogen. Dit leidt mogelijk juist ook tot nieuwe marktmogelijkheden voor voedselproducenten in Nederland, bijvoorbeeld via export van nieuwe opgedane kennis uit dit akkoord, aangevuld met die uit 'kringlooplandbouw'.

Innovatieve ketens en bedrijven zijn nodig om deze visie en ambitie voor 2050 gestalte te doen krijgen, maar ook om de tussendoelen van 2030 te realiseren. Partijen in het Klimaatakkoord zetten daarom gericht in op innovaties voor:

- reductie van broeikasgasemissies bij de productie van food en non-food 2050;
- bevorderen van (regionale) grondgebondenheid tegelijker met het sluiten van kringlopen;
- netto productie van hernieuwbare energie vanuit de land-, tuin en bosbouwsectoren;
- inrichting van het Nederlandse land- en wateroppervlak op CO_2-vastlegging en gebruik,
- halvering van de klimaateffecten van aankoopkeuzen door Nederlandse consumenten in 2050.

Deze innovatiesporen hebben een reikwijdte die voorbij de nationale schaal in klimaateffect sorteert. In deze visie en innovatiesporen worden de doelen van het Klimaatakkoord van Parijs, die naast klimaatadaptatie en mitigatie ook gaan over het uitbannen van honger in de wereld én het behoud van ecosystemen en bossen, kwalitatief geoperationaliseerd voor Nederland.

In de komende jaren zal specifiek worden gekeken naar maatregelen en consequenties van mogelijke opgaven voor klimaat voor de landbouw in 2050. Hierbij zal ook de discussie in de EU worden gevoerd waarbij, in het kader van een *level playing field* bekeken zal worden welke maatregelen de verschillende lidstaten reeds hebben genomen en zullen gaan nemen. Nederland zal in deze discussie een actieve rol op zich nemen en inzetten op een landbouw-klimaatbeleid, dat uitgaat van regionale optimalisatie van de landbouw- en biomassaproductie op basis van milieu- en klimaatredenen.

C4.2 Opgave en ambitie 2030

'Zoveel mogelijk sluiten van kringlopen'

Voor 2030 hebben de landbouw en landgebruik sectoren een taakstellende opgave gekregen vanuit het kabinet om een additionele afname van 3,5 Mton broeikasgasemissies in 2030 te realiseren (bovenop bestaand beleid), zoals gepresenteerd in tabel C4.2.1. Deze taakstellende bijdrage vanuit land- en tuinbouw en natuursectoren is nodig om te kunnen voldoen aan de kabinetsdoelstelling voor Nederland van 49 procent reductie en vormt de 'volgende stap' op weg naar 2050.

De 'volgende stap', omdat er in de voorliggende periode al een stevig emissiereductie fundament is gelegd én er al fors geïnvesteerd is in het opwekken van hernieuwbare energie, waardoor er in 2016 al circa 25 PJ hernieuwbare energie is geproduceerd. Deze prestaties geven inspiratie en vertrouwen om de volgende stappen richting 2030 te realiseren.

De opgave is opgeknipt in een afname van de broeikasgasemissies uit de landbouw (methaan) en glastuinbouw, ieder met respectievelijk ten minste 1 Mton[68] in 2030, en een afname van emissies en verbetering van de klimaatprestatie in landgebruik van 1,5 Mton, zoals in tabel C4.2.2 inzichtelijk is gemaakt voor methaan en lachgas. Over de invulling van de opgave van 3,5 Mton wordt in het regeerakkoord gesteld dat "daarbij technische

[68] Ten opzichte van het emissiepad bij ongewijzigd beleid in 2016.

maatregelen (mestverwerking, voedselmix, kas als energiebron, etc.) de voorkeur hebben boven volumebeperkende maatregelen."

Tabel C4.2.1 Overzicht taakstelling, ambitie en maatregelen Landbouw en Landgebruik

Thema	Taakstellend Opgave in Mton CO_2-eq	Ambitie in Mton CO_2-eq	Maatregelen
Veehouderij	1 (methaan)	methaan: 2,1 Mton lachgas: 0,2 Mton	0,8 Mton Melkveehouderij & zuivel: 'Dier en Voeding' en 'Mestopslag en Bemesting' 1,3 Mton Varkenshouderij: opkoop rechten & nieuw diervoer (insecten etc.) & emissiearme stallen en mestverwerking
Landgebruik	1,5	1,8 – 2,1	1,0 Mton Veenweiden: tegengaan bodemdaling (onderwaterdrainage en waterpeil) 0,5 Mton Landbouwbodems (minder scheuren grasland, minder ploegen, permanent groen) 0,3-0,6 Mton Natuur en Bos (klimaatvriendelijke nieuwe natuur, 'boom eruit, boom terug' via compensatiebeginsel), houtbenutting
Glastuinbouw	1	1,8	Het Nieuwe Telen (energiebesparing) CO_2 voor plantengroei Duurzame warmte (o.a. meer geothermie) Modernisering kassen & gebiedsaanpak Elektrificatie & koplopersaanpak Nieuwe gewassen
Totaal	3,5	5,9 - 6,2	

Tabel C4.2.2 Methaan en lachgasemissie van Landbouw en Landgebruik (inclusief glastuinbouw) eenheid: Mton CO_2-equivalenten.

	1990	2005	2010	2015	2030
Methaan	15,09	12,11	13,5	13,88	13,52
Lachgas	10,1	6,99	6,21	6,27	5,7

bron: referentiepad Klimaatakkoord conform NEV 2017

De deelnemers aan de Tafel Landbouw en Landgebruik adopteren deze taakstellende opgave en zien aanvullende mogelijkheden. De ambitie voor 2030 bestaat uit circa 6 Mton CO_2-eq[69] reductie in Nederland. Daarnaast is er klimaatwinst door de bijdrage aan energie-opwek, minder zware grondbewerking en duurzamere tractoren, en door beperking van de invoer van grondstoffen in het buitenland (zie tabel C4.2.3). Dit strookt ook met de wens van het kabinet om 0,5 Mton extra in landgebruiksemissies te instrumenteren. Deze additionele inzet van de partijen aan de sectortafel draagt tevens bij aan een mogelijke verhoging van de nationale reductiedoelstelling naar 55 procent in 2030.

[69] Waarbij ook energetische emissies en ook vastleggingen aan de orde zijn: het betreft de klimaatprestatie van deze sectoren.

Tabel C4.2.2 Klimaateffecten buiten berekening deelakkoord Landbouw en Landgebruik

Klimaatinzet met effect 'andere Tafels en/of buitenland'	**Maatregelen**
Qua kwantificering boekhoudkundig niet toegerekend aan Klimaattafel Landbouw en Landgebruik, wel gerealiseerd door inspanningen van partners aan deze tafel	
Klimaatvriendelijke Consumptie via voedselketens	Maatregelen die gedragsverandering consument vragen: - minder voedselverspilling; - meer consumptie van groenten en fruit, en groter aandeel eiwitten op plantaardige basis, lagere eiwitinname - klimaatvriendelijkheid van voedingsmiddelen openbaar
Overige inzet met klimaateffect	Energie: - energiebesparing en opwek hernieuwbare energie - reductie broeikasgasemissies landbouwvoertuigen Minder kunstmest gebruik obv fossiele brandstoffen Biomassa productie binnenlands (zee, …) Effecten buitenland: - minder import van palmpitten en soja

Onze insteek is om bij het realiseren van de klimaatopgave L&L de eerder beschreven visie 2050 centraal te stellen. Dat komt neer op "werk met werk maken". We geven de voorkeur aan interventies die niet alleen leiden tot een betere koolstofbalans, maar tevens bijdragen aan de transitie van de Nederlandse landbouw naar een kringlooplandbouw, conform de kabinetsvisie uit 2018. Onderdelen hiervan zijn een goede sociaal-economische positie voor de agrarische beroepsgroep, biodiversere groene ruimte, gezondere bodems, aantrekkelijke landschappen voor onze snel verstedelijkende bevolking, weerbaarheid van Nederland voor de gevolgen van klimaatverandering én bijdrage aan een goed waterbeheer.

We zijn ervan overtuigd dat dergelijk meekoppelen bijdraagt aan zowel kosteneffectiviteit als draagvlak bij relevante groepen en de samenleving in het algemeen. Voorwaarde voor succesvol meekoppelen is het slim en ondogmatisch toepassen van beleidsinstrumenten alsmede het vinden van een goede combinatie van gerichtheid op de korte termijn (nu doen) en lange termijn.

Het zal zeker voorkomen dat er afwegingen gemaakt moeten worden tussen verschillende maatschappelijke doelen (bijvoorbeeld: beheren wij dit bos in de eerste plaats om koolstof vast te leggen of om de biodiversiteit te versterken?). In die gevallen hanteren we een aantal uitgangspunten:

- In de afspraken staan verdergaande grondgebondenheid én verdergaande sluiting van kringlopen centraal; ze zijn daarmee in lijn met de in 2018 uitgebrachte visie van het kabinet op landbouw. Essentieel hierbij is dat we kringlopen van nutriënten sluiten, op de kleinst mogelijke schaal die passend is.
- De afspraken zijn niet alleen kosteneffectief op klimaatgebied en koppelen dus ook positief mee met ten minste één ander duurzaamheidsdoel dat door maatschappij en samenleving van belang wordt gevonden, zoals gezondheid, dierenwelzijn, bodem, natuur, biodiversiteit en omgevingskwaliteit. Ook doelen als bedrijfsrendement, welbevinden van medewerkers en ondernemers zijn van belang. Per saldo mogen de afspraken geen additionele negatieve afwenteling veroorzaken op (inspanningen ter realisatie van) deze publieke doelen.
- De sector kenmerkt zich door veel familiebedrijven en coöperatieve verbanden waarvoor voor het voortbestaan een stapsgewijze transitie van belang is. Doelen voor de lange termijn zijn richtinggevend én bevorderen actie op korte termijn. Het is van belang dat

investeringen in klimaatvriendelijke aanpassingen ook bedrijfseconomisch verantwoord genomen kunnen worden. Natuurlijke investeringsmomenten worden zoveel mogelijk benut.
- Biomassa gebruik zien we in een cascade: primair om de bodem vruchtbaar te houden en maken, vervolgens als humaan voedsel en als diervoer, daarna als grondstof voor materialen (lange koolstof vasthouding), chemie en als laatste voor energie.
- De ervaring in de afgelopen decennia wijst uit dat maximale stimulering van projecten waarin boeren en tuinders experimenteren, leren en laten zien wat mogelijk is, steeds weer een succesvolle formule naar stappen voorwaarts is. Vaak geholpen door onderzoek, voorlichting of onderwijs. Doen in plaats van praten dus. In het verleden noemden we dit studiegroepen, tegenwoordig spreken we van Living Labs. LTO neemt het initiatief om ook op de thema's uit dit akkoord dergelijke labs te (laten) organiseren gedurende de looptijd van het akkoord, en beveelt andere partijen ook aan deze werkvorm te benutten.

Dit akkoord is geen blauwdruk van de route naar 2050 via de opgave voor 2030. Onderzoek, pilots en demonstraties zullen in sommige (innovatie)sporen kansen bieden om te versnellen, en in andere vragen om een pas op de plaats. In het kader van de doorkijk naar 2050 wordt onder begeleiding van de partijen een scenariostudie uitgevoerd, waarbij centraal staat wat de langetermijneffecten zijn van de wens de landbouw te verduurzamen in termen van klimaat, grondgebondenheid en het sluiten van kringlopen.
Gezamenlijk bespreken, interpreteren én concluderen de partijen aan tafel de resultaten van de scenariostudie, zodra beschikbaar. Hierbij wordt meegenomen of de maatregelen en daarbij passende instrumentering die we nu gaan inzetten voldoende zijn om klimaatdoelen voor 2030 te realiseren. Eveneens beoordelen de partijen gezamenlijk bij de te trekken conclusies de draagbaarheid voor de periode tot 2030, soliditeit op de periode na 2030 én positieve en negatieve klimaateffecten richting 2050, ook wereldwijd. Indien de getrokken conclusies leiden tot gedeelde inzichten, over de eventuele aanpassingen van het maatregelenpakket (en/of instrumentering daarvan), worden deze, na specifiek overleg, betrokken in het kader van de generieke evaluatiemomenten.

C4.3 Generieke voorwaarden

C4.3.1 Investeringen en financiering

Partijen beseffen dat de komende jaren vele miljarden aan private en publieke investeringen nodig zullen zijn om in de sector Landbouw en Landgebruik de ambities voor klimaatdoelen in 2030 en uiteindelijk 2050 waar te maken. Deels zullen deze ook van belang zijn voor andere transities in het landelijk gebied, zoals verduurzaming van landbouw en biodiversiteit.

Gedurende langere termijn duidelijkheid hebben over de financiële kaders is essentieel voor de bereidheid tot investeren van alle betrokkenen. Partijen beseffen ook dat er altijd onzekerheden zijn en dat niet kan worden verwacht dat op alle fronten financiële duidelijkheid over dergelijk lange termijnen kan worden geboden. Zo zijn bijvoorbeeld mandaatperioden van overheden een gegeven.

Partijen zien echter mogelijkheden om op basis van de volgende uitgangspunten, met name gericht op publieke instrumenten, een betekenisvolle en transparante stap te zetten in de ook private financiële onderbouwing van ambities en afspraken:
1. Bestaande budgetten bij overheden vormen een belangrijk uitgangspunt en daarmee een belangrijke basis voor private financieringsambities. Bestaande budgetten worden waar mogelijk gekoppeld aan de realiseren van klimaatdoelen. Bijvoorbeeld in het kader van het natuurbeleid, de asbestsanering en ook het (huidige en in ontwikkeling zijnde) Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB).

2. Een aantal bestaande instrumenten wordt meer dan in het verleden toegespitst op het klimaatbeleid in de sector Landbouw en Landgebruik. Hierbij zijn onder andere de SDE$^+$-regeling en Groenfinanciering van belang. Het ministerie van LNV stelt aan het Nationaal Groenfonds een garantiefaciliteit beschikbaar van 70 miljoen euro. Daarmee trekt het Groenfonds extra geld aan voor de financiering van projecten die een bijdrage leveren aan de klimaatdoelstellingen van de sector Landbouw en Landgebruik.
3. De MIA- en VAMIL-regeling blijven, met de EIA en de RNES, de garantieregeling aardwarmte en het kennis- en innovatieprogramma geothermie, ook in de toekomst van groot belang voor klimaatgerelateerde investeringen.
4. Met Invest.nl (i.o.) worden zo mogelijk afspraken gemaakt om te onderzoeken of, en zo ja hoe, ten behoeve van de investeringen in deze transitie Invest.nl (i.o.) een rol kan spelen. Bijvoorbeeld investeringen in stallen, energietransitie glastuinbouw en in aanleg van bossen.
5. Voor investeringen in innovatie en kennis wordt een beroep gedaan op het vigerende en in aanpassing zijnde Topsectorenbeleid met bijbehorende mogelijkheden en intensiveringen.
6. De zogenoemde klimaatenveloppe van het kabinet is ook voor de sector Landbouw en Landgebruik van groot belang, met name voor het opstarten van pilots en voor initiële ontwikkelkosten. Daar waar in navolgende akkoordtekst dekking gevonden wordt uit 'klimaatenveloppe' zijn de initiële kosten voor de komende 3 jaar geïndiceerd, maar niet in de tekst opgenomen.
   De Rijksoverheid hanteert de volgende indicatieve verdeling van deze middelen, bestemd voor innovatieve en demonstratieprojecten:
   - Glastuinbouw: € 120 mln.
   - Veehouderij (met name methaan): € 120 mln.
   - Veenweiden en landbouwbodems: € 60 mln.
   - Natuur, bomen, bos: € 50 mln.
   - Voedsel: € 10 mln.

   De precieze toedeling en feitelijke toekenning zullen onder meer afhangen van private medefinanciering, doelbereik en mate van financiering uit andere publieke bronnen.[70]
7. Partijen onderkennen het grote belang van het ontwikkelen van betrouwbare, structurele verdienmodellen in deze sectoren, waaronder het ontwikkelen van instrumenten ter ontsluiting van nieuwe private additionele middelen (bijvoorbeeld: *carbon credits*).
8. Extra financiële middelen, in aanvulling op de middelen waarvoor in deze uitgangspunten de kaders zijn geschetst, zullen het doelbereik van met name de ambitie tussen 3,5 en 6 megaton sterk positief beïnvloeden.

Op basis van deze uitgangspunten en de daarin verwoorde verwachtingen kunnen de komende jaren noodzakelijke stappen worden gezet, en zonodig nieuwe instrumenten worden ontwikkeld.

Vanuit de onder uitgangspunt 6 genoemde klimaatenveloppe is tot en met 2030 € 360 mln. gereserveerd, ten dienste van realisatie van de afspraken uit dit deelakkoord aangaande reductie van broeikasgasemissies en verbetering van de klimaatprestatie van de landgebruikssectoren. Voor de periode tot en met 2021 wordt van deze € 360 mln. een eerste tranche van ten minste € 30 mln. per jaar beschikbaar gesteld voor de uitwerking van dit deelakkoord.

Mochten onverhoopt wijzigingen komen in dit pakket die van materiële betekenis zijn, dan zullen partijen bezien welke alternatieven er zijn. Effecten op tempo en ambitieniveau kunnen daarbij aan de orde zijn, zeker indien een wijziging van belang is als onderdeel van een breder ondersteuningspakket én bijbehorende maatregel nog niet zonder deze ondersteuning kan worden ingevoerd.

---

[70] Daarnaast zijn de gebruikelijke voorwaarden aan de orde die horen bij meerjarenramingen waaronder ook de mogelijke effecten van de tussentijdse evaluatie van dit akkoord.

Uitwerking van specifieke financierings- en instrumentenpakketten voor de maatregelen uit dit deelakkoord zal de komende tijd (én doorlopend) plaatsvinden, passend binnen meegegeven financiële kaders, en met zicht op eventuele nieuwe ontwikkelingen (zowel privaat en publiek, als in de markt). Kosteneffectieve pakketten, voor zowel overheden als passend bij private investeringstempo's en -mogelijkheden vormen het uitgangspunt. Dit vraagt van alle partijen doorlopende inzet.

Partijen spreken het volgende af:

a. Publieke, maatschappelijke en private partijen werken samen aan de afronding en het operationeel maken voor 1-1-2020 van het financiële instrumenteringsproces als maatwerkopdracht.

Verdienmodellen

Boeren, burgers, terreinbeheerders en consumenten komen in (klimaat)actie wanneer zij mogelijkheden en perspectieven zien. Deze perspectieven kunnen variëren van 'informeren' naar (financieel) waarderen. In dit deelakkoord zijn meerdere bouwstenen opgenomen, die samen een goede basis bieden voor het ontwikkelen van verdienmodellen, zowel in maatschappelijke waardering, alsook in beloning.
Zo zijn de te ontwikkelen (productspecifieke) *carbon footprints* bijvoorbeeld een goede basis om geobjectiveerd de klimaatprestatie van een product te tonen en de onderliggende inspanningen te waarderen.

Partijen spreken het volgende af:

b. De ondertekenaars van dit deelakkoord zullen, op uitnodiging vanuit LTO Nederland, binnen bestaande mededingingsregels, voor 1-1-2020 een plan uitwerken dat partijen structureel verdienmodellen voor duurzame grondstoffen en voedingsmiddelen uit productie vanuit landbouw en/of landgebruik identificeren en zo mogelijk uitwerkt. In dit plan wordt onder meer aandacht besteed aan:
   - versterking van de positie van de boer en tuinder in de keten;
   - benutting van instrumenten als de Wet duurzaamheidsinitiatieven, momenteel bij de RvS, en de taken en verantwoordelijkheden van producenten- en brancheorganisaties (in het nieuwe GLB);
   - mogelijkheden van gesloten en/of korte(re) ketens;
   - het realiseren van hogere opbrengstprijzen voor boeren en tuinders die aantoonbaar bijdragen aan een duurzame productie, waaronder de reductie van broeikasgassen.

C4.3.2 Aanpassingen in wet- en regelgeving

Partijen hebben in dit deelakkoord de noodzaak uitgesproken om op onderdelen wet- en regelgeving aan te passen om deze meer toe te snijden op het bereiken van klimaatdoelen (bijvoorbeeld via borging en bijbehorend -instrumentarium). Beseft wordt dat deze gewenste aanpassingen niet in termen van een resultaatverplichting kunnen worden verwoord. Daarvoor is vaak de medewerking nodig van derden die zich niet aan dit akkoord hebben verbonden. Dat geldt bijvoorbeeld voor medewerking van de Europese Commissie met betrekking tot richtlijnen en verordeningen.

Partijen spreken het volgende af:

a. Indien de gewenste veranderingen niet of niet tijdig genoeg tot stand komen om de afgesproken ambities en doelen te halen, overleg plaatsvindt over mogelijke alternatieve instrumenten om doelbereik te garanderen ofwel ambitieniveaus bij te stellen.
b. De Rijksoverheid draagt zorg voor een zo snel mogelijke aanpassing van de Mededingingswet, zodat samenwerking tussen bedrijven in de Land- en Tuinbouw wordt toegestaan en daarmee verder bevorderd, onder andere ten dienste van de afspraken in dit deelakkoord.

c. De Rijksoverheid zal samen met mede-overheden in het geval van achterblijvende resultaten, op sector- en/of bedrijfsniveau (*free-riders*), waar nodig en mogelijk via wet- en regelgeving waarborgen inzetten. De Rijksoverheid zal de daarvoor noodzakelijke instrumenten (algemeen verbindend verklaren (AVV-en), verplichten van duurzamere standaarden via regelgeving) in 2019 uitwerken, waarbij rekening wordt gehouden met de specifieke omstandigheden in de verschillende sectoren.
d. Deze instrumenten zijn uiterlijk eind 2019 uitgewerkt en gereed om aan te bieden voor behandeling in het parlement waarna (na vaststelling) implementatie volgt. Wanneer uit tussentijdse voortgangsrapportages/monitoring blijkt dat de afgesproken resultaten niet gehaald dreigen te worden, dan kunnen deze zwaardere instrumenten worden ingezet.

C4.3.3 Innovatie

Om de doelen en ambities in 2030 en 2050 te kunnen realiseren is continue ontwikkeling van innovatieve technieken en maatregelen nodig. Dit vraagt een intensivering van de innovatieprogramma's, conform in de IKIA (zie ook hoofdstuk D3) bepleit wordt, in de komende jaren noodzakelijk. Juist omdat de opgave zo veelomvattend is en de tijdsframes adaptief innovatiemanagement vragen, is gekozen om de innovatiedoelen centraal te stellen, boven de daaruit voortvloeiende technieken. Deze aanpak is al eerder gekozen in de Glastuinbouw ('Kas als Energiebron') en bouwt hier voor de breedte van de gehele Tafel op voort.

De opgestelde Kennis- en Innovatieagenda ten behoeve van dit akkoord gaat uit van de volgende onderzoeksopgaven:

- In 2050 levert food en non-food haar bijdrage aan de 80-95% emissiereductie in Nederland:
  - Emissiereductie in bodem en landgebruik in de landbouw;
  - Veehouderij: emissiereductie methaan en lachgas.
- Energie: Gebruiksreductie naar nul-emissie in 2030 en opwekking van 100 PJ in 2050
  - Energiebesparing;
  - Kleinschalige energieopwekking.
- 100 procent land en water ingericht op CO_2-vastlegging en –gebruik in 2050:
  - Ontwikkeling van 14.000 km2 blauwe ruimte voor zeewierproductie en natuurontwikkeling;
  - Biomassateelt met verdubbelde fotosynthese in 2050;
  - Eiwit voor humane consumptie voor 50 procent uit (nieuwe) plantaardige bronnen in 2050;
  - Klimaatbehendige natuur: legt jaarlijks CO_2 vast, met grotere biodiversiteit en met een grotere biomassa-oogst in 2050.
  - Carbon Footprint consument halveert (in food en non-food, ook internationaal) door aankoopkeuzen in 2050:
- Alle consumenten maken de klimaatvriendelijkste keuzes in 2050;
  - De gezonde voedselkeuze wordt ethisch gerelateerd aan grondstofkeuzes (waarom van preferentie in bodemgebruik: food of non-food);
  - Vaste biomassa als vastleggend medium wordt optimaal ingezet als constructiemateriaal.

Uitvoering van deze Kennis- en Innovatieagenda zal zoveel mogelijk plaatsvinden in afstemming met alle partners én belanghebbenden in het kennis- en innovatiedomein, inclusief private partijen. Teneinde innovatie toepasbaar te maken voor de dagelijkse praktijk wordt specifiek aandacht gevraagd voor pilots en demonstratie projecten.

Naast deze agenda zijn er ook verschillende beloftevolle start ups, waaronder enkele rond kweekvlees en insecten voor (dierlijke) consumptie in beeld.

Hiermee dekt de Kennis- en Innovatieagenda alle domeinen van dit (deel)akkoord rond Landbouw en Landgebruik.

C4.3.4 Arbeidsmarkt en scholing

Ondernemers en hun bedrijfsopvolgers in de land- en tuinbouw, alsmede alle erfbetreders en financiële experts die ten behoeve van land-, tuin- en bosbouw opereren en adviseren, moeten klimaatslim gaan produceren en opereren. De ambities uit dit deelakkoord geven voldoende inzicht in de veranderopgaven, die niet alleen technieken en systemen behelzen, maar juist ook mensen. Voldoende mensen die voldoende opgeleid zijn om hun talenten en kennis ook op dit terrein in te zetten.

Om de bovenstaande werkagenda te kunnen realiseren zullen ondernemers en bedrijfsopvolgers, maar ook terreinbeheerders dienen te beschikken over klimaatcompetenties en -kennis. Hiermee worden de direct acterende partijen in staat gesteld 'met kennis van klimaat' te handelen. Het beroepsonderwijs kan hier een bijdrage aan leveren met het ontwikkelen en aanbieden van modules, lespakketten en trainingen ten behoeve van initieel en postinitieel leren. Voorts dient klimaatslim produceren integraal onderdeel uit te maken van de opleidingen op het gebied van veehouderij en plantenteelt op alle niveaus (MBO, HBO en Universitair onderwijs) en zal verder en diepgaand verankerd worden in uitwerking van het al bestaande GroenPact. Het gaat daarbij met name om:

- Opleiding en kennisdoorwerking voor vernieuwing. Voldoende in- en doorstroom van talent en het vertalen van wetenschappelijke kennis naar praktische toepassingen in het bedrijfsleven, bijvoorbeeld via klimaatproof opleidingen, praktijkgericht onderzoek en learning communities;
- Borging van groene vaardigheden in leven lang leertrajecten. Daarbij is het van belang om de integraliteit van vraagstukken en nieuwe technologieën (kringloop, systeembenadering) te benadrukken, bijvoorbeeld via scholing, digitaal leermateriaal en leernetwerken, zowel binnen als buiten het groene domein;
- Advies, educatie en voorlichting voor maatschappelijke acceptatie en participatie. Het bewust worden van de noodzaak en kansen van innovaties, bijvoorbeeld via duurzaamheid in het onderwijs, het ontwikkelen en professionaliseren van onafhankelijke kennis- en adviesfunctie en een brede campagne klimaaturgentie voor landbouw en landgebruik;
- Dit vraagt steeds meer om ook sectoroverstijgend te willen en kunnen werken en denken. Kennis, vaardigheden en competenties zullen worden ontwikkeld en geïmplementeerd via relevante programma's, zoals onder andere Stichting Wateropleidingen en de algemene civieltechnische en hydrologische curricula in WO, HBO en MBO.

Dit creëert een belangrijke veranderopgave voor het agro en natuur kennis- en innovatiesysteem inclusief het onderwijs.

Partijen spreken het volgende af:

a. Om te voorzien in de behoefte aan de beschikbare menskracht met de juiste capaciteiten en kunde in de komende decennia, is herijking van de inzet van het klimaatthema in het GroenPact voor 1-4-2019 te realiseren, met alle relevante partijen cruciaal. Dit onderdeel van het Klimaatakkoord biedt hiervoor de inhoudelijke basis.
b. De Rijksoverheid zal borgen dat in het GroenPact gerichte inzet vanuit het groen onderwijs zal komen voor kennisverspreiding en -doorwerking, bijvoorbeeld voor praktijkonderzoek voor inpassing (en effect) van klimaatinnovaties in de beroepspraktijk. Ook wordt het groene onderwijs gevraagd door de Rijksoverheid in hetzelfde kader van het GroenPact, om tot een 'bedrijfslevenvriendelijk' centraal 'vraagpunt' te komen om vragen uit de beroepspraktijk te kunnen stellen aan het groene onderwijs.
c. De Rijksoverheid vraagt het groenonderwijs in het kader van het GroenPact het curriculum steeds te actualiseren, in ieder geval voor 1-1-2025, op de nieuw ontwikkelde kennis en

ervaring, opdat onderwezen wordt in actuele kennis. Het groen onderwijs neemt hiertoe het initiatief, waarbij de actualisatie van de lesstof ingevuld kan worden in samenwerking met de (praktijk)deskundigen vanuit de verschillende klimaatthema's.

C4.3.5 Routekaart Nationale Biomassa

Tijdens de totstandkoming van dit akkoord, stelde het kabinet deze Tafel voor een additionele uitdaging in de vorm van verduurzaming van andere sectoren via levering van in Nederland geteelde biomassa. Het kabinet vroeg aan de ondertekenaars van dit deelakkoord, immers de unieke producenten en verwerkers van biomassa, om middels een routekaart te identificeren welke additionele duurzame biomassaproductie op Nederlands grondgebied (inclusief nationale wateren) mogelijk is.

Partijen spreken het volgende af:

a. De ondertekenaars stellen daartoe een werkgroep in, die, binnen 6 maanden na vaststelling van centraal vast te stellen integrale duurzaamheidsrandvoorwaarden, haar bevindingen in de routekaart aan de Minister van LNV beschikbaar stelt. Indien de werkwijze en structuur van de vervolgfase van het Klimaatakkoord hiertoe aanleiding geeft, zal deze worden benut.
   In de routekaart zal – met in achtneming van staand kabinetsbeleid (onder andere visie op landbouw en biodiversiteit) - inzichtelijk worden gemaakt welke kwantiteiten biomassa voor toepassingen, naast humaan en dierlijk voedsel, beschikbaar te maken zijn en welke neveneffecten dit heeft. Een belangrijk onderdeel van deze routekaart zal bestaan uit het identificeren van economische en ruimtelijke prikkels, met als uitgangspunt dat de gebruiker van de op verzoek geproduceerde biomassa daartoe financieel uitnodigt.

C4.3.6 Veranderingen in ruimtelijk beslag

De ruimtelijke impact van voornemens uit het Klimaatakkoord, voor zover het de klassieke ruimtelijke ordening betreft, worden verankerd in het ruimtelijke ordenings- en omgevingsbeleid. Desondanks vragen de ontwikkelingen binnen het domein Landbouw en Landgebruik, het groene domein, dat veelal buiten de aandacht van de klassieke ruimtelijke ordening valt, aandacht. Zij concurreren met elkaar én andere 'bebouwings' thema's om ruimteclaims.

Partijen spreken het volgende af:

a. De verschillende, toenemende en deels strijdige ruimteclaims in de groene ruimte voortkomend uit de klimaat- en bredere duurzaamheidsagenda, in beeld te brengen voor 1 juli 2019. Initiatief zal daarbij genomen worden door de Rijksoverheid op basis van door het PBL in de doorrekening in beeld gebrachte kwantificering in omvang. Op basis van dit beeld zal door partijen worden overlegd welke (nieuwe) activiteiten en instrumenten ingezet moeten worden om de collectieve en publieke belangen te borgen. Doel daarbij is een evenwicht te zoeken tussen marktgerichte en publieke belangen bij de inrichting en gebruik van de groene ruimte.

C4.4 Emissiereductie Veehouderij

C4.4.1 Generieke afspraken Veehouderij

De melkvee-, varkens-, pluimvee-, schapen-, geiten- en kalverhouderij sectoren leveren een bijdrage aan de klimaatopgave. Wij kiezen hierbij voor een sectorspecifieke aanpak, waarbij de volgende uitgangspunten voor alle sectoren gelden:

- Het realiseren van de klimaatambities vraagt per sector om een gezamenlijke aanpak van agrarische ondernemers, verwerkende industrieën, toeleverende industrieën (veevoer, kunstmest), overheden, maatschappelijke organisaties, banken en *retail*.
- Een sectorale resultaatverplichting voor 2030.
- Sectoren hanteren een bedrijfsgerichte aanpak waarbij ondernemers op bedrijfsniveau maatregelen nemen voor het verminderen van broeikasgasemissies. Verwerkende industrieën, veevoerindustrie, overheden, maatschappelijke organisaties, banken en *retail* ondersteunen de ondernemers hierbij naar vermogen, binnen de wettelijke (mededingings) voorwaarden.
- De private sector stimuleert en bevordert de uitvoering van klimaatmaatregelen. De overheden ondersteunen dit. De Rijksoverheid zal, in overleg met andere overheden, afrekenbaarheid van individuele bedrijven op klimaatprestaties mogelijk maken teneinde, indien nodig, de sectoropgave voor broeikasgasreductie te realiseren.
- Klimaatprestaties worden op bedrijfsniveau gemeten, gemonitord en inzichtelijk gemaakt.
- Inzet op de ontwikkeling van verdienmodellen die het mogelijk maken duurzaamheidsprestaties, waaronder klimaatprestaties, te bekostigen en te verwaarden.

Op grond van de bovenstaande uitgangspunten zijn en/of worden plannen van aanpak per sector opgesteld en in uitvoering genomen.

Partijen spreken het volgende af:

a. Gezamenlijk het plan van aanpak voor *'Klimaatverantwoorde zuivelsector in Nederland'* (melkveehouderij en zuivel) en *'Vitalisering varkenshouderij en het Klimaatakkoord'* (varkenshouderij) uit te voeren. Deze plannen zijn integraal onderdeel van het akkoord.
b. Deze plannen van aanpak in het eerste kwartaal 2019 uit te werken in een Uitvoeringsagenda Veehouderij-Klimaat, waarin de afspraken geconcretiseerd worden. Partijen bespreken een keer per jaar de voortgang. Op basis van de voortgangsmonitoring wordt de Uitvoeringsagenda zo nodig aangepast. De uitwerkingsgroep veehouderij coördineert dit.
c. Gezamenlijk worden ook voor de sectoren pluimvee-, geiten-, schapen- en kalverhouderij plannen van aanpak op- en vastgesteld, voor zomer 2019. LTO neemt hierbij het voortouw. De overheden bieden hierbij ondersteuning.

C4.4.2 Emissiereductie melkveehouderij

'Naar een energieneutrale melkveehouderij in 2030'

Een klimaatverantwoorde zuivelsector en een energieneutrale melkveehouderij in 2030 is het streven. De zuivelsector benadert de klimaatopgave vanuit een ketenbenadering en ziet mogelijkheden voor klimaatwinst door maatregelen voor het verminderen van broeikasgasemissies (CO_2, methaan en lachgas), het vastleggen van CO_2, energiebesparing en de productie van duurzame energie:

- Maatregelen op het gebied van 'Dier en Voeding' en 'Mestopslag en Bemesting', waarmee de emissies van methaan in 2030 met 0,8[71] Mton CO_2-eq zijn afgenomen. Bij mestverwerking wordt rekening gehouden met verbetering van de bodemvruchtbaarheid.
- Maatregelen op de gebieden 'Bodem en Gewas' (zie ook paragraaf over landgebruik / bodem), 'Energiebesparing' en 'Productie van duurzame energie' waarmee de broeikasgasemissies verminderd kunnen worden met 0,8 Mton CO_2-eq in 2030.

[71] Conform EU 525/2013, incl Annexen

- Daarnaast zal door de implementatie van het advies van de Commissie Grondgebondenheid de afhankelijkheid van import van eiwitrijk krachtvoer uit het buitenland afnemen. Dit levert klimaatmaatwinst op in het buitenland (wordt ingeschat op circa 1 Mton CO_2-eq in 2030).

Indien de randvoorwaarden en bijdragen, rollen en verantwoordelijkheden van alle partijen niet adequaat kunnen worden ingevuld, dan heeft dit consequenties voor de haalbaarheid en realisatie van de door de zuivelsector geformuleerde ambitie voor 2030.

Partijen spreken het volgende af:

Aanpak: klimaatprestaties zuivelketen en bedrijfsniveau

a. Te kiezen voor een integrale bedrijfsgerichte aanpak. De melkveehouder implementeert de bij zijn/haar bedrijf passende broeikasgasreductie maatregelen en is verantwoordelijk voor het verminderen van broeikasgasemissies op zijn/haar bedrijf. Het zuivelbedrijfsleven, de veevoerindustrie, de overheden, maatschappelijke organisaties, banken en *retail* stimuleren en ondersteunen de ondernemer hierbij. Partijen meten en monitoren de resultaten op bedrijfsniveau via de *carbon footprint monitor*.
b. De zuivelsector neemt de verantwoordelijkheid voor de uitwerking en vormgeving van een bedrijfsspecifieke aanpak, inclusief de uitwerking van de pakketten van (technische) maatregelen voor het verminderen van broeikasgasemissies. Zuivelsector, veevoerindustrie, Rijksoverheid, provincies en gemeenten stellen in 2019 een onafhankelijk expertisecentrum in ter advisering en ondersteuning van de melkveehouders bij het nemen van broeikasgas reducerende maatregelen en de mogelijkheden van het gebruik van financierings-, investerings-, subsidie-, en fiscale instrumenten.
c. Bij het bepalen van broeikasgas reducerende maatregelen zal de impact op de andere duurzaamheidsdoelen, die door maatschappij en sector belangrijk worden gevonden, moeten worden meegewogen. Dit om de integraliteit van duurzaamheidsmaatregelen te waarborgen. Voor deze verduurzaming is het advies van de commissie Grondgebondenheid een belangrijke randvoorwaarde. Partijen aan de Klimaattafel stellen zich achter dit advies, onder andere op voorwaarde dat de uitvoering geen ongewenste gevolgen heeft voor natuur- en milieudoelen.
d. De Rijksoverheid zorgt ervoor dat de uitvoering van de klimaatmaatregelen niet vrijblijvend is. De Rijksoverheid zal, in overleg met andere overheden, afrekenbaarheid van individuele bedrijven op klimaatprestaties mogelijk maken teneinde, indien nodig, de sectoropgaven voor broeikasgasreductie te realiseren. De Rijksoverheid gaat voor 2020 na of het instrument *carbon footprint monitor* kan worden benut ter onderbouwing van juridisch instrumentarium om bedrijfsspecifiek te monitoren en af te rekenen.
e. Indien, in de loop van de periode tot 2030, door de zuivelsector en individuele melkveebedrijven meer reductie van broeikasgassen wordt gerealiseerd, wordt deze mogelijk meegenomen en verrekend met een opgave na 2030. Dit om individuele melkveebedrijven te stimuleren om broeikasgas reducerende maatregelen te blijven nemen.
f. Nieuwe inzichten en ontwikkelingen in de toekomst op het gebied van koolstofvastlegging in de bodem, kunnen ten gunste komen van de opgave van de zuivel en zullen niet als aanvullende opgave worden geformuleerd. Nieuwe inzichten ten aanzien van de rol van methaan in de koolstofcyclus zullen ten gunste of laste komen van de opgave van de zuivelsector.

Maatregelen op bedrijfsniveau

g. De melkveehouder heeft verschillende mogelijkheden om broeikasgas reducerende maatregelen te nemen passend bij zijn/haar bedrijf. De melkveehouder bepaalt op bedrijfsniveau de mix aan maatregelen die hij of zij inzet om de broeikasemissies van zijn bedrijf terug te brengen. Hiervoor is een maatregelpakket ontwikkeld dat onder andere volgende maatregelen bevat:

- maatregelen 'Dier en Voeding': levensduurverlenging, aanpassing samenstelling van voer, additieven en verbetering van de ruwvoerbenutting;
- maatregelen 'Mestopslag en Bemesting': stalaanpassing al dan niet in combinatie met methaanoxidatie buitenopslag, mono mestvergisting en het vervangen van een deel van het gras door klaver teneinde kunstmest te verminderen;
- maatregelen 'Bodem en Gewas': minder scheuren van gras, verbetering van gewasrotatie, vanggewas via inzaai na oogst of via onderzaaien;
- maatregelen 'Energiebesparing / productie van duurzame energie': bijvoorbeeld voorkoelers, frequentieregelaars en verlichting alsmede zon-PV en windmolens.

h. Een belangrijke maatregel in de gekozen aanpak is het vergroten van het inzicht en de kennis van de veehouders om op hun bedrijven de passende maatregelen te nemen. De zuivelsector voert gedurende de gehele looptijd van het akkoord kennis- en demoprojecten uit om veehouders te ondersteunen bij het nemen en uitvoeren van maatregelen op hun bedrijf. Ketenpartijen en overheden ondersteunen dit (zie ook verder bij financiële instrumenten).

<u>Optimalisatie veevoer</u>

i. De zuivelsector en veevoersector maken een afspraak over het verminderen van methaanemissie via het voerspoor door:
   - verbeteren van de voederconversie (ontwikkeling van voeder dat bijdraagt aan minder methaanuitstoot);
   - verantwoorde inzet van additieven door per 1-1-2020 een toelatingscommissie in te stellen voor het goedkeuren van methaanemissie reducerende additieven in veevoer (met betrekking tot diergezondheid, voedselkwaliteit en veiligheid);
   - voor melkveehouders inzichtelijk maken van de *climate footprint* van veevoedermiddelen. Nevedi verkent voor 1-1-2020 de mogelijkheden om met de diervoersector hiervoor richtsnoeren op te stellen en hier richting aan te geven via onder andere certificatieschema's.

   Daar waar sprake is van een wens om voor het collectief maatregelen af te dwingen moet steeds een afweging gemaakt worden of een convenant met Nevedi hiervoor het geëigende middel is. Het instrument van algemeen verbindend verklaren (AVV-en) zou, bij een geëigende organisatorische rechtsvorm, tot de mogelijkheden kunnen behoren.

<u>Duurzame energie</u>

j. De zuivelsector zet in op energieopwekking voor het realiseren van haar bijdrage aan de klimaatopgave en voor de versterking van het verdienmodel. Vanuit deze invalshoek betrekken provincies en gemeenten de rol en positie van de melkveehouderij bij de uitwerking van de Regionale energiestrategieën (RES-sen) in 2019.
k. Energiebesparing, productie van duurzame energie en koolstofopslag door de zuivel worden meegerekend in de opgaven waar de zuivelsector haar verantwoordelijkheid voor neemt. De huidige ketenbenadering van broeikasgasreductie en monitoring in de zuivel blijft het uitgangspunt.

<u>Vastlegging CO_2</u>

l. Gemeenten, provincies en zuivelsector verkennen in 2019 de mogelijkheden voor het versterking van landschapsstructuren (bijvoorbeeld houtwallen) en voor de vastlegging van CO_2 en de vergroting van landschapskwaliteit, waarbij de CO_2-vastlegging wordt toegerekend aan de klimaatprestaties van de zuivelsector.

<u>Maatregelen en meerwaarde duurzame producten</u>

m. Partijen ondersteunen het verdienmodel voor melkveehouders door middel van hogere opbrengsten en/of lagere kosten en/of meer ontwikkelruimte en/of gebruiksruimte. Bij dit verdienmodel nemen meerdere partijen hun verantwoordelijkheid. De nadere uitwerking van dit verdienmodel, alsmede de rollen en verantwoordelijkheden van alle partijen hierbij

is geformuleerd in en onderdeel van het onder C4.4.1 afspraak a genoemde plan *Klimaatverantwoorde Zuivelsector in Nederland*.

n. De zuivelsector zet in op het realiseren van hogere marktprijzen voor duurzame zuivel, waaronder zuivel met een lagere *carbon footprint* component. De Rijksoverheid ondersteunt dit onder andere via de ontwikkeling van de agri-nutrimonitor door de ACM, waarmee prijsvorming inzichtelijk zal worden gemaakt, als hulpmiddel om verdienmodellen voor verduurzaming tot stand te laten komen. Het CBL stimuleert haar leden bij te dragen aan een betere positie van boeren en tuinders die aantoonbaar bijdragen aan een duurzame productie, waaronder de reductie van broeikasgassen. Verkend wordt of opname van de klimaatprestatie in de SPECS (productspecificaties, waarmee inkoop beleid vormgegeven wordt) een mogelijkheid is.

<u>Innovatie opgave in de periode tot 2030</u>

o. De realisatie van de opgave vraagt om innovatie, niet alleen voor de opgaven voor de korte termijn, maar ook om de mogelijkheden voor broeikasgasreductie op de lange termijn in beeld te brengen. De KIA is hiervoor richtinggevend; voor de zuivel is een hiervan afgeleide kennis- en innovatieagenda opgenomen in het plan van aanpak van de zuivelsector.

<u>Beleidsmatige instrumenten (algemeen)</u>

p. LNV zal in het kader van de herbezinning mestwetgeving, gestart december 2018, verkennen hoe mestwetgeving bij kan dragen aan het sluiten van kringlopen, waarbij specifiek gekeken zal worden naar 'buurtcontracten' en actualisering van de bemestingsnormen, zoals benoemd in het advies van de commissie Grondgebondenheid.
q. De Rijksoverheid, gesteund door alle partijen, zet zich in voor erkenning door de EU van producten uit mestverwerking als kunstmest ('groene meststof') teneinde het gebruik van kunstmest te verminderen waardoor fossiele energie en lachgas kunnen worden verminderd en meer organische stof in de bodem kan worden opgebouwd.
r. Provincies en gemeenten bevorderen de toepassing van klimaatmaatregelen (zoals stalaanpassingen) en de opwekking van duurzame energie op melkveebedrijven in het kader van hun omgevingsbeleid. De zuivelsector, provincies en gemeenten inventariseren in 2019 kansen en knelpunten op dit gebied en verkennen en implementeren waar nodig verbeteringen (zoals ontwikkeling van het instrument APK-stallen in samenwerking met de Rijksoverheid).
s. Zuivelsector, provincies en gemeenten zetten zich in voor een voortvarende afhandeling van vergunningaanvragen vanuit de zuivelsector voor klimaatmaatregelen. Sector en overheden verkennen in 2019 welke kansen en knelpunten bij een versnelling een rol spelen en implementeren waar nodig verbeteringen.
t. De Rijksoverheid komt in 2019 met voorstellen voor herziening van het pachtbeleid waarin langjarige relaties tussen verpachters en pachters en duurzaam bodembeheer uitgangspunten zijn. Terreinbeherende organisaties zetten zich hierbij in voor lagere pachtprijzen bij organische stofopbouw in de bodem en voor langere pachttermijnen.

<u>Financiële instrumenten (algemeen)</u>

u. LNV en zuivelsector zorgen ervoor dat bestaande financierings-, investerings- en fiscale instrumenten, zoals MIA/Vamil en groenfinanciering, toegankelijk worden voor de broeikasgas reducerende maatregelen en dat hiervoor voldoende financiële middelen beschikbaar worden gesteld. Hierbij worden voor 1-7-2019 de mogelijkheden voor nieuwe financiële instrumenten onderzocht.
v. Provincies en gemeenten integreren vanaf 2019 de klimaatopgave voor de landbouw in het provinciale innovatie- en stimuleringsbeleid voor de landbouw en de agroketens. Provincies verkennen een meer uniforme aanpak. Ook de koppeling met de asbestsaneringsopgave is hierbij aan de orde.
w. De Rijksoverheid en provincies nemen in overleg met de zuivelsector in 2019 in het GLB/POP maatregelen op voor de bevordering van klimaatvriendelijke melkveehouderij

(innovatie, kennisdelen en -spreiden, demo's en investeringen (stallen)). De Rijksoverheid en provincies nemen, in overleg met de zuivelsector, de opgave voor broeikasgasreductie (en duurzaamheid in het algemeen) mee bij de uitwerking van het Nationaal Strategisch Plan in het kader van het nieuwe GLB.

C4.4.3 Varkenshouderij

'Varkensvleesproductie in kringloop en energie neutraal'

De varkenssector streeft, in samenwerking met overheden en anderen, naar de ontwikkeling van een duurzame varkenshouderij sector in Nederland. Het kader hiervoor vormt het *Actieplan Vitalisering Varkenshouderij* (hierna: Actieplan). De uitvoering van dit Actieplan is ter hand genomen door de Coalitie vitalisering varkenshouderij[72] (hierna: Coalitie). Voor 2030 neemt de varkenssector de volgende maatregelen:

- verbetering van leefomgeving via sanering met opkoop en doorhalen van varkensrechten en sloop van varkensstallen;
- de ontwikkeling en uitrol van integraal duurzame brongerichte emissiearme stalsystemen via nieuwbouw maar ook in bestaande stallen en gesloten mestverwerkingsketens;
- het verkleinen en sluiten van nutriëntenkringlopen in het veevoer, door onder meer het en gebruik van meer rest- en co-producten in varkensvoer;
- bewerking en verwaarding van alle verse varkensmest in gesloten regioclusters tot groene energie, vervangers van fossiele kunstmest en waardevolle meststoffen;
- energieopwekking, energiebesparing en –vergroening.

De Coalitie stelt zich ten doel om door de uitvoering van deze maatregelen in 2030 de methaanemissie vanuit de varkenshouderij met maximaal 1,3 Mton CO_2-eq per jaar te reduceren. Hiervan is 0,3 Mton een resultaatverplichting en 1 Mton een ambitie. Daarnaast is de ambitie om het aandeel reststromen in het veevoer in de periode tot 2030 met minimaal 10 procent te verhogen, onder voorwaarde van de beschikbaarheid van goede grondstoffen.

Voor 2050 is de ambitie het tot stand brengen van een energie neutrale varkensketen. De varkenssector ziet hierbij kansen om de emissies van broeikasgasemissies verder te reduceren tot in totaal ca 3,5 Mton CO_2-eq / jaar in 2050 door:

- het tot stand brengen van een energieneutrale varkensvleesketen in 2050 door energieleverende varkensbedrijven. De sector zet daarbij in op de energieproductie uit niet-fossiele bronnen, terugwinnen en hergebruik van warmte en op energiebesparing en energievergroening in alle ketenschakels;
- de ontwikkeling en uitrol van nieuwe integraal duurzame en emissiearme stalsystemen waarmee brongericht schadelijke emissies uit stallen (methaan, ammoniak, geur, fijnstof) integraal en preventief worden voorkomen;
- circulaire economie: belangrijke aspecten hierbij is een frequente afvoer van mest uit de stal en het scheiden van mest en urine bij de bron, waarna vervolgens de verse varkensmest in gesloten regionale clusters wordt verwerkt. Producten hieruit zijn vervangers van fossiele kunstmest, waardevolle bodemverbeteraars, grondstoffen voor de chemische en textielindustrie en groene energie.

Indien de randvoorwaarden en bijdragen van alle partijen, zoals geformuleerd in het Actieplan, opgenomen in bijlage bij dit Klimaatakkoord, niet adequaat kunnen worden ingevuld, dan kan dit direct consequenties voor de haalbaarheid en realisatie van de door de varkenssector geformuleerde *ambitie* voor 2030 hebben. Over die randvoorwaarden zijn onderstaande afspraken gemaakt.

[72] Bestaande uit de Producenten Organisatie Varkenshouderij (POV), de Rabobank en het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Bij deze Coalitie hebben de partners VION, For Farmers, Agrifirm en Topigs-Norsvin zich aangesloten.

Partijen spreken het volgende af:

Klimaatprestaties varkensketen en op bedrijfsniveau

a. Coalitie, Rijksoverheid, provincies, gemeenten en maatschappelijke organisaties kiezen voor een integrale bedrijfsgerichte (keten)aanpak. Hiervoor zullen in 2019, binnen de kaders van het Actieplan, instrumenten worden ontwikkeld die ook sturen op de *carbon footprint* van de varkenshouders en van de varkensketen in zijn totaliteit. Hierbij zal worden onderzocht of een koppeling van een 'dashboard' aan (internationale) afzetconcepten mogelijk is. In 2019 worden ook afspraken gemaakt over de invoering en uitrol van deze aanpak en instrumenten. Hiermee krijgt de varkenshouder instrumenten om op bedrijfsniveau te kunnen sturen op de klimaatprestaties. Bedrijfsleven, overheden, maatschappelijke organisaties, banken en *retail* ondersteunen de varkenshouder hierbij.
b. De Coalitie neemt de verantwoordelijkheid op zich voor de uitwerking en vormgeving van de opgaven van het Actieplan, inclusief de uitwerking (technische) maatregelen voor het verminderen van de emissie van methaan en andere broeikasgassen.
c. De partijen monitoren de resultaten van het implementeren en uitvoeren van de sporen van het Actieplan. Op basis van de resultaten zal worden bepaald of nadere afspraken nodig zijn om de gestelde ambities te halen of ambities moeten worden bijgesteld. Hierbij wordt een afweging gemaakt of het noodzakelijk is om naast extra stimulerende maatregelen er ook maatregelen moeten worden genomen met een meer verplichtend karakter.
d. De Rijksoverheid zorgt ervoor dat de uitvoering van de klimaatmaatregelen niet vrijblijvend is, conform afspraken in paragraaf C4.3.2. Private partijen zullen zich inzetten voor het reduceren van broeikasgassen op bedrijfsniveau in samenhang met reductie van andere emissies. De Rijksoverheid zal, in overleg met andere overheden, ondersteuning bieden aan ketenpartijen om afrekenbaarheid van individuele bedrijven op klimaatprestaties mogelijk te maken teneinde de sectoropgave voor broeikasgasreductie te realiseren. De Rijksoverheid gaat voor 2021 na of het instrument *carbon footprint monitor* kan worden benut ter onderbouwing van juridisch instrumentarium om bedrijfsspecifiek te monitoren en af te rekenen.
e. Indien, in de loop van de periode tot 2030, door de varkenssector en individuele varkensbedrijven meer reductie van broeikasgassen wordt gerealiseerd dan in de taakstelling en ambities is aangegeven, kan deze mogelijk verdisconteerd worden met een opgave na 2030. Dit om individuele varkensbedrijven te stimuleren om broeikasgas reducerende maatregelen te blijven nemen.

Sanering

f. Het ministerie van LNV neemt het voortouw bij het uitwerken van de saneringsregeling. Hiervoor wordt € 120 miljoen ingezet (conform bestaande afspraak). In Q2 van 2019 wordt de eerste tranche van de saneringsregeling varkenshouderij opengesteld.
g. Naast een saneringsregeling voor de varkenshouderij is in het Hoofdlijnenakkoord afgesproken dat provincies, gemeenten en de ketenpartners van de Coalitie een gezamenlijke aanpak voor flankerende maatregelen uitwerken en uitvoeren dat gericht is op bewustwording, ondersteuning en begeleiding van stoppende varkenshouders. Het is van groot belang om regionaal maatwerk te leveren bij de warme sanering. Partners van de Coalitie hebben hierover afspraken gemaakt. In de concentratiegebieden zullen daarvoor teams van gemeenten, provincie, onafhankelijke adviseurs en partners uit de keten worden opgezet om varkenshouders te ondersteunen in de bedrijfsbeëindiging, waarbij de varkenshouder de regie houdt over zijn eigen toekomst. Dat maatwerk wordt in lokale of regionale teams ingevuld. Dit wordt gekoppeld aan de regelingen. In Q1 2019 zal dit verder worden opgezet.
h. Provincies en gemeenten dragen bij in de sloop van stallen op locaties die meedoen in de saneringsregeling en stoppersregeling, met name door de inzet van ruimtelijk instrumentarium, zoals rood voor rood en de herbestemming van locaties. Hierbij worden ook relaties gelegd met programma's en regelingen voor de asbestsanering.

Emissiearme stalsystemen

i. De Coalitie werkt regelingen en instrumenten voor stalinnovaties en andere innovatiesporen (mestverwaarding, circulaire diervoeders, energiebesparing en opwekking en marktinstrumenten) uit. Eind 2019 zal een begin worden gemaakt met de innovatieregelingen die de uitrol van emissiearme stalsystemen gaan stimuleren. De daadwerkelijke introductie van technische maatregelen is mogelijk als deze door validatie van de innovatieve stalsystemen ook worden toegestaan. De validatiefase zal tot en met de eerste helft van 2020 plaatsvinden, waarna aansluitend de uitrol op de eerste varkensbedrijven zal starten. Opschaling vindt plaats vanaf 2021. Het voorbereiden van de uitrol vindt in 2019 plaats, mits systemen via voorlopige erkenningen ook juridisch toepasbaar zijn. Mits financieel de ondersteuning goed wordt ingevuld, kan de opschaling in de jaren erna verlopen volgens een normaal investeringsritme van circa 25 jaar levensduur. Versnelling kan door stimuleringsregelingen worden opgevoerd tot circa 7,5 procent per jaar.
j. De Coalitie neemt het voortouw in het uitwerken van regelingen voor het stimuleren van innovaties en investeringen in nieuwe brongerichte emissiearme stallen. Voor deze trajecten zijn inmiddels plannen van aanpak en planningen opgesteld. Hiervoor is € 40 miljoen aan Rijksmiddelen gereserveerd en is tot 2023 minimaal € 40 miljoen toegezegd vanuit de Coalitie in de vorm van private middelen. De eerste regelingen voor innovatie treden in 2019 in werking.
k. De Coalitie en overheden (I&W, provincies, gemeenten) identificeren in 2019 knelpunten en doen verbetervoorstellen om het innovatie- en implementatieproces van nieuwe integraal duurzame stallen en stalaanpassingen te versnellen. Het gaat hier in ieder geval om:
    - procedures voor proefstallen;
    - toepassen van Tac/Rav-validaties;
    - mogelijkheden van stapeling van systemen (Rav en Rgv);
    - versnelling stroomlijning van vergunningprocedures voor stalaanpassingen en nieuwe stallen;
    - ontwikkelingsgericht omgevingsbeleid (RO) in samenhang met verbeteren van de leefomgeving.

    Heldere, en op elkaar afgestemde wet- en regelgeving van de Rijksoverheid, provincies en gemeenten is van groot belang om nieuwe technieken effectief en op korte termijn in te kunnen zetten.

Mestverwerking

l. De varkenssector, de Rijksoverheid, andere overheden en maatschappelijke organisaties zetten in op erkenning door de EU van mestverwerkingsproducten als kunstmestvervanger (“groene meststof”) teneinde het gebruik van kunstmest te verminderen, waardoor het gebruik van fossiele energie en de emissie van lachgas kunnen worden verminderd. Door verbeteringen in de landbouwpraktijk kan meer organische stof in de bodem worden opgebouwd.
m. Een gezamenlijke taskforce van Coalitie, Rijksoverheid, provincies en gemeenten verkent in Q1 2019 de mogelijkheden van een jaarlijks bij te stellen masterplan met betrekking tot de locaties, die worden aangewezen en snel kunnen worden vergund als potentiële locaties om hoogwaardige mestverwerking te ontwikkelen. Waarbij mestverwerking is gericht op integrale processen van bewerking en verwaarding in regioclusters van alle verse varkensmest, tot vervangers van fossiele kunstmest, waardevolle bodemverbeteraars, grondstoffen voor de chemische en textielindustrie en groene energie.
n. Provincies, gemeenten en varkenssector verkennen in Q1 2019 de knelpunten bij de procedures voor vergunningverlening voor grootschalige emissiearme mestverwerking in regionale clusters en verkennen en implementeren mogelijkheden voor verbetering en versnelling.

Energieopwekking

o. De varkenssector zet in op energieopwekking voor het realiseren van de klimaatopgave en de versterking van het verdienmodel en voor haar bijdrage aan de klimaatopgave. Vanuit deze invalshoek betrekken provincies en gemeenten de rol en positie van de varkenshouderij bij de uitwerking van de RES-sen in 2019.

Maatregelen meerwaarde duurzame producten

p. De varkenssector zet in op het realiseren van hogere marktprijzen voor duurzame producten, waaronder vlees met een lagere *carbon footprint* component. De Rijksoverheid ondersteunt dit onder andere via de ontwikkeling van de agri-nutrimonitor door de ACM, waarmee prijsvorming inzichtelijk zal worden gemaakt, als hulpmiddel om verdienmodellen voor verduurzaming tot stand te laten brengen. Het CBL stimuleert haar leden bij te dragen aan een betere positie van boeren en tuinders die aantoonbaar bijdragen aan een duurzame productie, waaronder de reductie van broeikasgassen. Hierbij wordt door de Coalitie verkend of de opname van de klimaatprestatie in de SPECS (productspecificaties, waarmee inkoopbeleid vormgegeven wordt) een mogelijkheid is. Maatschappelijke organisaties dragen bij aan de ontwikkeling van en ondersteunen actief keurmerken en (internationale) marktconcepten die een bewezen verbetering opleveren voor het klimaat, het milieu, de biodiversiteit en het dierenwelzijn.

Inzet financiële instrumenten algemeen

q. Partijen maken voor 1-7-2019 afspraken over een samenhangende inzet van financiële instrumenten en middelen van de Rijksoverheid, provincies en sector – waarbij ook extra inzet vanuit de klimaatenveloppe wordt verkend - om de realisering van de 2030 doelstellingen te versnellen.

r. De brede uitrol van brongerichte oplossingen, gekoppeld aan mestverwerking en verwaarding, wordt gestimuleerd via generieke subsidie en fiscale instrumenten (zoals MIA/Vamil en SDE+), zodat nieuwe technieken en voorzieningen versneld, en economisch verantwoord, voor varkenshouders beschikbaar komen. LNV en de varkenssector zorgen er voor dat voor 1-1-2020 bestaande financierings-, investerings- en fiscale instrumenten toegankelijk worden voor de varkensketen en effectief kunnen worden ingezet. Hierbij worden ook nieuwe financiële instrumenten onderzocht. Het is wenselijk dat de SDE^{+}-regeling toegankelijk is voor investeringen in mestverwerkingsketens.

s. De Rijksoverheid en provincies verkennen in 2019 in overleg met de varkenssector de mogelijkheden voor maatregelen voor de bevordering van klimaatvriendelijke en emissiearme varkenshouderij (innovatie, kennisdelen en -spreiden, demo's en investeringen (stallen) in het huidige GLB/POP en maken hiervoor een voorstel. De Rijksoverheid en provincies integreren in overleg met de sector de opgave voor broeikasgasreductie (en verduurzaming in het algemeen) van de varkenshouderij in het Nationaal Strategisch Plan in het kader van het nieuwe GLB.

t. Provincies maken in 2019 overleg met de Coalitie nadere afspraken voor de ondersteuning van de klimaat- en emissiedoelstellingen via provinciaal innovatie- en stimuleringsbeleid voor de varkenshouderij.

Innovatie opgave in de periode tot 2030

u. De realisatie van de klimaatopgave voor de varkenshouderij vraagt om innovatie, niet alleen voor de opgaven voor de korte termijn, maar ook om de mogelijkheden voor emissiereductie en energieproductie in de varkenssector voor de lange termijn in beeld te brengen. De Rijksoverheid, provincies, varkenssector en kennisinstellingen stellen hiervoor in 2019 als onderdeel van het Actieplan een meerjaren- en vraaggestuurde onderzoeks- en innovatie-agenda op.

C4.5 Landgebruik

'Productie in biodivers landschap met gewaardeerde biologische CCS'

De wijze waarop land en grond worden gebruikt heeft effect op de uitstoot en vastlegging van CO_2. De intentie is om ten minste taakstellend 1,5 Mton CO_2-eq verbetering conform EU LULUCF systematiek[73] te instrumenteren. Verbeteren van de klimaatprestatie van landgebruik is een nieuw en relevant onderdeel van het klimaatdossier, waar verschillende maatschappelijke opgaven (ruimte, biodiversiteit, klimaat) in (trage) biologische processen bij elkaar komen.
In dit onderdeel zijn nog vele kennishiaten te herkennen, waardoor inzet via pilots en proefprojecten, samen op moet gaan met monitoring en kennisverwerving en –verspreiding. Uitgangspunt voor waardering van de klimaatprestatie van de landgebruikssectoren is het in stand houden en/of vergroten van organische stofgehalten, ten opzichte van historische referentieniveaus.

De afspraken vallen, vanwege verschillende bestuurlijke en bestaande financiële kaders en prikkels, uiteen in drie deelonderwerpen met ieder eigen indicatieve klimaatprestatie(s):

- veenweidegebieden;
- bomen, bos en natuur;
- landbouwbodems en vollegrondsteelt.

C4.5.1 Veenweidegebieden

'Lerende en gedragen veranderingen in monumentale gebieden'

De doelstelling voor de Veenweidegebieden in Nederland is 1 Mton CO_2-eq reductie in 2030. Overheden, agrariërs en maatschappelijke partijen voelen dit als een gezamenlijke verantwoordelijkheid, te realiseren op gebiedsniveau via een adaptieve aanpak.

Het Nederlands veenweidegebied is een waardevol en kwetsbaar gebied. Een belangrijk kenmerk is dat een groot deel in gebruik is voor de melkveehouderij. De inzet is om gebiedsgericht te kijken welke mix van maatregelen passend is. Hierbij wordt gezocht naar verbinding met andere maatschappelijke opgaven, zoals de natuurinclusieve en circulaire landbouw, tegengaan van bodemdaling en biodiversiteit. Er liggen kansen om vanuit de noodzaak tot transitie de landbouwsector toekomstperspectief te bieden.

De realisatie wordt gefaseerd opgepakt, omdat veel kennis over effectieve strategieën nog in ontwikkeling is. Als er voldoende zicht bestaat op de effectiviteit en haalbaarheid van maatregelen vindt uitrol op grote schaal plaats naar uiteindelijk alle veenweidegebieden. Voor een grootschalige uitrol van maatregelen is het van belang dat technieken voldoende bewezen zijn en dat er zicht is op de wijze waarop deze technieken gefinancierd kunnen worden. Het is mogelijk dat gaandeweg het proces kennisontwikkeling uitwijst dat de maatregelen die nu in beeld zijn onvoldoende effectief zijn. Om ook dan de doelstelling te behalen, bevat een onderzoeksagenda ook de zoektocht naar alternatieve oplossingen. Daarbij wordt ingezet op een gezamenlijk proces vanuit gedeelde verantwoordelijkheid, intensieve monitoring van pilots en innovatie. Als een maatregel uiteindelijk onvoldoende effectief blijkt te zijn, gaan partijen gezamenlijk in gesprek over maatregelen en ambities.

Verbinding, ontsluiting en uniformiteit in kennisontwikkeling is dan ook essentieel. De nadruk ligt daarom in de eerste jaren op het uitvoeren van pilots, het monitoring van de effecten, het toepassen van de daar opgedane ervaringen en kennis en het uitrollen hiervan naar grotere gebieden. Een korte termijn (2030) en een lange termijn (2050), met een oplopende CO_2-eq reductieopgave), tijdshorizon bestaan naast elkaar om ook processen die meer tijd vergen,

[73] LULUCF verordening 841/2018, waarin referenties naar IPCC guidelines gebaseerd op afspraken uit Conference of the Parties, serving the Meeting of the Parties to the Paris Agreement benoemd staan.

zoals aangepaste bedrijfsvoering, functieverandering en het ontwikkelen van nieuwe financieringsmodellen op bedrijfs- en gebiedsniveau, tijdig in gang te kunnen zetten.

Er worden pilots georganiseerd in vier gebieden. Hier starten nieuwe pilots en lopen al pilots.
- Hollands-Utrechtse veenweidegebied
- Fries veenweidegebied
- Wieden-Weerribben
- Laag Hollands veengebied

De ambitie is om op basis van de kennisontwikkeling vanuit deze pilots, bij voldoende verwachte winst voor klimaat en tegengaan bodemdaling, maatregelen naar het gehele veengebied uit te rollen. Dit is voorzien in de periode 2021-2030. Ook in deze periode geldt de kort-cyclische aanpak om kennis op te doen en innovaties toe te passen. De inzet is gericht op het toewerken naar veenweidegebieden die in 2050 goede mogelijkheden bieden om duurzaam te kunnen wonen, werken, recreëren en leven in een gebied waar Nederland trots op is qua biodiversiteit en landschap.

Partijen spreken het volgende af:

a. De partijen committeren zich gezamenlijk aan de doelstelling om 1 Megaton CO_2-eq reductie in het veenweidegebied te realiseren. Partijen zullen hiervoor de noodzakelijke maatregelen implementeren. Deze maatregelen moeten passen binnen een lange termijn aanpak ook na 2030.
b. Een gebiedsbenadering is het uitgangspunt om tot een gebiedsspecifieke mix van maatregelen te komen. Dit biedt ook meekoppelkansen met andere maatschappelijke opgaven in het landelijk gebied. Ook kunnen lopende processen zoals het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer (DAW) worden benut.
c. In de 'Hoofdlijnen voor een Klimaatakkoord' is het technisch potentieel van enkele maatregelen, zoals onderwaterdrainage in beeld gebracht. Kennisontwikkeling zal uitwijzen welke maatregelen effectief zijn om de doelstelling van 1 Megaton CO_2-eq reductie te behalen. De daadwerkelijke mix van maatregelen die nodig is om deze doelstelling te realiseren wordt op basis hiervan bepaald en wordt op gebiedsniveau gerealiseerd.
d. Partijen monitoren gezamenlijk de voortgang en effectiviteit van maatregelen. Op basis van die resultaten bespreken partijen meerjaarlijks of tussentijdse bijsturing op maatregelen of ambities noodzakelijk is.
e. Om kennis en ervaring te versterken wordt de komende jaren (2019-2021) ingezet op de uitvoering van de pilots binnen de vier robuuste gebiedsprocessen, waarbij wordt aangehaakt bij bestaande programma's. Deze pilots zijn kortdurend (bijvoorbeeld 3 jaar). Zo wordt kort-cyclisch kennis opgedaan en direct weer ingezet. Dit gebeurt op polder- of op peilvakniveau.
f. Het proces van de uitvoering van de uitrol (2021-2030) loopt zoveel mogelijk via bestaande organisatiestructuren (gebiedscommissies, bestaande samenwerkingsverbanden, agrarische collectieven). Ook in deze periode geldt de kort-cyclische aanpak om kennis op te doen en innovaties toe te passen. De provincie faciliteert deze fase van het proces. In deze gebiedsprocessen vindt uitwerking op polderniveau plaats met actoren/eigenaren uit het gebied.
g. Opschaling van maatregelen en uitvoering hiervan op regionaal niveau (2021-2030). Uitgangspunt is dat maatregelen in alle Nederlandse veenweidegebieden worden ingezet, voor zover de maatregelen in die omstandigheden effectief worden geacht. Lopende gebiedsprocessen worden hierbij zoveel mogelijk benut.
h. Partijen stellen gezamenlijke een interbestuurlijke regiegroep op voor 1-1-2020. Deze groep is breed samengesteld; overheden, ondernemers, natuurbeheerders, maatschappelijke organisaties (ngo's) en kennisinstellingen. Deze regiegroep faciliteert, verbindt, stuurt het onderzoeksprogramma aan en stuurt op het gezamenlijk behalen van de doelstelling. Ook agendeert de regiegroep mogelijke knelpunten in bijvoorbeeld

regelgeving en beschikbare middelen. Ook de afstemming met andere relevante processen (Nationaal Deltaprogramma, Europese regelgeving) monitort de regiegroep.

i. De Rijksoverheid, provincies en waterschappen werken samen met de partijen in de Regiegroep aan een gezamenlijk borgingssysteem, dat eind 2019 in werking kan treden, waarmee gemonitord en geborgd wordt dat de doelstellingen worden gehaald. In dit borgingssysteem maken partijen in de Regiegroep ook afspraken over maatregelen die de overheden kunnen inzetten als dit noodzakelijk mocht blijken om de opgave te realiseren.

Regionale Veenweiden Strategie

j. Provincies organiseren/faciliteren een proces met grondgebruikers (onder andere agrariërs), maatschappelijke actoren, bewoners en medeoverheden gericht op de opstelling van een programma per veenweidegebied (regionale veenweide strategie). In 2019 wordt een conceptprogramma opgesteld dat in ieder geval bevat:
   - globale mix van maatregelen, gericht op opgave in 2030;
   - perspectief op 2050, inclusief beheersaspecten;
   - afspraken over monitoring;
   - eerste financiële doorrekening;
   - vervolgproces (uitwerking op polderniveau);
   - verbinding met bestaande processen;
   - rol van actoren in het gebied;
   - bestaande instrumenten en identificatie van ontbrekende instrumenten.

k. Op basis van deze uitwerking zullen de partijen gezamenlijk bezien in hoeverre de verwachting is dat met deze maatregelen de afgesproken 1 Mton CO_2-eq reductie wordt gerealiseerd. Daartoe zullen partijen eind 2019 gezamenlijk in beeld brengen welke CO_2-eq reductie verwacht wordt met de conceptprogramma's.

l. Na de fase van pilots wordt het conceptprogramma indien nodig aangepast, op basis van de opgedane inzichten. Voor zover tekorten in middelen of instrumentarium resteren maken de vier overheden hierover gezamenlijk definitieve afspraken. Decentrale overheden zorgen voor verankering van de visies in het omgevingsbeleid en in waterplannen.

m. Provincies en gemeenten benutten dit conceptprogramma, in samenhang met de RES-sen en andere uitwerkingen van het Klimaatakkoord, bij de opstelling van hun omgevingsvisies in 2020 en verder.

n. Overheden, grondgebruikers en maatschappelijke partijen werken in gebiedsprocessen de opgave verder uit (op polderniveau). Dit proces wordt door decentrale overheden, onder regie van provincies, geïnitieerd. Maatschappelijke partijen en agrariërs nemen actief deel aan de gebiedsprocessen.

o. Lopende uitvoering (zoals de realisatie van het Natuurnetwerk Nederland in het veenweidegebied) wordt voortgezet. Waar mogelijk zoeken betrokken uitvoerders aansluiting bij het veenweideprogramma, voor bijvoorbeeld de onderdelen monitoring en onderzoek.

Lerende gebiedsprocessen

p. Partijen geven het Kennisprogramma een gezamenlijke opdracht om een gezamenlijk programma op te stellen:
   - voor evaluatie en kennisontwikkeling;
   - vragen vanuit de gebieden, waaronder duurzame verdien- en terreinbeheersmodellen;
   - kennisontwikkeling vanuit pilots (2019-2021) om technisch potentieel en haalbaarheid maatregelen in beeld te brengen.

q. Partijen werken, ondersteund door het kennisprogramma, een gezamenlijk monitoringsprogramma uit, voortbouwend op bestaande monitoringsprogramma's, waarmee de voortgang van maatregelen en de CO_2-uitstoot in het veenweidegebied gemonitord worden.

r. Deze partijen organiseren dat nieuwe pilots, zoals in het kader van de Regiodeals en de IBP-vp-projecten voor veenweide worden opgezet, aan dit programma worden verbonden.

De wijze van monitoring/onderzoek in deze projecten wordt afgestemd op het gezamenlijke kennisprogramma.

s. Partijen verkennen gezamenlijk op welke manier CO_2-eq emissie kan worden toegevoegd aan bestaande onderzoeksprogramma's.
t. Partijen vinden het noodzakelijk dat een dergelijk kennisprogramma in 2019 van start gaat.
u. Kennisprogramma wordt gevraagd om eerste kwartaal 2019 de noodzakelijke financiering en aansturing van dit programma in beeld te brengen. Partijen maken daarna gezamenlijk een afspraak over de financiering van dit programma.

Financiering

v. De Rijksoverheid, provincies, waterschappen en gemeenten brengen in 2019 gezamenlijk in beeld welke bijdrage bestaande programma's (middelen Klimaatakkoord, regio-enveloppe, bestaande subsidie-instrumenten) kunnen leveren aan de benodigde financiering van de veenweide-aanpak en passen waar nodig de voorwaarden daartoe aan.
w. Betrokken partijen vragen de Rijksoverheid om ruimte voor afspraken over aanvullende middelen en nieuwe instrumenten wanneer uit de conceptprogramma's van 2019 blijkt dat deze nu onvoldoende dekking bieden.
x. De Rijksoverheid en provincies zetten zich in om de mogelijkheden die het nieuwe GLB biedt te gebruiken voor de veenweideopgave.
y. Overheden, agrariërs, banken en ketenpartijen werken, ook in samenhang met de andere opgaven voor landbouw en landgebruik, verdienmodellen en nieuwe vormen van financiering voor de veenweidegebieden uit. Een voorbeeld kan de biodiversiteitsmonitor zijn.
z. De Green Deal Nationale Koolstofmarkt wordt ondersteund en belemmeringen worden waar mogelijk opgeheven om de verwaarding van CO_2-*credits* uit veenweidegebieden te stimuleren. Daarover worden met de partijen van de Green Deal afspraken gemaakt.
aa. Deze stappen leiden uiterlijk in 2020 tot een financiële uitwerking van de grootschalige uitrol van maatregelen, waarbij tevens inzicht wordt geboden in de kosten die niet privaat gedragen kunnen worden. Kosteneffectiviteit wordt hierbij meegewogen. Op basis van deze uitwerking maken ketenpartijen en overheden een gezamenlijke afspraak over de uitvoering van deze maatregelen.

C4.5.2 Bomen, Bossen en Natuur

'Biodiversiteit én biomassa in aantrekkelijkste koolstofopslag van Nederland'

Bomen, bossen en natuur leggen al veel koolstof (CO_2) vast. Een toename van bomen, bossen en natuur (ten opzichte van het *business as usual* scenario) leidt dus tot 'klimaatwinst' die bijdraagt aan de opgave voor 2030 en nadrukkelijk ook 2050. Vroeg initiëren, ook met het oog op 2050, is noodzakelijk. Natuurlijke koolstofvastlegging is namelijk een proces van lange adem. Partijen werken aan een klimaatinclusief natuurbeleid en -beheer, ieder vanuit zijn eigen rol en verantwoordelijkheid, en ondersteunen elkaar daar waar nodig en mogelijk. Partijen in dit domein zetten zich gezamenlijk in voor vier maatregelen die in 2030 tot een klimaatwinst van ten minste 0,3 Mton CO_2/jaar moeten leiden en streven naar zo mogelijk 0,6 Mton/jaar in 2030:

- Voorkomen ontbossing. Afname van CO_2-vastlegging door ontbossing wordt zoveel mogelijk voorkomen.
- Vergroten vastlegging koolstof. Bestaande bossen, natuurgebieden, landschapselementen en de openbare ruimte bieden mogelijkheden om door onder andere aanpassingen in het beheer de CO_2-vastlegging te vergroten.
- Uitbreiding bos en landschap. Door aanleg van extra bomen, bos- en natuurgebieden binnen en buiten het Natuurnetwerk Nederland, in de openbare ruimte, bij infrastructuur en op landbouwgrond wordt de CO_2-vastlegging vergroot. Hierbij worden doelen voor

onder andere biodiversiteit, ruimtelijke kwaliteit, verstedelijkingsopgaven en recreatie maximaal mee gekoppeld.
- Versterking koolstofvastlegging in de keten. Door het gebruik in de keten van hout, maaisel en andere natuurproducten (cascadering) die vrijkomen bij het beheer van de groene ruimte wordt de CO_2-vastlegging vergroot en wordt CO_2-uitstoot als gevolg van gebruik van alternatieve bouwmaterialen voorkomen.

Van belang is dat bij deze maatregelen actief wordt gezocht naar win-win combinaties met biodiversiteit en de ruimtelijke kwaliteit. Dit vraagt op korte termijn de ontwikkeling een (wetenschappelijke) kennisbasis, die met behulp van pilots in beeld gebracht kan worden.

Partijen spreken het volgende af:

a. Om deze maatregelen te realiseren gaat de werkgroep door als projectgroep, onder voorzitterschap van de provincies. In deze projectgroep nemen in ieder geval terreinbeheerders, overheden en koepels van agrariërs deel. Deze projectgroep werkt de maatregelen uit, inclusief financiering/verdienmodellen, ruimtebeslag, kosteneffectiviteit en haalbaarheid. Bij ruimtebeslag wordt zo mogelijk een verbinding gelegd met de ruimtelijke uitwerking van andere opgaven uit dit Klimaatakkoord (zie ook paragraaf C4.3.6). Zij formuleert tevens een aantal pilottrajecten om de gestelde maatregelen te testen op effectiviteit en haalbaarheid en stelt een governance structuur op voor de monitoring en (bij-)sturing van deze pilots.
b. Partijen zetten zich tevens in voor de oprichting van een programma met praktijkgericht onderzoek voor klimaatslim beheer van bos, bomen en natuur en onderzoekt of deze gekoppeld kan worden aan het bestaande OBN-programma.
c. De te maken afspraken zijn aanvullend op de afspraken *uit De bijdrage van de Sectortafel Landbouw en Landgebruik aan het Voorstel voor hoofdlijnen van het Klimaatakkoord* (dd 10 juli 2018).

<u>Voorkomen ontbossing</u>

d. Partijen (Rijksoverheid, provincies, gemeenten, waterschappen, terreinbeheerders, landbouwers, grondeigenaren) leveren gezamenlijke inspanning om ontbossing te beperken tot wat onvermijdelijk is. Waar ontbossing noodzakelijk is, bijvoorbeeld vanwege internationale natuurafspraken, maken partijen gezamenlijke afspraken over een adequate CO_2-compensatie.

<u>Vergroten vastlegging koolstof</u>

e. Partijen (Rijksoverheid, provincies, gemeenten, waterschappen, terreinbeheerders, landbouwers, grondeigenaren) leveren een gezamenlijke inspanning om in het beheer van natuur/landschap/openbare ruimte doelstellingen van onder meer biodiversiteit en ruimtelijke kwaliteit te combineren met een versterkte CO_2-vastlegging.
f. Omdat met name moeras-, veen- en kustecosystemen (‘*blue carbon*’) zowel een grote koolstofvoorraad bezitten die beschermd moet worden, als een hoge CO_2-vastleggingscapaciteit, zullen waterschappen, provincies, Rijkswaterstaat en LNV dit meewegen in de uitvoering van het water- en omgevingsbeleid en beheer grote wateren, zoals Deltaprogramma, Kaderrichtlijn Water, Programma Ecologie Grote Wateren, waterbeheerprogramma’s, de provinciale omgevingsplannen en beheer van IJsselmeer c.s., Waddenzee en zeearmen.

<u>Uitbreiding bos en landschap</u>

g. Partijen (Rijksoverheid, provincies, gemeenten, waterschappen, infrabeheerders, landbouwers, grondeigenaren) benutten gezamenlijk kansen om het areaal bos en natuur, en aantallen bomen daarbuiten te vergroten. Zo zal VNG haar leden aanbevelen om te streven naar 1 procent meer bomen per jaar op Nederlands grondgebied. Zij zal dit faciliteren door te ijveren voor een facultatieve optie in het gemeentelijk (ruimtelijk) instrumentarium in relatie tot dit streven.

h. Publieke en private terreinbeheerders verkennen samen met provincies actief de mogelijkheden voor nieuw bos binnen hun beheergebieden. Gedacht wordt aan een pakket aan extra bos van 6000 ha.
i. Provincies en de andere partijen in het Klimaatakkoord ronden volgens de afspraken in het Natuurpact het Natuurnetwerk Nederland in 2027 af en kiezen daarbij steeds voor klimaatslimste opties bij realisatie. Dat betekent dat in 2027 minimaal 80.000 ha nieuwe natuur wordt gerealiseerd; waarvan op 1 januari 2018 ruim 35.000 ha gerealiseerd is.
j. LTO zal zich inzetten richting leden en in samenwerking met (de)centrale overheden, om meer bomen en houtige landschapselementen op hun bedrijf te integreren. Partijen nemen het initiatief om te komen tot een 'Aanvalsplan versterking landschappelijke identiteit via landschapselementen'.
k. Provincies en gemeenten regelen bij de herziening van hun omgevingsvisies in hun ruimtelijke beleid dat bij de realisatie van nieuwe wijken direct ook bos wordt gerealiseerd (én gefinancierd). Dit levert niet alleen een bijdrage aan de vastlegging van koolstof, maar ook aan de leefkwaliteit van bewoners.
l. Partijen organiseren, ondersteund door instellingen als Invest.nl (i.o.), Rabobank en Groenfonds (of breder: Groenfinancieringen), een proces gericht op governance en financiering van aanleg van nieuw bos. Een overweging is om hierbij te gaan werken met een soort ontwikkelmaatschappij. Ter voorbereiding hierop brengen:
    - overheden potentie in beeld om (op eigen grond) extra hectares bos, natuur of landschapselementen te ontwikkelen in combinatie met woningbouw/stedelijke ontwikkeling, energie (bijvoorbeeld windmolens/zonneparken), waterberging en biodiversiteit;
    - gemeenten in aanvulling daarop de potentie in beeld om bij nieuwbouwprojecten ten behoeve van klimaat en leefomgeving extra bos mogelijk te maken;
    - beheerders (natuurorganisaties en particuliere natuurbeheerders, agrariërs, overheden) potentie in beeld om op eigen grond extra hectares groen/natuur te ontwikkelen, en om landschapselementen te herstellen of versterken.

<u>Versterking koolstofvastlegging in de keten</u>

m. Partijen (Rijksoverheid, provincies, gemeenten, waterschappen, infrabeheerders, terreinbeheerders, landbouwers, de bouwsector) benutten gezamenlijk kansen om de toepassing van hout, maaisel en andere natuurproducten uit beheer van de groene ruimte in bijvoorbeeld bouw en grond-, weg en waterbouw te vergroten.

C4.5.3 Landbouwbodems en vollegrondsteelt

'Koolstofboeren: gewaardeerde ecologie als basis voor voedsel, energie, biomassa - vastlegging in bodem en landschap'

De gezamenlijke ambitie van de ondertekenaars van het Klimaatakkoord is in 2030 een extra vastlegging van 0,5 Mton CO_2-eq per jaar te realiseren op basis van de huidige circa 1,85 miljoen hectare landbouwgrond in Nederland. Dit realiseren partijen door een toename van het organische stofgehalte en een verminderde vorming van lachgas in deze bodems. Hiervoor is een integrale aanpak ('duurzaam bodembeheer') vereist, omdat zaken als organische stofgehalte, bodemleven en bodemverdichting onlosmakelijk aan elkaar verbonden zijn.

De aanpak op het gebied van landbouwbodems wordt mede vormgegeven door uitwerking van de bodemstrategie en –programma (zie Bodembrief 23-5-2018) en wordt omarmd door bedrijfsleven, de maatschappelijke organisaties, waterschappen en overheden. Partijen streven daarbij naar een kringlooplandbouw. Partijen beogen de emissiereductie de realiseren met de volgende maatregelen:

- Verhogen koolstof in de bodem op bouwland door een duurzaam duurzamer bouwplan te voeren met als onderdelen:

  - toename areaal minder intensieve grondbewerking; toename areaal van vanggewassen en groenbemesters;
  - toename areaal van eiwit- en rustgewassen;
  - inzet van organische bodemverbeteraars; en
  - het stimuleren van het gebruik van organische en andere circulaire meststoffen.

  Bijkomende effecten van deze maatregelen zijn versterking van het waterbufferend vermogen, bodemweerbaarheid, vermindering van de gift van stikstofkunstmest.
- Lachgas-emissie verlagen door in 2030 op ten minste 50 procent van het landbouwareaal gebruik te maken van precisielandbouw; het optimaliseren van de plaats-, weer-, bodem- en tijdspecifieke dosering van de juiste meststof die afhankelijk is van het gewas en de gewasopbrengst; meer gebruiken van vaste rijpaden; en door meer inzetten van machines met een lage bodemdruk voor teelthandelingen.
- Reductie van broeikasgassen op grasland door minder scheuren van grasland; verbetering van de gewasrotatie; inzaai of onderzaai van vanggewas bij mais; en inzet van grasklaver bij nieuwe inzaai. Deze maatregelen zijn tevens integraal onderdeel van het plan Klimaatverantwoorde Zuivelsector. De klimaatafspraken alsmede de realisatie daarvan zijn voor landbouwbodems en veehouderij verweven met elkaar.

Er wordt dus ingezet op het nemen van maatregelen op de korte termijn en tegelijkertijd wordt voor de langere termijn ingezet op onderzoek inzake integraal duurzaam bodembeheer, koolstofvastlegging en lachgasreductie. Over de maatregelen voor zowel de opbouw van organische stof in de bodem als de reductie van lachgasvorming bestaat een gedeeld beeld. Over de omvang van de effecten van de maatregelen bestaan onzekerheden. Vergroting van kennis is een vereiste om richting 2050 de klimaatprestaties van het landgebruik verder te kwantificeren en verbeteren. Partijen streven naar een maatregelenpakket dat keuzevrijheid biedt voor de individuele agrariër zodat maatwerk mogelijk is.

In het plan Klimaatverantwoorde Zuivelsector in Nederland, opgenomen bij dit Klimaatakkoord, staan onder andere de ambitie, inzet en randvoorden uitgewerkt voor de zuivelsector ten aanzien van landbouwbodems en zijn daarmee integraal onderdeel van dit plan.

Partijen spreken het volgende af:

<u>Verhogen koolstof in de bodem op bouwland</u>

a. De Rijksoverheid, BO Akkerbouw en LTO Nederland streven ernaar om een maatregelenpakket gericht op koolstofvastlegging te kunnen erkennen als ‘pluspakket’ in het nieuwe GLB. Om dit pluspakket aantrekkelijker te maken, zetten de private partijen zich in om additioneel geld uit de markt te halen ter verdere verwaarding (onderdeel van ontwikkeling van ‘verdienmodellen’). Daarbij kan gedacht worden aan *carbon credits* boven de afgesproken 2030 doelen of een hogere prijs in de consumentenmarkt voor producten.
b. LNV ontwikkelt, in overleg met onder andere BO Akkerbouw, NZO en LTO Nederland, een robuuste systematiek voor bodemlabels voor alle landbouwgronden. Een bodemlabel dient daarbij onder andere gerelateerd te zijn aan de hoeveelheid koolstof in de bodem en de bodemvruchtbaarheid. Opstarten pilots en demo’s in de periode 2019-2022.
c. In het bodemprogramma van het ministerie van LNV, waar diverse partijen sinds 2018 in samenwerken, zal kennisopbouw en –doorstroming naar de agrarische en loonwerkbedrijven worden ingevuld, alsmede opname van de mogelijke maatregelen in het in groen onderwijspakket. Hierin worden private middelen uit CAO-scholing ingezet voor de scholing van personeel.
d. De voedingsmiddelen- en akkerbouwsector verkennen voor 2021 samen de verdere afzetmogelijkheden van eiwitgewassen voor de humane consumptie in de periode tot 2021.

e. De Rijksoverheid en LTO Nederland zetten zich in om per 1-1-2022 een gewasderogatie voor gewassen die bijdragen aan de koolstofvastlegging (bijvoorbeeld wintergranen, graszaad en winterkoolzaad) te realiseren. Dit betekent dat de aanwendingsmogelijkheden voor organische mest wordt verruimd ten koste van de kunstmestruimte. Dit wordt bij de herbezinning van het mestbeleid meegenomen. De tijd tot 1-1-2022 wordt gebruikt om tot pilots te komen voor wetenschappelijke onderbouwing van de aanvraag in Brussel.
f. Per 1-1-2020 is er binnen de fosfaatgebruiksnormen meer ruimte voor de inzet van organische bodemverbeteraars conform het 6e Nitraat Actieprogramma. Bij de herbezinning van het mestbeleid wordt hierop voortgebouwd.
g. De Rijksoverheid en betrokken organisaties realiseren voor 1-1-2021 een herziening van het pachtbeleid gericht op borging van duurzaam beheer van de verpachte gronden.
h. De BO Akkerbouw, LTO Nederland en de Rijksoverheid gaan in overleg met de veredelaars gericht op het bereiken van een versnelling van de veredeling van deze gewassen tot gewassen met een hogere saldo-opbrengst. Doel is dat eiwit- en rustgewassen per 2030 kunnen concurreren met het saldo van andere akkerbouw- en groentegewassen.

Lachgas emissie verlagen

i. De landbouw- en loonwerksector werken in de periode 2019-2022 samen met de overheid en waterschappen afspraken uit, gericht op de realisatie van een hogere stikstofefficiëntie en reductie van de lachgasvorming, zonder afwenteling op andere duurzaamheidsthema's. Onderzoek naar de effecten van nitrificatieremmers worden hierin meegenomen.
j. Het agrobedrijfsleven, de loonwerksector, machinebouwers en de installatiebranche werken een aanpak uit voor 2021 om te komen tot machines met een lagere bodemdruk in de landbouwsector. De BO Akkerbouw neemt hierbij verantwoordelijkheid om het overleg over de aanpak vorm te geven.
k. De Rijksoverheid spant zich in een investeringsregeling voor precisielandbouw uit te werken voor 1-1-2021 ten behoeve van het financieren van de onrendabele top, gericht op de verdere en versnelde uitrol van precisielandbouw. Via de inzet van MIA/Vamil wordt ingezet op het stimuleren van investeringen ten behoeve van precisielandbouw.
l. De overheid, LTO Nederland en Cumela zetten in op de ontwikkeling van infrarood bemonsteringsapparatuur (NIRS) ten behoeve van het meten van de kwaliteit/samenstelling van dierlijke meststoffen. NIRS-apparatuur wordt, zodra technisch en wetenschappelijk verantwoord, opgenomen in een investeringsregeling voor precisiebemestingstechnieken en verwerkt in de meststoffenwetgeving.
m. De overheid spant zich in een stimuleringsregeling voor mestopslagen uit te werken zowel voor ammoniak als methaan emissiearm, welke toegankelijk is voor zowel agrariërs, loonwerkers en verwerkende partijen. Dat wil onder andere zeggen dat de mestopslagcapaciteit in gebieden met een grotere vraag naar organische meststoffen dan aanbod wordt uitgebreid. Regionale en lokale overheden werken actief mee aan positieve vergunningverlening. Doelstelling is om de voorwaarden te scheppen dat mestaanwending op het juiste moment gebeurt ten behoeve van de gewasgroei door de mestplaatsingsdruk weg te nemen.
n. Het effect van het gebruik van gespecialiseerde minerale meststoffen, hulpstoffen en/of organische meststoffen en bodemverbeteraars met een netto reducerend effect op de broeikasgasemissie wordt door BO Akkerbouw onderzocht en opgenomen in de monitoring van broeikasgassen, en vervolgens wordt het gebruik door voedselverwerkers na 2025 gestimuleerd. Randvoorwaarde is dat gebruik van de meststoffen in de regelgeving mogelijk is gemaakt.

Grasland en graslandmanagement

o. Bij de implementatie van het advies van de commissie Grondgebondenheid advies van de melkveehouderij, wordt regionale samenwerking tussen melkveehouders en akkerbouwers uitgewerkt (onder andere 'buurtcontracten'). LTO en NZO werken in 2019-2021 deze regionale samenwerking verder uit. Het advies Grondgebondenheid is in 2025 geïmplementeerd.

p. LNV zal in het kader van de herbezinning mestwetgeving verkennen hoe mestwetgeving bij kan dragen aan het sluiten van kringlopen, waarbij specifiek gekeken zal worden naar 'buurtcontracten' en actualisering van de bemestingsnormen zoals benoemd in het Advies van de Commissie Grondgebondenheid.
q. Minder scheuren van grasland; verbetering van de gewasrotatie; inzaai of onderzaai van vanggewas bij mais; en inzet van grasklaver bij nieuwe inzaai worden gesteund en gestimuleerd door de Rijksoverheid en provincies in het kader van het nieuw GLB.
r. BO Akkerbouw en Nevedi verkennen in 2019 de mogelijkheden om de teelt van eiwithoudende gewassen voor diervoeder te stimuleren.
s. Voor stimulering van gebruik van machines met mindere bodemdruk op grasland wordt conform afspraak j de aanschaf van deze machines door agrarische ondernemers en loonwerksector gestimuleerd middels een investeringsregeling.
t. De BO Akkerbouw, LTO en NZO verkennen in 2019 optimalisatiemogelijkheden tussen melkveehouders en akkerbouwers ten aanzien van het bouwplan in het kader van kringlooplandbouw.
u. Overheid en sector organiseren praktijkonderzoek naar graslandverbetering met minder scheuren en uitrol van kennis. Bij nieuwe inzaai grasland moeten grasklavermengsels overwogen worden.
v. De Rijksoverheid en LTO Nederland zetten zich in om per 1-1-2022 een gewasderogatie voor grasland, dat bijdraagt aan de koolstofvastlegging, te realiseren. Dit betekent tevens dat de aanwendingsmogelijkheden voor organische mest worden verruimd ten koste van de kunstmestruimte. Dit wordt bij de herbezinning van het mestbeleid meegenomen. De tijd tot 1-1-2022 wordt gebruikt om tot pilots te komen voor wetenschappelijke onderbouwing van de aanvraag in Brussel.

<u>Koolstof en lachgas: experimenten mestbeleid</u>
w. BO Akkerbouw, LTO en NZO nemen initiatief tot maximaal 20 pilots, waarin de relatie tussen koolstof en bemestingseffecten wetenschappelijk wordt gemonitord. LNV zorgt voor experimenteerruimte in het kader van mestbeleid voor deze proeven, gedurende maximaal 3 jaar. De exacte invulling van deze experimenteerruimte wordt gezamenlijk door de overheid en partijen uit het bedrijfsleven op uiterlijk 1 maart 2019 vastgesteld.

<u>Kennisprogramma & monitoring Bodem & Klimaat</u>
x. Het hebben van rekentools/beslissingsondersteunende systemen om de uitstoot, het voorkómen en vastlegging van broeikasgassen voor het eigen agrarisch bedrijf en het effect van maatregelen door te rekenen, is een bepalende schakel om agrarisch ondernemers inzicht en handelingsperspectief te bieden op het gebied van broeikasgassen. Overheid en agrobedrijfsleven zetten de komende periode tot 2021 in om de Carbon Footprint Monitor, de Nutriëntenbalans Akkerbouw, de Cool Farm Tool en de achterliggende rekenvariabelen op het gebied van broeikasgassen in overeenstemming met internationale eisen verder te ontwikkelen. Innovatieve meetmethodieken worden hierin meegenomen. Ook zal aandacht worden besteed aan de kwaliteitsborging van de parameters, waarbij afspraken gemaakt worden over data uitwisseling tussen publieke en private partijen.
y. Overheid, primaire sector (LTO Nederland), brancheorganisaties voor akkerbouw, zuivel, loonwerksector en de biologische sector stellen in 2019 een communicatieplan op, met daarin de boodschap en de aanpak gericht op kennisverspreiding voor de eerste drie jaren, binnen het kader van het bodemprogramma van het ministerie van LNV. Dit moet leiden tot implementatie van klimaatmaatregelen.
z. Overheid, primaire sector (LTO), brancheorganisaties voor akkerbouw, zuivel, loonwerksector en de biologische sector maken in 2019 een monitoringsplan op het gebied van koolstofvastlegging en lachgas. In de monitoring wordt een verbinding gelegd tussen monitoring op bedrijfsniveau en de nationale monitoring. De te ontwikkelen systematiek is consistent met de internationale systematiek en bruikbaar voor monitoring van de *carbon*

footprint. De kennisbehoefte voor de monitoring wordt in de eerste helft van 2019 concreet gemaakt en ondergebracht in de onderzoeksprogramma's.

aa. Kennis en handelingsperspectief zijn voorwaarden voor een effectieve klimaataanpak. Alle partijen spannen zich in voor meer fundamenteel en toegepast onderzoek op het gebied van bodem, koolstof en lachgas. BO Akkerbouw neemt het initiatief om te komen tot onderzoek gericht op onder andere de innovatieopgaven: veredeling van rassen die zich makkelijker kunnen aanpassen aan klimaatverandering, het effect van biostimulanten ten behoeve van weerbare gewassen, pilots gericht op kleinschalige productie van groene meststoffen, het akkerbouwbedrijf van de toekomst, de effecten van minder grondbewerking en het voorkomen van onkruiden en het effect van waterbeheer.

C4.6 Glastuinbouw

'Naar duurzame dus economisch aantrekkelijke én klimaatneutrale productie'

De glastuinbouwsector heeft de ambitie de CO_2-emissie te reduceren tot 2,2 Mton op jaarbasis in 2030 met de benodigde afspraken in het Klimaatakkoord. Dit resulteert in een totale CO_2-reductie van circa 3,5 Mton ten opzichte van het gemiddelde emissieniveau in de periode 2015-2017. Deze ambitie leidt tot een klimaatneutrale glastuinbouwsector in 2040 en is 1,65 Mton scherper dan de doelstelling in het regeerakkoord uitgaande van het referentiescenario 2030 (NEV 2017) zonder SDE^+-regeling.

De gehanteerde transitieaanpak bestaat uit afspraken over langere termijndoelen, zoals het doorontwikkelde sectoraal CO_2-systeem. Partijen bouwen voort op het Innovatie en Actie Programma 'Kas als Energiebron' dat zich richt op een klimaatneutrale glastuinbouw met additioneel een sterke focus op de gebiedsgerichte vertaling en aanpak van de energietransitie.

Randvoorwaarden om de ambities te halen liggen er meer dan ooit ook bij de inzet vanuit andere klimaattafels, bijvoorbeeld op het vlak geothermie, benutting restwarmte, duurzame elektriciteit en de voor deze sector uiterst belangrijke CO_2-afvang en levering. Zo is het nodig dat er in de glastuinbouw tot 2030 ten minste 35 succesvolle nieuwe, bovenop de 17 bestaande, geothermieprojecten worden gerealiseerd.

De energievoorziening in de glastuinbouw bestaat uit een optimale mix en toepassing van verschillende technieken in een geïntegreerde markt voor elektriciteit en gas. Vanuit een geïntegreerd energiesysteem (zie D1 Systeemintegratie) worden in steeds grotere mate CO_2-vrije bronnen als geothermie, restwarmte en biomassa ontwikkeld, die op bedrijfs- en clusterniveau worden ingepast en gecombineerd met de gasgestookte installaties (WKK en ketel).

Het scenario '2030 op weg naar klimaatneutraal' omvat dat de WKK inzet aanzienlijk terugloopt voor zowel de netlevering als de eigen opwek van elektriciteit voor de belichtingsvraag. De inkoop van elektriciteit neemt toe ter vervanging van WKK voor de belichting en door elektrificatie van de energievoorziening (warmtepompen, WKO, *power to heat*, pompenergie, geothermie).

De volgende drie iconische projecten tonen hoe innovatie, praktijk en samenwerking in de glastuinbouw leiden tot concrete bijdragen aan de klimaatopgave:

- De *Daglichtkas* is een nieuw kasontwerp met een kasdek van dubbel glas dat invallend zonlicht bundelt en daarmee warmtecollectoren verhit. Deze warmte wordt opgeslagen en later benut voor verwarming. De collectoren bewegen mee met de zon voor maximaal rendement. Bijkomend resultaat is een betere groei en toegenomen opbrengst voor de ondernemer, vooral voor ondernemingen waar schaduwminnende potplanten worden

geteeld. Met de Daglichtkas kan voor circa 75 procent in de eigen warmtebehoefte worden voorzien. Twee ondernemers hebben de innovatieve Daglichtkas inmiddels gebouwd.

- Komkommerteler Dion van Mullekom van Multigrow BV in Grashoek heeft in 2013 als een van de eerste glastuinders in Nederland de cursus *Het Nieuwe Telen* gevolgd. Met die kennis heeft hij zijn teeltstrategie verbeterd en een aanzienlijke besparing op het warmteverbruik in zijn kassen gerealiseerd. Dion heeft daartoe geleerd om het energiescherm langer te gebruiken en het gebruik van de verwarming te verminderen. Daarnaast heeft hij een tweede energiebesparend energiescherm en een systeem voor lucht ontvochtiging en warmte terugwinning in zijn bedrijf toegepast. Deze maatregelen hebben er gezamenlijk voor gezorgd dat het energieverbruik met 25 procent is verminderd zonder negatieve gevolgen voor de teeltomstandigheden en productie.
- *Warmtesysteem Westland* is een plan en samenwerking voor een gebiedsdekkend warmte-netwerk gedragen door onder andere de coöperaties van glastuinbouwondernemingen in het gebied, de gemeente Westland, Warmtebedrijf Westland, Havenbedrijf Rotterdam en Gasunie. Bestaande en nieuwe geothermiebronnen en andere lokale warmtebronnen worden stapsgewijs in een warmte distributienet aan elkaar gekoppeld en verbonden met de (rest)warmtesystemen vanuit de Rotterdamse haven en de gebouwde omgeving in Westland en Midden Delfland. De inzet en gebruik van aardwarmte en havenwarmte worden in een marktsysteem onderling geoptimaliseerd met als inzet een betrouwbare en betaalbare CO_2-vrije warmtevoorziening mogelijk te maken voor het hele gebied. Het systeem maakt een CO_2-reductie mogelijk van meer dan 1 Mton op jaarbasis.

Partijen spreken het volgende af:

<u>Borging</u>

a. Het CO_2-doel 2030 wordt geborgd door het CO_2-sectorsysteem[74] na 2020 voort te zetten tot en met 2030.
b. Voor een totale sectoraanpak en realisatie van een gelijk speelveld zetten partijen erop in dat alle glastuinbouwbedrijven uiterlijk 1 januari 2021 onder het CO_2-sectorsysteem vallen. Hiertoe spannen partijen zich in voor een opt-out uit het EU-ETS voor de glastuinbouwbedrijven die nog onder het Europese emissiehandelssysteem vallen.
c. Een aanvulling op het CO_2-sectorsysteem met een individualisering van CO_2 emissieruimtes, bedrijfsnormering, CO_2-maatlat of marktprikkels wordt door LTO Glaskracht in samenwerking met LNV (in het kader van Kas als Energiebron) onderzocht en uiterlijk 6 maanden na ondertekening van het Klimaatakkoord in ditzelfde kader vastgesteld.
d. Voor een sectorale aanpak van onder andere financiële bijdragen of bedrijfsnormeringen is de mogelijkheid om *free-riders* te kunnen binden essentieel. Dit kan onder meer via algemeen verbindend verklaren (AVV-en). Het Ministerie van LNV geeft uiterlijk 6 maanden na ondertekening duidelijkheid over inzetbaarheid van het AVV-en.
e. Partijen laten in het kader van afspraken a t/m d een onderzoek uitvoeren en uiterlijk 6 maanden na ondertekening van het Klimaatakkoord afronden naar de energieprijzen en energiekosten en mogelijkheden en alternatieven voor de belasting op aardgas in de glastuinbouwsector. Daarbij worden betrokken: effectieve ondersteuning van de CO_2-reductie, de (ontwikkeling van de) fiscale belasting en heffingen op energie, realisatie van een sectorspecifieke bijdrage aan de energietransitie van tenminste €200 miljoen voor de periode 2021-2030, de toepassing van een terugsluismechanisme, een systematiek van individuele CO_2-emissieruimtes (bedrijfsnormering) aanvullend op het CO_2-sectorsysteem, noodzaak en inzet van het AVV-en , de bestemming en inzet van beschikbaar budget en vergelijking en alternatief voor verhoging van de energiebelasting. Dit onderzoek zal de basis leggen voor de afspraak onder afspraak m.

[74] De Glastuinbouwsector kent een sectoraal CO_2-emissieplafond, met sancties wanneer dit wordt overschreden.

f. LTO Glaskracht, LNV, EZK, provincies, gemeenten, Greenports en maatschappelijke organisaties formeren uiterlijk 6 maanden na ondertekening van het Klimaatakkoord een landelijk transitiecollege Kas als Energiebron. Het transitiecollege neemt de verantwoordelijkheid voor realisatie en borging van het CO_2-doel 2030 en de bijbehorende afspraken in het Klimaatakkoord. De taken en verantwoordelijkheden van de leden van het transitiecollege zijn verbonden aan de afspraken in het Klimaatakkoord.
g. De afspraken worden vastgelegd in een nieuw glastuinbouw-convenant voor de periode 2020-2030 in opvolging van het Convenant CO_2-emissieruimte glastuinbouw 2020, de Meerjarenafspraak Energietransitie glastuinbouw 2020 en het Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren.
h. Jaarlijks wordt de CO_2-emissie van de glastuinbouw gemonitord door WEcR. Partijen spreken de wens uit de methode van CO_2-emissie bepaling door het PBL/CBS (nationale CO_2-emissieregistratie / Nationale Energie Verkenning) te synchroniseren met de methode van WEcR. De verschillen tussen beide methoden worden geanalyseerd en opgelost. Uiterlijk 1 januari 2020 is dit gereed, zodat vanaf dat jaar vanuit één methode wordt gewerkt.
i. Er wordt door Kas als Energiebron en Greenport West een gebiedsmonitorsystematiek ontwikkeld in samenhang met de landelijke monitoring die regionale overheden kunnen benutten.

<u>Transitieprogramma Kas als Energiebron</u>

j. Ministerie LNV en LTO Glaskracht zetten de bestaande aanpak van het programma Kas als Energiebron voort in de periode 2021-2030. Dit betreft onder meer de uitvoering van sectorspecifiek onderzoek, ontwikkeling, communicatie, pilot-, demo-,vroege marktintroductieprojecten, stimulering van brede introductie, en monitoring. Afspraken, inzet en programma gelden tot en met 2030 en worden tenminste iedere 5 jaar geëvalueerd, de eerste keer in 2024.
k. Ministerie LNV en LTO Glaskracht versnellen en intensiveren het totale pakket aan activiteiten binnen het programma Kas als Energiebron gericht op realisatie van de ambitie 2030 door versnelling van energiebesparing en CO_2-vrije bronnen met een sterke focus op de implementatie van kennis en technische opties.
l. Tevens zetten ministerie LNV en LTO Glaskracht zich in voor verbreding van het instrumentarium voor noodzakelijk geachte investeringen, zoals een stimuleringsinstrument CO_2-emissiereductie (ten behoeve van uitkoppelen CO_2-bronnen en restwarmtebronnen); warmtenetten (transport en distributie), SDE^+ (ten behoeve van geothermie, biomassa, *all-electric*, zon-thermisch, en aquathermie) en kennis- en innovatieprogramma geothermie.
m. Ministerie LNV en LTO Glaskracht verlengen en intensiveren de PPS-financieringafspraak (50 procent publiek: 50 procent privaat) en het stimuleringskader (*Proof of Principle*, EHG, MEI) van het programma Kas als Energiebron voor de periode tot en met 2030. De huidige inzet en budget worden middels inzet van de Klimaatenveloppe vergroot.
n. Uiterlijk per 1 juli 2020 zal op basis van een analyse een herontwerp van het sectorspecifieke stimuleringskader worden gemaakt, gericht op invoering per 2021. Aandachtspunten daarin zijn de jaarlijkse flexibiliteit van de investeringslijst in de EHG, de jaarlijkse flexibiliteit in focus van de MEI en de afweging en samenhang ten opzichte van het generieke stimuleringskader.

<u>Gebiedsaanpak</u>

o. Het Transitiecollege genoemd onder f ontwikkelt en realiseert een gestructureerde gebiedsaanpak. Onder de noemer Greenport NL organiseren de samenwerkende organisaties een versnelde gebiedsgerichte implementatie van CO_2-vrije energievoorziening in combinatie met modernisering van het glastuinbouwareaal.
p. De regionale Greenports maken voor 1-1-2022 afspraken over de modernisering van de bedrijven, waarmee het mogelijk wordt dat ondernemers landelijk 300 ha energiezuinige kassen per jaar realiseren.

q. Uiterlijk op 1 januari 2021 heeft Greenport NL in alle regio's met glastuinbouw een gebiedsvisie opgesteld waarin de ontwikkeling naar een klimaatneutrale energievoorziening is vastgesteld met een vertaling naar 2030 inclusief ruimtelijke ordening, onder- en bovengronds ruimtebeslag en versnelling van de ontwikkeling van businesscases voor de voorziening van CO_2, warmte en elektra.
r. Het resultaat van de gebiedsvisies wordt door de betrokken regionale overheden integraal betrokken bij de (uitvoering van de) RES. Betreffende regionale Greenports dragen er zorg voor dat de informatie die nodig is voor het RES-proces voorhanden is. Decentrale overheden zijn tevens verantwoordelijk voor de verankering van de ontwikkelde gebiedsaanpak en acties voor de duurzame energievoorziening en de modernisering in onder meer omgevingsvisies, RO-beleid en vergunningenbeleid.
s. Greenport NL benoemt de benodigde acties die worden opgepakt door ieder van de samenwerkende partijen waartoe zij de benodigde mensen, middelen, financiën en werkorganisaties inzetten en de noodzakelijke bevoegdheden en onderlinge aansturing regelen die leiden tot bindende samenwerking en afspraken binnen de gebiedsaanpak.
t. Decentrale overheden bieden ruimte in regels en vergunningverlening voor koplopers en innovaties die bijdragen aan de CO_2-reductie in de glastuinbouwsector.

<u>CO_2-voorziening</u>

u. Partijen zetten in op voldoende maatregelen om de benodigde CO_2-voorziening voor de glastuinbouwsector mogelijk te maken. Uiterlijk in 2030 is de ontwikkeling naar een CO_2-voorziening met een omvang van circa 2,0 Mton op jaarbasis zeker gesteld. De inzet en aanpak is gericht op kosteneffectieve afvang, transport en levering van CO_2, realisatie van onafhankelijk CO_2-transport, integratie en optimalisatie van CO_2-opslag (CCS), maximale ontsluiting van CO_2 uit biogene bronnen en innovatie en ontwikkeling van CO_2-winning uit de buitenlucht.
v. Partijen spreken af de benodigde omvang van de investeringen en haalbare kostenreducties uiterlijk 1 januari 2020 vast te stellen aan de hand van engineering studies en te vertalen naar een aanpak en instrumentarium waarmee investeringen in CO_2-afvang ten behoeve van de CO_2-voorziening aan de glastuinbouw mogelijk worden.
w. Partijen spannen zich in om levering van CO_2 aan de glastuinbouw te waarborgen, en te voorkomen dat CO_2-voorziening aan de glastuinbouwsector onzeker wordt, als mogelijk gevolg van CCS of andere vormen van belasting van CO_2-emissies van de industrie. Partijen hebben uiterlijk binnen 6 maanden na ondertekening van het Klimaatakkoord een onderzoek uitgevoerd naar opties waarmee voorkomen wordt dat de CO_2-voorziening aan de glastuinbouw beperkt wordt als gevolg van de ontwikkeling van CCS of andere vormen van CO_2-emissie beperking of -belasting in de industrie.
x. Partijen spreken af dat aardgas en WKK- en ketelinstallaties beschikbaar blijven als back-up voorziening voor CO_2 aan glastuinbouwbedrijven zolang de leveringszekerheid van externe CO_2 niet is veiliggesteld.

<u>Restwarmte en geothermie</u>

y. Partijen zetten in op sluitende maatregelen om uiterlijk in 2030 een totale voorziening van externe warmte aan de glastuinbouwsector mogelijk te maken van 10 PJ op jaarbasis gericht op voorbereiding en realisatie van uitkoppeling, voorbereiding en realisatie van transport- en distributienetten, borging van het volloop- en leegloopprisico, inpassing en voorrang voor duurzame warmte en contractering van warmte op basis van een systematiek van open netten en marktwerking.
z. De Rijksoverheid realiseert uiterlijk 1 januari 2022 de benodigde wettelijke randvoorwaarden voor investeringen in warmte uitkoppeling en warmtenetten voor levering van (rest)warmte aan glastuinbouw in combinatie met de gebouwde omgeving.
aa. De Rijksoverheid zal in samenspraak met partijen uit de energie- en warmtesector en organisaties die de warmte afnemers vertegenwoordigen, uiterlijk 1 januari 2022 een marktordening voor warmtetransportnetten vaststellen.

bb. De geothermiesector heeft zich via het Masterplan Aardwarmte reeds gecommitteerd aan een opschaling van geothermie in zowel de glastuinbouw als de gebouwde omgeving. De sector zet zich daarbij in voor verdere kostenreductie, het ontwikkelen van een (aard)warmte propositie met warmtebedrijven, het verbreden van de basis en het verder professionaliseren van de sector over de gehele waardeketen en het zorgen voor een lokaal en regionaal maatschappelijke dialoog over aardwarmte in de context van de energietransitie.
cc. De Rijksoverheid intensiveert de inzet op geothermie gericht op het wegnemen van knelpunten in de wet- en regelgeving en door uitvoering van een missiegedreven kennis- en innovatieprogramma gericht op risicobeheersing in de exploitatiefase, professionalisering van de sector, bevordering van standaardisatie, kennis van de ondergrond (seismiek) en een kostenreductie van 50 procent. Ook handhaaft de Rijksoverheid de RNES garantieregeling en de SDE$^+$-regeling voor deze techniek.

<u>Bloembollen en bolbloemen</u>
dd. De bloembollensector kent een integrale aanpak op het gebied van energie en klimaat met, naast landgebruik in de open teelt en energieverbruik in de bedekte teelt, een specifieke inzet op het energieneutraal kunnen drogen en bewaren van bloembollen in de schuur. Innovaties in de bloembollensector hebben een spin-off naar andere agrosectoren waarbij de bewaring een belangrijke rol speelt, zoals aardappelen en fruit. KAVB neemt initiatief om, in samenwerking met de Rijksoverheid en Greenports, haar klimaatinzet uit te breiden met eerdergenoemde thema's.

C4.7 Voedselconsumptie en -keten

Partijen zijn van mening dat klimaatvriendelijke consumptie van burgers een langdurige inspanning vergt. Gedragsverandering op het gebied van verminderen van voedselverspilling, meer consumptie van groenten en fruit, en een groter aandeel consumptie van eiwitten op plantaardige basis, wordt gezien als belangrijke bijdrage het aan lange termijn klimaatbeleid.

Bij de aanpak van voedselverspilling en de eiwittransitie, zoals verwoord in de Transitieagenda Biomassa en Voedsel, komen klimaatbeleid en circulaire economie samen. In aansluiting op de Taskforce Circular Economy in Food stellen partijen zich ten doel om de voedselverspilling bij de consument, inclusief de voedselverliezen in de keten, in Nederland in 2030 te halveren ten opzichte van 2015. Afspraken in beide thema's (klimaatbeleid en circulaire economie) zijn dan ook complementair aan elkaar.

De gedragsverandering die nodig is voor een eiwittransitie is niet te onderschatten. Partijen streven ernaar om in 2050 in Nederland de verhouding dierlijk:plantaardig eiwit in ons dieet te hebben gedraaid van 60:40 naar 40:60. Dit past bovendien bij een gezond dieet, conform de adviezen hieromtrent van het Voedingscentrum. Naast deze verschuiving in dieet, is in Nederland gemiddeld een reductie van 10 tot 15 procent van de totale eiwitinname wenselijk. Partijen onderschrijven deze opgave.

Om invulling te geven aan deze opgaven zijn de volgende drie werkgebieden onderkend:
- Voedselverspilling reduceren in de gehele keten. Het Platform "Samen tegen voedselverspilling" bundelt alle partijen in de voedselketen en streeft naar halvering van voedselverspilling in de gehele voedselketen in Nederland in 2030 ten opzichte van 2015.[75] Door het monitoren en aanpakken van voedselverspilling bij zoveel mogelijk bedrijven en consumenten wordt CO_2 uitstoot vermeden. De ladder van Moerman is leidend voor alle inspanningen, die bij bedrijven, instellingen, ketens en samenwerkingsverbanden van bedrijven plaats kunnen vinden.

[75] Bron: Transitie-agenda Circulaire Economie – Biomassa en Voedsel, 2018.

- Ontwikkelen *Carbon Footprint* (CFP) als monitorings- en vergelijkingsinstrument. Hiervoor zijn heldere en eenduidige (Europese) definities nodig. Indien deze beschikbaar en eenvoudig toe te passen zijn, wordt door producenten van voedingsmiddelen, al dan niet via branches, deze standaard voor 2025 geïmplementeerd en publiek inzichtelijk gemaakt. Om de CFP van consumptie te verlagen zijn meerdere consumptiecategorieën in ogenschouw te nemen, in alle vormen van biomassagebruik, naast die van voedingsmiddelen. Deze CFP is mogelijk ook te benutten als basis voor verdienmodellen (zie paragraaf C4.3.2 afspraak b).
- Gedragsverandering. Partijen zijn van mening dat klimaatvriendelijke consumptie van burgers een gedragsverandering vraagt met lange adem. Voortschrijdend inzicht zal inzet en discussies adaptief maken. Zo wordt in 2019 wordt een publicatie verwacht waarbij de duurzaamheid/ CO_2-footprint van meerdere typen eiwitten (plantaardig/dierlijk) worden gecategoriseerd, zodat eiwitten op hun footprint gerangschikt kunnen worden. Gewenste gedragsveranderingen zullen in onderlinge samenhang moeten worden beschouwd, om verwarring bij consumenten te voorkomen. Het gaat hierbij om gezondheid in combinatie met:
  - consuminderen in het algemeen en van klimaatonvriendelijke producten in het bijzonder (niet beperkt tot voedingsmiddelenproducten);
  - voedselverspilling tegengaan;
  - minder eiwitinname voor die bevolkingsgroepen waarvoor dit relevant is;
  - meer consumptie in Nederland van groenten en fruit en lager aandeel consumptie van producten met een hoge carbon footprint.

Partijen spreken het volgende af:

<u>Voedselverspilling reduceren</u>
Ter versterking van "Samen tegen Voedselverspilling":

a. Partijen spannen zich ervoor in dat 80 procent van hun leden binnen 5 jaar actief deelnemen aan de aanpak tegen voedselverspilling, bij voorkeur volgens de aanpak van "Samen tegen Voedselverspilling".
b. De Rijksoverheid neemt deel als voedselafnemer (via de bedrijfscatering), treedt op als (mede-)financier en draagt bij aan kleinschaliger initiatieven.
c. Rijksoverheid spant zich, waar nodig in om te komen tot bijstelling van regelgeving die voedselverspilling onnodig bevordert – dan wel het bestrijden ervan onnodig bemoeilijkt.
d. VNG streeft ernaar om in zoveel mogelijk gemeenten en/of regio's living labs te realiseren om maatschappelijke coalities te bouwen om voedselverspilling tegen te gaan.
e. Betrokken partijen zullen in 2019 input leveren aan de Task Force Herijking Afvalstoffen om te komen tot verdere verwaarding van reststromen en bijproducten in de keten.

<u>*Carbon footprint* inzichtelijk maken</u>

f. Producenten van voedingsmiddelen voor de Nederlandse markt bepalen op basis van deze (Europese) standaard, mits beschikbaar en eenvoudig toe te passen, voor 2025 de CFP per kilogram voedingsstoffen van hun productgroepen en zo mogelijk hun producten.
g. Bedrijven in de productieketen berekenen hun CFP op productgroep niveau. De Nederlandse overheid spant zich in voor een heldere en eenvoudige Europese standaard voor de CFP op productgroep niveau (bijvoorbeeld de PEFCR). Bedrijven dragen bij aan de ontwikkeling van deze standaard en nieuwe categorieën waarvoor nog geen regels beschikbaar zijn.
h. De bedrijven maken de *carbon footprint* van hun producten al dan niet via branches publiek inzichtelijk, verlagen de CFP van hun productieketen stapsgewijs en leggen aan hun klanten en stakeholders uit welke maatregelen zij genomen hebben om meer klimaatvriendelijke producten aan te bieden.
i. Bedrijven houden vanaf 2019 bij hun productontwikkeling rekening met het verlagen van de CFP van producten.

j. Supermarkten stimuleren klimaatvriendelijke producten in de winkel, door deze als ‘gemakkelijkste én normaalste keuze’ voor consumenten te positioneren. In het bijzonder dragen zij bij aan de eiwittransitie en het verleiden van de consument om meer plantaardige eiwitten (60 procent) ten opzichte van dierlijke producten (40 procent) en producten uit de Schijf van vijf conform het preventie-akkoord te consumeren. Zij vervullen tevens een actieve rol in Alliantie Verduurzaming voedsel, inclusief implementatie en monitoring.

Gedragsverandering

k. Partijen benutten de meest recente inzichten uit wetenschappelijk onderzoek voor beïnvloeding van gedragsverandering naar de afgesproken doelen in dit Klimaatakkoord.
l. Partijen spreken af verdere verdieping te realiseren met betrekking tot de definitie van klimaatvriendelijke producten voor 1-1-2020. Hierbij bezien zij, na advies van Voedingscentrum Nederland, voor welke specifieke doelgroepen een beperking van de eiwitinname vanuit gezondheidsperspectief niet wenselijk is. Tevens zal het Voedingscentrum duiden hoe een eventuele eiwitreductie in de voedselinname dient plaats te vinden vanuit een gewenst volksgezondheidsperspectief.
m. Partijen spreken af dat alle interventies worden gedocumenteerd en centraal toegankelijk gemaakt in een database.

C5 Elektriciteit

C5 Elektriciteit

C5.1 Visie 2050

Het begrenzen van de klimaatverandering vraagt, op weg naar 2050, een CO_2-vrij elektriciteitssysteem. Deze transitie is onderdeel van de omslag naar een circulaire, CO_2-vrije economie en samenleving. Een CO_2-vrij elektriciteitssysteem betekent onder andere dat bestaande fossiele bronnen van elektriciteit worden vervangen door hernieuwbare bronnen. Dat is al volop gaande: er worden grote windparken op zee gebouwd en burgers wekken hun eigen elektriciteit op met zonnepanelen. Deze omslag moet worden versneld, ook om te kunnen voorzien in de extra behoefte aan hernieuwbaar opgewekte elektriciteit als gevolg van elektrificatie in de sectoren mobiliteit, landbouw, gebouwde omgeving en industrie.

De transitie naar een CO_2-vrij elektriciteitssysteem is 'van iedereen'. Dat is cruciaal om maatschappelijk draagvlak te behouden en te bevorderen. De transitie is een gezamenlijke opgave van burgers, (netwerk)bedrijven, overheden, maatschappelijke organisaties en de wereld van kennis en wetenschap. Samenwerking met onze buurlanden is daarbij belangrijk; de elektriciteitsmarkt stopt immers niet bij de grens. Het is ook een kans voor de Nederlandse duurzame en innovatieve economie van de 21ste eeuw. De transitie moet goed verbonden zijn met het gehele energiesysteem. Dit vraagt heldere spelregels voor de elektriciteitsmarkt en doet een beroep op overheden en netbeheerders om nieuwe bronnen van hernieuwbare elektriciteit, en het gebruik daarvan, goed en tijdig in te passen. Burgers kunnen actief meedoen aan nieuwe projecten. Er wordt zuinig omgegaan met ruimte en natuur. De kosten van de transitie worden zo laag mogelijk gehouden door elke kans op verdere kostenreductie te benutten.

De betrouwbaarheid van het elektriciteitssysteem dient te allen tijde te worden geborgd als in 2030 een groot deel van alle elektriciteit hernieuwbaar wordt opgewekt. Daarbij past een aanpak die ruimte biedt voor aanpassing, flexibiliteit en versnelling.

C5.2 Opgave en ambitie 2030

De opgave voor de elektriciteitssector is in eerste instantie om in 2030 de CO2-emissies met ten minste 20,2 Mton te verminderen. Dat is onderdeel van de algemene 49%-reductiedoelstelling van het kabinet voor Nederland. Het kabinetsvoornemen om gebruik van kolen voor de opwekking van elektriciteit te verbieden, maakt geen onderdeel uit van de bijdrage van de Sectortafel Elektriciteit, maar telt wel mee voor het doelbereik van 20,2 Mton. De elektriciteitssector zal daarnaast moeten voorzien in levering van CO2-vrije elektriciteit aan de andere sectoren, als gevolg van de elektrificatie aldaar. Dit alles vraagt om een stevige groei van het aandeel elektriciteit uit hernieuwbare bronnen.

Concreet wordt hierbij gestreefd naar het opschalen van de elektriciteitsproductie uit hernieuwbare bronnen tot 84 TWh. De maatregelen en acties die hiervoor nodig zijn, zijn uitgewerkt in concrete afspraken voor hernieuwbaar op land en wind op zee. Ten behoeve van een betrouwbaar elektriciteitssysteem zal in toenemende mate behoefte bestaan aan aanbod van flexibiliteit dat via de markt wordt gerealiseerd. Tevens is vanuit oogpunt van leveringszekerheid relevant dat wordt voorzien in voldoende regelbaar vermogen, dat in toenemende mate CO_2-vrij zal moeten zijn. De beoogde transitie naar meer productie uit hernieuwbare bronnen vraagt nauwe verbinding met de verduurzaming van de sectoren. Hiervoor is in het Klimaatakkoord een ontwikkelingsagenda voor systeemintegratie opgenomen die nader wordt toegelicht in D1. Concrete voorbeelden hiervan zijn de voorstellen voor waterstof (zie C5.7) en *power to heat* (zie C3.5.2). Als onderdeel van het borgingsmechanisme spreken partijen af dat in 2021 wordt besloten over de eventuele opschaling van hernieuwbare elektriciteit in verband met aanvullende elektriciteitsvraag. Op

dat moment is tevens de verwachting dat de individuele CO_2-reductieplannen van de industrie gereed zijn.

Daarnaast streven partijen naar een ophoging van de Europese ambities naar 55% reductie van broeikasgassen in 2030. In het geval doelbereik van de andere sectoren wordt bereikt via verdere elektrificatie, zal het aanbod van CO_2-vrije elektriciteitsproductie moeten matchen met deze extra vraag vanuit de sectoren (via directe elektrificatie dan wel via conversie naar andere energievormen) vanuit de sectoren. Het huidige ambitieniveau zal dan verhoogd worden, mits de juiste randvoorwaarden alsdan kunnen worden ingevuld. Om op deze extra vraag voorbereid te zijn, is het wenselijk dat hier de benodigde voorbereidingen worden getroffen, bijvoorbeeld door het reserveren van de benodigde ruimte. Het 55%-pakket (zie tabel) geeft inzicht in de bijbehorende ambities.

Tabel C5.2.1: Ambities productie elektriciteit uit hernieuwbare bronnen in 2030

	49% basispakket	55%
Wind op zee	49 TWh + PM	120 TWh
Hernieuwbaar op land (> 15 kW)	35 TWh + PM[76]	
Overige hernieuwbare opties (incl. CO2 vrij regelbaar vermogen) [77]	PM	
Totaal	84 TWh + PM (*)	

(*) Na de doorrekening van het ontwerp KA door PBL zal besloten worden of extra aanbod wordt opgenomen ten behoeve van doelbereik van 49% emissiereductie.

C5.3 Perspectief richting 2050

Hoe het duurzame energiesysteem van de toekomst er straks werkelijk uit gaat zien, weten ook wij niet precies. Dat kan ook niet. We willen overigens geen dichtgetimmerd plan: nieuwe innovaties en doorbraken in de komende jaren kunnen nieuwe inzichten, andere kosten en marktrijpe toepassingen brengen. We doen nu wél alles dat ook straks nog steeds verstandig is (*no regret*). Al hebben ook wij geen glazen bol, door onze oogharen zien we het volgende:

Het duurzame energiesysteem van de toekomst zal complexer zijn dan vandaag de dag. Het is één systeem vol duurzame elektronen en duurzame moleculen. We zien twee richtingen.

Met grootschalige uitrol van Wind op Zee in de komende decennia komt een grote groene krachtbron beschikbaar die energie brengt naar met name de duurzame industriële centra van Nederland. Het tot ontwikkeling brengen van deze 'Green Powerhouse Noordzee' vraagt een planmatige aanpak voorbij 2030, te vergelijken met de Deltawerken. Richting 2050 is groei mogelijk naar maximaal 60 GW aan opgesteld vermogen afhankelijk van de (internationale) vraag naar elektriciteit. Dat vereist goed overleg met alle betrokkenen, inclusief coördinatie met andere Noordzeelanden, met oog op een betrouwbaar en betaalbaar energiesysteem en een gecombineerde opgave van duurzame economie en borging, zo mogelijk ook versterking, van de ecologisch waarde van de Noordzee. Daarbij zullen in de toekomst opties zoals uitbreiding van interconnectie, conversie naar waterstof of andere energiedragers, flexibilisering van de vraagkant, *smart grids*, opslag en op langere termijn kunstmatige

[76] Mocht de opgave hoger worden dan 35 TWh, dan zal hierover opnieuw het gesprek worden gevoerd.

[77] Hierin is inbegrepen de verwachte groei van kleinschalig zon-PV naar 7 TWh in 2030. Aan de systeemtafel is de inschatting gemaakt dat in 2030 17 TWh aan CO_2-vrije regelbare productie benodigd is. Hernieuwbare opties kunnen hiervan onderdeel zijn. Bij deze inschatting zijn modelaannames gebruikt waaronder een restemissie van 12 Mton voor de elektriciteitssector. De modelaannames staan in paragraaf C5.6 weergegeven.

eilanden tot de mogelijkheden behoren met oog op een kosteneffectieve inpassing van meer wind op zee.
Op land is het beeld bijna spiegelbeeldig: burgers (bijvoorbeeld 'prosumenten'), wijken, overheden, publieke instellingen, (netwerk)bedrijven en maatschappelijke organisaties werken samen aan een groot web van lokale en regionale, kleine en grotere hernieuwbare bronnen van elektriciteit, goed ingepast in het netwerk, de ruimte en systemen van hernieuwbare warmte. Deze decentrale wereld doet een groot beroep op samenwerkingsbereidheid, vertrouwen, maatwerk, aanpassing en flexibiliteit van allen.

We zetten in op variëteit en flexibiliteit. Bijvoorbeeld met opties voor verduurzaming via innovatie- en demonstratieprojecten. We prikkelen marktpartijen om kosten naar beneden te brengen en innovaties in de markt te zetten. Effectuering van de kostenreductie vraagt ook om voldoende investeringszekerheid. We vragen netwerkbedrijven de omslag goed te faciliteren en verzoeken de overheden dit alles goed te instrumenteren. En we halen belemmeringen weg zodat de markt goed kan functioneren waardoor flexibiliteit uit diverse bronnen beschikbaar komt.

Ten slotte weten we ons omringd door goede buren. Dat vraagt om bereidheid om te investeren in samenwerking. Dat helpt tenslotte iedereen vooruit, want ook zij zijn bezig met dezelfde transitie naar een CO_2-vrij elektriciteitssysteem als een geïntegreerd onderdeel van een duurzaam energiesysteem. Dat kunnen we dan beter gezamenlijk doen. Zo moet het lukken.

C5.4 Windenergie op zee

Voor de realisatie van de klimaatdoelen van 2030 en 2050 zien we een groot potentieel voor windenergie op zee (WOZ). Daarom willen we voortvarend werken aan verdere uitrol in de komende decennia. Zeker in combinatie met elektrificatie van de industrie, met name in de kustzone, is WOZ in potentie de grootste toekomstige groene krachtbron voor de Nederlandse economie en samenleving.

Voor de periode tot en met 2030 wordt ten minste de staande routekaart WOZ 2030 gerealiseerd. Onder voorwaarden, zoals voldoende ruimte voor natuur en visserij alsmede goede bestuurlijke afspraken over de ruimtelijke ordening, zijn meer windparken op zee voor 2030 mogelijk. Dat kan aan de orde zijn wanneer een hoger ambitieniveau in zicht is, bij meer elektrificatie en wanneer het kabinet kiest voor het doel van 55% CO2-reductie in 2030. Ook na 2030 zal verdere opschaling van WOZ plaatsvinden.

Dit gaat niet vanzelf. Wederzijdse commitment en voorspelbaarheid zijn sleutels tot een succesvolle WOZ-aanpak. Daarnaast moeten investeerders zekerheid hebben dat er voor een hogere productie in voldoende mate een (internationale) afzetmarkt is. Bij onvoldoende marktprikkels zal er, ondanks een verwachte kostendaling, nog steeds een onrendabele top zijn waardoor businesscases het risico lopen niet van de grond te komen. In dat geval zal er nog steeds een vorm van investeringszekerheid (subsidie of andere maatregelen) nodig kunnen zijn.

De Noordzee wordt momenteel voor tal van doeleinden gebruikt. Er zijn meerdere belanghebbende partijen. Met dit Klimaatakkoord zetten partijen een betekenisvolle ambitie neer voor WOZ. Partijen van het Klimaatakkoord gaan ervan uit dat deze ambitie verder wordt uitgewerkt in 2019 onder het proces van de Noordzeestrategie 2030. Het belang van het (tijdig) welslagen van deze Noordzeestrategie 2030 is groot en randvoorwaardelijk voor het realiseren van de verdere ambities voor WOZ.

Partijen in het Klimaatakkoord gaan ervan uit dat betrokken partijen rondom de Noordzee, waaronder natuur, scheepvaart, visserij, zandwinning, militaire activiteiten, mijnbouw,

recreatie en de windenergiesector, zich in 2019 inzetten voor, en bijdragen aan de totstandkoming van een Akkoord voor de Noordzee, onder onafhankelijk voorzitterschap. De Noordzeestrategie 2030 voorziet in een Strategische Agenda in 2019 en een Rijksstructuurvisie Noordzee in 2020/2021 (die zal landen in het Nationaal Waterplan).

Afspraken over randvoorwaarden

Voor het realiseren van de 49%, eventuele versnellingsopties, het 55% scenario en de verdere doorgroei van wind op zee na 2030 zijn er randvoorwaarden voor een succesvolle uitrol voor windenergie op zee. De partijen spreken af dat nieuwe windparken worden gerealiseerd indien:

a. Voor de uitbreiding van het net op zee, bovenop de routekaart 2030, gezocht wordt naar specifieke aansluitlocaties aan de kust met voldoende vraag naar elektriciteit dan wel andere energiedragers na conversie, zodat uitbreidingen van het landelijke hoogspanningsnetwerk zo veel mogelijk voorkomen kunnen worden. Dit is tevens van belang omdat aanpassingen van het landelijke hoogspanningsnet een lange doorlooptijd kennen.
b. Er ook op de (middel)lange termijn een rendabele *businesscase* mogelijk is.
c. Er efficiënt gebruik gemaakt wordt van de ruimte in windparken, ook voor ander gebruik (doorvaart en medegebruik).
d. Voor de verdere uitbouw van WOZ boven op de Routekaart 2030, de Noordzeestrategie 2030 is afgerond.
e. Ook voor extra wind op zee, ten opzichte van de Routekaart 2030, er voldoende ecologische ruimte is en bij de locatie van windturbines op zee rekening gehouden wordt met de belangen van de visserij. Ten behoeve hiervan worden in de Rijkstructuurvisie de toekomstige kaders vastgelegd. De Rijksstructuurvisie zal gebaseerd zijn op de volgende, gezamenlijk overeengekomen, uitgangspunten:
    1. Een integrale beleidsafweging van alle maatschappelijke belangen, binnen de randvoorwaarden van een veilig en verantwoord gebruik van de Noordzee en de draagkracht van een gezond ecosysteem.
    2. Balans tussen natuur, visserij en (wind)energie:
        - De verdere groei van windenergie op zee voor een duurzaam energiesysteem.
        - Het bereiken van een Goede Milieu Toestand (GMT).
        - Een economische en ecologische duurzame visserij die toekomstbestendig is.

       Op basis van het onafhankelijke advies over een Noordzeestrategie 2030 (OFL) komen partijen uiterlijk medio 2019 tot een akkoord voor de Noordzee waarin het Kabinet met andere partners op hoofdlijnen afspraken maakt over de bovengenoemde balans, de wijze waarop deze wordt bereikt, het tijdpad, en het beschikbaar stellen van toereikende en tijdige instrumenten en middelen die nodig zijn om de noodzakelijke innovatie, transitie en mitigatie ten behoeve van een duurzaam gebruik van de Noordzee te komen, mogelijk via een Noordzeetransitiefonds.[78] Partijen hebben in het kader van het Klimaatakkoord reeds uitgesproken dat meer kennis van de Noordzee en effecten van de diverse activiteiten van de Noordzee gewenst is, onder andere voor het aanwijzen voor nieuwe gebieden voor WOZ. Binnen de Noordzeestrategie 2030 wordt een kennisagenda opgesteld met de betrokken partijen, waarna in constructieve dialoog de feiten worden vastgesteld via *joint fact finding*. Voor deze kennisagenda zijn op dit moment voldoende financiële middelen beschikbaar via het Europees Fonds voor Maritieme Zaken en Visserij (EFMZV), het Visserij innovatiefonds, het Wind op zee Ecologisch Programma (WOZEP), het Basis GMT en de programmalijn ecologische innovatie van het TKI WOZ.

[78] Partijen zullen na de doorrekening bezien welke voortgang geboekt wordt in het parallelle Noordzeetraject.

Afspraken

Voor de realisatie van 49 TWh (circa 11,5 GW) aan windenergie op zee en eventuele verdere groei voor 2030 spreken partijen af dat:

a. Zij zich allen inzetten voor de ontwikkeling van de Noordzeestrategie en voor extra wind op zee bijdragen aan de totstandkoming van de Rijksstructuurvisie.
b. De Rijksoverheid voor 2030 tijdig en voldoende kavelbesluiten neemt, vooronderzoek verricht, de vergunning en voldoende tenders uitschrijft, TenneT opdracht geeft voor het aanleggen van het net op zee (zolang windparken elektrisch worden ontsloten), en zo mogelijk jaarlijks de tenders aanbiedt aan de markt voor de uitrol van tenminste 49 TWh (circa 11,5 GW) in overeenstemming met de routekaart 2030 en in overeenstemming met de verkenning van de aanlanding van het net op zee.
c. De opgewekte energie in de vorm van elektriciteit[79] of eventueel een andere energiedrager na conversie, naar het vaste land wordt getransporteerd en TenneT de netaansluitingen realiseert volgens het ontwikkelkader Windenergie op Zee (Elektriciteitswet), het voorgaande in overeenstemming met het uitrolschema van de huidige routekaart 2030. De oplevering wordt afgestemd met de windparkontwikkelaars.
d. De kosten van het net op zee even als de netten op land betaald zullen worden uit de nettarieven. Uitgewerkt wordt door de Rijksoverheid op welke wijze de kostenverdeling van het net op zee kan worden vormgegeven, rekening houdend met zowel de Europese wet- en regelgeving op dit vlak als met de effecten op de verdeling van de lasten over de aangeslotenen.
e. De sector zich maximaal inspant om WOZ tegen de laagst mogelijk kosten te realiseren.
f. De sector ernaar streeft om de productiekosten te reduceren naar (minder dan) 5 ct/KWh in 2024 en 3-4 ct/KWh in 2030, onder de randvoorwaarden dat er voldoende volume en een stabiele uitrol zijn, er voldoende zekerheid is over de lange termijn vraagontwikkeling en flexibiliteit van de vraag, dan wel er zekerheid is over inkomsten zolang dit (nog) ontoereikend is.
g. Partijen onderzoeken – om de zekerheid van realisatie van de windparken te vergroten – met ingang van 2019 voorafgaand aan iedere tender de rentabiliteit van de businesscase voor wind op zee. Hierbij wordt onder andere gekeken naar de ontwikkeling van de vraag en de inpassing in het energiesysteem (bv. koppeling met opslag of vraag). De Rijksoverheid gebruikt deze informatie voor de besluitvorming over de tendersystematiek. De resultaten van het onderzoek zullen ter beschikking worden gesteld aan ieder die geïnteresseerd is om op de tender in te schrijven.
h. Er nader onderzoek komt naar de business case van opwek van hernieuwbare elektriciteit, in het bijzonder wind op zee. Daarnaast is goed en tijdig inzicht in de beoordeling van financierende partijen van belang, de wijze waarop risico's (bv geen ondersteuning vanuit de SDE+ na 2025) worden gewogen en mogelijk ingeprijsd, en de mogelijke gevolgen daarvan op de financieringsmogelijkheden. De vraag is tevens aan de orde of er sprake is van stijgende financieringslasten en of die – indien gewenst – kunnen worden gemitigeerd, bijvoorbeeld door inzet van financieringsinstrumenten als garanties, (Europese) cofinanciering of andere opties. Aan Invest-NL wordt gevraagd hier onderzoek naar te verrichten, meer inzicht te verschaffen in risico's en financieringsmogelijkheden, kansrijke opties te identificeren en daarover eind 2019 te rapporteren[80].
i. Rijksoverheid en windsector elke 5 jaar inventariseren of er systemische aanpassingen nodig zijn om te komen tot een succesvolle business case voor WOZ en zo ja, welke. Hiervoor start een gezamenlijk onderzoek in 2019 en uiterlijk in 2023 wordt het besluit genomen, of en zo ja, welke aanpassingen er nodig zijn. Dit kan zowel het instrumentarium betreffen als oplossingen in de markt zelf.

---

[79] In de toekomst zal mogelijk conversie naar andere energiedragers offshore gaan plaatsvinden en zal deze energie via geëigende middelen aan land gebracht worden.

[80] Bij de uitkomsten van dit onderzoek wordt bekeken of vergelijkbare inzichten wenselijk zijn met betrekking tot mogelijke financieringsrisico's van Hernieuwbaar op Land (HOL) en kleinschalig Zon-PV.

j. Partijen blijvend ondersteuning bieden aan innovaties voor innovatie- en demonstratieprojecten gericht op:
   - kostenreductie en optimalisatie (veilig en betaalbaar opschalen)
   - integratie in het energiesysteem (waaronder opslag en conversie)
   - integratie in de omgeving (meervoudig ruimtegebruik waaronder natuur en visserij).

C5.5 Productie uit hernieuwbare bronnen op land

Naast wind op zee zullen ook op land kansen worden verzilverd voor meer productie van hernieuwbaar opgewekte elektriciteit. Voorzien wordt een rijk geschakeerd, overwegend decentraal, hernieuwbaar elektriciteitssysteem in 2050 met richting 2030 vooraleerst Wind op Land (WOL) en Zon-PV. Voor de opgave wordt onderscheid gemaakt tussen de kleinschalige productie van Zon-PV bij voornamelijk huishoudens en de meer grootschalige productie op land en op daken, zoals op dit moment gestimuleerd wordt met behulp van de SDE+. De ambitie voor de meer grootschalige (> 15 kW)[81] elektriciteitsproductie op land bedraagt tenminste 35 TWh productie in 2030. Daarbij wordt gewerkt met een techniek-neutrale opgave. Doel is om decentrale overheden - en hun maatschappelijke partners - in staat te stellen een goed plan met maatschappelijke acceptatie op te stellen. Ze kiezen daarbij voor het instrument van de Regionale Energiestrategieën (RES), waarin onder de bevolking maximaal wordt ingezet op maatschappelijke acceptatie van de energietransitie en de manier waarop dat in de regio kan worden gerealiseerd. Wat dit betekent aan extra vermogen wind of zon ligt daarmee niet op voorhand vast. Het is aan de regio om na te gaan op welke manier de doelstellingen het beste gerealiseerd kunnen worden. Onverlet de opgave van tenminste 35 TWh, kunnen plannen voor kleinschalig zon-PV en overig hernieuwbaar op land in de RES betrokken worden.

Uit de analyse die het PBL heeft gedaan ten behoeve van het Klimaatakkoord volgt dat de verwachte productie van Zon-PV (>15 kW) en WOL in het basispad reeds circa 17 TWh[82] in 2030 bedraagt. Ook zonder het Klimaatakkoord zou deze productie naar verwachting oplopen als gevolg van de inspanningen die worden geleverd om te voldoen aan afspraken voor 2020 en 2023 uit het Energieakkoord.

De resterende opgave is ruimtelijk gezien mogelijk. Mocht de doelstelling hoger worden, dan zal hierover opnieuw het gesprek worden gevoerd.

Naast de meer grootschalige elektriciteitsproductie op land is ook kleinschalige productie van zonne-energie van belang voor het realiseren van de klimaatopgave. De opwek van zonne-energie door huishoudens draagt daarbij tevens bij aan het vergroten van de betrokkenheid van burgers en de acceptatie van de energietransitie.

Overheden zullen de initiatieven voor de duurzame elektriciteitsproductie voornamelijk aan de markt overlaten. Waterschappen zien een relatie tussen de energieopgave van waterschappen en hun watertaken. Hierover zullen met betrokkenheid van partijen nadere afspraken worden gemaakt. De markt is in dit geval een verzamelterm voor alle soorten van initiatiefnemers: van projectontwikkelaars tot energiecoöperaties. Vanuit dat uitgangspunt geredeneerd moet het voor de initiatiefnemers aantrekkelijk worden gemaakt om projecten op te zetten. Indien de projecten te onzeker zijn om de investering terug te verdienen of als het rendement in

---

[81] Betreft projecten die in aanmerking komen voor SDE+.

[82] De NEV 2017 voorgenomen beleid zonder SDE+ schat het opgestelde vermogen in 2030 in op 3,7 GW WOL en 14,3 GW Zon-PV. Uitgaande van een aantal vollasturen van respectievelijk 3237 uur en 854 uur, komt de geschatte elektriciteitsproductie op 11,98 TWh voor WOL en 12,21 TWh voor Zon-PV. Opgeteld is dit 24,19 TWh voor WOL en Zon-PV gezamenlijk. Aftrekken van een ingeschatte productie van 7 TWh kleinschalig Zon-PV, levert een ingeschatte productie van grootschalig HOL in het basispad van circa 17 TWh.

welke vorm dan ook te laag is, zal de animo om een project te starten laag zijn. Vanuit dat uitgangspunt zijn de onderstaande maatregelen beschreven.

Afspraken

Voor de productie van hernieuwbare elektriciteit op land (verder: hernieuwbaar op land) spreken partijen het volgende af:

a. De RES leidt tot besluitvorming door gemeenten en provincies over de manier waarop de doelstellingen voor hernieuwbare elektriciteitsopwekking voor 2030 op land bovenop de afspraken van het Energieakkoord het beste gerealiseerd kunnen worden. Het gaat dan om ruimtelijke aspecten die de basis vormen voor de borging in het omgevingsbeleid op provinciaal en gemeentelijk niveau. In een stevige werkstructuur wordt – op regionaal en op nationaal niveau samen met maatschappelijke partners, waaronder marktpartijen, maatschappelijke en groene organisaties en netbeheerders – gestuurd op het proces en de resultaten. NVDE en Energie-Nederland coördineren op nationaal niveau hierbij de inbreng vanuit de energiesector. We maken de volgende afspraken:

   1. De Rijksoverheid en andere RES-partijen spannen zich in om knelpunten in wet- en regelgeving zo snel als mogelijk op te lossen. Het nationaal programma RES inventariseert de ruimtelijke knelpunten met betrekking tot wet- en regelgeving[83]. Indien op projectniveau wet- en regelgeving in de weg staat, zal dit door middel van maatwerkoplossingen zoveel mogelijk opgelost worden. Indien dit niet mogelijk blijkt, wordt gezamenlijk gezocht naar een andere oplossing. Bovenwettelijke regels en beleid worden door de betreffende overheid heroverwogen indien hierdoor de doelstelling van de RES niet binnen bereik ligt.

   2. Ten aanzien van de planning zullen de decentrale overheden zorgen dat de ruimtelijke maatregelen voor hernieuwbaar op land in een groot deel van de regio's medio 2021 zijn afgerond. Gezamenlijk doel is dat uiterlijk op 1 januari 2025 alle aangevraagde benodigde vergunningen zijn afgegeven en dat in voorkomende gevallen tenders voor uitgifte van projecten zijn afgerond, met het oog op de tijdige realisatie van de opgave. Om voldoende volume te waarborgen en uitval van projecten te compenseren, zal daarbij in de RES'en en omgevingsplannen meer ruimte worden gezocht en ingepland.

   3. De uitvoering van bestaande afspraken, waaronder die in het Energieakkoord, lopen door, waardoor in de praktijk een stilstand wordt voorkomen. Dit geldt ook voor plaatsen waar nu al planologische ruimte is. Dit verloopt onafhankelijk van de RES en de daarmee samenhangende aanpassing van het omgevingsbeleid. Binnen het vigerend omgevingsbeleid kunnen projecten ontwikkeld worden.

   4. Voor kostenreductie is het essentieel dat er een voortdurende, stabiele en voorspelbare pijplijn aan projecten voor zon en wind op land bestaat. Om de ambitie te realiseren, is het uitgangspunt dat in 2025 de projecten die optellen tot minimaal 35 TWh een SDE+-subsidie aangevraagd hebben.

   5. De decentrale overheden zullen in het eerste kwartaal van 2019 inzichtelijk maken wat in de pijplijn zit aan projecten (in termen van verwachte jaarlijkse aantallen GW) inclusief planontwikkeling die (1) de komende jaar nog verwacht worden (2) waar op termijn middels de RES ruimte voor komt.

   6. Jaarlijks maken de partijen van het Klimaatakkoord een prognose van het benodigde uitrolpad in TWh op basis van de doelstellingen van het klimaatakkoord en de actuele prognose voor ontwikkeling van de markt. Als onderdeel van deze monitoring spreken

[83] In D7 staat meer over de RES en in D5 wordt nader ingegaan op het bevordering van draagvlak voor de maatregelen uit het Klimaatakkoord en de energietransitie en rol van burgerparticipatie hierbij.

partijen af dat, ten dienste van het kostenreductiepad, een indicatief uitrolpad wordt gehanteerd waarbij uiterlijk 1 januari 2023 50%, 1 januari 2024 70% en 1 januari 2025 100% van de te realiseren projecten planologisch is vergund. Knelpunten met het oog op het gestelde doel worden besproken tussen partijen en passende actie wordt alsdan ondernomen.

b. Regio's zijn gebaat bij overzicht en eenduidigheid wat betreft kennis, ondersteuning en data. Om regio's optimaal te kunnen ondersteunen, maar zeker ook om als Nationaal Programma RES (kosten)efficiënt te werken, dient kennisversnippering daarom te worden voorkomen. Om dit te bewerkstellingen wordt er zoveel mogelijk gewerkt met één loket waar regio's met al hun hulp- en kennisvragen terecht kunnen: het Expertisecentrum Energietransitie. Dit betekent dat regio's via het Expertisecentrum Energietransitie onafhankelijke, feitelijke kennis, rekenregels, aannames en duidelijkheid over wet-regelgeving op het gebied van zowel warmte als hernieuwbare opwek kunnen verkrijgen zonder dat zij hiervoor naar aparte instituten hoeven. De uitwerking van het samenbrengen van kennis- en expertisecentra ten behoeve van de energietransitie in de regio's, zal in het eerste kwartaal van 2019 verder worden vormgegeven. Overheden ontwerpen de contouren van dit centrum. Daarbij wordt betrokken of en op welke wijze partijen daaraan bijdragen.

c. Participatie en acceptatie zijn van groot belang voor de ruimtelijke inpassing van de energietransitie en daarmee voor de uitvoerbaarheid. Participatie ziet toe op en bevordert de uitwerking van het motto 'iedereen kan meedoen'. Voor de Sectortafel Elektriciteit gaat het om de participatie bij de ruimtelijke inpassing en exploitatie van energieprojecten (>15kW niet-gebouwgebonden wind en zon). Participatie en acceptatie zijn randvoorwaarden voor doelrealisatie maar kunnen op gespannen voet staan met de beoogde kostenreductie. Over de exacte invulling van participatie wordt verder ingegaan in de passage over de RES.

   1. *Procesparticipatie:* Overheden zijn primair verantwoordelijk voor communicatie over nut en noodzaak van de energietransitie. In het kader van de Green Deal Participatie van de Omgeving bij Duurzame Energieprojecten (procesparticipatie tijdens ontwikkeling van projecten) en het nationaal programma RES (procesparticipatie tijdens de RES) worden handreikingen participatie opgesteld. Ontwikkelaars, overheden en daarmee ook financiers krijgen hiermee handvatten voor een participatieve aanpak. Deze handreikingen kunnen worden benut om de beoogde werkwijze voor participatie een expliciete plaats te geven in sectorale gedragscodes en ruimtelijke kaders zoals omgevingsvisies, omgevingsplannen en projectbesluiten.

   2. *Omgevingsparticipatie*:
      - De initiatiefnemer doorloopt een proces om te komen tot een wenselijke en haalbare vormgeving van participatie. Het gaat hierbij om de participatiewaaier; dit kan zijn procesparticipatie, financiële participatie, financiële obligaties, eigendomsparticipatie, een omgevingsfonds of een combinatie hiervan. Het bevoegd gezag controleert dat initiatiefnemers en omgeving hierover het gesprek aangaan. Afspraken met de omgeving worden vastgelegd in een omgevingsovereenkomst. Op basis hiervan wordt er een projectplan gemaakt waarin wordt beschreven hoe binnen het project de eigendomsverdeling optimaal wordt ingericht.
      - Om de projecten voor de bouw en exploitatie van hernieuwbaar op land in de energietransitie te laten slagen, gaan in gebieden met mogelijkheden en ambities voor hernieuwbare opwekking, partijen gelijkwaardig samenwerken in de ontwikkeling, bouw en exploitatie. Dit vertaalt zich in evenwichtige eigendomsverdeling in een gebied waarbij gestreefd wordt naar 50% eigendom van de productie van de lokale omgeving (burgers en bedrijven). Investeren in een zon

–en/of windproject is ondernemerschap. Dat vergt ook mee-investeren en risico lopen. Het streven voor de eigendomsverhouding is een algemeen streven voor 2030. Er is lokaal ruimte om hier vanwege lokale project-gerelateerde redenen van af te wijken. Hierbij wordt ook in acht genomen de bijzondere positie van de waterschappen, die zowel lokale ontwikkelaar zijn als decentrale overheid met een verduurzamingsopgave van hun eigen bedrijfsprocessen.

3. *Omgevingsfonds:* Een omgevingsfonds is één van de mogelijkheden van de participatiewaaier. Als er een omgevingsfonds komt, dan wordt dit met een voor het project redelijk bedrag gevuld door de initiatiefnemer(s), waarbij de hoogte van de bedragen uit de NWEA-gedragscode als richtlijn wordt gehanteerd. De NWEA-gedragscode wordt nu bekeken bij de Green Deal Participatie. Deze uitkomsten zullen worden overgenomen. Voor zonprojecten vraagt dit nader onderzoek. Dit is reeds gestart en zal in 2019 gereed komen. Besluitvorming over de besteding van het omgevingsfonds gebeurt door de omgeving.

4. ODE Decentraal, de Natuur- en Milieufederaties (NMF's), Holland Solar, de Nederlandse WindEnergie Associatie (NWEA), de Klimaat- en Energiekoepel (KEK) en eventueel anderen brengen *best practices* in kaart over vormen van participatie zodat mensen met een lager inkomen mee kunnen doen aan de energietransitie. Deze worden ingebracht in de RES en kunnen worden toegepast in projectontwikkeling.

d. Door de RES zullen regionale verschillen ontstaan wat betreft ruimtelijke keuzen t.a.v. locaties en randvoorwaarden aan opwek, en daardoor in de kosten. Hierbij gaat het om kosten voor infrastructuur en kosten van de opwek zelf. Partijen uit het Klimaatakkoord ontwikkelen in het eerste kwartaal van 2019 een kostenafwegingskader dat binnen de RES toegepast kan worden en dat regionale besluitvorming helpt om keuzes te maken tussen kosten en ruimtelijke randvoorwaarden. Dit afwegingskader omvat een kostenverdelingsmethode die beoogt dat de eventuele additionele regioafhankelijke meerkosten van de infrastructuur zo min mogelijk in rekening worden gebracht bij de andere regio's. Ten tweede beoogt het kostenafwegingskader dat de optelsom van de RES'en past binnen financiële middelen die (vanuit de SDE+) beschikbaar zijn en dat projecten nog steeds realiseerbaar blijven.
e. In het kader van de participatie door de lokale omgeving wordt veel waarde gehecht aan lokale initiatieven. Een belangrijke belemmering voor hun participatie ligt op twee terreinen. In de eerste plaats bij een gebrek aan kennis. Lokale initiatiefnemers worden aangemoedigd om gebruik te maken van de kennis en expertise die voorhanden is bij het op te richten Expertisecentrum, zoals geformuleerd onder b. Daarnaast zijn vooral de voorfinancieringskosten een belangrijke hindernis. EZK heeft hiervoor een bijdrage gedaan. InvestNL, ODE Decentraal, IPO en VNG hebben uiterlijk in juli 2019 onderzocht of provincies en gemeenten het mogelijk kunnen maken dat autonome energiecoöperaties een beroep kunnen doen op een regeling[84], waarmee de onderzoeken en daarmee samenhangende projectondersteuning, die noodzakelijk zijn voor het doen van een succesvolle vergunning aanvraag, kunnen worden gefinancierd. Hierbij zal onderzocht worden op welke wijze dit het meest efficiënt georganiseerd kan worden, waarbij ook (bestaande) regionale/provinciale fondsen worden meegenomen in het onderzoek. Het Ontwikkelfonds, waarin de regeling zal vallen, is met hulp van NIA (InvestNL), Nationaal Groenfonds en REScoopNL ingericht en startklaar. Het gaat hier uitdrukkelijk niet om het financieren van het benodigde vermogen van het project. Bij een *financial close* van het project worden deze middelen teruggestort. Hiermee is een revolverend fonds in het leven geroepen. Tevens zal onderzocht worden of de leges die verbonden zijn aan het project pas bij *financial close* in rekening gebracht kunnen worden dan wel als het project gestaakt wordt.

[84] Sommige partijen geven aan dat hierbij het *level playing field* niet in het geding mag komen.

f. Afgesproken wordt dat de SDE+ tot en met 2025 voor nieuwe investeringen in hernieuwbare elektriciteitsopties beschikbaar is. Om de geplande productie te halen binnen het afgesproken kader van de SDE+ moet aan de voorwaarden onder g worden voldaan om de benodigde middelen in overeenstemming te brengen met de beschikbare middelen.

g. De kostprijzen van hernieuwbare elektriciteit zijn de afgelopen jaren sterk gedaald door onder andere technologische ontwikkeling. Partijen zetten er gezamenlijk op in de komende jaren een verdere kostprijsreductie te realiseren, met als doel dat na 2025 hernieuwbare elektriciteit concurrerend wordt met de marktwaarde van de geproduceerde elektriciteit. Partijen streven ernaar om onderstaand kostenreductiepad te realiseren[85]. Deze kostprijzen zijn het uitgangspunt voor de SDE+, waarbij er onderscheid wordt gemaakt naar de mate van projectgrootte bij zon-PV en windsnelheden bij Wind op Land.

Euro/MWh	2020	2021	2022	2023	2024	2025
WOL	59	55	52	50	49	47
Zon-PV	83	78	73	68	63	58

Deze kostprijzen zullen jaarlijks ten behoeve van de openstelling van de SDE+ worden gemonitord. De kostprijzen uit de tabel gaan ervan uit dat een deel van de kostenreductie gerealiseerd wordt door het verlagen van de netaansluitkosten doordat de netbeheerder op een efficiënte wijze kan uitbreiden richting de productielocaties waardoor de aansluitingen tegen lagere maatschappelijke kosten gerealiseerd kunnen worden.
Om deze kostprijsreductie te halen, komen partijen het volgende overeen:

- De Rijksoverheid spant zich in voor het wegnemen van technische en wettelijke belemmeringen.
- Waar dit vanuit grondbezit en gebruik ten behoeve van de primaire functie van de grond mogelijk is, zal tendering bij voorkeur worden toegepast voor grootschalige projecten.
- Tenderen van Hernieuwbaar op Land wordt momenteel al uitgeprobeerd in het reeds gestarte pilotprogramma dat - in consultatie met de marktpartijen - verder kan worden uitgebreid. De Rijksoverheid en andere overheden kunnen locaties voorbereid naar de markt brengen, gericht op optimale prijs-kwaliteit binnen het project. Het mag niet gericht zijn op een hogere prijs van de grond.
- Het streven is een substantiële bijdrage te leveren aan de 35 TWh en dit zoveel mogelijk te doen binnen de kaders die de huidige SDE-regeling daarvoor stelt. Dit kan zowel op overheidsgronden als op basis van vrijwilligheid op privégronden. De Rijksoverheid pakt dit op in het kader van het Programma Verduurzaming Maatschappelijk Vastgoed.
- De Rijksoverheid onderzoekt of het wenselijk en nodig is om de kerntaken van betrokken Rijksvastgoedhoudende diensten aan te passen voor de benutting van Rijksgronden en daken. Welke mate van voorbereiding daarbij het meest kosteneffectief is, wordt verder geconcretiseerd op basis van het lopende Pilotprogramma Hernieuwbare energie op Rijks(waterstaats)gronden. Dit dient te leiden tot een groter aanbod van gronden en daarmee tot een dalende marktconforme grondvergoeding. In de berekening van het kostenreductiepad is rekening gehouden met een prijs van 1 euro/MWh.
- Decentrale overheden verstrekken in de regel vergunningen voor een periode van bij voorkeur minimaal 25 jaar.
- Decentrale overheden spannen zich in om zo snel mogelijk planologische zekerheid te bieden aan initiatiefnemers, conform het uitrolpad onder a.

[85] Dit onder voorbehoud van externe ontwikkelingen in marktrentes en grondstofprijzen.

- De Rijksoverheid en de decentrale overheden zullen zich inspannen om in 2030 uitsluitend Hernieuwbaar op Land van Nederlandse bodem te gebruiken. Zij gaan er daarbij vanuit dat dit voorbeeld door andere publieke dienstverleners en door het bedrijfsleven navolging zal krijgen.
- Marktpartijen maken in 2019 – binnen de kaders van de Mededingingswet – een plan van aanpak om tot kostprijsreductie te komen voor de onderdelen waarop zij zelf directe invloed hebben. Hierbij wordt in ieder geval ingegaan op de (financiële) inzet op innovatie en mogelijkheden om profiel- en onbalanskosten te verlagen c.q. beperken.

h. Een andere belangrijke succesfactor is de zekerheid dat de opgewekte stroom ook kan worden geleverd aan het net. De planning van de netbeheerders en de bouw van zonneweides en windmolenparken zou op elkaar afgestemd moeten worden. Om dit beter te organiseren zijn tenminste de volgende stappen nodig:

1. De netbeheerders en marktpartijen streven naar een tijdige en (maatschappelijk) kostenefficiënte manier van inpassen en aansluiten van hernieuwbare productie op land. Hiertoe ontwikkelen de netbeheerders, marktpartijen en de Rijksoverheid een voorstel tot hervorming van het afwegingskader en monitoring voor netuitbreiding, met daarin heldere criteria onder welke voorwaarden de netbeheerder het net mag uitbreiden richting de productielocaties waardoor de aansluitingen tegen lagere maatschappelijke kosten gerealiseerd kunnen worden en er meer inzicht ontstaat in de kosten en de termijnen. Hiermee leveren de netbeheerders een bijdrage aan de kostprijsreductie-opgave voor Hernieuwbaar op Land. Afgesproken wordt hiervoor in 2020 een plan van aanpak uitgewerkt te hebben.

2. De netbeheerders nemen deel in de RES'en, zodanig dat in het proces over afweging van locaties voor opwek mogelijkheden die het infranet biedt, zowel ten aanzien van wat geschikte plekken zijn voor opwek, als wat betreft de kosten mee kunnen wegen. Expertise van marktpartijen kan hierbij benut worden.

3. Als onderdeel van de RES wordt door de netbeheerders een 'locatiecheck' gedaan. Ontwikkelaars nemen voordat zij een vergunning en/of SDE+ subsidie aanvragen contact op met de netbeheerder. Netbeheerders maken tijd en middelen vrij om informatie over net, doorlooptijd en kosten te delen met de ontwikkelaar. Daarbij brengen zij de consequenties in kaart en een tijdpad om de benodigde infrastructuur te kunnen realiseren. Ontwikkelaars nemen deze informatie mee in de aanvraag voor vergunning en SDE+ en vervolgens zullen netbeheerders ook volgens dit tijdpad handelen. Dit versterkt de business case vanuit het totale kostenperspectief, inclusief maatschappelijke kosten voor energie infrastructuur.

4. Om maatschappelijke kosten te vermijden dient het kostenverdelingsvraagstuk van de infrastructuur voor zonneparken nader onderzocht en geoptimaliseerd te worden. Daarbij wordt onder meer gekeken naar het bestaande opknipverbod voor Wind op Land en meerdere leveranciers op een aansluiting. De uitkomsten hiervan moeten in de loop van 2019 beschikbaar komen.

5. De Rijksoverheid doet na overleg met netbeheerders en marktpartijen een voorstel tot aanpak van de overige wettelijke knelpunten met betrekking tot infrastructuur. Hierbij wordt in ieder geval gekeken naar de mogelijkheden om niet-redundant aan te sluiten, sturingsmogelijkheden ten aanzien van transportbeperkingen en het voorkomen van ondoelmatige transporten door de benutting van flexibiliteit bij afnemers en producenten. Deze punten worden nader uitgewerkt ten behoeve van de Energiewet 1.0.

6. De Rijksoverheid doet samen met de netbeheerders en marktpartijen een voorstel voor het aanpassen van het wettelijk kader voor de termijnen van het realiseren van een aansluiting. Netbeheerders en marktpartijen spannen zich in om te gaan werken

met een wederzijds vooraf afgesproken 'wensweek', rekening houdende met de ketenverantwoordelijkheid van derde partijen die de aanlegtermijn beïnvloeden (zoals vergunningverleners).

C5.6 Elektriciteitssysteem en infrastructuur

De transitie naar een duurzaam elektriciteitssysteem stelt het bestaande systeem en alle betrokken spelers voor nieuwe uitdagingen. In essentie gaat het om drie elementen:

1. De productie van hernieuwbaar opgewekte elektriciteit kent grotendeels een gevarieerd patroon. Eenvoudig gesteld zijn zon en wind variabele, weersafhankelijke bronnen. Om vraag en aanbod onder alle omstandigheden op elkaar af te stemmen zal een groter beroep gedaan worden op flexibiliteit van het systeem. Flexibiliteit zal moeten komen van alle mogelijke vormen van buffering in zowel tijd als omvang: opslag, *demand side response*, hybride elektrificatie, regelbare productie en flexibiliteit uit het buitenland via interconnectie. Grotere weersafhankelijkheid van het aanbod leidt ertoe er een grotere behoefte komt aan korte en lange termijn flexibiliteit.
2. De transitie zal de vraag naar elektriciteit in volume en profiel doen veranderen. Elektrificatie is voor de industrie, gebouwde omgeving en mobiliteit een mogelijke route voor verduurzaming. De omvang en snelheid van elektrificatie hebben een grote invloed op de werking van het elektriciteitssysteem. Het toepassen van hybride oplossingen, inclusief allerlei vormen van buffering, kan significant bijdragen aan de benodigde flexibiliteit.
3. Hernieuwbaar opgewekte elektriciteit zal ingevoed en onttrokken moeten kunnen worden op het net. Dat stelt netbeheerders voor de uitdaging om tegen zo laag mogelijke kosten nieuwe bronnen en additionele elektrificatie te faciliteren door o.a. toereikende netcapaciteiten te bieden. Het stelt overheden voor de taak om dit ruimtelijk goed in te passen. Infrastructuren voor het transporteren, converteren en opslaan van elektriciteit, aardgas, biogas, waterstof, CO_2 en warmte zullen ook op elkaar afgestemd moeten worden.

Met deze uitdagingen zal gedurende de transitie de leveringszekerheid op het huidige hoge niveau dienen te blijven. Om de systeemopgave op de meest kosteneffectieve wijze te adresseren, is een integrale benadering nodig. Bekeken moet worden hoe duurzame elektronen en duurzame moleculen efficiënt ingezet kunnen worden, hoe de netten in de toekomst robuust, slim, toereikend en efficiënt kunnen functioneren, in welke mate interconnectie kan bijdragen, hoe de vraag slimmer kan worden afgestemd op het aanbod (*demand side response*), hoe capaciteit van energieopslag en –conversie optimaal ingezet kan worden en hoe hybridisering van de energievraag hieraan ondersteunend kan zijn. Naar zijn aard is het huidige marktmodel een goede basis om de systeemopgave tot 2030 op kosteneffectieve wijze in te vullen en sluit het aan bij de Europese wet- en regelgeving. Voortdurende monitoring van onder andere de lange termijn leveringszekerheid, zal onderdeel moeten zijn van de transitie.

Infrastructuur speelt een sleutelrol in de transitie, kent een lange realisatietijd, en levensduur, en daarmee lange afschrijvingstermijnen. Investeringen in netten vergen daarom een doorkijk voorbij 2030, waarbij tijdige investeringskeuzes moeten passen binnen de lange termijndoelen. Breed gedragen beelden omtrent toekomstscenario's en het verwachte energiesysteem kunnen bijdragen aan bijvoorbeeld het verminderen van risico's bij investeringsbeslissingen van marktpartijen en netbeheerders en aan het voorkomen van vertraging in de energietransitie.

De transitie heeft grote gevolgen voor markten. Er is sprake van nieuwe markten die nog tot wasdom moeten komen en van bestaande markten die zullen gaan veranderen. De sectortafels hebben aandacht gevraagd voor keuzes die de overheid zal moeten maken betreffende de ordening van bestaande en nieuwe markten. Daarbij is specifiek aandacht nodig voor de omgang met toekomstige infrastructuur voor CO_2, waterstof en warmte.

Naarmate de transitie vordert, krijgen de verschillende markten, waaronder die voor elektriciteit en gas, in toenemende mate met elkaar te maken. Systemen integreren in een samenspel van elektronen en moleculen. Het ordeningsvraagstuk speelt daarmee niet alleen binnen sectoren, maar snijdt ook dwars door de sectoren heen. In D1 staat een nadere beschrijving van de ontwikkelingsagenda voor systeemintegratie.

Om grootschalige inpassing van hernieuwbare elektriciteitsproductie uit wind en zon in te passen moet het systeem veel flexibeler worden. De volgende punten zijn daarbij van belang:

- De regelbare productie zal vanaf 2030 in toenemende mate CO_2-vrij moeten worden ingevuld. Het tempo waarin dit gebeurt en de mate waarin de markt dit vraagstuk zelf kan oplossen, zijn onzeker en afhankelijk van veel factoren. De internationale, wederzijdse ondersteuning zal in vorm en mogelijkheden veranderen omdat ook de buurlanden een energietransitie ondergaan. Interconnectie kan flexibiliteit leveren maar de bijdrage is onzeker. Monitoring van de marktontwikkelingen, de ontwikkelingen in de buurlanden en monitoring van de ontwikkeling van de leveringszekerheid door TenneT worden daarmee nog belangrijker. De internationale context is zeer relevant. Gebruik zal worden gemaakt van input uit o.a. pentalaterale analyses, ENTSO-e analyses en informatie over buitenlands energie- en industriebeleid. Nadere afstemming (beleidsmatig en wederzijdse ondersteuning) met buurlanden op het gebied van leveringszekerheid is noodzakelijk. Mede gezien de lange realisatietijd van infrastructuur, productie- en conversie-installaties en de (door-)ontwikkeling van relevante technologieën, zal de monitoring ook een lange termijn horizon hebben.
- Het toenemende belang van flexibiliteit en de omvang van de systeemopgave vragen om voldoende aandacht in de innovatieagenda om de uitdaging waar te kunnen maken en om systeemkosten zo laag mogelijk te houden. Het ontwikkelen van nieuwe flexibiliteitsopties en de kostendaling van bestaande, is hier onderdeel van. Technieken van grootschalige (CO_2-vrije) flexibiliteitopties om de lange termijn te voorzien in flexibiliteit (inclusief weer- en seizoenpatronen en extreme weersituaties) moeten, gezien de lange doorlooptijden, nu al worden doorontwikkeld om op tijd te kunnen worden toegepast.
- Beleidsmaatregelen die aanzetten tot elektrificatie moeten ook flexibiliteit volop mogelijk maken en/of behouden.
- Flexibiliteit kan komen uit interconnectie, *demand side response* (waaronder hybridisering), opslag en regelbare productie. Technologieneutraliteit is hierbij het uitgangspunt. Er wordt onderscheid gemaakt in een behoefte aan korte termijn flexibiliteit (<48 uur) en in lange termijn flexibiliteit (>48 uur). De analyse en inventarisatie van opties laten zien dat er met de ontwikkelingen in het energiesysteem die mede in dit Klimaatakkoord worden voorzien (met name elektrificatie in de industrie, transport, gebouwde omgeving en de landbouw), in potentie voldoende opties beschikbaar komen om de korte termijn flexibiliteitsvraag op te vangen. Een goede facilitering van marktpartijen op gebied van de datavoorziening is daarbij belangrijk. Monitoring moet inzicht bieden of deze opties zich daadwerkelijk volgens plan ontwikkelen en of deze opties technisch en commercieel in staat zijn flexibel te worden ingezet. Ter invulling van de lange termijn flexibiliteit is een mix van de verschillende bronnen van flexibiliteit nodig. Onder bepaalde scenario's gebaseerd op een aantal aannames[86] is naar schatting 15 tot 17 GW regelbare capaciteit (langdurige *demand side response* uit bijvoorbeeld hybride systemen, interconnectie, grootschalige opslag en regelbare productie) nodig bij een

[86] Enkele aannames betreffen: een elektriciteitsvraag van 125 TWh, 84 TWh bruto productie uit wind en zon (of in een ander scenario respectievelijk 150 TWh vraag en 110 TWh wind en zon), enkele TWh *curtailment*, import/export per saldo over het gehele jaar 0, een voor deze modelberekening toegepast CO_2-emissieplafond voor de elektriciteitssector van 12 Mton waarvan 6 Mton gereserveerd voor elektriciteitsproductie uit hoogovengassen (4TWh), 18 TWh uit gascentrales binnen de resterende emissieruimte en 5 TWh productie uit warmtekracht productie in andere sectoren. De optimale hoeveelheid regelbare productie naast weersafhankelijke productie is niet bepaald en zou zowel meer als minder kunnen zijn. In de praktijk is geen sprake van een emissieplafond voor de elektriciteitssector.

gemiddeld weerjaar. In een extreem weerjaar is een aantal GW meer nodig. Verder is bij deze modelaannames de benodigde CO_2-vrije regelbare productie in 2030 ingeschat op 17 TWh en voor niet CO_2-vrije productie op 27 TWh. De monitoring richt zich op a) de geïnstalleerde en geplande capaciteit (CO_2-vrije) regelbare productiecapaciteit en de verwachte beschikbaarheid en inzet van deze capaciteit bij de voorziene toekomstige marktomstandigheden, b) de ontwikkeling van *demand side response*, c) buffering en d) de ontwikkelingen in het buitenland. Door de verdere groei van elektrificatie en door de steeds kleinere emissieruimte zal de behoefte aan CO_2-vrije regelbare productie verder stijgen. Het elektriciteitssysteem kan op een aantal manieren met CO_2–vrije regelbare productie worden gevoed: met elektriciteit uit CO_2-vrije waterstof of uit andere hernieuwbare bronnen zoals biomassa en groen gas, uit kernenergie, of uit fossiele bronnen waarbij CO_2 wordt afgevangen. De verschillende technologische oplossingen kennen verschillende realisatietermijnen, kosten, maatschappelijk draagvlak en andere karakteristieken waardoor ze in meer of mindere mate realistisch zijn voor de periode tot 2030. Biomassa kan verschillende toepassingen krijgen, in hoofdstuk D2 over biomassa wordt hier dieper op ingegaan.

- Energie-infrastructuur is voor de energietransitie sterk voorwaardenscheppend. De energie-infrastructuur (elektriciteit, (groen)gas en andere energiedragers) zal verder ontwikkeld moeten worden opdat tijdig voldoende capaciteit beschikbaar is. Tijdige en integrale ruimtelijke planning waarbij ook infrastructuur vanaf de start wordt meegenomen, is belangrijker dan ooit. Het optimaliseren en meer benutten van infrastructuur vereist nieuwe manieren van samenwerken met marktpartijen. Veel hiervan is al mogelijk binnen bestaande wetgeving, maar een verdere optimalisatie van regelgeving is hiervoor noodzakelijk. Aandachtspunten zijn verder het plannen en uitvoeren van proactieve netinvesteringen, waarbij het optimum gezocht wordt tussen de maatschappelijk laagste kosten en risico's op overinvesteringen. Incentive regulering, het kostenverdelingsvraagstuk van de infrastructuur, alsmede een gelijk speelveld voor aansluitingen op energie infrastructuren, dienen in dat kader ook nader onderzocht te worden.

Afspraken

a. De Rijksoverheid zal in 2020, mede op basis van de input uit dit Klimaatakkoord en met stakeholders, een integrale aanpak uitbrengen waarin wordt ingegaan op de belangrijkste keuzes die op systeemniveau aan de orde zijn. Hierin wordt o.a. ingegaan op CO2-vrij regelbaar vermogen.
b. De Rijksoverheid en Netbeheer Nederland verkennen in samenwerking met de toezichthouder en marktpartijen (vraag- en aanbodkant) in een separaat proces, gekoppeld aan de voorbereidingen van de Energiewet 1.0 (indiening bij de Tweede Kamer voorzien eind 2019) het vraagstuk rond de brede wens voor anticiperende investeringen in de netinfrastructuur en het tijdig gereed hebben van de netaansluitingen ten behoeve van de energietransitie, door met name de verwachte invoeding uit grootschalige duurzame (decentrale productie) elektrificatie van de vraagkant (industrie) en groei van elektrisch vervoer. Deze verkenning heeft als doel om waar nodig ruimte en prikkels te creëren voor netbeheerders voor anticiperende investeringen in netinfrastructuur die de energietransitie en het tijdig halen van de doelstellingen ondersteunen. Wet- en regelgeving wordt hier navenant op aangepast, alsmede ook de toezichthoudende rol van de ACM. Betere benutting van infrastructuur door innovatieve oplossingen en waar mogelijk werken met nieuwe concepten worden ook nader verkend, met als doel sneller en flexibeler in te kunnen spelen op de behoefte aan transportcapaciteit onder gelijktijdig voorkomen van ondoelmatige investeringen.
c. De Rijksoverheid zal samen met stakeholders in 2019 nader uitwerken en vastleggen hoe de monitoring van de marktontwikkelingen, de leveringszekerheid en de ontwikkelingen in de buurlanden plaatsvindt, incl. wat er wordt gemonitord, door wie en met welk

tijdsinterval. Deze monitoring levert een samenhangend beeld van de ontwikkeling van de leveringszekerheid en de relevante aspecten hierbij, zoals de voortgang op het gebied van verduurzaming en de ontwikkeling van de flexibiliteit van het systeem. Om voorbereid te zijn op eventuele risico's voor de leveringszekerheid ontwikkelt de Rijksoverheid medio 2020 een kader dat gebruikt kan worden op het moment dat de monitoring laat zien dat de ontwikkelingen in de markt niet toereikend zijn om de leveringszekerheid te blijven garanderen.

d. Gasunie en TenneT nemen samen met de regionale netbeheerders in 2019 het initiatief om een integrale infrastructuurverkenning 2030-2050 op te stellen waarin inzichten vanuit de energiesector, vraagontwikkeling in de industrie en bevindingen vanuit de regionale energiestrategieën (RES'en) worden meegenomen. Daarbij worden relevante stakeholders betrokken, waaronder marktpartijen. Deze infrastructuurverkenning 2030-2050 dient als leidraad voor onder andere de investeringsplannen van de netbeheerders en voor investeringen door marktpartijen. De verkenning is gereed in 2021.
e. Rolverdeling, dataveiligheid, datakwaliteit en toegang tot data (ordentelijk en efficiënt) moeten wettelijk geborgd worden, waarbij toestemming voor het gebruik goed en eenduidig is geregeld.
f. De inpassing van een hoog aandeel weersafhankelijke hernieuwbare elektriciteit zal tegen lagere maatschappelijke kosten mogelijk zijn als het energiesysteem zo flexibel mogelijk is ingericht. De Rijksoverheid en marktpartijen onderzoeken uiterlijk in 2019 de aanpassing van wet- en regelgeving met het oog op het wegnemen van belemmeringen ter versterking van de markt voor flexibiliteitsopties. Voorbeelden die in ogenschouw worden genomen zijn de uitwerking van de nettarieven op incidentele piek-afname van elektriciteit, fiscale behandeling van opslag en het geven van een wettelijke basis voor het uitgangspunt 'verzwaren tenzij' bij netbeheer.
g. Netbeheerders en marktpartijen (en indien nodig de Rijksoverheid) ontwikkelen een systematiek voor congestiemanagement met inzet van lokale flexibiliteit (flexibele verbruikers, opslagsystemen en productie-installaties) gebaseerd op marktprincipes.
h. Voor het ontwikkelen van een werkende en markt-gebaseerde inzet van flexibiliteit is het wenselijk dat er een open (Europese) standaard voor flexibiliteit voor apparaten komt, zoals zonnepanelen, laadpalen en warmtepompen. De markpartijen, onder leiding van FME, onderzoeken, in samenwerking met de Rijksoverheid en netbeheerders, hoe dit kan worden georganiseerd.
i Vanuit de Integrale Kennis- en Innovatieagenda (IKIA) wordt in de meerjarige missie gedreven innovatieprogramma's (MMIP's) ingezet op onder meer de (door-)ontwikkeling van flexibiliteitsopties die vraag en aanbod (op alle relevante tijdschalen) in balans brengen. Hierbij wordt synergie gezocht met de ontwikkelingsagenda voor systeemintegratie en de uitvoeringsagenda waterstof.

C5.7 Waterstof

Stringente klimaateisen, 49% minder broeikasgassen in 2030 en rond 100% in 2050, vragen om een drastische verandering van het energiesysteem en het industrie- en grondstoffensysteem. Nederland kan, dankzij zijn omvangrijke procesindustrie, geografische voordelen en gaskennis en -infrastructuur, door deze transitie proactief aan te pakken een onderscheidende *clean-tech*-industrie en kennispositie opbouwen die blijvende waarde toevoegt aan de Nederlandse economie. Deze twee overwegingen vormen de basis voor een programmatische en gefaseerde ontwikkeling van een waterstofsysteem, dat een aantal wezenlijke functies in een CO_2-vrije energie- en grondstoffenhuishouding gaat vervullen.

Waterstof in een CO_2-vrije energie- en grondstoffenhuishouding

Op de middellange (2030) en lange (2050) termijn zal waterstof een aantal cruciale functies in het energie- en grondstoffensysteem moeten en kunnen vervullen. Het gaat daarbij met name om:

1. CO_2-vrije *feedstock* voor de procesindustrie. Waterstof wordt nu al veel gebruikt (ca. 100 PJ omgerekend naar energiewaarde), en de behoefte zal groeien door nieuwe duurzame chemische processen. Deze *feedstock* zal op termijn CO_2-vrije waterstof moeten zijn. Hiervoor is geen alternatief.
2. CO_2-vrije energiedragers voor hogetemperatuurwarmte voor de procesindustrie. Alternatieven voor temperaturen boven ca. 600 graden zijn beperkt.
3. Regelbaar CO_2-vrij vermogen, energieopslag voor langere perioden, en energietransport over langere afstanden. Deze zijn nodig in een *energievoorziening* waarin het aandeel niet regelbare weersafhankelijke duurzame energiebronnen sterk toeneemt en waar de bronnen (Wind op Zee) zich op grote afstand van de gebruiker bevinden. Die behoeften zullen vooral vanaf circa 2030 gaan toenemen.
4. Mobiliteit, met name personenvervoer voor grotere afstanden en wegtransport als focus richting 2025. Als belangrijke opties voor de wat langere termijn (richting 2030) zijn zwaar wegtransport over lange afstanden, scheepvaart en rail nadrukkelijk in beeld. We zetten naast batterij-elektrisch vervoer sterk op waterstof in als onderdeel van het beleid dat zich richt op 0-emissie mobiliteit. Belangrijk is daarbij de transitie van grijze naar groene waterstof.
5. Gebouwde omgeving, mogelijk voor gebouwen en wijken die om verschillende redenen moeilijk op andere wijze te verduurzamen zijn.

De mate waarin en het tempo waarmee ook ten behoeve van deze functies een vraag naar waterstof zal ontstaan, hangt onder meer af van de beschikbaarheid en kosteneffectiviteit van alternatieve manieren om aan de gevraagde functies te voldoen. Alleen al gegeven de eerste drie genoemde functies is waterstof – puur als H_2 en/of gebonden aan zogeheten 'dragers' – een *robuuste oplossing* in het 'eindbeeld' van een CO_2-vrije energie- en grondstoffenhuishouding. Nederland heeft een goede uitgangspositie om een rol voor waterstof voor te bereiden met zijn omvangrijke procesindustrie, die al ca. 100 PJ waterstof gebruikt, zijn grote potentieel voor wind op de Noordzee en zijn gasinfrastructuur en -kennis. Waterstof geeft de mogelijkheid om grote hoeveelheden duurzame energie op kosteneffectieve manier in het systeem te passen en om nieuwe circulaire processen en waardeketens in de Nederlandse economie op te bouwen. Binnen alle industriële clusters bereiden marktpartijen zich voor op een groeiende rol voor waterstof; met studies, ontwikkeling van business-cases en voorgenomen investeringen. De plannen voor groene waterstof tellen op tot een totale ambitie voor 2025 van meer dan 800 MW electrolysevermogen en 15 kiloton uit biogene brandstoffen. Daarnaast wordt er op internationale schaal heel veel aandacht besteed aan waterstof als klimaatneutrale energiedrager. De verwachting is dat op termijn een omvangrijke internationale waterstofmarkt zal ontstaan, waarop Nederland een sterke rol kan spelen.

De noodzaak om te werken aan waterstof blijkt ook uit de vraagontwikkeling. In het kader van het klimaatakkoordproces is de potentiële vraag naar waterstof in kaart gebracht. Hieruit volgt dat er in 2030 alleen al aan de kust een grote potentiële vraag naar waterstof is voor industriële toepassingen (circa 125 tot 213 PJ). Het industriecluster Chemelot in Limburg kent een potentiële vraag naar waterstof van circa 25 tot 40 PJ. Daarnaast kan aan de kust een aanvullende vraag naar waterstof ontstaan voor elektriciteitsproductie. De daadwerkelijke vraag in 2030 is mede afhankelijk van de ontwikkeling van prikkels voor de industrie om te verduurzamen en van prikkels voor duurzame en CO_2-vrije elektriciteitsproductie.

Waterstofbronnen

Het streven is om zoveel mogelijk in te zetten op groene waterstof, voornamelijk op basis van elektrolyse geproduceerd uit duurzame elektriciteit, maar ook op basis van biogene grondstoffen, mits duurzaam geproduceerd. Er moet voor gezorgd worden dat de inzet van blauwe waterstof – geproduceerd uit aardgas met afvang van CO_2 – optimaal bijdraagt aan de

ontwikkeling van een breder waterstofsysteem, zonder de groei van groene waterstof te belemmeren.
Op grond van internationale plannen en ontwikkelingen lijkt het waarschijnlijk dat er een mondiale waterstofmarkt zal ontstaan die zowel blauwe als groene waterstof omvat. Via certificering is differentiatie naar *carbon footprint* altijd mogelijk.

Waterstofprogramma
In het kader van dit Klimaatakkoord zal gestart worden met een substantieel waterstofprogramma. Dat programma zal zich primair richten op het ontsluiten van het aanbod van groene waterstof, de ontwikkeling van de benodigde infrastructuur en de samenwerking met diverse sectorprogramma's, en het faciliteren van lopende initiatieven en projecten. Vanuit dit programma kan ook de synergie tussen infrastructuur en het gebruik van waterstof worden bevorderd.
Het is cruciaal dat dit programma zich al op korte termijn gaat richten op de stapsgewijze opschaling van de productie van groene waterstof uit duurzame elektriciteit. De redenen daarvoor zijn:

- De noodzakelijke grootschalige productie van groene waterstof vraagt om een snelle prijsreductie van elektrolysers en de prijs van duurzame elektriciteit. Voor de elektrolysers moet (en kan naar verwachting van betrokken marktpartijen) door opschaling tot 2030 een reductie van 65% op de capex van elektrolysers gerealiseerd worden, van ca. € 100 miljoen per 100 MW nu naar € 35 miljoen per 100 MW bij opschaling naar 3-4 GW aan geïnstalleerd electrolysevermogen[87]. Gekoppeld aan de verwachtingen ten aanzien van de kosten van duurzame elektriciteitsopwekking kan groene waterstof op termijn concurrerend worden.
- Om de groeiende vraag naar groene waterstof te accommoderen, is voldoende duurzame elektriciteit nodig. Daarbij is aandacht gewenst voor een zekere koppeling tussen de groei van elektrolysecapaciteit en groei van Wind op Zee. Hierbij moet ook worden nagedacht op welke wijze de capaciteit, inzet en locaties van elektrolyse-installaties kunnen bijdragen aan de inpassing van duurzame elektriciteit in het energiesysteem. De consequenties voor de infrastructuur worden meegenomen in de integrale infrastructuurverkenning 2030-2050 die Gasunie en TenneT in 2020 zullen uitvoeren.
- Gezien de uitstekende uitgangspositie van Nederland voor de productie en inzet van waterstof kan Nederland een leidende positie op dit gebied gaan vervullen als ons land vooropgaat in die ontwikkeling.

Ambitie van dit programma is om in 2030 3-4 GW aan geïnstalleerd vermogen aan elektrolysers te hebben gerealiseerd, waarbij de ontwikkeling in de pas moet lopen met de extra groei van het aandeel duurzame elektriciteit.

Daarnaast zal het programma zich richten op de ontwikkeling van een optimale waterstofinfrastructuur. In de periode tot 2025 zal in de verschillende industriële clusters en energieclusters naar verwachting een behoefte aan regionale infrastructuur voor waterstof ontstaan. Bij een geïnstalleerd vermogen van 3-4 GW ontstaat ook de behoefte aan opslag van waterstof en aan koppeling van verschillende clusters. Dit kan grotendeels met (aangepaste) bestaande aardgasinfrastructuur. Op basis hiervan zullen de komende jaren voorbereidingen worden getroffen voor het realiseren van een landelijke basisinfrastructuur voor waterstof (transport en opslag).

Het programma richt zich niet rechtstreeks op de ontwikkeling van de vraag naar waterstof; die taak ligt veel meer bij de verschillende sectorprogramma's. Wel zal nauw met deze sectorprogramma's worden samengewerkt om te bekijken hoe de verwachte vraag zich gaat

[87] De capex beslaan op dit moment circa 30-35% van de kosten van elektrolyse.

ontwikkelen en wat er vanuit het waterstof programma nodig is om deze vraag verder te ontwikkelen.

Tot 2030 worden er in dit programma de volgende fases en doelen onderscheiden:
- 2019-2021: Voorbereidend programma voor de uitrol van waterstof, met de vele lopende initiatieven en projecten als vertrekpunt, af te sluiten met een evaluatie ten behoeve van de nadere invulling en doelen van de volgende fases. Eind 2021 wordt besloten over de definitieve inrichting van de vervolgfase en over de omvang van de opschaling na 2030.
- 2022-2025: Op basis van de resultaten van de eerste fase, met name als de kostendaling van elektrolyse en het commitment van de betrokken partijen daar voldoende basis voor bieden, opschaling naar zo mogelijk 500 MW geïnstalleerde elektrolysecapaciteit, in combinatie met ontwikkeling van waterstofvraag en regionale infrastructuur, en koppeling van de verschillende clusters. In 2025 wordt besloten over de definitieve inrichting van de vervolgfase.
- 2026-2030: Opschaling naar 3-4 GW geïnstalleerde elektrolysecapaciteit, koppeling aan opslaglocaties, uitbouw infrastructuur, onder meer onder voorwaarde van de extra groei van duurzame elektriciteit.

In het voorbereidende programma voor de periode 2019 tot en met 2021 worden in ieder geval de volgende onderdelen opgenomen:
- In samenwerking met diverse innovatie- en sectorprogramma's moet gekeken worden hoe het in het kader van het Klimaatakkoord in te zetten instrumentarium gericht op emissiereductie, met name in de industrie, optimaal bijdraagt aan de uitrol en inzet van waterstof.
- Onderzoek, innovatie, ontwikkeling en demofaciliteiten (ordegrootte 20-30 MW) voor verschillende waterstofketens, met oog voor differentiatie naar gevraagde kwaliteiten ('specs') voor de verschillende toepassingen.
- Gezamenlijk monitoren van de ontwikkeling van de businesscase voor elektrolyse en onderzoek naar op welke termijn welk instrument kan bijdragen aan de opschaling en kostenreductie van elektrolysecapaciteit.
- Onderzoeken van de vraagontwikkeling naar waterstof en de consequenties daarvan voor de plan- en besluitvorming voor de ontwikkeling en realisatie van de hiervoor benodigde extra duurzame opwekcapaciteit. Dit onderzoek is medebepalend voor de besluitvorming in 2021 over extra wind op zee. (zie C5.10)
- Bepalen van de benodigde transport- en opslaginfrastructuur en de benodigde financiering daarvoor.
- Ontwikkeling van een (EU) waterstof-certificatiesysteem zodat verschillende kwaliteiten in de markt onderscheiden kunnen worden.
- In het kader van de in 2020 te formuleren visie op de marktordeningsvraagstukken van de energietransitie zal er duidelijkheid worden gegeven over waterstof als energiedrager.
- Onderzocht zal worden hoe wettelijke en regulatorische ruimte gecreëerd kan worden voor experimenten om regionale en landelijke netbeheerders ervaring op te laten doen op het gebied van transport en distributie van waterstof en hiervoor de benodigde investeringen te kunnen doen, bijvoorbeeld via de AMvB tijdelijke taken.
- De netbeheerders zullen in dat geval in samenwerking met marktpartijen waterstofpilotprojecten starten, met als doel om samen een werkbare keten te onderzoeken.

De overheid draagt circa € 30-40 miljoen per jaar extra bij voor demofaciliteiten en pilots uit de middelen van de Klimaatenvelop voor de industrie en elektriciteit, waar mogelijk via bestaande regelingen en financieringsmogelijkheden. Ook voor innovatieprogramma's wordt gezocht naar synergie met inzet op elektrochemische conversie. Opname in de SDE++ is aan de orde op het moment dat waterstof qua kostprijs concurrerend is met andere opties in de regeling. Partijen zeggen toe alle hiervoor benodigde informatie en inzichten te delen met de

Rijksoverheid. Mede op basis van deze informatie zal als onderdeel van de vormgeving van de SDE++ regeling de kostprijsontwikkeling van waterstof jaarlijks worden bezien.

Zo'n programma zou moeten bestaan uit een landelijke component als het gaat om de realisatie van de noodzakelijke randvoorwaarden, maar ook uit regionale deelprogramma's met een maatwerk-aanpak per industriecluster en omliggend verzorgingsgebied. Daarnaast zet de overheid in op internationale samenwerking voor de ontwikkeling van waterstof en in lijn hiermee ontsluiten van fondsen via diverse EU-programma's.

Een aldus gefaseerd programma behelst samenwerking tussen sleutelpartijen (overheden, marktpartijen, kennisinstellingen, netwerkbedrijven en maatschappelijke organisaties), zodat de ontwikkeling van een waterstofsysteem gecoördineerd vorm kan krijgen.

C5.8 Instrumentarium

Een voorspoedige transitie naar een duurzaam elektriciteitssysteem vraagt om een effectief en samenhangend pakket van instrumenten en maatregelen.

Inzet ETS

Het ETS is de hoeksteen van het Europese klimaatbeleid. Recentelijk is de herziening van de ETS-richtlijn afgerond en de herziene richtlijn zal in 2021 in werking treden. Tevens start in 2019 de marktstabiliteitsreserve waarmee een deel van het overschot aan emissierechten op de markt wordt weggenomen. Het ETS levert op basis van de huidige herziening van de ETS-richtlijn in 2030 43% CO2-reductie ten opzichte van 2005. Deze bijdrage vanuit het ETS is een belangrijk element in de toezegging die de EU in het kader van het Klimaatakkoord van Parijs heeft gedaan om de uitstoot in 2030 met minstens 40% procent te verminderen ten opzichte van 1990. Een hogere emissiereductie binnen het ETS is echter nodig om in lijn met het Klimaatverdrag van Parijs de mondiale temperatuurstijging tot ruim onder 2 graden Celsius te beperken, laat staan de ambitie van 1,5 graad Celsius.

Afspraken

De volgende afspraken worden gemaakt:

a. Partijen uit het Klimaatakkoord nemen het voortouw om in EU-verband te pleiten voor 55% CO2-reductie in 2030 t.o.v. 2005.
b. Partijen uit het Klimaatakkoord zetten zich in EU-verband in om het ETS te versterken door het ETS-plafond verder aan te scherpen en in lijn te brengen met 55% CO2-reductie in 2030 of door in EU-verband in te zetten op een Europese minimum CO2-prijs.

Zowel de Rijksoverheid als overige genoemde partijen zullen invulling geven aan de bovenstaande afspraken door zich in te spannen om bij de voor hen relevante stakeholders, waaronder lidstaten en Europese brancheorganisaties, steun te verwerven voor de hierboven beschreven inzet.

CO_2-minimumprijs

Het kabinet voert daarnaast per 2020 een CO_2-minimumprijs voor de productie van elektriciteit in. Deze wordt in de wet vastgelegd.

Hierbij moet het publieke belang van leveringszekerheid geborgd worden. Burgers en bedrijven dienen te kunnen rekenen op een stabiel en betrouwbaar aanbod van (een groeiend aandeel duurzaam opgewekte) elektriciteit. Bij de keuze van de vormgeving van het prijspad wordt daarom gebruik gemaakt van de inzichten die experts, waaronder PBL, hebben gedeeld met de tafel over de effecten van een nationale minimumprijs op verduurzaming en de leveringszekerheid. Zij geven aan dat een geleidelijk oplopende minimumprijs met een marge onder het prijspad van het EU-ETS essentieel is om de

leveringszekerheid te borgen, maar dat dit tegelijkertijd een belangrijke prikkel geeft voor verduurzaming, vanwege de zekerheid die het de markt biedt.

Het kabinet zal de nationale CO_2-minimumprijs met het volgende prijspad invoeren:

	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
Prijspad (*)	12,3	13,5	14,9	16,4	18	19,8	21,8	24	26,4	29	31,9
ETS-prijs (**)	20,5	21	21,5	24,6	27,7	30,8	33,4	36,3	39,3	42,7	46,3

(*) Euro per ton CO_2
(**) Raming PBL (Bron: Corjan Brink, Projectie ETS-prijs volgens uitgangspunten concept wetsvoorstel minimum CO_2-prijs elektriciteitsproductie, PBL 2018)

Partijen spreken voorts af:

a. Bij overeenstemming over een pentalaterale variant is het prijspad van de pentalaterale CO_2-minimumprijs leidend. Het Rijk en zo veel mogelijk partijen spannen zich hiervoor in, door te streven naar een pentalaterale[88] CO_2-minimumprijs. Dit geeft een substantiële prikkel aan verduurzaming, naast het ETS, en bovendien worden effecten op leveringszekerheid dan voorkomen. Bij een pentalaterale variant zet het kabinet daarom in op een ambitieuzer prijspad.
b. Jaarlijks vindt monitoring plaats met betrekking tot leveringszekerheid. TenneT onderzoekt ieder jaar risico's voor leveringszekerheid voor steeds de daaropvolgende 6 jaren, op basis van objectieve indicatoren. Hierin worden nieuwe ontwikkelingen in de ETS-prijs meegenomen.
c. Het prijspad wordt naar beneden bijgesteld, wanneer uit de monitoring blijkt dat er risico's voor leveringszekerheid, in één of meerdere jaren, blijken te zijn.
d. Opwaartse bijstellingen van het prijspad worden minimaal 5 jaar van te voren aangekondigd, waarbij op basis van de eerder genoemde objectieve indicatoren (TenneT) blijkt dat de leveringszekerheid gewaarborgd blijft.
e. In 2023 wordt het prijspad voor de periode na 2030 vormgegeven, in samenhang met de dan beschikbare inzichten over het perspectief van hernieuwbare opwek na de stopzetting van de SDE+.

SDE+

De SDE+ is op dit moment het belangrijkste instrument voor de stimulering van de productie van hernieuwbare energie. Dit subsidie-instrument bevat een aantal kenmerken waardoor de regeling volgens internationale maatstaven goed functioneert. Het gaat dan om de kenmerken van techniekneutraliteit, onderlinge concurrentie en meerjarige zekerheid voor investeerders. Conform het regeerakkoord wordt de SDE+ verbreed zodat naast hernieuwbare energie ook andere CO_2-reducerende technieken in aanmerking komen voor subsidie.

[88] Het betreft hier minimaal de volgende landen: Frankrijk, Duitsland en België.

Afspraken

Partijen komen het volgende overeen:
a. De SDE+ wordt, voor de opgave voor grootschalige elektriciteit, tot en met eind 2025 opengesteld voor nieuwe committeringen voor hernieuwbare elektriciteitsopties. Hiermee blijft de SDE+ een belangrijk instrument voor het realiseren van de afgesproken ambities voor 2030 voor deze opties. Uitgangspunt is dat er voldoende projecten, voor het afgesproken doel in 2030, tijdig zullen worden voorbereid zodat deze nog in aanmerking kunnen komen voor ondersteuning via de SDE+.
b. Er wordt voor Wind op Land en zon-PV een concreet kostprijsreductiepad met bijbehorende condities afgesproken dat als basis dient voor de basisbedragen in de SDE+ (zie afspraken Hernieuwbaar op Land).
c. Partijen streven naar subsidievrije windparken op zee. De SDE+ is tot en met 2025 als achtervang beschikbaar mocht dit nodig zijn voor het laten slagen van de tenderprocedure voor Wind op Zee voor de uitvoering van de vervolgroutekaart.

Alternatief SDE+

Met het oog op de benodigde verdere doorgroei van hernieuwbare elektriciteit na 2030 is het van belang om tijdig te onderzoeken in hoeverre de investeringszekerheid voor hernieuwbare elektriciteitsprojecten ook zonder financiële ondersteuning vanuit het Rijk geborgd kan worden.

Afspraken

Ter voorbereiding op nieuwe investeringen vanaf 2026 spreken partijen daarom het volgende af:
a. In 2021 in starten we een onderzoek naar eventuele alternatieve instrumenten om voor de periode na 2025 de investeringszekerheid op een kosteneffectieve wijze te blijven borgen, met oog op het realiseren van de afgesproken ambities voor 2030 en daarna. Daarbij wordt naar verschillende instrumenten gekeken- niet zijnde financiële instrumenten vanuit de Rijksoverheid - waaronder een vorm van een leveranciersverplichting en het verder stimuleren van de vraag naar hernieuwbare elektriciteit.
b. Begin 2023 wordt in overleg met de betrokken partijen definitief besloten over een alternatief instrumentarium. Het door partijen gedeelde uitgangspunt daarbij is dat de investeringszekerheid ook na 2025 geborgd moet zijn.
c. Als de keuze voor een instrument aan de orde is, dan zijn de volgende criteria van toepassing. Het instrument:
    - Leidt tot de laagste maatschappelijke kosten;
    - Biedt zekerheid dat de ambities voor hernieuwbare elektriciteit worden gerealiseerd;
    - Borgt de investeringszekerheid hetgeen concreet betekent dat het zorgt dat het merendeel van de projecten rendabel kan worden ontwikkeld.
    - Leidt tot minimale marktverstoringen, ook in relatie tot de Europese markt.
    - Is ondersteunend aan de leveringszekerheid en de flexibiliteit van het systeem
    - Is praktisch uitvoerbaar.
d. Als alternatief instrumentarium aan de orde is, wordt met de voorbereiding van de invoering hiervan al in 2023 gestart met het oog op een tijdige inwerkingtreding in 2026.
e. Het eventuele alternatieve instrumentarium ziet in principe toe op de realisatie van de ambities na 2030. Indien benodigd met het oog op het realiseren van de afspraken voor 2030, zou het ook al eerder een rol kunnen spelen.

Opvolging salderingsregeling

In het Regeerakkoord is opgenomen dat de salderingsregeling duurzame elektriciteit wordt omgevormd in een nieuwe regeling. Daarvoor is een langjarige kasreeks beschikbaar gesteld van €240 mln. per jaar. Ook is afgesproken dat er een aparte regeling komt voor

energiecoöperaties, die het mogelijk maakt dat omwonenden makkelijker kunnen participeren in duurzame energieprojecten in hun directe omgeving. Ook wordt onderzocht hoe projecten van energiecoöperaties met een kleinverbruikersaansluiting kunnen worden opgenomen in de opvolger van de salderingsregeling.

Afspraken

a. De salderingsregeling wordt omgevormd tot een nieuwe regeling omdat de verwachting is dat de kosten van zonnestroom zullen dalen en er steeds minder stimulering nodig is voor kleinschalig zon. Volgens de huidige inzichten is er na 2030 geen stimulering meer nodig voor zonnepanelen bij consumenten. De stimulering zal dan ook richting 2030 afgebouwd worden naar nul. Belangrijke uitgangspunten voor de opvolging van de salderingsregeling zijn:
   - Een gemiddelde terugverdientijd van circa zeven jaar voor een representatieve referentiecasus en de meest kostenefficiënte zonnepanelen die op de markt verkrijgbaar zijn. Uit de evaluatie van de salderingsregeling en gesprekken met de zonnesector blijkt dat particulieren bij een terugverdientijd van ongeveer zeven jaar bereid zijn te investeren in zonnepanelen.
   - Voor burgers en bedrijven die al geïnvesteerd hebben in zonnepanelen komt er een soepele overgang.
   - Over de zelf opgewekte hernieuwbare elektriciteit die burgers en bedrijven zelf direct verbruiken of opslaan achter de aansluiting, betalen kleinverbruikers ook in de toekomst geen energiebelasting, BTW en ODE.

b. Mede naar aanleiding van overleg met stakeholders is de terugleversubsidie aangemerkt als voorkeursoptie om lokale hernieuwbare energie te stimuleren. Recent hebben echter ook verschillende stakeholders hun zorgen geuit aan de Rijksoverheid over de vormgeving van de regeling, nu steeds meer details duidelijk worden. Deze zorgen betreffen met name de uitvoerbaarheid (waaronder bemetering) en de mogelijke effecten van een budgetplafond op de marktontwikkeling. De Rijksoverheid onderzoekt hoe de zorgen met betrekking tot de uitvoering binnen de terugleversubsidie kunnen worden weggenomen en blijft daarover ook in gesprek met de betrokken stakeholders. Daarnaast spreken partijen af om eind 1e kwartaal 2019 een optie voor een alternatief instrument uitgewerkt te hebben inclusief een beoordeling op de uitgangspunten. Daarin wordt ook het effect op projecten van energiecoöperaties meegenomen. De bovenstaande uitgangspunten blijven daarmee onverminderd van kracht. Doelstelling is een start van deze nieuwe regeling per 1 januari 2021.

Innovatie-instrumentarium

Zon en wind kunnen in de komende jaren en decennia zeer grote volumes hernieuwbare elektriciteit voor de energietransitie gaan leveren, maar dat gebeurt niet zonder meer. Ambitieuze verdere kostenreductie, opschaling en verhoging van het uitroltempo, ruimtelijke inpassing en integratie in het energiesysteem zijn essentiële voorwaarden voor succes. Bij kosten gaat het nadrukkelijk niet alleen over opwekkosten, maar ook over kosten om energie beschikbaar te maken voor eindgebruik met CO2-vrije elektriciteit als basis. Om aan deze voorwaarden te voldoen zijn innovatieve oplossingen nodig om grote stappen voorwaarts te kunnen maken en om knelpunten weg te nemen. Dat vraagt een goede balans tussen aandacht voor en financiering van laag, midden en hoog Technology Readiness Level (TRL)-activiteiten.

Afspraken

Partijen komen overeen dat:

a. De innovatiemiddelen vanuit de SDE+ en Hernieuwbare Energieregeling (HER) met als voorwaarde een toekomstige besparing op de SDE+-regeling, worden doorgetrokken tot en met 2023, waarbij het budget afloopt naarmate we dichterbij 2025 komen.

b. De Demonstratieregeling Energie-Innovatie (DEI) zoveel mogelijk wordt verbreed van een regeling voor alleen energiebesparing en hernieuwbare energieproductie naar een regeling waarbij alle CO_2-reducerende opties ondersteund worden, in lijn met de reikwijdte van de Integrale Kennis- en Innovatieagenda (IKIA) die bij het Klimaatakkoord wordt vastgesteld. Daarbij worden met de DEI tevens innovaties gestimuleerd die bijdragen aan de flexibilisering van het energiesysteem (waaronder waterstof) en innovaties met als doel tot een betere ruimtelijke inpassing te komen. Zoals tevens aangeven in de afspraken over waterstof, is daar circa € 30-40 miljoen per jaar extra voor beschikbaar.
c. De innovatiemiddelen in de DEI worden doorgetrokken tot en met 2030. Waar nu vaak slechts één demonstratieproject van een nieuwe techniek wordt gestimuleerd wordt het toegestaan om meerdere demonstratieprojecten te stimuleren binnen de DEI. Ook pilots worden toegestaan.
d. De regelingen binnen de Topsector Energie worden herijkt naar aanleiding van de gestelde prioriteiten binnen de IKIA en de daarbinnen uitgewerkte Meerjarige Missiegedreven Innovatieprogramma's (MMIP's). Nieuw ten opzichte van de huidige regelingen is dat een samenhangend pakket aan R&D-projecten mogelijk wordt gemaakt, waarbij partijen subsidie kunnen ontvangen voor een integraal pakket aan innovatieve oplossingen.
e. Als onderdeel van de MMIP's en met name voor de lage TRL's wordt het nieuwe spoor van de Nationale Wetenschapsagenda (NWA) benut, waarbij gerichte *calls* uitgezet kunnen worden op de prioriteitsgebieden. EZK werkt samen met OCW om hier gezamenlijk op in te zetten en hier waar mogelijk budget voor vrij te spelen.
f. De innovatieprogramma's van de TKI's worden versterkt door deze in lijn te brengen of te integreren in de MMIP's.
g. Er ruimte blijft voor nieuwe instrumenten of aanpassingen aan de huidige instrumenten indien (onderdelen van) de MMIP's daarmee beter gefaciliteerd kunnen worden.
h. De volgende bedragen jaarlijks additioneel vanuit de Rijksoverheid beschikbaar zijn voor de ondersteuning van innovatie voor de genoemde thema's, waarbij het overgrote deel zal worden benut voor pilots en demo's.

	2020-2030
Opslag en conversie	€ 10 - 15 mln.
Waterstof	€ 30 - 40 mln.[89]
Ruimtelijke inpassing	€ 10 - 20 mln.

Het totaalbedrag is leidend. Afhankelijk van de concrete aanvragen van partijen kan worden besloten om de onderlinge verdeling te wijzigen. Daarnaast zal periodiek worden geëvalueerd of herijking van de genoemde thema's nodig is met het oog op de opgave richting 2030 en 2050. Daarbij zal in ieder geval worden bezien of het wenselijk is om een deel van de middelen te benutten voor extra inzet op kostenreductie, met het oog op aflopende middelen vanuit de HER voor hernieuwbare elektriciteit.

C5.9 Ruimtelijke inpassing

De opschaling van hernieuwbaar opgewekte elektriciteit op land leidt tot een grote ruimtelijke opgave, zeker na 2030. Dit geldt zowel boven als onder de grond. Daarbij zijn de gestelde ambities uitvoerbaar, mits aan een aantal randvoorwaarden wordt voldaan. Bij de keuze voor de locatie voor duurzame opwek wordt tevens de beschikbaarheid, bouwtijd en kosten van netcapaciteit meegewogen. Waar capaciteit op het net (onderstations) is, kunnen projecten sneller gerealiseerd worden. Voor goede ontwikkellocaties met beperkte netcapaciteit, wordt uitbreiding hiervan onderzocht. Het ruimtelijk beslag van benodigde infrastructuur (waaronder onderstations) is onderdeel van de ruimtelijke opgave.

[89] Dit is het totaalbedrag vanuit industrie en elektriciteit.

In de RES zullen de volgende vier ruimtelijke principes in de regionale afweging mee worden genomen:
- Streef naar zuinig en (zoveel mogelijk) meervoudig ruimtegebruik.
- Breng vraag naar en aanbod van hernieuwbaar opgewekte elektriciteit zoveel mogelijk dicht bij elkaar.
- Combineer opgaven en ga indien nodig over tot uitruilen en herbestemmen.
- Sluit zo goed mogelijk aan bij gebieds-specifieke ruimtelijke kwaliteit.

Alle partijen in het Klimaatakkoord erkennen dat het realiseren van deze hernieuwbare elektriciteitsopgave een forse ruimtevraag met zich meebrengt. Het inpassen vergt een zorgvuldige ruimtelijke afweging waarvoor het primaat ligt bij decentrale overheden (provincies en gemeenten). Naar aanleiding van de motie Dik-Faber[90] gaat het kabinet met de decentrale overheden, agrarische sector, zonne-energiesector, de netbeheerders en de Natuur- en Milieufederaties na welke waarborgen de huidige afwegingskaders bieden voor een zorgvuldige ruimtelijke inpassing en of er nog meer nodig is om zon op daken te stimuleren.

Afspraken

Partijen spreken af dat:
a. Bij de totstandkoming van de locatiekeuze voor de inpassing van hernieuwbare elektriciteit, in onder meer de RES, de provinciale omgevingsvisie (POVI) en - afgeleid daarvan - een gemeentelijk bestemmingsplan/omgevingsplan (GOVI), de impact op natuur en landschap integraal zal worden meegenomen en afgewogen. Lokale natuur- en milieuorganisaties, marktpartijen en netbeheerders worden vroegtijdig en volwaardig betrokken in de afwegingen rond locatiekeuzes en meervoudig ruimtegebruik zodat we negatieve effecten op natuur en landschap tegengaan en voorkomen.
b. Bij de keuzes voor inpassing van hernieuwbare elektriciteit dient een balans te worden gevonden met andere functies en waarden als natuur, landschap, woningbouw en/of recreatie. In het kader van de RES, het gemeentelijke, provinciale en nationale omgevingsbeleid (waaronder op korte de termijn de NOVI) zal inzichtelijk worden gemaakt wat het effect is van de relevante afwegingen, zoals het in stand houden van bestaande functies en waarden, waaronder natuur en landschap.
c. Bij elk project slim meervoudig ruimtegebruik wordt gestimuleerd door, onder andere en waar mogelijk, waarde aan natuur en landschap toe te voegen door extra natuurelementen te creëren (bijvoorbeeld met gewassen, wandelroutes, groene stroken, insectenparken, watergangen). Hierbij kan door het bevoegd gezag voor natuur onder meer gebruik worden gemaakt van de criteria uit de 'Checklist Natuurbelangen bij Windenergie op Land' - later dit jaar uitgebreid tot 'Checklist Natuurbelangen bij Duurzame Energieprojecten op Land'.
d. Partijen committeren zich voor zowel Hernieuwbare elektriciteit op Land als bij Wind op Zee aan een proces om de ecologische knelpunten op te lossen. Hierbij wordt in ieder geval gekeken naar:
    - De wijze waarop de Vogel- en Habitatrichtlijn zodanig kan worden toegepast dat recht wordt gedaan aan de wettelijke bescherming van kwetsbare soorten en tegelijkertijd meer ruimte wordt geboden voor hernieuwbare elektriciteit.
    - De wijze waarop initiatiefnemers aanvullende mitigerende maatregelen kunnen nemen om het negatieve effect op soorten en de natuur te voorkomen dan wel deze effecten te compenseren.
    - Aanvullende bredere maatregelen om de staat van instandhouding van deze soorten, rekening houdend met hun biotopen, te verbeteren en negatieve effecten op de natuur (zoals de biodiversiteit) te verminderen.

[90] Kamerstukken TK 2018-2019, 32813 nr. 204

e. De Rijksoverheid stelt jaarlijks € 10 tot 20 miljoen beschikbaar voor pilots, demo's en experimenten om tot een goede ruimtelijke inpassing en meervoudig ruimtelijkgebruik te komen.

C5.10 Hogere ambities voor 2030

In dit Klimaatakkoord besluiten partijen het voortouw te nemen om in EU verband te pleiten voor 55% CO_2-reductie in 2030 t.o.v. 1990. Mocht het kabinet besluiten tot een hogere doelstelling, dan is het van belang dat de benodigde stappen zijn voorbereid zodat tijdige opschaling mogelijk is.

Een verhoging van het ambitieniveau zal naar verwachting gerealiseerd worden door een zeer stevig deel elektrificatie, waaronder conversie naar andere energiedragers, in de sectoren industrie, mobiliteit, gebouwde omgeving en landbouw. Hybridisering van de vraag en buffering biedt daarbij voordelen ten aanzien van flexibiliteit. Verder moet bij lagere emissieruimte de ontwikkeling van opslag, CO_2-vrije regelbare productie en *demand side response* en de benodigde aanpassingen in de infrastructuur worden versneld.

Afspraken

Ter voorbereiding op een eventuele ophoging van het ambitieniveau spreken partijen het volgende af:

a. Nieuwe gebieden op zee worden voor 2021 aangewezen in het proces om te komen tot een Rijksstructuurvisie Noordzee.
b. De gebieden op zee worden ruim aangewezen, zodat er met het aanwijzen van de kavels nog rekening gehouden kan worden met de resultaten van het ecologisch onderzoek.
c. TenneT zal in 2019 in samenwerking met de Rijksoverheid en marktpartijen onderzoeken of en hoe het vergunningenproces van de netten op zee en/of netten op land eerder kan starten of mogelijk kan worden verkort, teneinde de ambities ten aanzien van offshore wind te faciliteren. Hierbij worden zowel kansen als risico's in kaart gebracht.
d. In de RES wordt aandacht besteed aan de ruimtelijke consequenties van eventuele ophoging naar 55% in 2030 voor Hernieuwbaar op Land.
e. Partijen spreken af dat over de eventuele opschaling van hernieuwbare elektriciteit in verband met een aanvullende elektriciteitsvraag in 2021 wordt besloten als onderdeel van het borgingsmechanisme. Op dat moment is tevens de verwachting dat de individuele CO2-reductieplannen van de industrie gereed zijn. De resultaten van deze besluitvorming worden verwerkt in de ruimtelijke planning van hernieuwbare opwek.

Indien er de komende jaren wordt besloten tot een verhoging van de productie van hernieuwbare elektriciteit omdat er meer elektrificatie in andere sectoren plaatsvindt, of indien het kabinet besluit tot ophoging van de nationale ambitie naar 55% CO2-reductie in 2030, gelden de volgende randvoorwaarden:

a. Besluitvorming over extra Wind op Zee en Hernieuwbaar op Land is in 2021 benodigd met het oog op tijdige realisatie hiervan voor 2030.
b. Opschaling van het net op zee vraagt om uitbreiding in stappen van 2 GW, waarbij ruimte wordt gelaten voor een gefaseerde uitgifte van kavels.
c. Het aan land brengen van de geproduceerde elektriciteit van windturbines op zee wordt zo kostenefficiënt mogelijk gedaan. Hierbij wordt ook gekeken naar de mogelijkheden om een deel van de stroom om te zetten in waterstof, zodat het elektriciteitsnetwerk niet of minder hoeft te worden verzwaard. Indien wordt besloten tot elektrische aansluiting dan zal TenneT de netaansluitingen realiseren, waarbij de volgende condities gelden:
    - Tot en met 2030 kan TenneT maximaal 1x2 GW netaansluitingen extra realiseren bovenop de routekaart 2030 (en vanaf 2030 dan elk jaar een netaansluiting van 2 GW) mits:

(1) Er eenduidige besluitvorming inzake windenergiegebieden, aansluitlocaties en het te hanteren aansluitconcept minimaal 8 jaar voor gewenste realisatie plaatsvindt.
(2) Er zekerheid is over voldoende vraag op de specifieke aansluitlocatie aan de kust en uitbreidingen van het landelijke hoogspanningsnetwerk zo veel mogelijk voorkomen kunnen worden.
(3) TenneT verplichtingen aan kan gaan voorafgaand aan het verkrijgen van de definitieve vergunningen en vóór het succesvol tenderen van windparken.

d. Uitbreiding tot 3x2 GW vóór de periode 2030 (1x 2 GW in 2029 en 2x 2 GW in 2030) is alleen mogelijk als er bestuurlijke overeenstemming is dat uitbreiding van de huidige routekaart 2030 niet leidt tot vertraging bij de lopende projecten. Partijen accepteren dat uitbreiding van de huidige routekaart 2030 het uitdagender maakt om de aansluitingen op zee tijdig te realiseren en het kostenreductie pad van WOZ in het algemeen succesvol te continueren.

Partijen zijn bereid om het gesprek aan te gaan over een eventuele verhoging van de ambities voor Hernieuwbaar op Land, onder de voorwaarden dat allereerst wordt gekeken naar de mogelijkheden voor Wind op Zee en kleinschalig zon. Inspanningen van decentrale overheden die leiden tot meer dan 7 TWh kleinschalig zon (zoals lokale stimuleringsregelingen) tellen daarbij mee voor deze opgave.

D Cross-sectorale samenhang

D Cross-sectorale samenhang

D1 Systeemintegratie

Het energiesysteem verandert. Met een groeiend aandeel hernieuwbaar opgewekte elektriciteit, nodig vanwege een groeiende vraag door elektrificatie in industrie, mobiliteit en gebouwde omgeving, zal het aanbod in toenemende mate een weer- en seizoenpatroon gaan volgen. Die trend wordt met het Klimaatakkoord versterkt. De verwachting is dat in 2030 rond 70 procent van de elektriciteitsproductie afhankelijk is van het weer. Richting 2050 zal het energiesysteem nagenoeg geheel duurzaam van aard zijn. Tot 2050 zullen er momenten zijn dat het aanbod voor meer dan 100 procent in de vraag kan voorzien en er zullen momenten zijn dat de vraag vrijwel volledig gedekt moet worden door andere bronnen dan weersafhankelijk hernieuwbaar vermogen, vanwege ongunstige weersomstandigheden.

De behoefte aan flexibiliteit, hybride elektrificatie, en opslag neemt als gevolg hiervan toe. Dit Klimaatakkoord bevat daarom afspraken over de wijze waarop in die flexibiliteitsbehoefte binnen het elektriciteitssysteem kan worden voorzien, in de vorm van opslag, conversie, interconnectie met het buitenland, regelbaar vermogen en vraagsturing.

Het Klimaatakkoord zet daarnaast in op oplossingen *buiten* het elektriciteitssysteem. De omzetting van elektriciteit naar (duurzame) moleculen (en vice versa) biedt nieuwe mogelijkheden om een (over)aanbod van de ene energiedrager te koppelen aan (tijdelijke) schaarste van de ander, of om op een later moment weer terug te brengen in het elektriciteitssysteem. Daarnaast biedt de koppeling aan warmtenetwerken mogelijkheden voor een nuttig gebruik van een tijdelijk overproductie aan hernieuwbare energie.

In de gebouwde omgeving heeft de systeemverandering een ander karakter. Daar zal de vraag naar hernieuwbare energie (warmte en elektriciteit) grote veranderingen ondergaan als gevolg van onder andere de uitfasering van aardgas en de groei van zon-pv en elektrisch vervoer. Met – regionaal en lokaal sterk gevarieerde - grote effecten op de energie-infrastructuur. Deze systeemverandering heeft andere (flexibiliteits)vraagstukken dan bij het centrale elektriciteitssysteem, en heeft daar tegelijk raakvlakken mee.

In het toekomstig energiesysteem zijn nu nog goeddeels gescheiden onderdelen - elektriciteit, gas en warmte – in toenemende mate geïntegreerd. Deze systeemintegratie maakt het mogelijk om infrastructuur en opwekcapaciteit efficiënt te benutten. Systeemintegratie en innovatieve ontwikkelingen bieden ook mogelijkheden om het energiesysteem op decentraal niveau meer weerbaar te maken tegen verstoringen op centraal niveau. Het duurzame energiesysteem van de toekomst zal zowel betrouwbaar moeten zijn, als betaalbaar voor burgers en bedrijven.

De systeemverandering van A naar B laat zich niet uittekenen. Zeker is dat ze reeds gaande is, en de komende jaren verder doorzet, waarbij de grote veranderingen na 2030 worden verwacht. In de aanloop naar 2030 moet we ons daarop zo goed mogelijk voorbereiden. Systeemverandering/integratie is dan ook geen planmatig proces. De grote complexiteit - op verschillende schaalniveaus - en onzekerheid vragen om de inrichting van een lerend proces. Dat proces draait niet om het vinden van een blauwdruk van de toekomst, maar om de vraag hoe bestaande, doorontwikkelde systemen zich gaandeweg kunnen gaan verhouden tot systemen die in opkomst zijn en hoe de verschillende schaalniveaus binnen elk systeem met elkaar interacteren.

Visievorming (op energiedragers en benodigde infrastructuur)

Het Klimaatakkoord bevat afspraken over gezamenlijke trajecten, te starten vanaf 2019, die vanuit systeemperspectief nauw samenhangen. Deze trajecten zijn samengevat in onderstaande tijdlijn.

In de fase van uitwerking- en uitvoering vormt het Klimaatakkoord een knooppunt dat moet zorgen voor coördinatie en afstemming tussen oplever- en keuzemomenten in de tijd. Daarbij moet de vinger aan de pols worden gehouden van feitelijke ontwikkelingen en moet rekening worden gehouden met nieuwe informatie die aanleiding geeft tot bijstelling van toekomstige verwachtingen.

Systeemintegratie vergt samenhangende visievorming op energiedragers en de benodigde (nieuwe) infrastructuur. Zo'n toekomstvisie is niet statisch, maar adaptief, en dient te worden bijgesteld wanneer nieuwe ontwikkelingen dit nodig en mogelijk maken.
In de RES en de CO_2-reductieplannen van de industrie wordt de infrastructuurbehoefte voor elektriciteit, gassen, vloeistoffen en warmte in beeld gebracht; (zie ook C3.5)
Gasunie en TenneT starten in 2019, samen met de regionale netbeheerders, een integrale infrastructuurverkenning 2030-2050 (oplevering is voorzien in 2021), die de basis vormt voor afspraken rond de prioritering van investeringen in infrastructuur tussen netbeheerders en overheden. In de verkenning zijn inzichten vanuit de energiesector, vraagontwikkeling in de industrie en bevindingen vanuit de RES meegenomen. (zie ook C3.5)

Met de invoering van de Omgevingswet vervalt het instrument 'structuurvisie'. Hiervoor in de plaats komt het kerninstrument 'programma', waarmee uitvoering wordt gegeven aan het beleid uit een omgevingsvisie. De Rijksoverheid neemt begin 2019 het voortouw in het opstellen van zo'n 'programma' gericht op de ruimtelijke planning van en het maken van ruimtelijke reserveringen voor het hoofdenergiesysteem op nationale schaal. Dit programma is dan als het ware de opvolger van het Structuurschema Elektriciteitsvoorziening (SEVIII) en mogelijk ook (delen van) andere structuurvisies.

De Rijksoverheid betrekt hierbij de decentrale overheden, netbeheerders en andere relevante partijen. Vanwege de sterke afhankelijkheden tussen verschillende energievormen (elektriciteit, H2, aardgas, hernieuwbare gassen, CO_2, warmte) en de toenemende noodzaak voor opslag en conversie ook op nationale schaal, ligt het voor de hand dat er meer ruimtelijke zaken in worden opgenomen dan alleen ruimtereserveringen voor het transport van elektriciteit. Wat precies de scope ervan zal zijn, en hoe de totstandkoming het beste georganiseerd kan worden wordt begin 2019 verder uitgewerkt. Belangrijk aandachtspunt hierbij is ook de samenhang met het programma Noordzee, het programma Bodem en Ondergrond en andere relevante programma's.

Keuzes in ordening en regulering

Systeemintegratie biedt nieuwe mogelijkheden om infrastructuren efficiënt te benutten en om vraag en aanbod van energie op elkaar af te stemmen. Met keuzen ten aanzien van ordening en regulering bepaalt de Rijksoverheid het speelveld en de spelregels voor netbeheerders en private partijen. Door te anticiperen op systeemverandering kan de Rijksoverheid de energietransitie versnellen. Dat gaat nooit zonder kosten en risico's, die binnen een kader van publieke belangen moeten worden afgewogen.

In 2020 stelt de Rijksoverheid, mede op basis van input van partijen aan de tafels en stakeholders, een brede visie marktordening & energietransitie vast, inclusief beleidsagenda richting 2030. Hierin wordt vanuit een systeemperspectief ingegaan op de ordening, regulering en bekostiging van nieuwe infrastructuur voor met name warmte, waterstof en CO_2; rekening houdend met de implicaties voor gas en elektriciteitsnetwerken en ruimtelijke impact en vertrekkend vanuit scenario's voor 2030 en 2050.

Vooruitlopend daarop komt de Rijksoverheid medio 2019 met een visie marktordening CCS en bekostiging CO_2-infrastructuur; de wettelijke kaders hiervoor moeten uiterlijk 2021 zijn aangepast; (zie C5.6). Tevens is medio 2019 een Rijksvisie op de marktordening van collectieve warmtenetten voorzien; de wettelijke kaders hiervoor moeten eveneens uiterlijk 2021 zijn aangepast.

Tijdlijn

2019 -2020	Regionale Energie Strategieën
Begin 2019	Infrastructure Outlook 2050 Gasunie/Tennet
Medio 2019	Rijksvisie marktordening CCS en financiering van CO_2-infrastructuur. De wettelijke kaders moeten uiterlijk 2021 zijn aangepast.
Medio 2019	Rijksvisie marktordening collectieve warmtenetten. De wettelijke kaders moeten uiterlijk 2021 zijn aangepast.
2019	Gasunie en TenneT starten, samen met de regionale netbeheerders, tot een integrale infrastructuurverkenning 2030-2050. Oplevering is voorzien in 2021.
2019	De Rijksoverheid start een programma (onder de NOVI) gericht op ruimtelijke planning van en het maken van ruimtelijke reserveringen voor het hoofdenergiesysteem op nationale schaal.
2019-2020	CO_2-reductieplannen industrie
2020	Brede Rijksvisie Marktordening & Energietransitie, incl. beleidsagenda richting 2030, waarin vanuit een systeemperspectief zal worden ingegaan op de ordening, regulering, bekostiging van nieuwe infrastructuur voor met name warmte, waterstof en CO_2, rekening houdend met de implicaties voor gas en elektriciteitsnetwerken en vertrekkend vanuit scenario's voor 2030 en 2050.
(Vanaf) 2020	Verbrede monitor leveringszekerheid
Eind 2021	Transitievisies warmte

Kennisontwikkeling

Er is grote behoefte aan kennisontwikkeling op het thema systeemintegratie. Het Meerjarig Missiegedreven InnovatieProgramma 'Een robuust en maatschappelijk gedragen energiesysteem', dat onderdeel is van de IKIA Klimaatakkoord (zie D3), sluit hierbij aan.

Deze kennisontwikkeling richt zich in de eerste plaats op het gezamenlijk adequaat nemen van met hoogwaardige kennis en informatie onderbouwde, besluiten. Het MMIP zal tevens aandacht besteden aan onderzoek en ontwikkeling voor een doelmatig ontwerp en beheer van kostenefficiënte geïntegreerde interacterende energie infrastructuur en de rol van digitalisering hierin. Ten slotte zijn er uitdagingen met betrekking tot hybridiseren van grootschalige (industriële) energievragen en aanpassingen aan de transmissie- en energietransport-infrastructuur, zoals benodigde netverzwaring, flexibilisering van het gasnet en warmtetransport. Al deze veranderingen hebben impact op de leefomgeving. Daarom zal dit MMIP ook kennis en innovaties ontwikkelen die zorgen voor een efficiënte, ecologisch en landschappelijk verantwoorde ruimtelijke inpassing met een maximaal maatschappelijk draagvlak.

D2 Biomassa

Het kabinet is ervan overtuigd dat de inzet van biomassa nu en richting 2030 en 2050 noodzakelijk is voor de verduurzaming van onze economie en het realiseren van de klimaatopgave.

Biomassa wordt in alle klimaatsectoren gebruikt als energiebron. In de landbouw is biomassa belangrijk voor de bodemvruchtbaarheid en de koolstofvoorraad in de bodem. Op termijn zal biomassa daarnaast ook in toenemende mate als materiaal en grondstof kunnen gaan dienen. Een zo optimaal en zo efficiënt mogelijk gebruik van de beschikbare hoeveelheid biomassa is gewenst om zoveel mogelijk klimaatwinst te boeken en de economische waarde van biomassa te vergroten. Aan de sectortafels is vooralsnog vooral gesproken over de inzet van biomassa ter vervanging van fossiele brandstoffen met als doel CO_2 emissies terug te dringen. Uitgangspunt is dat alleen duurzame biomassa werkelijk bijdraagt aan verduurzaming van de economie en dat duurzame biomassa op mondiaal niveau op termijn schaars zal zijn.

Duurzame biomassa

Op dit moment gelden wettelijke duurzaamheidscriteria voor specifieke biomassastromen en toepassingen die via het overheidsinstrumentarium gestimuleerd worden. Voor biobrandstoffen die ingezet worden voor vervoer is sinds 2009 het Europese duurzaamheidskader van de Richtlijn Hernieuwbare Energie (RED) van toepassing. De aangepaste richtlijn (RED2) stelt dit kader ook verplicht voor grootschalige andere energietoepassingen van biomassa om mee te kunnen tellen als hernieuwbare energie. Naast de wettelijk geldende duurzaamheidscriteria voor biomassa maken veel partijen vrijwillig gebruik van private certificeringsprogramma's om de duurzaamheid van biomassa aan te tonen. Met de elektriciteitssector zijn nationaal nu al afspraken over de duurzaamheidscriteria voor biomassa gemaakt. Het kabinet wil in lijn daarmee ook met andere klimaatsectoren het kader ontwikkelen voor duurzame biomassa. De nog te ontwikkelen duurzaamheidscriteria zijn bedoeld om in principe van toepassing te zijn op alle biomassa en alle toepassingen (ongeacht gestimuleerd of niet), voor zover bestaande juridische kaders daar nog niet in voorzien.

Het proces naar een integraal duurzaamheidskader kent de volgende elementen:

a. Het Rijk geeft opdracht voor technische analyse. Beoogd eindresultaat is een voorstel voor duurzaamheidscriteria voor alle toepassingen van biomassa.
   - Duurzaamheidscriteria per in te zetten biomassastroom. Deze criteria moeten handhaafbaar zijn.
   - Een beschouwing door PBL van maximale beschikbaarheid per in te zetten biomassastroom, rekening houdend met diverse invullingen van het fair share beginsel.
   - Een beschouwing door PBL van toepassingsmogelijkheden per in te zetten biomassastroom, uitgaande van een zo optimaal en efficiënt mogelijk gebruik (cascadering).
b. Een doorrekening van daadwerkelijke klimaatwinst en daarmee verbonden kosten. Daarbij heeft het kabinet de intentie om die klimaatwinst mee te nemen in het handelen.
c. Een advies door een speciale (SER-)commissie over draagvlak voor en uitvoerbaarheid van het duurzaamheidskader, op basis van consultatie van stakeholders. Hier worden de keuzes behandeld die voorliggen op het gebied van verdeling (fair share), gewenste prioritering van toepassingen en cascadering.
d. Besluitvorming door het kabinet en doorvertaling van de consequenties naar de vijf sectoren.

e. Voor de implementatie van de duurzaamheidscriteria zal per stroom moeten worden bezien op welke wijze en met welke fasering dit kan en wenselijk is. Voor stromen waar juridische vastlegging wenselijk is, moet worden bekeken of en hoe dit kan, o.a. gegeven het bindende karakter van de Europese duurzaamheidscriteria in RED2.

Beschikbaarheid van duurzame biomassa

De markt voor biomassa is wereldwijd en vraag en aanbod worden via marktwerking op elkaar afgestemd. Omdat voor vele toepassingen naar biomassa wordt gekeken en het aanbod niet ongelimiteerd kan groeien, is de verwachting dat op mondiaal niveau op termijn schaarste ontstaat. Op dit moment is er nog een onbenut potentieel van onder meer bermgras, snoeiafval en zuiveringsslib en reststromen uit de voedingsmiddelenindustrie.

Partijen die biomassa willen benutten, zetten zich actief in voor uitbreiding van het binnenlandse en buitenlandse aanbod van duurzame biomassa, door middel van initiatieven die bijdragen aan:

a. verduurzaming van bestaande biomassastromen;
b. verwaarding van onbenut biomassapotentieel;
c. vergroting van de productie van duurzame biomassa, en
d. ontwikkeling van nieuwe vormen van biomassaproductie.

In 2019 wordt over de sectoren heen, met de hiervoor benodigde partijen, een routekaart uitgewerkt gericht op een verdubbeling van het binnenlandse aanbod van duurzame biomassa. De regionale uitwerkingen van het Klimaatakkoord kunnen hierbij mogelijk een rol spelen. Kennisontwikkeling en innovatie ten behoeve van de ontwikkeling van nieuwe vormen van biomassaproductie en de verwerking daarvan als grond- of brandstof, maken hiervan onderdeel uit.

In aanvulling hierop verklaren de partijen bij het klimaatakkoord om de duurzaamheid van geïmporteerde biomassa in de landen van herkomst actief te bevorderen. Hiertoe kan het wenselijk zijn aan te sluiten bij publiek-private initiatieven, de recente Europese afspraken over biomassa voor energietoepassingen na 2020 (RED2) waar deze niet verplicht zijn, en in overleg te treden met landen van herkomst of biomassa producerende partijen. Ook doet het kabinet een appèl op alle partijen die biomassa willen benutten om zich actief in te zetten voor uitbreiding van het aanbod van duurzame biomassa, vanuit welbegrepen eigenbelang. Dit komt ook concreet tot uiting in de inzet van partijen om in de kennis- en innovatieagenda's in te zetten op de ontwikkeling van nieuwe vormen van biomassaproductie en de verwerking daarvan als grond- of brandstof.

Inzet van duurzame biomassa

Het streven van partijen is om toe te werken naar een zo hoogwaardig mogelijke toepassing van duurzame biomassa. Het Planbureau voor de Leefomgeving verwacht in de periode na 2030 knelpunten in het aanbod. Daarom is richting 2050 prioritering van de inzet van duurzame biomassa in Nederland gewenst.

In de periode tot 2030 kan biomassa voor meerdere toepassingen dienen als transitiebrandstof. Dit komt tot uitdrukking in de voorstellen voor extra inzet van duurzame biomassa in de sectoren. Voor de langere termijn is het streven van partijen om duurzame biomassa in te zetten voor hoogwaardige toepassingen in de economische sectoren waar weinig alternatieven zijn, bijvoorbeeld als grondstof in de industrie en als brandstof in zware voertuigen en de lucht- en scheepvaart. Richting 2030 moet hiermee al rekening worden gehouden in de mate waarin toepassingen worden gestimuleerd of ontmoedigd. Dit komt ook concreet tot uiting in de inzet van partijen om onder meer in de kennis- en innovatieagenda's in te zetten op de ontwikkeling en opschaling van biomassa-vrije alternatieven voor alle

toepassingen. Daarnaast zal de Mobiliteitstafel als onderdeel van het Klimaatakkoord afspraken maken om de productie en het aanbod van duurzame geavanceerde gasvormige en vloeibare biobrandstoffen te vergroten, vooral welke in de toekomst nodig zijn voor zwaar wegtransport en lucht- en scheepvaart waar ook na 2030 geen voldoende alternatieve aandrijfbronnen voor beschikbaar zijn.

De inzet van de partijen aan alle tafels en de samenwerking over de tafels heen is daarnaast nodig om een gecascadeerde inzet van biomassa van de grond te krijgen en gunstige business cases te ontwikkelen. In dat kader worden de volgende afspraken gemaakt:

a. Partijen aan de Industrietafel zullen in 2019 afspraken maken om actief bij te dragen aan de acties die onder het Uitvoeringsprogramma Circulaire Economie worden uitgewerkt op het gebied van de productie en inzet van biomassa voor materialen en chemie die bijdragen aan de nationale klimaatopgave.
b. De Industrietafel zal samen met de Elektriciteitstafel in 2019 een routekaart uitwerken over de wijze waarop partijen toewerken naar de inzet van enkel nog gecascadeerde, duurzame biomassa op de middellange termijn.
c. De Industrietafel zal afspraken maken om een routekaart/programma uit te werken voor het maximaal realiseerbare hergebruik van CO_2 (CCU) uit biomassa.

Inzet van biomassa in kleinschalige installaties heeft een negatief effect op luchtkwaliteit. Waar de toepassing van biomassa voor energie leidt tot een verslechterde luchtkwaliteit en waar dit mogelijk is, wil het kabinet de luchtkwaliteitsemissienormen aanscherpen voor kleine installaties vanaf 2022 (m.n. NOx en fijnstof). Het kabinet zal daarnaast als onderdeel van de evaluatie van de ISDE in 2019 kritisch kijken naar de wenselijkheid van verdere stimulering van kleinschalige verbranding van biomassa (pelletkachels en installatie <0,5 MW).

Voorzorg

Hoewel PBL pas na 2030 knelpunten verwacht in de beschikbaarheid van duurzame biomassa, is het verstandig om rekening te houden met onzekerheden in prognoses van vraag en aanbod. Tegen die achtergrond worden de volgende afspraken gemaakt:

a. Zodra het kabinet het integrale duurzaamheidskader heeft vastgesteld, beoordeelt PBL de consequenties daarvan voor de inzet van duurzame biomassa in de periode tot 2030. Op grond van de resultaten van deze beoordeling wordt besloten over eventuele aanvullende acties die nodig zijn voor realisatie van het 49%-doel.
b. PBL wordt gevraagd om jaarlijks inzicht te bieden in de ontwikkeling van vraag en aanbod van duurzame biomassa en eventuele knelpunten in de beschikbaarheid van duurzame biomassa tijdig te signaleren.
c. Het kabinet zal de opties voor flexibiliteit in het kader van de elektriciteitsproductie, zoals sturing op de vraag, opslag van energie, conventioneel standby vermogen en CO_2-vrij regelbaar vermogen waaronder – als andere alternatieven niet voldoende kostenefficiënt voorhanden zijn – biomassa (die zoveel mogelijk is gecascadeerd), zo onafhankelijk mogelijk laten uitwerken, gericht op het publiek belang. Hierbij wil het kabinet komen tot een afwegingskader waarin helder wordt gemaakt wanneer welke besluiten aan de orde zijn.
d. De tafel Gebouwde omgeving beziet op basis van de warmteplannen die in 2021 beschikbaar zullen zijn, of en hoe nader zou kunnen worden gestuurd op het spaarzaam omgaan met biomassa voor verwarming door dit alleen daar in te zetten waar geen duurzaam alternatief is of dat alternatief veel duurder is.
e. In verband met onzekerheden in de prognoses van vraag en aanbod van duurzame biomassa is er extra borging gewenst in de periode dat het integrale duurzaamheidskader nog niet is geïmplementeerd. Gedurende die periode committeert het kabinet zich om terughoudend te zijn in het afgegeven van nieuwe subsidiebeschikkingen ter stimulering van het gebruik van duurzame biomassa, zodra partijen op basis van de jaarlijkse monitoring knelpunten in de beschikbaarheid van duurzame biomassa voor 2030 verwachten.

D3 Integrale kennis- en innovatieagenda

De maatschappelijke opgave van het Klimaatakkoord stelt in alle sectoren hoge eisen aan het innovatievermogen van economie en samenleving. Innovatie is benoemd als een doorsnijdend thema binnen het Klimaatakkoord. Een taakgroep innovatie is ingesteld om in opdracht van het Klimaatberaad een integrale (door alle sectoren heen en over de hele innovatieketen heen) kennis- en innovatieagenda (IKIA) op te stellen als onderdeel van het Klimaatakkoord en in lijn met de afspraken aan de sectortafels. De agenda articuleert de benodigde kennis en innovatie voor de maatschappelijke opgave van het Klimaatakkoord. Het stelt kennisinstellingen, departementen en bedrijven in staat om de innovatieopgaven te vertalen naar hun programmering.

De vijf sectortafels van het Klimaatakkoord hebben breed gedragen afspraken gemaakt over concrete doelen en mogelijke oplossingsrichtingen om de maatschappelijke opgave aan te pakken. De taakgroep heeft deze vertaald in missies voor 2050 en tussendoelstellingen voor 2030. De hiervoor benodigde kennis en innovatie is leidend voor deze IKIA. Er wordt ook een verbinding gelegd met internationale ontwikkelingen (EU/IEA). Daarmee past deze IKIA bij uitstek bij de recente ontwikkeling binnen het innovatiebeleid, om maatschappelijke uitdagingen centraal te stellen, onder de noemer van missiegedreven innovatiebeleid[91] en *Horizon Europe*[92].

Een doelgerichte en toekomstbestendige kennis- en innovatie agenda voor de maatschappelijke opgave van het Klimaatakkoord wordt gekenmerkt door een goede balans tussen aandacht voor de korte termijn (ontwikkeling, demonstratie en uitrol) en voor de middellange en lange termijn (onderzoek en ontwikkeling). Daarmee wordt het halen van de 2030 (tussen)doelen mogelijk gemaakt en tegelijkertijd de noodzakelijke basis gelegd voor het realiseren van de missies voor 2050.

De kennis- en innovatieopgaven om een missie mede te helpen realiseren vragen doorgaans een langjarig commitment voor een programmatische aanpak, en krijgen in deze agenda vorm in zogenoemde Meerjarige Missiegedreven Innovatieprogramma's (MMIP's). Naast maatschappelijke gedreven onderzoek en innovatie in het kader van het Klimaatakkoord blijven ook nieuwsgierigheid gedreven en aanbod gedreven onderzoek en innovatie van belang voor maatschappelijke uitdagingen. Als hier relevante onderwerpen voor een MMIP uit naar voren komen, kunnen deze ook hier een plek krijgen.

Afspraken:

a. De IKIA bij het Klimaatakkoord articuleert de kennis- en innovatieopgaven volgend uit (sectorale) maatschappelijke missies voor de doelstelling van 95% CO_2-reductie in 2050 en de 49% CO_2-reductiedoelstelling in 2030 als tussendoel. De IKIA is daarmee de missiegedreven kennis- en innovatieagenda voor klimaat en energie en bepalend voor de benodigde inzet op kennis en innovatie.
b. De IKIA vertaalt de missies uit het Klimaatakkoord door in concrete meerjarige missiegedreven innovatieprogramma's (MMIP's). De MMIP's bestrijken de gehele kennis- en innovatieketen. De MMIP's maken expliciet welke kennis- en innovatieactiviteiten volgens de huidige inzichten nodig zijn voor de verschillende delen van de innovatieketen met betrekking tot: onderzoek, ontwikkeling, pilots/demonstratie en implementatie. De inzet is om in de MMIP's aan de voorkant de verbinding van de inzet van onderzoek op de maatschappelijke opgaven te versterken en aan de achterkant de verbinding naar de implementatie.

---

91 In de recente Kamerbrief 'Naar Missiegedreven Innovatiebeleid met Impact' van de minister van EZK wordt het Klimaatakkoord nadrukkelijk benoemd als voorbeeldproces voor het moderniseren van het innovatiebeleid.

92 http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-4041_nl.htm

c. In de hierna volgende matrix zijn de missies en de bijbehorende MMIP's weergegeven die nodig zijn om de doelstellingen van de sectortafels te realiseren. De hierbij betrokken partijen spreken de intentie uit die MMIP's uit te voeren, inclusief de bijbehorende beleidsmaatregelen voor het creëren van markten voor deze innovaties, conform het opgenomen maatregelenpakket in het Klimaatakkoord.
d. In het eerste kwartaal van 2019 presenteert de taakgroep innovatie de IKIA, waarin de MMIP's uit de hierna volgende matrix nader zijn uitgewerkt. Hierbij wordt een consultatie van externe partijen betrokken.
e. Conform de inzet van het kabinet zoals verwoord in de kamerbrief *Naar Missie gedreven Innovatiebeleid met Impact*, wordt de IKIA de richtinggevende agenda voor klimaat en energie. De IKIA omvat onder andere de agenda's van de Topsector energie en andere relevante topsectoren die een bijdrage kunnen leveren aan de klimaat- en energieopgave.
f. Er zal sprake zijn van een 5-jaarlijkse herijking van de IKIA als onderdeel van het 5-jaarlijkse herijkingsmoment in de borgingscyclus Klimaatakkoord die aansluit bij het Klimaatplan. Jaarlijks wordt de voortgang van het Klimaatakkoord op hoofdlijnen gerapporteerd, inclusief de voortgang van de programma's uit de IKIA. Als onderdeel van de uitwerking van het missiegedreven innovatiebeleid kijkt de overheid hoe deze cyclus en de huidige programmeringscyclus voor het topsectorenbeleid op elkaar aan te sluiten.
g. Voor de uitvoering van de IKIA en MMIP's wordt voortgebouwd op bestaande uitvoeringsstructuren voor onderzoek en innovatie, waar nodig aangepast ten behoeve van een optimalisatie van het innovatieproces. Daarbij wordt stapsgewijs toegewerkt naar een werkwijze die aansluit bij de uitgangspunten van missiegedreven innovatiebeleid. Zo zal worden bezien hoe de integraliteit van de agenda kan worden geborgd, passend binnen de bredere ontwikkelingen rond de vernieuwingen van het topsectorenbeleid. De Rijksoverheid komt hier vóór juli 2019 met een voorstel.
h. In 2019 wordt het huidige energie-innovatie-instrumentarium geoptimaliseerd om de MMIP's zo goed mogelijk te faciliteren. Er blijft ruimte voor nieuwe instrumenten of aanpassingen aan de huidige instrumenten indien (onderdelen van) de MMIP's daarmee beter gefaciliteerd kunnen worden. Zie ook de specifieke afspraken over aanpassingen van het innovatie-instrumentarium bij Elektriciteit onder C5.8.
i. De IKIA is voor het thema klimaat en energie richtinggevend voor de inzet van publieke middelen die NWO en TO2-instellingen inzetten op de topsectoren, voor de inzet van de PPS-toeslag, de MKB-innovatiemiddelen (MIT) en de departementale innovatiebudgetten voor klimaat en energie waaronder de budgetten voor de demonstratieregeling energie-innovatie (DEI) en de hernieuwbare energieregeling (HER). De Rijksoverheid stelt extra middelen beschikbaar uit de Klimaatenveloppe, voornamelijk gericht op het faciliteren van pilots en demonstraties. Daarnaast kan gebruik worden gemaakt van de middelen voor de Nationale Wetenschapsagenda (NWA); consortia kunnen in competitie voorstellen indienen. De Rijksoverheid zet zich in om de boven beschreven werkwijze te verankeren in de verschillende programmeringen, waaronder het nieuwe kennis- en innovatiecontract gericht op het missie gedreven innovatie- en topsectorenbeleid en de TO2-bestedingsplannen. De voorbereiding hiervan start met de voorbereiding van de programmering voor 2020–2023 in 2019.
j. De inzet van de publieke middelen voor de IKIA wordt mede afgestemd op de bereidheid van private partijen om publieke middelen te matchen met private bijdragen.

Matrix kennis- en innovatieagenda

In de hierna volgende matrix zijn meerdere MMIP's en deelprogramma's opgenomen die dwarsverbanden hebben met andere sectoren c.q. de missies en MMIP's van die sectoren. Voorbeelden zijn onder andere elektrochemische conversie (w.o. waterstof), geothermie, maatschappelijk draagvlak, biomassa, sociale innovatie en digitalisering. In de uitwerking van de governance van de IKIA en de MMIP's is speciale aandacht nodig voor de wijze waarop met deze crossovers kan worden omgegaan. Zo is het denkbaar dat er enkele cross-sectorale innovatieprogramma's worden ingericht rondom bepaalde crossovers, zoals bijvoorbeeld elektrochemische conversie (w.o. waterstof) en geothermie.

IKIA Klimaatakkoord

Missies

A
Een volledig CO_2-vrij elektriciteitssysteem in 2050

B
Een CO_2-vrije gebouwde omgeving in 2050

Met als tussendoel(en)

A
In 2030:
- wordt er op land jaarlijks minimaal 35 TWh elektriciteit opgewekt met windenergie en zonne-energie > 15 kW;
- wordt er minimaal 49 TWh elektriciteit opgewekt met wind op zee.

B
In 2030:
- gaan 200.000 bestaande woningen/jaar van aardgas af;
- zijn1,5 mln woningen en 15% van de u-bouw en maatschappelijk vastgoed, aardgasvrij
- wordt minimaal 20% van het lokale energiegebruik (incl. EV) binnen de gebouwde omgeving duurzaam opgewekt.

MMIP's

Meerjarige Missiegedreven InnovatieProgramma's en deelprogramma's

1
Hernieuwbare elektriciteit op zee
- Kostenreductie en optimalisatie
- Integratie offshore energie in het energiesysteem
- Inpassing in de omgeving (ecologie en medegebruik)

2
Hernieuwbare elektriciteits-opwekking op land en in de gebouwde omgeving
- Verlaging van opwekkosten
- Nieuwe toepassingen, optimaal geïntegreerd
- Versnelling met maatschappelijk enthousiasme
- Integrale duurzaamheid
- Integratie in het energiesysteem

3
Versnelling energierenovaties in de gebouwde omgeving
- Enthousiasme van gebouweigenaren en gebruikers voor energierenovatie (MVI)
- Robotisering, digitalisering en integratie installatietechniek in bouwelementen
- Energieconcepten (incl. optimalisatie in de keten)

4
Duurzame warmte (en koude) in de gebouwde omgeving (inclusief glastuinbouw)
- Stille, compacte, slimme, kostenefficiënte warmtepompen
- Afgifte-, ventilatie- en tapwatersystemen
- Slimme compacte warmte-batterij
- Slimme laag/midden temperatuur warmtenetten
- Grootschalige thermische opslag
- Geothermie

5
Het nieuwe energiesysteem in de gebouwde omgeving in evenwicht
- Lokale systeemoptimalisatie
- Regelalgoritmen voor besparing, energieoptimalisatie en sectorkoppeling
- Data-architectuur en handelssystemen
- Flexibiliteit en elektriciteitsopslag

13
Een robuust en maatschappelijk gedragen energiesysteem
- Samen fact-based beslissen en vormgeven, inclusief verdienmodellen
- Ruimtelijke inpassing
- Inrichting infrastructuur, flexibiliteit, marktmechanismen en digitalisering
- Power-to-Molecules
- Grootschalige energieopslag, energie transport en hybridisering energievraag

IKIA Klimaatakkoord

C

In 2050 zijn grondstoffen, producten en processen in de industrie netto klimaatneutraal en voor tenminste 80% circulair

In 2030:
- worden 50% minder primaire grondstoffen verbruikt;
- zijn de broeikasgasemissies van productieprocessen en afvalsector verminderd tot circa 36 Mton CO2 equivalent;
- is verduurzaming van het industriële warmtesysteem tot 300 C bereikt;
- zijn elektrificatie en CO/CO2 hergebruik geeffectueerd;
- wordt CCS kosteneffectief ingezet;
- is duurzame waterstofproductie op weg naar implementatie;
- worden biogrondstoffen gezien als standaard.

6
Sluiting van industriële kringlopen

- Circulaire grondstoffen en producten
- Biobased grondstoffen en producten
- Ontwerp en inbedding van nieuwe circulaire ketens
- Toepassing CCS en maatschappelijke acceptatie

7
CO2-vrij industrieel warmtesysteem

- Warmtehergebruik, -opwaardering en opslag
- Diepe en ultradiepe geothermie voor industrie
- Toepassing klimaatneutrale brandstoffen
- Systeemconcepten voor warmte en koude
- Maximalisering van proces-efficiency

8
Elektrificatie en radicaal vernieuwde processen

- Productie waterstof, moleculen en innovatieve hernieuwbare brandstoffen
- Elektrische apparaten en elektrisch aangedreven processen
- Flexibilisering en digitalisering
- Radicaal vernieuwde processen
- Maatschappelijke implicaties van industriële elektrificatie

D

Emissieloze mobiliteit voor mensen en goederen in 2050

In 2030:
- zijn er 1,9 miljoen elektrische vervoersmiddelen;
- is 1/3 van het energieverbruik in de mobiliteit hernieuwbaar;
- maken we 8 miljard minder zakelijke (auto)kilometers;
- hebben minimaal de 32 grootste gemeenten zero-emissiezones voor stadslogistiek.

9
Innovatieve aandrijving en gebruik van duurzame energiedragers voor mobiliteit

- Zero Emissie aandrijftechnologie en voertuigen
- Energiedistributie voor elektrische voertuigen
- Distributie van waterstof en andere energiedragers voor brandstofcelvoertuigen
- Innovatieve hernieuwbare brandstoffen
- Zuinige voertuigen

10
Doelmatige vervoersbewegingen voor mensen en goederen

- Weten wat mensen beweegt
- CO2-reductie door nieuwe mobiliteitsconcepten voor personenvervoer
- CO2-reductie door innovaties in logistiek
- Transitie-ondersteunende kennis en tools

E

In 2050 is het systeem van landbouw en natuur netto klimaatneutraal

In 2030:
- is een extra reductie bereikt van minimaal 1 Mton CO2eq. methaan, 1 Mton CO2eq. reductie energieverbruik glastuinbouw en 1,5 Mton CO2eq. reductie door slimmer landgebruik.

11
Klimaatneutrale productie food en non-food

- Reductie methaanemissies door pens- en darmfermentatie
- Reductie emissies uit stal en mestopslag
- Koolstofvastlegging en vermindering emissies landbouwbodems en bemesting
- Vermindering emissies veenweidegebieden

12
Land en water optimaal ingericht op CO2 vastlegging en gebruik

- Zeewierveredeling, -teelt en na-oogst
- Verdubbelde fotosynthese
- Eiwit voor humane consumptie
- Klimaatbehendige natuur
- Klimaatvriendelijke keuze bij aanschaf producten
- Gezonde voedselkeuze
- Gebruiksreductie naar nulemissie

13
Een robuust en maatschappelijk gedragen energiesysteem

- Samen fact-based beslissen en vormgeven, inclusief verdienmodellen
- Ruimtelijke inpassing
- Inrichting infrastructuur, flexibiliteit, marktmechanismen en digitalisering
- Power-to-molecules
- Grootschalige energieopslag, energie transport en hybridisering energievraag

Toelichtende tekst per MMIP

MMIP 1. Hernieuwbare elektriciteit op zee. MMIP 1 richt zich op het mogelijk maken van de benodigde schaalsprong voor hernieuwbare elektriciteit op zee. De nadruk ligt op offshore windenergie, maar het programma is ook gericht op de ontwikkeling van offshore zonne-energie als oplossing met groot potentieel voor de langere termijn.
Voor een succesvolle implementatie van grootschalige offshore windenergie liggen de innovatieopgaven in het oplossen van knelpunten met betrekking tot hoge kosten, uitroltempo, offshore ruimtegebruik, veiligheid (zoals scheepvaart), ecologie en integratie van zeer grote hoeveelheden elektriciteit in het energiesysteem. Bij vraagstukken over integratie in het energiesysteem is nauwe samenwerking beoogt met het MMIP 13 *Een robuust en maatschappelijk gedragen energiesysteem*. Dit betreft vooral oplossingen die een directe relatie hebben met de offshore windparken, zoals opslag en conversie van energie op zee, naar bijvoorbeeld waterstof.
Voor offshore zonnestroomsystemen ligt de uitdaging in het aantonen van de technische, ecologische en economische haalbaarheid en het ontwikkelen en testen van concepten voor drijvende installaties. Daarbij spelen de combinaties met offshore windenergie en andere functies een belangrijke rol.

MMIP 2. Hernieuwbare elektriciteitsopwekking op land en in de gebouwde omgeving. Dit is een gezamenlijk programma van de sectoren Elektriciteit en Gebouwde Omgeving. Wind- en zonnestroom zullen in een CO_2-vrije energiehuishouding een belangrijk deel van de -sterk toenemende- elektriciteitsvraag in alle sectoren dekken, met opwekking in de gebouwde omgeving en het buitengebied, maar ook in de infrastructuur en op binnenwateren. MMIP 2 betreft innovaties die de sterke groei van deze opwekking mogelijk maken, rekening houdend met technische, economische, maatschappelijke en ecologische factoren. Het MMIP draagt ook bij aan Missie B, via lokale opwekking in de gebouwde omgeving. Innovaties zijn gericht op het verder verlagen van opwekkosten, op het beschikbaar maken van nieuwe toepassingen, optimaal geïntegreerd in hun omgeving (met meervoudig gebruik van de ruimte) en op integratie in het energiesysteem. Dit laatste in nauwe samenwerking met MMIP 13 *Een robuust en maatschappelijk gedragen energiesysteem*. De kennisvragen betreffen nadrukkelijk ook hoe de implementatie kan worden versneld met behoud van maatschappelijk enthousiasme en hoe circulariteit en integrale duurzaamheid kunnen worden gerealiseerd.

MMIP 3. Versnelling energierenovaties in de gebouwde omgeving. In dit programma worden innovaties ontwikkeld waaruit nieuwe energieconcepten voor de bouw- en installatiebranche ontstaan, met een aanzienlijk lagere kostprijs dan de concepten die op dit moment op de markt beschikbaar zijn. Dit is nodig om vanaf 2025 met 200.000 energierenovaties per jaar de gebouwde omgeving in 2050 kosteneffectief aardgasvrij te maken. De resultaten dienen bij te dragen aan het terugdringen van overlast voor bewoners en daar waar mogelijk comfort en gebruikersgemak te verbeteren. Deze innovaties faciliteren ook de industrialisatie (mogelijk robotisering) van de productie-, (ver)bouw- en installatieprocessen, inzet van duurzame materialen en radicale wijzigingen in de waardeketen om de gewenste versnelling van energietransitie in de gebouwde omgeving te bewerkstelligen. Het vraagt om samenwerking tussen o.a. partijen die de wensen van gebruikers kunnen vertalen in productspecificaties, de bouw- en installatiesector, de toeleveringsindustrie en deskundigen die bij kunnen dragen aan het vormgeven van brede gebruikersacceptatie. Dit MMIP draagt bij aan een snelle groei van de uitvoeringscapaciteit die nodig is om de “grote verbouwing van Nederland” voor 2050 te kunnen afronden.

MMIP 4. Duurzame warmte (en koude) in de gebouwde omgeving (inclusief glastuinbouw). Dit MMIP richt zich op technische en socio-economische innovatie voor een snelle groei van duurzame warmtesystemen. Doel is het verbeteren van bestaande typen apparaten en systemen (beschikbaar < 5 jaar) en het ontwikkelen van nieuwe concepten

(beschikbaar > 5 jaar) en bijbehorende diensten en gebruikersenthousiasme gericht op het realiseren van meerdere hoofdconcepten voor warmte en koude bij renovatie. Om gebruikers tijdig de verwarming te laten overzetten naar aardgasvrij is het noodzakelijk het aanbod af te stemmen op gebruikers, met betrekking tot omvang, comfort (geluid, thermisch), inpasbaarheid en betaalbaarheid (woonlasten). De innovaties zullen zich vooral richten op toepasbaarheid in bestaande (bewoonde) situaties, een lagere integrale kostprijs op systeemniveau, tempoverhoging naar aardgasvrije oplossingen. Het ontsluiten van nieuwe duurzame warmte (en koude) bronnen (zoals aquathermie, geothermie en thermische zonne-energie) en thermische opslag is nodig om de sterk groeiende vraag naar duurzame warmte in te vullen.

MMIP 5. Het nieuwe energiesysteem in de gebouwde omgeving in evenwicht. Verbindingen tussen verwarmingssystemen, zoals warmtepompen met eigen opwekking van schone energie, met opslag in wijkbatterijen en/of elektrische voertuigen, bieden nieuwe kansen voor geïntegreerde concepten. Dit MMIP is gericht op het komen tot een geïntegreerd energiesysteem in de gebouwde omgeving met optimale afstemming van de lokale schone energievraag vanuit bedrijven en burgers (comfort, elektriciteit, warmte en mobiliteit) met een zoveel mogelijk lokaal opgewekt aanbod van duurzame energie. Dit niet alleen op jaarbasis, maar juist ook op kwartier-, uur- en dagbasis en tussen seizoenen. Er wordt gewerkt aan de flexibiliteitscapaciteit die in 2030 nodig zal zijn. De eindgebruiker speelt een sleutelrol in dit systeem, dat duurzame energie zichtbaar dichtbij brengt, en zal hierbinnen kunnen kiezen voor een actieve (mede) sturende rol op basis van eigen behoeften en gericht op lagere kosten (zowel individueel als maatschappelijk).

MMIP 6. Sluiting van industriële ketens. Dit programma richt zich op duurzame vernieuwing van integrale waardeketens met nieuwe productieprocessen, hergebruik van materialen en grondstoffen, onderdelen of producten en het creëren van nieuwe materialen en producten die circulariteit faciliteren. Het draagt bij aan de versnelde ontwikkeling en implementatie van innovaties voor tenminste 80% circulaire en duurzame waardeketens in 2050. In 2030 worden 50% minder primaire grondstoffen gebruikt. De nadruk ligt op de sluiting van de koolstofketen. Waar nieuwe koolstofhoudende grondstoffen nodig zijn kan onder andere biomassa worden ingezet. Er zijn vier programmadelen:
In *Circulaire grondstoffen en producten* worden kennis en innovaties ontwikkeld voor omzetting van CO_2 en CO uit proces- en verbrandingsgassen naar grondstoffen en producten (CCU), (plus eventueel Direct Air Capture, DAC). Daarnaast worden processen ontwikkeld voor voorbewerking en chemische recycling van afval en plastic, en voor het sluiten van de non-ferro metaalketen via karakterisering, scheiding en recycling. In *biomassa gebaseerde grondstoffen en producten* worden routes voor hoogwaardige, onderscheidende inzet onderzocht. Doel is om suppletie met 20% niet-fossiele koolstof toepasbaar te maken voor kringloopsluiting waar dat op een andere manier niet mogelijk is. Parallel wordt onderzoek gedaan naar ontwerp van optimaal duurzame circulaire waardeketens met minimale koolstof footprint, cascadering, en nieuwe businessmodellen. Ten behoeve van het succes en de snelheid van de omwenteling is er aandacht voor maatschappelijke acceptatie, gedrag en economische inbedding. Om de CO_2-emissiereductiedoelstelling op korte termijn te kunnen halen is een vierde programmadeel gewijd aan *toepassing van CCS*. Hierin zijn alle activiteiten gericht op het versneld en kosteneffectief inzetten van CCS bij bestaande installaties, bijvoorbeeld bij de productie van blauwe waterstof. Onderwerpen zijn procesintegratie en optimalisatie van het afvangproces; transport, opslag en slimme monitoring, en maatschappelijke en systeemvragen.

MMIP 7. Een 100% CO_2-vrij industrieel warmtesysteem. Dit programma richt zich op ontwerp en (her) inrichting van klimaatneutrale energie- en warmtesystemen voor industriële clusters en bedrijven en optimale proces-efficiency. In 2050 is de warmtevoorziening voor alle temperatuurniveaus volledig CO_2-vrij. De warmtevraag is drastisch gereduceerd door de toepassing van efficiënte processen en wordt ingevuld met duurzame bronnen (elektriciteit,

geothermie, biomassa en duurzame gassen). In 2030 is door *power to heat* oplossingen en inzet van duurzame warmtebronnen minimaal 5,3 Mton CO_2-emissiereductie en een energiebesparing van 93 PJ bereikt. Deze omslag is niets minder dan een revolutie. De huidige praktijk moet omgebouwd worden naar een systeem met maximale toepassing van circulaire warmte – het opwaarderen van restwarmte in plaats van emitteren naar het milieu. Tot 2030 richt innovatie zich op het versneld beschikbaar krijgen van technologie voor temperaturen tot ongeveer 300 °C, zoals warmtepompen, door standaardisatie, modularisatie en ontwikkeling van projectmatige aanpak voor ontwerp en implementatie. Tegelijkertijd wordt technologie ontwikkeld die na 2030 in het hoogste temperatuursegment voor een omslag zorgt. Daarnaast wordt kennis opgebouwd voor optimale warmtebenutting in het systeem door het wegnemen van niet-technologische barrières.

MMIP 8. Maximale elektrificatie en radicaal vernieuwde processen. Dit programma is gericht op de ontwikkeling van kennis en kosteneffectieve innovaties voor volledig klimaatneutrale productieprocessen in 2050, optimaal geëlektrificeerd en volledig geïntegreerd in het duurzame energiesysteem. Industriële processen worden waar mogelijk elektrisch aangedreven, maken gebruik van klimaatneutrale (circulaire) grondstoffen en vervullen een belangrijke rol bij de levering klimaatneutrale secundaire grondstoffen, energiedragers, eindproducten, flexibiliteit en energieopslag. In 2030 is de industrie in staat het variabele vermogen aan duurzame elektriciteit volledig op te nemen.
Uitdagingen zijn kostenreductie en opschaling elektrische waterstofproductie en de ontwikkeling van klimaatneutrale brandstoffen en moleculen (in samenwerking met MMIP 13). Ontwikkeling van elektrische apparaten en elektrisch aangedreven processen vergroten de mogelijkheden voor elektrificatie. Combinatie met digitalisering biedt daarnaast richting 2050 kansen voor decentrale productieprocessen. Hiervoor is nieuw kennis over veiligheid en *proces control* nodig. Parallel wordt onderzoek gedaan naar maatschappelijke en systeemimplicaties van industriële elektrificatie en wordt nadrukkelijk gestuurd op radicale procesvernieuwing en disruptieve innovaties die na 2030 het verschil moeten gaan maken.

MMIP 9. Innovatieve aandrijving en gebruik van duurzame energiedragers voor mobiliteit. Centraal in de vergroening van de mobiliteitssector staat de beweging naar elektrisch aangedreven voertuigen, die hun energie betrekken uit batterijen of brandstofcellen. Het kabinet streeft ernaar dat in 2030 alle nieuw verkochte personenauto's zero-emissie zijn. Elektrisch vervoer vereist integratie van het energiesysteem en het mobiliteitssysteem via *smart grids* en draagt bij aan netbalancering en transport en buffering van duurzaam opgewekte energie. Dit vraagt een goede integratie van het mobiliteits- en energiesysteem, die samenkomen in de gebouwde omgeving. Waar elektrische aandrijving in personenauto's al doorbreekt, vraagt dit in de zwaardere toepassingen (vracht, maritieme sector en luchtvaart) nog veel innovatie op nieuwe batterijtechnologie (celtechnologie, systemen en productie), aandrijfsystemen, slimme laadinfrastructuur en de ontwikkeling van brandstofcel-elektrische toepassingen.
Dit betekent tevens dat voer- en vaartuigen met verbrandingsmotoren de komende decennia nog een significant onderdeel van het mobiliteitssysteem uitmaken. Door enerzijds het ontwikkelen (in samenwerking met MMIP 8), voldoende beschikbaar maken en toepassen van hernieuwbare brandstoffen met een lage directe en indirecte CO_2-emissie, zoals biobrandstoffen en synthetische brandstoffen, en anderzijds het ontwikkelen van zuinigere verbrandingsmotoren voor nieuwe en hoge *blends* van (uiterlijk in 2050 voor 100%) hernieuwbare brandstoffen kan ook dit deel van de mobiliteit worden verduurzaamd.

MMIP 10. Doelmatige vervoersbewegingen voor mensen en goederen. Een belangrijke doorbraak in het verduurzamen van mobiliteit komt door het anders en slimmer inrichten van het systeem (Mobility als a Service; MaaS). Nieuwe concepten waarbij de mobiliteitsbehoefte van personen wordt geoptimaliseerd door flexibel te switchen tussen verschillende vervoermiddelen (lopen, (deel)fiets, OV, deelauto, (water)taxi, huurconcepten) om vlot,

veilig, comfortabel, duurzaam en betaalbaar te reizen. Ontwikkelingen in de ICT en *big data* bieden de mogelijkheden om mobiliteit op maat aan te bieden. Innovaties, zoals zelfrijdende auto's, worden hieraan in de toekomst toegevoegd.
Ook in het goederenvervoer gaat veel veranderen. Door de uitrol van succesvolle platforms voor het uitwisselen/bundelen van lading, het inzetten van zero-emissie stadsdistributie en het ontwikkelen van een *physical internet* voor vracht, is het mogelijk om beladingsgraden te optimaliseren en de *modal shift* naar spoor of water te faciliteren. Daarnaast ontstaan alternatieve opties voor vervoer, zoals buizentransport (incl. hergebruik bestaande infrastructuur) en "exotische concepten" zoals hyperloop, waardoor op termijn de snelheid en duurzaamheid van transport worden verhoogd. Concepten die mobiliteit overbodig maken behoren in de toekomst ook tot de mogelijkheden.

MMIP 11. Klimaatneutrale productie food en non-food. De inzet van MMIP 11 is het realiseren van de reductie van broeikasgasemissies (CO_2, methaan, en lachgas) uit de productie van food en non-food. Deze reductie komt in samenhang en balans tussen plantaardige productie, bodem en landgebruik enerzijds en dierlijke productiesystemen anderzijds.
Voor landbouwproductie vormt de bodem de basis, met verschillende impact op het klimaat. Aan de ene kant is het een emissiebron vanwege verbranding van veen in veenweide-gebieden, en lachgasproductie in combinatie met bemesting, maar aan de andere kant kan er juist ook koolstof worden vastgelegd (zie ook MMIP 12). In dit MMIP wordt met kennis en innovatie een bijdrage geleverd aan de verlaging van de emissies en een verhoging van de vastlegging.
Een reductie in de emissies in de veehouderij kan op twee manieren. Ten eerste dieren minder methaan laten uitstoten door pens- en darmfermentatie, en ten tweede zorgen dat emissies uit de mest in stal en opslag worden verlaagd.
Voor zowel het plantaardige als het dierlijke productiesysteem moet een gezond bedrijfseconomisch model worden ontwikkeld om de bijdrage aan de klimaatdoelstelling uitvoerbaar te maken.

MMIP 12. Land en water optimaal ingericht op CO_2-vastlegging en gebruik. De vraag naar voedsel en diervoer blijft constant, maar die naar biomassa als grondstof voor materialen, biobrandstoffen en als vastlegging van koolstof in de natuur zal toenemen. Dit draagt bij aan emissiereductie in zowel landbouw als in andere sectoren. MMIP 12 gaat daarom over het verhogen van de biomassaproductie in de groene ruimte, en in de tot nu toe vrijwel onontgonnen blauwe ruimte. Daarbij speelt zeewier een grote rol, moet de efficiëntie van de fotosynthese worden verdubbeld, en legt de natuur meer koolstof vast. Deze verhoogde koolstofvastlegging gaat samen met eiwitproductie, waardoor nieuwe producten voor humane consumptie in het verschiet liggen.
Als grote randvoorwaarde geldt hierbij dat zowel producentengedrag als consumentengedrag een eminente impact hebben. Voor de producent is de missie niet alleen een energiegebruiks-reductie naar emissieloos, maar een significante opwek in 2050. Hierbij horen breed in te zetten kleinschalige na-oogst behandelingen en opwektechnologieën. Voor het consumentengedrag is de innovatieopgave hoe een halvering van de *footprint* door aankoopkeuzes is te bereiken, zowel voor food als voor non-food.

MMIP 13. Een robuust en maatschappelijk gedragen energiesysteem. Dit MMIP ontwikkelt kennis en realiseert innovaties voor een efficiënte transitie naar een robuust en maatschappelijk gedragen energiesysteem op zowel lokale, regionale, nationale en Noordwest Europese schaal. Deze kennisontwikkeling richt zich op de eerste plaats op het gezamenlijk adequaat nemen van, met hoogwaardige kennis en informatie onderbouwde, besluiten. Ook economische aspecten spelen hierbij een rol, zoals verdienmodellen die enerzijds zorgen voor zo laag mogelijke maatschappelijke kosten en de juiste prikkels naar energieproducenten en gebruikers en anderzijds kansen geven aan nieuwe diensten en producten. Dit MMIP zal tevens veel aandacht besteden aan onderzoek en ontwikkeling voor een doelmatig ontwerp en

beheer van kostenefficiënte, geïntegreerde en interacterende energie-infrastructuur en de rol van digitalisering hierin. Belangrijk hierbij is het creëren van voldoende flexibiliteitsopties die vraag en aanbod van energie (op alle relevante tijdschalen) in balans brengen, bijvoorbeeld middels *demand-side management*, interconnectie en conversie en opslag van energie. Hierbij zal specifieke aandacht worden besteed aan: *power-to-molecules*, fysische opslagmethodes, en thermische opslag. Tenslotte zijn er uitdagingen met betrekking tot hybridiseren van grootschalige (industriële) energievragen en aanpassingen aan de transmissie- en energietransport-infrastructuur, zoals benodigde netverzwaring, flexibilisering van het gasnet en warmtetransport. Al deze veranderingen hebben impact op de leefomgeving. Daarom zal dit MMIP ook kennis en innovaties ontwikkelen die zorgen voor een efficiënte, ecologisch en landschappelijk verantwoorde ruimtelijke inpassing met een maximaal maatschappelijk draagvlak.

D4 Arbeidsmarkt & Scholing

De transitie naar een duurzame economie, waar de energietransitie deel van uitmaakt, heeft impact op de arbeidsmarkt. Om het Klimaatakkoord uit te voeren zijn in de maakindustrie, bij netbeheerders en energiebedrijven, in de installatie- en onderhoudsbranche, chemische industrie en bij bouwbedrijven vele tienduizenden extra werknemers nodig. Anderen zullen in de traditionele industrieën juist hun baan (dreigen te) verliezen. Ook verandert veel bestaand werk van karakter, waardoor andere vaardigheden en daarmee toekomstgerichte ontwikkeling nodig zijn. Daarnaast is technologische innovatie nodig, omdat duurzame energie met de huidige technieken beduidend arbeidsintensiever is dan fossiele opwekking, waardoor welvaartsverlies dreigt. Om de betaalbaarheid, snelheid en het draagvlak van de doelstellingen uit het Klimaatakkoord te vergroten is het cruciaal om de economische en (inclusieve) werkgelegenheidskansen van dit proces te verzilveren en mogelijke knelpunten in de vraag naar werkenden tijdig te ondervangen en sociale risico's die hierbij horen op een passende wijze op te vangen. De kwaliteit van (nieuwe) banen moet daarbij op orde zijn. Dit alles is niet uniek voor de energietransitie, maar geldt ook voor andere grote transities zoals de opkomst van een circulaire economie, digitalisering en robotisering. Onderscheidend is wel dat de overheid een belangrijke aanjager van deze transitie is. Tot slot is niet alleen aandacht nodig voor verandering van beroepen en werkgelegenheid, maar ook voor de houding en het gedrag van mensen. Bescherming van de aarde raakt niet alleen (toekomstige) werkenden in de bovengenoemde sectoren, maar alle mensen en beroepen.

Krachtig, vernieuwend en efficiënt samenwerken

De grootte van de met elkaar verbonden uitdagingen op het gebied van de energie- en klimaattransitie[93] vraagt om een gezamenlijk, langdurig en sectoroverstijgend commitment voor wat betreft de ontwikkelingen op en de gevolgen voor de arbeidsmarkt. *Alle* partijen aan de klimaattafels moeten een bijdrage leveren én krachtig, vernieuwend en efficiënt samenwerken. Zelfs met sectoren van buiten de klimaattafels, aangezien daar ook werknemers zitten die mogelijk in de toekomst kunnen werken voor de energietransitie (krimpsectoren). Een integraal, breed gedragen en proactief arbeidsmarktbeleid van alle partners is nodig, aansluitend op bestaande samenwerkingen en (cao-)afspraken in regio's en sectoren. Als het met gericht, gezamenlijk beleid lukt om de energietransitie aantrekkelijker te maken om aan te werken en in te investeren, biedt dat Nederland volop kansen. Allereerst op een duurzamere en meer inclusieve toekomst, maar ook op een innovatieve economie met toekomstgerichte, schone en zekere banen waar meer mensen van kunnen profiteren. Veel mensen ervaren die arbeidsmarktkansen op dit moment niet, of verwachten dat de energietransitie tot meer lasten zal leiden. Krachtig samenwerken helpt niet alleen om aan voldoende goed gekwalificeerde werkenden te komen, maar ook om de transitie inclusief te maken.

Allereerst is het nodig om méér mensen aan te trekken met aantrekkelijk werk, goede arbeidsvoorwaarden en perspectief op ontwikkeling en werk. De overheid en overheidsorganisaties, waaronder het UWV, dragen zorg voor de noodzakelijke randvoorwaarden om te zorgen dat werkenden en werkzoekenden, ook mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt, in staat zijn regie te pakken over leven en werk. Dit geldt zeker ook voor werkenden die hun taken/werk zien veranderen. In de tweede plaats is het zaak dat de huidige én toekomstige werkenden en bedrijven zich veel meer dan nu blijven ontwikkelen door responsief leren op maat, in intensieve samenwerking met het bedrijfsleven en vakbonden. Intensieve samenwerking van sociale partners, kennisinstellingen en overheden is ook van belang om via de leercurve de kwaliteit en productiviteit te verhogen. Al met al is een sterke leer- ontwikkelcultuur nodig in bedrijven, met voldoende veiligheid, tijd, ruimte en onafhankelijk advies voor werkenden om regie te kunnen nemen. Tot slot is het nodig om met

[93] De 'klimaat- en energietransitie' duiden we in dit hoofdstuk kortheidshalve aan met 'energietransitie'.

gerichte technologische en sociale innovatie de productiviteit te verhogen en het werk slimmer te organiseren rond de beschikbare menskracht.

Voor de langere termijn is het belangrijk dat alle leerlingen, ook de leerlingen in het funderend onderwijs, de juiste leerstof en leerhouding mee krijgen om goed om te kunnen gaan met grote maatschappelijke transities, zoals de energietransitie. Dat vraagt om continue evaluatie en actualisering van het curriculum. Maar ook om een gedegen en integrale visie van scholen op de manier waarop zij lesgeven over deze transities en de leeromgeving waarin dit onderwijs plaatsvindt. Een basisvoorwaarde om hier aan te kunnen voldoen is voldoende en goed onderwijspersoneel dat in staat wordt gesteld om zich te ontwikkelen en bijscholing te volgen.

Het SER-advies Energietransitie en Werkgelegenheid (2018)[94] bevat de uitgangspunten en zeven handvatten voor dit toekomstgerichte onderwijs- en arbeidsmarktbeleid, waarvoor in de loop van de tekst concrete afspraken zijn uitgewerkt.

- Integrale **human capital agenda's** met samenhangende, breed gedragen arbeidsmarkt-agenda's voor de middellange en lange termijn, waarin ook sociale gevolgen aan bod komen. Net als in de zorg of in het Techniekpact kan een plan uit landelijke afspraken en regionale actieplannen bestaan.
- **Vertaling** van nationale en sectorale afspraken **naar regionaal-economische agenda's**, waarbij opgetelde regionale initiatieven leiden tot nationale doelen. Ook verknoping van uitvoerend regionaal beleid met sectorale activiteiten (o.a. cao, O&O, sociale plannen) is noodzakelijk.
- **Modulair en responsief onderwijs**, dat is ingebed in een **sterke, positieve** ontwikkel- en **leercultuur** en voortbouwt op bestaande goede initiatieven, structuren en (cao-) afspraken.
- **Een inclusieve aanpak**, die afspraken bevat om het beschikbare arbeidspotentieel beter te benutten. Het gaat bijvoorbeeld om meer gewerkte uren en een grotere arbeidsdeelname van vrouwen, maar ook om mensen met een arbeidsbeperking en andere groepen met een afstand tot de arbeidsmarkt, die door nieuwe technologie complexer werk kunnen doen.
- Streven naar(de sociale infrastructuur voor) **goede en eerlijke arbeidsvoorwaarden**, -omstandigheden en -verhoudingen en medezeggenschap **in (nieuwe) deelsectoren**, die relevant zijn voor de energietransitie.
- Verbetering van regionale en sectorale **arbeidsmarktinformatie** en **inzicht in toekomstige arbeidsmarktbehoeften**. Die informatie is o.a. nodig om per klimaattafel systematisch de effecten van maatregelen te monitoren en een praktische impactanalyse uit te voeren. De taakgroep zal daarnaast nader onderzoek moeten (laten) uitvoeren naar de effecten van de energietransitie op de arbeidsproductiviteit in de sector.[95]
- **Werkgelegenheidsverlies** eerlijk en inclusief **opvangen** door werkenden daarop tijdig voor te bereiden, hun ontwikkeling en mobiliteit te faciliteren en door arbeidsmarkt- en sociale gevolgen passend op te vangen waar dat niet mogelijk blijkt met bestaande middelen. Vanuit het publieke belang, als aanjager en als wetgever heeft de Rijksoverheid een bijzondere verantwoordelijkheid en rol. Waar de transitie gepaard gaat met werkgelegenheidsverlies is in het kader van een 'just transition' een aanpak nodig die werkenden daarop tijdig voorbereidt, hun ontwikkeling en mobiliteit faciliteert en hen indien nodig financieel compenseert. Dit is een verantwoordelijkheid van alle betrokken partners.

---

[94] SER (2018) Energietransitie en werkgelegenheid. Kansen voor een duurzame toekomst. Advies 18/03.

[95] Met bestaande technologieën lijkt energieproductie arbeidsintensiever te worden: er zijn meer mensen nodig om onze stroom en warmte te produceren. Technologische innovatie moet welvaartsverlies voorkomen door de energietransitie slimmer uit te voeren.

Om tot gedragen afspraken over arbeidsmarkt en scholing te komen is een taakgroep geformeerd over sectoren heen, waarin een brede groep werkgevers-, werknemers- en onderwijspartijen en ministeries is vertegenwoordigd.[96] De deelnemende organisaties committeren zich aan alle afspraken in dit hoofdstuk en aan de individuele en gezamenlijke uitwerking en uitvoering daarvan.

Afspraken:

Partijen spreken het volgende af:

Integrale arbeidsmarktagenda's

a. De vijf sectortafels stellen elk, ondersteund en aangespoord door de taakgroep, in de eerste helft van 2019 een sectorale onderwijs- en arbeidsmarktagenda[97] op met een (periodiek te actualiseren) uitwerking naar een uitvoeringsagenda voor de komende vijf jaar en een actieagenda voor het komende jaar. Afhankelijk van de aard en omvang van de opgaven en de bestaande sectorale afspraken en structuren, kan de aanpak en het ambitieniveau per sector verschillen. De sectortafels stellen met behulp van de taakgroep en in overleg met (voor zover niet al aan de tafel aanwezige relevante) sectorale sociale partners, onderwijspartijen, overheden en andere belanghebbenden de invulling van de agenda. Om daartoe te komen maken zij een analyse van enerzijds de belangrijkste sectorale kansen en knelpunten op het terrein van arbeidsmarkt en anderzijds van (het bereik en de impact van) bestaande initiatieven die benut en/of versterkt kunnen worden om daaraan een vervolg te geven. De rol van de taakgroep is om aan te jagen, inhoudelijke en procesmatige ondersteuning te bieden en relevante partijen te betrekken en te verbinden.

b. De taakgroep verbindt de sectorale agenda's tot een overkoepelende arbeidsmarktagenda, met aandacht voor een goede fasering en cross-sectorale aspecten; de verbinding tussen regio's en sectoren; monitoring van arbeidsmarkteffecten en de inbedding in bredere thematiek zoals arbeidsmarktkrapte, een leven lang ontwikkelen, digitalisering en circulaire economie; en aansluiting op bestaande initiatieven.

c. In de arbeidsmarktagenda's is aandacht voor de volgende punten:
   - De arbeidsmarktagenda maakt verbinding tussen sectorale innovatieopgaven (kennis- en innovatieagenda) en de ontwikkeling van mensen (*Human Capital Agenda*), met als doel om technologische en sociale innovatie hand in hand te laten gaan. Partijen kunnen daarbij samenwerken met en leren van de *Human Capital Agenda* van de Topsector Energie.
   - De arbeidsmarktagenda maakt onderscheid tussen acties op de korte termijn (o.a. beschikbare arbeidscapaciteit beter benutten voor tekorten) en de lange termijn (o.a. plek van duurzaamheid in het onderwijs, maatregelen in deelsectoren die krimpen als gevolg van de energietransitie, inhoudelijke vernieuwing van beroepen).
   - Om sectoren aantrekkelijk te maken/houden en mensen een goede werkplek te bieden, besteedt de arbeidsmarktagenda aandacht aan het belang van plezierig, leerzaam en veilig werk onder goede arbeidsvoorwaarden, -omstandigheden en -verhoudingen, en aan voldoende stage- en opleidingsplaatsen ongeacht economische conjunctuurschommelingen. Sociale partners kunnen daarbij inspiratie halen uit afspraken in de zorgsector op grond van de arbeidsmarktagenda 'Aan het werk voor

[96] Deelnemende organisaties in de taakgroep zijn FNV, CNV, VCP, VNO-NCW, MKB, LTO Nederland, Techniekpact, Topsectoren, Bouwagenda, FME, Netbeheer Nederland, Werkgeversvereniging WENB, MBO Raad, SBB, Vereniging Hogescholen, VSNU, de Ministeries van EZK, SZW en OCW, VNG, UWV, Jonge Klimaatbeweging, Koepel Energie en Klimaat, Planbureau voor de Leefomgeving, SER-voorzitter Mariëtte Hamer.

[97] De afspraken in dit hoofdstuk zijn gericht op onderwijs- en arbeidsmarktagenda's, ook daar waar kortheidshalve is gekozen voor de term 'arbeidsmarktagenda'.

ouderen'. In de zorgsector monitort een landelijke regiegroep de agenda actief en heeft die agenda bijgedragen aan het maken van cao-afspraken.
- In de arbeidsmarktagenda's is aandacht voor werkenden die hun baan dreigen te verliezen. Mogelijke instrumenten zijn een regelmatig gesprek over ontwikkelingsmogelijkheden, loopbaanadvisering, voldoende opleidingsbudget, gericht voorkomen van baanverlies en ondersteuning bij (intersectorale) mobiliteit. De vakbeweging draagt het belang van (tijdige) scholing en ontwikkeling van werkenden actief uit via de vakbondsadviescentra en andere relevante projecten.
- De arbeidsmarktagenda bevat acties om meer mensen aan te trekken tot de technische sectoren, zowel vanuit het initiële onderwijs als door nieuwe groepen aan te trekken. Daarbij valt te denken aan werkzoekenden en specifieke groepen zoals statushouders. Dit betekent dat er nadrukkelijk verbinding moet worden gezocht met het sociale domein.
- In de arbeidsmarktagenda's wordt zoveel mogelijk slim en efficiënt aangehaakt op bestaande infrastructuren en initiatieven. Dit minimaliseert bestuurlijke drukte en legt de nadruk op het behalen van concrete resultaten alsook het zichtbaar maken van deze resultaten.

d. De sectorale agenda's vertrekken vanuit de belangrijkste arbeidsmarkt- en scholingsopgaven in de sector en sluiten nauw aan op bestaande initiatieven[98] en afspraken van sociale partners, onderwijspartijen, overheden en andere betrokkenen.

- **Landbouw en landgebruik**. Belangrijke opgaven gaan over het permanent ontwikkelen van mensen, technieken en onderwijscurricula, vertalen van nieuwe kennis en vaardigheden in de beroepspraktijk en tijdig anticiperen op nieuwe arbeidsmarktniches met scholing en beroepsvereisten. Bij het uitwerken van een sectorale agenda kan de sector aansluiten op innovatieprogramma's van Ministeries (waaronder LNV) en topsectoren Agri & Food en Tuinbouw & Uitgangsmateriaal. Het Groenpact initieert, ondersteund door de taakgroep en de sectorale borgingscommissie, de dialoog met branches, werknemers, onderwijs en overheden over de sectorale uitdagingen in het Klimaatakkoord. Het doel daarvan is tot afspraken te komen over gedeelde prioriteiten, een gezamenlijke aanpak en voldoende anticiperend vermogen. Daarbij zijn er ook werkgelegenheidskansen buiten de sector, zoals bij het opvangen van de energieklimaattransitie in steden door inzet van groen.

- **Elektriciteit**. In de elektriciteitssector kampen vooral netbeheerders en betrokkenen bij Wind op Zee met schaarste aan arbeidskrachten. In nieuwe (deel)sectoren is aandacht nodig voor veilig en gezond werk. Baanverlies gaat een rol spelen in kolen- en mogelijk gascentrales. Actieve begeleiding en scholing naar ander werk is wenselijk. Waar dat mogelijk is, gebeurt dat bij voorkeur naar (duurzame banen in) sectoren waar werkgelegenheid ontstaat om zo tekorten te verminderen. Voor technici zijn er kansen in de aanleg van een duurzame energie-infrastructuur gebaseerd op elektrificatie en in de toekomst waterstof en groen gas De Topsector Energie heeft met CAREER een landelijk platform gerealiseerd waar publiek-private en sociale partners samenwerken aan het arbeidsmarkt- en scholingsvraagstuk rondom offshore wind.

- **Industrie**. De sector signaleert een groot gebrek aan goed opgeleid personeel, met name in de installatie- en onderhoudsbranche en in de maakindustrie. Baanverlies

[98] Een belangrijke bestaande structuur vormen de topsectoren, waarbij het zaak is ook werknemers(partijen) goed te (blijven) betrekken. Voor de energietransitie zijn met name de Human Capital Agenda's van de topsectoren Energie, Chemie, High Tech Systemen en Materialen, Agri & Food, Tuinbouw & Uitgangsmateriaal en Logistiek van belang. De HCA's van deze topsectoren worden versterkt door hieraan ook nieuwe actielijnen toe te voegen, die er specifiek op gericht zijn uitstromende medewerkers uit (sub)sectoren die krimpen als gevolg van de transitie te helpen zich om te scholen naar beroepen waar door de transitie groei ontstaat.

gaat een rol spelen in de gas- en oliewinning en –toelevering en in raffinaderijen. Actieve begeleiding en scholing naar sectoren waar werkgelegenheid ontstaat is wenselijk, zowel voor de mensen die het betreft als om in die sectoren tekorten te verminderen. De sectortafel wil zich behalve op grotere (zij)instroom richten op permanente ontwikkeling van mensen, bedrijven en innovatie. Bij het uitwerken van een sectorale agenda kan de sector aansluiten op de implementatieagenda 2018-2022 van *smart industry*, de topsectoren Chemie en High Tech Systemen en Materialen.

- **Gebouwde omgeving**. Onder meer netbeheerders, installateurs en bouwbedrijven concurreren om schaars personeel met diverse andere sectoren. Behalve instroom, zij-instroom en behoud van voldoende werkenden willen sectorale partijen werken aan slimme inzet van mensen en permanente ontwikkeling van mensen, bedrijven en innovatie. De tafel gebouwde omgeving heeft in samenwerking met de Bouwagenda een landelijk breed gedragen 'Intentieverklaring arbeidsmarkt en scholing in wijkgerichte aanpak' opgesteld, die onder meer geïmplementeerd wordt in de regionale publiek-private samenwerkingen. Daarnaast is een specifiek convenant 'mbo-aanbod klimaattechniek' opgesteld. Het programma De Uitdaging werkt aan het oplossen van tekorten door innovatie, leren in het werk en de onderwijsketen te betrekken in de verduurzamingsopgave in de gebouwde omgeving. Voor het slagen van de afspraken aan de tafel gebouwde omgeving is het nodig, dat de betrokken partijen ook met elkaar op regionaal en lokaal niveau tot samenwerking komen op het gebied van menselijk kapitaal. Het goed inrichten van die samenwerking biedt allerlei werkgelegenheidskansen voor 'groene banen' .

- **Mobiliteit**. Belangrijke opgaven zijn de omslag van fossiel naar elektrisch aangedreven voertuigen en het bewerkstelligen van voldoende laadvoorzieningen voor elektrisch vervoer. Meer elektrisch (personen)vervoer werkt door in het type onderhoud en leidt tot een grotere nadruk op IT-vaardigheden van werkenden in garages en verwante (auto)bedrijven. In de technische curricula van mbo-, hbo- en wo-opleidingen krijgt elektrisch vervoer steeds meer aandacht, maar voldoende gekwalificeerd personeel blijft vooralsnog een uitdaging. In het goederenvervoer zijn digitale vaardigheden steeds belangrijker en groeit de behoefte aan goed opgeleide, zelfredzame professionals. Bij het uitwerken van een sectorale agenda kan de sector deels aansluiten op de human capitalagenda van de Topsector Logistiek, die aandacht vraagt voor een flexibele en innovatie kennisbasis, kennisdisseminatie in de sector en sociale innovatie

e. In het vernieuwde Techniekpact is de klimaatopgave als een van de maatschappelijke opgaven benoemd waaraan invulling moet worden gegeven. De ondersteuning van regionale initiatieven die raken aan de energietransitie, wordt daarvoor uitgebreid. Techniekpactregio's worden bovendien gestimuleerd initiatieven te ontplooien of uit te breiden die bijdragen aan het verminderen van arbeidsmarktknelpunten. Deze beide lijnen worden expliciet opgenomen in de opdracht van EZK, SZW en OCW aan het Huis van de Technologie in oprichting voor de uitvoering van het Techniekpact. Koplopers, goede (regionale) voorbeelden en partijen die graag willen bijdragen, staan daardoor in goede verbinding met landelijke partijen die hen kunnen ondersteunen bij de doorontwikkeling van hun initiatieven.

f. De overheid expliciteert wat zij kan bijdragen in haar opdrachtgeverschap (o.a. aanbestedingen) aan het bieden van zekerheid op de langere termijn. Die zekerheid is nodig voor sectoren, onderwijspartijen en decentrale overheden om langetermijninvesteringen in leren en innoveren te kunnen doen. Naast anderen in staat stellen om te investeren, heeft de overheid zelf ook een belangrijke rol om de klimaattransitie eerlijk en inclusief te laten verlopen.

Vertaling naar uitvoering en regionale[99] sociaal-economische agenda's

a. De SER gebruikt zijn aanjaagfunctie[100] op het terrein van een leven lang ontwikkelen om op het terrein van de energietransitie in regio's en sectoren een slagvaardige en gecoördineerde verbinding te leggen van goede initiatieven en bestaande en nieuwe structuren. Daarbij gaat het om de verbinding met bestaande initiatieven als de Topsectoren, Techniekpact, Groenpact, Industriecoalitie, Bouwagenda, de diverse onderwijsakkoorden en het programma De Uitdaging. Speciaal zal de SER blijven letten op goede inbedding van *human capital* in de regionale energiestrategieën: een goede arbeidsmarktparagraaf in die regionale energiestrategieën zou een basis kunnen vormen voor gedegen arbeidsmarktplanning. De SER jaagt aan, ondersteunt, verbindt, rapporteert periodiek aan de taakgroep en legt daarbij verbindingen met de bredere context van een leven lang ontwikkelen. De SER benut de bestaande nauwe samenwerking met het Techniekpact, die is ontstaan door de aanjaagfunctie van een leven lang ontwikkelen, en zoekt daarbij een goede verbinding met (initiatieven vanuit) werknemerszijde.

b. De sectortafels kiezen in de uitvoering van de arbeidsmarktagenda's voor een lerende aanpak vanuit regionale publiek-private samenwerkingen van bedrijven, vakbonden, overheden, publieke en private onderwijs- en kennisinstellingen (liefst MBO-HBO-WO) en brancheopleiders. Desgewenst wordt eerst ervaring opgedaan in lokale experimenten met fieldlabs en *learning communities*, zoals bijvoorbeeld is beoogd met de 'Intentieverklaring arbeidsmarkt en scholing in de wijkgerichte aanpak' en het programma De Uitdaging. De taakgroep gaat met sectoren in gesprek over wat nodig is om te zorgen dat niet alleen *in* lokale samenwerking lerend vermogen ontstaat (project), maar ook *tussen* projecten, waardoor de aanpak van verduurzaming steeds beter en efficiënter kan verlopen (programma). De taakgroep kan sectorale partijen ondersteunen bij het vormgeven van een lerende aanpak en het wegnemen/adresseren van gesignaleerde belemmeringen. De Centra voor Innovatief Vakmanschap (MBO), Centres of Expertise (HBO) en het samenwerkingsverband 4TU van technische universiteiten bieden hun betrokkenheid aan, waar mogelijk in samenwerking. Die betrokkenheid richt zich ook op de verbinding met innovatieagenda's en ontwikkeling van de regio, of de Regionale investeringsfondsen (RIF's).

c. Technische brancheorganisaties stimuleren, in samenspraak met de vakbonden, dat hun leden in publiek private samenwerkingen voldoende leerwerk- en stageplekken beschikbaar stellen voor een vruchtbare kruisbestuiving tussen leren en werken – ook als het economisch minder goed gaat. Zij inventariseren samen de mogelijkheden om via O&O-fondsen vouchers uit te geven voor ontwikkeling en (loopbaan)begeleiding. Technische brancheorganisaties maken daarnaast met hun leden afspraken over hun opleidingscapaciteit met de intentie om tot afspraken over baan-/werkgaranties te komen om daarmee de instroom te verhogen. Hierin hebben de opleidingsbedrijven/ bedrijfstakscholen een belangrijke rol. Overheden inventariseren of de gunningscriteria in aanbestedingen voldoende ruimte voor opleiden door opdrachtnemers bieden. SBB zet zich specifiek in voor (de erkenning van) voldoende leerwerk- en stageplekken in het MBO.

d. De 'Intentieverklaring arbeidsmarkt en scholing in de wijkgerichte aanpak' is opgesteld om de gezamenlijke arbeidsmarkt- en scholingsopgaven van de sectortafels gebouwde omgeving (o.a. huizen en gebouwen, energie-infrastructuur, ondergrondse infra), mobiliteit (o.a. laadvoorzieningen elektrisch vervoer) en elektriciteit (o.a. bekabeling) in

[99] Uitgangspunt is om zoveel mogelijk aan te sluiten bij de arbeidsmarktregio's. Een arbeidsmarktregio is een afgebakend gebied waarbinnen dienstverlening wordt verleend door UWV en gemeenten aan werkzoekenden en werkgevers. Per 1 januari 2013 zijn er 35 arbeidsmarktregio's.

[100] https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/09/27/kamerbrief-leven-lang-ontwikkelen.

de verduurzaming van wijken het hoofd te bieden. Die verklaring is erop gericht ontwikkeling van vaardigheden, technologie en werkprocessen te verbinden in een lerende wijkaanpak vanuit hechte samenwerking van bedrijven, werkenden, overheid en de brede onderwijskolom. Werkgeverspartijen overleggen daarbij, in nauwe afstemming met die partijen, over het slim organiseren van het werk en over de beschikbare menskracht. De nationale intentieovereenkomst wordt door middel van regionale publiek-private samenwerkingen ingebed in de wijkenaanpak in het Klimaatakkoord. Bezien wordt hoe toeleveranciers meegenomen worden in de wijkenaanpak. De taakgroep biedt waar nodig ondersteuning voor deze aanpak en verspreidt leerervaringen naar andere sectoren. Als specifieke uitwerking voor het MBO wordt bovendien het Convenant MBO-aanbod voor de Klimaattechniek gesloten, met als doel te komen tot een MBO-aanbod voor bekostigd en niet-bekostigd onderwijs, dat zich richt op beroepen in de energietransitie, circulariteit en klimaatadaptatie; voldoende instroom; werkgaranties en opleidingen binnen bedrijven en waarborgen in de continuïteit van de (ver)bouwstroom.

e. Partijen spreken af Regio Deals voor te bereiden rond de belangrijkste transitieopgaven. Voor versterking van regionale opgaven heeft het kabinet de Regio Envelop beschikbaar gesteld. Hieruit worden Regio Deals ondersteund die meervoudige opgaven in de regio aanpakken. De openstelling voor de tweede tranche Regio Deals is in september 2018 gesloten. Veel voorstellen uit de tweede tranche zijn al gericht op de meervoudige opgaven van CO_2-reductie en versterking van de regionale economie en arbeidsmarkt. Voor de derde tranche zullen partijen gezamenlijk aanvullende voorstellen uitwerken voor regio deals die het Klimaatakkoord ondersteunen.

f. In lijn met het brede Nationaal Programma Groningen werkt de provincie Groningen in samenwerking met de SER Noord-Nederland (ondersteund door SER Nederland) en andere betrokkenen een regionale arbeidsmarktaanpak van de energietransitie uit. In de provincie Groningen, maar ook in Drenthe zullen in de fossiele energievoorziening banen gaan verdwijnen, terwijl andere sectoren sterk groeien. De beoogde aanpak bestaat uit een gecoördineerde samenwerking tussen (provinciale en gemeentelijke) overheden, sociale partners, onderwijspartijen en andere stakeholders. Het doel daarvan is de kansen en uitdagingen van de energietransitie samen tegemoet te treden en werkenden voldoende ondersteuning te bieden indien dit hen treft. Deze energietransitie zal uiteindelijk leiden tot een industrietransitie in brede zin.

Goede arbeidsvoorwaarden, -omstandigheden en -verhoudingen

a. Voor huidige werknemers is het uitgangspunt dat:
   - werkgevers en werknemers regelmatig stilstaan bij het loopbaanperspectief van werknemers, waarbij voorkomen van werkgelegenheidsverlies het vertrekpunt is.
   - werkgevers en werknemers in duurzame inzetbaarheid investeren om baanverlies te voorkomen. Werknemers krijgen op tijd de gelegenheid zich voor te bereiden op andere functies die gaan ontstaan of een andere invulling van het werk.
   - indien toch baanverlies optreedt, werkgevers en werknemers(vertegenwoordigers) transities van-werk-naar-werk organiseren, al dan niet via her-, om- en bijscholing.
   - voor wie het voorgaande geen uitkomst biedt, het zaak is sociale en financiële gevolgen passend op te vangen. Dit geldt specifiek voor werkenden in de brede kolenketen, die werkloos (dreigen te) raken bij afnemende werkgelegenheid in kolencentrales.
   - de overheid een brede verantwoordelijkheid heeft op het gebied van inkomenszekerheid en het creëren van de juiste randvoorwaarden voor duurzame inzetbaarheid.
   - in voorkomende gevallen partijen bovenstaande uitwerken in o.a. sociale plannen.

b. Sociale partners treden in dialoog om te komen tot goede arbeidsomstandigheden, arbeidsvoorwaarden en -verhoudingen in nieuwe (deel)sectoren, waar nog geen sprake is

van gereguleerd overleg en sociale infrastructuur. Zij inventariseren veiligheids- of gezondheidsrisico's in de nieuwe banen en nemen maatregelen gericht op veilig en gezond werken. Sociale partners bespreken daarnaast hoe de arbeidsverhoudingen in nieuwe (deel)sectoren op een bestendige wijze vorm kunnen krijgen. Daarbij betrekken ze de totstandkoming van cao's en O&O-fondsen.

c. De Inspectie SZW garandeert voldoende toezicht om te zorgen dat het werk in nieuwe (deel)sectoren voldoet aan alle wettelijke arbeidsomstandigheden en -voorwaarden. De Inspectie overlegt periodiek met sociale partners en de vraag welke actie nodig is. Ook (signalen over) sociale dumping komt daarbij aan de orde. Sociale partners nemen ook zelf verantwoordelijkheid. Zij voorzien de Inspectie zo goed mogelijk van casuïstiek en cijfers om het gesprek goed te kunnen voeren.

Een inclusieve aanpak om het potentieel beter te benutten

a. Sociale partners in de Stichting van de Arbeid maken met het kabinet afspraken over het benodigde randvoorwaarden voor werkenden om zich te kunnen ontwikkelen en werkzoekenden om zich te kwalificeren voor een duurzame baan. De afspraken hebben betrekking op versterking van de leercultuur en het stimuleren van individuele leerrekeningen, alsmede de verdeling van de daarmee gemoeide middelen. Daarnaast zullen sociale partners in de Stichting van de Arbeid mede op basis van bevindingen van de SER in het kader van zijn rol als aanjager bij leven lang ontwikkelen bezien hoe een (regionale) ondersteuningsstructuur kan worden bevorderd[101] en hoe bestaande regionale en sectorale initiatieven om een leercultuur te bevorderen kunnen worden versterkt. Zij zullen mede op basis van deze bevindingen eventueel noodzakelijke aanpassingen van de regelgeving verder agenderen om deze beweging te stimuleren.

b. Sociale partners maken afspraken over brede inzet van personeel in tekortberoepen, waardoor meer mensen duurzaam kunnen participeren. Sociale partners inventariseren wat verder nodig is om nieuwe groepen (zoals mensen met een arbeidsbeperking) te betrekken. Daarnaast hebben de koepelorganisaties ABU, CEDRIS, NRTO en OVAL de alliantie 'Samenwerken voor werk' gevormd. Deze alliantie heeft als doel om via publiek-private samenwerking zoveel mogelijk mensen, die nu nog langs de kant staan, weer aan het werk te helpen. De partijen kennen een groot landelijk en regionaal netwerk van dienstverleners op het gebied van scholing, begeleiding en arbeidsbemiddeling. Zij zetten deze kennis in om extra vakkrachten voor de energietransitie te leveren.

Responsief onderwijs op maat, ingebed in een sterke leercultuur

a. In het mbo en hbo is in samenwerking met de Topsector Energie het platform De Uitdaging tot stand gekomen.
   - De deelnemers van De Uitdaging stemmen met de MBO Raad en SBB af hoe men elkaar kan versterken en aanvullen op het gebied van samenwerking binnen RIF's en CIV's[102], nieuwe leermiddelen en de digitale ontsluiting daarvan in een leerplatform; experimenten met energie-innovatieprojecten en het leren van elkaar; experimenten met een flexibeler inzet van de kwalificatiedossiers; een gedeelde klimaat- en energieagenda voor MBO en VMBO, die onder andere zal voortkomen uit de afspraken die in het Klimaatakkoord gemaakt worden aan de sectortafels.
   - De Centres of Expertise in het HBO in De Uitdaging richten zich op het in kaart brengen van effectieve aanpakken, kennisuitwisseling in publiek-private netwerken en opschaling van succesvolle pilots en experimenten. Hierbij hanteren zij een viertal actielijnen: zicht krijgen (onder meer via interactie met de taakgroep en de sectortafels) op oplossingen die ons helpen regionale vraagstukken op te lossen;

[101] Hierbij valt ook te denken aan een ID-pas voor werkenden met daarop een 'vakpaspoort', waarin naast diploma's aanvullende vaardigheden/competenties en activiteiten kunnen worden opgenomen.

[102] Regionaal investeringsfonds (RIF) en Centrum voor Innovatief Vakmanschap (CIV)

samen slim optrekken om de operatie met succes te helpen uitvoeren; strategieën en investeringen meer op elkaar afstemmen en belemmeringen wegnemen; samen (sociale) systemen opzetten voor het ontwikkelen van mensen en oplossingen met een focus op het vergroten van de instroom, de snelheid van scholing en het vernieuwen van de inhoud voor klimaat en energie.

b. Op plekken waar de arbeidsmarkteffecten van de energietransitie optreden (zoals bij het verduurzamen van gebouwen in wijken, maar ook in garages waar monteurs vaker te maken krijgen met elektrisch vervoer), onderzoeken sociale partners met (publieke en private) onderwijspartijen gericht de noodzaak, vorm en inhoud van nieuw onderwijsaanbod voor werkenden en potentiële instromers (zowel studenten, zij-instromers als werkzoekenden) in de energietransitie. Zij organiseren hun aanbod zo dat aantrekkelijke en efficiënte leerroutes ontstaan, met erkenning van eerder opgedane leer- en werkervaringen, bij voorkeur stapelbaar tot een diploma. Daarbij kan het gaan om volledig nieuwe opleidingen of om modulaire trajecten, maar ook over vernieuwing binnen bestaande opleidingen. Zo heeft de SBB al de opdracht ontvangen van het ministerie van OCW om in de opleidingseisen en curricula in het MBO meer aspecten van circulaire economie op te laten nemen, waarbij ook rekenschap wordt gegeven van arbeidsmarkt-vraagstukken die volgen uit de energietransitie. Vanuit O&O-fondsen wordt waar nodig bijgedragen aan de ontwikkeling van nieuwe scholingsmodules. De woningcorporatiesector investeert in haar eigen opleidingsaanbod om duurzaamheidsdeskundigheid te bevorderen in haar rol als werkgever.

c. Het kabinet gaat maatwerk in het MBO voor volwassenen verder stimuleren, onder andere door de introductie van MBO-certificaten voor delen van opleidingen. Deze certificaten zijn bedoeld voor werknemers die al een stevige basis in de vorm van een MBO-diploma hebben en voor wie het behalen van een onderdeel van een kwalificatie, in de vorm van een MBO-certificaat, zinvol is om zich verder te ontwikkelen. Daarbij moet het gaan om robuuste delen van de kwalificatie, vastgesteld door sectorale sociale partners in de SBB en gericht op het versterken van het arbeidsmarktperspectief. SBB voert daartoe pilots uit. Op basis van een positieve evaluatie (eind 2019) zal het ministerie de invoering van MBO-certificaten verder opschalen. Daarnaast stelt het kabinet vanaf 2019 voor vier jaar jaarlijks €5 miljoen beschikbaar voor het stimuleren van de ontwikkeling van passende opleidingsprogramma’s op maat in het MBO voor volwassenen.

d. Het ministerie van OCW voert in het HBO sinds 2016 experimenten uit gericht op het bevorderen van maatwerk in het onderwijs voor volwassenen. Deze experimenten betreffen deeltijdse en duale HBO-opleidingen. Het gaat om het experiment leeruitkomsten en het experiment vraagfinanciering. In het experiment leeruitkomsten worden opleidingstrajecten op maat ingericht, aansluitend bij wat de volwassen student meeneemt aan relevante kennis en kunde en aansluitend op de mogelijkheden en behoeften om te leren in de werksituatie. In het experiment vraagfinanciering kan op modulaire basis worden deelgenomen aan opleidingen in techniek, ICT en zorg aan publieke en private hogescholen. Studenten kunnen in aanmerking komen voor vouchers van €1.250 per module van 30 studiepunten (half jaar). Een tussenevaluatie van beide experimenten in het HBO verschijnt eind 2018/begin 2019. Daarna wordt besloten over het vervolg. Daarnaast heeft het hoger onderwijs zelf een aantal initiatieven die hier nauw op aansluiten. Zo bestaat er specifiek voor werkenden met een onafgemaakte HBO-opleiding een leerwerk-traineeship, waarmee ze verleid kunnen worden een HBO-kwalificatie te behalen (*www.werkenENlerenMETenergie.nl*). En voor het HBO en WO heeft de *versnellingsagenda onderwijsinnovatie met ICT* (gemaakt door de Vereniging Hogescholen, de Vereniging van Universiteiten en SURF) als doel om digitalisering in het hoger onderwijs sneller mogelijk te maken en daarmee ook de flexibilisering mogelijk te maken.

e. SBB brengt de bestaande opleidingsinfrastructuur voor het technische MBO in kaart. Op grond daarvan maken onderwijspartijen en sociale partners afspraken over wat verder nodig is om de bestaande infrastructuur aan te vullen en te verbinden. Goede voorbeelden zijn er al (Duurzaamheidsfabriek, tech hubs, RIF-samenwerkingen), maar soms versnipperd. Werkgeverspartijen in de taakgroep stimuleren dat hun leden bijdragen aan 'tech hubs' en andere fysieke test- en ontwikkelomgevingen, door inzet van medewerkers voor kennisoverdracht en het beschikbaar stellen van machines. Op die manier ontstaat er een structuur om technologische innovatie snel in de gehele onderwijsketen te laten landen. Dit geldt ook voor innovatie die nodig is om de energietransitie goed te laten verlopen. Door bijvoorbeeld deze 'hubs' te voorzien van warmtepompen en technici beschikbaar te stellen om hun kennis hierover door te geven, kan een groot aantal scholen daar gebruik van maken terwijl het minder inzet van het bedrijfsleven vraagt dan wanneer zij al die scholen apart moeten benaderen. Private opleiders brengen door EVC-trajecten en maatwerk scholingstrajecten en –begeleiding mensen weer aan het werk. Zij leggen in samenwerking met gemeentes, UWV, re-integratiebureaus, werkgevers en uitzendorganisaties de focus op wat de talenten en mogelijkheden van mensen zijn. Dit geldt ook voor de mogelijkheden voor banen als gevolg van de energietransitie.

f. De VSNU onderzoekt met de MBO Raad en Vereniging Hogescholen, en in gesprek met private aanbieders van opleidingen, op welke manier zij in de energietransitie samen kunnen optrekken op het gebied van onderzoek (agenda, ontwikkeling en uitwisseling van kennis) en onderwijs (in kaart brengen ontwikkelingen beroepspraktijk, aanpassing van het onderwijsaanbod, passende leerarrangementen, doorlopende leerlijnen). Goede samenwerking tussen universiteiten, HBO en MBO kan ervoor zorgen dat studenten uit het beroepsonderwijs goed leren omgaan met de nieuwste academische inzichten. Dit geldt ook voor vraagstukken uit de energietransitie, bijvoorbeeld met de inzet van (nieuwe) technologie op zo'n manier dat er minder mensen nodig zijn voor de verduurzaming van een wijk. De partijen ontwikkelen een gezamenlijke visie en stimuleren hun leden om, in samenwerking met sectoren en (leer)bedrijven in regio's, ontwikkelde kennis in te zetten en nieuw onderwijsaanbod eensluidend te vertalen en in te zetten in regio's. Daarbij is de samenwerking tussen het bedrijfsleven en het onderwijs van groot belang, zowel op inhoud (curricula, opleidingen en *skills*) als op uitvoering (*tech hubs*, hybride docenten, publiek-private samenwerking). Dit past binnen een bredere beweging van interdisciplinaire onderzoeksaanpakken zoals de Nationale Wetenschapsagenda , waardoor er ook oog is voor de toepassing en sociale gevolgen van innovaties.

g. Partijen spreken af regionale initiatieven in het beroepsonderwijs rond de transitie te versterken. Het nieuwe Regionaal Investeringsfonds (2019-2022) biedt samenwerkingsverbanden van onderwijs, bedrijfsleven en regionale overheden de kans om subsidie aan te vragen voor een betere aansluiting tussen mbo en arbeidsmarkt. Het nieuwe RIF stimuleert dat initiatieven ten behoeve van de transitieopgaven in het Klimaatakkoord goede aanvragen indienen bij het fonds. Potentiële aanvragers die zich richten op de energietransitie kunnen daartoe worden ondersteund door het Huis van de Technologie in oprichting. Ook kunnen zij samenwerken met en leren van de partners in De Uitdaging.

h. Werkgeversorganisaties spannen zich in om voldoende hybride docenten te leveren in (technische) docentschappen om de docententekorten het hoofd te bieden. Hybride docenten werken deels in het bedrijfsleven en deels als docent, of wisselen dit werk af. Kwaliteit staat daarbij uiteraard voorop. De organisaties inventariseren wat nodig is om de bevoegdheidsstructuur te versimpelen en/of de weg naar bevoegdheid te verkorten. Organisaties kijken daarbij goed naar arbeidsconstructies voor de hybride docent om die ruimte mogelijk te maken. Vanuit hun bevindingen doen zij gerichte voorstellen aan betrokken, zoals het Ministerie van OCW. Lerarenopleidingen moeten daarbij maatwerk in scholing kunnen bieden om de (gedeeltelijke) overstap door vakkrachten van bedrijfsleven

naar onderwijs aantrekkelijk en passend te maken. Dit sluit aan bij de conclusies van het recente advies van de Onderwijsraad *'Ruim baan voor leraren'.* Vanuit het lerarenloket wordt er informatie beschikbaar gesteld hoe men als techniekdocent aan de slag kan. Op basis van de ervaringen met de bestaande subsidie voor zij-instromers wordt verkend wat een goede invulling is van een dergelijke subsidie in de toekomst.[103]

i. De vakbonden spannen zich in om werknemers te stimuleren om van de scholingsmogelijkheden gebruik te maken, te beginnen met het verzilveren van in de cao afgesproken opleidingsdagen. Via een aanbod van loopbaanadvies helpt de vakbeweging werknemers en werkzoekenden een goede keuze te maken.

j. Het kabinet werkt aan een uitgavenregeling voor een publiek leer- en ontwikkelbudget om eigen regie te stimuleren. Deze regeling zal naar verwachting in 2020 gereed zijn. Bij de uitwerking zal worden bezien op welke manier scholing richting kansberoepen kan worden gestimuleerd.

k. Het kabinet stimuleert de totstandkoming van leerrekeningen (in welke vorm dan ook, vouchers, trekkingsrechten, ontwikkelrekeningen), onder andere door in samenwerking met sociale partners duidelijkheid te geven over de fiscale behandeling van deze leerrekeningen. Hierover zal ook een onderzoek worden gestart. Verder zal de Stichting van de Arbeid samen met de SER en in overleg met SZW expertmeetings organiseren om ervaringen met huidige private ontwikkelbudgetten in kaart te brengen.

l. Het kabinet verkent de haalbaarheid van een persoonlijk digitaal overzicht van scholingsmogelijkheden en (op termijn) ook de bijpassende financiële tegemoetkomingen. Daarbij beveelt de taakgroep aan om een individueel competentiepaspoort te introduceren. Met dit paspoort kunnen mensen hun competenties bijhouden en inzichtelijk maken voor hun eigen ontwikkeling en voor (potentiële) werkgevers.

m. Sociale partners dragen bij aan een positief imago van hun sector bij scholieren en studenten, waarbij zij aansluiten bij bestaande programma's zoals Sterk Beroepsonderwijs en Sterk Techniekonderwijs. Docenten kunnen de Bèta Mentality Test inzetten om hun leerlingen te enthousiasmeren voor een (studie)loopbaan in de techniek. Tevens kan er gebruik worden gemaakt van de mogelijkheid om reële maatschappelijke vraagstukken in te brengen als leerprojecten in lokale publiek private samenwerking of schoolse omgeving.

n. Voor de langere termijn is het van belang om nieuwe generaties al vroegtijdig bekend te maken met maatschappelijke vraagstukken zoals duurzaamheid en klimaat. Het curriculum in het funderend onderwijs wordt momenteel geactualiseerd in het curriculumherzieningstraject genaamd *Curriculum.nu*. Om leerlingen daar adequaat op voor te bereiden is er enerzijds aandacht nodig voor het specifieke thema en bijbehorende technologie, maar anderzijds ook om brede vorming en een goede leerhouding die helpt om later als burger om te gaan met grote transities. Binnen *Curriculum.nu* wordt in negen leergebieden, waaronder Mens & Natuur, Mens & Maatschappij en Burgerschap, wordt door leerkrachten en schoolleiders nagedacht over nieuwe kerndoelen voor het primair en voortgezet onderwijs. In het traject staat een doorlopende leerlijn centraal. In deze curriculumherziening is geïdentificeerd wat de grote en leergebied-overstijgende vraagstukken zijn waar we een volgende generatie op moeten voorbereiden. Een van die vraagstukken betreft het klimaat en duurzaamheid. *Tech hubs* kunnen het funderend onderwijs te zijner tijd helpen bij een voortvarende uitwerking van de onderwijsdoelen op dit gebied, waarbij gelet wordt op een goede doorlopende leerlijn naar het voortgezet onderwijs en vervolgonderwijs. Door het programma Sterk Techniekonderwijs liggen er

[103] Regeling subsidie zij-instroom 2017.

kansen om in het VMBO snel te investeren in een goede integratie van duurzaamheid en de energietransitie in het onderwijs. Daarnaast is in *Curriculum.nu* aandacht voor 'brede' vaardigheden, zodat leerlingen de juiste leerattitude meekrijgen. Dit zit in de leergebieden Mens & Maatschappij en Burgerschap. Het is belangrijk dat kinderen kunnen leren op een manier die bij hen past.

o. Voor wat betreft het MBO brengt SBB, in opdracht van OCW, in kaart welke rol circulaire economie en duurzaamheid hebben in kwalificatiedossiers. SBB stelt een plan van aanpak op om circulair denken en werken te versterken in het MBO. SBB ontwikkelt een voorstel hoe onderwijs en bedrijfsleven dit in kwalificatiedossiers kunnen opnemen. SBB rapporteert daarover aan de minister van OCW, die dit opneemt in de jaarlijkse voortgangsrapportage van het Techniekpact.

Verbetering van regionale en sectorale arbeidsmarktinformatie

a. De taakgroep maakt met de relevante (onderzoeks)organisaties [104] afspraken over de opbouw van een informatiebasis om op het terrein van arbeidsmarkt en scholing de landelijke, sectorale en regionale uitvoering van het Klimaatakkoord optimaal te kunnen sturen en monitoren.[105] De taakgroep inventariseert daartoe specifieke informatiebehoeften aan de sectortafels en in regio's en overlegt met genoemde organisaties hoe in die behoefte kan worden voorzien. Hierbij wordt zoveel mogelijk voortgebouwd op bestaand instrumentarium.

b. De taakgroep sluit aan bij een bestaand initiatief in het kader van het Techniekpact: *ArbeidsmarkInZicht*. Dit is een initiatief van zes regio's in Zuidoost-Nederland en de provincies Brabant en Limburg, verenigd in Brainport Network. Doel is het beschikbaar maken van actuele, transparante arbeidsmarktinformatie die binnen en tussen regio's dialoog en samenwerking stimuleert.

c. De op te bouwen informatiebasis bestaat ten minste uit periodieke (landelijke, sectorale en regionale) gegevens over enerzijds de arbeidsmarktsituatie op dat moment en anderzijds arbeidsmarktprognoses voor de vijf komende jaren.

d. De taakgroep inventariseert de arbeidsmarkt- en scholingsinformatie, waaraan behoefte is om in regio's, sectoren en sectortafels het Klimaatakkoord goed te kunnen uitvoeren. Indien een substantiële en redelijke informatiebehoefte van uitvoerende partijen niet (meer) strookt met de beschikbaarheid van data, spant de taakgroep zich in om in de veranderende behoefte te voorzien.

Opvang van werkgelegenheidsverlies

a. Het wetsvoorstel om kolen bij elektriciteitsproductie te verbieden kan leiden tot schadelijke gevolgen voor de werkgelegenheid en de rechtspositie van werknemers. Het

---

[104] Om tot inrichting en vervolgens uitvoering van een gezamenlijk gedragen informatievoorziening te komen, is een klankbordgroep opgericht waarin de belangrijkste (onderzoeks)organisaties (PBL, CPB, ROA, UWV, SBB, TNO), het secretariaat van de taakgroep en de SER-kroonleden Henri de Groot en Bas ter Weel vertegenwoordigd zijn. Het CBS wordt daaraan toegevoegd.

[105] Verschillende vormen van informatie kunnen relevant zijn: 1) inzicht in de huidige overschotten en tekorten op de arbeidsmarkt en de aansluiting daartussen, waarbij gebruik kan worden gemaakt van zeer gedetailleerde gegevens van UWV en CBS, en kwalitatieve inzichten in veranderende behoeften aan vaardigheden als gevolg van het Klimaatakkoord; 2) inzicht in waar investeringen ten behoeve van het Klimaatakkoord de discrepantie tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt kunnen vergroten in de komende vijf jaar (onderwerp van een eerste inschatting van arbeidsmarkteffecten door PBL en ROA); 3) inzichten in mogelijke structurele veranderingen in de werkgelegenheid (verdeling van werk over sectoren en typen werknemers) als gevolg van het Klimaatakkoord op de lange termijn en mogelijke effecten van beleidsmaatregelen die zijn gericht op het verminderen van de spanning op de arbeidsmarkt. Elk van deze vormen van informatie vraagt om een ander type analyse, waardoor het belangrijk is vooraf helder te krijgen waaraan behoefte is.

kabinet erkent dat de specifieke casus in de steenkolenketen bijzondere aandacht verdient. De aard en omvang van deze effecten zijn op voorhand echter niet zondermeer duidelijk. Sluitstuk is dat er een groep is die ondanks alle inspanningen buiten de boot kan vallen, waarover terechte zorgen zijn en waarvoor mogelijk instrumentarium nodig is om sociale risico's passend op te vangen. In het SER-advies Energietransitie en Werkgelegenheid stelt de SER voor dat het kabinet met sociale partners overlegt over de wijze waarop het Rijk invulling geeft aan zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid en roept in deze context op om een 'kolenfonds' op te zetten voor werknemers die werkloos (dreigen te) raken bij sluiting van kolencentrales en in de kolenketen. Hiermee zou moeten worden voorzien in maatwerk; zoals door om/bij/herscholing, begeleiding naar ander werk, tijdelijke suppletie bij uitkering of in geval van aanvaarden lager betaalde baan, omgaan met consequenties pensioenopbouw, maatwerkregeling voor ouderen in situaties waar de kans op werk minimaal is. In het SER-advies is dit nader toegelicht (pag. 60-61). Daarbij stelt de SER dat bij de aanpak van werkloosheid door de energietransitie twee uitgangspunten centraal staan: inclusief arbeidsmarktbeleid en een bijzondere rol voor het Rijk om te zorgen voor een 'eerlijke transitie'.

b. Overeenkomstig de aangenomen motie Moorlag en de nadere precisering die uit het inmiddels lopende onderzoek naar de omvang van het mogelijke arbeidsplaatsenverlies en de gevolgen daarvan voor de werknemers zal voortvloeien, maakt het kabinet nadere afspraken met sociale partners over de invulling van de verantwoordelijkheid die de overheid en sociale partners hebben, waaronder het beschikbaar stellen van toereikende en tijdige instrumenten en middelen, zo mogelijk via een kolenfonds.
Daarmee neemt het kabinet zijn deel van de door de SER vastgestelde bijzondere verantwoordelijkheid op zich, gezien het feit dat de mogelijke sluiting van kolencentrales het gevolg is van het kabinetsbesluit rond het verbod van kolen voor de opwekking van elektriciteit in het kader van de energietransitie.

c. De krimp of zelfs sluiting van op fossiele energie georiënteerde bedrijven vraagt veelal, met inachtneming van de rol van de overheid, om een regionale/sectorale aanpak. Werkgelegenheidsverlies in deze bedrijven is daarom zowel onderdeel van de sectorale arbeidsmarktagenda's als van de regionale uitwerking. Zeker als het om grote aantallen werkenden gaat, is een verbinding tussen sectorale en regionale inspanningen nodig. Hierbij valt te leren van specifieke gevallen van grootschalig werkgelegenheidsverlies uit het recente verleden.

d. Partijen spreken af dat de integrale human capitalagenda's (zie punt a) acties bevatten die erop zijn gericht om medewerkers uit (sub)sectoren, die als gevolg van de energietransitie krimpen, te helpen bij omscholing naar beroepen waar door de transitie groei/krapte ontstaat.

e. SBB kijkt in aanvulling op het leerbanenoffensief, hoe de beroepsbegeleidende leerweg ingezet kan worden om werkenden en werkzoekenden om te scholen naar (tekort)beroepen in de energietransitie.

Voorwaarden om afsprakenpakket in gang/samenhang te krijgen

a. De taakgroep adviseert een permanente structuur binnen de governance van het Klimaatakkoord in te richten om het pakket aan maatregelen op het terrein van arbeidsmarkt en scholing in gang te zetten en te coördineren. Omdat voor die samenhang de belangrijkste spelers op het terrein van arbeidsmarkt en scholing nodig zijn, ontwikkelt de taakgroep zich in die richting. Gezien de brede samenstelling van de taakgroep zal naar een goede vorm van regievoering worden gezocht. Daarbij wordt waar mogelijk aangesloten bij de initiatieven in het kader van de aanjaagfunctie van de SER rond een leven lang ontwikkelen. De permanente structuur:

- stimuleert en ondersteunt borgingscommissies om de totstandkoming van sectorale arbeidsmarktagenda's te bewerkstelligen;
- verbindt de sectorale onderwijs- en arbeidsmarktvraagstukken in een overkoepelende agenda, met aandacht voor cross-sectorale aspecten;
- volgt de voortgang door kennis te verzamelen en actief contact te onderhouden met o.a. de uitvoerende partijen van de tafels;
- trekt lessen, formuleert voorstellen voor verbetering en deelt kennis en aanbevelingen aan sectorale en regionale spelers in de energietransitie;
- initieert activiteiten om geconstateerde belemmeringen weg te nemen en adresseert deze in het juiste gremium;
- draagt bij aan het bewerkstelligen van voldoende experimenteerruimte;
- stimuleert gecoördineerde verbindingen in en tussen regio's en sectoren;
- zorgt voor afstemming met trajecten buiten de energietransitie;
- identificeert een kopgroep van initiatieven in de energietransitie.

b. De taakgroep adviseert dat sectorale borgingscommissies (daartoe gestimuleerd en ondersteund door bovengenoemde permanente structuur) zorgdragen voor de totstandkoming van sectorale onderwijs- en arbeidsmarktagenda's. De sectorale borgingscommissies:
   - creëren een overleggremium per sector, waarin de relevante partijen komen tot sectorale onderwijs- en arbeidsmarktagenda's met actiegerichte afspraken.
   - signaleren en articuleren sectorale onderwijs- en arbeidsmarktvraagstukken als gevolg van de energietransitie en afspraken in het Klimaatakkoord, als inbreng voor deze agenda's.

c. De SER wendt zijn aanjaagfunctie van een leven lang ontwikkelen aan om in nauwe samenwerking met bestaande 'aanjagers' als Techniekpact, Topsectoren en Groenpact te zorgen voor aanjagend, ondersteunend en verbindend vermogen. Ook de taakgroepleden dragen bij aan organiserend vermogen, door actief menskracht en (de verbinding met) eigen initiatieven in te zetten waar dat in de uitvoering meerwaarde heeft. Onderdeel van deze aanjaagfunctie moet zijn om positief en activerend te communiceren over de energietransitie en de kansen die deze brengt op het gebied van arbeidsmarkt en scholing. Door koplopers een podium te geven, biedt de SER inspiratie aan de middengroep in het innovatiesysteem.

D5 Bevordering draagvlak

De maatregelen in het Klimaatakkoord raken aan hoe we wonen, werken en leven. Veel maatregelen in het Klimaatakkoord zullen gevolgen hebben voor burgers en bedrijven. Hun wensen en zorgen moeten daarom zichtbaar meegewogen worden in de keuzes die gedurende de transitie gemaakt worden. Dit moet op alle niveaus gebeuren: in de nationale politieke keuzes, in keuzes op regionaal niveau, lokaal niveau en in relatie tot keuzes die raken aan het eigen bedrijf, huis en omgeving.

Draagvlak en acceptatie kunnen gerealiseerd worden als besluitvorming transparant is en de lusten en lasten eerlijk verdeeld worden. De eerlijke verdeling van lusten en lasten moet breed geïnterpreteerd worden: niet alleen financieel maar bijvoorbeeld ook ruimtelijk en sociaal. Dit betekent bijvoorbeeld bij hernieuwbare energie op land dat burgers en bedrijven de kans krijgen om mee te denken over waar projecten gerealiseerd worden en zo mogelijk ook kunnen delen in de opbrengst. Bij de gastransitie in de wijk is het belangrijk dat burgers en bedrijven zeggenschap hebben bij de keuze van alternatieve warmtebronnen en van de maatregelen om gebouwen energiezuinig te maken. Burgers en bedrijven dragen dan niet alleen de lasten, maar profiteren ook van de lusten.

Dit hoofdstuk benoemt de ingrediënten van een aanpak om burgerparticipatie en versterking van het draagvlak integraal onderdeel te maken van de uitvoering van het Klimaatakkoord. Vanuit de visie dat participatie van burgers en bedrijven bij de ontwikkeling en uitvoering van plannen en projecten de kans vergroot dat zij zich mede-eigenaar gaan voelen. Meedenken is voor veel mensen een voorwaarde voor meedoen. Met participatie wordt bovendien een schat aan kennis en ervaring ontsloten die ten goede komt aan de kwaliteit van plannen en projecten.

Evenwichtige lastenverdeling

Uitgangspunt van het Klimaatakkoord is dat de transitie voor alle burgers en bedrijven haalbaar en betaalbaar is. Daarom is in alle sectoren ingezet op kostenefficiënte maatregelen waarmee de totale lasten van de transitie zo veel mogelijk worden beperkt. Het is echter niet te vermijden dat er extra kosten gemaakt moeten worden om de beoogde emissiereductie richting 2030 en 2050 te realiseren.

Vanuit het perspectief van individuele burgers en bedrijven bestaan die extra kosten (lasten) uit twee componenten:

- *Klimaatbelastingen:* dat zijn milieubelastingen, zoals energiebelastingen, accijnzen op brandstoffen en de Opslag Duurzame Energie (ODE).
- De *netto jaarlijkse kosten van investeringen in klimaatoplossingen:* dat zijn de jaarlijkse meerkosten, ook wel ‘onrendabele top’ genoemd.

Tegenover deze extra kosten kunnen ook financiële voordelen (lusten) staan:

- *inkomsten* uit (mede)eigendom van installaties voor duurzame energieopwekking
- *financiële compensaties*, bijvoorbeeld in de vorm van subsidies voor bedrijven en de salderingsregeling voor burgers die zonnepanelen hebben.

Naast het beperken van de kosten in absolute zin, is een evenwichtige verdeling van de lusten en lasten tussen burgers onderling en tussen burgers en bedrijven noodzakelijk voor het draagvlak van de transitie. Om die reden hebben partijen bij het uitwerken van maatregelen ook oog gehad voor de verdeling van de hiermee samenhangende lasten.

Het realiseren van een evenwichtige lastenverdeling vergt bovenal een politieke discussie. Het kabinet heeft in dat kader eerder aangegeven dat het Klimaatakkoord en het klimaatbeleid niet geschikt zijn om inkomenspolitiek mee te voeren. Dat neemt evenwel niet weg dat het

Klimaatakkoord onmiskenbaar effecten zal hebben op de lasten van burgers en bedrijven. In zijn appreciatie van het Voorstel voor hoofdlijnen heeft het kabinet al aangekondigd dat het een verkenning zal uitvoeren naar de financiering van de SDE+, met aandacht voor de lastenverdeling tussen huishoudens en bedrijven. Met de doorrekening van het Centraal Planbureau zullen de effecten voor de lastenverdeling zichtbaar worden. De uitkomsten hiervan zal het kabinet betrekken bij zijn afweging over het Klimaatakkoord. In de kabinetsappreciatie heeft het kabinet daarnaast de discussie over de koopkrachtplaatjes elk jaar opnieuw worden gevoerd over de volle breedte van het beleid.

Burgermonitor

Een evenwichtige verdeling van lusten en lasten is belangrijk, maar er is meer nodig om het draagvlak voor de transitie te versterken. Brede en actieve betrokkenheid van burgers is essentieel om de grote uitdagingen van dit Klimaatakkoord te laten slagen. Maar op dit moment is er nog onvoldoende zicht op wat er onder burgers leeft. Daarom maakt het Sociaal en Cultureel Planbureau de kennis, houdingen, motieven, verwachtingen en het gedrag van burgers met betrekking tot de duurzaamheidstransitie inzichtelijk.

Sinds 2018 heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau het programma Duurzame Samenleving. Met dit programma biedt het SCP een sociaal-cultureel perspectief op de transities die moeten leiden tot een duurzame samenleving. Het onderzoeksprogramma richt zich op de relatie tussen de burger (individueel of collectief) en de overheid in de context van deze transities, op processen van in- en uitsluiting van (groepen) Nederlanders tijdens en ten gevolge van deze transities en op de gevolgen van deze transities op de kwaliteit van leven.

In het kader van dit programma zal het SCP het burgerperspectief van een verduurzamende samenleving in kaart gaan brengen. Het SCP maakt de kennis, houdingen, motieven, verwachtingen en het gedrag van burgers met betrekking tot de duurzaamheidstransitie inzichtelijk. Door het burgerperspectief periodiek in kaart te brengen, wordt het mogelijk om onderbouwde uitspraken te doen over ontwikkelingen in de loop der jaren. In 2019 wordt een verkennende studie naar het burgerperspectief van de energietransitie uitgevoerd. Deze verkenning poogt methodologische kwesties te verhelderen, tot een eerste afbakeningen van de inhoudelijke focus te komen, maar zeker ook een eerste stand van zaken in kaart te brengen. Het SCP beoogt een aantal partijen uit het Klimaatakkoord uit te nodigen voor de klankbordgroep van deze verkennende studie. Ook zullen op basis van deze verkennende studie keuzes worden gemaakt over wat haalbaar is en over de regelmaat en continuïteit waarmee de verduurzaming van de Nederlandse samenleving vanuit het burgerperspectief bestudeerd zal worden.

Het streven is het volgen van de duurzaamheidstransities vanuit het burgerperspectief van het SCP een vaste rol te geven in de borgingscyclus ten behoeve van de voortgang van het Klimaatakkoord. Op basis van periodieke rapportages van het SCP kan de ontwikkeling van draagvlak en burgerparticipatie gedurende de voortgang van het Klimaatakkoord gevolgd worden. Met de inzichten van het SCP over het burgerperspectief van een verduurzamende samenleving kan de kwaliteit van de uitvoering van het Klimaatakkoord worden verbeterd en de uitvoering worden bijgestuurd waar dit nodig is.

Brede publieksaanpak

Brede betrokkenheid en actieve participatie van burgers vereist niet alleen goed zicht op wat er onder burgers leeft maar ook vertaling van de doelen van het Klimaatakkoord in een concreet handelingsperspectief voor burgers. Het Rijk ontwikkelt daartoe een brede publieksaanpak. Deze heeft tot doel burgers bewust te maken van hun persoonlijke rol in de

transitie en hen te stimuleren hun gedrag te veranderen. De brede publieksaanpak kent twee elementen, een publiekscampagne en een netwerkaanpak.

De publiekscampagne benadert de burger via gerichte communicatie op momenten dat deze er het meest voor open staat. Een koepelthema verbindt alle inspanningen die door het Rijk, private en publieke stakeholders op dit gebied worden ontwikkeld. Hiermee wordt geschetst waarom het klimaat een gezamenlijke opgave met zich meebrengt en wat bedrijven, organisaties en burgers allemaal doen om de doelen van het Klimaatakkoord te halen. Binnen het koepelthema worden, onder verantwoordelijkheid van de departementen, deelcampagnes ontwikkeld en uitgevoerd, die bepaalde onderwerpen uit het Klimaatakkoord intensief belichten.

Naast een massamediale component kent de publiekscampagne een aanpak waarmee burgers doorlopend een handelingsperspectief wordt geboden, zodat ze een bijdrage kunnen leveren op het moment dat dit het beste uitkomt. In de netwerkaanpak ontwikkelen Rijk en stakeholders (publiek/private partijen) gezamenlijk concrete en aantrekkelijke mogelijkheden waarmee burgers kunnen bijdragen. Met een passend aanbod op het juiste moment wordt het hen gemakkelijker gemaakt om zelf stappen te zetten.

Burgerdialoog

Veel mensen beseffen hoe enorm de opgave is en ook dat pijnlijke keuzen noodzakelijk zijn. Grote groepen burgers zijn zelf al in actie gekomen, maar niet iedereen ziet de noodzaak voor verandering en wil actief bijdragen. Een grote groep burgers reageert nog afwachtend, ook wanneer gaat om de voorbereiding van maatregelen in eigen huis of omgeving. Dit deel van de bevolking mag bij de uitvoering van het Klimaatakkoord niet worden vergeten. Wanneer zij in de uitvoeringsfase geconfronteerd worden met de gevolgen, komt het draagvlak voor realisatie onder druk te staan.

Tegen deze achtergrond is in het voorjaar van 2018 op initiatief van het Klimaatberaad een burgerdialoog georganiseerd waaraan een kleine 200 burgers heeft deelgenomen. Het Nationaal Platform Burgerparticipatie bij Omgevingsbeleid heeft samen met Buurkracht en het HIER klimaatbureau met burgers gesproken over hun wensen en zorgen over klimaatverandering en klimaatbeleid. Ook is gesproken over de wijze waarop burgers bij de uitwerking en uitvoering van het Klimaatakkoord betrokken willen worden.

In vervolg op deze burgergesprekken wordt in 2019 een verkenning uitgevoerd met als doel scherper zicht te krijgen op welke manier burgers die nog afwachtend of moeilijk bereikbaar zijn, kunnen worden betrokken bij de uitvoering van het Klimaatakkoord. Dit is in de eerste plaats een opgave op lokaal of regionaal niveau, als onderdeel van de voorbereiding van concrete plannen en projecten. In aanvulling daarop zou een dialoog op landelijk niveau, bijvoorbeeld in een virtuele community, zicht kunnen bieden op hun wensen en zorgen over klimaatverandering en klimaatbeleid. Hiermee wordt voortgebouwd op eerder gevoerde dialogen, zoals de Energiedialoog 2016 en de regionale bijeenkomsten die onderdeel uitmaakten van de voorbereiding van het Klimaatakkoord. Mits goed voorbereid kan een dergelijke voortgaande dialoog een belangrijke aanvulling zijn op de studies van het SCP en waardevolle signalen en adviezen opleveren voor de uitvoering van het Klimaatakkoord. Ook kan deze dialoog tot een versterking van de brede publieksaanpak leiden, door een permanent communicatiekanaal te bieden naar een groep burgers die via andere kanalen moeilijk bereikbaar is.

Participatie in de Regionale Energie Strategieën

Bij de ontwikkeling van een Regionale Energie Strategie werken overheden met netbeheerders en maatschappelijke stakeholders regionaal gedragen keuzes uit voor de opwekking van duurzame elektriciteit, de warmtetransitie in de gebouwde omgeving en de daarvoor benodigde opslag- en energie-infrastructuur. Deze keuzes worden vertaald naar gebieden, projecten en de implementatie en uitvoering van die projecten.

In elke regio worden de hoofdlijnen van het proces om te komen tot een Regionale Energie Strategie met een Startnotitie vastgelegd. Hierin wordt ook de doelstelling en de wijze van democratische en ruimtelijke borging vastgelegd. Het proces moet leiden tot een energiestrategie waarin is uitgewerkt welke concrete zoekgebieden geschikt zijn voor energie uit zon, wind, bodem of water, rekening houdend met ruimtelijke kwaliteit en het maatschappelijk draagvlak. Procesparticipatie bij de ontwikkeling van de Regionale Energie Strategie leidt tot kwalitatief beter onderbouwde keuzes en besluiten en draagt op die manier bij aan een succesvolle uitvoering.

Per regio dragen gemeenten, waterschap en provincie zorg voor een goede en tijdige informatie van burgers en realiseren zij lokale faciliteiten om burgers in staat te stellen effectiever mee te denken in de strategievorming. Het is aan de regio om te bepalen welke facilitering hiervoor nodig is. Afhankelijk van de regionale omstandigheden kan het kan gaan om toegang tot kennis, onafhankelijke procesbegeleiding, financiële ondersteuning of anderszins. De te kiezen vorm van facilitering wordt vastgelegd in de eerder genoemde Startnotitie.

Bij de uitvoering van de Regionale Energie Strategie zijn regionale overheden gehouden aan de in dit Klimaatakkoord vastgelegde afspraken over burgerparticipatie bij de wijkgerichte aanpak en projectparticipatie bij hernieuwbare energieopwekking.

Participatie in de wijkgerichte aanpak

Gemeenten hebben de regierol in de transitie naar aardgasvrije wijken. In een zorgvuldig proces zullen zij per wijk een afweging moeten maken wat de beste oplossing is, als huizen niet langer met de traditionele cv-ketel worden verwarmd. De oplossing kan per wijk verschillen. Alle praktijkvoorbeelden tot nu toe tonen aan dat dit proces succesvoller verloopt, naarmate burgers daarin meer met elkaar en met de (lokale) overheid optrekken.
Bij het kiezen van een passende vorm van participatie - informeren, inspraak, consultatie of co-productie – is het belangrijk om het sociaal-culturele profiel van de wijk te kennen. Verschillende wijkprofielen worden uitgewerkt en getoetst in de proeftuinen van het Interbestuurlijke Programma Aardgasvrije wijken. Dit is een gezamenlijk programma de ministeries van BZK en EZK en de koepels van gemeenten (VNG), provincies (IPO) en waterschappen (UvW).

Onderdeel van dit programma Aardgasvrije wijken vormt een Kennis- en leerprogramma dat tot doel heeft de regierol van gemeenten te versterken en leerervaringen van gemeenten en andere stakeholders te bundelen. In de proeftuinen worden onder meer participatieprincipes getoetst. Deze principes gelden niet alleen voor de gemeente als regiehouder van het proces, maar ook voor andere partijen die meewerken aan de (fysieke) uitvoering, zoals netwerkbedrijven, energieleveranciers, woningcorporaties, energieloketten en bouw- en installatiebedrijven. Al deze partijen hebben de verantwoordelijkheid om burgers tijdig te informeren over de voorgenomen aanpak op wijkniveau en hen voldoende ruimte te bieden om ideeën en wensen in te brengen. De principes leggen onder meer vast dat de gemeente gebouweigenaren en – gebruikers in de wijk tijdig en volledig informeert op welke wijze ze betrokken worden in de keuze voor het warmtealternatief. Ook moeten burgers goede

toegang tot informatie over technische opties en kosten worden geboden en duidelijkheid over rolverdeling en verantwoordelijkheden in de plan- en projectontwikkeling en bij de uiteindelijke uitvoering.

Participatie bij hernieuwbare energieopwekking

Participatie en acceptatie zijn van groot belang voor de ruimtelijke inpassing en exploitatie van (grootschalige) energieprojecten. Hierover zijn aan de sectortafel Elektriciteit afspraken gemaakt.

Overheden zijn primair verantwoordelijk voor communicatie over nut en noodzaak van de transitie. In het kader van de Green Deal Participatie van de Omgeving bij Duurzame Energieprojecten (procesparticipatie tijdens ontwikkeling van projecten) en het nationaal programma RES (procesparticipatie tijdens de RES) worden handreikingen participatie opgesteld. Ontwikkelaars, overheden en daarmee ook financiers krijgen hiermee handvatten voor een participatieve aanpak. Deze handreikingen kunnen worden benut om de beoogde werkwijze voor participatie een expliciete plaats te geven in sectorale gedragscodes en ruimtelijke kaders zoals omgevingsvisies, omgevingsplannen en projectbesluiten.

De initiatiefnemer van een energieproject doorloopt een proces om te komen tot een wenselijke en haalbare vormgeving van participatie. Het bevoegd gezag controleert dat marktpartijen en de omgeving hierover het gesprek aangaan. Afspraken met de omgeving worden vastgelegd in een omgevingsovereenkomst. Op basis hiervan wordt een projectplan gemaakt waarin wordt beschreven hoe binnen het project participatie optimaal wordt ingericht.

Om de projecten voor de bouw en exploitatie van hernieuwbaar op land in de energietransitie te laten slagen, gaan in gebieden met mogelijkheden en ambities voor hernieuwbare opwekking, de omgeving en marktpartijen gelijkwaardig samenwerken in de ontwikkeling, bouw en exploitatie. Dit vertaalt zich in een evenwichtige eigendomsverdeling in een gebied waarbij gestreefd wordt naar 50% eigendom van de productie van de lokale omgeving (burgers en bedrijven). Het streven voor de eigendomsverhouding is een algemeen streven voor 2030. Er is lokaal ruimte om hier vanwege lokale project-gerelateerde redenen van af te wijken. Hierbij wordt ook in acht genomen de bijzondere positie van de waterschappen die zowel lokale ontwikkelaar zijn als decentrale overheid met een verduurzamingsopgave van hun eigen bedrijfsprocessen.

In het kader van de participatie door de lokale omgeving wordt veel waarde gehecht aan lokale initiatieven. Een belangrijke belemmering voor hun participatie ligt op twee terreinen. In de eerste plaats bij een gebrek aan kennis. Lokale initiatiefnemers worden aangemoedigd om gebruik te maken van de kennis en expertise die voorhanden is bij het op te richten Expertisecentrum. Daarnaast zijn vooral de voorfinancieringskosten een belangrijke hindernis. EZK heeft hiervoor een bijdrage gedaan. InvestNL, ODE, IPO en VNG hebben uiterlijk in juli 2019 onderzocht of provincies en gemeenten het mogelijk kunnen maken dat autonome energiecoöperaties een beroep kunnen doen op een regeling, waarbij de onderzoeken en projectondersteuning, die noodzakelijk zijn voor het doen van een succesvolle vergunning aanvraag, kunnen worden gefinancierd. Het gaat hier uitdrukkelijk niet om het financieren van het benodigde vermogen van het project. Bij een financial close van het project worden deze middelen teruggestort. Hiermee is een revolverend fonds in het leven geroepen. Tevens zal onderzocht worden of de leges die verbonden zijn aan het project pas bij financial close in rekening gebracht kunnen worden danwel als het project gestaakt wordt.

D6 Ruimte

De realisatie van de afspraken uit het Klimaatakkoord betekent een grote transitie van de fysieke leefomgeving zoals burgers en ondernemers die nu ervaren en beleven. De impact van de transitie op de fysieke leefomgeving is groot: steden en landschappen zullen er door de transitie anders uit gaan zien. En een duurzaam energiesysteem vergt meer ruimte dan een fossiel systeem. Deze ruimte is in Nederland – waar elke vierkante meter al een (of meerdere) bestemming(en) heeft – niet vanzelfsprekend. Een goede ruimtelijke aanpak van de transitie, inclusief het maken van (soms ingrijpende) ruimtelijke keuzen, is daarmee een noodzakelijke voorwaarde voor het behalen van de klimaatdoelstellingen. Daarom is er, naast de ruimtelijk relevante afspraken aan de sectortafels, ook een aantal overkoepelende ruimtelijke afspraken gemaakt.

Verankering in omgevingsinstrumentarium

Veel afspraken uit het Klimaatakkoord dienen te worden verankerd met behulp van het ruimtelijk instrumentarium – en vanaf 2021 met de kerninstrumenten van de Omgevingswet – om ook daadwerkelijk tot uitvoering te komen. Voor sommige maatregelen gebeurt dit via een tussenuitwerking, bijvoorbeeld de Regionale Energiestrategieën (RES), voor andere maatregelen gebeurt dit direct. Hierover maken partijen de volgende afspraken:

a. De decentrale overheden en andere RES-partijen zullen zorgen dat het proces om tot de ruimtelijke inpassing van hernieuwbaar op land te komen (waaronder de RES) voor het merendeel van de regio's medio 2021 is afgerond. Ten aanzien van de planning zullen Rijksoverheid en decentrale overheden zorgen dat de maatregelen voor Hernieuwbaar op Land in een groot deel van de regio's medio 2021 zal zijn afgerond. Gezamenlijk doel is dat uiterlijk in 2025 alle benodigde vergunningen voor de ruimtelijke inpassing zijn afgegeven met oog op de tijdige realisatie van de opgave.
b. Voor de andere planologisch relevante maatregelen uit het Klimaatakkoord brengen overheden in gezamenlijkheid in de eerste helft van 2019 de data in beeld waarop maatregelen uiterlijk geborgd moeten worden om realisatie van de maatregelen uiterlijk in 2030 mogelijk te maken. Hierbij worden zowel de kerninstrumenten uit de Omgevingswet (omgevingsvisies, omgevingsplannen, programma's, omgevingsvergunningen etc.) als het huidige ruimtelijk instrumentarium betrokken.
c. In 2021 wordt de Omgevingswet van kracht. Het kabinet start, in afstemming met VNG, IPO en UvW en maatschappelijke partijen, begin 2019 met het opstellen van een wijzigingsspoor van de regelgeving onder de Omgevingswet, dat de al vastgestelde regelgeving bij inwerkingtreding van de wet aanvult of aanscherpt met regels voor de energietransitie.

Omgang met conflicterende ruimteclaims en knellende regelgeving

In het Klimaatakkoord zijn diverse afspraken opgenomen die ruimte kosten: zonnevelden, de extensivering van de landbouw en natuurontwikkeling hebben bijvoorbeeld allemaal ruimte nodig. Op dit moment is echter nog niet op de vierkante meter nauwkeurig te stellen hoe groot de ruimteclaims van de verschillende functies precies zijn. En door een ruimte-efficiënte uitvoering, bijvoorbeeld door verschillende functies op één plek te combineren, wordt het totale ruimtegebruik van de transitie sterk verminderd. Tegelijkertijd treden in de uitvoering van projecten ruimtelijke knelpunten op, die deels voortkomen uit sectorale regelgeving. Daarover maken partijen de volgende afspraken:

a. Bij de uitwerking van maatregelen in de fysieke leefomgeving benutten partijen de inrichtingsprincipes (combineren boven enkelvoudig, kenmerken en identiteit van een gebied staan centraal, afwentelen voorkomen) die voortkomen uit de Nationale Omgevingsvisie, of inrichtingsprincipes die hiervan zijn afgeleid.
b. De afwegingen tussen verschillende (conflicterende) ruimteclaims op land worden voor verreweg het grootste deel gemaakt op decentraal niveau. Dit sluit ook aan bij het gedachtegoed van de Omgevingswet: beslissingen worden zo veel mogelijk op decentraal niveau genomen. Gemeenten hebben hierin een belangrijke rol: zij wijzen functies toe aan gebieden in omgevingsplannen. De Omgevingswet biedt, net als de huidige regelgeving,

provincies en de Rijksoverheid wel instrumenten om projecten te ondersteunen en/of te realiseren. Bijvoorbeeld door het maken van ruimtereserveringen voor energie(hoofd)-infrastructuur, of het opstellen van projectbesluiten (nu: inpassingsplannen) voor grote energieprojecten. Ook geeft de NOVI richtinggevende uitspraken mee.

c. Voor het afwegen van conflicterende belangen op de Noordzee is de Rijksoverheid aan zet (zie ook hoofdstuk C5 Elektriciteit). De Rijksoverheid doet hierover richtinggevende uitspraken in de NOVI.
d. De Rijksoverheid is bereid om bij ruimtelijke knelpunten voor energieprojecten voortkomend uit andere sectorale regelgeving (bijv. radarverstoring, natuur en veiligheid) veranderingen in wet- en regelgeving te overwegen, dan wel bij de toepassing in de praktijk zoveel mogelijk flexibiliteit en maatwerk te leveren ten behoeve van duurzame energieopwekking. Belangrijk aandachtspunt hierbij is een evenwichtige kostenverdeling over betrokken partijen.

Verdere ruimtelijke uitwerking van maatregelen

Het Klimaatakkoord omvat een groot pakket aan maatregelen. Een deel hiervan moet de komende tijd nog verder worden uitgewerkt, en ook de komende tijd zullen nog nieuwe maatregelen naar boven komen drijven. Lang niet alles is immers nu te overzien. Dit vraagt ook in de ruimtelijke uitwerking om een meerjarige aanpak, waarin partijen gezamenlijk maatregelen verder kunnen uitwerken en kunnen uitvoeren, maar ook kunnen bijsturen en aanpassen indien veranderende omstandigheden dit vragen. Daarover maken partijen de volgende afspraken:

a. Gemeenten, provincies en waterschappen maken, in samenspraak met netbeheerders en andere partners, Regionale Energie Strategieën (RES), in ieder geval voor elektriciteit en warmte (zie ook hoofdstuk D7 RES). Decentrale overheden zijn verantwoordelijkheid voor de tijdige borging van de maatregelen voortkomend uit de RES in het decentrale omgevingsinstrumentarium, en waar nodig ook in het bestaand ruimtelijk instrumentarium.
b. Met de invoering van de Omgevingswet vervalt het instrument 'structuurvisie', hiervoor in de plaats komt het kerninstrument 'programma', waarmee uitvoering wordt gegeven aan het beleid uit een omgevingsvisie. De Rijksoverheid neemt begin 2019 het voortouw in het opstellen van zo'n 'programma' gericht op de ruimtelijke planning van en het maken van ruimtelijke reserveringen voor het hoofdenergiesysteem op nationale schaal. Dit programma is dan als het ware de opvolger van het Structuurschema Elektriciteitsvoorziening (SEVIII) en mogelijk ook (delen van) andere structuurvisies. De Rijksoverheid betrekt hierbij de decentrale overheden, netbeheerders en andere relevante partijen. Vanwege de sterke afhankelijkheden tussen verschillende energievormen (elektriciteit, waterstof, aardgas, hernieuwbare gassen, CO_2, warmte) en de toenemende noodzaak voor opslag en conversie ook op nationale schaal, ligt het voor de hand dat er meer ruimtelijke zaken in worden opgenomen dan alleen ruimtereserveringen voor het transport van elektriciteit. Wat precies de *scope* ervan zal zijn, en hoe de totstandkoming het beste georganiseerd kan worden wordt begin 2019 verder uitgewerkt. Belangrijk aandachtspunt hierbij is ook de samenhang met het programma Noordzee, het programma Bodem en Ondergrond en andere relevante programma's. Het programma sluit aan op de keuzes die in de Rijksvisie marktordening & energietransitie worden gemaakt (zie hoofdstuk D1 Systeeminnovatie). De gewenste infrastructuur zoals deze voortkomt uit de Regionale Energie Strategieën, CO_2-reductieplannen (zie hoofdstuk Industrie) en de infrastructuurverkenning van de netbeheerders (zie hoofdstuk D1 Systeeminnovatie) vormt belangrijke input voor dit programma. Voor een goede afstemming is continue wisselwerking tussen de verschillende sporen van belang.
c. De onderlinge afstemming van de regionale uitwerkingen (RES) en de nationale uitwerking (hoofdenergiesysteem) vindt plaats in het interbestuurlijke programma dat reeds voor de RES wordt opgezet (het Nationaal Programma RES, zie ook hoofdstuk D7). Decentrale overheden en de Rijksoverheid blijven uiteraard verantwoordelijk voor de inzet van het eigen instrumentarium.

D7 Regionale Energie Strategie (RES)

In Regionale Energie Strategieën (RES) worden veel nationale afspraken uit het Klimaatakkoord in de praktijk gebracht. Dit gebeurt in een landsdekkend programma van 31 regio's. Het overzicht van de regio's is te vinden op *www.regionale-energiestrategie.nl*. In de RES werken overheden met maatschappelijke partners, netbeheerders (voor gas, elektriciteit en warmte), het bedrijfsleven en waar mogelijk bewoners regionaal gedragen keuzes uit. Dit doen zij voor de opwekking van duurzame elektriciteit (35 TWh), de warmtetransitie in de gebouwde omgeving (van fossiele naar duurzame bronnen) en de daarvoor benodigde opslag- en energie-infrastructuur. Deze keuzes worden vertaald naar gebieden, projecten en naar de implementatie en uitvoering van die projecten. De focus in de RES ligt op de opgaven van de tafels Gebouwde omgeving en Elektriciteit. Wanneer een regio dit wenst kunnen ook opgaven van andere tafels worden meegenomen in de RES, zoals maatregelen voor duurzame mobiliteit, industrie of landbouw en landgebruik. Bovendien wordt er in de regio al gewerkt aan andersoortige energieplannen en aan de doelen van het huidige Energieakkoord (waaronder de 6000 MW wind op land). Deze parallelle processen worden wel betrokken bij de RES maar er wordt voor de omgang van deze processen geen algemene standaard voorgeschreven.
De opgave waar de regio voor staat is complex en de ruimtelijke impact van de klimaat- en energietransitie zal groot zijn. Juist in de vertaling van de klimaatambities naar locaties en projecten worden ook de maatschappelijke en ruimtelijke consequenties en dilemma's concreet. Het opstellen van een energiestrategie neemt deze dilemma's niet weg. De RES is nadrukkelijk bedoeld als startpunt van een uitvoeringsproces waarin samenwerkende partijen tot 2030 tot verdere concretisering en realisatie van projecten komen. Onderdeel hierin is een periodieke evaluatie en herijking van de strategie. Zo wordt voortdurend gestreefd naar effectiviteit en efficiëntie in een bewegende context van de energietransitie-opgave.

De RES heeft daarmee een meervoudige functie. Allereerst is de RES een product waarin de regio beschrijft welke energiedoelstellingen er moeten worden gehaald op welke termijn. Ten tweede is de RES een belangrijk instrument om ruimtelijke inpassing met maatschappelijke betrokkenheid te organiseren. Ten derde is de RES een manier om langjarige samenwerking tussen alle regionale partijen te organiseren.

Veel regio's beginnen niet vanaf nul, maar zijn al langer aan de slag met een RES of hebben deze al opgesteld voordat de klimaatafspraken definitief waren. Omdat bovendien de opgave en potenties in elke regio anders zijn is er veel ruimte voor regio's om hun eigen invulling te geven aan hun regionale strategie.

Tegelijkertijd is het van groot belang dat alle regio's in hun RES uitgaan van de gezamenlijke kaders en de afspraken in het Klimaatakkoord. Voor de vergelijkbaarheid en optelbaarheid van de regionale bijdragen is het van belang dat de RES als product voldoet aan de landelijke analyse-, monitoring- en rekensystematiek zoals deze is ontwikkeld door het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL).

Omdat met de RES concreet invulling wordt gegeven aan de klimaatafspraken is het van groot belang dat RES-regio's op een goede manier worden ondersteund. Een belangrijk onderdeel in de ondersteuning aan de regio is het Nationaal Programma RES. Het Nationaal Programma RES vormt feitelijk het scharnierpunt tussen het Klimaatakkoord en de regio. Het faciliteert en ondersteunt de regio's in het bieden van een helder kader voor de opgave, het construeren van vergelijkbare en optelbare RES'en, het stapsgewijs doorontwikkelen van een gemeenschappelijk te gebruiken data- en informatiebasis en biedt hen een platform om onderling kennis te delen en elkaar uit te dagen tot het maken van betere plannen.

De formele start van het uitvoeringproces van het Klimaatakkoord wordt bekrachtigd op het moment dat er ook een formele handtekening van alle partijen onder staat. Duidelijkheid hierover wordt verwacht in de eerste helft 2019. Omdat de ambitie in de regio's hoog is en (pilot-)regio's ook al vergaande voortgang boeken in het opstellen van RES'en kunnen regio's vóór de ondertekening van het Klimaatakkoord aanvangen of doorgaan met de RES. Het uitgangspunt voor de regio's in deze fase is het 'onderhandelakkoord' dat eind 2018 is opgeleverd. Wanneer de afspraken zoals gemaakt in het onderhandelakkoord afwijken van de definitieve Klimaatakkoord-tekst zal de betekenis ervan opnieuw worden beoordeeld in het licht van de continuïteit van het RES-proces in de regio.

Afspraken

Partijen spreken het volgende af:

Governance en besluitvorming

Het Interprovinciaal Overleg (IPO), de Unie van Waterschappen (UvW), de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de ministeries van Economische Zaken en Klimaat (EZK) en Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor het opzetten, inrichten en uitvoeren van het Nationaal Programma RES. Dit programma faciliteert regio's en heeft tot doel de regionale uitvoeringskracht te vergroten. Het heeft een signalerende functie en biedt een cross-sectorale regionale samenwerkingsstructuur om landsdekkend doelen van het Klimaatakkoord te kunnen halen. In eerste aanleg is het programma gericht op de borgingsoverleggen Elektriciteit en Gebouwde omgeving. De afstemming en coördinatie over de RES-gerelateerde opgaven vindt plaats in de klimaatcommissie waar ook de voorzitter van het nationale programma deel van uitmaakt. Zodoende verzorgt het programma een brugfunctie vanuit de strategische hoofdlijnen van het nationale Klimaatakkoord naar de regionale en lokale uitvoeringswerkelijkheid. Het Nationaal Programma RES faciliteert, monitort (i.s.m. het Planbureau voor de Leefomgeving), ontwikkelt kennis en schept duidelijkheid aan de regio's, maar is niet verantwoordelijk voor de inhoud en opstellen van de Regionale Energie Strategieën. Dit is aan de regio's zelf.

Binnen het Nationaal Programma RES wordt een stuurgroep ingericht. In deze stuurgroep nemen naast de vijf verantwoordelijke overheidspartijen ook Netbeheer Nederland, Energie Nederland, en een vertegenwoordiging van maatschappelijke organisaties plaats. De overheidsleden in de stuurgroep wijzen een (onafhankelijk) voorzitter aan.

In de regio's worden werkstructuren gevormd waarin de decentrale overheden samen met de (regionale) netbeheerder(s), het bedrijfsleven en een vertegenwoordiging van maatschappelijke organisaties de verantwoordelijkheid voor totstandkoming van de RES nemen. De Rijksoverheid kan indien dit gewenst is vanuit de regio als agendalid plaatsnemen in de stuurgroep. Vanuit deze rol heeft de Rijksoverheid dan een signaleringsfunctie, maar neemt geen deel aan de formele besluitvorming. Ook kunnen woningcorporaties of andere initiatiefnemers/eigenaren voor het produceren van duurzame energie of transport en opslag in de stuurgroep uitgenodigd worden. De provincies en gemeenten zetten zich nadrukkelijk in voor het (kwalitatief en kwantitatief) ruimtelijk mogelijk maken van de RES en de verankering van de RES in het omgevingsbeleid.

Het RES-proces wordt vanaf de formele start in de RES-regio met een bestuurlijke startnotitie of een gelijksoortig document vastgelegd. Hierin wordt in ieder geval de regionale bijdrage aan de nationale doelstelling, de planning en de wijze van democratische en ruimtelijke borging van de RES vastgelegd. Indien regio's ervoor kiezen om geen startnotitie op te stellen dienen zij aan te geven hoe zij het RES-proces anderszins gaan borgen. Daarnaast wordt het regio's aangeraden om met de partijen waarmee zij samenwerken aan de RES in de stuurgroep, een zogenaamde samenwerkingsovereenkomst op te stellen waarin de samenwerkingsafspraken voor de komende jaren worden vastgelegd.

Inhoud Product RES 1.0

In de RES is het regionale aanbod voor de periode tot 2030 uitgewerkt ten aanzien van elektriciteit, gas en warmte. , met daarbij de concrete zoekgebieden die geschikt zijn voor de opwek van zon, wind, (duurzame) warmte en duurzame gassen. In dit aanbod wordt rekening gehouden met ruimtelijke kwaliteit en maatschappelijk draagvlak. Daarnaast is door de netbeheerder uitgewerkt welke aanpassing aan de energie-infrastructuur nodig is om het opwekvermogen aan het net te koppelen en wat daarvan de consequenties zijn (ruimtelijk, financieel, planning, besluitvorming). Hierbij wordt ook rekening gehouden met de energiestromen vanuit de afspraken aan de andere borgingsoverleggen en de opwek van kleinschalige projecten, zoals zon-op-dak. Tenslotte bevat de RES 1.0 een Regionale Structuur Warmte (RSW), waarin op basis van de Leidraad inzicht wordt gegeven in de regionale warmtevraag en de beschikbaarheid van warmtebronnen. Op basis hiervan moeten er over de regionale toewijzing van het warmteaanbod afspraken worden gemaakt. De Regionale Structuur Warmte vormt input voor de Transitievisie Warmte en bijbehorende wijkplannen die iedere gemeente voor 2021 opstelt. Definitieve keuzes die voortkomen uit uitvoeringsplannen op wijkniveau worden vastgelegd in vervolgversies van de RES 1.0.

De regio's leveren 12 maanden na de formele ondertekening van het Klimaatakkoord een RES 1.0 op. Deze RES heeft instemming van de colleges van Gedeputeerde Staten, en Burgemeester en Wethouders, de Dagelijks Besturen van de waterschappen, de gemeenteraden, provinciale staten en de algemene vergaderingen van de waterschappen.

De RES is primair bedoeld om invulling te geven aan de opgaven van de tafels Gebouwde omgeving en Elektriciteit. In de RES kunnen op initiatief van de regio, al dan niet op uitnodiging van sectoren, ook (ruimtelijke) maatregelen op het gebied van mobiliteit, industrie en landbouw worden meegenomen. Voor mobiliteit kan er bijvoorbeeld gedacht worden aan het goed inpassen van de laadinfrastructuur en de ruimtelijke consequenties van zero-emissie stadslogistiek. Voor industrie kan bijvoorbeeld gedacht worden aan aanlanding van wind op zee nabij industriële clusters en transport en opslag van waterstof en andere duurzame gassen en grondstoffen. In de handreiking staan meer voorbeelden uitgewerkt. De regio kan zelf het beste bepalen welke maatschappelijke opgaven relevant zijn om een integrale gebiedsafweging te kunnen garanderen.

Concept-RES

Als tussenstap in het proces naar een RES 1.0 leveren regio's op uiterlijk 6 maanden na de formele ondertekening van het Klimaatakkoord een concept-RES op, met als onderdelen:

1. Een regionale invulling van het op te stellen vermogen in MW (en verwachte MWh) voor hernieuwbare energie op land, de betekenis hiervan voor de energie-infrastructuur, met inachtneming van ruimtelijke kwaliteit en maatschappelijk draagvlak, afgewogen tegen andere (ruimtelijke) belangen. Aan regio's wordt gevraagd om te sturen op overprogrammering met als doel om de nationale doelstelling te kunnen halen. Het is de verwachting dat de nodige zoekgebieden af zullen vallen of kleiner zullen worden naarmate er wordt toegewerkt naar de uitvoeringsfase. Naast de afspraak om tenminste 35 TWh grootschalig hernieuwbaar op land in 2030 gerealiseerd te hebben, worden regio's ook aangemoedigd om kleinschalig zon-op-dak te betrekken in de RES. Hierin wordt een autonome groei verwacht van 7 TWh in 2030. Het extra vermogen wat boven deze 7 TWh gerealiseerd kan worden, mag meegerekend worden als extra ambitie bovenop de 35 TWh.
2. Een heldere en herleidbare onderbouwing van het aanbod en keuzes voor potentiële zoekgebieden die benut kunnen worden, inclusief een beschrijving van het doorlopen proces. Indien mogelijk worden deze zoekgebieden ook op kaart getoond.
3. Een Regionale Structuur Warmte, met daarin een gevalideerd overzicht van alle beschikbare (grootschalige) duurzame warmtebronnen binnen de regio, de totale warmtevraag binnen de regio, een overzicht van de bestaande en geprojecteerde infrastructuur voor warmte. Hierbij wordt een inschatting gemaakt van de daadwerkelijke

bruikbaarheid van deze bronnen binnen de regio in tijd en geld. De te hanteren uitgangspunten en methodiek hiervoor staan beschreven in de Leidraad.
4. Daarnaast is in deze Regionale Structuur Warmte opgenomen welke relevante stakeholders (voor warmte transport, productie en afname) zijn betrokken in het proces en wordt een procesvoorstel opgeleverd hoe de regio beschikbare bronnen, warmtevraag en infrastructuur logisch efficiënt en betaalbaar wil gaan koppelen en hoe de stakeholders in het vervolg worden betrokken.

Regio's zorgen ervoor dat de concept-RES, ingebracht door de voorzitter van de RES-stuurgroep, minimaal is geaccordeerd door GS, B&W, Waterschapsbestuur en ter kennisgeving is voorgelegd aan raden, staten en algemene vergadering van de waterschappen.

Monitoring en herijking

Hoewel de doelstellingen in het Klimaatakkoord langjarig vastgehouden worden, is de wijze waarop deze doelen het best kunnen worden gerealiseerd onzeker. Dit vraagt om een adaptief en iteratief proces met elke twee jaar een herijking van de aanpak. Twee jaar na de RES 1.0 volgt een RES 2.0; en zo verder. Deze tweejaarlijkse convergerende aanpassingscyclus (*plan-do-check-act*) borgt dat de RES aansluit bij de wettelijk vereiste investeringsplannen van de netbeheerders. Maar ook in toenemende zin de benodigde zekerheid vastlegt voor warmte-transitieplannen van wijken.
Niet alleen de optimale aanpak, maar ook de kwantitatieve doelstellingen kunnen in de loop der jaren veranderen. 49% CO_2 emissiereductie in 2030 is dan ook een tussenstap naar nog hogere doelstellingen in 2050. Indien in volgende RES-versies met andere CO_2 emissiereductie-percentages rekening moet worden gehouden, dan zullen de partijen op voordracht van het Nationaal Programma RES daar via de geëigende structuren besluiten over nemen.

Kaders en doorwerking

Bij het uitwerken van de RES hanteren de regio's bij het gebruik van data de uitgangspunten, rekenregels en aannames zoals uitgewerkt in de Handreiking RES. De regionale energiestrategieën geven invulling aan het regionale energiesysteem in nauwe samenhang met de invulling die gegeven zal worden aan het hoofdenergiesysteem. De onderlinge afstemming van de regionale uitwerkingen (RES) en de nationale uitwerking (hoofdenergiesysteem) vindt plaats in de stuurgroep van het Nationaal Programma RES. Bij de uitvoering blijven decentrale overheden en de Rijksoverheid uiteraard verantwoordelijk voor de inzet van het eigen instrumentarium.

Bij de uitwerking van maatregelen in de fysieke leefomgeving benutten partijen de inrichtingsprincipes die voortkomen uit de Nationale Omgevingsvisie (en het kabinetsperspectief daarop).

Ondersteuning

De Rijksoverheid stelt voor 2019-2021 jaarlijks € 22,5 miljoen ter beschikking voor ondersteuning van het Nationale Programma RES. Daarvan wordt € 5 miljoen benut voor de programma-organisatie en de ontwikkeling van data-infrastructuur en kennis. € 15 miljoen is beschikbaar voor ondersteuning van de dertig regio's. De regio's zetten deze middelen doelgericht in voor de definiëring van de RES. Verder is € 2,5 miljoen gereserveerd voor de participatiecoalitie om concrete bijdragen te kunnen leveren aan de RES'en.

Naast het beschikbaar stellen van financiële middelen geven de (de-)centrale overheden vanuit hun bevoegdheden maximaal ruimte aan de energietransitie, bijvoorbeeld door het wegnemen van belemmeringen in wet- en regelgeving. Zo zal op korte termijn een wijziging van de Waterschapswet in gang worden gezet. Daarbij is uitgangspunt dat de waterschappen de bevoegdheid hebben om meer duurzame energie te produceren dan zij zelf verbruiken en

dat zij de lasten en baten van deze investeringen kunnen toerekenen aan hun heffingen. Dit moet het mogelijk maken dat zij op termijn klimaatneutraal kunnen worden. Een ander voorbeeld hierin is de inzet van de Rijksoverheid om de opwekpotentie in de regio's te vergroten door (Rijks)gronden te betrekken bij de tendering van locaties.

Participatie

De RES is niet alleen een strategie, het is ook een manier van samenwerken en een proces om te komen tot gedragen plannen waarmee de nationale doelstelling gehaald wordt. Hiervoor dient een uitnodigend proces rond de RES te worden vormgegeven waarin de participatie van belangengroepen, bedrijven en bewoners is verankerd. Door hen aan de voorkant te betrekken bij de vertaling van de nationale ambitie naar het regionaal niveau en de belangen die er spelen duidelijk en plek te geven in het proces van afweging en keuzes, zal dit het draagvlak vergroten.

Maar ook de uitvoering kan hiermee versnellen en energie-transitieplannen kunnen zorgvuldiger worden ingepast in ons landschap. Stakeholders en de vormgevers van de RES wisselen informatie uit in een vooraf opgezet proces. Meer naar de uitvoering toe worden ook de mogelijkheden en wensen betrokken over het mee-ontwikkelen en mede-eigenaar worden van duurzame energieprojecten zodat de inkomsten ook ten bate van de regio komen. In de Handreiking RES worden suggesties gedaan en richtsnoeren meegegeven voor een effectieve invulling en organisatie van RES-participatie, inclusief de wijze van betrokkenheid van de partcipatiecoalitie. Ook wordt voortgebouwd op de ervaringen bij de green deal participatie en het programma aardgasvrije wijken.

Expertisecentrum

Er wordt momenteel gewerkt aan één expertisecentrum warmte en aan één expertisecentrum hernieuwbare opwek voor de decentrale overheden. Regio's zijn echter gebaat bij overzicht en eenduidigheid wat betreft kennis, ondersteuning en data. Om regio's optimaal te kunnen ondersteunen, maar zeker ook om als Nationaal Programma RES (kosten)efficiënt te werken, dient kennisversnippering daarom te worden voorkomen. Om dit te bewerkstellingen zal in het eerste kwartaal van 2019 het samenbrengen van kennis- en expertisecentra ten behoeve van de energietransitie in de regio's verder worden vormgegeven. Doel is om onafhankelijke feitelijke kennis, rekenregels, aannames en duidelijkheid over wet- regelgeving op het gebied van zowel warmte als hernieuwbare opwek, vanuit 1 loket te kunnen aanbieden.

Doorrekening en weging

De regio's bieden de concept-RES via het Nationaal Programma RES ter doorrekening aan het Planbureau voor de Leefomgeving aan. Deze doorrekening wordt gebaseerd op de uitgangspunten, aannames en rekenregels die zijn vastgelegd in de Handreiking RES. De doorrekening biedt inzicht in de mate waarin de regionale inzet optelt tot het bereiken van de nationale klimaatdoelstellingen. Elke concept-RES wordt daarnaast kwalitatief gewogen door het Nationaal Programma RES op de vier onderdelen zoals omschreven in de paragraaf 'concept-RES'.

Als een RES in onvoldoende mate bijdraagt aan de nationale doelstelling (vwb Elektriciteit), dan wel de kwalitatieve weging van het doorlopen proces voor verbetering vatbaar is, worden regio's verzocht om de potentie van de RES te verhogen of te verbeteren, daarbij rekening met de regionale context (verworven draagvlak, participatie en opwekpotentieel) en de korte doorlooptijd. Het Nationaal Programma zal uiteraard zoveel mogelijk inzetten op ondersteunen, stimuleren en leren van elkaar zodat regio's ook in staat worden gesteld om kwantitatief en kwalitatief goede RES'en op te leveren.
Na de kwantitatieve beoordeling door het PBL wordt in de 6 maanden daaropvolgend de gehele nog resterende ambitie door de regio's onderling verdeeld. Indien de regio's niet zelf tot een verdeling kunnen komen zal daarvoor de gezamenlijke verdeelsystematiek worden toegepast. Deze verdeelsystematiek wordt voorafgaand aan de eerste oplevering van de

concept-RES door de decentrale overheden in gezamenlijke verantwoordelijkheid met de ministeries van EZK en BZK ontwikkeld. De maatschappelijke partijen geven input voor de verdeelsystematiek.

Niet-vrijblijvend Klimaatakkoord

Partijen hebben vertrouwen dat (bestuurlijke) samenwerking ervoor zorgt dat de doelstellingen in de RES bijtijds gehaald worden. Vooraf gesteld is het doel van de (nationale en regionale) werkstructuur om te voorkomen dat interventie moet worden toegepast. Het Nationaal Programma RES vormt een platform voor onderling samenwerken, vergelijken, leren en uitdagen.

Er zijn vanuit het Nationaal Programma RES verschillende kritieke momenten waarop mogelijk over moet worden gegaan tot 'het goede bestuurlijke gesprek':

- De situatie dat de RES'en niet optellen tot de landelijke doelstelling; voor Elektriciteit is dit tenminste 35 TWh grootschalig hernieuwbaar op land in 2030.
- De situatie dat de RES regio-overstijgende infrastructuurproblemen oplevert.
- De situatie dat een overheid in de regio niet meer wil deelnemen aan de RES-vorming, dan wel de RES niet wil verankeren in omgevingsbeleid
- De situatie dat een RES niet tot uitvoering komt
- Planningsafspraken die voortkomen uit de tafels Elektriciteit en Gebouwde Omgeving waarvan blijkt dat die niet gehaald (kunnen) worden.

De afspraak is dat dit allereerst wordt opgelost via bestuurlijke samenwerking en overleg binnen de betreffende regio en binnen de betreffende provincie; indien dit niet tot gewenst resultaat leidt vindt hierover overleg plaats door de partijen in de stuurgroep van het Nationaal Programma RES.

Mochten de regio's er uiteindelijk niet in slagen om gezamenlijk tot een invulling van de doelstellingen hernieuwbaar op land en warmte te komen, dan neemt iedere overheidspartij in de stuurgroep van het Nationaal Programma zijn of haar verantwoordelijkheid.
Dit gebeurt via het 'Huis van Thorbecke' en de instrumenten uit de Wet Ruimtelijke Ordening en de Omgevingswet. Dit laatste betekent dat overheden bereid zijn om formeel juridisch instrumentarium in te zetten om de opgave alsnog te realiseren. Het gaat om instrumenten zoals het vaststellen van een omgevingswaarde, een omgevingsprogramma of in het ultieme geval het inzetten van het instrument projectbesluit door in eerste instantie de provincie en uiteindelijk door de Rijksoverheid.

Afgesproken wordt dat de bestuurlijke en juridische interventie verder wordt geconcretiseerd (uiterlijk in Q2 2019) in de handreiking RES. Dit met als gezamenlijk doel dat medio 2021 in het merendeel van de regio's de RES is verwerkt in het omgevingsbeleid en dat uiterlijk in 2025 alle aangevraagde benodigde vergunningen voor de ruimtelijke inpassing zijn afgegeven met oog op de tijdige realisatie van de opgave

D8 Financiering door de markt

De financiële sector (banken, verzekeraars, pensioenfondsen en vermogensbeheerders) steunt de energietransitie die met het Klimaatakkoord wordt beoogd en die noodzakelijk is om te voldoen aan de doelstellingen van het Akkoord van Parijs. In de komende jaren zal de transitie enerzijds een beroep doen op nieuwe financiering van verduurzamingsprojecten in alle sectoren, en anderzijds stelt de transitie financiële instellingen voor de uitdaging om op beheerste en bestendige wijze bestaande (energie)portefeuilles te heroverwegen.

Daarbij blijft voor de financiële sector marktconformiteit uitgangspunt. De klanten van banken, verzekeraars, pensioenfondsen en vermogensbeheerders verwachten immers een passend rendement op hun besparingen. Rendement en risico op financieringen en beleggingen moeten in balans zijn. Bijdragen van de overheid aan dit Klimaatakkoord zijn belangrijk om de business case van verduurzamingsinitiatieven te versterken, en daardoor vormen van marktfinanciering ervan binnen bereik te brengen.

De Taakgroep Financiering, waarin banken, verzekeraars, pensioenfondsen, vermogensbeheerders en Invest-NL vertegenwoordigd zijn, is de afgelopen maanden gesprekspartner geweest van de verschillende sectortafels met als doel inzicht te geven in de mogelijkheden om initiatieven via de markt te financieren. Gezien de intensieve onderhandelingen en gesprekken aan de diverse tafels is het aantal concrete financiële vraagstukken waar extra financiering door de markt een knelpunt oplost, op dit moment nog beperkt. Deze vraagstukken komen naar verwachting aan de orde nu de grote lijnen van de diverse tafels zijn uitonderhandeld. De taakgroep heeft vervolgens gewerkt aan het identificeren van bestaande knelpunten die in de toekomst vermeden kunnen worden, het opstellen van een financieringswijzer over beschikbaar ‘privaat geld’ in Nederland, adhesie betuigd aan de uitgifte van groene staatsleningen en voorstellen gedaan voor een verruiming van de regeling groenprojecten.

Het is van belang dat ‘groene’ projecten die potentieel een marktconform risico/rendementsprofiel hebben een toekomstvaste financiering kunnen vinden. In het kader van de taakgroep zijn financiële instellingen van plan samen met Invest-NL een financieringsportaal op te richten. De exacte invulling en opzet van dit portaal zal in het eerste kwartaal van 2019 verder worden uitgewerkt. Hierbij worden naast lessen uit het verleden ook *best practices* vanuit het VK en Duitsland in de beschouwing betrokken. De bedoeling is dat Invest-NL straks als een portaal voor financiering van groene projecten functioneert, door partijen door te verwijzen naar het juiste type financiële partner(s). Daar waar nuttig, nodig en effectief kan Invest-NL ook een regierol voor projecten vervullen. Daardoor kunnen investeringen vanuit Invest-NL ook daadwerkelijk werken als een hefboom en leiden tot een vergroot financieringsaandeel vanuit de markt.

Voor een goed functionerende markt voor groene financiering is het noodzakelijk dat private en (semi-)publieke financiële instellingen goed samenwerken. Daartoe wordt nu gewerkt aan de standaardisering van de overeenkomsten tussen banken, regionale ontwikkelingsmaatschappijen, regionale energiefondsen en Invest-NL. Hierdoor kunnen duurzame ondernemers makkelijker en sneller gecombineerde financiering van regionale ontwikkelingsmaatschappijen, regionale energiefondsen en banken betrekken.

De Taakgroep verzoekt het Platform voor Duurzame Financiering het werk van de Taakgroep op gebied van identificatie en mitigatie van knelpunten verder voort te zetten. Het Platform voor Duurzame Financiering is bij uitstek gepositioneerd alle relevante actoren bij elkaar te brengen en kennisuitwisseling te stimuleren.

De financiële sector zet zijn steun aan de doelstellingen van het Klimaatakkoord kracht bij door het volgende commitment.

Commitment van de financiële sector

De financiële sector (banken, pensioenfondsen, verzekeraars en vermogensbeheerders) neemt het initiatief om een bijdrage te leveren aan de uitvoering van het Akkoord van Parijs en het Klimaatakkoord. Het Klimaatakkoord heeft tot doel om de uitstoot van broeikasgassen (hierna kortweg aangeduid als CO_2) in 2030 op een kosteneffectieve wijze met 49% te verminderen ten opzichte van 1990. Het Klimaatakkoord raakt alle sectoren van de Nederlandse economie en samenleving, en vraagt om brede steun en effectieve medewerking van alle betrokkenen en belanghebbenden.

Hiertoe verbinden de ondertekenende partijen zich in overeenstemming met hun rol in de financiële keten, verantwoordelijkheid en capaciteit aan de volgende te nemen acties:

a. De betrokken partijen nemen deel aan de financiering van de energietransitie en aanvaarden hiertoe een inspanningsverplichting binnen de kaders van wet & regelgeving en de risico-rendementsdoelstellingen. Waar nodig en nuttig worden samen met Invest-NL en andere relevante partijen de financieringsmogelijkheden voor verduurzaming geoptimaliseerd.

b. De partijen ondernemen actie om het CO_2-gehalte van hun relevante financieringen en beleggingen te meten. Vanaf het boekjaar 2020 rapporteren zij daarover publiekelijk in de vorm die voor hun het meest passend is. De partijen kunnen hun eigen methodiek kiezen maar verbinden zich aan een proces om onderling ervaringen te delen, resultaten vergelijkbaar te maken en stappen te zetten om de meting te verbeteren en te verdiepen. Daarbij wordt aansluiting gezocht bij de internationale ontwikkelingen en standaarden op dit gebied.

c. Uiterlijk in 2022 maken de partijen hun actieplannen inclusief reductiedoelstellingen voor 2030 bekend voor al hun relevante financieringen en beleggingen. De partijen zullen toelichten welke acties zij nemen om bij te dragen aan het klimaatakkoord van Parijs. Dit kan een combinatie zijn van benaderingen waaronder CO_2-reductiedoelstellingen voor de portefeuille waar dat mogelijk is, engagement, en financieringen van CO_2-reducerende projecten.

d. Dit commitment maakt integraal onderdeel uit van het Klimaatakkoord. Partijen organiseren jaarlijks overleg met alle betrokkenen over de voortgang van de uitvoering van de afspraken. Over de voortgang wordt gerapporteerd in de in te stellen Klimaatcommissie. Daar waar de partijen structurele knelpunten signaleren die uitvoering van de afspraken hinderen, worden deze actief onder de aandacht van betrokkenen gebracht.

Het commitment van de financiële sector aan het welslagen van de noodzakelijke energietransitie heeft zowel betrekking op het aanbieden van passende marktconforme financieringsarrangementen voor verduurzaming, als op het integreren van klimaatdoelen waaronder CO_2-reductiedoelstellingen in de eigen strategie.

De financiële sector wil een substantiële bijdrage leveren aan verduurzamingsprojecten om de energietransitie in de verschillende sectoren van de economie en de samenleving goed vorm te geven, op marktconforme basis. De financiële sector heeft zich via de taakgroep Financiering van het Klimaatakkoord ingezet voor het bevorderen van cross-sectorale vormen van financiering om de afstemming van vraag en aanbod van financiering beter op elkaar af te stemmen, en om mogelijke knelpunten te signaleren en op te lossen. Waar nuttig en nodig zal deze functie in samenwerking met Invest-NL worden verankerd in een portaal, waardoor de mogelijkheden voor optimalisatie van cross-sectorale financiering verder worden vergroot. De energietransitie stelt financiële partijen voor de uitdaging om op een beheerste en bestendige wijze hun rol te vervullen. Klimaatbeleid en ontwikkelingen in CO_2-neutrale

technologieën kunnen leiden tot snelle veranderingen. Partijen moeten hierop anticiperen, zowel op hiermee verbonden kansen als op bedreigingen. Voor financiële partijen kan dat aanleiding zijn om het gesprek aan te gaan met bedrijven en andere klanten met als doel de CO_2-uitstoot te verlagen.

Centraal in het commitment is dat iedere partij zich primair zal richten op de activiteiten die het meest direct in de eigen invloedssfeer liggen, die passen bij de financiële risico-rendement doelstelling en die aansluiten op de rol van de desbetreffende partij in de financiële keten. Bijvoorbeeld bij vermogensbeheer beslissen de betrokken klanten uiteindelijk zelf hoe hun geld wordt belegd.

De koepelorganisaties ondersteunen dit commitment, coördineren de inzet van hun achterban, en spelen een actieve rol bij het jaarlijks overleg over de voortgang van de uitvoering van de afspraken.

Bij de uitvoering van dit commitment wordt aansluiting gezocht bij de (internationale) ontwikkelingen en standaarden op dit gebied (zoals opgenomen in de bijlage).

Het Platform voor Duurzame Financiering biedt de betrokken financiële partijen een platform om onderling kennis en ervaringen te delen, zowel op het gebied van financiering van verduurzamingsprojecten als het meten van de CO_2-gehalte van hun relevante financieringen en beleggingen. Het platform organiseert samen met de vier financiële koepels (NVB, Verbond van Verzekeraars, Pensioenfederatie en Dufas) werkconferenties over het meten en sturen op klimaatimpact. Door best practices uit te wisselen kunnen koplopers binnen de financiële sector andere financiële partijen – die bijvoorbeeld door hun kleinere omvang minder capaciteit hebben om zelf vernieuwingen te initiëren – behulpzaam zijn bij het formuleren van een bij de instelling passende ambitie en bij het ontwikkelen van een aanpak om aan die ambitie effectief invulling te geven.

D9 Uitgangspunten uitwerking Verbreding SDE+

De SDE+ is op dit moment het belangrijkste instrument voor de stimulering van de productie van hernieuwbare energie. Dit subsidie-instrument bevat een aantal kenmerken waardoor de regeling volgens internationale maatstaven goed functioneert. Het gaat dan om de kenmerken van techniekneutraliteit, onderlinge concurrentie en meerjarige zekerheid voor investeerders.

Conform het regeerakkoord wordt de SDE+ verbreed naar de SDE++, zodat naast duurzame energie ook CO_2-reducerende technieken in aanmerking komen voor subsidie. Dit geldt in principe ook voor andere broeikasgassen dan CO_2, zoals methaan. Hierbij worden de goede elementen van de SDE+ behouden en wordt het mogelijk om kostenefficiënt de klimaatopgave in 2030 te halen.

Dit betekent niet dat elke techniek in aanmerking komt voor de SDE++. Het kan zo zijn dat een techniek überhaupt niet via subsidieverlening gestimuleerd hoeft te worden, omdat deze al op een rendabele manier geëxploiteerd kan worden of dat het meer voor de hand ligt de techniek te ontsluiten via een geheel ander instrument (o.a. beprijzen, normeren/verplichten). Doelmatigheid en schaarste van te verstrekken subsidiemiddelen maken dat subsidiëring in principe als *last resort* moeten gelden. In onderstaande tabel staat aangegeven welke technieken vooralsnog in aanmerking komen.

Bij de SDE++ staan het doel van 49% CO_2-reductie in 2030 en kosteneffectiviteit om dit doel te bereiken centraal. De SDE++ richt zich daarom op emissiereductie op Nederlands grondgebied. De SDE++ zal de uitrol van marktrijpe en relatief grootschalige CO_2-reducerende technieken stimuleren door de onrendabele top van deze technieken af te dekken door middel van een exploitatiesubsidie.

De focus op CO_2-reductie wordt gerealiseerd door subsidie-aanvragers voortaan te laten concurreren op basis van de benodigde hoeveelheid subsidie per vermeden ton CO_2. Voor de verschillende technieken zullen omrekenfactoren worden gebruikt om de CO_2-reductie te bepalen, zo wordt voor duurzame elektriciteit aangenomen dat een efficiënte moderne gascentrale wordt vervangen.

Uitgaande van de ambities van de verschillende sectoren is een indicatieve verdeling gemaakt van het kasbudget voor de SDE++ in 2030. Deze maakt inzichtelijk welke middelen naar verwachting nodig zullen zijn om ambities te realiseren. Deze verdeling is in onderstaande tabel weergegeven.

	Indicatieve verdeling middelen SDE++ in 2030
Hernieuwbare elektriciteit	€ 200 miljoen
Hernieuwbare warmte en groengas	€ 135 miljoen
Hernieuwbare warmte kleinschalig (ISDE)	€ 100 miljoen
Biobrandstoffen	Er komt gespreid over een aantal jaar in totaal circa € 200 miljoen beschikbaar ten behoeve van de stimulering van de productie van geavanceerde duurzame biobrandstoffen ten behoeve van transport via de verbrede SDE+ in combinatie met nationale normering. Er wordt gezamenlijk gewerkt aan een voorstel dat past binnen de voorwaarden van de SDE++ regeling (waaronder kosteneffectieve CO_2-reductie).
CO_2-reductie industrie	€ 550 miljoen
	€ 985 miljoen

Door onderlinge concurrentie zou het kunnen voorkomen dat het daadwerkelijk toegekende subsidiebudget per sector jaar-op-jaar afwijkt van de indicatieve verdeling zoals overeengekomen. Dit komt omdat de jaarlijkse toekenningen afhankelijk zijn van de ingediende projecten. Ook zou het onwenselijk kunnen zijn als alleen de goedkoopste techniek (bijvoorbeeld CCS) wint en de andere technieken niet aan bod komen.

Om te voorkomen dat een dergelijke onbalans zich langjarig voordoet, wordt gekeken naar de wenselijkheid om plafonds in te stellen voor bepaalde (categorieën van) technieken. Het opnemen van plafonds heeft gevolgen voor de werking van het instrument, specifiek voor de kosteneffectiviteit. Met een plafond kan een relatief goedkope techniek begrensd worden, waardoor andere opties aan bod komen. Dit levert wel minder CO_2-reductie per euro subsidie op. Met plafonds kan worden bijgestuurd zodat de meerjarige budgetten niet majeur afwijken van de indicatieve verdeling, waarbij dan ook wordt gekeken naar de effecten op de kosteneffectiviteit. Voor de verdeling van het beschikbare budget over de technieken is de indicatieve verdeling het vertrekpunt. Dit moet ervoor zorgen dat de ambities van de verschillende sectoren niet worden doorkruist en tegelijkertijd dat het instrument wel kosteneffectieve technieken blijft stimuleren. Dit is om te voorkomen dat er een onbalans ontstaat tussen de ambities van het Klimaatakkoord en realisatie van die ambities op de weg naar 2030. De regeling zal in 2019 verder worden vormgegeven. Hierbij zal dus ook worden gekeken naar de wenselijkheid van het opnemen van (productie- of budget-) plafonds voor sectoren of technieken.

Hoewel er sprake is van techniekneutraliteit, zal wel (zoals nu ook gebeurt) gewerkt worden met verschillende techniekcategorieën met verschillende maximale subsidiebedragen en maximale looptijd van de subsidiebeschikking. Deze maximale subsidiebedragen worden gecorrigeerd voor de daadwerkelijke relevante marktprijs, zoals de CO_2-prijs (de CO_2-prijs in het ETS of de gemiddelde elektriciteitsprijs). Dit geeft investeerders de gewenste meerjarige zekerheid.

De ondersteuning van deze technieken zal tijdelijk moeten zijn, waarbij er uitzicht is op integratie in de markt zonder subsidie. Niet-marktrijpe technieken worden op andere wijze via het innovatiebeleid en de pilots en demonstraties (via de klimaatenveloppe) gestimuleerd. Het is evident en van belang dat zowel innovaties, pilots en demonstraties en uitrol van technieken alleen in samenhang succesvol kunnen zijn (driesporenbeleid). Om die reden zal jaarlijks worden bepaald welke (categorieën van) technieken kunnen worden opgenomen in de SDE++. Hiervoor wordt met de sector overlegd en zal een marktconsultatie worden gehouden.

Ook cruciale randvoorwaarden voor de uitrol van CO_2-reducerende technieken zoals de aanwezigheid van bijvoorbeeld (energie)infrastructuur of het voorkomen van onwenselijke neveneffecten zal via wet- en regelgeving of via ander instrumentarium worden geborgd. De SDE++ zal per 2020 in werking treden: vanaf dat jaar zullen ook subsidies verstrekt worden voor technieken die nog niet door de huidige SDE+ gedekt worden. Tot die tijd blijft de SDE+ gericht op de stimulering van duurzame energie en zo bijdragen aan CO_2-reductie.

De ODE, die de bron vormt voor middelen uit de SDE+, zal worden aangepast om naast hernieuwbare energie ook CO_2-reducerende technieken te kunnen stimuleren. De middelen voor de SDE+ lopen op tot € 3,3 miljard per jaar in 2030. Daarvan is ca. € 2,3 miljard benodigd voor de kasuitloop van de SDE+ beschikkingen (t/m 2019) en ca. € 1 miljard voor de beschikkingen die via de SDE++ zullen worden afgegeven.

Technieken

Hieronder is samengevat welke technieken vooralsnog in aanmerking komen voor de SDE++. De diverse technieken zijn geordend naar sector, maar kunnen in elke sector worden toegepast:

Elektriciteit	Grootschalig zon (Zon-PV en warmte), Wind op Land, Wind op Zee.
Industrie	Efficiency opties met hoge onrendabele top, meerdere opties CCS in de industrie, CCS in AVI's, *Carbon Capture and Usage* (CCU), biomassaketels, elektrificatie, recycling en hernieuwbare grondstoffen.
Gebouwde omgeving	Lage temperatuurbronnen warmte grootschalig (o.a. geothermie), groen gas.
Mobiliteit	Opschaling productie biobrandstoffen.
Landbouw en landgebruik	Geothermie, ledverlichting kassen met hoge onrendabele top, kas als energiebron (1&2), daglichtkas (= zonthermie), methaanoxidatie buitenopslag en monovergisting mest.

Elektrificatie via bijvoorbeeld power2heat of waterstof krijgt daarbij een eerlijke kans wanneer dit in kosten concurrerend is met andere opties voor CO_2-reductie.

D10 Een voorbeeldrol voor de Rijksoverheid

De Rijksoverheid wil met het eigen handelen een bijdrage leveren aan de verduurzaming van Nederland. Door in de eigen bedrijfsvoering en inkoop duurzame oplossingen toe te passen en andere overheden te ondersteunen en stimuleren dit ook te doen, wil de Rijksorganisatie bijdragen aan de duurzame transitie van Nederland.

Rijkspartijen spreken het volgende af:

a. Als bijdrage aan het klimaatakkoord werkt het Rijk toe naar een klimaatneutrale bedrijfsvoering in 2030.
b. Het Rijk besteedt extra aandacht aan het verduurzamen van het eigen wagenpark en mobiliteit (waaronder de Rijksrederij), terugdringen van het eigen energieverbruik en de verduurzaming van het vastgoed, duurzame opdrachten voor de grond-, weg- en waterbouw, klimaatvriendelijke consumptie in de catering en duurzame ICT.
c. In 2030 beschikt de kantorenportefeuille van het Rijk over gemiddeld label A.
d. In 2030 is het gasverbruik van het Rijk met 30% afgenomen en voor minimaal 50% afkomstig van hernieuwbare bronnen.
e. In 2030 is de elektriciteit die door de Rijksoverheid wordt gebruikt 100% hernieuwbaar en is het energieverbruik van de kantoren met 50% gereduceerd ten opzichte van 2008 .
f. De Rijksoverheid halveert in 2030 de uitstoot van haar zakelijke mobiliteit. Daarnaast heeft de Rijksoverheid het doel gesteld dat het wagenpark in 2020 voor 20% uit zero-emissie voertuigen bestaat en in 2028 volledig zero emissie is. Om deze doelen te realiseren zal de Rijksoverheid onder meer een project starten gericht op autodelen, initiatief nemen bij de ontwikkeling van logistieke hubs op plekken waar er een concentratie van Rijksvastgoed is en haar personeelsregelingen inzetten om duurzame mobiliteit te stimuleren.
g. De Rijksoverheid stelt, waar mogelijk, de gronden die in haart bezit zijn beschikbaar voor de klimaatopgave, in het bijzonder voor hernieuwbare energie en voor het vastleggen van koolstof.

Ten aanzien van het circulair gebruik van grondstoffen spreken Rijkspartijen het volgende af:

h. Het rijk draag door circulair grondstoffengebruik bij aan het realiseren van de klimaatopgave van verschillende sectoren.
i. De Rijksoverheid stimuleert circulair grondstoffengebruik via aanbestedingen gericht op hergebruik en substitutie van (niet-hernieuwbare door hernieuwbare) grondstoffen en innovatieve productiemethoden.
j. De Rijksoverheid zet via zijn opdrachten ook nadrukkelijk in op verduurzaming en innovaties in de GWW, aangezien het Rijk daar met andere overheden een stevige rol heeft in de markt (100% overheidsinkoop).
k. De Rijksoverheid spreekt uit dat in 2023 tien van de inkoopcategorieën (zoals bedrijfskleding, kantoorinrichting en ICT hardware) van de Rijksoverheid circulair zijn.
l. In 2030 wordt de kantorenportefeuille circulair beheerd .
m. De Rijksoverheid verbreedt proefprojecten (bijv. over CO_2-schaduwbeprijzing) en ontwikkelt deze door.

Voor de organisatie van het Rijk spreken Rijkspartijen daarom het volgende af:

n. Voor de gehele Rijksinkoop wordt in overleg met de departementen een strategische inkoopagenda opgesteld.
o. De departementen worden gevraagd de Rijksbrede (transitie)doelen te vertalen naar doelen voor het eigen departement / uitvoerend organisatieonderdeel.

Om de voorbeeldfunctie van de Rijksoverheid expliciet te maken en anderen daar in mee te nemen, spreken Rijkspartijen het volgende af:

p. Het verduurzamen van de bedrijfsvoering en inkoop van de Rijksoverheid is niet alleen gericht op het verkleinen van de eigen voetafdruk.
q. De Rijksoverheid ondersteunt andere overheden om de bedrijfsvoering en inkoop te verduurzamen. Daarmee zet de Rijksoverheid er op in dat er vanuit de inkoopkracht van 73 miljard euro door de gehele overheid een bijdrage wordt geleverd aan de maatschappelijke transities. Dat doet het Rijk door professionalisering inkoop, kennisverspreiding over Maatschappelijk Verantwoord Inkopen en Opdrachtgeverschap vanuit het MVI loket en monitoring.
r. De Rijksoverheid ondersteunt andere overheden om klimaatneutraal en circulair in te kunnen kopen. De Rijksoverheid neemt het initiatief om met andere overheden voor de acht meest impactvolle inkoopcategorieën / productgroepen CO_2-reductiedoelstellingen vast te leggen (waaronder in ieder geval GWW, energie en transport). Gericht op minimaal 1 megaton CO_2- reductie per jaar vanaf 2021.
s. De Rijksoverheid heeft in 2018 en 2019 vanuit de klimaatenvelop een impuls gegeven aan circulair en klimaatneutraal inkopen via nationale leernetwerken voor o.a. bouw, ICT, energie, kantoormeubilair, textiel en duurzame catering, via ondersteuning van circulaire en klimaatneutrale inkoop-pilots door overheden en via kennisverspreiding. De Rijksoverheid zet dit beleid voort en intensiveert dit als onderdeel van het Klimaatakkoord.
t. De Rijksoverheid deelt praktijkvoorbeelden, ervaringen met het formuleren en monitoren van doelen, en inkoopkracht en kennis actief met andere overheden via een transitieplatform.
u. De voortgang wordt gerapporteerd, hierbij wordt zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de MVI-zelfevaluatietool.

Uitgave van:
Sociaal-Economische Raad
Bezuidenhoutseweg 60
2594 AW Den Haag
www.klimaatakkoord.nl
070-3499499

Van: Unie van Waterschappen <redactie@uvw.nl>
Verzonden: vrijdag 29 maart 2019 13:15
Onderwerp: Nieuwsoverzicht Unie van Waterschappen maart 2019

Open deze mail in een browser

Nieuwsoverzicht maart 2019

Online leeromgeving voor nieuwe waterschapsbestuurders

Op 27 maart is een e-learningmodule voor nieuw verkozen waterschapsbestuurders online gegaan. Zo kunnen zij zich in korte tijd goed inwerken voor hun werk bij de waterschappen.
Lees meer

Definitieve uitslag waterschapsverkiezingen

Alle 21 waterschappen hebben de definitieve uitslagen van de verkiezingen in hun waterschap gepubliceerd. Het landelijke opkomstpercentage voor de waterschapsverkiezingen was 51,4%. Wat is het landelijk beeld van de uitslagen?
Lees meer

Waterschapsdag 2019: 'Bestuurders moeten lef tonen'

De bestuurders die gekozen worden bij de waterschapsverkiezingen moeten lef tonen en het

perspectief van jongeren voor ogen houden. Die oproep deed voorzitter van de Unie van Waterschappen Rogier van der Sande op 18 maart op de Waterschapsdag.
Lees meer

Unie onderschrijft aanpak medicijnresten Europese Commissie

De Europese Commissie heeft op 11 maart een strategische aanpak van medicijnresten in het milieu gepubliceerd. De Unie van Waterschappen is blij met deze strategie en ziet die als een bevestiging dat we in Nederland de goede aanpak hebben gekozen.
Lees meer

Voor waterschappen staat urgentie klimaatakkoord voorop

Nu de doorrekening van het ontwerp-Klimaatakkoord bekend is, roept de Unie van Waterschappen de partijen op om vaart te zetten achter de besluitvorming en werk te maken van de energietransitie.
Lees meer

Waterschappen leren van hoog water op de Mississippi

Medewerkers van 3 waterschappen en van Rijkswaterstaat zijn op verzoek van United States Corps of Engineers (USACE) afgereisd naar de Verenigde Staten om te leren hoe de Amerikanen hun waterveiligheidstaak uitvoeren.
Lees meer

Dijkgraaf speelt Democratiegame met MBO-studenten

Dijkgraaf Herman Dijk van waterschap Drents Overijsselse Delta gaf een gastles op Landstede MBO in Zwolle. 15 ICT-studenten in de leeftijd van 17 tot 27 luisterden naar zijn verhaal én

speelden de democratiegame.
Lees meer

Dit is een uitgave van de Unie van Waterschappen. Wenst u deze nieuwsbrief niet meer te ontvangen, dan kunt u een e-mail sturen naar redactie@uvw.nl. De informatie in deze nieuwsbrief is strikt vertrouwelijk en uitsluitend bestemd voor de geadresseerde(n). Aan deze nieuwsbrief kunnen geen rechten worden ontleend.

This email was sent to gbroers@aaenmaas.nl
why did I get this? unsubscribe from this list update subscription preferences
Unie van Waterschappen · Koningskade 40 · Den Haag, Zuid-Holland 2596 AA · Netherlands

SPECIALE EDITIE
RONDJE LANGS DE RADEN

Regio Noordoost Brabant

Nieuwsbrief april 2019

Evaluatie Rondje langs de Raden

In de periode september 2018 - februari 2019 gingen burgemeesters, wethouders, raadsleden en ambtenaren uit de regio[1] met elkaar, en met regiomanager René Peerenboom en enkele medewerkers in gesprek over Regio Noordoost Brabant en AgriFood Capital. In deze speciale editie van de nieuwsbrief kijken we terug op deze gesprekken.

Deze nieuwsbrief is voor raadsleden, bestuurders en ambtenaren van de 17 gemeenten en 2 waterschappen van Regio Noordoost Brabant.

Samen werken we aan de economische en maatschappelijke opgaven van de regio.

Waarom het Rondje langs de Raden?

- (Opnieuw) met elkaar kennismaken;
- In gesprek gaan over het nut en de noodzaak van samenwerking binnen Regio Noordoost Brabant en AgriFood Capital voor de gemeenten en waterschappen;
- Informeren over de resultaten van de samenwerking, regionaal én lokaal;
- De raad meer betrekken bij de regionale samenwerking, nu en in de toekomst.

Wat viel vooral op?

- De bijeenkomsten, 19 in totaal, werden goed bezocht. De opzet van de bijeenkomsten werd goed ontvangen. Het merendeel van de raden waardeerde het gesprek.
- De gesprekken boden ruimte om de dialoog aan te gaan en gevoelens te uiten, maar ook om constructieve stappen naar de toekomst te zetten. Er waren veel frustraties uit het verleden en irritaties. Deze emoties worden versterkt door berichtgeving in de media en politiek.
- 'Eigenaarschap' nemen is erg belangrijk want door de huidige opzet moeten we het samen doen. Er was een direct verband merkbaar tussen de rol van de collegeleden en de houding van de raad.
- Raadsleden voelen zich op afstand waardoor ze hun rol onvoldoende kunnen pakken. Dat komt omdat niet altijd duidelijk is wat de regionale samenwerkingen doen. Ook is niet altijd duidelijk waar de raad precies over gaat.
- Het beeld van raadsleden over de regionale samenwerkingen wijkt erg af van de werkelijkheid.
- Eén strategische agenda voor meerdere organisaties en één beeldmerk (AgriFood Capital) is erg verwarrend ('spaghetti').

[1] Waar gemeenteraden staat, worden ook de algemene besturen van de waterschappen bedoeld. En waar colleges van burgemeester en wethouders staat, worden ook de dagelijkse besturen van de waterschappen bedoeld.

Regio Noordoost Brabant | Onderwijsboulevard 225 | 5223 DE 's-Hertogenbosch | 073-6132996

Wat kunnen we samen verbeteren?

1. meer duidelijkheid over de regionale agenda (inhoud en proces)
2. beter inzicht in de rollen van alle betrokken partijen daarbij
3. een betere communicatie naar de raden

Regionale Agenda

In de komende periode wordt toegewerkt naar een nieuwe strategische agenda voor Regio Noordoost Brabant. De raden worden intensief betrokken bij de inhoud en het proces. Dit was een wens van de raden. Ook komt er een duidelijke relatie tussen deze agenda, de jaarplannen en -verslagen en de bereikte resultaten. De agenda van AgriFood Capital wordt hierin losgekoppeld.

Kom op 17 april a.s. naar de startbijeenkomst voor de nieuwe strategische agenda.

Aanmelden >>

Rollen

Voor een succesvolle regionale samenwerking, is het belangrijk dat alle betrokken partijen hun rol pakken en ook kúnnen pakken. Dat vraagt om eigenaarschap en verantwoordelijkheid nemen:

- De raden stellen de strategische agenda (inhoud) en het samenwerkingsconvenant (organisatie en geld) vast en controleren de collegeleden op de uitvoering ervan.
- De collegeleden bereiden de strategische agenda en het samenwerkingsconvenant voor, betrekken de raden hierbij, voeren deze agenda uit en rapporteren hierover naar de raden.
- De werkorganisatie van de regionale samenwerking ondersteunt de raden, de colleges en AB en DB van het waterschap bij de invulling van hun rollen; dit vraagt om ambtelijke en bestuurlijke inzet vanuit de gemeenten en waterschappen.

Volg het actuele nieuws op Twitter.

Communicatie

Om de raden beter in positie te brengen zodat zij hun rol kunnen pakken in Regio Noordoost Brabant, is het nodig om de communicatie met de raden te verbeteren. Hiervoor worden de komende periode de volgende verbeteracties doorgevoerd:

- Ontvlechten van de communicatie van AgriFood Capital en Regio Noordoost Brabant en duidelijker zijn over waar welke organisatie over gaat.
- Communiceren in heldere (klare) taal.
- Nut en noodzaak van regionaal samenwerken duidelijk maken
- Actiever communiceren door colleges en werkorganisatie.
- Gerichter communiceren via een eigen nieuwsbrief voor raden en bestuurders.

Om de communicatie in de regionale samenwerking met de raden te verbeteren, is een Raadsgroep Communicatie gevormd. Deze raadsgroep bestaat uit 14 raadsleden uit de regio.

Klik hier voor alle bevindingen, conclusies en aanbevelingen van het 'Rondje langs de Raden'. Klik hier voor de meest gestelde vragen met antwoorden.

"Het Rondje langs de Raden heeft ons belangrijke inzichten gegeven hoe er tegen de samenwerking aan wordt gekeken, wat er verbeterd kan worden en dat we dit vooral samen moeten doen. Iedereen heeft hierin een rol te vervullen."
René Peerenboom
Regiomanager Noordoost Brabant

Regio Noordoost Brabant | Onderwijsboulevard 225 | 5223 DE 's-Hertogenbosch | 073-6132996

Waterschap Aa en Maas

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
Fractie Algemeen Bestuur WS Aa en Maas

VVD BRABANT

Datum: 17 april 2019

Geachte voorzitter en secretaris van Waterschap Aa en Maas.

Ik verzoek u kennis te nemen van dit initiatiefvoorstel en dit te agenderen voor de vergadering van het Algemeen Bestuur op 19 april 2019.
De reden om terug te vallen op artikel 4 (spoedeisendheid) is dat persoonlijke en politieke informatie van een van de leden van het Algemeen Bestuur op 19 april 2019 wordt ontnomen. Dit besluit kan ook van toepassing zijn voor alle leden van het Algemeen Bestuur.
Als fractie van de VVD willen we graag dat het Algemeen Bestuur kennis neemt van de problematiek en de verstrekkendheid van het besluit van het Dagelijks Bestuur met het oog op de politieke besluitvorming en integriteit.
Als fractie van de VVD willen we graag vernemen wat de opvatting van het Algemeen Bestuur is over het besluit van het Dagelijks Bestuur en of het Algemeen Bestuur bereidheid heeft om hier hierover eigenstandig een besluit over te nemen.

Initiatiefvoorstel, artikel 42 Reglement van Orde AB

De fractie VVD Waterschap Aa en Maas wil in dit schrijven gebruik maken van artikel 42 lid 4 van het Regelement van Orde Algemeen Bestuur 2015.

Kennis genomen van onderstaand mailbericht:

Op 12 apr. 2019.

Beste AB-leden,

Vanaf volgende week zou ik graag de digitale correspondentie naar het AB willen laten verlopen via de Aa en Maas mailadressen.

Op 28 maart heeft u bij de uitgifte van de ipads een handleiding ontvangen hoe u dit account op de ipad kunt aanmaken.
Graag ontvang ik z.s.m., bij voorkeur vóór a.s. maandag 15 april, een bericht van degene die nog GEEN mailaccount van Aa en Maas gebruiken.

Ik zal in die gevallen dan even telefonisch contact zoeken om te kijken hoe we dit alsnog z.s.m. geregeld kunnen krijgen.

Voor nu een fijn weekend en tot volgende week vrijdag.

Met vriendelijke groet,

bestuursadviseur
waterschap Aa en Maas
T +31 73 615 66 14
E jkremers@aaenmaas.nl
www.aaenmaas.nl
Postbus 5049, 5201 GA 's-Hertogenbosch
088-1788000

Kennis genomen van de brief van 10 april 2019 aan AB (en DB) lid W.P.J de Kleijn d.d. 10 april 2019 inzake verzoek om e-mail archief en iBABAS documenten:

Zie aangehechte bijlage (brief 10 april 2019)

Wetende dat leden van het AB de eed en belofte hebben afgelegd en dat die van toepassing blijft, ook nadat een bestuursperiode is beëindigd

Verzoekt

- Dit initiatiefvoorstel, met als onderwerp toegankelijkheid archief te agenderen voor de vergadering van het Algemeen Bestuur op 19 april 2019;
- De leden van het Algemeen Bestuur zo snel mogelijk hierover te informeren en de informatie behorende bij de initiatiefvoorstel te delen;
- Het Algemeen Bestuur de gelegenheid te geven om dit agendapunt te bespreken;
- Het Algemeen Bestuur voor te stellen om het, door het Dagelijks Bestuur van Waterschap Aa en Maas, genomen besluit, kenbaar gemaakt in de brief van 10 april 2019 te herroepen met de strekking dat:
    1. Leden van het Algemeen Bestuur en het Dagelijks Bestuur van Waterschap Aa en Maas blijvend, op eigen verzoek, de gelegenheid te behouden om mailberichten op het eigen mailadres van Waterschap Aa en Maas te raadplegen zonder dat hiervoor een procedure voor opgestart/aangespannen moet worden;
    2. Leden van het Algemeen Bestuur en het Dagelijks Bestuur van Waterschap Aa en Maas blijvend, op eigen verzoek, de gelegenheid behouden om hun ter beschikking gestelde bestuursdocumenten (waarop bestuurlijke besluitvorming heeft plaatsgevonden) in iBABS, al dan niet met eigen aantekeningen en/of uit hoofde van hun functie, maar zeker met inachtneming van de eventuele vertrouwelijkheid, te raadplegen zonder dat hiervoor een procedure voor opgestart/aangespannen moet worden;
    3. Bestuursleden zich bewust zijn van hun eigen verantwoordelijkheid inzake de informatie, die vanuit hun rol in het openbaar bestuur, ter beschikking wordt gesteld en hier uiterst zorgvuldig mee om dienen te gaan.

Dit verzoek is ingediend door de fractie VVD:

William de Kleijn Jorin Aardoom Jan van Burgsteden Ytje van de Hulsbeek-Visser

Waterschap
Aa en Maas

Waterschapshuis
Pettelaarpark 70
Postbus 5049
5201 GA 's-Hertogenbosch

T 088 178 80 00
F 088 178 80 01
E info@aaenmaas.nl
W www.aaenmaas.nl

W.P.J. de Kleijn
[redacted]

Datum 10 april 2019
Ons kenmerk 870532
Doorkiesnr. 073 61 56 641 [redacted]

Onderwerp Verzoek per e-mail van 14 februari 2019 om e-mail archief en iBABS documenten

Geachte heer De Kleijn, beste William,

Naar aanleiding van het verzoek van 14 februari 2019 en de reactie die u per mail van 26 februari 2019 hebt ontvangen, berichten wij u het volgende.

Op grond van de Baseline Informatiebeveiliging Waterschappen (BIWA) is het niet toegestaan om bedrijfsgegevens buiten de organisatie te brengen tenzij daarvoor toestemming wordt gegeven. Uit navraag bij het CAOP (Kennis- en dienstencentrum voor arbeidszaken voor de lokale overheid) en onze Functionaris Gegevensbescherming (FG) tevens Chief Information Security Officer (CISO) is gebleken dat ondanks mogelijke beveiligingsmaatregelen bij overhandiging van de gevraagde informatie, die na vier jaar bestuurswerk ongetwijfeld bol staat van privacygevoelige informatie, het risico bestaat op een datalek. Het waterschap loopt de kans dat de Autoriteit Persoonsgegevens van oordeel is dat het waterschap met de verstrekking niet op zorgvuldige wijze handelt en dus in strijd met de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG) handelt. Dit kan consequenties hebben voor het bestuur en het imago van het waterschap.

Bestuurders van het waterschap maken gebruik van bedrijfsmiddelen van het waterschap voor en tijdens de uitoefening van hun ambt. E-mail verstrekt door het waterschap is in eerste instantie een zakelijk communicatiemiddel en is belangrijk onderdeel van reconstructie van overheidshandelen. Onze FG/CISO heeft aangegeven dat e-mail tot de bedrijfsmiddelen behoort. Het meenemen van informatie buiten het waterschap vindt uitsluitend plaats indien dit voor de uitoefening van het ambt noodzakelijk is. Alleen dan kan het waterschap zicht en controle houden op wat er met de bedrijfsinformatie gebeurt. Het waterschap en niet een bestuurder is verantwoordelijk voor de archivering van onder meer werkmail. Dit is een wettelijke plicht die volgt uit de Archiefwet. Voormalige bestuurders hebben alleen in individuele specifieke situaties nog toegang tot hun e-mailarchief. Uiteraard blijft gelden dat informatie die als vertrouwelijk of geheim is aangemerkt, dit ook na ommekomst van een bestuursperiode dient te blijven.

Gelet op het voorgaande delen wij u naar aanleiding van uw verzoek mede dat het waterschap geen email-back-up en geen kopie van IBABS-documenten al dan niet met persoonlijke aantekeningen aan u overhandigt. Zolang u lid bent van het dagelijks bestuur heeft u inzage in alle iBABS-documenten. Voormalige leden van het dagelijks bestuur hebben dit uiteraard niet.

Waterschap
Aa en Maas

U vraagt of het klopt dat er verder geen gegevens van u bij het waterschap zijn opgeslagen. In dat verband merken wij op dat inzage in eigen persoonsgegevens (alle informatie over een geïdentificeerde of identificeerbare natuurlijk persoon) altijd mogelijk blijft. Ook bestaat de mogelijkheid tot het doen van een informatieverzoek, verzoek op grond van de Wet openbaarheid van bestuur. Het betreft dan informatie over een specifieke bestuurlijke aangelegenheid over de verstrekking waarvan door of namens het bestuur van het waterschap een individuele afweging kan worden gemaakt.

Wij gaan er vanuit u met deze brief voldoende te hebben geïnformeerd en uw verzoek van 14 februari 2019 te hebben afgehandeld.

Hoogachtend,
het dagelijks bestuur,

drs. P. Sennema
secretaris

drs. L.H.J. Verheijen
dijkgraaf

Memo

Aan	:	Algemeen Bestuur
Van	:	Voorzitter, secretaris directeur
Onderwerp	:	initiatiefvoorstel VVD artikel 42 RvO inzake de toegankelijkheid archief in relatie tot brief van 10 april van het DB
Datum:	:	18 april 2019

Naar aanleiding van bovengenoemd verzoek is contact gezocht met het CAOP (= Kennis- en dienstencentrum voor arbeidszaken voor de lokale overheid) ten behoeve van een onafhankelijke advisering op dit punt. Onderdeel van het CAOP is een door BZK ingesteld steunpunt voor vragen vanuit CDK's, burgemeester en dijkgraven in de publieke sector.

Het volgende wordt van het CAOP aangegeven.

Het afwijzende standpunt d.d. 10 april j.l. is juist. Het enige argument van het thans voorliggende initiatiefvoorstel dat hierin niet aan de orde wordt gesteld betreft de notie dat oud bestuursleden ook na ommekomst van die werkzaamheden gehouden zijn de afgelegde eed of belofte te eerbiedigen. Dat is correct, echter met dien verstande dat hieruit geen recht kan worden ontleend om ook na die bestuursperiode toegang te houden tot alle informatie die de organisatie onder zich heeft en ook gaat krijgen.

Als dit soort faciliteiten worden toegestaan zal het steeds moeilijker worden om de vertrouwelijkheid en privacy te waarborgen. Immers, ook volgende bestuurders zullen toegang willen en de kring zal steeds groter en daarmee moeilijker beheersbaar worden.

Met de toegezegde faciliteiten, gemotiveerde, specifieke verzoeken, moet het mogelijk zijn in voorkomende toekomstige gevallen inzage te verschaffen.

Een ongeclausuleerde onbeperkte toegang lijkt niet alleen strijdig met de genoemde regelgeving maar ook met algemene inzichten ten aanzien van handhaving en onwenselijke proliferatie van mogelijk confidentieel materieel.